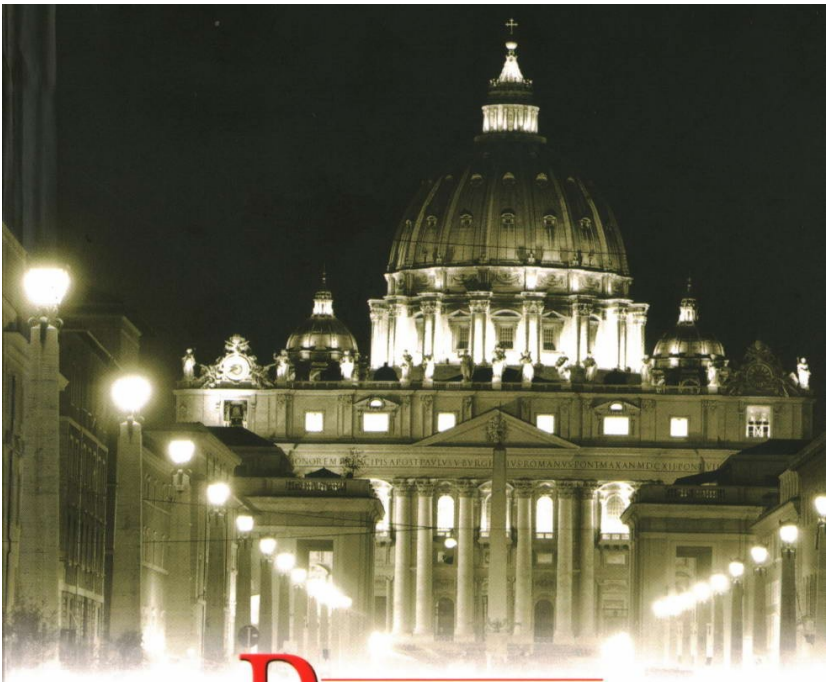

PAPA și MUSSOLINI

ISTORIA SECRETĂ A PAPEI PIUS AL XI-LEA
ȘI EVOLUȚIA FASCISMULUI ÎN EUROPA

DAVID I. KERTZER

Premiul Pulitzer pentru cea mai bună biografie 2015

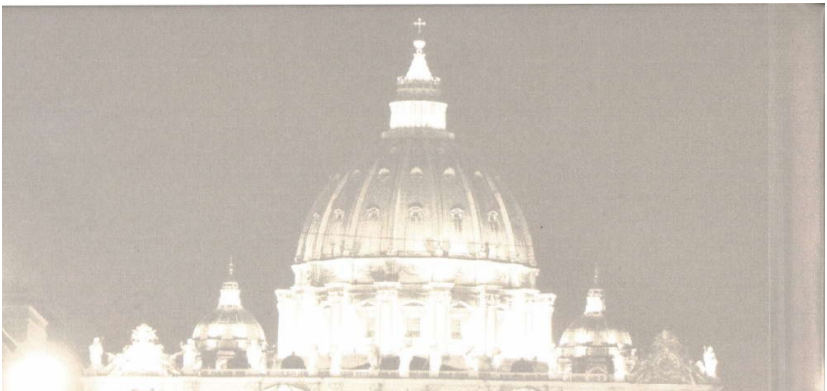

De la finalistul National Book Award David I. Kertzer vine povestea relațiilor secrete ale papei Pius al XI-lea cu dictatorul italian Benito Mussolini. Lucrarea are la bază un studiu fără precedent, care a presupus șapte ani de cercetare în arhivele Vaticanului și în cele fasciste, la care se adaugă rapoartele spionilor lui Mussolini infiltrați în interiorul celor mai înalte niveluri ale Bisericii. Într-o provocare pentru istoria convențională a acestei perioade, în care o Biserică eroică nu luptă cu regimul fascist, Kertzer arată că papa Pius al XI-lea a jucat un rol crucial în susținerea regimului lui Mussolini la putere.
Odată cu lectura acestei cărți, optica noastră cu privire la înțelegerea rolului jucat de Vatican în ascensiunea fascismului se va schimba pentru totdeauna.

„Deși s-a acordat mai multă atenție compromisului și complicității Vaticanului cu Hitler, David Kertzer ne spune o poveste fascinantă și, în același timp, tragică a implicării interesate a lui Mussolini într-o perioadă istorică vulnerabilă."

The New Yorker

„Kertzer are ochi pentru poveste, ureche pentru cuvintele potrivite, precum și un instinct către tragedia umană.
Suntem martorii unui blockbuster sofisticat."

Joseph J. Ellis, câștigător al Premiului Pulitzer,
autor *Revolutionary Summer*

editura rao

ISBN 978-606-609-772-7

9 786066 097727

www.rao.ro
www.raobooks.com

DAVID I. KERTZER
PAPA ŞI MUSSOLINI
Istoria secretă a papei Pius al XI-lea şi evoluţia fascismului în Europa

editura rao
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României KERTZER, DAVID I.
Papa şi Mussolini: istoria secretă a papei Pius al XI-lea şi evoluţia fascismului în Europa / David I. Kertzer; trad.: Ofelia Al-Gareb prin Lingua Connexion.
— Bucureşti: Editura RAO, 2015
ISBN 978 – 606 – 609 – 772 – 7
I. Al-Gareb, Ofelia (trad.)

Editura RAO

DAVID I. KERTZER
The Pope and Mussolini: *Pact with The Devil*
2014 by David I. Kertzer
Maps 2014 by Laura Hartman Maestro

Traducere din limba engleză Ofelia Al-Gareb prin Lingua Connexion
Editura RAO, 2013 pentru versiunea în limba română
2015
ISBN 978 – 606 – 609 – 772 – 7

Pentru cei Trei Urşi Sam, Jack şi Charlie

nipotini straordinari[1]

De la Zaide al lor

Cuprins

Lista hărţilor şi ilustraţiilor / 9 Distribuţia personajelor / 13 Lista publicaţiilor şi a organizaţiilor / 23 Prolog / 27
PARTEA ÎNTÂI: PAPA ŞI DICTATORUL / 37
Un nou papă/39
Marşul asupra Romei / 55
Acceptarea fatală / 75
Născut pentru a comanda / 94
Ridicarea din mormânt / 106
Dictatura / 116
Asasini, pederaşti şi spioni / 127 Pactul / 137
PARTEA A DOUA: DUŞMANII COMUNI/153
Salvatorul / 155
Mâncând o anghinare / 172
Întoarcerea fiului risipitor / 184
Cardinalul Pacelli aşteaptă / 196
Mussolini are întotdeauna dreptate / 204
Duşmanul protestant şi evreii / 220
Hitler, Mussolini şi papa / 239
Trecând graniţa / 253
Duşmanii comuni / 267
Visuri de glorie / 281
PARTEA A TREIA: MUSSOLINI, HITLER ŞI EVREII / 293
Atacându-l pe Hitler / 295
Viva il duce! / 307

1 *Nepoţi extraordinari* în limba italiană, în original, (n.tr.)

Hitler la Roma / 318
O misiune surprinzătoare / 329
Înţelegerea secretă / 345
Legile rasiale / 358
Bătălia finală / 374
Credinţa în rege / 382
O moarte convenabilă / 396
Un nor negru se ridică / 412
Îndreptându-se spre dezastru / 427
Epilog/439
Nota autorului / 449
Mulţumiri / 453
Ghid pentru note: surse arhivistice şi abrevieri / 457 Note / 461 Bibliografie / 581
LISTA HĂRŢILOR ŞI ILUSTRAŢIILOR
Hărţi
Harta Romei, 1925 / 32 – 33 Harta oraşului Vatican, 1929 / 34 – 35
Ilustraţii
Achille Ratti, arhiepiscop de Milano, 1921/50 Mussolini şi cvadrumviratul fascist la Napoli.
24 octombrie 1922 / 66
Emilio de Bono, Michele Bianchi, Italo Balbo.
Benito Mussolini, Cesare de Vecchi / 66 Benito Mussolini, noul prim-ministru italian, noiembrie 1922 / 71 Pius al XI-lea la biroul său, 1922 / 78 Pius al XI-lea în timpul plimbării prin grădina Vaticanului, acompaniat de monseniorul Carlo Confalonieri / 80 Cardinalul Pietro Gasparri, secretarul de stat al Vaticanului 1914 – 1930/88 Pietro Tacchi Venturi, S.I. / 90 Giacomo Matteotti / 107 Pius al XI-lea, 1925 / 120
Semnarea Acordurilor laterane, 11 februarie

1929/ 148 Monseniorul Francesco Borgongini-Duca, cardinalul Gasparri, Francesco Pacelli.

Benito Mussolini, Dino Grandi / 148

După semnarea tratatului de la palatul Lateran.

11 februarie 1929 / 148

Mussolini şi Gasparri după ratificarea Acordurilor luterane la Vatican, 7 iunie 1929 / 160 Cesare De Vecchi, ambasadorul italian pe lângă Sfântul Scaun, prezentându-şi scrisorile de acreditare la Vatican, 25 iunie 1929 / 162 Mussolini, în vizită la noul nunţiu, monseniorul Francesco Borgongini-Duca, iulie 1929 / 169 Regele Victor Emmanuel şi regina Elena în vizită la papă, 5 decembrie 1929 / 174 Mussolini cu Rachele şi copiii, 1930 / 176 Mussolini întâmpinat de monseniorul Pizzardo la sosirea la Vatican pentru întrevederea cu papa.

11 februarie 1932 / 222 Mussolini şi papa, în biblioteca papei.

11 februarie 1932 / 224 Mussolini la Vatican după întâlnirea cu papa.

11 februarie 1932 / 226

Włodzimierz Ledóchowski, general superior al Ordinului Iezuit / 274 Clara Petacci / 288

Cardinalul Pacelli în timpul unei vizite la New York, octombrie 1936 / 290

Monseniorul Giuseppe Pizzardo, 1934 / 303 Mussolini şi Hitler în München, septembrie 1937 / 308 Mussolini consacră noul oraş Guidonia, împreună cu arhiepiscopul local care se alătură pentru salutul fascist, noiembrie 1937/310 Mussolini anunţând din palatul Venezia retragerea

Italiei din Liga Naţiunilor, decembrie 1937 / 311
Clerul la sărbătorirea de către Mussolini a Bătăliei pentru Grâu, ianuarie 1938 / 314
Mussolini vorbeşte, iar Achille Starace stă în spatele său, în partea dreaptă / 316
Cardinalul Theodor Innitzer, arhiepiscop de Viena, votând cu ocazia plebiscitului nazist.
17 aprilie 1938/321
Mussolini a consacrat noua clădire Luce împreună cu părintele Tacchi Venturi şi Achille Starace.
10 noiembrie 1937 / 322
Mussolini, Hitler şi regele Victor Emmanuel al III-lea, Italia, mai 1938/326
Galeazzo Ciano / 337
Ambasadorul Bonifacio Pignatti (dreapta), cu Galeazzo Ciano, mai 1939 / 342
Mussolini alături de copiii din gruparea fascistă de tineret, 1938 / 360
Cardinalul Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, cu Mussolini / 368
Legile rasiale, prezentate în *La Difesa della razza*.
20 noiembrie 1938 / 387
Cardinalul Pacelli îl însoţeşte pe Galeazzo Ciano la catafalcul lui Pius al XI-lea.
10 februarie 1939/413
Proaspăt alesul papă Pius al XII-lea binecuvântează mulţimea în piaţa Sfântul Petru, martie 1939 / 422
Papa Pius al XII-lea, martie 1939 / 429

DISTRIBUŢIA PERSONAJELOR

Balbo, Italo (1896 – 1940), conducătorul fascist al oraşului Ferrara şi unul dintre liderii Marşului asupra Romei din 1922. În 1933, preşedintele Roosevelt i-a acordat lui Balbo Crucea pentru Distincţie în Zbor pentru că a condus o escadrilă de douăzeci şi patru de hidroavioane în Statele Unite. Dacă pe ambele maluri ale Atlanticului faptele sale de eroism i-au adus popularitatea, în Italia, acestea au provocat gelozia lui Mussolini.

Papa Benedict al XV-lea (Giacomo Della Chiesa) (1854 – 1922). Născut într-o familie de aristocraţi din Genova, Giacomo Della Chiesa a urcat la rangul de arhiepiscop al Bolognei în 1913. În pofida înfăţişării sale nonpapale a fost ales papă la un an după decesul papei Pius al X-lea în 1914. A demontat cruciada antimodernistă a predecesorului său, precum şi puterea clericală de spionaj, însă a eşuat în eforturile sale de a juca un rol decisiv în calitate de pacificator în timpul şi după Primul Război Mondial.

Baudrillart, Alfred (1859 – 1942). Savant catolic şi conducător de cursă lungă al Universităţii Catolice din Paris, Baudrillart este numit episcop în 1921 şi cardinal în 1935. Ţine un jurnal ce se va dovedi a fi preţios, în care îşi manifestă îngrijorarea faţă de intriga ce plana asupra suferindului papă Pius al XI-lea, pe măsură ce Mussolini îşi consolida alianţa cu Hitler.

Borgongini-Duca, Francesco (1884 – 1954). Născut la Roma, Borgongini este numit în 1921 secretar al Congregaţiei Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, unul dintre cele două posturi-cheie

aflate sub conducerea secretarului de stat al Vaticanului. Din această poziţie administrează afacerile internaţionale cu toate că nu a locuit niciodată în afara Romei. În 1929 Pius al XI-lea îl numeşte primul nunţiu al Vaticanului sau ambasador în Italia, un post pe care îl va deţine timp de peste douăzeci de ani. Devotat şi spiritual, Borgongini a fost o ţintă irezistibilă a hărţuielii lui Mussolini.

Buffarini Guidi, Guido (1895 – 1945). Ales primar fascist al Pisei în 1923 la vârsta de douăzeci şi opt de ani, Buffarini devine zece ani mai târziu subsecretarul de stat al lui Mussolini pentru Afaceri Interne, răspunzând de poliţia naţională. Corpolent, corupt, dar foarte priceput, spre sfârşitul anilor 1930 a ajuns să preia şi mai multe dintre atribuţiile puterii în expansiune, permiţându-i lui Mussolini să se concentreze asupra recent dobânditului său imperiu italian.

Caccia Dominioni, Camillo (1877 – 1946). Numit prefect al aparatului administrativ de către papa Benedict al XV-lea în 1921, îl cunoscuse pe Achille Ratti pe când el şi viitorul papă se aflau la Milano, în primii ani ai secolului. Menţinut în funcţie de către Pius al XI-lea, însărcinat cu organizarea programului zilnic şi cu stabilirea listei de audienţe, îi va sta alături papei zi de zi. Caccia ascundea un secret teribil, bine cunoscut la Vatican şi de către membrii poliţiei fasciste, fapt care pentru el constituia o ameninţare cu dizgraţia.

Cerreto, Bonaventura (1872 – 1933). Unul dintre diplomaţii de frunte ai Vaticanului, Cerretti

era nunţiu papal în Franţa atunci când, în 1926, Pius al XI-lea îl numeşte cardinal. Critic al parteneriatului papei cu Mussolini, ulterior, în 1929, se înfurie şi mai tare atunci când Pius al XI-lea trece peste el şi îl numeşte secretar de stat pe rivalul său.

Ciano, Galeazzo (1903 – 1944). Fiul unui ministru aflat în exerciţiul funcţiunii, se căsătoreşte în 1930 cu Edda, fiica cea mai mare a lui Mussolini. Un pretins donjuan, intens antipatizat de către soţia lui Mussolini, devine rapid legatarul aparent al socrului său, spre exasperarea celorlalţi lideri fascişti. După ce Ciano deţine pentru scurt timp postul de ministru al presei şi propagandei, Mussolini şochează întreaga lume a diplomaţiei numindu-l ministrul afacerilor externe în 1936.

Coughlin, Charles (1891 – 1979). Născut şi hirotonisit preot catolic în Canada, Coughlin se foloseşte de parohia sa din Detroit pentru a difuza la nivel naţional programul de radio care, în anii 1930, era ascultat de zeci de milioane de americani. Suporter iniţial al lui Franklin Roosevelt şi al reformei sociale, pe neaşteptate îmbrăţişează doctrina de dreapta, acuzându-l pe preşedinte că ar fi agent comunist. Un apologet al cruciadei lui Hitler împotriva evreilor, Coughlin a fost, de asemenea, nerăbdător să intre în serviciul dictatorului italian.

De Vecchi, Cesare (1884 – 1959). Monarhist din Torino, De Vecchi a fost unul dintre cei patru lideri ai Marşului asupra Romei. A fost primul ambasador al Italiei la Sfântul Scaun din 1929

până în 1935. Arogant, meschin, greu de cap şi uşor de recunoscut datorită mustăţii sale neobişnuite, a constituit obiectul ridiculizării, în foarte mare măsură de către Mussolini. Deşi De Vecchi a îndurat multe dintre crizele de bătut cu pumnul în masă ale lui Pius al XI-lea, papa a ajuns să-l privească cu o oarecare afecţiune.

Gasparri, Pietro (1852 – 1934). Copilul unei familii de ciobani săraci, din zona montană a Italiei Centrale, Gasparri ajunge un erudit în drept canonic şi unul dintre cei mai influenţi diplomaţi de la Vatican. Ca secretar de stat sub papa Benedict al XV-lea şi apoi sub Pius al XI-lea, scundul şi rotofeiul Gasparri şi-a disimulat ascuţitul simţ politic sub aparenta jovialitate sociabilă.

Göring, Hermann (1893 – 1946). Unul dintre cei mai apropiaţi lideri nazişti ai lui Hitler, a fondat Gestapoul şi a deţinut multe funcţii înalte în Germania nazistă. La început, Mussolini l-a catalogat ca fiind nebun.

Grandi, Dino (1895 – 1988). A fost subsecretar de stat la Interne şi apoi, din 1929 până în 1932, ministrul afacerilor externe în guvernul lui Mussolini. Grandi cel cu barbişon s-a numărat iniţial printre cei mai radicali fascişti. Dar viaţa ca ambasador al Italiei la Londra (1932 – 1939) îi prieşte şi îi va schimba părerea cu privire la apropierea din ce în ce mai strânsă a lui Mussolini de Germania nazistă.

Hitler, Adolf (1889 – 1945). Ani la rând, Hitler a păstrat un bust enorm al eroului său, Benito Mussolini, în biroul lui din München. Devenind

cancelar german în ianuarie 1933, se îndreaptă spre Vatican în efortul de a căpăta sprijinul catolicilor. Deşi a avut mereu suspiciuni cu privire la el, papa a fost iniţial încurajat de ferma sa atitudine anticomunistă.

Ledóchowski, Włodzimierz (1866 – 1942). Fiu al unui conte polonez şi nepot de cardinal, Ledóchowski este ales în 1915 general superior – conducător mondial – al Ordinului Iezuit, poziţie pe care avea să o deţină până la moartea sa, 27 de ani mai târziu. Virulent antisemit şi susţinător al fascismului, a fost omul căruia Mussolini îi cerea ajutorul.

Montini, Giovanni (1897 – 1978). Ca preot, în 1922 se alătură cabinetului secretarului de stat, unde va rămâne timp de mai mulţi ani. În 1933, Pius al XI-lea îl destituie din postul adiţional de capelan al organizaţiei universitare Acţiunea Catolică Italiană, însă în 1937 îl readuce pentru a ocupa una din cele două funcţii de subsecretar de stat. În 1963, Montini avea să acceadă la scaunul Sfântului Petru ca papa Paul al VI-lea.

Mundelein, George (1872 – 1939). Numit arhiepiscop de Chicago în 1915 şi apoi cardinal în 1924, Mundelein prezida o biserică catolică în expansiune şi avea să devină prieten şi susţinător politic al lui Franklin Roosevelt. Atacul lui verbal din 1937 îndreptat împotriva lui Adolf Hitler stârneşte furia Führerului.

Mussolini, Arnaldo (1885 – 1931). A crescut împărţind acelaşi pat de pănuşe de porumb cu Benito. Când în 1922 Mussolini devine prim-ministru, Arnaldo ajunge redactorul ziarului

fratelui mai mare, *Il popolo d'Italia*. În fiecare seară, Mussolini obişnuia să-l sune la telefon şi să discute despre ediţia din ziua următoare şi despre orice altceva îi mai trecea prin minte. Arnaldo, care spre deosebire de fratele său s-a considerat un catolic pios, a fost singura persoană în care Mussolini a avut încredere deplină.

Mussolini, Benito (1883 – 1945). Născut într-o familie modestă, într-un orăşel din Romagna, centrul anarhismului şi socialismului italian, Mussolini devine unul dintre cei mai proeminenţi socialişti radicali de la începutul secolului XX. în 1912 este numit redactor al ziarului naţional al Partidului Socialist, *Avanti!*, cu sediul la Milano. Marele Război l-a făcut să se dezică de socialişti, fondând astfel mişcarea fascistă în 1919. Fost oponent ferm al Bisericii catolice, a recunoscut că beneficiile rezultate în urma încheierii unui pact cu Vaticanul aveau să servească ambiţiilor sale politice.

Mussolini, Edda (1910 – 1995). Fiica cea mai mare a lui Mussolini şi copilul preferat. Voluntară, impetuoasă, temperamentală, pasionată de călărie şi de şofatul maşinilor rapide, îi seamănă mult tatălui ei. Se mai domoleşte puţin în 1930, în urma căsătoriei cu Galeazzo Ciano.

Mussolini, Rachele (1890 – 1979). Născută într-o familie săracă de ţărani care locuiau nu departe de casa familiei Mussolini, abandonează şcoala la vârsta de opt ani şi se angajează menajeră. Benito a fost atras de fata blondă şi cu ochi albaştri, a cărei mamă era amanta tatălui său. Descrisă de fiica ei, Edda, ca fiind „adevăratul

dictator în familie”, semianalfabeta Rachele, înzestrată cu o voinţă puternică, nu s-a simţit niciodată în largul ei printre cei bogaţi şi cu relaţii. N-avea să renunţe niciodată la aversiunea ei profundă pentru biserică şi preoţi.

Orsenigo, Cesare (1873 – 1976). Orsenigo, un bărbat cu o inteligenţă limitată şi cu o şi mai limitată perspectivă asupra lumii, era preot în Milano când în 1922 Pius al XI-lea îl numeşte nunţiu în Olanda şi apoi, în 1925, nunţiu în Ungaria. Prin numirea sa ca nunţiu în Germania în 1939, pentru a-l înlocui pe Eugenio Pacelli, el a surclasat destui bărbaţi, mult mai calificaţi, din corpul diplomatic al Vaticanului.

Pacelli, Eugenio (1876 – 1958). Un copil delicat şi deosebit de inteligent, care provenea dintr-o familie romană care a avut legături strânse cu papii timp de mai multe generaţii, Pacelli s-a alăturat cabinetului secretarului de stat al Vaticanului la scurt timp după hirotonisirea sa. Trimis în 1917 ca nunţiu papal la München şi de acolo la Berlin, a locuit în Germania timp de doisprezece ani. Pius al XI-lea l-a rechemat la Roma în 1929 pentru a-l numi cardinal şi, la începutul anului 1930, îl înlocuieşte pe Pietro Gasparri în funcţia de secretar de stat. Precautul Pacelli, cel cu vocea groasă, şi autoritarul şi temperamentalul Pius al XI-lea au avut o relaţie ciudată, în 1939, la moartea papei, avea să fie ales papă, luându-şi numele de Pius al XII-lea.

Pacelli, Francesco (1872 – 1935). Fratele mai mare al lui Eugenio, Francesco Pacelli i-a călcat acestuia pe urme, devenind unul dintre cei mai

proeminenţi avocaţi ai Vaticanului. Pius al XI-lea a apelat la el pentru a conduce negocierile cu guvernul fascist, menite a curma starea de ostilitate care existase între Sfântul Scaun şi Italia încă de la formarea naţiunii în 1861.

Petacci, Clara (1912 – 1945). Fiica unui medic de la Vatican, atrăgătoarea Clara, cea cu ochii verzi şi cu părul buclat, avea douăzeci şi patru de ani când a început povestea de dragoste cu Mussolini, pe atunci în vârstă de cincizeci şi trei de ani. Trăia pentru apelul din fiecare zi care o convoca în cuibuşorul lor de nebunii din biroul lui din palatul Venezia, situat în centrul Romei. Miile de pagini din jurnalul ei oferă o percepţie inestimabilă asupra lui Mussolini.

Pignatti, Bonifacio (1877 – 1957). Fiul unui conte şi un diplomat de carieră, bine văzut, Pignatti deţinea postul de ambasador al Italiei în Franţa, când în 1935 îl înlocuieşte pe Cesare De Vecchi în postul de ambasador pe lângă Sfântul Scaun. Asemenea majorităţii membrilor corpului diplomatic italian prefascist, Pignatti acceptă să îl servească fără şovăire pe dictatorul fascist.

Papa Pius al XI-lea (Achille Ratti, 1857 – 1939). Fiul unui supraveghetor dintr-o ţesătorie de mătase situată într-un orăşel din nordul oraşului Milano, Ratti se decide să devină preot. Numit profesor la Marele Seminar din Milano la douăzeci şi cinci de ani, curând avea să ocupe un post la faimoasa Bibliotecă Ambrosiana, devenind, în cele din urmă, directorul acesteia. În 1914 este numit prefect la Biblioteca Vaticanului, post pe care l-a considerat a fi ultimul. Dar în 1918

Benedict al XV-lea îl selectează, pe neaşteptate, pentru a îndeplini funcţia de emisar al papei în Polonia, unde va experimenta invazia Armatei Roşii din timpul Revoluţiei Sovietice, căpătând astfel o ură pe viaţă faţă de comunism. Rechemat la Roma în 1921 este numit cardinal şi arhiepiscop de Milano. De-abia îşi ocupase funcţia când, în februarie 1922, ca urmare a decesului lui Benedict, colegii săi cardinalii îl aleg papă în cel de-al paisprezecelea tur de scrutin.

Papa Pius al XII-lea (vezi Eugenio Pacelli)

Pizzardo, Giuseppe (1877 – 1970). Născut în apropiere de Genova, Pizzardo se alătură cabinetului secretarului de stat al Vaticanului la scurt timp după hirotonisirea sa. Părăseşte Roma vreme de trei ani (1909 – 1912) pentru a servi nunţiaturii (ambasadei) Vaticanului din München. Numit locţiitor al secretarului de stat în 1921, în 1929 îi va succede lui Borgongini în funcţia de secretar al afacerilor ecleziastice, funcţie pe care o deţine până în 1937, când este numit cardinal. Din 1923 până în 1939, când noul papă, Pius al XII-lea, îl înlocuieşte, ocupă şi postul de capelan naţional al Acţiunii Catolice Italiene, motiv pentru care va fi adesea atras în intriga aripii anticlerice a mişcării fasciste. Pizzardo a fost preferatul lui Pius al XI-lea, dar nepopular pentru mulţi de la Vatican, care asociau influenţa sa cu accesul la banii catolicilor americani.

Ratti, Achille (vezi papa Pius al XI-lea)

Rosa, Enrico, S.J. (1870 – 1938). Membru încă din 1905 al grupului redacţional care scoate ziarul iezuit bilunar, *La Civiltà cattolica*, considerat pe

scară largă ca fiind vocea neoficială a Vaticanului, Rosa ajunge în 1915 directorul acestuia. Un sfătuitor apropiat al lui Pius al XI-lea este chemat de papă să explice poziţia bisericii faţă de evrei. Deşi iniţial ostil fascismului, Rosa, la instrucţiunile Vaticanului, sfârşeşte prin a folosi paginile ziarului său pentru a-i preveni pe cititori asupra consecinţelor desolidarizării de dictator.

Sarfatti, Margherita (1880 – 1961). Născută într-o familie înstărită de evrei din Veneţia, ea îşi cultivă pasiunea pentru literatură şi artă. Căsătorită la vârsta de optsprezece ani cu un avocat evreu, se mută împreună cu soţul la Milano, unde se va implica în mişcarea socialistă şi îl va întâlni pe Mussolini imediat după sosirea acolo. Când în 1917 Mussolini se întoarce din război, cei doi devin inseparabili. Nu numai că au fost amanţi, dar timp de un deceniu Mussolini apelează la ea pentru sfaturi. Pe la sfârşitul anilor 1920, farmecul ei începe să pălească.

Spellman, Francis (1889 – 1967). Fiul unui imigrant irlandez din Massachusetts, în 1925 devine primul preot american care a lucrat pentru cabinetul secretarului de stat. Acolo, se apropie de Francesco Borgongini şi ulterior se împrieteneşte cu Eugenio Pacelli. În 1939 este numit arhiepiscop al New York-ului.

Starace, Achille (1889 – 1945). Unul dintre puţinii sudişti în rândul liderilor fascişti, Starace ajunge şeful Partidului Italian Fascist în 1931. Maestru al prostului gust, lipsit de eleganţă şi având o inteligenţă lacuniară, servilul Starace avea să poarte cultul personalităţii lui Mussolini la

un nivel înspăimântător.

Tacchi Venturi, Pietro, S.J. (1861 – 1956). Născut într-o prosperă familie din Italia Centrală, Tacchi Venturi studiază pentru a deveni preot la Roma, unde avea să se alăture Ordinului Iezuiţilor. Când în 1923 Pius al XI-lea şi Mussolini decid că au nevoie de un intermediar secret, îl aleg pe Venturi şi timp de peste şaisprezece ani acesta se va întâlni în particular de peste o sută de ori cu Mussolini, transmiţându-i solicitările papei.

Tardimi, Domenico (1881 – 1961). Făcând parte din clerul roman, avea să-şi petreacă o bună parte din viaţă în cabinetul secretarului de stat al Vaticanului, căruia i se alătură în 1921. Numit subsecretar al afacerilor ecleziastice în 1929, sub conducerea lui Pizzardo, ajunge locţiitor al secretarului de stat în 1935, înainte de a ocupa, în 1937, funcţia de secretar al afacerilor ecleziastice. Un moderat, el va da vina pentru fricţiunile cu regimul fascist nu pe Mussolini, ci pe anticlericii de care acesta era înconjurat.

Victor Emmanuel al III-lea (1869 – 1947). Devenit rege al Italiei în 1900 la vârsta de treizeci de ani, ca urmare a asasinării tatălui său, Victor Emmanuel al III-lea nu se va simţi niciodată în siguranţă în această calitate. Ridiculizat din pricina staturii sale mici, era inteligent şi bine informat, dar slab. De două ori pe săptămână Mussolini îşi punea jobenul şi mergea la palatul Quirinal pentru a obţine semnătura regelui pe toate actele legislativului. Victor Emmanuel mereu îl îndatora. Cu toate că aveau un „mariaj” de convenienţă, durul Mussolini şi micul monarh au

găsit tonul comun, împărtăşeau mai ales o perspectivă întunecată asupra umanităţii şi o aversiune viscerală faţă de cler.

LISTA PUBLICAŢIILOR ŞI A ORGANIZAŢIILOR

Publicaţii

L'AVENIRE D'Italia: Fondat spre sfârşitul secolului al XIX-lea la Bologna cu binecuvântarea papei Leon al XIII-lea, în timpul fascismului, *L'Avvenire d'Italia* devine singurul ziar catolic cu adevărat naţional din Italia.

La Civiltà cattolica: Ziar redactat de un colectiv de iezuiţi italieni, fondat în 1850 la cererea papei Pius al IX-lea la scurt timp după ce s-a întors la putere la Roma, ca urmare a Revoluţiei din 1848 – 1849. Directorul ziarului este numit de către papă. Înainte de publicarea fiecărui număr – apare de două ori pe lună – şpalturile sale sunt revizuite şi aprobate de către cabinetul secretarului de stat al Vaticanului. În lumea catolică, ziarul era citit întrucât exprima opiniile papei cu privire la chestiunile zilei.

L'Osservatore Romano: Cotidianul Vaticanului, apărut pentru prima dată în 1861 ca parte a eforturilor de apărare a teritoriilor papale de nou formatul Regat al Italiei. Deşi papa îl ţinea sub supraveghere atentă, cotidianului i s-a acordat o frunză de smochin[2] pentru abilitatea de a nega ceva, punctul de vedere fiind că *L'Osservatore Romano* nu era organul oficial al Vaticanului.

2 Aluzie la frunza biblică de smochin folosită pentru a ascunde, a acoperi, (n.tr.)

Odată cu consolidarea dictaturii mussoliniene la mijlocul anilor 1920, rămâne singurul ziar din Italia nesupus cenzurii fasciste, deşi atunci când publica articole faţă de care Mussolini avea obiecţiuni, exemplarele destinate vânzării în afara teritoriului Vaticanului erau confiscate. *L'Osservatore Romano* şi-a îndeplinit misiunea de ziar semioficial al Vaticanului relatând despre cele mai importante întrevederi şi remarci zilnice ale papei şi furnizând ştiri despre activităţile Bisericii din toată lumea. *La Civiltà cattolica*, prin comparaţie, combină analize mult mai elaborate ale chestiunilor politice ale zilei cu recenzii obişnuite de carte şi cu un compendiu al evenimentelor politice majore italiene şi internaţionale de interes pentru biserică.

Il Popolo d'Italia: în 1914, Benito Mussolini fondează ziarul la Milano, imediat după ce este exclus din Partidul Socialist. Cinci ani mai târziu, *Il popolo d'Italia* devine vehiculul lansării mişcării fasciste. În 1922, ajuns prim-ministru, Mussolini apelează la fratele său, Arnaldo, pentru a prelua conducerea redacţiei. În 1931, la moartea lui Arnaldo, Vito, fiul acestuia, devine redactor-şef.

Organizaţii

Acţiunea Catolică: Creată de papa Pius al X-lea în 1905 pentru a asigura cadrul organizatoric al mirenilor catolici, în anii 1920 organizaţia consta din grupări separate pentru bărbaţi, femei, băieţi, fete şi studenţi. Cu un director laic naţional numit de către papă şi un supraveghetor ecleziastic la Vatican, Acţiunea Catolică Italiană era organizată atât la nivel diecezan, cât şi la nivel

parohial. Mussolini a continuat să fie circumspect cu privire la organizaţie, singura grupare de masă din ţară pe care nu o putea controla. Pius al XI-lea, cunoscut drept „papa Acţiunii Catolice”, a considerat organizaţia ca fiind esenţială în eforturile sale de a creştina societatea italiană.

Partidul Fascist: Lansat în 1921, Partidul Naţional Fascist (PNF) este „copilul de suflet” al lui Benito Mussolini. În actul de transformare a ceea ce fusese o mişcare politică eşuată şi o colecţie de detaşamente violente în interiorul unui partid politic formal, Mussolini abandonează rădăcinile anticlerice şi antimonarhice ale mişcării fasciste timpurii şi devine, indiscutabil, de dreapta. În primii săi ani de putere, avea să lupte să-i menţină pe şefii fascişti sub control. În 1928, PNF ajunge să fie singurul partid politic din Italia.

Sfântul Oficiu: De asemenea cunoscut drept Inchiziţia Romană, ia fiinţă în 1542 când papa Paul al III-lea intenţionează iniţial să contracareze Reforma Protestantă. Numele i-a fost schimbat în 1908 în Sfântul Oficiu (Sanf Uffizio). Condus de papă, se compune dintr-un grup de cardinali secondaţi de o varietate de alţi prelaţi. Secretarul său, un cardinal, se întâlneşte în mod regulat cu papa pentru a discuta cazurile supuse atenţiei sale. Misiunea Sfântului Oficiu era de a aplica doctrina Bisericii şi de a pune capăt ereziilor.

Opera Nazionale Balilla: în 1926 este fondată ONB, sau Organizaţia Naţională de Tineret, având ca scop acomodarea tineretului din Italia cu ideologia fascistă. Organizaţia era împărţită pe grupe de vârstă, separate pe sexe. Băieţii mai mici

(8 – 13 ani) erau cunoscuţi drept *Balilla*, cei mai mari (14 – 18) *ca Avanguardişti*. Grupurile similare de fete se numeau *Micuţele italience* şi *Tinerele italience*. Grupările fasciste de tineret ameninţau să submineze organizaţiile catolice de tineret şi, la fondarea lor, guvernul a dizolvat Cercetaşii Catolici. A fost fondată o reţea vastă de preoţi, astfel încât grupările ONB locale să-şi aibă propriul capelan care să le ghideze în adoraţia religioasă, precum şi în îndoctrinarea şi antrenamentul paramilitar.

Partidul Popular: Fondat în 1919 ca partid politic naţional catolic de către un preot sicilian, Luigi Sturzo, cu aprobarea papei Benedict al XV-lea. În alegerile parlamentare din 1921 Partidul Popular Italian (PPI) câştigă peste 20% din locurile de deputaţi. Considerat unul dintre principalele obstacole în impunerea unei dictaturi fasciste, partidul este subminat atunci când papa Pius al XI-lea învederează faptul că el îl sprijinea pe Mussolini. Partidul este dizolvat în noiembrie 1926 cu toate că Mussolini avea să suspecteze mult timp faptul că elemente din PPI încercau în secret să se reorganizeze în cadrul Acţiunii Catolice.

Partidul Socialist: Fondat în 1892, Partidul Socialist Italian ajunge să domine stânga din Italia, fiind mai puternic în nordul şi în centrul ţării. Divizat într-o ramură reformistă şi una luptând pentru revoluţie – cu Benito Mussolini printre liderii celei de-a doua –, partidul se scindează în 1912 prin epurarea reformiştilor. El atinge culmea în alegerile parlamentare din 1919,

câştigând aproape o treime din voturi şi căpătând controlul asupra multor oraşe şi târguri. În 1921 o facţiune disidentă se desprinde şi ia naştere Partidul Comunist. În anul următor, partidul suferă încă o scindare, atunci când aripa reformistă se desprinde pentru a forma Partidul Socialist Unit. În 1924, liderul acestuia, Giacomo Matteotti, avea să fie asasinat de nişte agresori fascişti conduşi de un italiano-american. În 1926, Mussolini scoate în afara legii Partidul Socialist şi diferitele „progenituri” ale acestuia.

PROLOG

Roma, 1939

Suferind, în vârstă şi supravieţuind cu greu problemelor circulatorii din anul precedent, papa Pius al XI-lea îl implora pe Dumnezeu să-i mai acorde câteva zile. Şedea la biroul său aflat la al treilea etaj la Vatican, îmbrăcat cu roba sa albă, cu un baston rezemat de peretele cel mai apropiat. Într-o parte, ca un memento al zilelor demult trecute, se aflau busola ruginită şi barometrul pe care le folosise în ascensiunile sale pe cele mai înalte piscuri ale Alpilor. Diapazonul vechi rămăsese închis într-un sertar. Trecuseră foarte mulţi ani de când îl scosese pentru ultima oară. Mândru de vocea lui şi dornic să se asigure că urechea muzicală nu îl părăsise, exersa ori de câte ori putea, însă numai atunci când era absolut sigur că nimeni nu-l auzea. Acum, ştiind că sfârşitul îi era aproape, verifica fiecare sertar, asigurându-se că hârtiile sale erau în ordine.

Ani la rând papa se bucurase de o sănătate bună şi observatorii se minunaseră de programul

său de pedepsire. El insistase să cunoască toate amănuntele afacerilor de la Vatican şi să decidă totul, indiferent de cât de semnificativ ar fi fost. Acum, fiecare zi constituia o provocare, fiecare pas îi provoca dureri. Noaptea, incapabil să doarmă, stătea culcat, treaz, cu picioarele zvâcnind din pricina venelor umflate, astmul transformând respiratul într-o luptă şi, ceea ce era cel mai rău, era chinuit de sentimentul că ceva era cum nu se putea mai greşit.

Ziua, lumina se răspândea în biroul său prin cele trei ferestre care dădeau spre piaţa Sfântul Petru. Însă noaptea, mica sa veioză de birou arunca o strălucire galbenă peste foile din faţa sa. Dumnezeu, gândea el, îl ţinuse în viaţă cu un scop. El era vicarul lui Dumnezeu pe pământ. Nu putea muri înainte să spună ce avea de spus.

Papa îi convocase pe toţi episcopii la Roma pentru a-i asculta ultimul mesaj. Adunarea urma să se ţină într-o săptămână şi jumătate în Bazilica Sfântul Petru pe 11 februarie 1939. Avea să marcheze cea de-a zecea aniversare a Tratatelor laterane, acordul istoric pe care Pius al XI-lea îl încheiase, punând astfel capăt deceniilor de ostilitate dintre Italia şi Biserica catolică italiană. Cu aceste tratate, separaţia dintre Biserică şi stat, care marcase Italia modernă încă de la fondarea acesteia cu şaizeci şi opt de ani în urmă, luase sfârşit. O nouă eră începea, Biserica fiind un partener binevoitor al guvernului fascist al lui Mussolini.

În 1922, cu şaptesprezece ani în urmă, Acchile Ratti, recent numit cardinal, fusese o

alegere surpriză pentru a-i succeda papei Benedict al XV-lea. Şi-a luat numele de Pius al XI-lea. Ceva mai târziu, în acelaşi an, în tumultul violenţei de amploare, Benito Mussolini, liderul fascist în vârstă de treizeci şi nouă de ani, devine prim-ministru al Italiei. Din acel moment, cei doi bărbaţi ajung să depindă unul de celălalt. Dictatorul se bizuia pe papă pentru a-şi asigura sprijinul catolicilor faţă de regimul său, prin aceasta conferindu-i atât de necesara legitimitate morală. Papa conta pe Mussolini pentru a-l ajuta să restaureze puterea Bisericii în Italia. Acum, cu stiloul în mână, gândindu-se la anii aceia, Pius simţea un regret profund. Îşi permisese să se lase condus pe căi greşite. Mussolini părea să considere că era însuşi Dumnezeu şi îl îmbrăţişase pe Hitler, omul pe care papa îl dispreţuia pentru subminarea bisericii în Germania şi pentru propagarea propriei sale religii păgâne. Dureroasa scenă la care Roma fusese martoră în primăvara precedentă îl bântuia. Atunci când Führerul străbătuse străzile istorice într-o procesiune triumfală, o mare de steaguri naziste, roşu cu negru, împânziseră oraşul.

La două luni după vizita lui Hitler, Mussolini şoca întreaga lume prin proclamaţia potrivit căreia italienii erau o rasă pură, superioară. Cu toate că evreii trăiseră în Roma încă de dinaintea epocii lui Iisus, aceştia erau acum oficial socotiţi o rasă nocivă. Papa era îngrozit. De ce, se întreba el în timpul unei audienţe publice, era Italia atât de nerăbdătoare să-l imite pe Führer? întrebarea l-a înfuriat pe Mussolini, căci nimic nu-l supăra mai

tare decât să fie numit „marioneta lui Hitler”. Oamenii din cercurile apropiate papei s-au grăbit să repare gafa. Simţindu-se mai în largul lor în ceea ce privea regimurile autoritare decât cu democraţiile şi temându-se să nu piardă din multele privilegii pe care Mussolini le acordase Bisericii, ei considerau că odată cu vârsta papa devenea extrem de nesăbuit. Îi îndepărtase pe liderii naziști. Acum, se îngrijorau ei, punea în pericol legăturile Vaticanului cu regimul fascist al lui Mussolini.

În cartierul său general de pe celălalt mal al râului Tibru, Mussolini se dezlănţuia împotriva papei. Dacă italienii continuau să meargă la liturghii, acest lucru se întâmpla fiindcă el îi îndemnase să o facă. Dacă n-ar fi fost el, anticlericii ar fi alergat pe străzile Italiei, jefuind bisericile şi turnându-le ulei de ricin pe gât preoţilor, care s-ar fi făcut mici de frică. Dacă fiecare clasă şi sală de judecată avea un crucifix pe perete, dacă preoţii predau religia în toate şcolile publice din Italia, era pentru că Mussolini ordonase astfel. Dacă fonduri de stat generoase erau utilizate pentru a sprijini Biserica, acest lucru se întâmpla pentru că aşa voise el, toate acestea făcând parte din efortul său menit a crea o înţelegere reciproc avantajoasă între guvernul său fascist şi Vatican.

Pius a stat treaz până târziu în seara zilei de 31 ianuarie făcându-şi însemnări pentru adunarea episcopilor. Cândva un energic „montaniard” cu plămânii zdraveni, papa ajunsese un emaciai, faţa sa odinioară plină era acum brăzdată de riduri şi

stafidită. Şi totuşi, pentru toţi cei care îl vedeau era limpede cât de hotărât era să ţină acea cuvântare. Nu voia să moară înainte să-i avertizeze pe episcopi că spionii fascişti se aflau pretutindeni, inclusiv în sălile Bisericii. Avea să fie ultima lui şansă de a denunţa faptul că Mussolini îmbrăţişase rasismul nazist.

În săptămâna rămasă până la cuvântare, rezerva de energie a papei începu să-l trădeze. Incapabil să stea în picioare, căzu la pat. Cardinalul Eugenio Pacelli, care, în calitatea sa de secretar de stat, era locţiitorul papei, îl imploră să amâne adunarea. Papa nici nu a dorit să audă de asta şi a cerut cotidianului Vaticanului să raporteze că starea sănătăţii sale era bună. Pe 8 februarie, îngrijorat că s-ar fi putut să nu fie destul de puternic pentru a ţine cuvântarea peste trei zile, ordonă tipografiei Vaticanului să tipărească exemplare ale acesteia pentru toţi episcopii. În seara următoare, starea sănătăţii sale s-a înrăutăţit şi în primele ore ale zilei de 10 februarie respiraţia i-a devenit şi mai anevoioasă. Servitorii, având grijă să nu-i deranjeze mitra albă de pe cap, îi fixară o mască de oxigen pe figură. La ora patru dimineaţa, l-au trezit pe cardinalul Pacelli. Acesta s-a grăbit să ajungă la căpătâiul papei, căzând în genunchi pentru a se ruga. Avea ochii înroşiţi din cauza lacrimilor.

Zăcând pe patul său simplu din fier, stingându-se puţin câte puţin, Pius al XI-lea şi-a dat ultima suflare. Dumnezeu nu i-a ascultat ultima rugă. Arhiepiscopii aveau să se întâlnească cu el nu în Bazilica Sfântul Petru, ci în Capela

Sixtină, unde, în după-amiaza zilei de 10 februarie, trupul său a fost depus pe o platformă înaltă. Pentru cei care îl cunoscuseră în perioada sa de înflorire, era aproape de nerecunoscut. Părea că altcineva zăcea acolo, sub tavanul pictat cu fresce de către Michelangelo, îmbrăcat cu sutana din mătase albă şi mitra roşie tivită cu blană de hermină.

Pe malul opus al Tibrului, Mussolini a întâmpinat moartea papei cu un mormăit de uşurare, dornic ca veghea papală să nu interfereze cu următoarea sa întâlnire cu Clara Petacci, tânăra lui amantă cu ochii verzi. Cu toate acestea, o ultimă preocupare rămânea. În decursul anilor pusese la punct o reţea de spioni la Vatican ale căror rapoarte le citea cu nesaţ. În ultimele zile fusese avertizat cu privire la cuvântarea aniversară incendiară pe care papa plănuia s-o ţină pentru a denunţa campania antisemită a lui Mussolini, precum şi legăturile sale tot mai strânse cu Führerul. Dacă textul avea să apară acum, se îngrijora el, ar fi putut face rău, fiind considerat a fi o profetică pledoarie papală venită din mormânt.

Exista un om, se gândi dictatorul, în măsură să-l ajute. Îl contactă pe cardinalul Pacelli, care, în calitatea sa de şambelan, era acum însărcinat cu tot ceea ce Pius lăsase în urma sa, inclusiv cu paginile scrise de mână, adunate în teanc pe birou, şi cu stiva de broşuri recent tipărite, gata să fie înmânate episcopilor. Mussolini voia ca toate copiile discursului să fie distruse. Avea motive să creadă că Pacelli avea să-i facă această favoare.

Dintr-o familie romană de vază, strâns legată de papi de generaţii întregi, Pacelli îşi petrecuse ultimele luni trăind cu spaima că papa avea să-şi facă un duşman din Mussolini. Prea multe, gândea el, erau în joc. Îi datora foarte mult papei care îl făcuse secretar de stat şi îl promovase în atât de multe feluri. Însă simţea că avea o şi mai mare responsabilitate aceea de a apăra Biserica. Ordonă ca biroul papei să fie eliberat şi copiile tipărite ale discursului confiscate.

Trei săptămâni mai târziu, o mare mulţime aştepta impacientată în piaţa Sfântul Petru în timp ce prelaţii erau adunaţi în conclav. La apariţia panglicii de fum alb care se ridica deasupra palatului apostolic, au izbucnit uralele. *Habemus papam*, a anunţat cardinalul diacon din balconul situat deasupra intrării principale în Bazilica Sfântul Petru. Curând, o siluetă înaltă, zveltă, cu ochelari, înveşmântată în robă albă, papală şi cu tiara cu nestemate, ieşi pentru a binecuvânta mulţimea. Eugenio Pacelli avea să-şi ia numele de Pius al XII-lea, onorându-l astfel pe bărbatul la căpătâiul căruia plânsese recent.

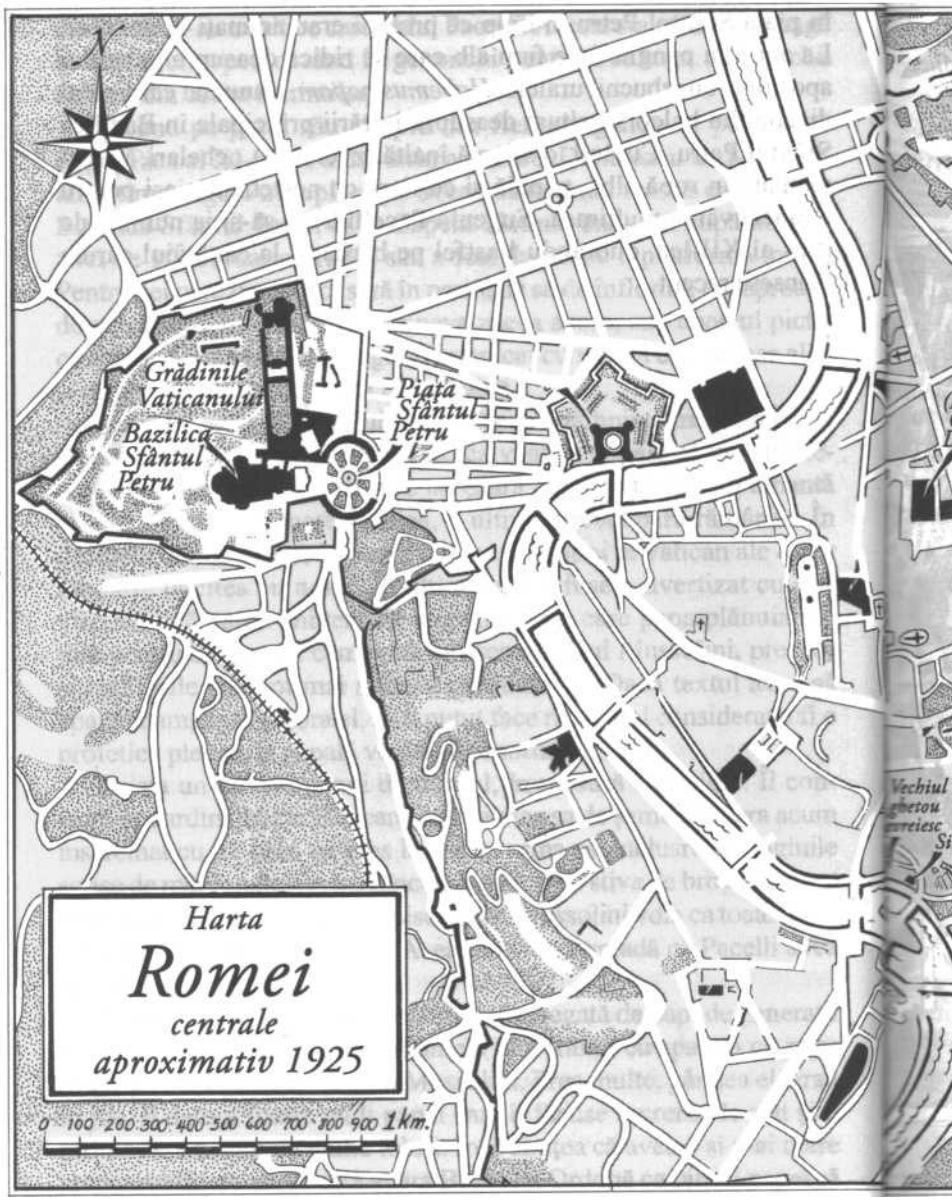
Grădinile Vaticanului
Bazilica Sfântul Petru
Piața Sfântul Petru
Harta
Romei
centrale
aproximativ 1925
0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1 km.

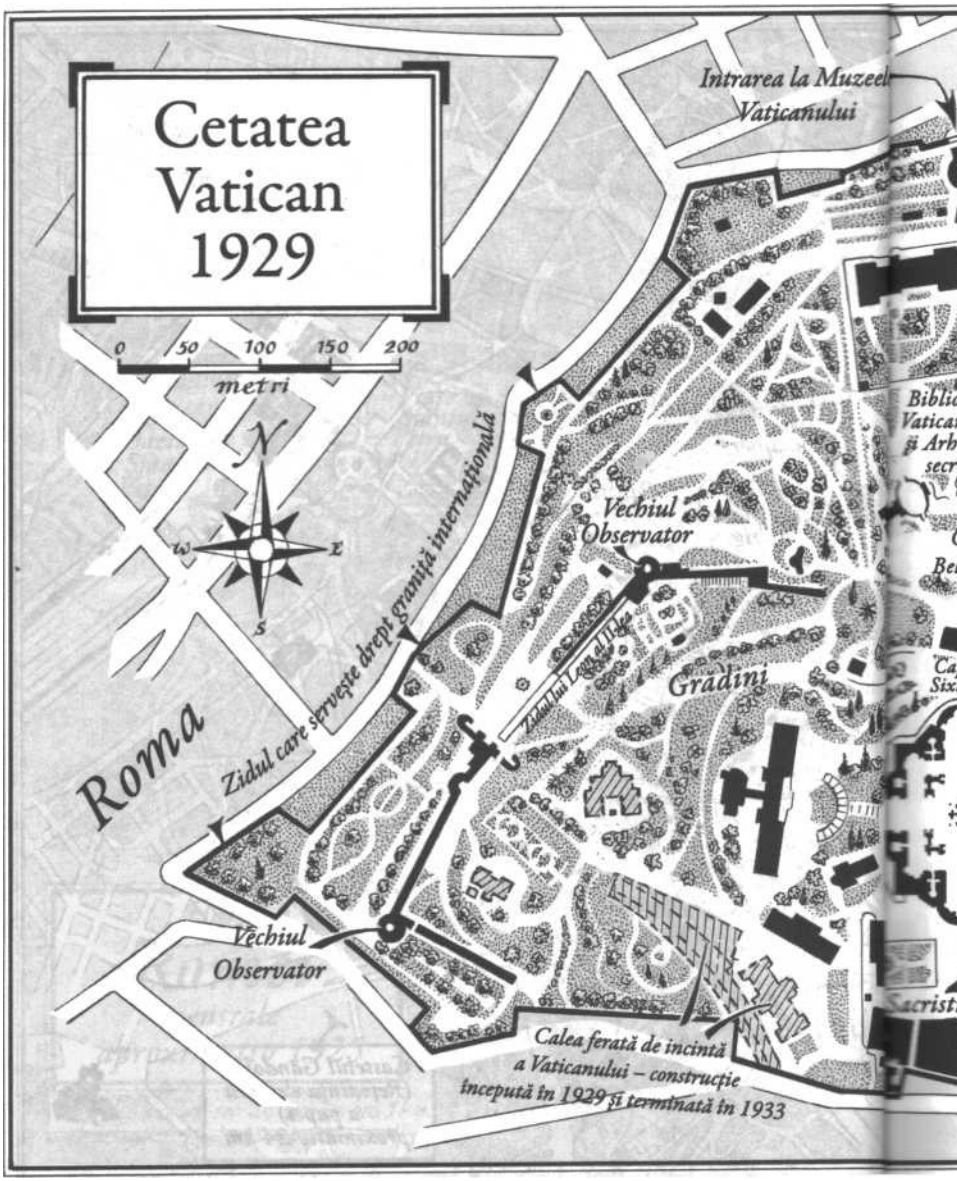

Partea întâi Papa şi dictatorul

CAPITOLUL 1

Un nou papă

Dincolo de poarta Vaticanului, o mulţime mică se aduna, aplaudând limuzinele negre în timp ce acestea îşi făceau intrarea înăuntrul zidurilor

medievale. Ca semn de recunoaştere, de apreciere, sau pur şi simplu din obişnuinţă, fiecare cardinal care sosea flutura din mână într-o binecuvântare ecleziastică de pe bancheta din spate a maşinii. De o parte şi de cealaltă a porţii stătea câte un soldat din garda elveţiană înveşmântat în costumul ca de arlechin, salutând cu mâna înmănuşată în alb, ridicată la casca strălucitoare. Ceva mai târziu, odată cu ultimul cardinal care şi-a găsit locul în palatul Vatican, şase oficiali au trecut în mare viteză pe holurile lungi şi reci, sunând fiecare din clopoţelul său. Când ultimul dintre privitori a ieşit, o voce a rostit:, *xtra omnes*/" Strângând în mână un lanţ pe care se afla masiva cheie antică, un prinţ Chigi, maestrul de ceremonii al conclavului, a încuiat uşa grea pe dinafară. Cardinalul Pietro Gasparri, şambelanul, a încuiat-o pe dinăuntru. Ferestrele erau ferecate. Era joi, 2 februarie 1922. Uşile nu aveau să se redeschidă până ce nu era ales noul papă.

*

* * *

Cu numai două săptămâni în urmă, o tuse persistentă începuse să-l sâcâie pe papa Benedict al XV-lea. Cu toate că era un bărbat mic de statură, delicat, care încă din copilărie mergea şchiopătând uşor, bârfitorii de la Vatican îl numiseră „micuţul" – el nu era prea bătrân şi se bucurase de o sănătate bună în timpul primilor şapte ani petrecuţi pe tronul Sfântului Petru. Dar ceea ce debutase ca o bronşită se transformase repede într-o pneumonie şi Benedict, în vârstă de

şaizeci şi opt de ani, primi ultima împărtăşanie. În după-amiaza următoare, culcat pe patul lui simplu, din fier, îşi pierdu cunoştinţa, în dimineaţa zilei de 22 ianuarie, murea.1

La moartea genialului, dar represivului Pius al X-lea în 1914, exact când a izbucnit şi Marele Război, Giacomo Della Chiesa fusese o alegere neobişnuită. Atunci când cei cincizeci şi doi de cardinali s-au adunat la sfârşitul lunii august a aceluiaşi an pentru a alege un succesor, Della Chiesa fusese numit cardinal cu numai trei luni în urmă. Născut într-o familie aristocratică, nu-l prindea rolul de pontif. Cu toate că avea un comportament demn şi maniere alese, era mic de statură, cu un ten pământiu, un smoc de păr negru, încâlcit, şi dinţi protuberanţi. La el totul părea uşor strâmb, de la nas, gură, ochi şi până la umeri.2

Ca tânăr preot, Della Chiesa a lucrat la cabinetul secretarului de stat al Vaticanului, care se ocupa de relaţiile Sfântului Scaun cu guvernele din toată lumea. Aici a reuşit să treacă prin diverse ranguri până în 1913, când a fost trimis la Bologna pentru a deveni arhiepiscop.

Unii erau de părere că plecarea lui Della Chiesa de la Vatican a fost opera cardinalului Merry del Val, secretar de stat şi principalul partener al papei Pius al X-lea în cruciada menită să zdrobească orice semn de „modernism” din cler. Papa era îngrijorat că ideile modeme înlocuiau învăţăturile bisericii vechi de secole. Deosebit de nocive, în opinia papei, erau credinţele în drepturile individului şi în libertatea

religioasă, laolaltă cu noţiunile eretice potrivit cărora Biserica şi statul ar trebui să fie separate, iar credinţa ar trebui să se pună de acord cu lecţiile despre ştiinţă. Considerându-l pe Della Chiesa prea moderat, del Val l-a vrut cât mai departe de sediul puterii bisericii.3

La cel de-al zecelea tur de scrutin, Della Chiesa a adunat – cu greu – două treimi din voturile necesare. Unul dintre adepţii politicii de mână forte ai lui Merry del Val, cardinalul De Lai, l-a umilit pe noul papă cerând ca votul său să fie examinat pentru a se asigura că nu votase pentru sine însuşi.

Pius murise în vremuri grele pentru italieni, însă decesul succesorului său în 1922 a survenit în toiul unor tulburări şi mai mari. Mulţi se temeau că revoluţia putea izbucni în orice moment, deşi părerile erau diferite în ceea ce privea probabilitatea ca aceasta să fie declanşată de către socialişti sau de către fascişti. Marele Război, în care elitele îşi puseseră speranţa că avea să ajute la unificarea italienilor divizaţi şi la adunarea populaţia în jurul guvernului, nu realizase niciuna, nici alta. Peste o jumătate de milion de italieni muriseră şi un număr şi mai mare se întorseseră răniţi. O armată demobilizată revenise acasă pentru a găsi puţine slujbe. Liderii politici ai ţării păreau incapabili să găsească o modalitate de ieşire din criză.

Socialiştii, al căror număr crescuse în ultimele decenii, speraseră să ajungă la putere bizuindu-se pe furia populară. Muncitorii ocupau fabricile din Torino, Milano şi Genova. Agricultorii

făceau grevă ameninţând vechea clasă a proprietarilor de pământ din mediul rural. În Rusia, cu numai doi ani înainte, în 1917, o revoluţie comunistă adusese bolşevicii la putere şi distrusese vechea ordine ţaristă, încurajaţi de exemplul lor, protestatarii italieni visau la un viitor în care muncitorii şi ţăranii aveau să conducă.4

Cu toate acestea, socialiştii trebuiau să facă faţă unei ameninţări violente venite din interior. La scurt timp după război, Benito Mussolini, în vârstă de treizeci şi nouă de ani şi cândva unul dintre cei mai remarcabili socialişti, fondase o nouă mişcare – cea fascistă. Mişcarea îi atrăgea masiv pe veteranii de război nemulţumiţi. Curând, bande fasciste au apărut în cea mai mare parte a ţării. Primii săi recruţi veneau, ca şi Mussolini, din stânga eşichierului politic şi împărtăşeau ura faţă de biserică şi de preoţi. Şi totuşi, Mussolini şi-a schimbat rapid centrul atenţiei de la a-i critica pe preoţi şi pe profitorii de război la a-i denunţa pe socialişti, vinovaţi de a se fi opus intrării Italiei în război. Recruţii au început să apară în număr tot mai mare din extrema dreaptă.

Din cartierele lor generale situate în oraşele din nordul şi centrul Italiei, fasciştii, cu cămăşile lor negre, se înghesuiau în maşini şi se dezlănţuiau în sate, dând foc sălilor sindicatelor, încăperilor unde se ţineau adunările socialiştilor şi sediilor ziarelor de stânga. Mussolini deţinea într-o mică măsură controlul asupra acestor *squadrişti*, care erau conduşi de şefi fascişti locali, supranumiţi *ras*. Începând din 1919 şi cu o frecvenţă şi o dimensiune crescânde, în următorii

trei ani bandele i-au atacat pe oficialii şi activiştii socialişti, bătându-i şi turnându-le pe gât ulei de ricin. Cuprinşi de panică, primarii socialişti şi consilierii orăşeneşti au fugit, lăsând o mare parte din Italia sub controlul atacatorilor fascişti.5

Aceste „expediţii de pedepsire” aveau, de asemenea, ca ţintă şi pe membrii partidului politic catolic al Italiei. Partidul Popular era nou la acea vreme, o încercare a catolicilor italieni de a concura pentru influenţă politică. Faptul că Vaticanul privea cu îngăduinţă apariţia unui partid catolic în Italia marca o nouă evoluţie. În 1861, Victor Emmanuel al II-lea, regele statului savoiard ce cuprindea oraşul Torino şi nord-vestul Italiei, proclamase un Nou Regat al Italiei, având anexată o bună parte din peninsula italiană. Printre teritoriile pe care le dobândise printr-o combinaţie de rebeliune şi cucerire se regăsea cea mai mare parte a pământurilor cârmuite mult timp de către papi. Numai Roma şi hinterlandul acesteia rămăseseră ca parte a statelor papale. Apoi, în 1870, armata italiană a ocupat şi Roma, declarând-o noua capitală a naţiunii. Papa Pius al IX-lea s-a retras la Vatican, jurând să nu mai iasă dintre zidurile acestuia până ce statele papale aveau să fie restaurate.

Papa l-a excomunicat pe rege şi le-a interzis catolicilor să voteze în alegerile naţionale sau să candideze pentru parlament, sperând să câştige sprijin internaţional pentru ca Roma să revină sub conducerea papală. Şi totuşi, pe măsură ce secolul al XIX-lea se stingea, această perspectivă părea tot mai îndepărtată. Între timp, o nouă ameninţare

se profila odată cu rapida dezvoltare a mişcării socialiste. Încă din timpul lui Pius al IX-lea, la jumătatea secolului al XIX-lea, papii condamnaseră socialismul. În 1891, în faimoasa sa enciclică, *Rerum novarum*, papa Leon al XII-lea i-a acuzat pe socialişti că „influenţează sentimentele celor sărmani faţă de cei bogaţi”. El a criticat propunerea lor de abolire a proprietăţii private. Încă din zorii noului secol, Vaticanul a lăsat să se înţeleagă limpede că socialismul era unul dintre cei mai teribili duşmani ai Bisericii.

Odată cu expansiunea dreptului de vot în Italia la începutul secolului XX, interdicţia votării impusă de către Vatican a devenit o chestiune imposibil de susţinut. Dacă Biserica nu avea să întreprindă ceva, părea foarte probabil ca socialiştii să ajungă la putere, în noiembrie 1918, Luigi Sturzo, un preot sicilian s-a întâlnit cu secretarul de stat al Vaticanului, cardinalul Pietro Gasparri, pentru a discuta planurile sale cu privire la înfiinţarea unui partid catolic, care să se numească Partidul Popular Italian. Acesta urma să ofere o platformă progresistă menită să atragă ţărănimea şi muncitorimea aflată în rândurile socialiştilor. Partidul a fost lansat în mod formal în primele luni ale anului următor, cu binecuvântarea lui Benedict al XV-lea. Până în 1922 ajunsese printre cele mai mari din ţară.6

* * *

În acel an, conclavul s-a transformat într-o demascare între două facţiuni. De o parte erau

acei cardinali supranumiţi *zelanti*, intransigenţii. Aceştia priveau cu nostalgie spre epoca papei Pius al X-lea, dornici să reia cruciada Bisericii împotriva vremurilor moderne. De cealaltă parte, moderaţii, supranumiţi „politicienii”, sperau să continue politicile papei Benedict al XV-lea, mai moderate şi mai deschise spre exterior. Merry del Val, secretarul de stat al lui Pius al X-lea, conducea primul grup, în timp ce Pietro Gasparri, secretarul de stat al lui Benedict al XV-lea se afla în fruntea moderaţilor. Conclavul se configura ca o bătălie epopeică pentru direcţia pe care Biserica catolică avea să o adopte în secolul XX, făcându-l să fie cu atât mai dramatic din pricina incertitudinii rezultatului. Părea improbabil ca vreuna din cele două facţiuni să poată obţine două treimi din voturile necesare pentru alegere şi, evident, nu exista niciun candidat de compromis.7

Dacă uneori cardinalului Gasparri i se spunea *pecoraio*, păstorul, termenul nu era utilizat în sens pastoral. În vârstă de şaizeci şi nouă de ani la momentul conclavului, el provenea dintr-o familie de ţărani dintr-un sătuc de crescători de oi din munţii Apenini din Italia Centrală. Porecla – de care el era încântat – semnifica împreună cu conotaţiile referitoare că era un ţărănoi, un parvenit printre sofisticaţii din ierarhia Vaticanului. Când era copil, familia sa urca în fiecare primăvară cu turmele în munţi, coborând toamna în valea unde îl trimiteau pe Pietro la şcoala parohială. Fiind un copil inteligent, a intrat la seminarul catolic pentru a-şi continua educaţia, însă, spre deosebire de mulţi dintre cei cu funcţii

înalte în diplomaţia Vaticanului, el nu a urmat prestigioasă Academie Pontificală a Nobililor Ecleziaşti din Roma, unde, în mod tradiţional, erau trimişi fiii aristocraţilor.

Gasparri se transformase într-un adult scund, plinuţ, un preot care părea să se mişte fără să-şi ridice picioarele de pe pământ.

Îmbrăcămintea sa „arăta o indiferenţă neobişnuită faţă de îngrijire". Însă el se bucura de popularitate printre membrii corpului diplomatic, compensând în bonomie ceea ce îi lipsea în eleganţă. Gesticulând cu mişcări largi, cu ochii strălucitori şi râzând deseori, îşi aşeza mereu boneta roşie la loc, pe cap. Gasparri considera – şi alţii considerau la fel – că are agerimea unui ţăran muntean, intuiţie, tenacitate şi capacitate de a munci din greu. „Ochii săi negri şi inteligenţi, nota un observator, îi trădau dibăcia."8

În seara de 2 februarie, conclavul a început în Capela Sixtină, cu fiecare dintre cei cincizeci şi trei de cardinali ocupându-şi locul la o măsuţă. Printre marii absenţi se numărau cei doi cardinali din Statele Unite, aflaţi încă pe un vapor undeva în Atlantic. Cei treizeci şi unu de italieni deţineau majoritatea şi numai cu sprijinul acestora ar fi putut cineva să fie ales. La altarul din faţa capelei se găsea un crucifix mare şi şase lumânări aprinse. De fiecare dată când se vota, cardinalii se apropiau de altar, unul câte unul, în ordinea vechimii în funcţie. La baza altarului se lăsau în genunchi, petreceau un moment rugându-se şi recitând un legământ în latină, promiţând să-l aleagă pe acela pe care considerau ei că ar vrea

Dumnezeu să fie ales. Îşi depuneau buletinul de vot împăturit şi apoi se închinau în faţa crucii înainte de a reveni la locurile lor.

În fiecare dimineaţă au avut loc câte două tururi de scrutin şi câte două după-amiaza. Trei cardinali, aleşi prin tragere la sorţi, numărau voturile. Ritul solemn s-a repetat şi în zilele următoare de paisprezece ori, viciat o singură dată, atunci când, ridicându-se din scaunul său, un cardinal dominican s-a lovit de măsuţa sa, vărsând călimara cu cerneală peste sutana albă.9

Doisprezece cardinali au fost votaţi. În cea de-a doua zi, Merry del Val a atins un număr maxim de 17. Gasparri a primit 24 de voturi la cel de-al şaselea tur, rămânând totuşi la acelaşi număr şi la cel de-al şaptelea şi al optulea tur. În afara Vaticanului, o mulţime mare de romani – atât curioşi, cât şi cucernici – aşteptau nerăbdători. „Un singur lucru este cert, relata ziarul francez *Le Figaro*, nimeni nu ştie nimic."10 Cardinalul Gasparri şi-a petrecut noaptea de după cel de-al optulea tur de scrutin stând culcat în pat, conştient că nu va deveni papă niciodată. În dimineaţa următoare, înainte ca al treilea vot al zilei să înceapă, s-a dus să-l vadă pe cel mai tânăr membru al conclavului, Achille Ratti. I-a transmis acestuia, care fusese făcut cardinal cu numai câteva luni înainte, că avea să-şi îndemne suporterii să-şi schimbe votul în favoarea lui.

*

* * *

Ratti se născuse în 1857 în orăşelul Desio, în regiunea Brianza, profund catolică, la nord de

Milano, unde tatăl său conducea o fabrică de mătase. Mama sa, o evlavioasă catolică, era genul de femeie organizată şi intimidantă, care părea să fie născută pentru a conduce ceva mult mai important decât o gospodărie. În ultimii ani, Ratti vorbea adesea despre ea cu adâncă afecţiune şi respect, dar niciodată n-a vorbit despre tatăl său. La momentul naşterii sale, Desio şi Milano făceau parte din Imperiul Austro-ungar, iar cea mai timpurie amintire a sa de la vârsta de doi ani era cea cu tatăl lui spunând că în apropiere se duceau lupte între forţele franceze şi savoiarde şi armata austriacă”. În câteva săptămâni, amestecătura de ducate şi regate care alcătuiseră peninsula italiană s-a dizolvat şi o nouă naţiune italiană unificată a luat naştere.

Neexistând nicio şcoală în Desio, la vârsta de zece ani Achille a fost trimis să locuiască împreună cu unchiul lui, un preot paroh din orăşelul Asso, în apropierea lacului Como. Gospodăria unchiului său era animată de prezenţa frecventă a preoţilor din vecinătate, care formau un grup gregar. Achille a decis că şi el voia să fie preot şi curând a plecat la seminar. Se întorcea în fiecare vară, dar nu acasă la părinţii săi, ci la unchiul lui. Seminarul impunea o disciplină feroce. Preoţii trebuiau să se supună fără să crâcnească, iar regulile trebuiau respectate întocmai. Niciuna dintre aceste probleme nu l-a deranjat pe studiosul băiat.12 Colegii săi de clasă l-au numit „micul bătrân”, căci Achille prefera mai degrabă să fie lăsat în pace cu meditaţiile sale, decât să se joace cu alţi copii.13

În 1875, Ratti a intrat la seminarul din Milano pentru a se pregăti pentru preoţie. Citea cu nesaţ nu numai clasicii italieni, cum ar fi Dante, ci şi literatură engleză şi americană. Îşi exprima asemenea preocupări pentru provocările cărora trebuiau să le facă faţă Jim, camaradul-sclav al eroului lui Mark Twain, Huckleberry Finn, încât colegii l-au poreclit *L'africano*. Cu toate că porecla n-avea să i se lipească, Achille s-a declarat el însuşi încântat de ea, spunându-le colegilor că într-o bună zi avea să servească drept misionar în Africa.

Autorul preferat al lui Ratti era marele scriitor milanez, Alessandro Manzoni. Într-o zi, cu mulţi ani mai târziu, pe când era papă, maestrul său de ceremonii a intrat în biroul lui, îngenunchind aşa cum era obiceiul, pentru a primi instrucţiunile. Papa se plimba prin încăpere, absorbit de lectura cu voce tare a unui pasaj din romanul lui Manzoni, *Logodnicii*. Trecuseră douăzeci de minute până ce s-a oprit şi atunci l-a observat pe clericul îngenuncheat. Papa s-a scuzat pentru întârziere, dar a adăugat cu un zâmbet: „Acestea sunt pagini care merită să fie ascultate în genunchi, monseniore!".14

După patru ani petrecuţi la Milano, Ratti s-a mutat la Roma pentru a-şi continua studiile la Colegiul Lombard, recent deschis. Roma fusese condusă de papi mai bine de un mileniu, dar cu nouă ani înainte fusese cucerită şi era acum capitala recent unificatei naţiuni italiene.

Înalt de un metru şaptezeci şi trei, rotofei, cu părul blond, rar, Ratti purta deja ochelari de

vedere rotunzi, care au devenit semnul său distinctiv, oferindu-i înfăţişarea unui tânăr savant. Hirotonisit la Roma în decembrie 1879 în vasta Bazilică Sfântul Ioan din Lateran, rămâne în Cetatea Eternă pentru alţi trei ani, studiind la Universitatea Gregoriană, unde cursurile facultăţii iezuite se ţineau în limba latină.

În 1882, Ratti se întorsese la Milano, urmând a fi numit profesor de Elocvenţă sacră şi Teologie la Marele Seminar din oraş. În pofida titlului său, el nu era teribil de elocvent. Era atât de concentrat asupra exprimării perfecte, încât vorbea într-un ritm chinuitor de lent, străduindu-se să găsească vorbele potrivite şi apoi corectându-se în mod constant atunci când credea că ceea ce spusese nu fusese tocmai bine.15 Niciodată sociabil, Ratti se simţea câteodată mai în largul său printre cărţi decât printre oameni. După şase ani petrecuţi ca profesor, devine asistent la Biblioteca Ambrosiana din Milano, ale cărei colecţii de manuscrise vechi, inegalabile, includ comori printre care şi *Codice atlantico* al lui Leonardo da Vinci. El cunoştea nu doar latină, ci şi greacă, franceză şi germană.

Însă Ratti nu era un simplu şoarece de bibliotecă. Fiind tânăr la Milano, îşi cultivase pasiunea pentru alpinism şi se alăturase filialei locale a Clubului Alpin Italian. În fiecare iarnă, împreună cu partenerul lui de căţărare, un camarad preot, obişnuia să studieze toate materialele pe care le putea găsi în împrejurimile munţilor pe care plănuiau să-i cucerească în vara următoare. Succesul, era el convins, era doar o

chestiune de planificare atentă. Din 1885 până în 1911, a luat parte la o sută de ascensiuni în Alpi, toate la peste 2.700 în altitudine.16 Şocul aerului rece, forţa stâncilor alpine, peisajul care se întindea dedesubt, toate erau mărturia gloriei creaţiei lui Dumnezeu.17

*

* * *

Când prefectul Bibliotecii Ambrosiana a murit în 1907, Ratti, pe atunci în vârstă de cincizeci de ani, i-a luat locul. Patru ani mai târziu, şeful bibliotecii de la Vatican a hotărât că era timpul să-şi găsească un succesor. Ca director al unei biblioteci, a doua ca reputaţie după cea a Vaticanului, Achille Ratti nu constituia ceea ce s-ar putea numi o alegere surprinzătoare. Ziarul din Milano a anunţat numirea, însoţind-o de o fotografie. Aceasta înfăţişa un prelat cu un început de chelie, însă ochelarii săi cu lentile mici şi rotunde continuau să reprezinte trăsătura inconfundabilă a lui Ratti. Împreună cu mina sa serioasă – unii ar numi-o melancolică –, ochelarii i-au conferit înfăţişarea unui intelectual cleric ursuz. Pe de altă parte, el a dat dovadă de un interes patern faţă de personalul bibliotecii. Pentru a-i ajuta pe angajaţi să-şi hrănească familiile în timpul Marelui Război, el a obţinut permisiunea papei Benedict al XV-lea de a transforma grădina Vaticanului într-o grădină de legume pentru uz propriu. Când unul dintre ei se îmbolnăvea, Ratti în persoană îi livra un dar constând în dulciuri sau într-o sticlă de vin bun.18

Dacă Ratti ar fi rămas bibliotecar la Vatican,

după cum presupusese el că avea să se întâmple, n-ar fi avut niciodată ocazia de a deveni papă în 1922. Dar în martie 1918 primeşte o solicitare surprinzătoare. Benedict al XV-lea voia ca el să meargă imediat la Varşovia în calitate de emisar personal pentru a îndeplini o însărcinare delicată. El n-avea niciun fel de experienţă în diplomaţie şi nu cunoştea nimic în mod deosebit despre Polonia, deşi, în mod bizar, atunci când nominalizarea sa a fost discutată de către cardinalii Congregaţiei Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, aceştia au crezut în mod eronat că el vorbea poloneza.19 La şaizeci şi unu de ani, Ratti era emoţionat în legătură cu noua sa însărcinare, însă, obedient, în luna mai porneşte la drum. Fusese lăsat să creadă că va lipsi doar câteva luni, însărcinat fiind cu pregătirea unui raport către papă cu privire la situaţia polonezilor.

Carnagiul Marelui Război de-abia luase sfârşit atunci când Ratti ajunge la Varşovia. Polonezii se pregăteau pentru renaşterea naţiunii lor independente, care, în cea mai mare parte, se aflase sub dominaţie rusă aproape un secol, iar restul timpului sub control german. Sarcina lui Ratti era delicată, căci graniţele noului stat polonez nu erau încă trasate, iar presiunile erau mari.

În călătoriile sale prin ţară, unul dintre sentimentele pe care bibliotecarul Vaticanului le auzea exprimate cel mai des de către cler era cel de ură faţă de evrei, pe care îi vedea ca pe duşmanii Poloniei catolice. În timp ce procentajul de evrei din Italia era mic, de numai unul la mie,

în Polonia, o zecime din populaţie era formată din evrei, în urmă cu zece ani, Ratti luase lecţii de ebraică de la rabinul-şef din Milano, iar populaţia evreiască a oraşului, larg asimilată, nu-i pricinuise nicio îngrijorare.20 Dar în timp ce relaţiile sale cu comunitatea evreiască din Milano fuseseră cordiale, el era conştient că Vaticanul avea o mult mai întunecată concepţie despre evrei.

Istoria demonizării evreilor de către Biserică este una veche, datând din vremurile apariţiei creştinismului ca sectă evreiască. În 1555, papa Paul al IV-lea a emis o bulă papală, *Cum nimis absurdum*, prin care decidea ca toţi evreii din teritoriile de sub controlul său să locuiască în ghetouri. Contactele evreilor cu creştinii trebuiau să fie sever limitate, iar în privinţa slujbelor religioase acestea trebuiau să fie cât se poate de simple. Evreii, argumenta papa, fuseseră condamnaţi de Dumnezeu la „sclavie eternă" pentru păcatul lor de a-l fi ucis pe Iisus şi de a-i fi refuzat învăţăturile. Abia în 1870, odată cu acţiunea de cucerire a Romei de către italieni, evreii au fost eliberaţi din ghetoul oraşului.21

În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, *La Civiltà cattolica*, ziarul bilunar al iezuiţilor, controlat îndeaproape de Vatican, îi atacase fără milă pe evrei. Ziarul nu era citit de masele largi de catolici, căci era peste puterea lor de înţelegere. Mai curând, acesta oferea liderilor catolici de opinie, redactorilor ziarului şi eşalonului superior al clerului o perspectivă asupra modului în care Vaticanul aborda chestiunile zilei. Un om aflat în poziţia lui Achille Ratti la Biblioteca Ambrosiană

citise probabil fiecare număr care apăruse.

„Evreii, punea în gardă unul dintre zecile de asemenea denunţuri din ziar, copii veşnic insolenţi, încăpăţânaţi, murdari, hoţi, mincinoşi, ignoranţi, paraziţii societăţii şi calamitatea celor de aproape şi de departe… au reuşit să pună labele pe… toate bunurile publice… şi, în mod virtual, au preluat controlul nu doar asupra banilor… dar şi al legii înseşi în acele ţări unde li se permisese să deţină funcţii publice”. În timp ce Biserica propovăduia de mult timp, ziarul supervizat de Vatican insista ca evreii să fie ţinuţi separat de creştini, altminteri aveau să-i transforme pe creştini în sclavii lor. „O, cum greşesc şi cât se amăgesc, proclama ziarul, cei care cred că iudaismul este numai o religie… şi nu, în fapt, o rasă, un popor şi o naţiune!” Ca un corp străin nociv, potrivit acuzelor ziarului, evreii n-ar putea fi niciodată loiali ţării în care trăiesc, căci ei uneltesc să exploateze generozitatea celor care, prosteşte, le acordă drepturi egale.22 Era o campanie pe care ziarul avea să o reia în numai câteva luni de la alegerea lui Ratti ca papă, într-o serie de articole care îi blamau pe evrei pentru Revoluţia din Rusia şi care suna alarma împotriva unei conspiraţii evreieşti de proporţii al cărei scop era conducerea lumii.23

Cufundat într-o Biserică în care asemenea moduri de a-i privi pe evrei erau adânc înrădăcinate, Ratti nu ar fi putut să rămână neafectat de profundul antisemitism întâlnit în Polonia. Se cunoaşte din diversele rapoarte pe care le-a primit de la membrii elitei catolice

poloneze, cât de preocupaţi erau aceştia de ameninţarea evreiască percepută. Evreii erau acuzaţi că ar fi fost de partea invadatorilor germani în timpul recentului război şi că ar fi servit drept cămătari rapaci în oraşele şi satele de pe tot cuprinsul ţării. Ratti a fost mai ales izbit de acuzaţia potrivit căreia răspândirea mişcării bolşevice era opera evreilor.24 Spre sfârşitul lui octombrie 1918, el a atribuit ultima tulburare din Polonia „partidelor extremiste înclinate spre dezordine: anarhiştii socialişti, bolşevicii… şi evreii”.25 La acea vreme, un val de pogromuri poloneze au condus la uciderea multor evrei şi la incendierea caselor acestora. Cerându-i-se de către Benedict al XV-lea – mai puţin înţelegător faţă de teoria conspiraţiei antisemite decât predecesorii săi – să verifice dacă poveştile despre aceste pogromuri erau adevărate, Ratti a răspuns că era greu de spus. Dar, a insistat el, evreii erau un element periculos. Cu toate că polonezii erau catolici buni şi loiali, l-a informat el pe papă, se temea că „pot cădea în ghearele influenţelor malefice care le întind o cursă şi care îi ameninţă”. Ratti nu a lăsat să se strecoare nicio umbră de îndoială cu privire la cine erau aceşti duşmani, adăugând: „Una dintre cele mai malefice şi mai puternice influenţe care se resimt aici, poate cea mai puternică şi mai malefică, este cea a evreilor”.26

Achille Ratti, arhiepiscop de Milano, 1921

În toamna anului 1919, Vaticanul a recunoscut oficial noul stat polonez. Misiunea lui Ratti a fost extinsă, iar el a fost numit nunţiu papal. În vara următoare, Armata Roşie, după o serie de lupte cu forţele poloneze în Marea Baltică şi în Ucraina, a avansat în Polonia şi s-a apropiat de Varşovia. Bărbaţi, femei şi copii s-au înarmat, gata să-şi apere oraşul. În timp ce mulţi străini au fugit, Ratti a rămas ferm pe poziţii. Pe 15 august, în timp ce locuitorii înarmaţi aşteptau agitaţi, o

contraofensivă poloneză a respins trupele bolşevice. Pentru Ratti a constituit o experienţă traumatizantă. Convingerea că democraţiile occidentale eşuaseră în înţelegerea ameninţării comuniste nu avea să-l părăsească tot restul vieţii.27

În 1921, Benedict al XV-lea l-a rechemat pe Ratti în Italia, numindu-l arhiepiscop de Milano. Având puţină experienţă pastorală, fiind cea mai mare parte a vieţii sale bibliotecar, Ratti constituia o alegere surprinzătoare, însă papa fusese impresionat de competenţa sa, de devotamentul faţă de Biserică şi de altruismul său.28 Faptul că Ratti îşi trăise cea mai mare parte a vieţii la Milano a jucat, fără îndoială, un rol important. Odată cu numirea a sosit şi pălăria de cardinal care se cuvenea de drept celor mai de frunte arhidieceze din Italia, celor mai mari şi mai înstărite.29

*

* * *

În toiul conclavului, când *zelanti* şi-au dat seama că nici Merry del Val şi niciun alt candidat de-al lor n-aveau să câştige, au decis să se întâlnească în secret cu Achille Ratti. Se părea că ei se gândiseră că, fiind unul care nu se identifica cu vreuna din cele două facţiuni, el ar fi putut să fie un candidat de compromis care să aibă succes. Se gândeau şi că ar fi putut să influenţeze mai uşor pe cineva cu atât de puţină experienţă în ierarhia bisericească, mai cu seamă dacă el şi-ar fi pus alegerea pe seama sprijinului lor. Cardinalul De Lai, conducătorul congregaţiei Vaticanului

împuternicit cu alegerea episcopilor, l-a abordat pe Ratti, prezentându-i o ofertă, vorbind în numele a doisprezece cardinali din grupul său.

— Vom vota pentru dumneavoastră, Eminenţă, i-a spus De Lai, dacă Eminenţa Voastră va promite să nu-l aleagă pe cardinalul Gasparri în funcţia de secretar de stat.

- Sper şi mă rog, i-a răspuns Ratti, ca dintre atât de mulţi cardinali care merită din plin, Sfântul Duh să aleagă pe altcineva. Dar, a adăugat el, dacă eu voi fi cel ales, într-adevăr, pe cardinalul Gasparri îl voi lua să-mi fie secretar de stat.30

Dacă Ratti îi promisese deja lui Gasparri, nu este foarte limpede. Lipsindu-i experienţa în afacerile Vaticanului, se prea poate ca el să fi vrut, în orice caz, să aibă alături un diplomat experimentat. Sau poate că avea mai mult simţ practic decât credeau ei şi recunoştea valoarea unui secretar de stat care avea să-l apere de cererile grupului de *zelanti*.

- Eminenţa Voastră ar face o greşeală gravă, l-a avertizat cardinalul De Lai.

- Mă tem că probabil nu va fi singura pe care aş face-o dacă ar fi să ocup tronul Sfântului Petru, dar cu certitudine ar fi prima.

La al doisprezecelea tur de scrutin din cea de-a treia zi de votare, douăzeci şi şapte de cardinali i-au dat votul arhiepiscopului de Milano.31 Dis-de-dimineaţă în ziua următoare, cardinalii s-au adunat din nou în Capela Sixtină. La ora zece, au început să depună buletinele de vot în cadrul celui de-al treisprezecelea tur, care era din nou neconcludent. La următorul lor vot,

Achille Ratti avea să obţină două treimi din voturile necesare.

Cincizeci şi doi de cardinali s-au aşezat în cercuri concentrice în jurul cardinalului uluit care stătea în scaunul său, cu spatele drept, dar cu capul aplecat, de parcă pe umeri ar fi purtat o nouă povară. Cardinalul diacon i-a adresat întrebarea obligatorie cu o voce pe care şi cel mai slab de ureche ar fi auzit-o:

— Accepţi alegerea care te-a selectat, în mod canonic, să fii suveranul pontif?

Ratti nu a răspuns imediat, iar câţiva dintre cardinali au devenit agitaţi. După două minute încheiate, el şi-a ridicat capul şi a răspuns în latină. Vocea îi tremura de emoţie.

- În vreme ce sunt pe deplin conştient de nevrednicia mea, a început el.

Cardinalii au ştiut că aveau un nou papă.32

În timp ce toate acestea se aflau în plină desfăşurare, un tren venind din Napoli a tras la peron în gara Roma, de pe celălalt mal al Tibrului. Din ei au coborât cei doi cardinali americani, William O'Connell de Boston şi Dennis Dougherty de Philadelphia. Fiind nevoiţi să traverseze oceanul la bordul navei *Woodrow Wilson*, apoi trebuind să se grăbească de la Napoli la Roma, bărbaţii n-au fost tocmai bucuroşi să descopere că sosiseră prea târziu. O'Connell avea un motiv aparte să fie nemulţumit, deoarece el îşi datora cariera în bună parte patronajului cardinalului Merry del Val. Dacă s-ar fi aflat acolo pentru a-i acorda sprijinul şi pe cel al lui Dougherty, poate că lucrurile ar fi fost diferite. Şi mai enervant era

faptul că acelaşi lucru se întâmplase şi atunci când Pius al X-lea murise cu şapte ani şi jumătate în urmă. Nu se luaseră niciun fel de măsuri pentru a le oferi americanilor timp să ajungă la Roma. Şi atunci, O'Connell ajunsese la Roma după ce noul papă fusese ales.33

De la Capela Sixtină, Ratti a fost condus în garderoba apropiată, unde pentru prima dată a îmbrăcat roba papală. Fuseseră terminate trei rânduri de veşminte, pregătite pentru orice eventualitate, unul mic, unul de mărime medie şi unul mare. Cel de mărime medie i s-a potrivit perfect. Purta o sutană albă, ciorapi albi din mătase şi papuci roşii din mătase, împreună cu o capă din catifea roşie, bordată cu hermină. Pe cap, peste boneta albă, şi-a pus o *camauro*, o bonetă papală cu bordură de hermină albă, trasă până la urechi. Când a revenit în Capela Sixtină şi s-a îndreptat către tronul plasat în faţa altarului, cardinalii s-au aşezat în genunchi. Pe rând, fiecare s-a apropiat de tron, sărutându-i piciorul şi cerându-i binecuvântarea. Bărbatul care se bucurase de drumeţiile prin munţi urma ca de acum înainte – dacă ar fi urmat practica celor patru predecesori ai săi – să nu mai părăsească niciodată claustrofobicele limite ale palatelor de la Vatican.34

Lumea aşteptase cu nerăbdare să vadă cine avea să fie ales de conclav. Italienii, în număr de patruzeci de milioane, dintre care 99% catolici, erau cei care nu-şi luau ochii de pe scenă, dar şi cele două sute cincizeci de milioane de romano-catolici din afara Italiei aşteptau vestea la fel de

nerăbdători.35

Mulţimea aşteptase în piaţa Sfântul Petru încă de când începuse conclavul, cu ochii la coşul de unde ieşea fumul produs prin arderea buletinelor de vot după fiecare tur de scrutin şi care urma să le spună dacă papa fusese ales.36 De treisprezece ori în patru zile fumul negru ieşise pe coş, dar aproape de prânz, în cea de-a patra zi, în timp ce mulţimea udă stătea sub cerul ploios, braţele începură să arate spre panglica de fum alb plutind dinspre palatul Vatican. Patruzeci şi cinci de minute mai târziu, pe balconul central al palatului apostolic, care dădea spre piaţă, a ieşit un cardinal care şi-a ridicat încet braţul drept.

— *Habemus papam*… Avem un papă.

Achille Ratti îşi alesese numele de Pius al XI-lea, explicând că Pius al IX-lea fusese papă în tinereţea sa, iar Pius al X-lea îl chemase la Vatican pentru a-i oferi conducerea Bibliotecii Vaticanului.37 Bărbatul care cu câţiva ani mai devreme prezidase peste un mic personal format din bibliotecari era acum răspunzător pentru cele trei sute de milioane de catolici din întreaga lume.

Mulţimea care ovaţiona începuse să se îngrămădească spre uşile Bazilicii Sfântul Petru. Încă din 1870, când trupele italiene cuceriseră Roma şi papii se autoproclamaseră „prizonierii Vaticanului”, niciun papă nu avea să-şi arate chipul în exterior, nici măcar de la ferestrele care dădeau spre piaţa Sfântul Petru. Fiecare dintre cei trei papi aleşi de la moartea lui Pius al IX-lea îi binecuvântaseră pe credincioşi din interiorul bazilicii.

Ceva surprinzător le-a atras celor din mulţime privirea. Membrii gărzii papale apărură pe balconul de deasupra masivei uşi centrale a bazilicii, care dădea spre piaţă, şi atârnară peste balustradă o tapiserie roşie cu blazonul papal. Când pontiful înveşmântat în roba albă a păşit pe balcon pentru a le da binecuvântarea, un ţiuit s-a împrăştiat prin piaţa vastă şi oamenii au căzut în genunchi. Nimeni n-avea să uite imaginea soldaţilor italieni, staţionaţi în piaţă pentru a menţine ordinea, prezentându-şi armele odată cu Garda elveţiană. Împreună i-au dat onorul noului papă.38 Era un moment rar de pace într-un oraş prins în menghina panicii crescânde. Violenţa şi haosul se răspândeau în ţară, guvernanţii păreau paralizaţi. Noul papă avea să se afle în curând pus în faţa unei decizii importante.

CAPITOLUL 2 Marşul asupra Romei

Distanţa dintre locul naşterii lui Achille Ratti în Lombardia şi Predappio, micul oraş din Romagna unde se născuse Benito Mussolini, nu este mai mare de trei sute douăzeci de kilometri. Şi totuşi, experienţele copilăriilor lor nu ar fi putut fi mai diferite. Nu ar fi contat atât de mult averea mai mare a familiei Ratti, ci diferenţa dintre o familie conservatoare, religioasă şi una scufundată în entuziasmul insurecţionar din Romagna. Eroii lui Ratti erau sfinţii şi papii. Ai lui Mussolini erau agitatorii gloatelor şi revoluţionarii.

Achille Ratti era deja preot în vârstă de douăzeci şi şase de ani când, în 1883, se năştea

Mussolini. Romagna era epicentrul mişcărilor anarhiste şi socialiste din Italia, iar Alessandro, tatăl lui Benito, un fierar cu gura mare, ardea de nerăbdare să-şi predice credinţa revoluţionară oricui era dispus să-l asculte. Şi-a botezat fiul după Benito Juârez, un indian pauperizat care ajunsese preşedintele Mexicului, o calamitate pentru puterile coloniale ale Europei şi un duşman al Bisericii. L-a botezat pe fratele mai mic al lui Benito, Arnaldo, după Arnaldo de Brescia, un preot care a condus o răscoală soldată cu alungarea papei de la Roma în 1146 şi care a fost apoi spânzurat. Rosa, mama celor doi băieţi, o femeie care a suferit mult timp, nu împărtăşea ardoarea revoluţionară a soţului ei. Ea era o persoană care obişnuia să meargă la biserică în mod regulat şi preda la şcoala elementară din localitate. În fiecare seară, în timp ce băieţii dormeau, făcea semnul crucii deasupra capetelor acestora.1

Familia locuia într-un apartament de două camere, situat la etajul trei. Benito şi Arnaldo dormeau în bucătărie pe o saltea din pănuşe de porumb, aşezată pe un pat din fier pe care îl făcuse tatăl lor. Părinţii lor împărţeau cealaltă încăpere cu Edvige, sora băieţilor. Pentru a intra în apartament, trebuiau să treacă prin camera care servea drept sală de clasă pentru mama lor şi care ocupa restul etajului.

Alessandro şi Rosa aveau un mariaj furtunos. Nu numai că Alessandro avea amante, dar adeseori se întorcea beat de la crâşmele din localitate şi se certa cu soţia sa. Cumva, ea a

reuşit să câştige una dintre certuri, astfel că, la vârsta de zece ani, l-au trimis pe Benito la internatul şcolii din apropiere, condus de călugări salezieni. N-a rezistat multă vreme. În timpul unei încăierări cu un coleg de clasă, Benito a scos un cuţit din buzunar şi l-a înfipt în mâna băiatului. Salezienii l-au exmatriculat. Cu toate că Benito a continuat să se comporte violent, fiind însă un băiat dezgheţat la minte, reuşeşte cumva să termine gimnaziul. În 1901, la vârsta de nouăsprezece ani, începe să lucreze ca învăţător suplinitor, pierzându-şi una dintre primele sale slujbe atunci când a ieşit la iveală amorul său cu o femeie căsătorită.

Nemaiputând să-şi găsească alt serviciu, Benito s-a îndreptat către Elveţia în căutarea unui loc de muncă. Acolo s-a alăturat comunităţii locale a socialiştilor şi anarhiştilor, atras fiind de discuţiile excitante despre revoluţie. Curând, poliţia elveţiană întocmeşte un raport despre el, lăsându-ne astfel o descriere a tânărului Benito. Înalt de un metru optzeci, îndesat, cu părul şi barba şatene, avea faţa alungită, palidă, ochii negri, nasul acvilin şi gura mare.2

La Lausanne, în 1904, Mussolini este de acord să participe la o dezbatere împotriva unui preot protestant cu privire la existenţa lui Dumnezeu. După ce a încercat să-şi impresioneze publicul cu citate, începând cu Galilei şi ajungând până la Robespierre, s-a urcat pe o masă, a scos un ceas de buzunar şi a urlat că, dacă Dumnezeu există cu adevărat, acesta ar fi trebuit să-l trăsnească omorându-l în următoarele cinci

minute. Prima publicaţie a lui Benito, *Dumnezeu nu există*, a apărut în anul următor. Şi-a continuat atacurile asupra Bisericii, etichetându-i pe preoţi drept „microbi negri, la fel de dezastruoşi pentru omenire precum cei ai tuberculozei”.3

Era deja clar că pasiunea lui Mussolini era centrată pe polemici şi politică şi că, în curând, el avea să-şi dedice tot timpul ambelor chestiuni. În 1910 se întoarce în Forlì, aproape de casa părintească din Romagna, în calitate de redactor al săptămânalului socialist local şi secretar al Partidului Socialist din oraş. În acelaşi an şi-a încercat mâna la literatură, publicându-şi romanul erotic, *Amanta cardinalului.4*

În aceşti primi ani ai carierei sale politice, Mussolini a lăsat o impresie frapantă, în parte un stângist sălbatic, în parte un Don Juan. Purtând o mustaţă pe care avea să o păstreze timp de un deceniu, el părea să ştie întotdeauna cum să fie în centrul atenţiei. Mai mult violent şi culpabil decât provocator, era o persoană pe care ai fi preferat s-o ai de partea ta decât împotriva ta. Una dintre memorabilele sale trăsături era deja prezentă. Avea o privire rece ca de oţel. În acelaşi timp intimidantă şi mesmerizantă, privirea lui Mussolini îi ţintuia pe ascultătorii săi. Ochii păreau să-i iasă din orbite. În 1910, un organizator sindicalist local descria experienţa: „Se uita la mine cu una dintre acele ridicări din sprânceană care lăsau să se vadă albul ochilor, de parcă ar fi vrut să cuprindă o privelişte îndepărtată, dându-le ochilor şi feţei înfăţişarea gânditoare a unui apostol”.5

În 1912, aflat încă în cel de-al treilea deceniu

al vieţii, Mussolini a fost numit într-unul dintre posturile cele mai influente ale partidului, cel de redactor al ziarului naţional al Partidului Socialist, Avanti!, cu sediul la Milano. S-a mutat din modestul avanpost provincial din Forlì în aglomerata capitală financiară şi culturală a Italiei.

Ca redactor al lui Avanti!, Mussolini a ochit facţiunea reformistă a Partidului Socialist. Numai acţiunile revoluţionare, nu politica parlamentară, susţinea el, aveau să aducă o nouă ordine. În 1913, în timpul unui protest, poliţia din sudul Romei a omorât şapte muncitori agricoli. Mussolini cerea răzbunare: „Moarte celor care masacrează poporul! Trăiască Revoluţia!”, a spus el la o întrunire la Milano. În ziar scria: „Al nostru e strigătul de război. Cei care masacrează ştiu că la rându-le pot fi masacraţi”.6

Când în 1914 în Europa a izbucnit războiul, socialiştii l-au denunţat ca fiind opera imperialiştilor care aţâţă la război şi a capitaliştilor fericiţi să vadă proletariatul drept came de tun. Proletarii din toată lumea trebuiau să se unească, nu să se măcelărească unii pe alţii în numele lui Dumnezeu sau al ţării. Dar, spre surprinderea camarazilor săi, la două luni de la începerea războiului, Mussolini publică un articol în care punea la îndoială înţelepciunea Italiei de a rămâne neutră. Pacifismul nu îi stătea în caracter şi el se enerva la gândul că Italia stătea pur şi simplu şi privea cum restul Europei ducea un război. Nu este clar dacă el credea că i-ar fi putut convinge pe tovarăşii săi socialişti să-l urmeze.

Dacă a făcut-o, avea curând să afle cât de mult greşea. În mai puţin de o lună a fost obligat nu doar să plece de la Avanti!, ci a fost exclus şi din partid.

În următorii ani, într-o transformare trădătoare şi inexplicabilă, aşa cum părea să fie în ochii camarazilor săi de odinioară, fostul lider socialist devine cel mai aprig duşman al socialiştilor. Şi-a păstrat dispreţul faţă de democraţia parlamentară şi fascinaţia pentru posibilităţile acţiunii violente. Însă, gradual, se dezice în mare parte de ideologia marxistă. Mussolini şi-a dat seama că haosul care învăluia sfârşitul Marelui Război crease un vid, iar el intenţiona să-l umple. El fusese dintotdeauna dedicat, mai presus de orice, lui însuşi şi unei credinţe în propria abilitate de a ajunge în vârf. Acum începe să vadă calea care i-ar fi permis să-şi împlinească acele visuri.

Cu patru ani înainte, în 1910, Mussolini avusese un copil, Edda, cu iubita din orăşelul natal, Rachele Guidi, cea care avea să-i devină soţie. Pe atunci locuiau într-un apartament cu două camere, literalmente plin de purici, în Forlì. În orice caz, viaţa amoroasă pe care o ducea Benito era de aşa manieră, încât, decenii la rând, se zvonise că mama Eddei nu era Rachele. Edda avea să scrie mai târziu cu ceva iritare despre zvonul care se răspândise, potrivit căruia mama ei adevărată ar fi fost Angelica Balabanoff, o socialistă evreică rusoaică (şi, ulterior, secretar al Celei de-a Treia Internaţionale Comuniste), care se stabilise în Italia, devenind una dintre amantele

şi mentorii politici importanţi ai lui Mussolini. „Aşa cum o cunosc eu pe mama, scria Edda în memoriile ei, sunt pe deplin convinsă că nu m-ar fi ţinut nici cinci minute dacă aş fi fost fiica Angelicăi Balabanoff67.

Născută într-o familie de ţărani săraci, Rachele l-a întâlnit pe Benito pentru prima dată când avea şapte ani, iar el o suplinea pe mama sa la şcoala elementară locală. Rachele nu era o elevă inteligentă, dar murindu-i tatăl când avea numai opt ani, este trimisă să lucreze ca servitoare în Forlì. În pofida faptului că avea să se transforme într-o adevărată matroană, în tinereţe era atrăgătoare, blondă, minionă, suplă şi cu ochi albaştri.

Rachele a crezut că Edda era primul copil al lui Benito. Dar, cu câteva luni înainte de naşterea ei, o chelneriţă dintr-o cafenea a dat naştere unui băiat căruia i-a pus numele Benito. Acest micuţ a murit la o vârstă fragedă, însă aveau să mai urmeze şi alţii.8 Cel care se întreabă cum de Mussolini avea timp pentru cariera sa jurnalistică şi politică, în timp ce jongla printre amoruri, este iertat. Femeile din viaţa lui cu greu ar fi putut fi mai diferite. În 1913 a avut încă un copil cu o altă evreică rusoaică, pe care o cunoscuse cu câţiva ani în urmă, cu toate că n-a recunoscut niciodată copilul.9 În acelaşi an s-a lăsat fermecat de neverosimila Leda Rafanelli, atunci în vârstă de treizeci şi doi de ani, una dintre cele mai cunoscute autoare anarhiste din Milano, deosebită pentru faptul că îmbrăţişase islamismul cu câţiva ani mai devreme, în urma unei perioade de câteva

luni petrecute în Egipt. Benito a început să se furişeze de la biroul său pentru a face vizite în apartamentul lui Rafanelli, plin de miros de tămâie. Rendez-vous-urile lor au durat până în toamna lui 1914. Cu multe decenii mai târziu, în vârstă fiind, Rafanelli a publicat patruzeci de scrisori pe care tânărul Mussolini i le scrisese în acele luni toride.10

În noiembrie 1915, i s-a născut un al doilea Benito, fiul unei alte amante, Ida Dalser, o femeie care îl venera. Poate într-o încercare de a respinge pretenţiile lui Dalser, din ce în ce mai insistente, potrivit cărora ea era adevărata sa soţie, Mussolini se căsătoreşte cu Rachele. Ceremonia civilă precipitată are loc la o lună de la naşterea lui Benito, în pofida faptului că, la acea vreme, Mussolini era internat cu febră tifoidă. Când nu îi mai răspunde la scrisori, Dalser obţine un ordin judecătoresc pentru a-i confisca mobila. Într-un acces de furie alimentată de ură, ea adună modesta lui colecţie de mese şi scaune în camera ei de hotel şi le dă foc".

Anterior, în noiembrie 1914, proaspăt concediat din postul de redactor al ziarului Avanti!, Mussolini anunţă că îşi va lansa propriul ziar, *Il popolo d'Italia* (*Poporul italian*).12 început cu sprijinul industriaşilor italieni, care ar fi avut de câştigat de pe urma intrării Italiei în război, acesta avea să rămână ziarul său pentru următoarele trei decenii.13

Cam în acelaşi timp cu inaugurarea ziarului, organizează. *Fasci D'azione rivoluzionaria*, celulele revoluţionare sau, după cum le descrie el,

„o asociere liberă de subversivi”, care sprijinea intrarea Italiei în război şi cerea înlăturarea monarhiei. Aceştia îşi ţin prima întrunire în ianuarie 1915, cu patru luni înainte ca Italia să intre în război de partea Marii Britanii şi a Franţei. Curând Mussolini a fost recrutat şi trimis pe front în munţii din nord-estul Italiei. Pe 23 februarie 1917, serviciul său militar se scurtează atunci când un obuzier pe care el încerca să-l aprindă explodează, omorând cinci dintre soldaţii săi şi străpungându-i trupul cu şrapnele. În pofida intervenţiei chirurgicale, sau poate din cauza acesteia, se instalează o infecţie însoţită de un puseu de febră. Însă supravieţuieşte şi se întoarce la Milano, unde îl aştepta cea mai importantă iubită şi confidentă într-ale politicii.

Născută în 1880, într-o familie de evrei veneţieni, Margherita Sarfatti a studiat la domiciliu, având tutori. Până la vârsta de paisprezece ani învăţase franceză, germană şi engleză. Citea filosofie, memora versuri de Shelley, studia critica de artă şi îşi dezvolta pasiunea pentru literatură. Atrăgătoare, cu ochii verzi, cu părul roşcat, la optsprezece ani s-a măritat cu un avocat evreu, cu paisprezece ani mai în vârstă decât ea. Curând, soţii s-au mutat la Milano.

Acolo, Margherita a gravitat spre Partidul Socialist şi a început să scrie articole culturale pentru oficiosul partidului. L-a cunoscut pe Mussolini când acesta a sosit la sfârşitul anului 1912. A fost imediat frapată de ochii lui. Strălucitori şi mari, păreau să se mişte febril în

timp ce el vorbea. Când a ajuns mai târziu să-l vadă în acţiune la adunarea socialiştilor, s-a minunat de abilitatea lui de a capta o mulţime cu elocinţa-i viguroasă. Era aidoma unui erou din vechime, s-a gândit ea, care, înveşmântat în armura-i ruginită, deformată, reuşea iar şi iar să-i doboare de pe cai pe strălucitorii cavaleri la turnirurile regale. De asemenea, el îi amintea, a observat ea ceva mai târziu, de călugărul dominican Savonarola. Mussolini avea în comun cu înfocatul călugăr aceeaşi „strălucire ciudată, fanatică, în priviri şi aceeaşi curbură arogantă a nasului”.14

Şi-au început povestea amoroasă în 1913. Când Mussolini s-a întors din război în 1917, cei doi au devenit de nedespărţit.15 În noiembrie 1918, Edvige, sora lui Benito, venită la Milano pentru sărbătorirea armistiţiului, a fost foarte surprinsă să vadă că acesta renunţase la mustaţă. Era îmbrăcat într-un costum bun, cu un guler alb, înalt, imaculat, având chiar şi o floare la butonieră. Arăta, s-a gândit ea, remarcabil de fercheş. Şi-a dat seama că era îndrăgostit.16

La polul opus faţă de viaţa amoroasă a lui Mussolini se situau brutalele prefaceri din Italia postbelică. În multe oraşe din nordul ţării, muncitorii acaparau fabricile. Recenta Revoluţie Rusă era prezentă în mintea tuturor şi apeluri la sfârşitul democraţiei „burgheze” şi la instaurarea statului muncitoresc se răspândeau peste tot. În mediul rural italian, ligile ţărănimii de stânga loveau. Moşierii, obişnuiţi să dicteze termenii ţăranilor, se găseau acum în defensivă. Sute de mii

de veterani nu-şi puteau găsi un loc de muncă. Guvernul rămăsese fără fonduri şi era paralizat de certurile politice şi de disputele personale. Socialiştii doreau ceva de genul unui stat în stat, preluând controlul asupra conducerilor municipale şi construind cooperative de producţie pe un teritoriu vast în partea de nord a ţării, de la poalele Alpilor, în nord-vest, la Marea Adriatică în est.

Mussolini şi-a descoperit alegătorii în veteranii care se întorceau, speculându-le naţionalismul, sentimentul că ţara le datora ceva şi profitând de lipsa lor de disponibilitate de a abandona acel gen de camaraderie sub arme de care se bucuraseră recent. Atacurile asupra profitorilor de război, a defetiştilor, a generalilor inepţi şi a politicienilor corupţi s-au dovedit a fi un amestec impetuos. Pe 23 martie 1919, el convoacă prima întrunire a mişcării fasciste.

Laolaltă cu restul instituţiilor, Biserica a constituit una dintre primele ţinte ale fasciştilor. Mussolini a îndemnat la confiscarea proprietăţilor congregaţiilor religioase şi a sistării plăţilor subvenţiilor de stat către Biserică. Într-un articol din noiembrie 1919 publicat în *Il Popolo d'Italia*, el l-a invitat pe papă să părăsească Roma şi, o lună mai târziu, şi-a exprimat ura cu privire la toate formele de creştinism.17

Fasciştii au avut o primă şansă de a propune candidaţi pentru parlament în aceeaşi lună, dar s-a dovedit a fi o mişcare neinspirată.18 în Milano, au primit sub două procente din totalul voturilor şi n-au avut niciun candidat ales. La nivel naţional,

au avut doar un deputat.19

Deşi nu căpătaseră prea multe voturi, Mussolini a suscitat o mare parte din atenţia politică. Cu puţin timp înainte de alegeri, autorităţile pregătiseră un profil confidenţial. El era descris ca impunător din punct de vedere fizic, cu toate că era sifilitic. Aserţiunea că el contractase sifilis, o boală comună în acele timpuri, n-ar fi trebuit să fie ceva surprinzător date fiind multele sale partenere sexuale. Oamenii obişnuiau să şoptească despre aceasta spre sfârşitul vieţii sale şi, de fapt, unii aveau să dea vina pe acest lucru pentru presupusul său declin mental de mai târziu. Şi totuşi, autopsia n-avea să releve niciun semn al bolii.

Mussolini se trezea târziu în fiecare dimineaţă, plecând spre redacţia ziarului său spre prânz, dar nu se întorcea până la miezul nopţii. Emoţional şi impulsiv, potrivit raportului poliţiei, prezenta, de asemenea, o latură sentimentală care ar fi putut explica de ce atât de mulţi oameni îl găseau atrăgător. Inteligent, cu o minte ascuţită, avea abilitatea de a măsura punctele forte ale oamenilor şi de a profita de slăbiciunile lor. Un bun organizator, capabil să ia decizii rapide, rămânea alături de prieteni, dar le purta mult timp pică celor care nu-l respectau. Neangajat faţă de un anume set de convingeri, renunţa rapid la cele vechi în favoarea unora noi. Mai presus de orice, era extrem de ambiţios, convins că îi era destinat să făurească viitorul Italiei.20

Până spre începutul anului 1920, Mussolini aruncase peste bord o mare parte din ideologia

socialistă, pe care până în acel moment o atacase cu vehemenţă, în gura mare. Dându-şi seama că drumul său spre succes consta în a profita de haosul din ţară, s-a declarat drept campionul legii, ordinii şi al mândriei naţionale.

Puşi în faţa unei greve în agricultură organizată de ligile socialiste în primăvara lui 1920 şi a refuzului guvernului de a face ceva pentru a-i ajuta, proprietarii de terenuri din valea lui Po din nord au ripostat. S-au îndreptat spre *fasci*. Până în toamnă, bandele fasciste înarmate – îmbrăcate cu cămăşile şi fesurile lor negre, care constituiau semnul distinctiv – jefuiau camerele socialiste de muncă şi alte ţinte de stânga. Italia modernă nu mai văzuse nicicând aşa ceva. În timp ce Mussolini prezida într-un mod relaxat peste reţeaua formată din aceşti jefuitori fascişti, el nu îi organiza în mod direct, ci se baza pe capii fascişti locali pentru a-i face treaba murdară. Pe 21 noiembrie, o astfel de bandă a invadat primăria din Bologna, unde recent aleasa administraţie socialistă depunea jurământul. În lupta care a urmat şi-au pierdut viaţa zece persoane, iar guvernul a suspendat noua administraţie a oraşului. Violenţa s-a extins, pe măsură ce bandele fasciste atacau conducătorii de stânga a oraşelor, sediile socialiştilor şi ale sindicaliştilor.

Prezidând o nouă mişcare cu o mică structură, Mussolini s-a zbătut să-şi menţină controlul asupra progeniturii politice combative, căci şefii fascişti locali îşi constituiseră avaposturi proprii, câte unul în fiecare oraş. Lupta lui de a transforma o serie de fiefuri violente, refractare,

pe plan local, într-o organizaţie politică funcţională, cu o ierarhie piramidală, care să funcţioneze fără piedici avea să-l mistuie în următorii ani.21

*

* * *

Cu un guvern paralizat, regele a dizolvat parlamentul şi a stabilit noi alegeri pentru 15 mai 1921, la numai un an şi jumătate distanţă. Campania rezultată a avut loc în toiul unei orgii de violenţă fascistă care înghiţise regiunile nordice şi pe cele centrale ale Italiei, laolaltă cu zone răzleţe din sud. Bandele – dotate cu camioane date de către proprietarii de terenuri agricole – au incendiat cluburile socialiste şi sediilor sindicatelor şi i-au atacat pe liderii acestora.22

În cele cinci săptămâni care au precedat alegerile din 1921, o sută de oameni au fost ucişi şi alte câteva sute au fost răniţi. Şi totuşi, socialiştii şi-au păstrat majoritatea locurilor şi celor 122 de aleşi li se puteau adăuga alţi 16 aleşi de Partidul Comunist, o facţiune a Partidului Socialist care se desprinsese mai devreme în acel an. Partidul Popular Catolic, o altă ţintă a atacului fascist, a câştigat un număr de 107 mandate de deputaţi. Mussolini şi fasciştii candidaseră într-o coaliţie cu membrii vechii elite conservatoare, mai notabilă datorită prim-ministrului de atunci, Giovanni Giolitti, care îi vedea pe fascişti ca pe bâta de care avea nevoie pentru a-i aduce pe socialişti sub control. Împreună au câştigat majoritatea, cu 275 de deputaţi, incluzând 35 de fascişti, conduşi de Mussolini.23

La puţin timp după ce noul parlament s-a întrunit, Mussolini s-a ridicat pentru a ţine primul discurs. Avea să fie unul memorabil. Sute de milioane de catolici de pe tot mapamondul priveau spre Roma ca spre căminul lor spiritual, a spus el. Aceasta era o sursă de putere pe care Italia nu o putea ignora. Fascismul, a pledat el, spre şocul multora dintre cei care îl cunoşteau, avea să ajute la restaurarea societăţii creştine. Avea să construiască un stat catolic corespunzător unei naţiuni catolice.24

Surprinzătoarea mişcare a lui Mussolini de a accepta Biserica a venit fără vreo consultare anterioară cu autorităţile de la Vatican. Partidul Popular Catolic stătea în calea eforturilor sale de a se portretiza drept cea mai bună speranţă pentru stoparea socialiştilor. Pentru a-l face pe papă să-l abandoneze, urma să-l convingă că el ar fi putut să ajute Biserica mai mult decât ar fi putut să o facă Partidul Popular. În noiembrie, mişcarea fascistă a devenit în mod formal un partid politic şi a adoptat un nou program. Toate menţiunile referitoare la exproprierea proprietăţilor bisericeşti şi la separarea Bisericii de stat au fost uitate.25

În încercarea de a obţine sprijinul Vaticanului, Mussolini avea şi morcov – sfârşitul regimului liberal democratic şi impunerea unui stat catolic autoritar –, avea şi băţ. Într-adevăr, el avea, literalmente, un băţ, îngrozitorul *manganello*, ciomagul din lemn pe care îl mânuiau cu mândrie cămăşile negre. Din perspectivă fascistă, Partidul Popular făcea parte dintr-o reţea mai mare de instituţii catolice din mediul rural

care le stăteau în cale. La nivel local, aceasta includea grupări: Acţiunea Catolică – grupuri de mireni şi mirene angajaţi într-o activitate religioasă sub supraveghere ecleziastică – şi diferite cooperative catolice. *Squadrişti* au văzut totul ca pe un joc cinstit pentru agresivele lor raiduri nocturne.

În martie 1922, preoţii din regiunea nordică a Manto vei au trimis o scrisoare autorităţilor guvernamentale protestând împotriva fasciştilor care îi pedepseau pe preoţii locali şi pe activiştii catolici, în următoarea lună, fasciştii din Bologna au atacat doi consilieri locali ai Partidului Popular. Ratti, care devenise papă cu numai două luni în urmă, era revoltat mai cu seamă pentru că atacatorii jefuiseră sediile Acţiunii Catolice din zona sa natală, Brianza.26 Iar în mai, într-o povestire descriind violenţa fascistă, *La Civiltà cattolica*, ziarul iezuit de la Roma, relata cum, într-o seară, în Arezzo, în timp ce un grup de băieţi pleca de la o întrunire a clubului de tineret catolic, un comando de fascişti se năpusti asupra lor cu bâte şi bice. În lunile care au urmat, cotidianul Vaticanului, *L'Osservatore Romano*, a continuat seria de povestiri similare despre atacurile asupra activiştilor Partidului Popular, a cluburilor catolice locale şi a preoţilor. Nu s-a făcut nicio menţiune despre Mussolini care păstra o distanţă publică studiată faţă de acele raiduri.27

Nimeni n-a jucat mai bine rolul de persoană de legătură pentru fascişti în negocierile cu Biserica decât a făcut-o Roberto Farinacci, bosul din Cremona, nordul Italiei, unul dintre tinerii

veterani şi foşti socialişti provenind din pătura de jos a clasei mijlocii, care dominau mişcarea fascistă timpurie. Cel mai fascist dintre fascişti – un titlu pe care şi-l aroga cu mândrie – Farinacci purta un pistol prins cu o jartieră sub lenjeria intimă. El întruchipa nu numai exuberanţa, violenţa, intoleranţa şi autoritarismul mişcării, ci şi rădăcinile anticlericale ale acesteia. Atunci când mai târziu Mussolini trebuia să se asigure că Vaticanul respectă regulile lor, ştia că putea conta mereu pe Farinacci. Mesajul lui Mussolini era clar: el era singurul din ţară care îi putea ţine sub control pe anticlericii violenţi ca Farinacci.28

Privind cum poliţia rămânea impasibilă în timp ce bandele de fascişti jefuitori le incendiau sediile locale şi le băteau liderii, socialiştii s-au decis să acţioneze. Pe 29 iulie au declanşat greva generală, ameninţând că nu vor relua lucrul până ce guvernul n-avea să stopeze violenţa. Însă greva s-a întors împotriva lor ca un bumerang. Bandele de fascişti au ars până la temelii sediile sindicatelor, obligând greviştii să se întoarcă la lucru. Pe 3 august, *squadrişti* au ocupat primăria din Milano. Numai fasciştii, a proclamat Mussolini, puteau împiedica Italia să calce pe urmele Rusiei.29

Cu o ţară aflată în plin tumult, o guvernare paralizată şi cu poliţia şi armata arătându-şi simpatiile pentru fascişti, noul papă şi cei mai apropiaţi consilieri ai acestuia au început să se întrebe dacă era o dovadă de înţelepciune să se opună cruciadei lui Mussolini. Pius al XI-lea nu a fost niciodată adeptul Partidului Popular. Deşi

fusese fondat cu binecuvântarea lui Benedict al XV-lea, partidul îşi proclamase cu mândrie independenţa faţă de Vatican. Pius al XI-lea nu era mai entuziasmat, prin ideologie sau prin temperament, de guvernarea parlamentară sau de democraţia multipartită. El credea că Italia avea nevoie de un om puternic care să o conducă, eliberat de presiunea luptelor pluripartinice. Dacă ar fi putut să fie sigur că Mussolini avea să lucreze la restaurarea influenţei Bisericii în Italia, nu ar fi avut tendinţa de a-i reproşa trecutul său anticlerical. Laolaltă cu speranţa precaută, papa nutrea şi teamă. Dacă ar fi fost să se opună fasciştilor şi să acorde sprijinul Bisericii Partidului Popular, Mussolini ar fi putut să-i dezlănţuie pe anticlericii fascismului într-un regim de teroare împotriva Bisericii? în spatele lui Mussolini, se frământa papa, stăteau mulţi Farinacci. Nefăcându-şi niciodată iluzii că Mussolini şi-ar fi însuşit valorile catolicismului în mod personal sau că i-ar fi păsat de altceva în afara consolidării autorităţii sale, papa avea să fie dispus să ia în considerare o învoială pragmatică dacă ar fi putut fi convins de faptul că Mussolini avea să-şi ţină promisiunile.30

Pe 2 octombrie 1922, Gasparri, secretarul de stat al Vaticanului, a trimis o circulară tuturor episcopilor spunându-le că preoţii nu trebuiau să se ralieze niciunui partid politic. În timp ce fasciştii complotau pentru a accede la putere, papa a început să distanţeze Biserica de Partidul Catolic.

O lună mai târziu, situaţia a devenit critică.

Pe 16 octombrie, Mussolini a convocat o întrunire a capilor miliţiilor fasciste pentru a finaliza planurile referitoare la o insurecţie. Comandourile fasciste urmau să ocupe clădirile administraţiilor locale în majoritatea oraşelor din ţară, în timp ce alte forţe fasciste urmau să se adune în diferite locaţii pentru a porni în marş spre Roma în vederea ocupării ministerelor administraţiei centrale.

În calitatea sa de conducător al noii forme de guvernământ, Mussolini trebuia să rămână într-un loc sigur, pentru a putea urmări rapoartele de pe tot cuprinsul ţării şi pentru a-şi face o intrare dramatică în Roma când aceasta avea să cadă. Patru lideri fascişti, Cesare De Vecchi, Italo Balbo, Michele Bianchi şi Emilio De Bono – destinaţi să devină cvadrumviratul mitului fascist – trebuiau să conducă marşul spre capitală. Ceilalţi conducători fascişti aveau să revină în oraşele lor şi să orchestreze ocuparea clădirilor administraţiilor locale.

Mussolini şi cvadrumviratul fascist la Napoli, 24 octombrie 1922.

De la stânga la dreapta: Emilio de Bono, Michele Bianchi, Italo Balbo, Benito Mussolini, Cesare de Vecchi

Ce a făcut Mussolini şi unde a fost în orele care au condus la răzmeriţă rămâne o chestiune în dispută. În versiunea standard, cea pe care a promulgat-o regimul fascist, el şi-a petrecut noaptea de 27 octombrie asistând la un spectacol la Opera din Milano cu soţia sa, încercând să le adoarmă bănuielile autorităţilor printr-o falsă senzaţie de siguranţă. Într-o variantă uşor diferită, Margherita Sarfatti, şi nu Rachele, îl însoţea pe Mussolini la operă. Într-o relatare mai puţin măgulitoare, Mussolini se ascunsese în vila de vară a lui Sarfatti de pe malul lacului Como, pregătit să treacă graniţa în Elveţia pentru a fi în siguranţă, în caz că insurecţia ar fi eşuat.31

Mussolini ar putea fi iertat dacă în acel moment atenţia îi era puţin distrasă, deoarece cu numai o săptămână în urmă i se născuse o altă fiică, Elena. El îşi începuse relaţia cu mama acesteia, Angela Curti Cucciati, cu un an înainte, în timpul poveştii sale amoroase cu Margherita Sarfatti. Elena avea să fie diferită de ceilalţi copii ai săi nelegitimi prin faptul că i-a câştigat afecţiunea profundă. Mai târziu, avea să-i fie alături în timp ce îşi aştepta sordidul sfârşit.32

Fie că se gândea sau nu la fiica sa nou-născută, Mussolini chiar avea dubii de ultim moment cu privire la asaltul asupra Romei, dându-

şi seama că, dacă armatei i s-ar fi ordonat să-i oprească, militarii ar fi putut să-i distrugă lepădăturile zurbagii cu mare uşurinţă. Cu numai câteva săptămâni în urmă, unul dintre generalii de frunte ai Italiei prezisese, plin de încredere, că la prima salvă a armatei „tot fascismul se va nărui”.33

Este posibil ca Margherita Sarfatti să fi discutat cu Mussolini în amănunt şi să-i fi curmat îndoielile. „Mărşăluieşti sau mori”, se spune că i-ar fi zis ea. În orice caz, era prea târziu să dea înapoi. Comandourile fasciste începuseră deja să înainteze în oraşele din partea de nord şi în partea centrală a Italiei.34

În timp ce Marşul din 28 octombrie asupra Romei avea să devină mai târziu produsul unei mitologii fasciste elaborate, mult mai semnificative au fost atacurile asupra clădirilor administraţiilor locale care începuseră în seara precedentă. În Perugia, prefectul se predase comandourilor fasciste. În Cremona, detaşamentele lui Farinacci au tăiat curentul electric în oraş şi au ocupat secţia de poliţie, prefectura şi alte puncte strategice.35 Pretutindeni *squadrişti* fasciste au ocupat poziţii înconjurând cartierele generale ale poliţiei, gările şi centralele telefonice. Soldaţii italieni s-au confruntat cu ei, dar nu au deschis focul, aşteptând ordine de la Roma.

Nu mai mult de 26.000 de bărbaţi înarmaţi cu flinte vechi, mulţi dintre ei având nici mai mult, nici mai puţin decât nişte bâte, au ajuns la periferia Romei, entuziasmul lor, fiind domolit, la

modul propriu, de ploile importante cantitativ. Legenda fascistă avea să pretindă mai târziu că erau peste 300.000. În faţa zurbagiilor dezorganizaţi se aflau 28.000 de soldaţi italieni, cu mitralierele şi maşinile lor blindate pregătite.

Prim-ministrul Luigi Facta şi-a dat seama că numai o intervenţie militară ar fi putut opri gloata fascistă, aşa că a elaborat o proclamaţie privind starea de urgenţă. Trupelor din toată ţara avea să li se ordone să disperseze *squadrişti* şi să-i aresteze pe liderii fascişti. În dimineaţa zilei de 28, la ora 6, Facta a prezentat ordinul în timpul unei şedinţe de guvern convocate la repezeală. Ca urmare a aprobării unanime a tuturor miniştrilor, la 7.50 a.m., prefecţii din toată ţara au fost notificaţi că era pe cale să se instituie o stare de urgenţă. La 8.30 a.m., au început să fie lipite afişe pe zidurile din Roma, care proclamau starea de urgenţă. Sosind la palatul Quirinal exact înainte de ora 9 a.m., Facta a pus ordinul în faţa regelui pentru a fi semnat, însă Victor Emmanuel al III-lea a refuzat s-o facă. Prim-ministrul era uluit. Ei discutaseră măsura în ziua precedentă şi regele păruse hotărât să apere Roma de atacul fascist.36

Regele era un personaj curios. Bunicul şi tizul său, Victor Emmanuel al II-lea, fusese renumitul întemeietor al Italiei modeme. Trupele sale savoiarde ajutaseră la înfrângerea austriecilor în nord şi a forţelor care apărau statele papale în centrul peninsulei. Pentru că îl lipsise pe papă de pământurile sale, regele întemeietor al Italiei a fost excomunicat. Fiul său, regele Umberto I, a fost asasinat în 1900 de un anarhist italiano-

american din New Jersey, făcându-l rege pe Victor Emmanuel la vârsta de treizeci de ani. Subiect al ridiculizării din cauza staturii sale minione – monarhul mustăcios abia atingea înălţimea de un metm şaizeci şi cinci de centimetri – ca rege nu s-a simţit niciodată în siguranţă. Inteligent şi bine informat, găsea dezagreabil să fie nevoit să încheie înţelegeri cu partidele politice şi cu parlamentul. Şi nici nu nutrea o afecţiune deosebită pentru papă şi Vatican. Preoţii, opina el, serveau drept capelani pentru rege. Găsea că era neplăcut să-şi împartă capitala cu un alt bărbat care pretindea că avea autoritate asupra acesteia.

Ziarista americană Anne McCormick remarca faptul că nimeni din Italia nu producea mai puţine necazuri decât regele, care evita orice publicitate, nu dorea să se amestece în treburile guvernului şi apărea în public numai când nu avea de ales. Una dintre puţinele ocazii în care se arăta în Roma era la deschiderea lucrărilor parlamentului, fapt ce reclama prezenţa sa. McCormick a reuşit să-l vadă pe rege într-o asemenea ocazie în 1921. Acesta a sosit într-o caleaşcă din cristal trasă de cai albi cu harnaşamente împodobite cu pietre preţioase, un grup de gornişti deschizând drumul. „Când a intrat în încăpere şi s-a aşezat, scria ea, părea micşorat de mărimea tronului… şi când a lovit cu piciorul în scăunelul din catifea roşie pentru picioare… arăta ca un băieţel nefericit căruia îi atârnau picioarele dintr-un scaun mult prea mare pentru el”. 37

Regele avea simţul datoriei, dar era precaut, temător şi îi lipsea încrederea în sine. Deoarece

meditase asupra opţiunilor sale în dimineaţa de 28 octombrie, era îngrijorat că lupta împotriva fasciştilor ar fi condus la şi mai multe vărsări de sânge. Era conştient că nu putea conta pe popularitatea sa, căci îi lipseau cu desăvârşire atât încrederea imperioasă, care le-ar fi putut inspira supuşilor un sentiment de respect amestecat cu teamă şi uimire, cât şi căldura care ar fi putut promova bunăvoinţa. Un pesimist învederat, îşi făcea griji din cauză că nu putea conta pe loialitatea armatei. De asemenea, considera că era mai prudent să-l aibă pe Mussolini în guvern decât să lupte cu el din afară. După ani de tulburări sociale, printre ofiţerii de rang înalt şi patronii din industrie existau mulţi care credeau că Mussolini era pariul lor cel mai bun pentru a pune capăt ameninţării socialiste şi a reinstaura ordinea.38

Umilit, Facta a demisionat. Regele a încercat mai întâi să numească un fost premier conservator pentru a conduce noul guvern şi să le ofere lui Mussolini şi unora dintre colegii fascişti ai acestuia câteva posturi în cabinet. Dar cu comandourile fasciste ocupând poziţii strategice în cea mai mare parte a nordului Italiei şi cu regele care decisese să nu trimită armata în luptă, Mussolini se afla în poziţia de a respinge propunerea fără ezitare. Având la dispoziţie puţine opţiuni, regele a capitulat imediat. L-a invitat pe liderul fascist să se întoarcă la Roma şi să formeze un nou guvern.

În dimineaţa zilei de 30, Mussolini a venit cu trenul de la Milano, coborând în gara capitalei din vagonul de dormit. Prezentându-se la palatul regal

îmbrăcat în cămaşa neagră, se spune că i-ar fi spus regelui: „Majestate, vin de pe câmpul de luptă – din fericire, neînsângerat”. Numai după sosirea conducătorului lor la Roma li s-a permis cămăşilor negre ude şi epuizate să intre, în sfârşit, în oraş. Aceştia ţopăiau de bucurie pe străzi, cântând, ovaţionând, sărbătorind şi zdrobind accidental sediile socialiste locale.

În următoarele zile, Mussolini şi-a alcătuit cabinetul, rezervând două dintre cele mai importante poziţii – cea de ministru de interne, însărcinat cu prefecţii şi cu poliţia, şi cea de ministru al afacerilor externe – pentru sine. Cabinetul includea şi doi membri ai Partidului Popular, împreună cu trei fascişti şi un grup din vechea elită liberală. Prezentându-i regelui lista sa de candidaţi, el a iniţiat o relaţie complexă ce avea să dureze timp de peste două decenii. Se părea că civilizatul monarh nu era părtaş cu maestrul huliganismului şi al violenţei, un bărbat care se lăuda că era „nesocializat”.39 Regele nu se putea simţi confortabil cu agitatorul gloatei, fiul fierarului care ani în şir clamase sfârşitul monarhiei. Dar a ajuns să respecte campania militară a lui Mussolini, abilitatea acestuia de a pune capăt haosului din ţară, lipsa venalităţii personale şi visul lui de a reda măreţia Italiei.40

Într-una dintre primele sale acţiuni în calitate de prim-ministru, Mussolini şi-a condus cabinetul la o liturghie ţinută la altarul Soldatului Necunoscut de la monumentul Vittoriano din Roma. Acolo, el le-a ordonat bărbaţilor să îngenuncheze şi să se roage un minut. Pentru

mulţi dintre ei, a glumit Gasparri, secretarul de stat al Vaticanului, aceasta „trebuie să fi părut o veşnicie”. Mussolini era nerăbdător să-l convingă pe papă că el va acţiona cu agresivitate pentru restaurarea prerogativelor Bisericii. „Mussolini ne dă de ştire că ar fi un bun catolic”, i-a explicat cardinalul Gasparri ambasadorului belgian.41

La jumătatea lui noiembrie, prim-ministrul se afla în Camera Deputaţilor pentru un vot de încredere. Cu toate că în acel moment nu erau decât 35 de deputaţi fascişti, 316 membri au votat în favoarea sa. Fostul premier Giovanni Giolitti şi alţi membri ai eşichierului politic credeau în continuare că ar fi putut să-l folosească pe Mussolini pentru a-i distruge pe socialişti în timp ce ar fi păstrat controlul suprem. Membrii Partidului Popular l-au susţinut, mulţi în ciudă. Aşa se face că Mussolini a ajuns la putere în urma unui vot legal exprimat de un parlament liber ales.

L'ILLUSTRAZIONE
ITALIANA
L'AVVENTO AL POTERE DEL PARTITO NAZIONALE FASCISTA

Benito Mussolini, noul prim-ministru italian, noiembrie 1922

Dădea impresia unei figuri mai curând excentrice, emanând o energie intensă. Încă nu căpătase pieptul lat pe care ulterior avea să şi-l dezgolească cu încântare în faţa camerelor de luat vederi, de preferat stând în picioare pe un podium, călare pe cal sau ţinând o sapă. Linia părului se retrăsese, oferindu-i o frunte impunătoare, părul care i se rărea şi-l purta pieptănat pe spate, mustaţa dispăruse demult şi, lipsindu-i favoriţii, era tuns în linie dreaptă, de la tâmple până deasupra urechilor. Însă ceea ce îi

impresiona cel mai mult pe cei care îl vedeau erau vitalitatea sa extraordinară şi ochii săi ageri şi sfredelitori.

În primele luni ca şef al guvernului, Mussolini purta un sacou negru, scurt şi pantaloni strâmţi, stricaţi de o încreţitură mare exact sub genunchi. „Probabil că e un amărât, a remarcat unul dintre uşierii de la palatul Chigi, sediul premierului. Nu are pe nimeni să-i calce pantalonii". Nu ar fi putut fi mai evident contrastul cu şefii guvernului de până atunci, care proveneau din elita liberală, bărbaţi mai în etate, cu bărbi cărunte, îmbrăcaţi în costume făcute la comandă, obişnuiţi cu lucruri de calitate în viaţa lor. „Mussolini era un ministru neobişnuit, îşi amintea Quinto Navarra, asistentul său pe timp lung, credeai că te găseai în faţa unui om fără casă, un ziarist cu mânecile pătate de cerneală şi cu tocurile pantofilor roase". 42

Un fost prim-ministru, Antonio Salandra, a descris figura enigmatică pe care Mussolini o lăsa să se vadă ca fiind un amestec de genialitate şi vulgaritate, de expresie sinceră, de sentimente nobile urmate de instincte esenţiale pentru represalii şi vendeta, de asprime şi exagerare, de aserţiuni tenace urmate de schimbări instantanee de curs, de elocvenţă izbitoare şi eficientă, presărată cu referinţe culturale şi de ignoranţă îngâmfată exprimată prin argoul clasei de jos. Însă ceea ce l-a izbit cel mai tare pe fostul premier şi ceea ce considera el că îl mâna pe Mussolini era devotamentul său faţă de cultul propriei personalităţi. Dovedea o energie excepţională şi o voinţă de fier şi încerca să compenseze prin

intuiţie lipsa de pregătire adevărată în conducerea unui guvern. Era „o forţă a naturii”.43

La scurt timp după ce a devenit prim-ministru, Mussolini a fost nevoit să participe la o recepţie oficială în onoarea familiei regale spaniole, genul de ocazii pe care el le detesta. Când a ajuns, cu obişnuita-i barbă nerasă de două zile, regina Elena, foarte potrivita soţie a regelui Victor Emmanuel, s-a uitat urât la el. Nu era singura ocazie în care ea remarca lipsurile lui cu privire la igiena personală. Nici Mussolini n-avea să se obişnuiască vreodată cu obiceiul burghez de a face baie zilnic, (supra) compensând cu stropiri frecvente cu colonie ieftină.

Pregătindu-se pentru unul dintre primele sale dineuri diplomatice, care avea loc la ambasada Marii Britanii, Mussolini a profitat de sfaturile baronului Russo, un consilier al prim-ministrului moştenit de la precedenta administraţie.

- Este foarte simplu, Excelenţă, i-a explicat baronul. Veţi sta lângă soţia ambasadorului britanic. Urmăriţi fiecare mişcare pe care dânsa o face. Folosiţi aceeaşi lingură, acelaşi cuţit, aceeaşi furculiţă pe care le foloseşte ea. Tot ceea ce face dânsa, faceţi şi dumneavoastră.

Sosind în marea sală a ambasadei, Mussolini s-a găsit în centrul atenţiei, însă nu s-a simţit în largul său. Privirile încruntate şi ochii bulbucaţi funcţionau cu succes în cazul mitingurilor, dar printre diplomaţii în smochinguri a avut parte de o primire mult mai puţin entuziastă. Gazda dineului, Sir Ronald Graham, ambasadorul Marii Britanii, remarcase şi el anterior situaţia în care era pus

Mussolini. Relatând la Londra primele impresii cu privire la noul premier italian, Graham a admis că nu-i făcuse plăcere faptul că în apariţiile sale publice Mussolini „adopta o proporţie inutilă de atitudini şi maniere, care puteau fi descrise numai ca fiind napoleonice”. A dezvoltat: „Umbla mândru cu mâinile încrucişate la piept şi vârâte sub reverele hainei, se zgâia, nu zâmbea niciodată şi părea cuprins de o tristeţe cumplită”.44

La recepţia de la reşedinţa lui Graham, Mussolini s-a descurcat până la capătul dineului cu opt feluri de mâncare urmărind-o pe Lady Sybil, soţia ambasadorului. Curând, ea şi-a dat seama de ceea ce făcea el, căci o urmărea cu privirea luând fiecare furculiţă şi cuţit. Cu toate că pe moment a fost luat prin surprindere atunci când ea a dus la buze bolul de supă în loc să folosească una dintre nenumăratele linguri pentru a o consuma, el a urmat-o.

Când, în cele din urmă a fost gata să plece, el i-a mulţumit, iar ea a făcut o remarcă indirectă la ajutorul pe care i l-a oferit.

- Doar o dată am fost încurcat, i-a spus Mussolini.

- Şi când anume s-a întâmplat asta? l-a întrebat ea.

- N-am ştiut că englezii beau supa ca pe bere.45

*

* * *

La mai puţin de un an de când fusese ales în parlament, la opt ani de când fusese exclus din Partidul Socialist, fiul fierarului, în vârstă de

treizeci şi nouă de ani, devenise cel mai puternic om din Italia. Anii precedenţi fuseseră marcaţi de violenţa cauzatoare de suferinţă şi incertitudine înspăimântătoare. Pentru unii, liderul fascist promitea posibilitatea unei întoarceri la normalitate. Pentru alţii, el reprezenta ameninţarea unui nou tip de război social. Nimeni nu-şi putea imagina unde avea să-i conducă.

CAPITOLUL 3
Acceptarea fatală

Dacă fie cardinalul Gasparri, fie cardinalul De Lai sperau că noul papă avea să se dovedească a fi precum plastilina în mâinile lor, urmau să fie dezamăgiţi. Pius al XI-lea nu avea să fie un papă slab. Dragostea sa pentru ordine şi profundul sens al obedienţei faţă de autoritate a dat rapid tonul pontificatului său. „El îşi poartă tiara chiar şi atunci când merge la culcare”, glumea unul dintre preoţii de la Vatican. Ordinele sale trebuiau executate „nu imediat, ci mult mai curând decât imediat”, îi plăcea papei să spună. Pentru acei funcţionari care cereau să fie scutiţi de una dintre multele prohibiţii prevăzute în canonul legal, el nu avea niciun fel de milă. „Legile sunt făcute pentru a fi respectate”, le spunea el. Prelatul francez Eugène Tisserant, care îl cunoştea pe Ratti de pe vremea când fusese bibliotecar la Milano, a remarcat o schimbare frapantă. Ei fuseseră apropiaţi, iar Tisserant cunoscuse latura mai lesnicioasă a lui Ratti. Când acesta l-a vizitat în 1918 la Biblioteca Vaticanului, aflându-se în permisia acordată de armata franceză, Ratti i-l

prezentase lui Benedict al XV-lea spunând: „Sfinte Părinte, iată-l pe ataşatul meu militar”. Acum părea să fie alt om. Era „atât de puternic copleşit de grandoarea noii sale funcţii, observa Tisserant, încât părea extraordinar de distant faţă de noi”.1

Devotamentul noului pontif faţă de protocolul caracteristic a fost evident încă de la prima audienţă pe care a ţinut-o pentru corpul diplomatic, la două săptămâni de la alegerea sa. Atunci când ambasadorii şi delegaţii la Sfântul Scaun au sosit, însoţiţi de numeroşi asistenţi, au descoperit că tronul papal era amplasat la un capăt al imensei săli, având numai şase locuri în faţa acestuia. Doar ambasadorilor cu statut plenipotenţiar le era permis să şadă, toţi ceilalţi fiind nevoiţi să rămână în picioare.2

Sensul demnităţii tronului papal manifestat de Ratti l-a condus pe acesta până la a-i ţine la distanţă şi pe membrii familiei sale. Devenit papă în 1903, Pius al X-lea le-a adus pe cele două surori necăsătorite ale sale la Roma, instalându-le într-un mic apartament situat deasupra unui magazin, în apropiere de piaţa Sfântul Petru. Ele îl vizitau adesea, stăteau de vorbă, beau vin şi recitau rozariul împreună. Ratti fusese cândva apropiat de fraţii săi, dar acum că era papă accepta să-i vadă numai dacă stabileau o întâlnire cu secretarul său şi aşteptau să le vină rândul. În astfel de ocazii, el insista ca aceştia să i se adreseze cu „Sfinte Părinte” şi cu „Sfinţia Voastră”. Papa a lăsat să se înţeleagă că nu dorea ca aceste vizite să aibă loc prea des, căci el era tatăl unei familii mult mai numeroase care îi solicita atenţia. Peste ani, când

avea să zacă pe patul de moarte, sora sa mai mare a implorat să i se permită să vină la căpătâiul său pentru a-l alina. A fost refuzată.3

Cu toate că noul papă i-a înfuriat pe *zelanti* rămânând consecvent promisiunii sale de a-l numi pe Gasparri secretar de stat, nici aripa modernistă a Bisericii nu era prea entuziasmată. Decizia sa de a-i onora pe Pius al IX-lea şi Pius al X-lea prin alegerea numelui lor părea de rău augur. Într-un moment de asemenea intense tensiuni internaţionale, scria un comentator din Roma, ceea ce trebuia era mai mult decât „viziunea îngustă a unui paleograf de cursă lungă, închis zeci de ani în prăfuitele săli de lectură ale Ambrozienei şi ale Vaticanului”. Trimisul britanic la Vatican era la fel de placid. „Noul papă lasă impresia celor care îl întâlnesc, scria el, de profesor pedant. Schimbă-i boneta şi sutana cu o tocă şi o robă – şi iată-l pe directorul descris în povestirile şcolarilor din epoca victoriană”. Adevărat, adăuga trimisul, noul papă era cordial, dar părea să-i vadă pe toţi laicii ca pe nişte copii care aveau nevoie să li se predea, mai curând decât ca pe nişte persoane de la care ar fi putut el să înveţe ceva. Cu Europa zguduită de ameninţările revoluţiei, iar vechea ordine a Italiei în ruine, oare era el omul care putea să facă faţă provocărilor care îl aşteptau? 4

Noul pontif se înconjurase de personal în care putea să aibă încredere, aducându-i la Roma pe mulţi dintre asistenţii săi de la

Milano. Pentru a avea grijă de camere şi de bucătărie, a numit-o pe Teodolinda Banfi,

cunoscută simplu ca Linda. Ea îi fusese alături timp de treizeci şi şase de ani şi lucrase anterior paisprezece ani şi pentru mama sa.5 De asemenea, l-a adus pe tânărul preot Carlo Gonfalonieri pentru a-i servi drept secretar particular, împreună cu ceilalţi asistenţi milanezi, Diego Venini şi Giovanni Malvestiti, cu ciudatul său nume (Malvestiti însemnând, ad litteram, „prost îmbrăcat") pentru a avea grijă de garderoba sa.6 Deşi Ratti avea gusturi simple, el se bucura doar în parte de cele gătite de Linda. În 1926, când a hotărât că ea ar trebui să se pensioneze, le-a spus franciscanilor germani care urmau să o înlocuiască:

— Nu vreau să fiu obligat să vă amintesc: precizie germană, linişte germană, dar nu şi bucătărie germană.7

În fiecare dimineaţă la ora şase, era trezit de ceasul său deşteptător şi, după ce îşi spunea primele rugăciuni, celebra liturghia în capela sa privată, urmate de un mic dejun uşor. Apartamentul său, alcătuit din trei camere, se afla la etajul patru8, în aripa stângă a palatului apostolic în forma literei U, care înconjura curtea San Domaso. Cocoţat deasupra colonadei Bernini, dădea direct în piaţa Sfântul Petru. Dormitorul său era unul simplu, cu nimic diferit de cel al unui preot de ţară, mobilat cu un pat cu cadru din alamă şi un scrin demodat acoperit cu o faţă de masă albă. Pe pereţi atârnau fotografii cu părinţii şi cu fratele său, precum şi picturi religioase.

După micul dejun, papa cobora un etaj spre biroul său – sau, aşa cum îl numea el, „biblioteca"

sa –, unde îşi începea ziua citind corespondenţa şi ziarele italiene, franceze, britanice şi americane. Era o încăpere spaţioasă, cu puţină mobilă şi cu un singur covoraş, plasat sub birou. Pe pereţi se găseau câteva picturi vechi. Papa şedea într-un jilţ Ludovic al XV-lea, împodobit, în faţa mesei de scris simple, plină de teancuri de cărţi, şi un crucifix mare, împreună cu o busolă şi un barometru care aminteau de nostalgia expediţiilor în Alpi. Trei ferestre, cu perdelele trase în timpul zilei, pentru a lăsa să intre soarele, dădeau spre piaţa Sfântul Petru. Când intrau, vizitatorii zăreau o siluetă învăluită în lumina soarelui, aşezată în jilţul din spatele biroului. În faţa biroului, se găseau trei scaune. Una dintre puţinele amprente personale pe care papa şi le îngăduise era o etajeră pentru cărţi, unde mereu îşi ţinea deschisă una dintre cărţile preferate.9

Pius al XI-lea la biroul său, 1922

Pius îşi începea runda de întâlniri la ora nouă dimineaţa, adeseori întâlnindu-se cu secretarul său de stat. Atunci când intrau, vizitatorii se aşezau în genunchi, ceea ce pe mulţi îi făcea deja să tremure, căci date fiind firea autoritară a papei, manierele sale bruşte şi insistenţa ca ordinele sale să fie respectate în totalitate, ei se simţeau rareori în largul lor. Apoi se ridicau, făceau câţiva paşi şi

iar se înclinau, înainte de a mai face ultimii doi paşi şi de a îndoi genunchii pentru a treia oară. Din cauza spaţiului închis şi a emoţiei, unii se împiedicau. Luigi Sincero, unul dintre cardinalii de cel mai înalt rang, remarca faptul că pregătirea întâlnirii cu papa era asemenea pregătirii unui elev pentru susţinerea unui examen. Alţi înalţi prelaţi recunoşteau că recitau emoţionaţi o rugăciune în timp ce treceau pragul biroului papei. Plecând, vizitatorii puneau un genunchi la pământ şi repetau aceleaşi trei plecăciuni în sens invers, apropiindu-se cu spatele de uşă.10

Când ultimul vizitator pleca, ceea ce de multe ori nu se întâmpla înainte de ora două după-amiaza, papa lua prânzul. Îi plăcea să mănânce risotto în stil milanez, cu şofran, sau o supă italienească de legume, deasă, şi o bucată de carne cu legume gătite, urmate de finete. Bea o jumătate de pahar de vin şi mai multe pahare cu apă. Probabil că exista ceva care să reflecte mai bine modul de percepere a demnităţii pontificale decât insistenţa sa de a lua masa singur, în timp ce atât Pius al X-lea, cât şi Benedict al XV-lea mâncaseră împreună cu asistenţii sau cu invitaţii speciali care li se alăturau la masă, Pius al XI-lea se încăpăţâna să nu permită nimănui să mănânce în prezenţa sa, cu toate că îi avea alături de el pe consilierii care se uitau peste rapoarte şi îi redactau ordinele. Într-o zi, la câteva săptămâni după alegerea sa, asistenţii lui epuizaţi, care nu aşteptau cu nerăbdare anii de stat în picioare în timp ce el mânca, dar temându-se să spună ceva, şi-au adus, pe furiş, taburete, pe care le-au aşezat

lângă perete. Atunci când întocmeau rapoartele se aşezau. Luat prin surprindere, papa şi-a ridicat privirea din farfurie, dar nu a spus nimic. De atunci încolo, taburetele au rămas”.

După un pui de somn, la ora patru după-masă, papa se plimba în curte, unde era aşteptat de gărzile elveţiene, care se lăsau într-un genunchi, cu mâna dreaptă la beretă şi strângând cu stânga lungile lănci-toporişti.12 în acele prime săptămâni, un vizitiu mai în vârstă aştepta cocoţat pe capra unei trăsuri cu doi cai negri, ţinând în mâna dreaptă un bici lung. În numai câteva săptămâni, trăsura avea să fie înlocuită de primul automobil al papei. După un scurt raid, pontiful îşi începea plimbarea lungă prin grădinile Vaticanului, ţinând adesea mâinile împreunate la spate, purtând pe cap o pălărie neagră de fetru peste boneta albă. Când vremea era mai rece, îmbrăca o haină la două rânduri, care ajungea până în pământ. Nu erau plimbări tihnite, ci plimbări cu un anume scop, în pas alert, pe măsura unui „papă montaniard”, căci el înconjura în mod repetat grădinile. Un consilier, în robă lungă, neagră cu guler preoţesc se străduia să ţină pasul cu el, rămânând puţin mai în urmă.

Pius al XI-lea în timpul plimbării prin grădina Vaticanului, acompaniat de monseniorul Carlo Gonfalonieri

După plimbare, papa dedica o oră rugăciunii particulare, înainte de a se reîntoarce la birou. La şase sau şapte începea o nouă serie de întâlniri, acestea mai ales destinate membrilor Curiei, aparatul administrativ central al Sfântului Scaun. După ce pleca ultimul dintre ei, el recita rozariul cu secretarii săi şi la ora zece lua cina. Ultimul lucru pe care îl făcea în fiecare seară era să se întoarcă în biroul său şi să scoată un registru

masiv, legat în piele. În el nota toate darurile pe care le primise în acea zi şi toate cheltuielile pe care le făcuse. La miezul nopţii mergea la culcare.13

*

* * *

Roma acelor ani era un studiu al contrastelor, căci anticul, medievalul şi modernul timpuriu erau în opoziţie cu noul. De când trupele italiene ocupaseră oraşul în 1870 peisajul social se transformase. Mănăstirile fuseseră transformate în clădiri administrative şi şcoli. Bărbaţii din nord continuau să vină la oraş pentru a ocupa slujbe administrative în noua capitală a Italiei, iar ţăranii pauperizaţi din centru şi din nord soseau în căruţe cu roţi din lemn, cu toate lucrurile lor, astfel încât, numărul de funcţionari publici şi al celor din industria construcţiilor crescând vertiginos, se creau noi slujbe.

Cu toate că Biserica nu mai conducea oraşul, Roma încă părea să aibă o biserică în fiecare cartier. Preoţii în sutane negre, călugăriţe în veşminte specifice, dominicani cu tonsurile lor şi îmbrăcaţi în rase albe, franciscani îmbrăcaţi în rase maro, seminarişti greco-catolici cu sutanele lor albastre şi eşarfele roşii şi un caleidoscop de alţi călugări şi seminarişti aglomerau străzile oraşului. *Carabinieri* cu pălăriile lor napoleoniene şi pantalonii cu vipuşcă roşie, împreună cu o varietate de soldaţi şi de poliţişti municipali, erau amestecaţi printre ei. Doici, cărora clasa de mijloc le încredinţa copiii, se străduiau din răsputeri să-şi facă loc pe străzile aglomerate împreună cu micii

lor protejaţi.

Mulţi erau impresionaţi de tot ceea ce era nou: nu în ultimul rând de tramvaiul electric ale cărui şine traversau străzile pavate cu piatră cubică şi mai ales de numărul în continuă creştere al automobilelor pe drumurile imposibil de înguste, cotite şi denivelate, dar acestea constituiau semnele excedentare ale unei ţări care încă era compusă, în mare parte, din ţărani semianalfabeţi. Căruţe trase de cai descindeau de la ţară pentru a livra bunuri în multele *osterie* din oraş. Reclamele din faţa celor mai cunoscute dintre aceste ospătării promiteau *vini scelti* şi *ottima cucina*. Pe lângă acestea, prăvăliile mai modeste făceau pur şi simplu reclamă la *pané e pasta*. Mici magazinaşe de produse agricole, cu o abundenţă de culori datorată stocului de fructe şi legume, se înşiruiau pe marginea străzilor, micile localuri servind şi de locuinţă pentru vânzători. La începutul primăverii soseau din sud roşii mici ca nişte boabe de struguri. Negustorii de legume şi fructe aranjau artistic morcovii, napii şi căpăţânile de broccoli în jurul uşilor lor. Romanii îşi făceau cumpărăturile şi de pe micile tarabe care răsăreau în fiecare dimineaţă în piaţetele oraşului. Acolo, băcanii construiau piramide artistice din portocale, mere şi smochine albe. Vânzătorii de paste stivuiau movile de macaroane şi spaghete proaspăt făcute. Pui jumuliţi atârnau legaţi de picioare de marchizele standurilor. Strălucind, şirurile de peşti strâns împachetaţi îi atrăgeau pe cei care şi-i puteau permite.

Pieţele în aer liber, mai mari, cu tarabele lor

protejate de soare şi de ploaie de umbrele mari, atrăgeau o varietate mare de cumpărători. Majordomii prinţeselor înfăşurate în blănuri se înghionteau cu femeile sărmane acoperite cu şaluri ţărăneşti tricotate. După ce se tocmeau la preţ, femeile îşi puneau cumpărăturile modeste în basmale mari, în pătrăţele. Vânzătorii de flori îşi legănau coşurile imense puse pe cap, care debordau de narcise galbene, mimoze, garoafe şi violete. Alţi telali îşi lăudau cântând harababura de haine amestecate, bricege şi cepe, ducându-şi mărfurile pe umeri sau pe tăvi care le atârnau prinse de gât.

Din când în când o figură distinctivă, bine îmbrăcată, putea fi văzută aşezată la o masă în mijlocul unei piaţete. Pe băncile aranjate de jur-împrejur, stăpânii săi – în principal, bărbaţi şi femei mai în vârstă – şedeau aşteptându-şi rândul. Pe masa lui se găsea o călimară cu cerneală, câteva foi de hârtie şi o bucată de sugativă. El compunea scrisori şi completa formulare pentru analfabeţi. Preoţii ştiau pe ce străzi se găseau magazinele care vindeau veşminte preoţeşti. Seminariştii ştiau unde să găsească standuri cu cărţi la mâna a doua. Turiştii consultau ghidurile pentru a localiza tarabele care comercializau antichităţi şi bijuterii, nu toate false. Femeile bătrâne se opreau câteodată în faţa unui modest altar stradal, rostind o rugăciune în faţa unei imagini decolorate a Fecioarei sau a lui Cristos, care împodobea peretele acoperit cu stuc.

Catâri şi măgari cărau cărămizi şi butoaie, de harnaşamentele lor atârnând ciucuri stacojii, iar

pe spinări având valtrapuri de aceeaşi culoare. Pe frânghii întinse dintr-o parte în cealaltă a străduţelor înguste atârnau rufe puse la uscat. Cizmarii meştereau încălţări şi pietrarii ciopleau piatra în micile lor prăvălii întunecate. Femeile strigau de la ferestre pentru a se târgui cu vânzătorii ambulanţi de pe stradă. Puneau banii într-un coş şi îl coborau cu ajutorul unei funii. Vânzătorul înlocuia monedele cu marfa şi coşul era ridicat. Când soarele arzător ceda locul norilor şi ploii, Roma răbufnea de umbrele, de la cele verzi, zdrenţuite, ale sărăntocilor, la cele negre şi lucioase, pe care le ţineau ridicate deasupra capetelor elitei servitori îmbrăcaţi în livrele. În afara automobilelor, unde acestea nu erau necesare, deasupra tuturor celorlalte vehicule se deschideau umbrele. „Mai există câteva siluete groteşti în Roma, scria un observator spre începutul secolului, altele decât birjarii, cu caii lor obosiţi, cu coamele lânoase şi cu şubredele trăsuri descoperite sub umbrelele care arătau ca nişte ciuperci vechi” 14.

Papa nu ajungea să vadă nimic din toate acestea, căci refuza să se aventureze dincolo de zidurile Vaticanului. Decenii la rând, fiecare papă suferise ruşinea de a trăi pe un petic de pământ înconjurat de statul care acaparase teritoriile Bisericii şi îi redusese drastic puterea politică. Împrejurimile, înghesuite între terenul dintre palatul Vatican şi Tibru, păstrau ceva din parfumul, sunetele şi senzaţia vechiului regim, un talmeş-balmeş sărăcăcios, suprapopulat de străduţe şi alei. De-abia după ce vizitatorii îşi

croiau drumul spre apus, pe străduţele înguste, pline de vânzători de suvenire sfinte, le apărea brusc în faţă măreţia Bazilicii Sfântul Petru şi a colonadei Bernini.15

*

* * *

Decizia papei de a-l sprijini Mussolini i-a luat prin surprindere pe mulţi oameni ai Bisericii. Însă niciunul nu era mai stânjenit decât Enrico Rosa, redactorul ziarului *La Civiltà cattolica*, preot care până la venirea lui Mussolini la putere folosise paginile ziarului pentru a denunţa fascismul ca fiind unul dintre cei mai aprigi duşmani ai Bisericii. Cu doar câteva zile înainte de Marşul asupra Romei, Rosa avertizase cititorii că mişcarea fascistă era „violentă şi anticreştină, condusă de bărbaţi siniştri… efortul eşuat al vechiului liberalism, al masonilor, al moşierilor, al industriaşilor bogaţi, al politicienilor lăudăroşi şi al celor de teapa lor”.16

La Civiltà cattolica fusese fondat în 1850, la scurt timp după ce papa Pius al IX-lea se întorsese la Roma după Revoluţia din 1848, care îl forţase să plece în exil. De două ori pe lună redactorul ducea şpalturile numărului următor la secretarul de stat al Vaticanului în vederea aprobării înainte de publicare.17

Rosa, în vârstă de cincizeci şi doi de ani, se alăturase colectivului redacţional iezuit cu şaptesprezece ani în urmă şi în 1915 fusese numit redactor-şef al ziarului de către papa Benedict al XV-lea. În pofida experienţei sale, ratase cumva semnele schimbării de direcţie a papei. Citind

ultima tiradă antifascistă a lui Rosa, generalul superior al Ordinului Iezuit, un bărbat pentru care fascismul se dovedea deosebit de atrăgător, se înfurie. Îl sfătui pe Rosa să-şi schimbe tonul.18 Mai rău chiar, Rosa află că până şi Pius al XI-lea se răzgândise. Papa găsise ceva la Mussolini care îi era pe plac. Cu toate diferendele lor, cei doi bărbaţi împărtăşeau aceleaşi valori importante. Niciunul nu avea niciun fel de înţelegere pentru democraţia parlamentară. Niciunul nu credea în libertatea cuvântului sau în libertatea de asociere. Ambii vedeau comunismul ca pe o gravă ameninţare.19 Ambii considerau că Italia era împotmolită în criză şi că sistemul politic actual depăşea izbăvirea.

O discuţie pe care papa a avut-o cu părintele Agostino Gemelli – întemeietorul recent înfiinţatei Universităţi Catolice din Milano şi un apropiat al pontifului – oferă o privire asupra atitudinii lui Pius al XI-lea faţă de Mussolini în primele săptămâni ale noii guvernări. „Nu laude”, i-a spus papa. Dar „opoziţia făţişă nu este o idee bună, căci avem multe interese de apărat”. Era nevoie de precauţie. „Mare atenţie!” l-a sfătuit el.20

Papa l-a instruit pe Rosa să arunce noul articol critic la adresa fascismului pe care el deja îl pregătise pentru numărul care urma să apară şi să publice un editorial mai prietenos în locul acestuia.21 „Când o formă de guvernământ este legitim constituită, scria Rosa de data aceasta, cu toate că la început ar putea fi lacunară sau chiar discutabilă sub diferite aspecte… este de datoria noastră a o sprijini, dacă ordinea publică sau

binele tuturor o cere. Şi nici nu le este permis indivizilor sau partidelor să comploteze pentru a o declara nulă şi neavenită, să o înlăture prin forţă, sau să o înlocuiască prin metode injuste". 22

În timp ce *La Civiltà cattolica* avea să continue să denunţe episoadele de violenţă fascistă îndreptate împotriva organizaţiilor catolice, nu avea niciodată să-l mai denunţe pe Mussolini sau fascismul. Din contra chiar. Ziarul acţiona din partea Vaticanului la legitimarea fascismului în ochii tuturor bunilor catolici din Italia şi din afara graniţelor acesteia.23

*

* * *

Nou-descoperitele speranţe ale papei cu privire la Mussolini au mai crescut puţin atunci când premierul şi-a încheiat prima cuvântare în parlament invocând ajutorul lui Dumnezeu. Niciun şef de guvern italian, începând de la întemeierea Italiei modeme, nu lăsase vreodată să-i iasă din gură cuvântul „Dumnezeu". Şi secretară! de stat de stat Gasparri îşi vedea speranţele întemeiate. „Providenţa ne transformă în instrumente bizare pentru a aduce noroc Italiei", i-a spus el ambasadorului belgian. Mussolini, spunea el, nu era doar un „remarcabil organizator", ci şi un „mare caracter". Fireşte, a adăugat cardinalul, noul prim-ministru nu avea habar de religie. Mussolini, a remarcat el cu un chicotit, credea că toate sărbătorile catolice cădeau duminica.24

În decembrie 1922, Pius al XI-lea îşi stabilea ţelurile papalităţii sale în prima sa enciclică25, *Ubi arcano*, un mesaj adresat tuturor episcopilor

din lume. El deplângea încercările de a-l scoate pe Iisus Cristos din şcoli şi din sălile aparatului administrativ. Regreta respectul pentru bunele moravuri ale femeilor în „indecenţa din ce în ce mai mare în ceea ce priveşte rochiile şi conversaţia şi prin participarea lor la dansuri reprobabile”. Noţiunea, potrivit căreia prin îndepărtarea de Biserică societatea progresa, avertiza papa, era greşită: „În faţa mult lăudatului nostru progres, privim cu tristeţe declinul societăţii, lent, dar sigur, spre o stare de barbarism”. El accentua importanţa supunerii faţă de autoritatea cuvenită şi adopta programul de luptă împotriva „modernismului” instituit de Pius al X-lea. De asemenea, el minimaliza noua Ligă a Naţiunilor, în care atât de mulţi din Europa îşi puneau speranţele de pace. „Nicio instituţie omenească de azi, proclama el, n-ar putea fi atât de plină de succes în întocmirea unui set de legi internaţionale care vor fi în armonie cu condiţiile din lume aşa cum a fost Evul Mediu în posesia acelei adevărate Ligi a Naţiunilor, creştinismul”. Planul papei era să înfăptuiască Regatul lui Cristos pe pământ. La bază, era o viziune medievală.26

Mussolini, între timp, îşi schiţa propriul plan autoritar. "Afirm că revoluţia îşi are drepturile sale”, spunea el în cuvântul de deschidere a lucrărilor parlamentului. „Mă aflu aici pentru a apăra revoluţia cămăşilor negre şi pentru a o autoriza în cel mai înalt grad… Cu trei sute de mii de tineri înarmaţi în întreaga ţară, pregătiţi pentru orice şi aproape în mod mistic gata să-mi

îndeplinească ordinele, i-aş fi putut pedepsi pe cei care au defăimat şi au încercat să întineze numele fascismului."27

La sfârşitul lui decembrie, Mussolini a convocat prima întrunire a marelui Consiliu Fascist, responsabil cu trasarea celor mai importante chestiuni ale politicii guvernului şi ale organizaţiei de partid, în luna următoare, Consiliul a aprobat transformarea diverselor miliţii fasciste în Miliţia Voluntară pentru Securitate Naţională. Anterior, acestea fuseseră creaţiile capilor fascişti locali. Acum Mussolini era nerăbdător să le smulgă controlul. Spre deosebire de armata regulată, care îi jura supunere regelui, membrii miliţiei îi jurau supunere lui Mussolini.28

El s-a mişcat repede pentru a folosi cu bune rezultate promisiunile pe care le făcuse Vaticanului, dornic să poată face ceea ce Partidul Popular fusese incapabil să facă. Avea să restaureze privilegiile de care se bucurase Biserica înainte de unificarea Italiei. A ordonat ca pe pereţii tuturor sălilor de clasă din ţară să fie puse crucifixe, apoi şi în toate sălile de judecată şi în saloanele din spital. A făcut ca insulta adresată unui preot sau vorbitul cu dispreţ faţă de religia catolică să fie considerate infracţiuni. A redat capelanii unităţilor militare, a oferit preoţilor şi arhiepiscopilor alocaţii de stat mult mai generoase şi, spre deosebita încântare a Vaticanului, a cerut ca religia catolică să fie predată în şcolile primare. Mussolini a scăldat Biserica în bani, incluzând aici şi cele trei milioane pentru restaurarea bisericilor avariate în timpul războiului şi pentru subsidiile

acordate şcolilor italiene din străinătate, conduse de Biserică, în oraşele şi târgurile de pe tot cuprinsul ţării, în decursul multelor vizite triumfale ale lui Mussolini, episcopii şi preoţii din parohiile locale erau încurajaţi să se apropie de el şi să-i solicite fonduri pentru reparaţia bisericilor. Ca să demonstreze şi mai mult bunele sale intenţii catolice, a cerut mai târziu ca soţia sa, Rachele, şi cei trei copii să fie botezaţi. Rachele, mult mai principială în credinţa sa anticlerică, a acceptat, însă cu mare reticenţă. Crescută în inima Romagnei rurale, Rachele învăţase de timpuriu să-i dispreţuiască pe preoţi, pe cei bogaţi şi puterea Bisericii.29

Cu mulţi observatori italieni şi străini neştiind cum să-l înţeleagă pe noul lider al Italiei şi violentă să mişcare fascistă, acordul Vaticanului a jucat un rol important în legitimarea noului regim, într-o remarcă, mult citată ulterior, pe care a făcut-o la o nuntă la care a participat şi Mussolini, cardinalul Vicenzo Vannutelli, decanul Colegiului Cardinalilor, l-a lăudat numindu-l „bărbatul deja aclamat de toată Italia drept constructorul destinului naţiunii conform tradiţiilor sale religioase şi civile”.30

Mussolini dorea să-şi cimenteze în continuare legăturile din ce în ce mai strânse cu Vaticanul, astfel că s-a întâlnit cu cardinalul Gaspard. Ca şi el, Gaspard provenea dintr-un mediu umil. „M-am născut pe 5 mai 1852 în Capovallazza, unul dintre cătunele care formează târgul Ussita, îşi amintea Gaspard în memoriile sale dactilografiate, în mijlocul munţilor Sibillini, la circa 750 în

altitudine. Aerul curat, priveliştea încântătoare, oamenii sănătoşi, harnici, cinstiţi, cu familii numeroase, printre care familia Gaspari era cea mai prolifică dintre toate”. Părinţii săi au avut zece copii, el fiind ultimul şi, în mod firesc, preferatul. Dacă cei nouă fraţi ai săi erau „mai robuşti şi mai plini de viaţă”, conform propriilor însemnări, „eu eram delicat, adesea bolnăvicios, astfel încât unii au prezis şi poate că au şi dorit ca viaţa mea să fie scurtă, spre neplăcerea mamei”. În vreme de tatăl lui îşi petrecea nopţile dormind cu oile la păşune, micul Pietro asigura distracţia familiei. Când se cuibăreau la căldura şemineului, el le citea povestiri despre sfinţi. Cu toţii plângeau în timp ce le relata teribilele procese cărora le-au făcut faţă martirii Bisericii. „Mama avea darul lacrimilor, transmis tuturor copiilor, mai ales mie”. 31

A fost necesar ca rendez-vous-ul secretarului de stat cu prim-ministrul italian să fie aranjat cu mare grijă, întrucât Gaspard nu putea fi surprins întâlnindu-se cu şeful guvernului. Sfântul Scaun nu recunoştea legitimitatea Italiei.

Cardinalul Pietro Gasparri, secretarul de stat al Vaticanului 1914 – 1930

Întâlnirea secretă a lui Gasparri a fost organizată de către vechiul său prieten Carlo Santucci. Aparţinând unei familii aristocrate apropiate de papi, Santucci fusese unul dintre primii membri ai Partidului Popular care părăsise partidul pentru a-i sprijini pe fascişti. Casa sa avea o particularitate de valoare. Se afla într-o clădire pe colţ, care avea două intrări de pe două străzi diferite.

Pe 19 ianuarie Mussolini a sosit într-o maşină, împreună cu şeful personalului său, care a

aşteptat afară cât timp el s-a aflat înăuntru.

A intrat pe o uşă, întâmpinat de tatăl lui Santucci. Cardinalul a intrat pe cealaltă, fiind întâmpinat de mama lui Santucci.

Chestiunea-cheie din mintea cardinalului Gasparri din acea zi nu era dacă Vaticanul avea să fie dispus să ajute să pună capăt democraţiei din Italia, deoarece Vaticanul nu avea o pasiune anume pentru guvernarea democratică din acea perioadă. Mai curând problema care se punea era dacă puteau să aibă încredere că Mussolini îşi va onora promisiunile de a restaura influenţa Bisericii în Italia şi cât de probabil era ca el să poată reuşi, cu sprijinul Bisericii.32

Pentru Mussolini, fostul *mangiaprete* sau mâncătorul de preoţi, după cum fusese el cunoscut în anii de început, miza era una foarte mare. Dacă ar fi putut fi omul care să pună capăt conflictului, dacă ar fi putut să restaureze armonia dintre Biserică şi stat, dacă ar fi putut să capete binecuvântarea papei pentru guvernarea sa, atunci el avea să reuşească acolo unde predecesorii săi eşuaseră cu toţii. Avea să fie un erou în întreaga lume catolică.

Cei doi bărbaţi au stat de vorbă preţ de o oră şi jumătate. La plecare, Gasparri s-a oprit pentru a-i spune lui Santucci cât de încântat era de întâlnire, numindu-l pe Mussolini „un om de prim rang”. Mussolini a ieşit grăbit pe cealaltă uşă fără să scoată un cuvânt. În maşină, şeful personalului său era nerăbdător să audă ce se petrecuse. „Trebuie să fim extrem de precauţi, i-a spus Mussolini, căci aceşti oameni eminenţi sunt şi

foarte abili. Înainte să mergem mai departe, fie măcar şi în ceea ce priveşte discuţiile preliminare, ei vor să fie siguri că guvernul nostru este stabil”. 33

Cei doi bărbaţi au luat o hotărâre în acea zi. Ei au căzut de acord asupra unui intermediar, o persoană în care atât papa, cât şi Mussolini aveau încredere, astfel încât să-i poată împărtăşi cele mai sensibile chestiuni.

Rămâne neelucidată alegerea iezuitului de şaizeci şi unu de ani Pietro Tacchi Venturi.34 Era născut în 1861 într-o familie prosperă din Italia Centrală. Tatăl său, avocat, îşi păstra cu mândrie flinta pe care o folosise în 1849 pentru a ajuta la înfrângerea forţelor lui Garibaldi şi la recucerirea Romei pentru papă. Pentru a deveni preot, Pietro, aflat la o vârstă foarte fragedă, plecase la studii la Roma, pe atunci recent anexată Regatului italian. În 1896, el începe să scrie istoria oficială a Ordinului Iezuiţilor şi petrece mult timp în următoarele două decenii cercetând în bibliotecile, arhivele şi mănăstirile din toată Europa. În 1910 îşi publică primul dintre volumele rezultate. Włodzimierz Ledóchowski, iezuitul superior general, un polonez din Imperiul Austriac, este forţat să părăsească Italia fiind considerat duşman străin în timpul Primului Război Mondial. Tacchi Venturi, care în 1914 fusese desemnat secretar general al ordinului, a fost numit în locul acestuia la conducerea activităţilor iezuiţilor din Roma.35

Pietro Tacchi Venturi, S.I.[3]

„Slab şi sever”, după cum îl descria unul dintre colegii lui, Tacchi Venturi arăta ca făcând parte din austerul Ordin Iezuit. Chelia sa producea efectul unei feţe ovale, urechile ascuţite formau un contrast cu părul cărunt de la ceafă. Înveşmântat în sutană neagră cu guler alb, el iradia seriozitate şi intensitate.36

Achille Ratti l-a întâlnit pentru prima dată pe cărturarul iezuit în 1899, când una dintre călătoriile de studii i-a purtat paşii lui Tacchi

3 Societatea lui Iisus. Iniţialele utilizate după numele unei persoane indică apartenenţa acesteia la Ordinul Iezuit, (n.tr.)

Venturi la Biblioteca Ambrosiană.37 Se pare că Mussolini auzise prima dată de preot de la fratele său, Arnaldo, care se împrietenise cu el în lunile petrecute la Roma în timpul războiului.38 însă Mussolini îl cunoscuse personal pe Tacchi Venturi cu puţin timp înaintea întâlnirii secrete cu Gasparri. În câteva săptămâni de la venirea la putere, Mussolini şi-a dat seama că unul dintre cele mai simple lucruri pe care le-ar fi putut face pentru a intra în graţiile papei era să dea Vaticanului Biblioteca Chigi. Guvernul cumpărase palatul Chigi, care în 1918, la fel ca şi în zilele noastre, era sediul prim-ministrului italian. Odată cu clădirile a venit şi biblioteca particulară, iniţiată de către papa Alexandru al VII-lea, care conţinea trei mii de manuscrise vechi şi treizeci de mii de cărţi. Achille Ratti, bibliotecarul de atunci al Vaticanului, auzise că guvernul cumpăra clădirea şi a încercat, fără succes, să achiziţioneze biblioteca. Răspunzând la oferta lui Mussolini de a o dona, Vaticanul l-a trimis pe Tacchi Venturi să evalueze colecţia. Auzind într-o zi că iezuitul se afla în clădire şi amintindu-şi, probabil, că fratele său îl vorbise de bine, Mussolini a trimis vorbă că ar trebui să vină în biroul său pentru a-l cunoaşte. După cum s-a dovedit, acea întâlnire de la sfârşitul anului 1922 avea să fie prima dintre multele pe care iezuitul avea să le aibă cu Mussolini pe parcursul următoarelor două decenii.39

*

* * *

Aceste discuţii de început au contribuit prea puţin la stoparea violenţei fasciste împotriva

preoţilor şi a activiştilor catolici suspectaţi de a fi avut simpatii faţă de Partidul Popular. La trei săptămâni după ce Mussolini devenise prim-ministru, arhiepiscopul oraşului Vicenza, situat în nord-estul Italiei, a denunţat în public recentele atacuri împotriva preoţilor locali şi a proclamat că autorii aveau să fie excomunicaţi.40 În acelaşi timp, în Ascoli Piceno, în munţii situaţi la est de Roma, un comando fascist a acostat un preot care redacta un ziar local şi l-au obligat să bea un litru de ulei de ricin.41 *Squadristi*-i aveau o plăcere sadică să folosească uleiul, care producea nu doar greaţă, ci şi o diaree umilitoare, de necontrolat.

În decembrie, patruzeci de fascişti înarmaţi cu bâte au pătruns în timpul unei întruniri a unui grup de tineri catolici pe teritoriul bisericii din orăşelul Aosta, situat în nord-vest, spărgând uşile şi ferestrele, sfărâmând masa de biliard, şi lovind cu ciomegele crucifixul şi imaginile sacre de pe pereţi. Când un trecător a încercat să-i oprească, l-au bătut şi pe acesta.42 În aceeaşi săptămână, în Padua, atacatorii fascişti i-au ordonat unui adolescent să-şi scoată insigna grupului de tineret catolic. Când acesta, curajos, a refuzat, unul dintre ei i-a pus o armă la tâmplă, în timp ce un altul i-a smuls insigna.43 Şi într-o seară de decembrie, în apropiere de Vicenza, o maşină a tras în parcarea unui club local al tineretului catolic. Şapte cămăşi negre au coborât, având arme asupra lor. În timp ce camarazii lor au rămas afară, trei dintre ei s-au năpustit în încăpere. Bărbaţii au fluturat armele spre cei douăzeci de tineri înspăimântaţi adunaţi acolo şi le-au ordonat

să tacă. Apoi şi-au îndreptat armele spre cei doi preoţi care conduceau întrunirea, forţându-i să bea câteva sticle cu ulei de ricin.44 Pe parcursul anului 1923 asemenea atacuri au continuat, notate la momentul respectiv şi deplânse în cotidianele de la Vatican. Dar, cum violenţa avea să erupă periodic în următorii ani, presa catolică a adoptat un refren comun: atacurile erau opera unor extremişti izolaţi, care nu se aflau sub controlul lui Mussolini.45

Grupările locale ale Acţiunii Catolice, create de către Pius al X-lea în 1905, pentru a oferi un cadru de organizare a laicilor catolici, se aflau printre frecventele ţinte ale unor astfel de atacuri.46 Nicio organizaţie nu i-a fost mai dragă lui Pius al XI-lea, care îşi câştigase reputaţia de „papă al Acţiunii Catolice”. Bărbaţi şi femei, băieţi şi fete, fiecare îşi avea propria grupare. Studenţii îşi aveau gruparea lor, organizaţi fiind în filiale separate pe universităţi. Activităţile Acţiunii Catolice trebuiau să fie religioase şi educative, dar, în fapt, mergeau mult mai departe, căci papa îi considera pe membrii acesteia ca fiind trupe de infanterie pentru recreştinarea societăţii italiene şi această stare de lucruri avea să necesite mult mai mult decât simple rugăciuni şi lecţii. Pentru a nu scăpa organizaţia din ochi, el l-a numit pe monseniorul Giuseppe Pizzardo, adjunctul secretarului de stat, unul din cei doi subsecretari ai lui Gasparri, în funcţia de capelan al Acţiunii. Ierarhia Bisericii prevedea responsabilităţi. „Nu trebuie decât să urmaţi sfaturile şi instrucţiunile care vin de sus”, a explicat odată papa unui grup

de lideri mireni ai organizaţiei.47

Papa era nemulţumit şi indignat de atacurile împotriva preoţilor din parohii şi împotriva cluburilor Acţiunii Catolice. Însă Mussolini s-a dovedit expert în folosirea violenţei în beneficiul său, convingându-l pe papă că exista numai un singur om în Italia care putea să-i ţină pe atacatori sub control. Articolele din L'Osservatore *Romano* relatau despre episoadele de bătăi cu ciomegele şi de băut ulei de ricin, însă se încheiau aproape toate cu pledoarii pline de respect la adresa lui Mussolini cu rugămintea de a-i descoperi pe cei vinovaţi şi de a-i pedepsi. Ocazional, când sentimentele locale ajungeau la cote înalte, Mussolini punea să fie arestaţi câţiva oameni, dar se întâmpla foarte rar ca vreunul dintre vinovaţi să fie trimis în faţa instanţelor de judecată şi cu atât mai puţin să fie condamnat.

La începutul lui 1923, Mussolini avea motive întemeiate să considere că strategia sa dădea roade. O înţelegere cu papa prindea contur. În timp ce el nu intenţiona să renunţe la violenţa care se dovedise a fi atât de eficientă în intimidarea oponenţilor săi, nici nu dorea să-l mânieze nejustificat pe papă. Avea să continue să-i redea Bisericii privilegiile de care fusese privată timp de multe decenii. În schimb, el avea nevoie ca papa să elimine şi ultimele rămăşiţe ale opoziţiei catolice faţă de guvernarea sa.

CAPITOLUL 4

Născut pentru a comanda în primăvara anului 1923, Partidul Popular se afla într-o poziţie în care nu putea fi apărat. Depindea, mai presus de toate,

de sprijinul Bisericii şi, cu toate acestea, papa decisese că sosise timpul să i se pună capăt. În aprilie, la instrucţiunile date de acesta, cititorilor cotidianului Vaticanului li s-a transmis că, date fiind eforturile lui Mussolini făcute în numele Bisericii, nu mai era necesar un partid catolic. Mai târziu, în aceeaşi lună, *La Civiltà cattolica* şi-a însuşit noua linie directoare a papei, înălţând cântări de slavă noului guvern fascist: „Strigătele comandourilor lui Mussolini, «Jos cu bolşevismul!» – îşi arăta ziarul entuziasmul – atrag suporteri şi simpatia Italiei de la un capăt la celălalt… în gândire, sentiment, acţiune, tot fascismul constă, simplu, în protestul şi revolta împotriva socialismului”. Ziarul îl aclama pe Mussolini pentru eforturile sale de a reinstaura ordinea, ierarhia şi disciplina. „Fascismul, proclama ziarul, caută încă o dată să aşeze valorile spirituale în locul de onoare pe care l-au ocupat cândva, acest lucru fiind, mai ales, cerut de bătălia împotriva liberalismului, pentru restaurarea celor mai remarcabile aspecte ale acestora, educaţia religioasă a copiilor şi inspiraţia catolică a naţiunii”. 1 Îmbărbătaţi de aceste semne potrivit cărora papa considera că se putea dispensa de Partidul Popular, Mussolini a dat un ultimatum. Dacă partidul nu-i acorda sprijinul nemijlocit, el avea să îi demită pe cei doi miniştri ai acestuia din guvern şi să-i îndepărteze din coaliţie. Când fondatorul partidului, Don Sturzo, şi colegii acestuia au refuzat, miniştrii au fost obligaţi să demisioneze.2

Papa găsea acum că era intolerabil ca Don

Sturzo să continue să funcţioneze ca şef al partidului. Ziarul roman catolic, *Corriere d'Italia*, a transmis o pledoarie a unui prelat din serviciul papei, îndemnându-l pe preot să demisioneze. Cititorii au presupus că solicitarea venea chiar din partea papei.3

În culise, Pius, într-adevăr cerea demisia lui Sturzo, dar acesta întârzia să se supună. Impacientat de tergiversare, papa l-a trimis, în cele din urmă, pe Tacchi Venturi, emisarul său special pe lângă Mussolini, pentru a se întâlni cu el.4 Sturzo s-a plâns că, forţându-l să facă pasul înapoi, papa submina singurul partid „care este cu adevărat inspirat de principiile creştine ale vieţii civile şi... azi serveşte la a limita... regula arbitrară a dictaturii". Aceasta n-a făcut niciun fel de impresie asupra lui Pius al XI-lea.5

Cu mare reticenţă, Don Sturzo s-a supus ordinului papal. Papa l-a trimis pe Tacchi Venturi pentru a conlucra cu Mussolini la sincronizarea apariţiei comunicatului public şi la minimalizarea impactului ştirii în presă. În niciun caz, susţinea papa, n-ar trebui ca guvernul „să se împăuneze cu victoria".6 în următoarele douăzeci şi patru de ore, iezuitul a colaborat îndeaproape cu Mussolini pentru a orchestra înlăturarea lui Sturzo.7

Pius sperase că domolirea lui Mussolini în acest fel avea să fie de ajutor la stoparea violenţei împotriva activiştilor Partidului Popular şi a preoţilor. Însă acţiunea a avut efectul contrar. Odată ce a devenit limpede că papa ridica sprijinul dat de Biserică partidului catolic, membrii acestuia s-au trezit din ce în ce mai izolaţi şi mai

supuşi devastărilor *squadriştilor* locali. La sfârşitul lui august, un ziar fascist a proclamat că duşmanul cel mai mare al regimului nu mai era socialismul, ci Partidul Popular. Comandourile fasciste aveau să pornească în curând după pradă.

Giovanni Minzoni era un tânăr preot paroh al târguşorului de lângă Ferrarra, aflat la circa 50 km nord-est de Bologna. Era recunoscut pentru curajul său de capelan militar pe front, în timpul războiului. Popularitatea sa printre tinerii din localitate şi devotamentul faţă de Partidul Popular constituiau un obstacol în calea recrutărilor filialei locale a Partidului Fascist. Într-o seară, în timp ce se deplasa pe o alee întunecată spre camera de recreere a parohiei, preotul şi-a dat seama că era urmărit. Înainte să poată schiţa vreun gest, doi bărbaţi au sărit asupra lui, i-au spart capul cu bâtele şi apoi au fugit. Cu sângele curgându-i din plăgi, preotul s-a căznit să se ridice, însă nu a reuşit, căzând înapoi. Cu toate puterile s-a ridicat şi a mers împleticindu-se spre biserică, dar nu a reuşit să ajungă, prăbuşindu-se, fără cunoştinţă, în apropiere. Enoriaşii îngroziţi l-au găsit zăcând acolo, cu craniul zdrobit, dar încă în viaţă, şi l-au dus înăuntru. A murit înainte de miezul nopţii.

După obiceiul său, Mussolini a învinovăţit „asasini” necunoscuţi pentru atac, urmând ca aceştia să fie urmăriţi, prinşi şi aduşi în faţa justiţiei. Cu toate că atacatorii au fost descoperiţi, ei nu au fost pedepsiţi niciodată.8 Arhiepiscopul de Ferrara a ales să nu ia parte la funeraliile lui Minzoni, trimiţând un preot fascist în locul său. Oficiosul Vaticanului a publicat o notă scurtă cu

privire la eveniment, comentând că vestea îl întristase pe Mussolini.9 Pius însuşi nu a spus nimic despre aceasta, acceptând aserţiunea lui Mussolini potrivit căreia violenţa era opera unor „idioţi” şi a „camarazilor indisciplinaţi”.10

Ambasadorul belgian pe lângă Sfântul Scaun, Eugène Beyens, s-a întâlnit cu papa la mijlocul lunii august, în toiul ultimului val de violenţe. Papa, a descoperit acesta, era mai preocupat de pericolul comunismului decât de orice ameninţare din partea fascismului violent. „Nimic nu este mai fatal pentru civilizaţie, i-a spus Pius, decât comunismul. În numai câteva zile distruge munca mai multor secole”. Numai dacă Franţa, Belgia şi Germania formau o alianţă, în pofida trecutului lor de duşmani înverşunaţi, putea fi împiedicat comunismul să progreseze. „Mussolini nu este Napoleon, nici măcar, poate un Cavour, a observat papa, dar numai el singur înţelegea ceea ce era necesar pentru a elibera ţara de anarhia la care o redusese un sistem parlamentar lipsit de puteri şi trei ani de război”. El a adăugat: „Înţelegeţi cum a făcut ca naţiunea să-l urmeze. Fie ca el să reînvie Italia! Există asemenea bărbaţi predestinaţi pentru măreţia pe care o pot aduce, pentru pacea care ne lipseşte astăzi. Fie ca Dumnezeu să ne dea curând astfel de faruri călăuzitoare care să poată conduce şi ilumina omenirea!” 11

*

* * *

Chiar şi în acei primi ani, când, formal, era doar prim-ministrul unei coaliţii guvernamentale, Mussolini căuta să-şi construiască un cult al

personalităţii. El apărea cel mai adesea în uniforma sa de lider al miliţiei fasciste, cu cămaşă neagră şi cizme de cavalerie.12 Crescând în mediul în care crescuse, considerase că sportul era un mod de petrecere a timpului liber potrivit pentru elită, nu pentru oameni ca el. Dar se apucase recent de schiat, de scrimă, de curse de maşini, de canotaj, de călărie şi de tenis. Lecţiile de pilotat avioane au suferit o contralovitură în 1920, atunci când s-a prăbuşit cu avionul, având norocul să scape numai cu răni minore. Nu era un scrimer prost, dar n-a devenit niciodată un bun jucător de tenis, în pofida faptului că avea un campion mondial drept antrenor personal. Faptul că multe dintre fotografiile făcute lui pe pârtiile de schi îl arată strângând în mâini beţele de schi, însă lipsindu-i nu numai o salopetă, ci şi schiurile, oferă o idee despre cât de încrezător se simţea practicând acel sport.13

Întrucât membrii familiei sale era predispuşi la îngrăşare, Mussolini era îngrijorat să nu ia în greutate. Mânca puţină carne, nu bea alcool şi se cântărea zilnic. Alarmat de talia din ce în ce mai mare a surorii sale, a încercat să-şi folosească farmecul bine, cu toate că aparent, cu un efect minim. „Am văzut ultimele tale fotografii, îi scria el în 1925. Te-ai îngrăşat teribil de mult. Trebuie să slăbeşti, în schimb, teribil de mult. Mulţumeşte-te cu cele de bază, aşa cum fac şi eu, deoarece grăsimea nu face numai lucruri rele, ci şi omoară”. 14 Neliniştindu-se din pricina părului care i se rărea şi a liniei acestuia care se retrăgea, începuse să folosească o varietate de loţiuni

pentru scalp, verificând agitat în fiecare dimineaţă să vadă dacă avuseseră efect. În timp, aceasta a fost o bătălie pe care a abandonat-o, răzându-şi capul în dorinţa de a semăna cu un împărat roman.15

Când Rachele îl tachina în legătură cu obiceiul său de a se stropi cu cantităţi mari de apă de colonie pe faţă şi pe trup în fiecare dimineaţă, el îi răspundea că un bărbat care nu era atrăgător pentru femei era nevrednic.16 Rachele şi cei trei copii ai ei – pe lângă Edda, la acea vreme, mai aveau doi fii, Vittorio şi Bruno – nu îl însoţiseră la Roma, iar el nu era nerăbdător să-i aibă acolo. Mussolini stătuse iniţial la hotelul Savoia, apoi la hotelul Grand, în timp ce Margherita Sarfatti îşi alesese reşedinţa la hotelul Continental, aflat în imediata apropiere. Când Mussolini s-a furişat prima dată din hotel pentru a o vizita pe Sarfatti, şoferul lui a alertat comandoul de securitate. Nu a trecut mult timp până ce băieţii de serviciu de la hotel, care începuseră să semene suspect de tare cu poliţişti sub acoperire, să stea la pândă pe holurile hotelului ca observatori ai vizitelor tainice ale lui Mussolini.17

„Iubitul meu drag, preaiubitul meu – aşa începea scrisoarea pe care Sarfatti a scris-o, pe hârtia cu antetul hotelului, în ajunul Anului Nou 1923, la două luni după ce el devenise şeful guvernului – vreau să încep anul scriindu-ţi numele pe o bucată de hârtie: Benito, iubirea mea, iubitul meu, preaiubitul meu. Eu sunt, strig în slăvi, mă bucur să fiu a ta pasionată, toată, devotată, neajutorată”. Ori de câte ori Mussolini

putea să plece, i se alătura lui Sarfatti în casa ei de vară dintre dealurile de pe malul lacului Como, la nord de Milano. Acolo făceau plimbări lungi şi călăreau, urmaţi la o distanţă discretă de garda sa de corp. Mai dificile pentru escorta de poliţie erau ocaziile în care Mussolini, căruia îi plăcea să conducă cu viteză, le lua pe Margherita şi pe fiica ei de paisprezece ani la o plimbare cu automobilul lui, un Alfa Romeo.18

Margherita i-a găsit lui Mussolini un apartament la Roma, unde puteau să aibă mai multă intimitate şi, de asemenea, i-a găsit şi o menajeră, Cesira Carocci. O femeie dură, cu părul scurt, înaltă, slabă, lipsită de maniere, de etichetă, de mod de a primi, curând a ajuns să fie numită *la ruffiana*, proxeneta. Extraordinar de devotată lui Mussolini, ea îl ajuta nu numai să aranjeze vizitele Margheritei ci şi pe ale altor femei.

Mussolini nu putea găsi niciun folos luxului, iar prăfuitul său apartament nu avea nici măcar bucătărie. Camera de zi, pe care vizitatorii o descriau ca fiind impregnată de mirosul greţos de dulce de colonie ieftină, înfăţişa o masă plină de viorile lui Mussolini. Când Edda era bebeluş, el obişnuia să stea lângă leagănul ei şi îi cânta până când adormea. Uneori, în timp ce aştepta maşina care avea să-l ducă la birou, el îşi răsucea mecanismul pianului automat şi cânta un acompaniament la vioară.19

Dat fiind numeroasele afaceri amoroase pe termen lung pe care le menţinea Mussolini, împreună cu parada de întâlniri de o noapte sau, mai exact, de o după-amiază, este uimitor nu

numai că îşi găsea timpul necesar să conducă guvernul, ci de fapt chiar insista să treacă în revistă cele mai neînsemnate detalii. Nu avea încredere în nimeni altcineva decât în fratele său, Arnaldo, ocupându-se acum *de Il Popolo d'Italia*, cu care vorbea la telefon în fiecare seară şi, într-o măsură mai mică, în Sarfatti. Zilnic se ocupa de un teanc enorm de rapoarte ale poliţiei şi rapoarte politice, se întâlnea cu un mare număr de oameni şi citea o grămadă de ziare. „Am obiceiul, i-a spus el unui deputat, să citesc toate ziarele italiene, inclusiv pe cele care nu merită". 20

Provenind din rândurile aristocraţiei sau, cei mai mulţi, din elita profesională, precedenţii prim-miniştri nu aveau masele pe care să se sprijine, şi niciun adevărat partid politic în spatele lor şi erau puţin spre deloc interesaţi de popularitatea lor. Ideea de a călători prin ţară ţinând adunări publice era ceva ce ei ar fi găsit a fi de prost gust, aceasta în cazul în care ar fi considerat că aşa ceva era de conceput.

Pe scenă a apărut fostul agitator din Milano, fiul fierarului care se mândrea cu originile sale, un om iradiind un farmec popular viril. Curând, Mussolini călătorea din oraş în oraş, în locuri care nu fuseseră niciodată văzute de vreun şef de guvern, îndemnând mulţimile curioase cu discursurile lui mesmerizante, sacadate. Devenea un maestru al hipnozei de masă, într-un ritm rapid. Ceea ce Mussolini înţelegea, într-un fel în care niciunul dintre predecesorii săi n-a făcut-o, era că oamenii erau conduşi mai ales de emoţii, că realităţile lor aveau mai puţin de-a face cu lumea

din afară decât cu cea simbolică pe care el o putea fasona pentru ei.

În Cremona, a folosit ceea ce avea să devină una dintre cele mai puternice mişcări retorice, un apel ritualizat la reacţia mulţimii.

— A cui este victoria? a urlat el.

— A noastră! a venit răspunsul mulţimii.

— A cui e gloria?

— A noastră!

— A cui este Italia?

— A noastră! 21

Din mai până în octombrie 1923, Mussolini a vizitat oraşe şi târguri de la Veneţia, Lombardia şi Piemont în nord, trecând prin Emilia, Toscana şi Abruzzo în centru, Napoli în sud şi prin ambele insule importante ale Italiei, Sicilia şi Sardinia. Niciun prim-ministru nu se dusese în Sardinia într-o vizită oficială în cele şase decenii de când aceasta devenise parte din Italia. În anul următor, a repetat turul. Oamenii erau avizi după un lider puternic, un salvator care avea să le aducă stabilitate, ordine şi o viziune asupra unui viitor mai luminos. Cei mai înstăriţi îl vedeau ca pe bărbatul care stopase ameninţarea comunistă. Pentru ceilalţi, el era *figlio del popolo*, un om obişnuit, unul de-al lor.22

Pentru comunitatea diplomatică străină din Roma, Mussolini era o figură care intriga, dar una enigmatică. Ambasadorul belgian pe lângă Sfântul Scaun l-a studiat la o recepţie diplomatică. Cu picioarele bine înfipte în mijlocul podelei, cu bărbia ridicată, Mussolini nu le spunea mai mult de câteva vorbe celor care veneau să-l salute. „Cu

chipul lui serios, semeţ, cu felul său de a fi taciturn, era impenetrabil. În masca sa de bronz, în ochii duri, cineva nu putea citi decât o energie rară”. El lăsa o impresie de neuitat. „Am păstrat din acea seară, îşi amintea ambasadorul, o viziune rece a unui bărbat care părea din cale-afară de imun la orice teamă şi nesupus vreunei emoţii."23

În modul de a negocia cu papa, Mussolini îşi continua bine amestecul calculat de presiune şi recompensă. În timp ce bandele fasciste continuau să atace liderii locali şi sediile Partidului Popular, Mussolini se proiecta pe sine ca fiind singura persoană capabilă să-i controleze pe excesiv de zeloşii fascişti. În acelaşi timp, el copleşea Biserica cu bani şi privilegii. A forţat trecerea unei legi noi care permitea poliţiei să concedieze orice redactor de ziar care îl denigra fie pe papă, fie Biserica catolică. S-a înclinat în faţa solicitării Vaticanului ca, în şcoli, pentru predarea religiei să fie folosite numai cărţi aprobate de către Biserică. A fost de acord cu închiderea sălilor de jocuri. A asigurat recunoaşterea Universităţii Catolice din Milano de către stat, şi-a anunţat opoziţia faţă de îngăduirea divorţului şi a trecut la salvarea Băncii Romei, strâns legată de Vatican, care se afla la limita falimentului. Crucifixurile reveniseră în sălile de clasă din ţară, iar sărbătorile religioase au fost adăugate calendarului civil. El a venit cu fonduri pentru reconstruirea bisericilor distruse în timpul războiului. Şi lista continua.24

Papa era pe deplin conştient că sprijinul pe care Mussolini îl primea în schimb din partea Bisericii era nepreţuit. În septembrie 1923,

Vaticanul a tipărit acest lucru într-un Program de colaborare a catolicilor cu guvernul lui Mussolini.

Mussolini ajunsese să-şi dea seama, raporta documentul secretarului de stat, că i-ar fi mai bine dacă nu ar fi atât de dependent de fasciştii care îl aduseseră la putere. Ei erau o grămadă indisciplinată pe care nu o putea controla în întregime. Avea nevoie de „o nouă masă" de sprijin şi aceasta putea fi cel mai bine asigurată de către catolici, căci aceştia erau obişnuiţi cu conducerea piramidală. Adevărat, existau cei din ierarhia Bisericii care, iniţial, fuseseră sceptici în ceea ce îl privea. Însă acum trebuiau să-şi mărturisească greşeala: „Ei au trebuit să recunoască faptul că niciun guvern italian, şi poate niciun guvern din lume, nu ar fi fost capabil să facă atât de multe în favoarea religiei catolice într-un singur an". Şi acesta nu era singurul motiv pentru care Vaticanul să-l fi sprijinit pe Mussolini: „Catolicii nu se puteau gândi decât cu groază la ceea ce s-ar putea întâmpla în Italia dacă guvernul onorabilului Mussolini ar cădea pradă unei insurecţii a forţelor subversive, astfel încât aveau tot interesul să-l sprijine". Pe scurt, informaţia Vaticanului concluziona: „Sub orice aspect, constituirea de către catolici a unei mase de sprijin pentru susţinerea guvernul onorabilului Mussolini pare să fie cea mai demnă de încredere şi mai reconfortantă combinaţie imaginabilă din Italia".25

*

* * *

În noiembrie, la indicaţiile lui Mussolini,

fasciştii au jefuit casa fostului prim-ministru Francesco Nitti, din centrul Romei. Cu poliţia care nu a făcut nimic pentru a interveni, atacatorii au trecut ca la paradă, triumfători, pe străzile oraşului. În luna următoare, într-o dimineaţă, Giovanni Amendola, fostul ministru cu portofoliu şi pe deplin respectat şef al opoziţiei liberale din parlament, a fost atacat în apropierea casei sale din centrul Romei. Patru fascişti au folosit bâtele pentru a-i zdrobi capul şi a-i rupe gâtul, apoi au sărit într-o maşină care îi aştepta şi au demarat în trombă. Relatând atacul, ziarul lui Mussolini, Il popolo *d'Italia*, argumenta că Amendola a primit numai ceea ce merita. Nu se cunoaşte dacă Mussolini a comandat atacul, dar făcea parte din campania mai largă de intimidare pe care el o încurajase puternic.26

La nord de Italia, în capitala Bavariei, München, alţi acoliţi ai lui Mussolini erau inspiraţi de violenţa revoluţiei fasciste. Pe 8 noiembrie, agitatorul mustăcios, în vârstă de treizeci şi patru de ani, Adolph Hitler, în efortul său de a imita Marşul lui Mussolini asupra Romei din anul precedent, în sala imensă a unei berării a anunţat o revoluţie. Mişcarea nazistă adoptase deja salutul roman al fasciştilor, cu braţul întins în faţă. Adepţii lui Hitler, ţipând până răguşeau: „Seig Heil!" au reuşit să ocupe sediile locale ale poliţiei şi au eşuat în eforturile lor de a ocupa Ministerul de Război bavarez. Zece persoane au fost ucise, iar Hitler a fost arestat. Avea să petreacă numai un an în închisoare, perioadă pe care a folosit-o în avantajul său, scriindu-şi chemarea la arme, *Mein*

Kampf. Mussolini se prea poate ca atunci să nu fi avut habar că propria soartă avea să fie, într-o bună zi, legată de sălbaticul bărbat german întemniţat.

În aprilie 1924, Italia se pregătea pentru noi alegeri naţionale, primele de când venise Mussolini la putere. Violenţa fascistă se întindea în toată ţara. În timp ce ordona bătăi, şi nu numai împotriva duşmanilor, Mussolini a continuat să introducă măsuri pentru a trage foloase de pe urma Bisericii. O nouă listă de sărbători oficiale includea şi câteva sărbători catolice nerecunoscute niciodată până atunci de către stat. Mussolini a făcut şi primii paşi împotriva organizaţiilor protestante, căci ştia că acest lucru avea să-i fie papei pe plac. A refuzat să le acorde permisiunea metodiştilor pentru a construi o biserică mare în Roma şi a respins propunerile YMCA[4] de a construi centre în Italia27. De asemenea, a anunţat că seminariştii catolici aveau să fie exceptaţi de la regulă. Cu trei săptămâni înainte de vot, el a crescut, în mod dramatic, plăţile guvernamentale către episcopii şi preoţii din Italia, spre marea încântare a acestora.28

La începutul lui aprilie, *La Civiltà cattolica* publică ultimul său număr înaintea alegerilor. Comportamentul nedemn al câtorva dintre membrii anticlerici ai Partidului Fascist n-ar trebui, explica vocea neoficială a Vaticanului, să eclipseze faptul că Mussolini lucra neobosit la

4 Young Men’s Christian Association — Asociaţia Tinerilor Creştini, organizaţie mondială având peste 58 de milioane de beneficiari din 125 asociaţii naţionale

îmbunătăţirea relaţiilor dintre guvern şi Biserică. Ziarul le reamintea cititorilor de toate beneficiile pe care fasciştii le produseseră deja pentru Biserică prin comparaţie cu puţinul realizat de Partidul Popular.29

A sosit ziua alegerilor pe 6 aprilie. În casa lui din Ferrara, Italo Balbo, unul dintre membrii cvadrumviratului din timpul Marşului asupra Romei, le-a dat instrucţiuni cămăşilor negre. La fiecare secţie de votare, ei trebuiau să-l înşface pe primul votant care ar fi ieşit şi să-l bată, în timp ce strigau: „Ticălosule, ai votat cu socialiştii”.

Într-adevăr, s-ar fi putut întâmpla ca bietul om să fi votat cu fasciştii, dar dacă aşa s-ar fi întâmplat, „foarte rău pentru e164, a spus Balbo.30

Drept rezultat al bătăilor aplicate candidaţilor opoziţiei, al arderii ziarelor opoziţiei şi al distrugerii voturilor opoziţiei, lista fasciştilor – care includea nonfascişti înţelegători – a câştigat două treimi din voturi, cu fasciştii câştigând numai ei 275 de locuri, ceea ce le asigura o majoritate absolută chiar şi fără aliaţii acestora. Dintre partidele din opoziţie, Partidul Popular deţinea 39 de locuri, socialiştii 46 şi comuniştii 19. Restul locurilor le-au revenit republicanilor, liberalilor şi altor câteva mici grupuri diferite. Mussolini triumfase. „Aceasta este ultima dată când vor exista alegeri ca acestea. Data viitoare voi vota eu în numele tuturor.4431

În ziua următoare, bandele fasciste i-au atacat pe activiştii şi preoţii locali în locurile unde partidul catolic se descurcase bine. Într-un orăşel

de dincolo de Veneţia, fascişti înarmaţi au sosit noaptea la casa unuia dintre acei preoţi parohi. Găsind-o acasă numai pe sora preotului, au bătut-o şi pe ea şi, ca măsură de precauţie, l-au bătut şi pe preotul asistent.

Mâniat de zecile de asemenea atacuri îndreptate împotriva clerului şi împotriva organizaţiilor catolice, cineva din cabinetul secretarului de stat al Vaticanului a pregătit o circulară pentru a fi trimisă tuturor episcopilor italieni, cerându-le să nu participe la plănuitele sărbătoriri ale victoriei fasciste şi, mai ales, interzicându-le să oficieze slujbe speciale de mulţumire pentru fascişti. Dar, cu toate că circulara a fost tipărită, aceasta n-a părăsit niciodată Vaticanul. Pe marginea ciornei documentului aflat acum în arhive este scris: „Nu mai trebuie să fie trimisă. Din ordinul monseniorului secretar”. Gasparri – fără îndoială după discutarea chestiunii cu papa – a hotărât că era cel mai bine să nu facă nimic din ceea ce l-ar fi putut ofensa pe Mussolini.32

*

* * *

Pius al XI-lea stabilise până în acel moment o rutină. Lacheii trăiau într-o spaimă nervoasă din pricina reproşurilor sale. El era scurt şi tăios cu cei care nu-i făceau pe plac şi nu se lăsa intimidat nici de cei mai exaltaţi şefi de guverne. Când regele Spaniei, Alfonso al XIII-lea, l-a vizitat la Vatican, a făcut greşeala de a-i cere papei să numească mai mulţi cardinali din America de Sud. Nu exista decât unul singur pentru întreg

continentul. Înfuriat de ceea ce considera a fi o încercare nepotrivită de a-l influenţa, a decis să anuleze promovarea majordomului său, monseniorul Ricardo Sanz de Samper, care era din Columbia. Nu voia să apară ca făcând temenele regelui.33

Şi totuşi, câte un vizitator îi mai putea reda scântei din entuziasmul său anterior. Pius l-a invitat pe intelectualul francez Jean Carrère într-o audienţă particulară şi i-a cerut părerea cu privire la diversele figuri literare franceze şi italiene. În timp ce-i răspundea, papa – aşa cum l-a descris Carrère – îl privea cu o expresie gravă de „superioritate curtenitoare”. La un moment dat, Carrère l-a menţionat pe Manzoni şi a spus că *Logodnicii* era una dintre capodoperele lumii. La auzul acestor cuvinte de laudă, îşi amintea francezul, „mi s-a părut că augustul meu interlocutor s-a transfigurat. De la bunăvoinţa curtenitoare pe care o arătase până atunci, a devenit tot numai zâmbet şi cordialitate.44 Manzoni, i-a spus papa, nu a fost numai un mare romancier, ci şi un mare poet şi, spre deliciul lui Carrère, pontiful înveşmântat în roba-i albă a început să recite din memorie versuri de Manzoni, într-o cadenţă blândă, muzicală.34

Acolo unde Benedict al XV-lea părea copleşit de greutatea poziţiei sale, Pius al XI-lea proiecta vigoarea unui alpinist. „Părea născut să comande”, a spus Gonfalonieri, prelatul pe care îl adusese cu el de la Milano pentru a-i servi drept secretar particular. Papa emana autoritate, a remarcat ulterior ambasadorul francez.35 Dar era

şi un conformist în ceea ce privea respectarea procedurii corespunzătoare, într-o după-amiază, în timp ce se plimba prin grădinile Vaticanului, a văzut un plic, marcat cu majuscule „PENTRU SFINŢIA SA”, zăcând pe o alee. În acea zi îl însoţea arhiepiscopul de Bologna. Fără să stea pe gânduri, arhiepiscopul s-a aplecat şi a ridicat plicul. S-a întors pentru a i-l înmâna papei.

— Pune-l înapoi unde l-ai găsit, i-a poruncit Pius al XI-lea. Nu este o modalitate potrivită de a expedia corespondenţa.

Arhiepiscopul a pus plicul la loc pe alee şi ei şi-au continuat plimbarea.36

Cu toate că papa îşi petrecuse mulţi ani în biblioteci, avea, considera monseniorul Gonfalonieri, personalitatea unui mic om de afaceri, nu a unui bibliotecar. Tânărul preot punea acest lucru pe seama rădăcinilor papei, căci regiunea industrială a locului naşterii sale era renumită pentru astfel de oameni. Pius al XI-lea gândea în termeni concreţi şi nu se simţea în largul său când era vorba de improvizaţii. El insista să judece bine totul şi studia cu mare atenţie toate rapoartele care îi parveneau. Odată ce lua o hotărâre rămânea consecvent. Critica îl făcea să se încăpăţâneze. Papa, se plângea cardinalul Merry del Val, fostul secretar de stat, era „încăpăţânat ca un catâr”.37

Cu toate diferenţele evidente dintre ei, papa şi Mussolini semănau în multe privinţe. Niciunul nu putea avea prieteni adevăraţi, deoarece prietenia implică egalitate. Amândoi insistau asupra supunerii faţă de ei şi cei din jurul lor

tremurau la gândul de a spune ceva ce ar fi putut să le displacă. Formau un cuplu ciudat, dar papa ajunsese rapid să-şi dea seama de beneficiile de a-şi uni soarta cu fostul mâncător de feţe bisericeşti. Ca rezultat, în decursul unui an de la Marşul asupra Romei, revoluţia fascistă devenise revoluţia clerico-fascistă. Începuse un nou parteneriat. Însă acesta avea în curând să înfrunte o ameninţare neaşteptată, căci ceva ce era pe cale să se întâmple aproape că avea să-l doboare pe Mussolini.

CAPITOLUL 5

Ridicarea din mormânt

Pe 30 mai 1924, în cea de-a treia zi a noii sesiuni parlamentare, Giacomo Matteotti s-a îndreptat către podium în Camera Deputaţilor în mijlocul atitudinii zeflemitoare şi a ameninţărilor venite din partea băncilor ocupate de fascişti. Exclus din Partidul Socialist cu doi ani mai devreme într-o epurare a moderaţilor, el fondase Partidul Unitar Socialist Reformator. Avea un mesaj de transmis Recentele alegeri erau întinate de violenţă şi trebuiau anulate. În timp ce detalia cazuri de intimidare a votanţilor din toată ţara, fasciştii îl tot întrerupeau. „Minciuni! strigau ei. Du-te înapoi în Rusia!” Un membru a urlat: „Ajunge! Ce facem noi aici? Trebuie să tolerăm aceste insulte?” O falangă lărgită de deputaţi fascişti se deplasa ameninţător spre partea din faţă a sălii. „N-ar trebui să fii în parlament!” ţipa unul. „Ar trebui să te afli în arest la domiciliu!” 1 Când, întrerupt de zeci de ori, a reuşit să termine, aplauzele opoziţiei au fost acoperite de huiduielile

şi fluierăturile fasciste. „Ai face mai bine acum să te pregăteşti să-mi scrii necrologul”, a remarcat Matteotti faţă de unul dintre colegii săi, în timp ce îşi croia drum afară din clădire.

Mussolini, care era prezent la sesiunea din acea zi, era furios, întorcându-se spre secretarul său de presă, Cesare Rossi, a murmurat: „Acelui bărbat n-ar trebui să i se permită să rămână în circulaţie”.

Pe 10 iunie, Matteotti era programat să ia din nou cuvântul în parlament, de data aceasta pentru a denunţa corupţia guvernului Mussolini. După prânz, în timp ce se îndrepta dinspre locuinţa sa

Giacomo Matteotti situată în apropiere de Piazza del Popolo către Camera Deputaţilor, doi bărbaţi l-au înşfăcat şi au încercat să-l târască într-o limuzină care aştepta. Deşi nu era nici mare şi nici musculos, Matteotti, în vârstă de treizeci şi nouă de ani, era atât curajos, cât şi iute. L-a

aruncat pe unul dintre atacatori la pământ şi era pe punctul de a se elibera de cel de-al doilea, când un al treilea s-a aruncat asupra lui, lovindu-l în faţă cu un box de aramă. Bărbaţii l-au târât pe deputatul semiconştient în maşină. Deoarece se zbătea, sfărâmând astfel geamul care separa şoferul de bancheta din spate, răpitorii l-au bătut cu sălbăticie.

Maşina gonea pe străzile din Roma, şoferul claxonând constant pentru a acoperi strigătele de ajutor ale lui Matteotti. Ţipetele au încetat curând. Matteotti murise. Nu se ştie dacă aveau ordin să-l omoare sau nu, dar acum, că aveau cadavrul lui, porniră în căutarea unui loc unde să se descotorosească de el. La circa treizeci de kilometri de Roma i-au săpat o groapă superficială, nu departe de şosea.2

Când Matteotti nu s-a întors acasă la cină, soţia sa a aflat că nu ajunsese la parlament. S-a dat alarma. Până în seara următoare, rapoartele martorilor au început să apară descriind scena sângeroasei răpiri a socialistului şi goana frenetică a maşinii în plină viteză.

Faptul că un membru marcant al parlamentului putea să-i critice pe fascişti într-o zi şi să fie răpit cu violenţă a doua zi era ceva şocant pentru toţi, dar mai ales pentru cei mai înrăiţi *fascişti*. În toiul scandalului, Mussolini a încercat să se distanţeze de crimă. Până pe 14 iunie îl concediase atât pe şeful poliţiei, cât şi pe subsecretarul de stat de la afacerile interne. Bănuiala a căzut pe Cesare Rossi, care, pe lângă slujba de secretar de presă al lui Mussolini, mai

conducea şi un comando secret de atacatori. Rossi a intrat în ascunzătoare. Curând şi alţii cu rang înalt din regimul fascist au fost prinşi în pânza de păianjen a investigaţiei.

Dovezile din maşina folosită la răpire au permis poliţiei să-i identifice pe bărbaţii care îl omorâseră pe deputatul socialist. Liderul lor, Amerigo Dumini, se lăudase în faţa camarazilor să-i că ucisese o duzină de oameni la ordinele venite din partea celor mai înalţi oficiali ai regimului. Dumini era un american, născut în St. Louis, în 1894, dintr-un emigrant italian şi o englezoaică. Adolescent fiind, s-a mutat în Italia, unde s-a înrolat în armată în timpul războiului, iar ulterior a devenit unul dintre oamenii de încredere ai lui Mussolini, lucrând sub comanda lui Rossi.

Cu cinci luni înainte, Mussolini se întâlnise cu Rossi şi cu mai mulţi fascişti obedienţi pentru a crea un mic comando secret, capabil să îndeplinească misiunile violente. Lui Dumini i-a fost încredinţată alcătuirea grupului. În iunie, el a primit ordine, în special de la Rossi, de a merge după Matteotti.3

Ţara era în fierbere. Bătăile ocazionale şi turnatul uleiului de ricin atribuite agitatorilor socialişti erau una, dar uciderea liderului unuia dintre principalele partide de opoziţie din parlament, după toate aparenţele comandată de la cele mai înalte niveluri ale regimului fascist, era cu totul altceva. Faptul că se petrecuse în centrul Romei, în plină zi, nu făcea decât să agraveze fărădelegea. În cele optsprezece luni care trecuseră, Mussolini se ridicase de la poziţia de

şef al unei mişcări violente, arhicunoscută pentru atacatorii săi, la cea de şef de guvern, din ce în ce mai respectat. Mulţi dintre susţinătorii săi crezuseră – sau cel puţin speraseră – că el îşi lăsase trecutul brutal în urmă, dar uciderea lui Matteotti sugera contrariul. În următoarele săptămâni, problema întregii reţele de sprijin pe care Mussolini o construise cu atâta grijă – vechii naţionalişti şi liberali, marii industriaşi şi micii proprietari de magazine – începu să se clarifice.4

Până la sfârşitul lui iunie, trupul lui Matteotti nefiind încă găsit, deputaţii opoziţiei s-au întâlnit şi au jurat că nu vor mai participa la o altă sesiune a Camerei până ce Mussolini nu dizolva miliţia şi celelalte organizaţii fasciste pe care le crease pentru a teroriza opoziţia.

Ziarele conservatoare s-au întors împotriva lui. Emblematic a fost *Giornale d'Italia*, care până atunci îşi oferise sprijinul. Ziarul cerea ca responsabilii de crimă să fie scoşi la lumină. Clasele de mijloc, care îl acceptaseră cu largheţe pe Mussolini, acum începură să-i întoarcă spatele. Ele doreau un guvern conservator, naţionalist, nu un tiran sângeros. Oamenii începură să-şi rupă carnetele de membru al Partidului Fascist, în timp ce parlamentarii din opoziţie care treceau pe străzile Romei, se treziră aplaudaţi de trecători. În unele zone, membrii miliţiei fasciste, care până nu de mult treceau aroganţi, ca la paradă, pe stradă, se temeau acum să apară în public îmbrăcaţi în uniformele lor.5 Regimul se clătina. Sfârşitul lui părea să fie aproape.

Orgoliul lui Mussolini fusese amplificat de un

şir de succese, însă acum, lipsit de vigoare, el devenise de nesuportat. Atât de negru îi era umorul, încât şi cel mai apropiat ajutor era înspăimântat de întâlnirea cu el. „În palatul Chigi – acolo unde Mussolini îşi avea biroul – se respiră un aer ca de mormânt”, spunea Quinto Navarra, asistentul său.6

Liniştea era cu atât mai remarcabilă cu cât strigătele tiranului gălăgios răzbăteau de obicei prin uşă ori de câte ori le ţinea predici şi îşi teroriza acoliţii. Acum, nu se auzea niciun sunet. Navarra descrie cum l-a găsit pe Mussolini în biroul său în toiul unei crize: „Dacă aş spune că întredeschizând uşa în acea dimineaţă, am surprins un Mussolini doar supărat, aş greşi. Aşezat pe scaunul înalt, nefericitul prim-ministru îşi clătina capul dintr-o parte în alta, ciocnindu-l de spătarul aurit, cu ochii larg deschişi, pufnind şi bombănind.7 Un dispozitiv de interceptare telefonică – căci se pare că Ducele ceruse poliţiei să intercepteze telefonul iubitei sale – a surprins conversaţia tânguioasă cu Margherita Sarfatti:

1 Ce faci? l-a întrebat ea.

2 Ce ai vrea să fac?

3 Ceva nou?

— Nimic… deocamdată, nu mă surprinde nimic… Lucrul care mă supără cel mai tare este că nu ştiu ce cred aşa-zişii mei prieteni, cei care m-au trădat.

Margherita l-a atenţionat să nu permită ca accesul de furie să-i întunece judecata.

4 Nu e vorba de furie, i-a răspuns Mussolini. Din păcate, soarta şi-a jucat cartea în favoarea

duşmanilor mei şi dacă pierd jocul, ceea este aproape cert, nu există nici măcar posibilitatea de a-mi salva prestigiul! 8

Încercările lui Mussolini de a se distanţa de crimă au eşuat din pricina identităţii celor consideraţi responsabili, deoarece printre ei se aflau unii dintre apropiaţii lui. Sfârşitul regimului părea inevitabil.

Senatul – un corp ai cărui membri erau numiţi de către rege, nu aleşi prin vot – şi-a reluat activitatea la două săptămâni după crimă. Mussolini s-a dus să ţină un discurs. A spus că era nerăbdător să meargă până la capăt cu ceea ce se întâmplase, la fel ca toată lumea, subliniind arestarea presupuşilor criminali şi demiterea oficialilor la vârful guvernului, considerând că acestea erau dovezi ale sincerităţii sale.9 în timp ce mulţi judecau remarcile sale ca fiind dureros de inadecvate, un bărbat s-a repezit să-i facă complimente. Într-o scrisoare cu înfloriturі, scrisă de mână, părintele Tacchi Venturi, emisarul secret al papei, îi spunea lui Mussolini cât de impresionat era de discursul său. Îşi revărsa laudele pentru întreaga operă a Ducelui şi îi cerea lui Dumnezeu să-i asigure succesul pe mai departe.10

Când s-a răspândit zvonul că liderul lor era în stare de şoc, şefii fascişti din provincie, îngrijoraţi, începură să-l viziteze la Roma pentru a-l scoate din starea de letargie. Spre groaza lor, l-au găsit într-o stare de prostraţie. Leandro Arpinati, *ras*-ul Bolognei, a fost îngrozit să-l găsească pe Mussolini febril, cu ochii roşii, de parcă ar fi plâns. Arăta, observa Arpinati, ca un om de afaceri pe punctul

de a declara falimentul”.

Pentru papă, uciderea lui Matteotti a fost un dezastru. În sfârşit, Vaticanul avea în Mussolini un lider italian cu care putea conlucra. Acum, că forţele opoziţiei se uneau pentru a boicota parlamentul şi pentru a cere întoarcerea la drepturile constituţionale, părea că Mussolini urma să se prăbuşească. Papa avea să facă tot ceea ce putea pentru a-l salva, urmărind decizia Partidului Popular de a se alătura coaliţiei care cerea o nouă guvernare. Cu toate că el deja distanţase Vaticanul de această formaţiune politică, încă mai exercita influenţă asupra ei. În timp ce partidul nu mai depindea în mod formal de ierarhia bisericii, cu greu mai putea pretinde că era partidul catolic al Italiei dacă papa ar fi renunţat făţiş la acesta.12

La sfârşitul lui iunie, pe fondul dezorientării generale a italienilor şi cu un Mussolini a cărui soartă era pusă la îndoială, cotidianul Vaticanului, *L’Osservatore Romano*, publică un editorial despre criză, amintindu-le catolicilor de învăţăturile Bisericii potrivit cărora ei trebuiau să se supună autorităţilor civile prevenindu-i împotriva oricărui „salt în întuneric”. *La Civiltà cattolica*, ziarul iezuit controlat de Vatican, a preluat ideea într-un articol scris de redactorul-şef al acestuia, părintele Rosa, amintind cititorilor de povaţa Bisericii de a se supune autorităţilor guvernamentale. Orice încercare de a submina actualul guvern, argumenta el, risca anarhia. I-a ochit mai ales pe suporterii Partidului Popular, avertizându-i că bunii catolici nu cooperează cu socialiştii.13

Vaticanul le-a arătat cât se poate de clar liderilor partidului catolic că eforturile lor de a dărâma regimul catolic nu sunt bine-venite. Şi, cu toate acestea, ei au continuat să conlucreze cu alte grupuri din opoziţie pentru a conduce Italia înapoi, spre o democraţie parlamentară.14

Pius a încercat să-l încurajeze pe Mussolini a cărui stare de spirit era la pământ. În dimineaţa zilei de duminică, 20 iulie, papa i-a spus lui Tacchi Venturi să-l informeze pe deprimatul Duce că încă se bucura de sprijinul său. În acea după-amiază, iezuitul i-a trimis lui Mussolini un bilet: „Excelenţă, în această dimineaţă am avut plăcerea ca Sfinţia Sa să-mi vorbească despre Excelenţa Voastră în asemenea termeni, încât sunt sigur că vor reuşi să fie mai ales bine-veniţi şi încurajatori”. El a subliniat aceste ultime cuvinte, spunându-i lui Mussolini că ar fi cel mai bine dacă i-ar putea transmite personal gândurile papei, rugându-l să se vadă cât mai curând. Când Mussolini a deschis biletul două zile mai târziu, a scris deasupra cu creionul lui colorat: „Joi dimineaţă, la 12". Emisarul papei a apărut în toiul celor mai întunecate zile pentru a-i transmite sprijinul papei.15

Însă Pius al XI-lea nu s-a mărginit numai la a-i oferi cuvinte de mângâiere. A apelat din nou la părintele Rosa pentru ajutor, întâlnindu-se cu redactorul iezuit în biblioteca sa, papa l-a instruit să pregătească un nou articol despre criză. Două zile mai târziu, la sfârşitul lui iulie, cardinalul Gasparri în persoană a sosit la redacţia ziarului *La Civiltà cattolica* din Roma pentru a lua ciorna lui

Rosa, în următoarele câteva zile ciornele au circulat între Vatican şi redacţia ziarului, acum purtând însemnările cu cerneală neagră ale lui Pius al XI-lea. Într-un sfârşit, după ce a primit aprobarea finală a papei, articolul a fost publicat.16

După ce îl lăuda pe Mussolini pentru tot ce făcuse în beneficiul Bisericii şi sugera că el nu avusese nimic în comun cu uciderea lui Matteotti, articolul din *La Civiltà cattolica* înştiinţa oficial că acţiunea violentă împotriva guvernului nu putea fi niciodată justificată şi adăuga că până şi utilizarea de mijloace legitime pentru a-l demite, cum ar fi alegerile anticipate, ar fi trebuit evitate, căci ar aduce „grave nenorociri”. Cel mai important lucru, avertiza că

Partidul Popular nu s-ar fi putut justifica niciodată dacă ar intra într-o alianţă cu socialiştii.17

Papa a fost nevoit să facă faţă şi altor neplăceri atunci când soţia şi mama lui Matteotti l-au rugat în repetate rânduri să le primească. Bănuind că cererea lor i-ar fi creat şi mai multe probleme lui Mussolini, papă refuză. Dar el nu voia să pară lipsit de suflet, astfel încât îl instrui pe Gasparri să le primească pe cele două femei şi să le ofere fiecăreia câte un rozariu pe care el îl binecuvântase.18

Dacă ar mai fi existat vreun dubiu cu privire la sprijinul continuu acordat de papă lui Mussolini, acesta a dispărut la începutul lui septembrie atunci când Pius s-a adresat unui grup de studenţi. Nicicând catolicii italieni, le-a spus el, nu

vor putea colabora cu socialiştii.19

*

* * *

Mussolini ştia cât era de vital sprijinul papei în lupta sa pentru supravieţuire. În toiul crizei, el aranjase ca toţi cei şase copii ai săi să ia lecţii de religie. Edda, în vârstă de doisprezece ani, Vittorio, de opt, şi Bruno, de şase, au sărbătorit Prima comuniune şi Confirmarea în aceeaşi zi.20

Când papa a auzit această veste bine-venită, s-a trezit confruntat cu o altă problemă. Cu toate că Don Sturzo demisionase din funcţia de şef al Partidului Popular, el încă mai scria articole critice la adresa regimului. Acest lucru era deranjant pentru Mussolini, căci însemna că Sturzo rămăsese o figură vizibilă a opoziţiei. Pius al XI-lea i-a ordonat acestuia să înceteze imediat atacurile.21

Drept răspuns, prelatul sicilian s-a oferit să părăsească ţara, o sugestie care a fost pe placul papei. Nu doar că această mişcare avea să-l înlăture pe Sturzo de pe scena politică italiană, ci avea să prevină ceea ce ar fi putut fi o mare neplăcere. Cât timp el se afla în Italia, exista riscul ca vreo bandă fascistă să-l adauge pe lista victimelor ucise, făcând ca pentru papă să fie şi mai dificil să poată continua să sprijine guvernul. La sfârşitul lui octombrie, Sturzo a plecat. Ceea ce prelatul sicilian spera să fie o scurtă perioadă petrecută în străinătate avea să se transforme într-un exil de douăzeci şi doi de ani.22

Între timp, Ducele, aflat în linia de bătaie, se confrunta cu noi dureri de cap, deoarece, din ce în

ce mai mult, capii fascişti din provincie îi puneau la îndoială hotărârea. La sfârşitul lui 1924, a apărut un articol intitulat „Fascismul contra lui Mussolini”, unde se argumenta faptul că unicul sprijin real al Ducelui consta în comandourile din provincie şi se denunţa hotărârea lui de a-i aresta pe ucigaşii lui Matteotti. Făcând ca lucrurile să fie şi mai rele, trei zile mai târziu, o relatare a crimei, pregătită de Cesare Rossi, a fost publicată în Franţa. Relatarea îl implica în mod direct în acea crimă. Redactorul celui mai prestigios ziar din Italia, *Corriere della Sera*, sugera că ar fi fost cel mai nimerit ca Mussolini să demisioneze. Zvonuri despre o posibilă lovitură de stat se amestecau cu speculaţii potrivit cărora regele era pe punctul de a-l revoca pe Mussolini şi de a numi un nou prim-ministru.23

Dacă Mussolini n-a fost revocat din funcţie ca rezultat al crizei Matteotti, a fost pentru că opoziţia a eşuat să ofere o alternativă credibilă şi nu s-a datorat câtuşi de puţin eforturilor constante ale papei de a submina orice posibilitate de a se forma o alianţă şi de a pune capăt guvernării fasciste. În lipsa unei alternative, nici regele şi nici armata nu erau dispuşi să acţioneze.24

Sesizând această stare de lucruri, Mussolini începe să-şi recapete încrederea în sine. Momentul în care se arătase sigur că fascismul avea să cadă trecuse. Pe 3 ianuarie 1925, la nici şapte luni de la momentul în care huliganii fascişti îl omorâseră pe Matteotti, el s-a ridicat în parlament pentru a lua cuvântul. Avea să fie cel mai dramatic discurs din cariera sa.

5 Declar aici, în faţa Adunării şi a poporului italian, a început Mussolini, că eu şi numai eu îmi asum întreaga răspundere politică, morală şi istorică pentru tot ceea ce s-a petrecut.

6 Suntem cu toţii alături de tine! au urlat deputaţii fascişti.

7 Dacă fascismul a fost o organizaţie criminală, atunci eu sunt capul acestei asociaţii criminale!

8 Suntem cu toţii alături de tine!

Aplauzele nu mai conteneau.

9 Dacă toată violenţa a fost rezultatul unui anume climat istoric, politic şi moral, a spus Mussolini, atunci iau asupra mea responsabilitatea pentru aceasta, căci eu am creat acest climat istoric, politic şi moral. Domnilor! V-aţi înşelat! Aţi crezut că fascismul era terminat... Dar veţi vedea... Italia, domnilor, vrea pace, vrea linişte, vrea calm. Îi vom da această linişte, acest calm prin intermediul iubirii, dacă va fi posibil, şi cu forţa, dacă va fi necesar.

Cu aceste cuvinte, atacul fascist asupra ultimelor vestigii ale democraţiei din Italia avea să înceapă.

CAPITOLUL 6

Dictatura

În aceeaşi zi în care Mussolini s-a adresat parlamentului, miliţia fascistă a ocupat sediile partidelor şi redacţiile ziarelor care rămaseră antifasciste.1 Liderii opoziţiei au fost înconjuraţi şi arestaţi.2 Tratamentul aplicat liderilor opoziţiei a fost reluat. Cel mai remarcabil atac a avut loc în vară, şi anume cel împotriva lui Giovanni

Amendola, liderul liberalilor din parlament, care fusese deja victima unei bătăi din partea fasciştilor. Acesta avea să moară din pricina rănilor câteva luni mai târziu.3

Recunoscând valoarea puternicului sprijin constant al Vaticanului, Mussolini căuta modalităţi prin care să hrănească alianţa sa cu papa. Punând ca soţia şi copiii săi să fie botezaţi, aranjând apoi ca ei să primească Confirmarea şi Prima comuniune, el a rămas fără ritualuri prin intermediul cărora să-şi arate dovezile. Dar, cu toate acestea, îi mai rămăsese unul. În iulie i-a spus lui Tacchi Venturi că intenţiona să-şi celebreze cununia religioasă cu Rachele, cel mai probabil în septembrie.

Iezuitul a fost încântat, ştiind că veştile aveau să fie pe placul lui Pius al XI-lea. Însă jumătate din septembrie se scursese şi el nu mai auzise nimic. „Nu e din cauză că aş pune la îndoială bunele dumneavoastră intenţii, îi explica Tacchi Venturi lui Mussolini într-o notiţă, dar dacă nunta putea fi aranjată în decurs de câteva săptămâni, îl sfătuia el, va reuşi să-i ofere o consolare specială Sfântului Părinte şi nu doar câtorva personaje eminente care vă sunt sincer devotate Excelenţei Voastre”.

Amânarea este posibil să fi fost cauzată de Rachele a cărei antipatie faţă de Biserică era profundă. Atunci când în urmă cu câţiva ani Mussolini insistase ca ea să fie botezată, practic a trebuit s-o târască la ceremonie. Stăpân oriunde, mai puţin în propriul cămin, Mussolini decisese că avea să-şi ia soţia prin surprindere. Pe 29

decembrie 1925, Rachele se afla în bucătăria ei din Milano gătind tagliatelle când fata în casă i-a spus că sosise soţul ei împreună cu Arnaldo, fratele său, şi cu un preot. Ei au vrut ca ea să li se alăture în camera de zi. Nemulţumită din pricina faptului că soţul ei apăruse pe neaşteptate împreună cu un om al bisericii, Rachele i-a răspuns că va veni atunci când va termina. După ce a aşteptat nerăbdător o vreme, într-un final Mussolini a dat buzna în bucătărie.

— Să mergem, Rachele. Ajunge acum. Nu mă face să insist.

Rachele, nefiind genul care să-i cedeze farmecelor soţului, a făcut tot ce a putut pentru a-l ignora. Fără să-i pese, el a păşit în spatele ei, i-a dezlegat şorţul şi a condus-o spre chiuvetă pentru a se spăla pe mâini. Apoi, a însoţit-o până în camera de zi, unde preotul a oficiat slujba de căsătorie înainte ca ea să poată fugi.4

Din nou el îşi urma calea propusă. Reluându-şi călătoriile prin ţară, fu întâmpinat de mulţimi entuziaste. Maestru al propoziţiilor scurte, al potentelor metafore militare, Mussolini vorbea cu emoţie despre sacrificiu şi credinţă.5 Avea un tertip ciudat ridicând tonul la momentul potrivit, vocea lui oscilând între „sâsâitul pitonului şi răgetul leului”.6

Şi, cu toate acestea, avea să fie curând implicat într-o problemă apărută în gruparea sa. Încă o dată, Roberto Farinacci, cel mai fascist dintre fascişti, îi producea neplăceri. În anul precedent, la scurt timp după ce anunţase dictatura, Mussolini făcuse un calculat joc de

noroc. În efortul de a nu-l scăpa din ochi pe Farinacci, el îl numise şeful Partidului Fascist.

Însă acesta nu era atât de uşor de îmblânzit. În martie 1926, atunci când el insistase să joace un rol vizibil în procesul criminalilor lui Matteotti, tensiunea dintre cei doi ajunsese la apogeu. Trecuseră aproape doi ani de la asasinat şi ultimul lucru pe care l-ar fi vrut Mussolini era să li se reamintească oamenilor de ceea ce se întâmplase. În speranţa de a minimaliza impactul ştirilor, strămutase procesul la Chieti, un oraş îndepărtat din nord-estul Romei, „în timpul şedinţelor instanţei, nota Ducele într-un memoriu scris de mână cu câteva zile înainte de proces, trebuie să evităm toate elementele dramei care ar putea stârni opinia publică, din ţară şi din străinătate. Prin urmare, niciun fel de incidente zgomotoase sau excursii politice”.

Spre disperarea lui Mussolini, Farinacci a horărât să se alăture echipei de avocaţi apărători şi i-a transmis şefului filialei din Chieti a Partidului Fascist instrucţiuni de organizare la sosirea sa a unei mari adunări. Înfuriat de dovada lui ostentativă, Mussolini i-a trimis o scrisoare în termeni usturători. „Înţeleg, scria el, că nu ţi-ai ţinut niciuna dintre promisiuni, iar procesul… a devenit politic. Cântăresc toate acestea cu extremă gravitate şi constat că o mare tulburare se răspândeşte în partid… Te previn că nu voi tolera niciun fel de adunări sau sărbătoriri la sfârşitul procesului."7

Cu ajutorul unui procuror fascist, al unui judecător fascist şi al şefului la nivel naţional al

Partidului Fascist în calitate de avocaţi ai apărării, doi dintre inculpaţi au fost achitaţi. Dulmini, lacheul de origine americană al lui Mussolini, şi doi dintre camarazii acestuia au fost găsiţi vinovaţi de omor involuntar şi eliberaţi în mai puţin de două luni. În timp ce era satisfăcut de verdict, Mussolini era furios din cauza lui Farinacci şi, cu promptitudine, l-a demis de la şefia partidului.8

Mussolini lucra din greu la construirea imaginii sale şi se proiecta, din ce în ce mai mult, drept noul Cezar, bărbatul care avea să-i redea Italiei grandoarea antică. Pentru aceasta avea un partener important în amanta sa, Margherita Sarfatti. Biografia ei semioficială din 1926 purta latinescul titlul revelator de *Dux.9*

De asemenea, Mussolini începuse să fie portretizat ca un Cristos, într-o fuziune de imagini fasciste şi catolice. În şcolile italieneşti din Tunisia, colonie franceză la acel moment, elevii începeau orele spunând o rugăciune, care într-o formă sau alta avea să fie auzită, din ce în ce mai mult, şi în peninsula italiană:

„Cred în marele Duce, făcătorul Cămăşilor Negre, şi în Iisus Cristos, singurul lui apărător – Mântuitorul nostru a fost conceput de o preabună învăţătoare şi un harnic fierar… El a venit la Roma…"10

Mussolini se scălda în adulaţie, dar rămânea vigilent. Giuseppe Bottai, membru vechi al Marelui Consiliului Fascist, vorbea despre doi Mussolini diferiţi. Unul era expansiv şi spontan, mânat de instincte. Însă celălalt, remarca Bottai,

„era mic, meschin, ros de micile invidii şi gelozii ale oamenilor comuni, minţind cu uşurinţă, folosindu-se de decepţii şi fraude, încălcându-şi promisiunile pe care n-avusese nici cea mai mică intenţie să şi le ţină, neloial, trădător, răutăcios, lipsit de afecţiune, incapabil de loialitate şi de iubire, descotorosindu-se iute de cei mai credincioşi adepţi”.11 De fapt, Bottai era una dintre puţinele figuri importante ale regimului pe care Mussolini nu le-a înlocuit. Chiar şi în acei ani de început, Mussolini nu putea suporta competiţia şi orice aluzie la faptul că unul dintre miniştrii săi de vârf primea prea multă atenţie publică favorabilă era cât se poate de probabil că avea să fie urmată de o nouă misiune în Africa sau în Balcani.

*

* * *

Dacă 1925 a fost anul triumfului lui Mussolini, acesta a fost şi anul mândriei papei. În efortul de a-şi promova campania de întărire a legăturilor catolicilor cu Biserica, papa proclamase anul 1925 drept un An Sfânt, al douăzeci şi treilea an de ţinut de când papa Bonifaciu al VIII-lea anunţase anul 1300 ca fiind primul. Aceştia erau anii când catolicii erau îndemnaţi să pornească în pelerinaj spre locurile sfinte din Roma, iar prelaţii, de la preoţi la arhiepiscopi, din Americi până în Europa Centrală, conduceau vizite la Vatican şi la bazilicile din Cetatea Eternă. Pius al XI-lea fu atât de încântat de rezultat, încât ulterior avea să promoveze doi ani sfinţi speciali. Unul în 1929, celebrând a

cincizecea aniversare a hirotonisirii sale şi altul, între 1933 – 1934, marcând a o mie nouă suta aniversare a învierii lui Iisus.

În Ajunul Crăciunului din 1924, papa a apărut în piaţa Sfântul Petru şi a înlăturat, simbolic, sigiliul de la Sfânta Uşă, pentru ca aceasta să rămână deschisă pe toată durata anului. În decursul următoarelor douăsprezece luni, el a ţinut 380 de discursuri, în timp ce peste un milion de pelerini veneau din toată lumea catolică. Adesea vorbea liber, fără notiţe. Alteori, îşi mâzgălea titlul temelor, dar rareori îşi scria ceea ce avea de gând să spună. Discursul său rămânea, în mod caracteristic, lent, plănuit, cu pauze în timpul cărora se uita în jos şi la stânga, măsurându-şi cuvintele pe care le considera potrivite. După fiecare pauză îşi înclina uşor capul spre dreapta, reluând de acolo de unde rămăsese, adesea repetând ultimul cuvânt pe care îl rostise, de parcă dorea să confirme faptul că fusese, la urma urmelor, o alegere bună.12

Pius al XI-lea, 1925

Programul solicitant şi-a pus amprenta. La câteva săptămâni de la debutul Anului Sfânt, şeful poliţiei din Roma a primit un raport confidenţial. Deşi papa era într-o stare de sănătate rezonabilă, în raport se spunea că se descoperise că acesta se sufoca. Un bărbat care îşi petrecuse timpul în aer liber şi căruia îi plăcuse grozav să desfăşoare activităţi fizice, era acum ţinut închis între zidurile Vaticanului şi împovărat de întâlniri constante, audienţe şi ceremonii. Papei îi lipsea atât de mult aerul curat de munte, încât insista ca iama ferestrele dormitorului său să fie deschise. Consilierul papei, părintele Venini, considera că Pius arăta obosit. Poate că nu se odihnea destul de bine, căci îi spunea întruna lui Venini să facă ceva

în legătură cu şoarecii care alergau toată noaptea pe podeaua camerei sale.13

Pelerinajul la Roma, după cum considera Pius, era unul dintre cele mai sacre acte pe care le putea îndeplini un catolic.14 Zilnic, sute de pelerini aşteptau în genunchi, pe holurile mari ale palatului apostolic, sperând să-i sărute inelul papei, atunci când acesta trecea, iar dacă erau deosebit de norocoşi, primeau din mâinile sale o medalie comemorativă.15 Era greu să nu fii cuprins de veneraţie la spectacolul apariţiei papei, înveşmântat în sutană albă, înconjurat de cardinalii în sutane roşii, şambelanii cu veşminte asortate şi jandarmii cu cape şi spade, îmbrăcaţi cu cămăşi cu manşete mari, din dantelă, apretate, şi cu pantaloni scurţi până la genunchi.16 încăperile enorme, cu tavanele minunat pictate şi cu pereţii acoperiţi cu elemente de artă renascentistă, în combinaţie cu servitorii papali îmbrăcaţi într-un mod pitoresc, dădeau vizitatorilor impresia că ar fi călătorit înapoi în timp, cu secole în urmă.

În cadrul unei audienţe tipice, Pius primea sute de pelerini, clerici şi mireni. Bărbaţii erau îmbrăcaţi formal, iar cei cărora le lipseau asemenea veşminte se strecurau într-un costum simplu, de culoare închisă. Femeile se îmbrăcau în rochii negre, cu mâneci lungi. O pelerină neagră sau un şal din dantelă neagră le acoperea capul. Papa intra în sală înconjurat de o escortă alcătuită din membri ai Gărzii Nobile şi de şambelani, împreună cu maestrul şambelan, monseniorul Caccia-Dominioni. Îşi croia calea până la tronul

ridicat, unde se aşeza cu faţa spre mulţime. Liderul pelerinilor vorbea primul, rostind cuvinte de devoţiune şi de laudă. Pontiful răspundea în felul său lent, precaut, precis, referindu-se în mod caracteristic la frunftiseţea ţinutului din care veneau pelerinii şi la pietatea populaţiei catolice din zonă. Apoi, îşi îndrepta lauda spre clericul senior care conducea grupul. În timp ce-i oferea binecuvântarea de încheiere, pelerinii se lăsau în genunchi.

Ceva din impactul emoţional al Anului Sfânt poate fi întâlnit într-o relatare consemnată de popularul scriitor englez, Edward Lucas, quaker[5], care se afla în piaţa Sfântul Petru cu ocazia ceremoniilor de închidere, în Ajunul Crăciunului 1925. Nimic nu era ca ritualul de la Vatican, scria el, nicăieri în lume. Lucrul cel mai impresionant dintre toate era procesiunea papală. Escorta de nobili a papei, funcţionând ca uşieri, alergând încoace şi încolo, cu manşetele lor medievale, cu pantalonii până la genunchi şi cu fascinantele mânere ale săbiilor lor. Lucas se simţea transportat înapoi, în Evul Mediu, nu numai datorită veşmintelor, ci şi graţie, chipurile, prinţilor, prelaţilor şi călugărilor. Aceştia, remarca el, păreau să nu se schimbe.

„Unii dintre clerici sunt îmbrăcaţi în purpuriu, alţii în negru, unii în sutane cu glugă; unul, doi poartă bărbi; alţii sunt înveşmântaţi auster în alb... Mulţi sunt incredibil de bătrâni; aproape niciunul nu arată fericit, lipsit de griji;

5 Membru al Societăţii Religioase a Prietenilor (n.tr.)

mulţi sunt ridaţi şi marcaţi de anxietate. Urmează cardinalii… şi apoi, purtat sus, deasupra restului mulţimii, de către servitorii în roşu şi însoţit de doi purtători de evantaie înalte din pene, însuşi Sfântul Părinte aşezat în jilţul său, cu o mitră mare, galbenă pe venerabilul său cap, gesticulând blând cu mâna de la dreapta la stânga pentru a binecuvânta.4617

Pius al XI-lea a încheiat Anul Sfânt elaborând o enciclică, *Quas primas*. Omenirea ar putea fi salvată, scria el, numai dacă toţi ar îmbrăţişa singura religie adevărată, romano-catolicismul. La fel ca predecesorii lui, el denunţa Revoluţia Franceză drept originea multor rele, răspândind noţiuni despre „drepturile omului”.18 încheia cu un avertisment: „Conducătorii şi prinţii, declara el, sunt obligaţi să-l onoreze public şi să-i dea ascultare lui Cristos”. Aceia care nu au ţinut seama de cuvintele sale au avut parte de un sfârşit groaznic, declara el, căci Cristos „se va răzbuna în modul cel mai sever pentru aceste insulte”.19

Papa utiliza enciclica pentru a anunţa o nouă sărbătoare religioasă, Cristos Regele, menită să combată ceea ce el vedea ca fiind marea plagă a vremurilor modeme: răspândirea concepţiilor laice, în timp ce catolicii salutau cu entuziasm enciclica şi noua sărbătoare pe care o anunţa, nu acelaşi lucru se putea spune despre protestanţi, în Statele Unite, Consiliul Naţional Luteran critica enciclica public considerând-o drept „dogmatică în cel mai rău sens” şi „ostilă faţă de mari grupuri de creştini”. Toţi protestanţii de pretutindeni erau chemaţi să boicoteze noua sărbătoare religioasă a

papei.20

*

* * *

Dată fiind modalitatea în care percepea demnitatea funcţiei papale, Pius al XI-lea refuza să vorbească la telefon sau să fie fotografiat cu oaspeţii. El avea o schemă de audienţe publice foarte încărcată, dar nu era întotdeauna nerăbdător să onoreze solicitările de întâlniri particulare. Odată, când secretarul său de stat i-a spus despre un important personaj care solicita o audienţă, el a dat dovadă de reticenţă. „Dar există o scuză pe care n-o puteţi invoca, a adăugat papa într-unul din momentele sale cele mai pline de voioşie. Nu poţi spune că nu sunt acasă/621

Prin comparaţie cu cei mai recenţi predecesori ai săi, Pius al X-lea şi Benedict al XV-lea, clerul din Roma îl găsea rece şi sec.22 într-una din plimbările zilnice ale papei, un grădinar de la Vatican, mai în vârstă, aproape că s-a prăbuşit la pământ, doborât de un atac de cord. În timp ce restul grădinarilor, împreună cu un străjer care îl însoţise pe papă, s-au grăbit să-l ajute, cineva i-a spus pontifului ce se întâmplase. Papa şi-a continuat drumul. A devenit cel mai nou subiect de bârfa care a făcut valuri în jurul Vaticanului.23

O pătrundere preţioasă în controversele din jurul papei provine din voluminoasele rapoarte secrete ale poliţiei trimise de la Vatican, încă de la venirea la putere, Mussolini organizase o vastă reţea de informatori. Cu toate că observaţiile lor trebuiau citite cu precauţie, date fiind variatele

interese personale pe care spionii le urmăreau, acestea furnizau perspective (priviri) inegalabile în ceea ce se petrecea la Vatican în acei ani.24

Izbucnirile de mânie ale papei Pius al XI-lea erau din ce în ce mai frecvente. Un monsenior i-a încredinţat unui informator al poliţiei de la Vatican secretul potrivit căruia atunci când trebuia să meargă să-l vadă pe papă, el tòemura, „atât de mari erau mortificările pe care era obligat să le suporte”, obligat să rămână în genunchi. Papa îl trata pe Gasparri la fel de prost, scria informatorul, dar, din fericire, observa el, cardinalul „avea obrazul gros şi se prefăcea că nu remarca nimic”.25

Ambasadorul belgian a captat imaginea papei, comună printre diplomaţii străini de la Vatican din acea perioadă. Pius al XI-lea era un om învăţat şi cu certitudine mai puţin obsedat de chestiunile de dogmă şi de disciplină religioasă decât Pius al X-lea, care îşi avea propriul serviciu de spioni infami. Dar, observa ambasadorul, el era la fel de încăpăţânat ca şi tizul său şi lipsit de cea mai vagă urmă de abilităţi diplomatice. „El merge până la capăt. Este un personaj dedicat celor mai nobile şi mai generoase idealuri, însă fără a fi deschis la cele care recomandau răbdarea”. Cea mai izbitoare trăsătură de caracter, nota ambasadorul, era insistenţa lui de a fi ascultat.26

O scrisoare descoperită recent, reprodusă în oficiosul Vaticanului, oferă un testimonial surprinzător, dacă nu cumva chiar uluitor referitor la cât era de dur Pius al XI-lea. În 1919, când se afla la Varşovia în calitate de emisar al lui

Benedict al XV-lea, Achille Ratti îi scria asistentului său de la Biblioteca Vaticanului. Solicita să-i fie aduse hârtiile pe care le lăsase în biroul său, „împreună cu micul revolver şi muniţia” pe care le lăsase acolo. În mijlocul haosului şi al ameninţărilor referitoare la o revoluţie în Milano, Ratti îşi achiziţionase o armă pe care o păstra în biroul său de la Biblioteca Ambrosiana. Când s-a mutat la Biblioteca Vaticanului, şi-a luat revolverul cu el. Aflându-se în Varşovia, sub ameninţarea unei invazii a Armatei Roşii, nu voia să rămână neînarmat.27

*

* * *

Oferindu-se să deschidă lucrările unei convenţii internaţionale pe teme de chirurgie, Mussolini a ieşit pe străzile însoritei Rome. Văzându-l pe Duce apărând pe neaşteptate, un grup surescitat de fascişti aflaţi în afara clădirii şi-au ridicat armele pentru a da salutul fascist. Fără să se gândească, Mussolini a dat să-şi ridice braţul pentru a răspunde la salut. În timp ce-şi dădea capul pe spate, s-a tras un foc de armă. Violet Gibson, o irlandeză de vârstă mijlocie, instabilă din punct de vedere psihic, trăsese cu pistolul spre capul lui. Datorită salutului său, glonţul nu i-a străpuns tâmpla, ci doar i-a zgâriat nasul, producându-i o puternică hemoragie.

Mussolini a insistat să continue cu discursul în faţa unei adunări a Partidului Fascist, programat mai târziu în acea zi, apărând cu un bandaj alb, mare, întins peste puntea nasului. Remarcile de încheiere – cu trimitere indirectă la

tentativa de asasinat – au devenit legendare: „Dacă înaintez, urmaţi-mă; dacă mă întorc cu spatele, omorâţi-mă; dacă mor, răzbunaţi-mă”.28 A doua zi, a zburat în coloniile italiene din Africa. Pe picior de plecare, se spune că a glumit spunând că se ducea cu nasul deja găurit.29

În întreaga ţară, clerul îşi conducea enoriaşii în rugăciuni de mulţumire, asigurându-i pe credincioşi că Dumnezeu veghea asupra liderului lor. Cu numai câteva zile înainte de tentativa de asasinat, sora cea mai mare a lui Pius al XI-lea i-a oferit în dar Ducelui tichia papală a fratelui ei. Mulţi considerau că fostul papă – care avea să fie canonizat într-o bună zi – săvârşise încă un miracol.30

Mussolini urma să aibă nevoie de multe miracole în acel an, căci în timp ce el îşi consolida dictatura, antifasciştii demoralizaţi vedeau în moartea Ducelui singura lor speranţă. În septembrie, un anarhist italian, în vârstă de douăzeci şi şase de ani, a aruncat o bombă artizanală înspre maşina lui Mussolini. Din nou, se părea că el avea parte de o viaţă fermecată. Izbindu-se de portiera din dreapta, bomba a explodat, rănind mai mulţi oameni, dar lăsându-l nevătămat pe Duce.31

Însă cea mai dramatică tentativă de asasinat abia urma. Pe 31 octombrie, Mussolini se afla la Bologna pentru a inaugura un nou stadion. În timp ce îşi conducea maşina pe străzile pline de oameni, s-a tras asupra sa. Puţin a lipsit ca glonţul să-şi nimerească ţinta, sfâşiind eşarfa de ceremonie pe care Ducele o purta în diagonală, pe

piept. Mai mulţi bărbaţi din mulţime au sărit asupra unui băiat de şaisprezece ani, prezumtivul trăgător, şi l-au omorât pe loc. În toată Italia, fasciştii furioşi la culme au ars din temelii ceea ce mai rămăsese din presa de opoziţie şi i-au bătut pe cei suspectaţi de simpatii antifasciste.32.5

Uşurat de faptul că Mussolini scăpase nevătămat, papa i-a transmis „imensa bucurie” la aflarea veştii că el era „sănătos graţie protecţiei speciale a lui Iisus Cristos”.33

Climatul era prielnic consolidării dictaturii Ducelui. Pe 5 noiembrie, o nouă lege prevedea exilul intern pentru criticii regimului. Mulţi aveau să fie evacuaţi din reşedinţele lor urbane şi trimişi pe insule îndepărtate sau în cătune de munte, pentru a fi ţinuţi sub supravegherea poliţiei. La patru zile după ce noua lege a fost anunţată, deputaţii opoziţiei rămaşi au fost daţi afară din parlament. Numai Partidul Fascist era îngăduit. Până la sfârşitul lui 1936, numai sindicatele fasciste aveau să fie permise, iar grevele au fost interzise. Primarii nu mai erau aleşi, ci numiţi de către administraţia centrală. Cenzura presei a fost sporită; a fost creat un tribunal special pentru a nimici ceea ce mai rămăsese din opoziţie şi a fost reintrodusă pedeapsa capitală.34 Aceasta nu mai fusese cunoscută la Roma de pe vremea când papa domnise peste oraş, cu mai bine de un secol şi jumătate în urmă.35

CAPITOLUL 7

Asasini, pederaşti şi spioni

Puţini oameni aveau o influenţă mai mare la Roma decât părintele Tacchi Venturi, trimisul

papei pe lângă Mussolini. O figură obişnuită în saloanele puterii, el trecea grăbit de la un cabinet ministerial la altul, *curtier extraordinaire*. În decursul anilor, el avea să fi făcut sute de vizite miniştrilor din arcul guvernamental şi personalului acestora, în căutare de ajutor nu numai în numele papei, ci şi pentru mulţi alţii care ştiau că o bună cale de a câştiga favorurile regimului fascist era să fie ascultaţi cu bunăvoinţă.1

Iezuitul era discret, dar legăturile acestuia cu Mussolini nu puteau trece neobservate. Romanii l-au poreclit „confesorul lui Mussolini”, „eminenţa grise [6]„despre care se spunea că se întâlnea zilnic cu el.2 Un ziar german l-a numit Rasputinul lui Mussolini.3

În timp ce Pius al XI-lea vedea rolul lui Tacchi Venturi ca transmiţător al solicitărilor şi preocupărilor sale către Mussolini, iezuitul avea o viziune mai largă asupra misiunii sale. La fel ca şi alţii de la Vatican, el considera că papa nu era suficient de antrenat cu privire la pericolul pe care îl reprezentau evreii din Italia. El şi-a asumat răspunderea de a-l alerta pe Mussolini în legătură cu această presupusă ameninţare, aşa după cum avea s-o facă în mod repetat pe parcursul anilor.

Într-un document pe care l-a conceput în vara lui 1926, Tacchi Venturi a identificat „plutocraţia mondială a masoneriei evreieşti” drept cel mai mare duşman cu care se confrunta Biserica.4 El pretindea măsuri guvernamentale, inclusiv „poliţie

6 Cenuşie (în franceză, în original.) (n.tr.)

secretă” pentru a-i monitoriza pe bancherii evrei. Guvernul, recomanda el, ar trebui să desfiinţeze bursa de mărfuri, pe care el o numea „cel mai puternic mijloc al imperiului ocult”. Deoarece presa mondială era aproape în întregime în mâinile evreilor şi masonilor, argumenta el, guvernanţii trebuiau să limiteze libertatea presei în chestiuni având de a face cu afacerile şi cu finanţele. Ei erau nevoiţi să recunoască faptul că plutocraţia iudeo-masonică stătea la baza tuturor problemelor economice şi politice la nivel mondial.5

Cu toate că papa împărtăşea, în general, punctul de vedere al Vaticanului potrivit căruia numărul mare de evrei din Europa Centrală şi de Est reprezenta o ameninţare la adresa societăţii creştine, el exceptase întotdeauna micuţa comunitate evreiască din Italia. Trimisul său iezuit nu făcea nicio distincţie. În septembrie 1926, Tacchi Venturi i-a dat Ducelui un pamflet de cincisprezece pagini, recent publicat, *Sionismul şi catolicismul*, a cărui pagină de dedicaţie sugera că iezuitul însuşi era autorul. Începea prin a aminti cum Dumnezeu îi pedepsise pe evrei să umble prin lume, blestemaţi fiind pentru că îl renegaseră pe Iisus. Dar imediat trecea la iminentele pericole pe care le reprezentau evreii. „Nimeni nu se poate îndoi, înştiinţa autorul, de activitatea fatală, formidabilă, diabolică a sectei evreilor din toată lumea”. Evreii doreau revoluţia, bolşevismul „pentru a distruge societatea actuală şi pentru a domina lumea, aşa cum prevede Talmudul lor”.6 Mussolini a luat broşura, deşi nu se ştie dacă a

citit-o sau nu.

Faptul că Tacchi Venturi ajunsese să aibă practic în fiecare lună întâlniri particulare cu Ducele n-a întârziat să aibă ca rezultat stârnirea invidiei, a urii chiar. Într-o sâmbătă din 1927, Tacchi Venturi a intrat în Biserica lui Iisus din Roma, unde avea obiceiul de a spovedi în fiecare săptămână. Clădirea, datând din secolul al XIV-lea, masivă, barocă, cea mai importantă biserică iezuită, se afla în centrul oraşului, în acea zi, trecând prin biserica întunecoasă spre confesional, a tresărit la vederea unui afiş mare. A citit ceea ce scria cu litere de tipar:

„Venturi, Venturi, Venturi… dacă ţi-l buşesc pe al tău Benito… şi imperiul tău va fi *finito*

Aşa că roagă-te la Dumnezeu ca ei să nu se grăbească”.7

Asemenea avertismente anonime nu constituiau o noutate pentru prelat, care nu era o persoană uşor de intimidat. Dar, după cum s-a dovedit, nu Mussolini, ci chiar iezuitul avea să fie următoarea ţintă a unui asasin.

*

* * *

Veştile s-au răspândit cu rapiditate. Pietro Tacchi Venturi, şaizeci şi şase de ani, confidentul papei, dar şi al Ducelui, a scăpat cu viaţă ca prin urechile acului. După cum a povestit iezuitul ulterior, lucra la biroul său din clădirea adiacentă Bisericii lui Iisus când a auzit că un tânăr dorea să-l vadă. I-a spus portarului să-l lase să intre. Când a intrat, tânărul a scos un cuţit din haină şi, fără să spună niciun cuvânt, i l-a înfipt în gât

preotului. Numai reflexele sale l-au salvat, căci, instinctiv, a dat înapoi, cuţitul ratând cu foarte puţin jugulara. Atacatorul a părăsit clădirea în fugă. Stupefiat, iezuitul plin de sânge, cu pumnalul înfipt în gât, a ieşit clătinându-se pe hol, unde colegii i-au sărit în ajutor.

A doua zi, 29 februarie 1928, *The New York Times* publica ştirea: „Cărturarul iezuit, părintele Tacchi Venturi, intermediarul în negocierile dintre papă şi premierul Mussolini în vederea găsirii unei soluţii la «chestiunea romană», a fost rănit în cursul unei misterioase tentative de asasinat comise de către un tânăr care, aparent fără motiv, a pătruns în apartamentul său şi l-a înjunghiat în gât cu un cuţit de tăiat hârtie”. Ziarul adăuga: „În cercurile de la Vatican se înregistrează o ezitare dusă la extrem cu privire la discutarea cazului."8

Cine a încercat să-l ucidă pe Tacchi Venturi şi din ce motiv? Conform speculaţiilor din ziarul milanez, Corriere *della Sera*, conspiratorii voiau să lovească în aripa fascistă a Ordinului Iezuiţilor, al cărei lider, după cum se zvonea, era Tacchi Venturi, fostul secretar general al ordinului. Alţii erau convinşi că în spatele violenţei se aflau disidenţii iezuiţi, nemulţumiţi de rolul jucat de Tacchi Venturi în consolidarea alianţei dintre Vatican şi fascişti.

În decursul săptămânilor ce au urmat, Tacchi Venturi a făcut tot ce a putut pentru a-i convinge pe poliţişti că fusese ţinta unei tentative internaţionale de asasinat. Atunci când aceştia şi-au exprimat scepticismul, el a venit cu propriile dovezi, pe care presa şi le-a însuşit rapid. Numărul

din 1 martie al ziarului

The Washington Post titra: „În incidentul de la Roma se întrezăreşte un complot anti-Mussolini”, în articol relatându-se despre existenţa unei „liste negre” a victimelor asasinatelor plănuite pe care figura, printre primii, numele iezuitului.9

Tacchi Venturi a declarat poliţiei că primise recent un raport confidenţial de la o sursă bine informată şi de încredere. Acesta releva că Gaetano Salvemini, un proeminent antifascist, aflat în exil la Paris, pregătise o listă a liderilor regimului fascist care erau luaţi în vizor pentru a fi omorâţi. Tacchi Venturi şi-a regăsit numele pe a doua poziţie a listei, imediat după Mussolini. Nu se putea ca identitatea bărbatului pe care el îl acuza să nu capteze atenţia poliţiei. Salvemini era unul dintre cei mai influenţi critici din străinătate ai lui Mussolini. Un prestigios cărturar, profesor de istorie la Universitatea din Florenţa, Salvemini a intrat în parlament în calitate de deputat socialist după război. Autor a numeroase lucrări denunţând dictatura şi închis pentru o scurtă perioadă în 1925, acesta fugise din ţară.10

Existau însă destule motive care să stârnească suspiciunea poliţiei faţă de sesizarea iezuitului. Era greu de crezut că un intelectual ca Gaetano Salvemini, recunoscut pe plan internaţional, să fi pus la cale o serie de asasinate. Părea destul de forţat că, dacă ar fi existat o asemenea conspiraţie, Tacchi Venturi să fi fost identificat ca fiind cea mai importantă ţintă după Mussolini.

Enervat de faptul că poliţia nu părea să-i ia în serios povestea, iar investigaţia acesteia virase spre viaţa lui personală, lucru pe care dorea cu disperare să-l împiedice, Tacchi Venturi a încercat să-l facă pe Mussolini să intervină. Pe 19 martie s-a dus să-l vadă pe Duce, nerăbdător să-l convingă că fusese ţinta unei periculoase conspiraţii antifasciste. I-a înmânat lui Mussolini paginile dactilografiate care relatau povestea pe care i-o spusese informatorul.

În raportul ulterior, şeful poliţiei din Roma a notat că şi la prima vedere povestea părea greu de crezut. Misterioasa sursă pretindea că aranjase la Paris o întâlnire cu Salvemini spunându-i profesorului exilat că voia să-l ajute. Cărturarul de cincizeci şi patru de ani nu numai că fusese de acord să se întâlnească – deşi n-avea nici cea mai vagă idee cine era bărbatul – dar imediat îi încredinţase detaliile complotului său secret privind asasinările”. Citind raportul, şeful poliţiei a observat că era greu de imaginat cum cineva atât de inteligent şi de sofisticat politic ca Tacchi Venturi ar fi putut să creadă fie şi iotă din raport. Pentru şeful poliţiei, singura problemă era dacă iezuitul încerca să-i vândă un raport pe care i-l trimisese cineva şi despre care ştia că era o invenţie sau îl ticluise el însuşi.12

Poliţia i-a solicitat iezuitului, în mod repetat, să dezvăluie numele autorului raportului, dar acesta a refuzat. În cele din urmă poliţia a descoperit persoana care pregătise raportul pentru emisarul papei. Era un intrigant notoriu care mai intrase în conflict cu legea încercând să

vândă istorii absurde.13

Tacchi Venturi, era de părere şeful poliţiei, făcea tot ce putea pentru ca investigaţia să fie abandonată. Pe 20 martie, un nou raport al unui informator al poliţiei i-a furnizat sprijin în susţinerea bănuielilor sale. Tacchi Venturi ştia exact cine îl atacase şi de ce.14

Zece zile mai târziu, directorul poliţiei politice a scris un memoriu confidenţial, relatând ultimele informaţii cu privire la caz. Astfel se explica comportamentul ciudat al lui Tacchi Venturi, precum şi tăcerea iezuiţilor de la Biserica lui Iisus, care refuzau să coopereze. Tânărul care îl atacase pe preot procedase aşa deoarece cei doi avuseseră „relaţii ilicite”.15 Acesta era secretul pe care trimisul papei voia cu atâta disperare să-l ascundă.

În iunie, şeful poliţiei a trimis raportul final, punând capăt investigaţiei. Relatarea lui Tacchi Venturi cu privire la ceea ce se petrecuse nu aducea nimic nou. Dacă el fusese cu adevărat atacat de un asasin, de ce nu strigase după ajutor? în loc de aceasta, el îi îngăduise atacatorului să fugă. Şi niciunul dintre iezuiţi nu înştiinţase poliţia în legătură cu atacul. Autorităţile aflaseră despre atac de la spitalul, unde preotul rănit ajunsese pentru a i se îngriji plaga.

Tânărul care îl atacase şezuse în sala de aşteptare suficient timp cât să poată să fie văzut şi de alţii. Puţin mai târziu, conform celor spuse de un preot aflat în încăperea alăturată celei în care avusese loc agresiunea, din camera lui Tacchi Venturi se auziră strigăte furioase. Şi totuşi,

potrivit lui Tacchi Venturi, vizitatorul necunoscut de-abia intrase când, fără un cuvânt, a atacat.

Apoi au existat întrebări referitoare la arma asasinului. Arma era un deschizător de scrisori masiv, cu un model deosebit, cu mâner de lemn negru şi cu o lamă din metal ascuţită. Examinând neobişnuita armă, poliţia a fost surprinsă să descopere că era identic cu deschizătorul de scrisori folosit de însuşi Tacchi Venturi, cu toate că, în conformitate cu spusele iezuitului, bărbatul îl adusese cu el. De asemenea, poliţia considera că era neobişnuit ca un deschizător de scrisori să fie arma aleasă de o echipă de asasini politici internaţionali, indiferent de cât de masiv sau de ascuţit ar fi fost.

Chiar şi natura plăgii ridica semne de întrebare. Potrivit lui Tacchi Venturi, aşa-zisul asasin apucase strâns cuţitul asemănător unui pumnal şi încercase să i-l înfigă în gât. Deşi ratase jugulara, acesta sfârşise prin a fi vârât în gât şi produsese o hemoragie importantă. Însă rapoartele medicale nu menţionau niciun fel de leziune prin înjunghiere profundă, ci mai curând o tăietură superficială, lungă. O astfel de plagă nu ar fi putut rezulta dintr-o mişcare de înjunghiere, cu atât mai puţin ar fi avut ca rezultat înfigerea cuţitului în gât. O examinare a veşmintelor iezuitului au arătat, în mod similar, că, deşi pline de sânge, nu existase o mare cantitate de sânge. Şi deşi Tacchi Venturi relatase că ceilalţi iezuiţi găsiseră cuţitul înfipt în gât, niciunul nu confirmase această relatare.

Ce se întâmplase cu adevărat în acea zi de

februarie? Şeful poliţiei era sigur că atacul nu avea nimic de-a face cu un complot antifascist. Preotul fusese rănit ca rezultat al unei altercaţii cu cineva pe care el îl cunoştea bine, iar deschizătorul de scrisori de pe biroul lui Tacchi Venturi fusese luat şi aruncat înspre el într-un moment de furie. Motivul era unul personal, şi nu politic şi din această cauză iezuitul făcea tot ce-i stătea în puteri pentru a împiedica poliţia să-l găsească pe atacator.16

Existau piste de investigaţie pe care şeful poliţei nu voia să le urmeze într-un caz ca acesta. În raportul final, el a recunoscut că nu cercetase posibilitatea ca preotul să fi avut relaţii ilicite cu tânărul.17 Poliţia nu era nerăbdătoare să scormonească în viaţa personală a iezuitului care era atât de apropiat de Mussolini şi de papă, şi cu atât mai puţin să cerceteze posibilele relaţii ale acestuia cu băieţi sau tineri. Odată ce putuseră elimina un complot de asasinat politic, erau mulţumiţi să încheie investigaţiile. Atacatorul nu a fost niciodată găsit.18

Papa, potrivit informatorilor poliţiei, ştia că Tacchi Venturi încerca să îndrume autorităţile pe piste greşite. Şi chiar dacă el şi Ducele aveau dubii referitoare la ceea ce se întâmplase, aceasta nu diminua încrederea în valoarea iezuitului şi, curând, acesta se întâlnea iar cu Mussolini în numele papei. Poate că suspiciunile generate de incident l-au condus într-adevăr pe rănitul intermediar la a supracompensa puţin, dornic să recâştige încrederea Ducelui. Într-o scrisoare către Mussolini din mai, el îl asigura pe prim-

ministru că era „un bun iezuit şi un bun fascist”.19

*

* * *

După cum învedera un mare număr de rapoarte ale informatorilor poliţiei de la Vatican, la acea vreme, papa avea de-a face cu un număr de acuzaţii de pederastie, îndreptate spre unii dintre clericii cei mai apropiaţi de el.20 Numeroase relatări provenind de la informatori din vârful guvernului la Vatican detaliau acuzaţiile aduse monseniorului Caccia-Dominioni. Caccia, care îl cunoştea pe papă din tinereţe de la Milano, ocupa funcţia de maestru de ceremonii al acestuia, fiind constant alături de el. Rapoartele poliţiei prezentau detaliat presupusele relaţii ale monseniorului cu băieţi şi tineri.

Papa, raporta informatorul în 1926, ordonase o anchetă secretă a celor mai recente alegaţii. Un tânăr intervievat de către anchetatorii de la Vatican a raportat că monseniorul îl ademenise în camerele sale de la Vatican pentru sex. Când povestea a devenit subiect de bârfa la Vatican, papa a ordonat ca nimeni să nu vorbească despre aceasta. Nu era prima experienţă a papei în privinţa unor astfel de alegaţii. Monseniorul Ricardo Sanz de Samper, majordomul şi prefectul gospodăriei papale, fusese şi el acuzat că ar fi întreţinut relaţii sexuale cu tineri. Pe la spatele papei, persoane din interiorul Vaticanului glumeau că atunci când papa Pius al XI-lea se arăta în public, el era „înconjurat, după merit, având la dreapta şi la stânga sa doi pederaşti, Caccia şi Samper”. Şi, de fapt, în timpul audienţelor

publice, Caccia şi Samper stăteau, într-adevăr, de o parte şi de cealaltă a papei.21

Şi totuşi, soarta celor doi bărbaţi acuzaţi avea să fie foarte diferită. Spre deosebire de milanezul Caccia, sud-americanul Samper nu avusese legături preexistente cu papa. La sfârşit, el nu a putut supravieţui scandalului. Nu numai că Pius al XI-lea nu i-a dat pălăria de cardinal pe care el considera că o merita, ci l-a demis brusc spre sfârşitul anului 1928 fără nicio explicaţie publică. Samper, una dintre cele mai vizibile prezenţe de la Vatican din acea epocă, a dispărut.22

Pentru următorii doi ani, Caccia avea să facă faţă rumorilor despre înclinaţia sa de a aduce tineri în dormitorul său de la Vatican. O serie de rapoarte ale diferiţilor informatori ai poliţiei înregistra detaliile sordide.23

Înainte ca Mussolini să-şi pună reţeaua de spioni la punct, asemenea secrete de la Vatican nu aveau să fie cunoscute niciodată. Chiar şi azi, când Sfântul Scaun pune la dispoziţia savanţilor de la Arhivele Secrete ale Vaticanului dosarele sale istorice, oficialii Bisericii le înlătură pe acelea care tratează asemenea chestiuni delicate de „personal”. Reţeaua de spioni a lui Mussolini de la Vatican era puternică. Aceasta includea nu doar trei, patru clerici bine plasaţi, ci şi angajaţi mireni de la Vatican. Informatorii includeau, de asemenea, catolici bine situaţi, cu surse la nivel înalt din Vatican, cum ar fi Emanuele Brunatto, un industriaş cu legături apropiate de cardinalul Gasparri. Brunatto era unul dintre informatorii care raportau isprăvile lui Caccia.24

Ca urmare a tentativelor de asasinare îndreptate asupra sa în 1926, Mussolini l-a concediat pe şeful poliţiei naţionale şi l-a înlocuit cu Arturo Bocchini, în vârstă de patruzeci şi şase de ani. Cu o carieră de funcţionar public, de la rangul de prefect de ţară, Bocchini nu era un fanatic fascist ca mulţi alţii, ci pur şi simplu îşi schimbase loialitatea odată cu apariţia noului guvern. Dar nimeni nu avea să fie mai preţios pentru prim-ministru în decursul anilor următori, căci Bocchini în tăcere, dar cu măiestrie, alcătuise o vastă reţea de supraveghere destinată informării poliţiei şi a lui Mussolini cu privire la orice opoziţie faţă de regim.

Bocchini se întâlnea cu Mussolini în fiecare dimineaţă, prezentându-i rapoartele informatorilor secreţi considerate ca fiind de interes maxim. Inteligent, eficient şi dedicat întru totul însărcinării sale, nu era o persoană sadică, ci una minuţioasă.25 Până la sfârşitul anului 1927 el centralizase întreaga supraveghere poliţienească, trecând-o sub controlul său şi întocmise deja fişiere active pentru mai mult de 100.000 de oameni. Slujba sa nu era doar ţinerea sub observaţie a anumitor indivizi, ci trebuia să cunoască starea de spirit a populaţiei. Rapoartele pe care le partaja cu Mussolini îi îngăduiau

Ducelui – altminteri înconjurat de sicofanţi – să înţeleagă starea de spirit a naţiunii.26

Bocchini şi-a alcătuit reţeaua de spioni recrutând oameni care să servească drept centre ale propriilor subreţele de informatori şi aceşti şefi de subreţele se aflau în permanenţă în căutare

de noi recruţi. La conducerea unuia dintre cele mai importante noduri se afla înalta, atractiva sa amantă, Bice Lupeschi, o femeie căsătorită, dar separată, cu paisprezece ani mai mică decât el. Bocchini a instalat-o într-un apartament din Roma care era nu numai cuibuşor de nebunii, ci şi loc de rendez-vous pentru unii dintre informatorii ei de top.27

Câţiva dintre aceştia erau mai preţioşi pentru şeful poliţiei decât monseniorul Enrico Pucci, recrutat în octombrie 192.7.28 Iniţial, la începutul secolului, Pucci fusese angajat la Vatican sub Pius al X-lea, devenind preot la Santa Maria din Trastevere, o biserică aflată nu foarte departe de Vatican. În 1919 s-a întors la Vatican ca prelat intern al papei şi redactor al ziarului catolic roman, Corriere *d'Italia*. Articolul scris de Pucci şi publicat în paginile acestui ziar în 1923 a făcut publică dorinţa papei ca Don Sturzo să demisioneze de la şefia Partidului Popular. Pucci publica regulat un buletin informativ care trata ştirile de la Vatican. Întreţinând o serie de contacte personale, până pe la jumătatea anului 1920 ajunsese să fie cunoscut ca secretarul de presă de la Vatican. Pucci se întâlnea în mod regulat cu cardinalul Gasparri, însă nu şi cu papa, şi era o figură obişnuită în cafenelele şi restaurantele din Roma, la un pahar sau luând masa împreună cu cardinali şi episcopi.29

Datorită reţelei sale de informatori a ajuns Mussolini să fie la curent cu afacerile lui Caccia. O anchetă din 1928 a avut ca temă pe cei doi băieţi care fuseseră depistaţi ieşind din apartamentul

monseniorului. Când au fost surprinşi şi chestionaţi, ei au dat detalii despre relaţiile lor ilicite cu el, mergând până la a descrie dormitorul acestuia. Mai întâi, Mussolini a aflat despre această întâmplare de la un informator identificat în dosarele poliţiei drept „un important informator de la Vatican”. Identitatea acestuia, care în mod cert era bine poziţionat în structurile Vaticanului, rămâne secretă. Între 1925 şi 1934 el a fişat zeci de rapoarte confidenţiale. Multe i-au fost trimise secretarului particular al lui Mussolini, iar Ducele le citea cu aviditate.30

Raportând cele mai recente ştiri cu privire la isprăvile lui Caccia, în 1928 „un important informator de la Vatican” a adăugat că şeful poliţiei din Borgo, secţia de poliţie din Roma în a cărei jurisdicţie se afla Vaticanul, colabora cu oficialii de la Vatican ca să evite ca alegaţiile băieţilor să se răspândească dincolo de zidurile Vaticanului.31 După cum se va vedea, aceasta nu avea să fie ultima dată când poliţia romană ajuta Vaticanul să ascundă stânjenitoarele dări de seamă despre relaţiile monseniorului Caccia cu băieţi tineri.

CAPITOLUL 8

Pactul

„Chestiunea romană 6 le dăduse bătăi de cap liderilor ţării încă de la formarea în 1861 a regatului Italiei din cenuşa statelor papale şi ulterior, nouă ani mai târziu, încă ridica probleme. Timp de un mileniu papii conduseseră o mare parte din peninsula italiană, care se întindea la momentul Unificării Italiene de la Roma înspre

nord, prin Umbria, Ferrara şi Bologna. În 1860, în timp ce statele papale se prăbuşeau, Pius al IX-lea l-a excomunicat pe regele Italiei şi a anunţat că niciun catolic nu-i va recunoaşte domnia.

Timp de trei decenii, Pius al IX-lea şi succesorul său, Leon al XIII-lea, au căutat să preia Cetatea Eternă. Cu toate acestea însă, la sfârşitul secolului până şi cei mai fervenţi suporteri ai papei şi-au dat seama că efortul era inutil. Conflictul continuu a creat complicaţii internaţionale pentru noul stat italian, căci liderii ţărilor catolice erau refractari la a face vizite în capitala acestuia. Papa nu avea cum să-i vadă dacă s-ar fi întâlnit cu liderii guvernului italian, dar totuşi, să se afle la Roma şi să nu-i aducă omagii reprezenta un risc care ar fi dat naştere la complicaţii neplăcute la întoarcerea acasă.

Odată cu începutul noului secol, lucrurile au început să se schimbe. Alarmat de creşterea rapidă a mişcării socialiste, Pius al X-lea a ridicat interdicţia asupra votului catolicilor şi a participării la alegerile pentru funcţiile naţionale. Însă Sfântul Scaun refuza în continuare să recunoască guvernul italian, iar statutul legal al Vaticanului rămânea obscur.1

În vara anului 1924, în plină criză iscată de uciderea lui Matteotti, Mussolini a desemnat o comisie specială însărcinată cu revizuirea legilor care priveau Biserica. Scopul acesteia era să reducă sursele de fricţiune dintre Biserică şi stat. Deoarece Sfântul Scaun continua în mod formal să nu recunoască Italia, papa nu putea fi văzut colaborând cu guvernul italian. Dar în culise,

lucrând prin intermediul lui Tacchi Venturi, el a plasat trei prelaţi în această comisie.2

În 1925 grupul s-a întâlnit de treizeci şi cinci de ori. În februarie 1926, pregătindu-se să anunţe noile proiecte de legi, papa a redactat o scrisoare olografa în care îşi prezenta opinia cu privire la lucrările comisiei. Adresată secretarului de stat, scrisoarea a fost publicată în ziarul Vaticanului.

Biserica, scria papa, nu ar putea aproba nicio înţelegere cu privire la drepturile ei care ar fi rezultatul unui simplu vot în parlament. Numai negocierile directe între guvern şi Sfântul Scaun ar putea avea ca rezultat un nou acord.3

Mussolini era încântat. Scrisoarea papei, i-a spus el ministrului justiţiei şi religiei, era de o „importanţă capitală”. Dispunând de „prejudiciile liberalismului”, a explicat Ducele, regimul fascist „a repudiat atât principiul agnosticismului religios de stat, cât şi principiul separării Bisericii şi statului”. Guvernul său muncise din greu pentru „a restaura caracterul de stat catolic şi de naţiune catolică”. Era timpul să înceapă negocierile. Întrucât Mussolini era nerăbdător să primească cu bucurie, Pius al XI-lea îi oferea posibilitatea unui acord istoric care avea să consolideze sprijinul acordat regimului său într-un mod care era altminteri de neimaginat.4

Unii diplomaţi aveau dubii cu privire la faptul că papa avea să pună vreodată capăt stării de ostilitate formală faţă de Italia. Prezentându-se singur drept implacabil opus guvernului italian, Vaticanul evitase semnele de întrebare puse în legătură cu faptul că era întru totul în mâinile

italienilor. Dacă papa – un italian înconjurat aproape în întregime de italieni – ar fi făcut pace cu statul italian, remarca ambasadorul Americii în Italia, el risca să fie perceput drept capelanul regelui. Ceea ce se presupunea a fi fost o instituţie universală risca să fie văzută drept una care era esenţialmente italienească. „Biserica este convinsă, informa ambasadorul de la Washington, că influenţa sa va fi mai curând diminuată decât sporită de o reconciliere formală cu Quirinalul [palatul regal], şi aş fi surprins dacă aceasta se va întâmpla în câţiva ani, dacă nu cumva în câteva secole."5

Fără teamă faţă de sceptici, Mussolini a făcut tot ce a putut pentru a identifica statul italian cu Biserica catolică.6 Declarându-l pe Sfântul Francisc din Assisi „cel mai sfânt dintre italieni, cel mai italian dintre sfinţi”, el a proclamat ziua de 4 octombrie zi de sărbătoare naţională în onoarea acestuia. I-a asigurat cardinalului Merry del Val, reprezentantul papei la ceremonia inaugurală din Assisi, un tren special, oferindu-i onoruri militare pe tot traseul. Aceasta ar fi fost ceva de neconceput înaintea Marşului asupra Romei. Cardinalul i-a întors favoarea. Mussolini, a spus el mulţimii din Assisi, era „vizibil protejat de Dumnezeu”.7 De asemenea, dictatorul a hotărât că ţara ar fi trebuit să fie autarhică nu doar din punctul de vedere al agriculturii, ci şi al miracolelor. Nemulţumit de faptul că mulţi italieni erau atraşi de pelerinajul de la Lourdes, în Franţa, el a edificat adorarea Madonei din Foretto, având un efect la fel de mare.8

Când în august 1926 papa a iniţiat negocierile, el a ales un mirean, Francesco Pacelli, pentru a îndeplini rolul de reprezentant personal. Dacă a evitat să apeleze la secretarul său de stat – sau chiar la un prelat – în acest scop, aceasta s-a datorat, în bună parte, faptului că Vaticanul încă nu recunoştea în mod formal statul italian. Născut în 1872 – cu patru ani înaintea binecunoscutului său frate, Eugenio, viitorul papă Pius al XII-lea – Francesco Pacelli provenea dintr-o familie romană care îi slujise pe papi de generaţii întregi. Când în 1870 Roma a căzut în mâinile trupelor italiene, elita oraşului s-a împărţit în două facţiuni. Aceia care îmbrăţişau noul stat erau porecliţi aristocraţia albă, iar cei care îi erau loiali papei, aristocraţia neagră. Familia Pacelli făcea parte din *aristocrazia nera.9* Călcând pe urme tatălui, Francesco a devenit un remarcabil avocat al Vaticanului.

Mussolini l-a numit pe Domenico Barone, un avocat guvernamental, să-l reprezinte la negocieri. Deşi atât papa, cât şi Mussolini erau dornici să ţină aceste negocieri secrete, bârfele nu au întârziat să apară. Acestea au ajuns până la Chicago, unde presa relata despre presupusa dorinţă a Ducelui de a crea „o cetate a papei”. Sensibili la zvonuri, romanii au început să scruteze vânzările imobiliare, căci după cum susţinea una dintre legendele care se răspândiseră, papa cumpăra proprietăţi fără să facă vâlvă. Se spunea că scopul său era să creeze un stat papal care avea să se întindă de la piaţa Sfântul Petru la mare.10

Cursul negocierilor n-a fost unul lin. Ceea ce s-a dovedit adeseori a fi o piedică era extraordinara atitudine protectoare a papei faţă de Acţiunea Catolică. Mussolini n-ar fi putut niciodată să se simtă în largul său în prezenţa niciunei grupări pe care n-o controla. În calitatea ei de organizaţie de masă asupra căreia nu avea niciun fel de autoritate, Acţiunea Catolică îi stârnea suspiciuni, în mod constant. El era convins că rămăşiţe ale Partidului Popular îşi găsiseră acolo un cămin. Şi totuşi, Pius vedea organizaţia drept vehiculul care avea să răspândească evanghelia catolică în rândul maselor largi din Italia.

Rapoartele despre violenţa fasciştilor împotriva grupărilor Acţiunii Catolice provocaseră adesea mânia papei. În iunie 1925, într-un astfel de caz, când *squadristi*-i au vandalizat sediul Acţiunii Catolice din Padua, papa l-a trimis pe Tacchi Venturi pentru a întreprinde ceva în legătură cu acest fapt. Ca urmare a investigaţiei poliţiei au fost detaliate legăturile strânse în acel oraş dintre Acţiunea Catolică şi Partidul Popular”. În fiecare dintre aceste cazuri, emisarul iezuit al papei a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a-l calma. Liderii Acţiunii Catolice fuseseră avertizaţi în mod repetat să-şi delimiteze activităţile de cele ale Partidului Popular, i-a reamintit el pontifului. Grupările Acţiunii Catolice îşi atrăgeau singure necazurile asupra lor. Cum, se întreba el, ar fi putut Vaticanul să permită unei organizaţii bisericeşti să critice guvernul fascist pentru că era „atât de binevoitor faţă de religia catolică”? 12

La începutul anului 1926, supărat din pricina ultimelor rapoarte cu privire la violenţa împotriva sediului Acţiunii Catolice, de data aceasta din oraşul nordic Brescia, papa, din nou, i-a cerut lui Tacchi Venturi să depună o plângere la guvern. După întâlnirea cu oficialii guvernului, iezuitul a încercat din nou să-i determine pe papă şi pe Gaspard să vadă lucrurile din perspectiva lui Mussolini. Mulţi dintre cei mai activi membri ai Acţiunii Catolice din Brescia, i-a raportat Tacchi Venturi, erau, de asemenea, binecunoscuţi activişti ai Partidului Popular. „De aici, a explicat el, provine confuzia şi aproape identificarea unora cu alţii”. El a continuat: „Guvernul nu duce lipsă de dovezi că Acţiunea Catolică [din Brescia], împreună cu ziarul semioficial, II *Citadino*, adesea, nu este decât deghizarea utilizată de partidul politic antiguvernamental".13

În timp ce de multe ori fasciştii locali aveau ca ţintă grupările adulţilor din Acţiunea Catolică, Mussolini era mai obişnuit cu rolul jucat de grupările de tineret ale organizaţiei. În timp ce îşi consolida dictatura, el recunoştea cât de importantă avea să fie modelarea copiilor ca fascişti loiali. Cu câteva luni înainte de începerea negocierilor cu Vaticanul, el a anunţat fondarea propriei organizaţii naţionale de tineret, Opera Nazionale Balilla. Aceasta avea patru secţiuni. Balilla pentru băieţii de la opt la paisprezece ani, Avangardişti pentru cei de la paisprezece la optsprezece ani, având echivalentele feminine: Micile Fete Italiene şi Tineretul Feminin Italian. Membrii purtau uniforme cvasimilitare.14

Pentru Mussolini, reţeaua naţională de grupări de tineret ale Bisericii – mergând de la Cercetaşii Catolici, trecând prin diversele organizaţii ale Acţiunii Catolice pentru tinerii mai mari – oferea o competiţie nedorită. Să câştige controlul asupra tineretului era un lucru suficient de important, încât să rişte să-l mânie pe papă. El a început prin a scoate în afara legii grupările de Cercetaşi, înfuriat la auzul veştilor, papa l-a trimis pe Tacchi Venturi să-l înştiinţeze să renunţe.

La începutul lui 1927, supărat nu doar din cauza disoluţiei Cercetaşilor catolici, ci şi din cauza semnalelor potrivit cărora în curând interdicţia avea să se extindă şi asupra grupărilor de tineret ale Acţiunii Catolice, papa a ordonat ca negocierile să fie suspendate. El a cerut ca grupările de tineret ale Acţiunii Catolice să fie în mod deosebit excluse din regulamentele care aveau să permită numai acele grupări de tineret nonfasciste ale căror activităţi erau „predominant religioase”. În mare parte, ceea ce îi atrăgea pe tineri în aceste grupări catolice erau activităţile recreative. Pius al XI-lea era îngrijorat de faptul că, dacă gruparea oferea numai rugăciuni şi învăţământ religios, numărul membrilor avea să scadă. L-a trimis pe Tacchi Venturi pentru a-i da un ultimatum lui Mussolini. Dacă nu renunţa, putea să uite de ajungerea la vreun acord în chestiunea romană. Dându-şi seama că era în pericol de a-şi supraaprecia forţele, la sfârşitul lui februarie 1927, Mussolini le-a trimis vorbă prefecţilor săi să lase în pace grupările de tineret ale Acţiunii Catoloice. Satisfăcut, papa i-a cerut lui

Francesco Pacelli să reia convorbirile.15

În următoarele şase luni, papa s-a întâlnit cu Pacelli de mai multe ori pe săptămână în timp ce negocierile continuau. Când au apărut raporturi noi despre violenţa fascistă împotriva grupărilor locale catolice, aşa cum se întâmpla din când în când, papa a ameninţat din nou cu întreruperea negocierilor. Dar şi el investise mult în negocieri şi acordase un sprijin prea mare lui Mussolini şi regimului fascist pentru a-şi asuma riscul ca acestea să eşueze. El i-a blamat pentru violenţă şi pentru celelalte activităţi care îi supărasem pe anticlericii care se aflau în preajma lui Mussolini şi care încercau să se opună voinţei dictatorului. În aprilie 1928, raportul unui informator al poliţiei relata despre plângerile papei în legătură cu crearea recentelor organizaţii fasciste de fete. Era îndeosebi îndurerat de exerciţiile lor atunci când mărşăluiau cu muschetele pe umeri. „Există multe lucruri care au loc şi de care Mussolini nu ştie”, a spus papa.16

Pontiful le spusese anterior cardinalilor din Curie că negocierile erau în curs. Însă, fiindu-i teamă că ar fi putut lua naştere o opoziţie, el decisese să nu existe întâlniri oficiale până ce nu se va ajunge la o înţelegere. Papa îşi făcea griji în special cu privire la cardinalul Bonaventuras Cerretti, o persoană influentă în afacerile internaţionale, cunoscut ca fiind ostil regimului fascist. Pentru a-l îndepărta pe Cerretti din Roma în timpul lunilor cruciale de negocieri, l-a trimis în Australia în 1928 ca legat al său la Congresul Euharistie International de la Sydney. Cardinalul

avea să se întoarcă abia după ce acordul se va fi încheiat.17

În octombrie 1928, după multe luni de negocieri intense, exact atunci când acordul părea să fie gata, papa a primit veşti neaşteptate. Victor Emmanuel al III-lea – numit după bărbatul care îi furase papei pământurile – nu era, papa o ştia prea bine, prietenul papalităţii. Pius al XI-lea nu înlesnise cu nimic chestiunea, căci recent, el îl contracarase pe rege. Mama monarhului, cunoscută pentru devotamentul ei faţă de catolicism şi pentru actele de binefacere, murise cu doi ani înainte. Regele voise ca papa să prezideze funeraliile acesteia sau cel puţin să-i aducă un omagiu public. Papa n-a făcut niciuna şi nici alta. Contele Dalia Torre, redactorul cotidianului de la Vatican, pregătise un necrolog flatant pentru regina-mamă, dar care n-a fost publicat niciodată. Papa interzisese acest lucru.18

Pius se neliniştea acum socotind că anii de negocieri dificile ar fi putut fi în van. Disperat să găsească o modalitate pentru a căpăta aprobarea regelui, el s-a concentrat asupra a ceea ce ştia că îl deranja cel mai tare pe acesta, posibila expansiune a pământurilor aflate sub controlul papei. A decis să abandoneze solicitarea anterioară a acestuia ca vastele grădini de la Villa Doria Pamphili, de pe colina Janiculum de deasupra Vaticanului, să fie anexate teritoriului Vaticanului.19

— Dacă nu acceptă în aceste condiţii, i-a spus, la auzul veştii, Domenico Barone, negociatorul lui Mussolini, lui Pacelli, atunci sunt

nişte idioţi.20

*

* * *

Mussolini şi regele, atât de diferiţi ca personalitate şi formaţie, avuseseră, până pe la sfârşitul anilor 1920 o relaţie stabilă, chiar dacă era una ciudată. La un moment dat Mussolini a spus că era ca şi cum ei doi ar fi împărţit un dormitor, dar având paturi separate, însă ei aveau în comun o serie de trăsături, cum ar fi faptul că nu se simţeau confortabil în prezenţa preoţilor. Amândoi, de asemenea, făceau remarci întâmplătoare, tăioase, despre cei din jurul lor. Odată, regele, în stilul lui caracteristic, l-a descris pe generalul-şef, Pietro Badoglio – pe care îl va alege peste ani pentru a-l înlocui pe Mussolini ca prim-ministru – ca având „creierul unei vrăbiuţe şi statura unui elefant”. În particular, Mussolini îl ridiculiza frecvent pe rege. Monarhul, mic de statură, lăsa o proastă impresie, se plângea el, nedemnă de o mare naţiune. El era un „omuleţ acru, perfid”. Cu diferite ocazii l-a poreclit pe Victor Emmanuel „trăsură goală”, „copac mort”, „cloşcă bătrână ale cărei pene trebuie smulse”. Dar el nu tolera ridiculizarea regelui de către alţii, inclusiv de către soţia sa. Provenind din acelaşi mediu antimonarhic ca şi soţul său, Rachele, care nu se simţea în largul ei printre cei bogaţi şi de viţă nobilă, nu s-a simţit nicicând confortabil în anturajul familiei regale. Mussolini, fără îndoială, înţelegea toate acestea, însă, ori de câte ori ea dădea să spună gluma ei preferată despre rege care avea nevoie de o scară pentru a se urca pe

cal, el îi spunea să tacă.21

În fiecare luni şi joi dimineaţă, la ora 10, Ducele, îmbrăcat în frac şi cu joben, mergea pentru a se întâlni cu Victor Emmanuel al III-lea în vastul şi maiestuosul palat Quirinal, unde regele urma să semneze un morman de hotărâri ale guvernului şi de numiri personale. În acele dimineţi, observa Quinto Navarra, era ca şi cum s-ar fi ivit un Mussolini diferit. În restul săptămânii îl vedea pe imperialul, dictatorialul Duce care îi intimida pe miniştrii săi apărând îmbrăcat într-o uniformă, într-o serie nesfârşită de parade şi de adunări ca lider suprem în complexa coregrafie de putere a regimului. Dar în dimineţile de la palatul regal, Mussolini juca rolul prim-ministrului respectuos, care nu neglijează prerogativele regelui în ceea ce încă era, în mod formal, o monarhie constituţională.22

*

* * *

Pe 7 februarie 1929, cardinalul Gasparri i-a convocat pe ambasadorii de pe lângă Sfântul Scaun şi le-a spus că un acord istoric era pe punctul de a fi anunţat, punându-se astfel capăt îndelungatei dispute dintre Biserică şi guvernul italian. Cardinalul era gata să devină imaginea publică a tratatului care avea să fie aclamat de feţele bisericeşti din întreaga lume. Şi totuşi, pentru Gasparri era un moment plăcut şi dureros în acelaşi timp. În ultimii ani, el primise semnale clare că papa nu-i mai aprecia serviciile. Cu toate că era un om pragmatic, Gasparri avea şi el mândria lui. Fusese rănit în orgoliul propriu în

1926 atunci când a fost umilit de către papă cu ocazia celei de-a cincizecea aniversare a hirotonirii sale. Personalul său făcuse planuri pentru un festival de gală, o liturghie care să fie ţinută în onoarea sa în Capela Sixtină, prezidată de papă, ceea ce avea să însemne că ar fi participat toţi cardinalii din Curie, împreună cu membrii corpurilor diplomatice străine. Şi totuşi, în cele din urmă, papa n-a mai apărut, iar demnitarii care fuseseră prezenţi bârfiseră pe seama surprinzătoarei absenţe a papei.23

Gasparri nu mai era tânăr. Suferind de diabet şi de inimă, nu se odihnea bine. Pe la începutul anului 1928, cândva jovialul secretar de stat apărea din ce în ce mai deprimat şi gata să lăcrimeze cu uşurinţă. Când ceilalţi i-au remarcat paloarea şi faptul că începuseră să-i tremure mâinile, s-a grăbit să îi asigure că se simţea bine. Papa l-a îndemnat să ia o pauză şi să se odihnească, însă Gasparri, temându-se că acesta avea să profite de absenţa sa pentru a-l înlocui, a insistat că nu era nevoie.24 Nu ştia cât avea să mai reziste, dar voia să fie prezent pentru a se bucura de gloria încheierii celor şaptezeci de ani de ostilitate dintre Italia şi Sfântul Scaun.

În ziua în care Gasparri i-a adunat pe diplomaţi la Vatican pentru a le da vestea, Mussolini a trimis o telegramă tuturor ambasadorilor cu acelaşi mesaj. În ziarele străine începuseră să apară ştiri despre o iminentă ceremonie de semnare, dar presa italiană tăcea şi puţini din Italia şi-au dat seama de ceea ce era pe cale să se întâmple.25

Acestea sunt zile minunate!” îi scria pe 8 februarie mamei sale la Boston, monseniorul Francis Spellman, unicul american din cabinetul secretarului de stat. „Minunate zile să trăieşti şi încă şi mai minunate să le trăieşti la Roma!” El adăuga: „Toată lumea de aici radiază de fericire şi are şi de ce. Acest Sfânt Părinte, cardinalul Gasparri şi monseniorul Borgongini au locurile asigurate în istorie şi, desigur, şi Mussolini”.26

Detaliile finale ale acordului dintre Vatican şi Italia au fost parafate de către Mussolini şi Pacelli în seara de sâmbătă, 9 februarie 1929.27 Primul articol al tratatului specifica faptul că religia catolică era „unica religie a statului”. Acordul avea trei părţi: prima, tratatul propriu-zis, stabilea Cetatea Vaticanului ca teritoriu suveran sub domnia papală, în care guvernul italian nu avea dreptul să se amestece. Înainte de aceasta, în timp ce palatele şi grădinile Vaticanului şi Bazilica Sfântul Petru fuseseră lăsate sub controlul papei, guvernul italian le privise întotdeauna ca fiind pe pământ italian, iar statutul lor legal era ambiguu.28 Graniţele Cetăţii Vatican coincideau, în mare, cu medievalele ziduri existente, cu piaţa Sfântul Petru, necircumscrisă de ziduri, urmând a fi considerate parte a noului oraş-stat, dar deschise publicului, şi sub supravegherea poliţiei italiene. În total, teritoriul cuprindea 109 acri (aproximativ 441 km²). Ultrajul adus demnităţii papale avea să fie privit ca o crimă egală celei de lezmajestate. Ambasadorii de pe lângă Sfântul Scaun se bucurau de aceeaşi imunitate şi de aceleaşi privilegii ca şi ambasadorii din Italia. În

plus, la suveranitatea asupra Cetăţii Vatican, Sfântului Scaun i se garantau drepturi speciale asupra bazilicilor din Roma şi drepturi speciale asupra palatului de vară de la castelul Gandolfo, de pe colinele Alban, din apropiere. Toţi cardinalii din Roma aveau să fie socotiţi drept cetăţeni ai noului stat.29

A doua parte a tratatului, Concordatul, reglementa relaţiile dintre Sfântul Scaun şi Italia. Guvernul nu avea să permită ca în Roma să aibă loc ceva ce ar fi interferat cu caracterul oraşului de centru sacru al lumii catolice. Acesta recunoştea o serie de sărbători catolice drept sărbători de stat şi statul italian urma să recunoască, pentru prima dată, căsătoriile religioase. Până atunci, cuplurile care se căsătoreau doar la biserică nu erau considerate legal căsătorite. Concordatul, de asemenea, specifica faptul că învăţământul religios catolic, pe care regimul îl făcuse deja obligatoriu în clasele primare, era extins şi la cele gimnaziale. Deşi la acea vreme nu mai mult de unul din cinci copii italieni reuşea să treacă de şcoala elementară, aceia care o făceau aveau să formeze elita următoarei generaţii şi educaţia lor religioasă era de preţ pentru Biserică.30 într-un alt articol drag papei, era prevăzut că statul italian accepta dreptul grupărilor Acţiunii Catolice de a opera liber.

Cea de-a treia parte a Tratatului lateran şi ultima consta într-un acord financiar. Italia avea să plătească 750 de milioane de lire, plus un miliard de lire în obligaţiuni italiene (un total a

cărui valoare avea să fie, în mare, un miliard de dolari SUA în 2013), în schimbul înţelegerii ca Sfântul Scaun să renunţe la toate pretenţiile pentru pierderea statelor papale.31

La 9 a.m., luni, 11 februarie, Dino Grandi, subsecretar de stat însărcinat cu afacerile externe, a sosit acasă la Mussolini. Ducele era într-o neobişnuit de optimistă stare de spirit. În maşină, în drum spre semnare, el a fredonat un vechi cântec folcloric din Romagna, în timp ce Ducele era fericit, Grandi era emoţionat.

— Ar trebui să-i sărut inelul cardinalului? a întrebat el.

— Cel mai probabil că Gasparri se aşteaptă să o faci, i-a răspuns Mussolini. Dar, într-un mod uluitor, el i-a spus lui Grandi că ştia cea mai bună modalitate de a decide în chestiune. A vârât mâna în buzunar, a scos o monedă şi a aruncat-o. Dictatorul a privit rezultatul şi a anunţat:

— Vom săruta inelul! 32

La Vatican, dis-de-dimineaţă, Gasparri şi subsecretarul său, monseniorul Borgongini, s-au întâlnit în biblioteca privată a papei, unde l-au asigurat pe suveranul pontif că totul era pregătit pentru semnare. I-au înmânat textul tratatului proaspăt scos de sub tiparul Vaticanului, împreună cu harta care reflecta schimbările de ultim moment. După o atentă examinare a documentelor, papa a dat din cap în semn de aprobare. Gasparri şi Borgongini trebuiau să plece, dar, înainte au îngenuncheat şi i-au cerut binecuvântarea. Cu toţii simţeau enormitatea actului care era pe cale să se producă. Pe când

ieşea din încăpere, cardinalului Gasparri i s-au umplut ochii de lacrimi.33

Ceremonia se ţinea în Sala Papilor din palatul Lateran, din partea opusă a oraşului faţă de Vatican. Scaunul papei de episcop al Romei nu se afla în Bazilica Sfântul Petru, ci în Biserica Sfântul Ioan Lateran. Din secolul al IV-lea, de când împăratul Constantin le dăruise papilor propriul său palat din acel loc, până cu o mie de ani mai târziu când papii au plecat în exil în Avignon, acesta este locul unde au locuit pontifii.34 Vandalii îl devastaseră în secolul al V-lea şi fusese parţial distrus de incendii în secolul al XIV-lea, dar mereu era reconstruit, mai grandios chiar. Şi totuşi, ca „prizonier la Vatican", niciun papă nu mai pusese piciorul acolo încă de când trupele italiene cuceriseră Roma în 1870.

Gasparri şi Borgongini sosiseră deja – într-un Chrysler nou, donat de un american înstărit – când a tras maşina lui Mussolini. Ploua uşor.35 Ducele a ieşit din maşina sa, ţinând strâns în mâna stângă mănuşile. Purta redingotă şi joben.36 Cardinalul i-a salutat pe Mussolini şi pe Grandi, cărora li se alăturase ministrul de justiţie, Alfredo Rocco, şi subsecretarul lui Mussolini, Francesco Giunta, şi i-a invitat să urce impozanta scară împreună. Au trecut încet prin ceea ce Grandi a descris drept un „interminabil" număr de încăperi împodobite ale muzeului dedicat misiunilor Bisericii în jurul lumii. Exuberantul Gasparri dădea din mâini pe măsură ce identifica toate ţările printre ale căror exponate treceau, de la Noua Guinee şi insulele Fiji, la Mongolia, India şi Nicaragua. „Nume de ţinuturi

ciudate şi îndepărtate, îşi amintea Grandi, pe care prinţul Bisericii le pronunţa cu un zâmbet, de parcă ar fi vrut să accentueze pentru noi cât de vastă era puterea şi întinderea Bisericii catolice în lume”.

În cele din urmă au ajuns la destinaţie. La un capăt al marii săli trona o masă lungă de şase metri, lată de doi, de culoare trandafirie, cu opt jilţuri negre, bogat ornamentate, aranjate într-un şir pe latura îndepărtată.37 Mussolini şi Gasparri şi-au ocupat locurile în centrul mesei. Pe măsură ce se pregăteau să semneze documentul, dictatorul, care mai devreme păruse atât de relaxat, arăta palid şi stingherit, în timp ce cardinalul, simţindu-se ca acasă, zâmbea încontinuu.38

Semnarea Acordurilor laterane, 11 februarie 1929.

De la stânga la dreapta: monseniorul Francesco Borgongini-Duca, cardinalul Gasparri, Francesco Pacelli, Benito Mussolini, Dino Grandi

După semnarea tratatului de la palatul Lateran, 11 februarie 1929

Atunci când Mussolini şi Gasparri au ieşit din palatul Lateran, mulţimea, care creştea văzând cu ochii, a erupt în aplauze. Nu se difuzase nicio informaţie cu privire la ceremonie, însă prezenţa atâtor poliţişti şi miliţieni în afara catedralei şi apoi sosirea Ducelui, stârnise rumoare, iar ziariştii şi fotografii veniseră în mare grabă. În pofida ploii uşoare, starea de spirit era optimistă. Preoţii şi seminariştii intonau rugăciuni de mulţumire în cor, presărate cu strigăte de „Trăiască Pius, papa şi regele nostru!”, în timp ce alţii, adunându-se în piaţeta din faţa bisericii istorice, strigau: „Vivat Mussolini! Vivat Italia!”, amestecate cu strigătele fasciste de „alală!”. În timp ce era condus mai departe, monseniorul Pizzardo s-a lăsat atât de tare dus de val, încât a răspuns strigătelor mulţimii ridicând braţul în salutul fascist.39

Mussolini era într-o stare de spirit mai

liniştită, rămânând tăcut tot drumul de întoarcere spre biroul său. Cu toate că acesta avea să fie cel mai mare triumf al său, el nu se simţea niciodată confortabil în preajma preoţilor sau în biserici.40

Ar fi dificil de exagerat importanţa pe care papa a acordat-o acordului. Renato Moro, unul dintre cei mai importanţi istorici italieni ai Bisericii, observă că, în pofida întemeierii guvernului italian în secolul al XIX-lea, cu toată dedicarea acestuia pentru separarea Bisericii de stat şi cu democraţia liberală, papii nu au abandonat niciodată devotamentul lor faţă de o societate autoritară ierarhică condusă după principiile Bisericii. După ani în care aceste visuri de reîntoarcere la fosta autoritatea a Bisericii păreau nerealiste, apariţia fascismului le-a oferit un nou temei pentru a spera.41

Până la semnare, catolicii nemulţumiţi de dictatură puteau să argumenteze că papa nu era entuziasmat de regimul fascist. Acum acest lucru nu mai era posibil. Catolicii italieni nu ar mai fi putut avea nicio îndoială în faptul că, acordându-i sprijinul lor lui Mussolini, urmau dorinţele papei. Însuşi papa, vorbind unui grup de studenţi la două zile după semnarea tratatului, le-a explicat cum de fusese, în cele din urmă, posibil acordul istoric. Poate că, le-a spus el, ajuta ca una din părţi să fie condusă de un bibliotecar, expert în scotocitul prin documente istorice. El a adăugat: „Poate că ceea ce trebuia era un om aşa cum ne-a adus providenţa, un om care nu împărtăşea preocupările şcolii liberale”. În anii care au urmat, remarca papei potrivit căreia Mussolini era omul

trimis de providenţă avea să fie repetată de mii de ori de către episcopii, preoţii şi mirenii catolici.42

În Bologna, ediţiile speciale ale cotidianelor locale se vindeau într-o clipă. Arhiepiscopul a anunţat o slujbă specială de mulţumire pentru a doua zi, la care au fost invitaţi atât oficiali guvernamentali, cât şi militari. Arhiepiscopul din Chieti nu a mai aşteptat să treacă o altă zi, căci mulţimea umpluse catedrala pentru o liturghie specială de mulţumire în seara zilei semnării. Autorităţile fasciste locale au luat parte cu mândrie la ceremonii, ducându-şi steagurile şi fanioanele, fără să le pese de furtuna de afară.43 Ziarele din toată ţara, inclusiv cotidianul Vaticanului, băteau monedă pe tema că istoricul eveniment nu ar fi putut avea loc dacă Italia s-ar fi aflat încă sub conducere democrată. Numai Mussolini şi fascismul îl făcuseră posibil.44

În Roma, clădirile administraţiei şi casele particulare erau acoperite de drapele papale de culoare galben cu alb, care atârnau alături de tricolorul italian, o combinaţie anterior de neconceput. Din întâmplare, era cea de-a şaptea aniversare a încoronării papei, iar el era programat să prezideze o slujbă de celebrare în Bazilica Sfântul Petru. Doisprezece pedestraşi în uniforme roşii, câte şase de fiecare parte, îl însoţeau pe papă prin imensa bazilică, aşezat pe *sedia gestatoria*, tronul său acoperit cu mătase roşie. Zeci de mii de credincioşi, care aşteptau, umăr lângă umăr, de ore întregi, au aruncat o privire la suveranul pontif. Federaţia Fascistă din Roma le ceruse fasciştilor să-şi manifeste

entuziasmul adunându-se în piaţa Sfântul Petru. În total, două sute de mii de oameni stăteau afară în ploaia care nu mai contenea. Când, mai târziu, papa a ieşit pe balcon pentru a-i binecuvânta, mulţimea a izbucnit în urlete de bucurie. Sub balcon stăteau reprezentanţii fiecărei unităţi fasciste de miliţie, ţinându-şi ridicate sus drapelele, cu infinita mulţime de credincioşi şi de curioşi care se întindea până departe în piaţetă. Mai târziu în acea după-amiază, convocaţi de Partidul Fascist şi de oficiali ai miliţiei, alte furnicare de oameni s-au adunat în faţa palatului Quirinal, unde regele a apărut la un balcon, cu regina în dreapta sa şi cu şeful naţional al Partidului Fascist în stânga.45

În toată lumea Ducele era aclamat ca fiind un mare om de stat.46 La Vatican, un consilier la vârf a descris emoţia. Nici măcar euforia şi serbările dedicate victoriei Marelui Război nu se puteau compara cu delirul Italiei din acea zi. „Bucuria era completă, fără niciun nor. Toată lumea simţea că la orizontul Italiei se zăreau noi culmi de măreţie şi glorie.46 în întreaga ţară, din Torino până în Sicilia, episcopii şi preoţii au ordonat să se tragă clopotele de sărbătoare, onorându-l pe bărbatul care adusese, în cele din urmă, armonia între Biserică şi stat.47 Pentru cei mai mulţi dintre italieni, sfârşitul ostilităţii de decenii a venit ca o mare uşurare. Nu mai exista niciun conflict între a fi un italian loial şi un bun catolic.

Acordul, i-a spus însărcinatul american cu afaceri la Roma secretarului de stat al SUA, era „un triumf pentru Mussolini în încheierea

controversei şi în convingerea clerului cu privire la fascism”. În însemnările din jurnal făcute în acea zi, generalul Enrico Caviglia, erou al Primului Război Mondial şi confident al regelui, oferea o perspectivă diferită. „Aceşti bărbaţi, scria el, care au venit la putere printr-o lovitură de stat trebuie să se legitimeze prin intermediul Vaticanului. Însă peste douăzeci de ani, se întreba el, ce avea să se întâmple atunci când oamenii aveau să ajungă să urască dictatura care le furase libertatea? „Cum vor judeca ei Vaticanul, se întreba el, care îi acordase regimului sprijinul său moral? 4448

Raportul din 13 februarie, bazat pe cele declarate de informatorii din Roma, începea afectuos: „Veştile despre conciliere au produs bucurie şi un entuziasm de nedescris efectiv întregii populaţii… Oamenii spun că evenimentul istoric reprezintă un succes neegalat produs de geniul Ducelui… încât prestigiul şi forţa fascismului au crescut enorm.44

Şi totuşi, au existat nişte nemulţumiţi, „câţiva liberali bătrâni şi înăcriţi, ceea ce a rămas din masoni şi evreii”. Evreilor din Italia Acordurile luterane le-au insuflat nervozitate şi teamă. Trecuse ceva mai mult de o jumătate de secol de când sfârşitul statelor papale îi eliberase din ghetourile papei. Unificarea Italiei şi, odată cu ea, separarea Bisericii de stat constituiseră salvarea lor. Acum ei erau îngrijoraţi în legătură cu ceea ce ar fi putut să le rezerve viitorul.49

Partea a doua Duşmanii comuni

CAPITOLUL 9

Salvatorul

Telegramele curgeau felicitându-l pe Pius al XI-lea pentru acordul istoric. Un ziarist american care se întâlnise cu papa la scurt timp după semnare l-a găsit zâmbind şi reîntinerit, „la fel de proaspăt şi de dinamic ca în ziua în care fusese ales”.1 Pe 17 februarie, Nobila Gardă a papei a oferit o generoasă recepţie în interiorul Vaticanului, aristocraţia neagră a Romei fraternizând cu înalţii prelaţi din Curie. Luminile s-au stins, căci se adunaseră pentru a urmări pe ecranul cinematografic documentarul care comemora ceremonia de semnare. Când în imagini a apărut Ducele, în încăpere au izbucnit aplauzele şi ovaţiile.2

Dictatorul fusese nerăbdător să încheie pactul, căci urma un vot important. De vreme ce Italia avea acum numai un singur partid politic, era nevoie de o nouă modalitate de alegere a parlamentului. Comentariul neprotocolar al lui Mussolini în timpul ultimului vot din 1924 s-a dovedit a fi profetic: că avea să fie ultima dată când suporta insulta de a candida împotriva opoziţiei. În noul sistem, alegerea candidaţilor pentru cele patru sute de locuri în Camera Deputaţilor depindea de Marele Consiliu al Fascismului. Cei care votau se pronunţau prin „da” sau „nu” pentru întreaga listă de candidaţi. Mussolini însuşi se referea la aceasta nu ca la o alegere, ci ca la un plebiscit cu privire la regim.3

Vaticanul a intervenit cu toată autoritatea în spatele campaniei lui Mussolini. Pe 17 martie, cu o săptămână înainte de ziua alegerilor, *L’Osservatore Romano* a publicat un apel

îndemnându-i pe toţi catolicii să voteze „da”. Pentru Mussolini, aceasta nu era o chestiune lipsită de importanţă, căci 99% din italieni erau catolici. Restul presei catolice şi preoţii din întreaga ţară s-au alăturat bucuroşi campaniei.4

Pentru cei mai mulţi observatori se părea că un papă recunoscător pur şi simplu mobilizase Biserica pentru a susţine lista lui Mussolini de fascişti credincioşi. Însă în culise se petrecea cu totul altceva. Papa nu era dispus să pună pur şi simplu ştampila pe opţiunile lui Mussolini.5 Dintre miile de nume prezentate Marelui Consiliu de diferitele organizaţii fasciste şi de stat, dintre care trebuiau aleşi patru sute de candidaţi, papa îi considera pe trei sferturi dintre ei insuficient de catolici. Odată cu semnarea Concordatului, argumenta papa, Italia era acum „un stat confesional". Numărul membrilor parlamentului ar fi trebuit să reflecte noua realitate.

Francesco Pacelli i-a transmis lui Mussolini dorinţele papei sub forma unei scrisori dictate de către cardinalul Gaspard. Papa voia ca Ducele să arunce lista sa şi să o înlocuiască cu una alcătuită din aceia „liberi de orice legături cu masoneria, cu iudaismul, pe scurt, cu toate persoanele anticlerice”. Scrisoarea se încheia: „În acest mod Ducele va pune… cea mai minunată şi mai necesară coroană deasupra Tratatului şi a Concordatului. El va demonstra încă o dată că era, după cum îl numise recent Sfinţia Sa, Omul trimis de Providenţă”.6

Câteva zile mai târziu, Tacchi Venturi i-a adus lui Mussolini o listă cu oamenii pe care papa îi

considera „demni reprezentanţi ai unui stat confesional".7 Masoneria fusese de mult timp condamnată de către papi şi unul dintre primele lucruri pe care le făcuse Mussolini pentru a-i fi pe plac Vaticanului după venirea la putere a fost să declare că masonii nu puteau fi membri ai Partidului Fascist.8 Acum, papa cerea ca evreii şi masonii să fie epuraţi de pe listele de candidaţi, iar fasciştii de certă credinţă catolică să fie adăugaţi. Numai după ce Mussolini a făcut schimbările a organizat la Vatican o masivă mobilizare a Bisericii în vederea unui vot cu „da".9 În ziua alegerilor, într-o sâmbătă, preoţii parohi din toată Italia şi-au condus, literalmente, enoriaşii la urnele de vot.10 Triumful lui Mussolini a fost complet, el câştigând 98, 3% din totalul voturilor".

În ziua de după plebiscit, unul dintre vechii *protégés* ai papei a venit să-l vadă. Stefano Jacini era unul dintre băieţii din nobilimea din Milano, pentru care Ratti servise drept mentor spiritual. Intrând pe uşa din bronz de pe latura lungă a colonadei Bernini, la stânga Bazilicii Sfântul Petru, Jacini a fost întâmpinat de membrii Gărzii Elveţiene îmbrăcaţi în uniformele lor cu dungi în culori vii. I-au verificat invitaţia şi l-au lăsat să urce şirul lung de trepte care ducea în palatul Vatican. Jacini a fost apoi condus prin splendidele holuri imense, de bărbaţii din Nobila Gardă, italieni din familiile aristocratice. Era de parcă s-ar fi plimbat printr-o piesă de teatru cu costume din timpul Renaşterii. Trecând prin sălile bogat decorate, a văzut grupurile de jandarmi papali –

italieni îmbrăcaţi în copii fidele ale uniformelor purtate de către grenadierii lui Napoleon – care stăteau de pază. Un prelat intern al papei a venit pentru a-l conduce pe bărbatul în vârstă de patruzeci şi doi de ani, în biroul celui pe care îl cunoscuse cândva ca simplu preot.

Când a intrat, Pius al XI-lea i-a zâmbit. În discuţia lor care a durat şaptezeci de minute, papa aluneca adesea către „eu-ul" la persoana I, singular, în locul uzualului „noi”. Şi-au petrecut o bună parte din timp discutând Acordurile luterane.

19 Situaţia s-a rezolvat! i-a spus papa fericit. Da, sunt încântat, dar acum vine partea cea mai grea, să vedem dacă prevederile sunt aplicate. N-am avut niciodată o mai mare nevoie de a ne ruga decât avem acum, dar viitorul este în mâinile Domnului. Nu mă pot aştepta să pot prezice viitorul.

I-a amintit lui Jacini versurile lui Metastasio, un poet italian din secolul al XVIII-lea.

20 Nu există trecut, memoria îl zugrăveşte, i-a recitat papa. Nu există viitor, căci speranţa îi dă formă. Există numai prezentul, dar acesta ne scapă mereu…12

Ştiind că Jacini fusese unul dintre liderii Partidului Popular, papa era dornic să justifice înţelegerea făcută cu Ducele. Nu putea să lase oportunitatea să treacă, a argumentat el, căci dacă aşa ar fi procedat, s-ar fi putut întâmpla ca istoria să-l judece aspru.

21 Dumnezeu m-a ajutat în toate, a spus el.

S-a plâns de cei care îl criticaseră pentru că

ajunsese la o înţelegere cu regimul fascist.

22 Era ca şi cum ai spune că ar trebui să nu mai respiri deoarece te afli într-o încăpere unde aerul este poluat.

I-a explicat:

23 Pentru Biserică, există revoluţie şi revoluţie, cea care distruge autoritatea, distruge ordinea existentă şi cea care o transformă. Cea italiană este o revoluţie făcută cu aprobarea regelui şi a monarhiei. Nu am cere mai mult de atât. Nu a fost o revoluţie adevărată, a continuat papa, încercând în mod constant să se justifice în faţa tânărului nobil. O mişcare socială, da. Trebuie să vedem ce va ajunge.

I-au venit în minte cuvintele preaiubitului Manzoni:

24 Ora amurgului nu este nici lumină, nici întuneric. Ce o să ajungă? Zi sau noapte? Aşteaptă puţin şi apoi vei vedea.

În timp ce vorbea, papa era din ce în ce mai animat, schimbându-şi poziţia în scaun, punându-şi coatele pe birou, folosindu-şi mâna pentru a-şi împinge la loc, pe cap, *zucchetto* albă. „Cu părul încă blond, zâmbind din spatele ochelarilor cu rama de aur, îşi aminti Jacini, cu chipul animat, un chicotit scurt punctându-i remarcile, o vreme a părut să fi redevenit Don Achille de altă dată”. 13

*

* * *

Deşi pentru Mussolini pactul cu papa fusese un mare succes în ceea ce privea relaţiile cu publicul, nu fusese lipsit de dezavantaje. Nimic nu-l înfuria mai tare decât să fie numit fraierul papei

şi acum unii îl acuzau că exact aşa era. Un bărbat mândru, arogant, al cărui orgoliu devenea din ce în ce mai mare, Mussolini era sensibil la şoaptele potrivit cărora îşi vindea principiile şi crea un stat condus nu de fascişti, ci de preoţi. Faptul că *La Civiltà cattolica* lăuda victoria plebiscitului lui Mussolini ca deschizând drumul unei „restauraţii creştine a societăţii" nu era de ajutor.

Pentru Mussolini era un moment delicat. Existau cei din parlament şi din afara acestuia care nu erau mulţumiţi. Pe de o parte, existau fasciştii de primă mână – aşa cum erau numiţi cei care făcuseră parte din mişcare încă din primele zile – care vedeau în Acorduri o trădare a adevăratului fascism, cedând fără să vrea din influenţa lor papei. Pe de altă parte, existau cei din vechea elită liberală supăraţi pe el pentru că abandonase separarea Bisericii de stat.

Pe 13 mai s-a ridicat în Camera Deputaţilor pentru a trage concluziile dezbaterilor asupra ratificării Acordurilor. Avea să fie unul dintre cele mai faimoase discursuri ale sale.

25 Onorabili camarazi, a început Ducele, în faţa unei galerii arhipline. S-a propagat multă confuzie în legătură cu recentul acord. În statul italian, i-a asigurat el, Biserica nu este suverană şi nici măcar nu este liberă.

Aceasta rămânea sub jurisdicţia legilor pământului. Italia avea marele avantaj de a fi fost căminul unei religii universale. Însă succesul Bisericii catolice datora mult Italiei însăşi.

— Această religie, le-a spus el, s-a născut în Palestina, dar a devenit catolică la Roma.

Apoi a adăugat, în remarci menite a-l înfuria pe papă, că, dacă ar fi rămas în Palestina, comunitatea creştină timpurie „foarte probabil că ar fi fost pur şi simplu una dintre multele secte care au înflorit în acel mediu înconjurător supra-încălzit… şi foarte probabil că s-ar fi stins, fără să fi lăsat vreo urmă”.14

— Statul italian, a concluzionat Mussolini, este catolic, însă, de asemenea, este şi fascist, într-adevăr, înainte de toate exclusiv şi esenţial fascist.15

A doua zi, Pius l-a trimis pe avocatul Francesco Pacelli să-l vadă pe dictator. Era purtătorul unei ameninţări. Înfuriat de remarcile Ducelui, papa ar fi putut suspenda convorbirile cu privire la implementarea Acordurilor. Mussolini a încercat să-l calmeze pe papă. Urma să se folosească de discursul din Senat, a spus el, pentru a lămuri orice neînţelegere.

Trei zile mai târziu, Pacelli s-a aşezat la galerie, în timp ce Senatul adopta moţiunea de confirmare a tratatului. Însă cele susţinute în discursul lui Mussolini erau uşor diferite de ceea ce auzise la cameră. „Am impresia, nota Pacelli în jurnalul său, că [discursul] nu va reuşi să-l satisfacă pe deplin pe Sfântul Părinte”.

Deşi puţini erau la curent cu aceasta, în următoarele două săptămâni Mussolini şi papa au ameninţat, pe rând, că vor demola cu totul Acordurile luterane, care fuseseră construite cu atâta grijă. Pacelli pendula între ei într-un efort disperat de a evita dezastrul. Într-un sfârşit, ambele părţi şi-au dat seama că aveau prea multe

de pierdut. Pe 7 iunie, Mussolini s-a dus la Vatican şi, în camerele cardinalului Gasparri, cei doi bărbaţi s-au aşezat pentru semnăturile de final.16

Odată cu semnarea Acordurile luterane, papa şi Ducele au intrat într-un parteneriat bizar. Fiecare se vedea pe sine conducând o organizaţie „totalitară”, termen pe care l-au îmbrăţişat amândoi. Aceasta nu putea să aibă decât un singur şef şi necesita loialitate absolută. Papa era nerăbdător să se folosească de puterea fascistă pentru resurecţia statului catolic, cu toate că nu era atât de naiv, încât să creadă că va putea vreodată să-l „creştineze” pe Mussolini. Ducele era nerăbdător să se folosească de puterea Bisericii pentru a-şi consolida propria conducere, însă în viziunea sa clerul catolic trebuia să fie servitoarea guvernului fascist, o unealtă pentru a asigura sprijinul popular pentru regim.

Mussolini şi Gaspard după ratificarea

Acordurilor laterane la Vatican, 7 iunie 1929

Fiecare parte avea multe de câştigat de pe urma pactului. Şi totuşi, nici Mussolini, nici papa nu aveau să fie pe deplin satisfăcuţi de el. Papa nu avea să fie mulţumit decât dacă avea să-l determine pe Mussolini să respecte ceea ce el privea ca fiind prerogativele Bisericii, predestinate pe cale divină. Mussolini era dispus să-i dea papei ceea ce acesta îşi dorea, atâta timp cât nu intra în conflict cu dictatura sa şi cu propriul vis de glorie. Aşa după cum urma papa să descopere, Mussolini avea şi el limitele lui. Ambii îşi păzeau cu străşnicie drepturile pe care le considerau ca fiind ale lor. Amândoi erau predispuşi la izbucniri temperamentale. Într-un mariaj de convenienţă aşa cum era acesta, existau motive să se creadă că nu va rezista cu doi parteneri având fiecare o voinţă de fier.

*

* * *

Odată cu stabilirea relaţiilor diplomatice, Mussolini l-a numit pe Cesare De Vecchi, în vârstă de patruzeci şi patru de ani primul ambasador pe lângă Sfântul Scaun. Cu o pregătire de avocat, provenind dintr-o familie din clasa mijlocie, din Piemont, De Vecchi comandase o unitate de trupe de şoc în timpul războiului. Ulterior a devenit liderul unei brigăzi de *squadrişti* la Torino. Unul dintre deputaţii Partidului Fascist aleşi în 1921, momentul său de glorie a fost acela când, în calitate de membru al cvadrumviratului, a condus Marşul asupra Romei.

De ce l-a ales Ducele pe De Vecchi pentru

delicata misiune diplomatică rămâne un mister. Mussolini se amuza frecvent de infatuarea şi de prostia lui şi se plângea că nu se pricepea la politică. În mai 1923, Mussolini l-a demis din funcţia de subsecretar al Trezoreriei, spunând că nu i se potrivea decât o viaţă de soldat.17 Ducele l-a trimis în Somalia italiană pe post de guvernator şi a rămas acolo timp de cinci ani. Însă De Vecchi avea unele calităţi care îl recomandau. Catolic devotat, avea legături atât cu familia regală, cât şi cu ofiţerii superiori din armată, două sfere care rezistaseră masiv controlului fascist. Ca semn de apreciere a devotamentului său faţă de monarhie, regele i-a acordat lui De Vecchi titlul de Conte de Val Cismon, pe care acesta îl purta cu mândrie. Ori de câte ori cineva menţiona în faţa lui De Vecchi numele regelui, remarca Dino Grandi, unul dintre liderii fascişti, trupul acestuia era cuprins de un tremor involuntar, asemenea modului în care lua poziţia de drepţi un soldat.18 însă aroganţa sa, caracterul stupid, vocea bubuitoare, craniul ras, ochii mici, nasul mare şi mustaţa neobişnuită – semănând vag cu o mică veveriţă – făceau din el una dintre cele mai frecvente ţinte ale ridiculizării populare.19

În dimineaţa de 25 iunie 1929, noul ambasador a sosit la Vatican într-o trăsură regală, trasă de doi cai împodobiţi. Vizitiul şi trei însoţitori, care stăteau la spatele trăsurii, erau înveşmântaţi ca la curtea regelui Ludovic al XIV-lea. Îmbrăcat într-o uniformă de diplomat

Cesare De Vecchi, ambasadorul italian pe lângă Sfântul Scaun, prezentându-şi scrisorile de acreditare la Vatican, 25 iunie 1929

care amintea de amiralul din *H.M.S. Pinafore*[7], De Vecchi şi-a prezentat scrisorile de acreditare papei. A fost condus în sala mică a tronului, unde papa şedea înconjurat de curtea sa. Noul ambasador a făcut trei plecăciuni, după obicei şi, după un schimb formal de formule de salut, Pius al XI-lea l-a invitat în biblioteca sa pentru o convorbire particulară. De Vecchi n-a

7 H.M.S. Pinafore sau The Lass That Loveda Sailor (Fata care iubea un marinar) este o operă comică în două acte, pe muzică de Arthur Sullivan şi libret de W.S. Gilbert, (n.tr.)

spus mare lucru, în timp ce papa – poate îndemnat de rădăcinile nordice ale noului ambasador – şi-a amintit cu plăcere de plimbările sale din trecut prin munţii Alpi. Evocarea anilor în care era doar un tânăr preot în Cetatea Eternă a făcut ca starea de spirit a suveranului pontif să se întunece pe moment. El i-a spus lui De Vecchi de vremurile când tinerii care aveau o atitudine batjocoritoare l-au fugărit pe străzile Romei, aruncând cu pietre în el şi strigându-l „Gândacule!”

Acele zile, l-a asigurat De Vecchi, erau demult apuse. De vreme ce fascismul venise la putere, preoţii erau trataţi cu respect.20

O lună mai târziu, De Vecchi s-a întâlnit din nou cu papa, dar de data aceasta întâlnirea a fost mult mai puţin plăcută. „Toţi ceilalţi cedează în faţa Sfântului Părinte”, nota el, adăugând că şi l-ar fi putut imagina cu uşurinţă pe Pius al XI-lea ca şef al guvernului sau al unei armate. „Toate posibilele intrigi se zdrobesc la contactul cu acest bloc de granit”. 21 De Vecchi a intrat în biblioteca papei în acea zi trepidând uşor, ştiind cât de supărat era în legătură cu recenta publicare a discursurilor parlamentare ale lui Mussolini. Intrând, din pricina unei iluzii optice datorate razelor de soare care pătrundeau pe fereastră, i s-a părut că din ochelarii papei ieşeau flăcări. Papa s-a lansat asupra lui De Vecchi în termeni pe care ambasadorul i-a caracterizat ca fiind „dezagreabili, plini de resentimente, adesea cruzi şi tăioşi”.

— Lucrurile nu pot continua în felul acesta, l-a avertizat papa, clătinând din cap, nu pot

continua astfel absolut deloc. Purtarea voastră ofensează Biserica şi pe conducătorul ei. Am ieşit în întâmpinarea Italiei cu inima deschisă şi drept răsplată pentru loialitatea noastră signor Mussolini ne-a împuşcat cu o mitralieră în ceafă.

Papa a frunzărit prin teancul de hârtii de pe biroul său, căutând rapoartele despre recentele maltratări ale membrilor filialelor locale ale Acţiunii Catolice. În unele zone, cei din comitetele de conducere fuseseră brutalizaţi şi li se spusese oamenilor că bunii italieni nu se alăturau Acţiunii Catolice. De Vecchi a încercat să apere guvernul. Nu te puteai aştepta să rămâi nepăsător, a spus el, în vreme ce antifasciştii se ascundeau în spatele grupărilor catolice. Papa a reacţionat de parcă ar fi fost înţepat de o viespe. A bătut cu pumnul în masă.

1 Nu vreau să ascult aşa ceva!

El dăduse ordine explicite ca Acţiunea Catolică să nu se implice în politică şi guvernul nu avea niciun drept să îi hărţuiască membrii.

Toate bune şi frumoase, i-a dat De Vecchi replica, dar una era să se dea ordine şi alta era ca acestea să fie respectate.

În timpul întrevederii ce a durat două ore şi jumătate, se lăsase întunericul, iar De Vecchi se pregătea să plece.

2 Spune-i lui signor Mussolini, în numele meu, a spus papa, calmându-se, să nu-i confunde pe prieteni cu duşmanii şi viceversa, căci confuziile de genul acesta vor limita locul pe care îl vom avea în istorie. Şi, a adăugat papa, spune-i că în fiecare zi, în rugăciunile mele, îl rog pe

Domnul să-l binecuvânteze.22

La jumătatea lui septembrie, papa s-a adresat unui grup imens de tineri catolici italieni. Încă supărat de modul în care era tratată Acţiunea Catolică, a deplâns „martiriul" căruia trebuiau să-i facă faţă. Când De Vecchi s-a reîntâlnit cu papa la scurt timp după, el i-a spus cât de supărat fusese Mussolini să audă observaţiile sale. Ar fi fost cel mai bine, a sugerat acesta, ca papa să păstreze tăcerea în legătură cu plângerile sale referitoare la Acţiunea Catolică, astfel încât De Vecchi şi ceilalţi să poată lucra pe canale diplomatice la rezolvarea lor.

Ambasadorul ar fi trebuit să fie mai prevăzător. Papa a lovit cu pumnul în birou şi l-a întrebat indignat:

— Aşadar, voi vreţi ca eu să nu vorbesc, nu vreţi să o spun, cu toate că este de datoria mea să o spun?

3 Sfinţia Voastră, nu este ceea ce am intenţionat, i-a răspuns De Vecchi. Cunosc persoana aflată de partea cealaltă şi sfatul meu este menit doar să ajute spre binele comun.

4 Spre binele comun, a repetat Pius. Dă-mi voie să-ţi spun cum voi proceda de acum încolo pentru a vă satisface cu anumite ocazii. Voi deschide fereastra – aici papa, ridicând tonul, a arătat cu degetul spre fereastra din spatele biroului – şi voi striga, astfel încât toată lumea din piaţa Sfântul Petru să mă poată auzi!

Pe moment, De Vecchi a rămas fără grai.

— Asta voi face, a repetat papa, fie că vă place sau nu, domnule ambasador! 23

Nefericitul De Vecchi a fost nevoit ca mai târziu în acea toamnă să suporte un nou acces al temperamentului papal. El venise să-l roage pe papă să-şi reconsidere decizia de a nu-i permite prinţului Umberto, fiul şi moştenitorul regelui, să se căsătorească într-una dintre bisericile mai importante ale Romei. Prinţul ar fi vrut ca slujba nupţială să fie celebrată fie în Biserica Sfanţul Ioan Luteran, fie în monumentala Bazilică Santa Maria Maggiore. Papa îi refuzase cererea spunând că, de vreme ce regii savoiarzi îi ţinuseră atâta timp prizonieri la Vatican pe papi, el însuşi nu ajunsese să viziteze niciuna dintre acele biserici şi nu s-ar fi cuvenit ca strănepotul regelui care îi spoliase pe papi de pământurile lor să se căsătorească acolo.24

5 Este într-o stare de spirit groaznică, l-a avertizat Gasparri pe ambasador.25

Dar, la presiunea familiei regale, fără îndoială că mustăciosul monarhist a insistat asupra cazului. Ca răspuns, îşi amintea ambasadorul, papa „şi-a ieşit din fire, ridicând tonul şi întrerupându-l adesea când încercam să vorbesc”. Nereuşind să strecoare niciun cuvânt, De Vecchi stătea drept, imobil, într-un efort de aşteptare a tiradei. A încercat din răsputeri să arboreze un chip de pe care să nu se citească nicio expresie, deşi găsea dificil să-şi ascundă zâmbetul nervos. Papa gesticula dramatic.

6 Sunt ofensat, ofensat de moarte, repeta papa, clătinând din cap şi răsucindu-se în scaun. Deschizi gura şi respiraţia ta îl ofensează pe papă; te mişti şi mă umileşti; îţi pui sinistra minte în

mişcare şi o faci pentru a pune la cale lucruri care insultă Biserica… Ajunge! Ajunge!

Odată ce papa îşi reluase plângerile despre felul în care erau trataţi membrii Acţiunii, bietul ambasador a încercat din nou să-şi apere liderul. Auzind aceasta, papa s-a înfuriat atât de tare, încât a sărit în picioare. Muşchii feţei îi pulsau, ţinea gura încleştată. Când papa a lovit cu pumnul, statuia lui Cristos de pe biroul său, din marmură, masivă, s-a clătinat.

7 Minciuni! Minciuni! a strigat el.

Pius a început să facă paşi încoace şi încolo, vorbind furios, ca pentru sine. Se oprea din când în când pentru a mai lovi cu pumnul în birou.

— Asta aţi făcut, a exclamat el, recăpătându-şi volumul. L-aţi dezamăgit pe papă! Toată lumea o spune, toată lumea o ştie, scrie peste tot despre asta, în Italia şi în străinătate!

De Vecchi a suportat toate acestea, dar când papa a continuat spunând „Roma este a mea”, ambasadorul nu s-a mai putut stăpâni.

8 Roma, a vorbit el repede, este capitala Italiei, căminul Majestăţii Sale, regele, şi al guvernului.

9 Roma, a repetat pontiful, este dieceza mea.

— Cu siguranţă, a fost ambasadorul de acord, în chestiuni de religie…

10 Da, i-a spus papa, întrerupându-l din nou, restul este doar o chestiune de a păstra străzile curate.26

*

* * *

Cardinalii din Curie murmurau şi ei despre

papă, sătui de izbucnirile acestuia şi nemulţumiţi pentru că nu erau consultaţi în chestiuni importante privitoare la Biserică. Erau supăraţi mai ales pentru că, după ce fuseseră informaţi că începuseră tratativele cu Mussolini, el nu considerase necesar să-i consulte în timpul celor doi ani şi jumătate de negocieri.27 La ordinul papei, Gasparri i-a convocat pe toţi cardinalii din Roma la locuinţa sa la sfârşitul anului 1928 pentru a le aduce la cunoştinţă că acordul era aproape gata. Bombardat cu cereri pentru mai multe detalii, el a răspuns că papa le va spune la momentul potrivit. După cum s-a dovedit, ei aveau să ajungă să citească textul acordului doar pe 11 februarie 1929, în ziua în care a fost semnat şi făcut public. Cardinalul Cerretti, aflat pe un vapor care se întorcea din Australia la acea vreme, nu şi-a ascuns furia. Mussolini, a glumit el, l-a făcut pe papă să-i ciugulească din palmă.28

Dintre toţi acei cardinali nemulţumiţi de pactul dintre papă şi Mussolini, niciunul nu era mai vocal decât Basilio Pompili, cardinalul vicar al Romei încă din 1916. La fel ca şi alţi cardinali din Roma, Pompili, în vârstă de şaptezeci de ani, trăgându-se dintr-una dintre cele mai remarcabile familii de nobili, considera că Mussolini nu era mai demn de încredere decât foştii prim-miniştri şi nu era nici mai catolic. Încă de când armata italiană cucerise Cetatea Eternă în 1870, Biserica insistase ca Roma să nu poată avea alt conducător decât papa. Faptul că Pius al XI-lea renunţase la această pretenţie, în ochii cardinalului, pentru atât de puţin în schimb, constituia un adevărat

scandal, un sentiment pe care îl împărtăşea nu numai cu cercul său intim, ci şi cu un mare grup de cunoştinţe. Ceea ce îl deranja în mod deosebit era faptul că papa nu îl consultase niciodată, pe el, vicarul-cardinal al Romei.29, Au renunţat la Roma, la prestigiul ei, la importanţa istorică a acesteia, la monumentele ei, la bisericile ei, s-a plâns Pompili, de parcă ar avea de-a face cu un sat abisinian".30 Papa, acuza el, era „incompetent, slab, năpasta şi ruina Bisericii pe care o trădase punându-se la mila unui guvern, care nici pe departe nu-şi merită numele de catolic".

Pius i-a solicitat în repetate rânduri să arate mai mult respect pentru instituţia papei. Dar când au continuat să apară rapoarte despre atacurile verbale ale acestuia, şi-a pierdut răbdarea şi i-a cerut să demisioneze.31 Cardinalul vicar nu era intimidat. „Sfinţia Voastră, i-a răspuns Pompili, aveţi puterea de a mă înlătura din post şi, dacă vă face plăcere, faceţi-o. Însă, până în ziua în care voi muri, nu voi părăsi niciodată de bunăvoie acest post pe care îl deţin de atât de mult timp şi de care nu m-am arătat niciodată nedemn". 32

Câteva luni mai târziu, când papa a făcut apel încă o dată la el să demisioneze, Pompili a refuzat din nou. „Am de gând să strig întruna acelaşi lucru până ce nu veţi mai putea suporta: «Nu mă clintesc, nu mă clintesc, nu mă clintesc!»".33 Din întâmplare, cauze naturale aveau să rezolve problema papei. În 1931, Pompili murea.34

*

* * *

În acelaşi timp cu numirea lui De Vecchi de

către Mussolini ca primul ambasador la Vatican, Pius al XI-lea l-a numit pe Francesco Borgongini-Duca, protejatul lui Gasparri, ca primul nunţiu al Sfântului Scaun în Italia. Ca secretar al Congregaţiei Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, Borgongini fusese unul din cei doi subsecretari de stat ai lui Gasparri.

La numirea lui Borgongini, papa l-a avansat pe celălalt subsecretar de stat, Giuseppe Pizzardo, în vârstă de cincizeci şi unu de ani, ca locţiitor al secretarului de stat, în recent vacantatul post. Pizzardo se trăgea dintr-o familie modestă din apropierea Genovei, însă, cumva, reuşise să ajungă la Academia Nobililor Ecleziaşti din Roma, tradiţionala instituţie ce pregătea eşaloanele superioare ale diplomaţiei de la Vatican. El s-a alăturat cabinetului secretarului de stat la scurt timp după hirotonire. În 1909, a fost trimis în Germania ca secretar al emisarului papei la München, dar, cum nu se afla în elementul lui, a reuşit să se întoarcă la Vatican trei ani mai târziu. Chiar prietenii săi, raporta un informator al poliţiei, vedeau disperarea cu care dorea să se *întoarcă atât de repede ca pe un produs* al „psihozei sale morbide şi elefantine pentru *putere şi* funcţii birocratice”.35

La momentul semnării Acordurilor luterane, Pizzardo era membru al cabinetului secretarului de stat bucurându-se de cele mai strânse relaţii cu papa. Un informator al poliţiei îl descria în vara anului 1929 ca fiind candidatul principal pentru a-l înlocui pe Gasparri. Potrivit raportului, Pizzardo, mic, slab, cu ochii săi negri care scăpărau de

energie era „adevăratul arbitru al inimii papei şi cel care domina toate situaţiile de la Vatican”. Multora dintre cei de la Vatican le displăcea influenţa lui. Suspectat de intrigi şi pentru că îşi făcea viaţa mai uşoară, era foarte puţin iubit, cel puţin de cei care lucrau pentru el.36 în aceste condiţii, ceea ce îl recomanda pe Pizzardo papei era dorinţa de a servi, el „făcându-se mic ca un căţeluş” la desele mustrări ale papei.37

În calitatea sa de capelan al Cavalerilor lui Columb, Pizzardo avea acces la bani americani. În 1924, recunoscând importanţa Bisericii în SUA, Pius al XI-lea dublase numărul de cardinali, ridicându-l pe Patrick Hayes la rangul de arhiepiscop al New York-ului şi pe George Mundelein la rangul de arhiepiscop al oraşului Chicago. „Aurul american a avut un rolul important în promovarea celor doi arhiepiscopi”, remarca, la acea dată, Odo Russell, trimisul britanic la Sfântul Scaun.38

Odată numiţi cardinali, cei doi episcopi americani au făcut prea puţin pentru a-i schimba impresia lui Russell. În 1927, într-un spectacol care îţi tăia respiraţia prin risipă, chiar şi celor care trăiau în mijlocul splendorii Vaticanului, Mundelein a găzduit un congres euharistie internaţional la Chicago. Pentru a-i transporta pe cardinalii care veniseră din Europa pentru întrunire, el a comandat un tren special de la New York, pe care l-a vopsit în roşu cardinal şi i l-a dedicat papei. Pe 11 iunie, trenul a sosit în gara Chicago, transportând zece cardinali, împreună cu episcopii, arhiepiscopii de rigoare şi binefăcătorul

care plătise pentru toate. Niciunul dintre cei doi cardinali seniori americani nu avusese disponibilitatea de a veni în trenul lui Mundelein, Expresul Pius al XI-lea. Cardinalul Dougherty din Philadelphia a sosit în vagonul proprietate personală, iar cardinalul O'Connell din Boston a acostat cu cinci sute de pelerini pe un iaht particular. Pentru a culmina ceremoniile, cardinalul Mundelein i-a trimis papei în dar un milion de dolari.39

Pizzardo a devenit principalul intermediar al papei pentru aceste fonduri americane. Când a ajutat la aranjarea unui dar constând într-un automobil de lux pentru papă, s-a zvonit că vânzătorul american de maşini l-a plătit cu cincizeci de mii de lire pentru efortul său. Cele două surori ale lui Pizzardo locuiau cu el la Vatican şi conduceau propriul Cadillac pe străzile Romei, un alt dar american. „Maşina, raporta un informator mai puţin galant, transportă două femei urâte, necăsătorite, cu feţele mânjite de cosmeticale, aflate la vânătoare de soţi.6640

Mussolini, în vizită la noul nunţiu, monseniorul Francesco Borgongini-Duca, iulie 1929

În Borgongini, în vârstă de patruzeci şi cinci de ani, care trăise toată viaţa la Roma, Cesare De Vecchi avea o complinire potrivită, căci amândoi erau bărbaţi care aveau o înţelegere limitată a lumii. Este de presupus că papa l-a numit deoarece îi era pe plac ortodoxia lui şi prefera obedienţa în loc de sofisticare. Pentru chestiunile mai delicate, papa avea să continue să-l folosească pe intermediarul său personal, Tacchi Venturi, care supravieţuise scandalului în legătură cu înjunghierea din anul precedent.41 Ambasadorii străini îi apreciau curtoazia lui Borgongini şi dorinţa de a fi de ajutor, dar el nu era compatibil cu lumea socială a corpului diplomatic. Refuza să ia parte la dineuri diplomatice, explicând că avea să fie reţinut peste ora de culcare.42 Borgongini, mai degrabă masiv, devotat, îndrăzneţ, şi micul, energicul, fascistul, fostul comandant de artilerie,

alcătuiau o pereche bizară, deşi ei aveau să dezvolte un soi de afecţiune reciprocă. „La bază, spunea nunţiul De Vecchi, el este un om bun. Cât timp i se îngăduie să circule purtându-şi penele şi medalia sa mare, e bine!” 43

Prima întâlnire a noului nunţiu cu Mussolini la începutul lui august a survenit la scurt timp după publicarea discursurilor parlamentare care îl deranjaseră atât de tare pe papă. Mussolini l-a salutat pe nunţiu cu un zâmbet şi l-a întrebat politicos ce mai face.

— Aşa şi aşa, i-a răspuns acesta, explicându-i că papa era supărat pe Duce şi făcuse aluzie la faptul că s-ar fi putut să fie nevoit să „facă ceva foarte serios”.

11 Ce poate să facă? a întrebat Mussolini.

12 Dacă situaţia nu se schimbă, am putea ajunge la o ruptură, ceea ce ar fi un lucru foarte serios, la numai câteva săptămâni după iniţierea relaţiilor diplomatice şi la o atât de scurtă distanţă faţă de momentul ratificării.

Mussolini nu se amuza.

13 Doamne Dumnezeule! într-o ţară unde tocmai s-au recunoscut căsătoriile religioase, a fost introdus învăţământul religios, au fost recunoscute oficial ordinele religioase…

Totul mersese lin, a explicat Borgongini, până ce Ducele ţinuse discursul în Camera Deputaţilor.

14 Toată lumea a fost uluită. Sfântul Părinte a întrebat ce anume provocase un asemenea discurs. Nimeni nu a înţeles de ce Excelenţa Voastră a vorbit aşa cum a făcut-o.

Papa era atât de supărat, a spus nunţiul, încât

aproape că luase decizia să convoace Colegiul Sacru al Cardinalilor pentru a anunţa că nu avea să ratifice acordul. Şi atunci, exact când amintirea neplăcută a discursurilor parlamentare ale Ducelui începuse să pălească, papa a aflat că Mussolini ceruse să fie publicate. Era în culmea furiei.

— A, dar papa, a răspuns Mussolini, nu ştie în ce situaţie dificilă m-am aflat.

Dictatorul a continuat să spună ce abuzuri suferise. Criticii se plângeau că Mazzini, Cavour şi Garibaldi – eroi ai unificării italiene şi campioni ai separării Bisericii de stat – se răsuceau în morminte. N-avea de ales, i-a spus lui Borgongini, ci doar să arate că nu lăsa pur şi simplu statul la mila Bisericii.

Era firesc, a adăugat el, ca după primele zile palpitante care au urmat semnării pactului, să apară unele neînţelegeri.

— E ca primele certuri ale celor proaspăt căsătoriţi după ce se întorc din luna de miere.44

CAPITOLUL 10 Mâncând o anghinare

Italia nu avea o sărbătoare patriotică mai mare ca 20 septembrie, marcând data când, în 1870, trupele italiene cuceriseră Roma. Dar în timp ce patrioţii celebrau ziua, loialiştii de la Vatican ţineau slujbe speciale de doliu.

La începutul lui septembrie 1929, papa l-a trimis pe nunţiu să-l vadă pe Mussolini. I-a propus să anuleze în mod oficial sărbătoarea şi să o înlocuiască cu 11 februarie, comemorând semnarea Acordurilor luterane.1

Mussolini însă nu a dat dovadă de înţelegere.

— Cu toată francheţea, i-a răspuns, trebuie să vă spun că italienii nu pot renunţa la sărbătorirea zilei de 20 septembrie.

Concordatul nu menţiona nimic despre abolirea ei. Evenimentul pe care îl marca, a adăugat Ducele, s-a dovedit benefic pentru toţi, inclusiv pentru Biserică. Totul făcea parte din planul lui Dumnezeu.2

Enervat de infatuarea lui Mussolini în predica pe care i-o ţinea referitoare la dorinţele lui Dumnezeu, Pius al XI-lea i-a dat un răspuns prin nunţiu, câteva zile mai târziu. Concordatul nu făcea nicio menţiune explicită la sărbătoare, a spus el, numai fiindcă era „atât de evident”, încât trebuia să fie desfiinţată.3

Negocierile au continuat până în ultimul minut, însă sărbătoarea s-a ţinut în acel an, fie şi cu puţină vâlvă. Totuşi, papa avea să-şi ia revanşa pentru eforturile sale. Străduindu-se să-l împace pe pontif, Ducele i-a făcut promisiunea că sărbătoarea nu avea să mai fie celebrată altă dată.

*

* * *

Timp de şapte ani Mussolini a descurajat-o pe Rachele să vină la Roma, împreună cu copiii, dar în noiembrie 1929 ea a făcut pasul. I-a adus pe cei cinci copii, inclusiv pe Anna Maria, născută cu numai două luni în urmă. S-au mutat în magnifica Villa Torlonia. Palatul, construit la începutul secolului al XIX-lea, cu vaste terenuri, se afla exact în afara zidurilor vechii cetăţi.4

Viaţa familiei lui Mussolini era complicată de legătura sa cu Margherita Sarfatti, a cărei casă

din Roma devenise un salon unde se amestecau artiştii şi scriitorii cu granzii fascişti. În ochii Margheritei, Rachele era o ţărancă incultă. Nu se dădea cu ruj sau cu fard şi nu frecventa niciun salon de înfrumuseţare. Avea doar două paltoane modeste pe care le alterna: o scurtă din piele de focă şi o vulpe argintie. Cea din urmă, nota un observator, era „cel mai înalt nivel la care se aventurase ea în domeniul extravaganţei feminine”. Rachele insista să spele vasele după ce mâncau. La Roma a refuzat să ocupe funcţii de stat, ceea ce, fără îndoială, a constituit o uşurare pentru soţul ei. Într-un colţ al elegantelor grădini ale proprietăţii imobiliare, pusese să i se construiască un cuptor, astfel încât să poată coace pâine, precum şi un coteţ de găini şi un ţarc unde creştea doi porci.

Cu toate că Rachele era casnică, nici vorbă să se fi pensionat atunci când se punea problema soţului sau a copiilor ei., Adevăratul dictator în familie, remarca Edda, a fost mama”. Mama ei a fost cea de care se ascundea atunci când făcea ceva greşit în copilărie, fiindu-i frică de dosul mâinii ei. Conta pe venirea tatălui ei pentru a o salva. Edda îşi idolatriza tatăl, considerându-l o fire poetică, un om indulgent şi afectuos, spre deosebire de mama ei. Totuşi, Rachele a fost cea care dădea familiei sensul de stabilitate. „Chiar şi în primele mele amintiri, povesteşte Edda, o văd tenace şi de neclintit”. Şi nici Rachele nu renunţa cu uşurinţă la ceva. Multe decenii a refuzat să mai vorbească cu sora ei, care se făcea vinovată de a fi încercat să profite de legătura ei cu dictatorul.

Niciunul dintre copiii lui Mussolini nu îndrăznea să menţioneze numele mătuşii lor în prezenţa mamei.

În relatarea fiicei celei mai mari, care glumea numai pe jumătate, motivul pentru care Mussolini intrase în politică era pentru a putea să petreacă cât mai puţin timp posibil în preajma soţiei sale. Ca tânăr, el „preferase loviturile de baston ale poliţiştilor şi ale bâtelor adversarilor în locul acuzaţiilor ursuze ale soţiei sale”. Mussolini avea un apartament într-o aripă separată a Villei Torlonia. Chiar dacă uneori se întâlnea acolo cu vreo iubită, în general considera că era mai sigur să-şi folosească biroul pentru întâlniri amoroase.5

*

* * *

În decembrie 1929, cu mare pompă, regele Victor Emmanuel al III-lea şi regina Elena au venit să-şi prezinte omagiile suveranului pontif. La şaizeci şi opt de ani după fondarea Regatului italian, în cele din urmă, papa îl saluta pe monarh. Soldaţii flancau străzile pentru a ţine mulţimea pe loc. Cei din Garda Elveţiană, purtând armuri medievale împodobite şi coifuri din argint cu panaş, formau două şiruri pentru ca perechea regală să treacă printre ele. În timp ce alaiul îşi croia drumul spre inima Cetăţii Vatican, orchestra Gărzii Palatine a început să intoneze imnul regal. Regele, în uniformă militară, cu regina alături, într-o rochie albă de dantelă cu un voal alb şi cu mantia regală, de aceeaşi culoare, erau escortaţi pe treptele care duceau în palatul apostolic. Au trecut prin mai multe săli de recepţie, împodobite

generos, până în sala mică a tronului, unde papa Pius al XI-lea îi aştepta, aşezat sub un baldachin de catifea.

Regele Victor Emmanuel şi regina Elena în vizită la papă, 5 decembrie 1929

După douăzeci de minute de conversaţie şi schimbul de daruri, regele şi regina s-au dus să-l salute pe cardinalul Gasparri în locuinţa acestuia. Acolo s-au făcut fotografii de grup. Pius al XI-lea considera că era sub demnitatea sa să fie fotografiat cu vizitatorii, fie ei regali sau nu, şi nici nu era dispus ca la presiunea guvernului italian să întoarcă vizita la palatul Quirinal. Conducătorii erau cei care veneau la el. După momentul fotografiilor, secretarul de stat, în vârstă de şaptezeci şi şapte de ani, a escortat cuplul regal în Bazilica Sfântul Petru, unde au îngenuncheat la mormântul apostolilor.6 Acea zi a constituit o încercare pentru regele anticleric, nota sora lui Mussolini, Edvige, care nu se număra printre admiratoarele sale. Pe tot parcursul vizitei la Vatican, remarca ea, regele afişase „o expresie şi

mai întunecată, şi mai maliţioasă decât de obicei”.7

Pentru Pius al XI-lea fost o perioadă plină de evenimente. Mai târziu, în acea lună, avea să călătorească dincolo de piaţa Sfântul Petru pentru prima dată de când devenise papă cu aproape opt ani în urmă. Pe 20 decembrie, puţin după ora 6 a.m., fără a se fi anunţat oficial, un şir de maşini a ieşit pe poarta Vaticanului îndreptându-se spre Sfântul Ioan Lateran, în partea cealaltă a Romei. Papa era dornic să marcheze ziua ţinând o liturghie la biserica unde, cu cincizeci de ani în urmă, fusese hirotonit. Se întâmpla pentru prima dată de când în 1870 Pius al IX-lea se autoproclamase prizonier la Vatican ca un episcop al Romei să pătrundă în reşedinţa episcopală.8

Pius al XI-lea, nota un episcop francez în acel moment, este „cel mai misterios dintre oameni. Nu are încredere în nimeni, nici în cei mai apropiaţi sfătuitori. Este foarte sensibil şi chiar emotiv, dar se controlează cu ajutorul voinţei sale puternice şi nu cedează în faţa nimănui. Este imposibil să prezici ce va decide să facă”.9

*

* * *

Câteva luni mai târziu, fiica lui Mussolini, Edda, s-a căsătorit. Ducele spera că această căsătorie avea să-i aducă puţină relaxare. Cu toate că o adora, fetei părea să-i facă plăcere să-l necăjească. Dintre toţi copiii, ea era de departe cea care semăna cel mai mult cu tatăl ei: voluntară, impetuoasă, temperamentală, aventuroasă, ultrasensibilă, pedantă, pregătită

întotdeauna să dea replici tăioase şi priviri nimicitoare, pasionată de călărie şi de înot. Făcând caz de convenţiile timpului, purta pantaloni largi, conducea maşini rapide şi fuma. Cu trăsăturile ei ascuţite, bine conturate şi silueta atletică, contrasta cu fraţii ei mai mici, dolofani, care semănau cu mama lor.10

Mussolini cu Rachele şi copiii, 1930

Cu toate că avea numai nouăsprezece ani, Edda trecuse deja printr-o serie de legături amoroase care îl înfuriaseră pe tatăl ei. În iulie 1929, Edda l-a îngrozit declarându-i că se iubea cu un evreu. Văzând că tiradele soţiei sale nu aveau niciun rezultat, Mussolini a apelat la sora sa, Edvige, pentru a încerca să-i bage minţile în cap nepoatei ei. Era ceva de neconceput să aibă o fată care să vrea să se căsătorească cu un evreu la numai câteva luni după ce fusese aplaudat de

întreaga lume catolică pentru că înfăptuise Concilierea cu Biserica. Edda însăşi cita decizia tatălui ei de a o pedepsi luându-i maşina ca fiind singura măsură punitivă căreia ea i-ar fi acordat atenţie. Însă el nu ar fi trebuit să se îngrijoreze, căci Edda cea frivolă şi încăpăţânată avea să-şi abandoneze curând iubitul evreu. În schimb, a început o idilă cu un tânăr dependent de cocaină, sifilitic şi desfrânat, fiul unui industriaş bogat". Câteva luni mai târziu, „mânzoaca nebună", aşa cum îi spunea familia ei pe la spate, în cele din urmă, a virat în direcţia corectă. Şi-a anunţat logodna cu Galeazzo Ciano, un tânăr de douăzeci şi şapte de ani.12

Tatăl lui Galeazzo, Constanzo, era unul dintre membrii cercului intim al lui Mussolini, deţinând funcţia de ministru al poştei şi telegrafului. În timpul Primului Război Mondial fusese căpitan de vas, iar în 1925, regele, făcându-i pe plac lui Mussolini a cărui dorinţă era să fie creată o nouă aristocraţie fascistă, l-a făcut conte. Suspectat că lua mită pentru contractele pe care le împărţea, ajunge un om bogat, iar fiul său, Galeazzo, creşte în lux. Afabil, un donjuan – sau cel puţin aşa îi plăcea să se creadă – tânărul Ciano avea părul negru, bine îngrijit, pieptănat pe spate. „Nu-mi place, a murmurat Rachele, nu e unul de-ai noştri. E un *signore*". În ziua în care Galeazzo a venit acasă la Mussolini, pentru a-i cere în mod formal mâna Eddei, Rachele a făcut tot ce a putut pentru a-l descuraja. „Ar trebui să ştii, i-a spus ea lui Galeazzo atunci când Mussolini l-a condus din biroul său şi a anunţat vestea, că Edda nu ştie să

facă nimic. Nu ştie să gătească, nici măcar să fiarbă un ou şi nici să aibă grijă de o casă. Cât priveşte caracterul ei, este cel mai bine să nu discutăm despre asta. Sunt mama ei şi trebuie să te pun în gardă". 13

Sute de invitaţi – femei îmbrăcate în mantouri colorate cu gulere de blană şi bărbaţi în costume negre – s-au adunat pe terenul din jurul Villei Torlonia în acea zi din aprilie 1930, ziua cununiei, pentru a lua parte la recepţie. Construcţia albă se înălţa masivă, deasupra scărilor largi, mari, care duceau la coloanele înalte, alb strălucitoare din faţa ei. Un scurt jurnal de ştiri filmat îl prezintă pe nunţiul papal, Borgongino, purtând o discuţie amicală cu Dino Grandi, liderul fascist. Mai târziu, nunţiului papal avea să i se facă onoarea de a sta în grădină la aceeaşi masă, mică, rotundă cu Mussolini, care începuse să chelească şi nu purta pălărie. Şcolăriţe romane, îmbrăcate în rochii lungi, albe, având fiecare la gât câte un arc, cântau în cor. Fraţii mai mici ai Eddei erau şi ei prezenţi, îmbrăcaţi în pantaloni scurţi, negri şi cu cămăşi albe, descheiate la guler, cu părul pieptănat lins, pe spate. După concert, şcolăriţele au trecut în pas de paradă pe lângă tinerii căsătoriţi. În timp ce Edda îşi ţinea braţul drept ridicat pentru salutul fascist, Galeazzo stătea cu mâinile la spate, strângându-şi jobenul.

După ceremonie, care s-a ţinut într-o biserică parohială din apropiere, mirii şi părinţii lor s-au dus la Bazilica Sfântul Petru. Galeazzo şi Edda, în rochie albă, cu o tocă de dantelă de aceeaşi culoare, răsucită într-un stil care amintea de

femeile din anii 1920, au urcat impozantele trepte ale bazilicii, doi copii ducându-i lunga trenă unduitoare. Mussolini, asemenea proaspătului său ginere, era îmbrăcat în redingotă şi purta joben. Mulţimea entuziastă şi-a ridicat mâinile pentru salutul fascist. În bazilică, Borgongini a oferit cuplului binecuvântarea lui Pius al XI-lea şi i-a dat Eddei un dar din partea papei, un rozariu minunat făcut din aur şi malachit.14 Tinerii căsătoriţi s-au mutat în casa părinţilor lui Galeazzo, însă doar pentru o perioadă scurtă de timp, căci libertina Edda n-o putea suporta pe soacra ei, o femeie mai curând corpolentă, pe care o numea *la bertuccia*, maimuţa.15

*

* * *

Cum toamna se apropia, nunţiul, la insistenţele papei, îi amintea în repetate rânduri lui Mussolini de promisiunea de a aboli sărbătoarea patriotică. Ducele se răzgândise, temându-se că abolirea l-ar fi făcut să pară slab. Papa nu avea să renunţe. Dacă 20 septembrie avea să fie din nou sărbătorit, l-a prevenit el, urma să-şi facă public protestul.16

Ameninţarea a avut efectul scontat. Ducele l-a convocat pe nunţiu la palatul Venezia, imensul palat medieval în care îşi mutase cabinetul în anul anterior. Construit de papa Paul al II-lea în secolul al XV-lea, acesta se înălţa într-o *piazza*, în diagonală faţă de monumentul închinat lui Victor Emmanuel al II-lea (ridiculizat de criticii săi deoarece semăna cu un monstruos tort de nuntă de culoare albă), în 1924, Mussolini îşi începuse

programul de renaştere a Romei antice prin demolarea caselor şi a bisericilor, unele datând din perioada Renaşterii, care ocupau zona din apropierea pieţii Traian şi a forumului roman. Curând el avea să demoleze şi mai multe clădiri pentru a crea un bulevard impozant, cu o lăţime de 30 m, cu tot cu trotuare, mergând de la piaţa Venezia, trecând de aceste ruine antice, până la Colloseum.17

Când nunţiul, care purta ochelari, îmbrăcat cu sutana neagră întinsă peste abdomenul uşor proeminent a intrat în biroul lui Mussolini în acea zi de septembrie 1930, Ducele l-a salutat cu obişnuitul său aer de milă morocănoasă. El îşi amenajase noul birou în imensa Sală a Hărţii Lumii. Încăperea avea o lungime de 20 m şi o lăţime de 17 m şi tavanul pictat cu fresce, aflat la circa 13 m înălţime. Întreg peretele vestic era acoperit cu un mozaic ce reda harta lumii. Mussolini era bine dispus şi arăta bine, tenul lui bronzat contrastând cu albul costumului său din lână. Întrebat despre bronz, Mussolini a răspuns că se ducea la plajă zilnic, înota şi urma ceea ce el numea *la cura dell'uva*, cura de struguri.

Strugurii, i-a explicat el nunţiului încurcat, reprezintă medicamentul pe care natura l-a dat oamenilor, care oricum nu-i apreciază virtuţile. Un ciorchine de struguri mâncat pe stomacul gol stimulează ficatul, are un uşor efect laxativ şi te face să te simţi plin toată ziua.

Dictatorul suferea din pricina nervilor stomacali. În momentele de mare stres, dureri atroce îl făceau să se îndoaie şi îl obligau să stea

la pat. În timpul unei asemenea crize, imediat după ce îşi anunţase dictatura cu şapte ani în urmă, scuipase sânge. Cu toate că fuseseră chemaţi medici specialişti, niciunul nu a putut să ofere un diagnostic ferm. Aşa se făcea că bărbatul care era cândva renumit datorită plăcerii sale pentru cafelele espresso duble, trecuse la o dietă cu ceai de muşeţel, fructe şi legume. Pe durata şedinţelor Marelui Consiliu care aveau loc seara târziu, în timp ce membrii dădeau pe gât un espresso după altul pentru a rămâne treji, Ducele bea mult suc de portocale proaspăt stoarse. Evita cafeaua şi alcoolul.18

— Ştiţi de ce mă aflu aici, i-a spus Borgongini.

Drept răspuns, Mussolini a scos recenta scrisoare a nunţiului, conţinând ameninţarea papei, indicând pasajele pe care le subliniase cu creionul albastru. Neobosit, Mussolini făcea însemnări pe marginea documentelor pe care le cerceta cu atenţie, folosind un creion gros roşu sau albastru, pe care le înlocuia numai atunci când din acestea nu mai rămâneau decât nişte căpeţele.19

Ducele a clătinat din cap. Sărbătoarea din 20 septembrie era stabilită prin lege, i-a spus el, şi nu putea fi schimbată printr-un vot în parlament.

— Aşadar, pentru acest an, haideţi să minimalizăm şi mai mult festivităţile, a propus el în chip de compromis. Ne vom debarasa de lumini, de drapele, cu excepţia celor de pe clădirile publice. La următoarea şedinţă de cabinet vom decide abolirea ei şi eu voi sprijini acest lucru în parlament.20

15 Ba nu, Excelenţa Voastră, i-a replicat tenacele Borgongini, acestea nu reprezintă soluţii. Sărbătoarea trebuie să fie amendată şi încă înainte de 20 septembrie. Altminteri conştiinţa Sfântului Părinte îl va obliga să protesteze public... Şi lumea toată va râde de noi spunând: „Ce conciliere mai este şi aceasta!”

Articolul 6 din Tratatul lateran, a observat nunţiul, abroga toate actele guvernărilor anterioare care erau contradictorii acestuia şi astfel Mussolini ar fi putut pur şi simplu să anunţe că sărbătoarea se anula ca parte a prevederilor pactului.

Mussolini s-a gândit puţin şi a fost de acord că acest lucru îi putea oferi o cale de ieşire. I-a spus nunţiului că urma să discute cu consilierii săi juridici şi apoi va lua legătura cu el.

Când Borgongini s-a ridicat să plece, i-a prezentat condoleanţele sale pentru recentul deces al nepotului lui Mussolini, fiul fratelui său, Arnaldo. Ducele a fost cuprins de melancolie, căci tocmai reflecta la ultimele zile de suferinţă ale băiatului şi la adânca credinţă catolică a fratelui său.

16 Şi eu sunt credincios, l-a asigurat el pe nunţiu. De parcă n-aş fi! Dar, a adăugat el, oamenii m-au înrăit.21

*

* * *

Curând, Ducele l-a invitat din nou pe nunţiu. Cu toate că ar fi fost nevoie de o lege pentru a anula sărbătoarea de la 20 septembrie, i-a spus el, avea să comunice presei că o propunere de

anulare urma să fie trecută pe agenda de lucru a următoarei întruniri a cabinetului. Se propunea înlocuirea cu o altă sărbătoare, aniversarea Marşului asupra Romei, în data de 28 octombrie.

Papa, i-a răspuns Borgongini, ar fi putut găsi acceptabil compromisul. Şi totuşi papa nu avea să fie satisfăcut de propunerea înlocuirii vechii sărbători cu cea din 28 octombrie, ci mai curând ar fi preferat înlocuirea cu data Concilierii din 11 februarie.

17 Să lăsăm asta, i-a spus Mussolini ridicând tonul. Aţi vrut ca eu să anulez sărbătoarea de la 20 septembrie, haideţi să ne mulţumim cu asta. Destul! N-aş vrea ca dumneavoastră să începeţi să-mi cereţi să schimb numele străzii *via 20 settembre* sau să vă plângeţi că manualele din clasele primare vorbesc despre intrarea italienilor în Roma la 20 septembrie.

Mussolini s-a ridicat.

— Am lucruri mult mai importante care să mă preocupe decât o sărbătoare, i-a spus, concediindu-l pe nunţiu.22

Nefiind o persoană uşor de intimidat, papa a insistat dorind ceva mai mult. Deşi Borgongini îi transmisese cele spuse de Mussolini cu privire la schimbarea numelor străzilor, el a insistat ca prim-ministrul să schimbe numele străzii *via 20 settembre*, una dintre cele mai importante străzi din Roma. Ar fi trebuit să se cheme, a propus papa, *via 11 febbraio*, în onoarea datei încheierii Acordurilor luterane. Când Mussolini a aflat despre cea mai recentă cerere a papei, l-a chemat imediat pe nunţiu.

18 Probabil că vreţi să declanşaţi cea mai feroce reacţie anticlericală, i-a spus Ducele furios. Regret ceea ce am făcut cu 20 septembrie… Nu termin de făcut un lucru când îmi cereţi altul, chiar înainte ca miniştrii să se reunească, înainte ca legea să fie aprobată, în pofida faptului că eu v-am specificat în mod clar că nu se pune problema schimbării numelui străzii.

Exista un motiv pentru care el adusese în discuţie numele străzii la ultima lor întâlnire, i-a spus Ducele.

19 Vă cunosc şi mă aştept ca, după ce m-aţi convins să anulez sărbătoarea, să-mi cereţi şi schimbarea numelui străzii, şi după ce vom fi scăpat de stradă, cine ştie ce alte lucruri? Ce mai urmează? l-a întrebat Mussolini. Italia are nouă mii de sate şi cine ştie câte străzi cu nume care îl ofensează pe papă?

Conducându-l pe nunţiu spre uşă, Mussolini a început să se calmeze.

— Noi facem politică aşa cum mâncaţi dumneavoastră o anghinare, pe rând, câte o frunză, i-a explicat el. Căci aceasta este puterea mea. Fac lucrurile în felul meu, fără paşi care nu sunt necesari.

Trebuie să respect litera legii. Nu vreau să fiu ca un elefant într-un magazin de porţelanuri.23

*

* * *

Ca o consecinţă a încheierii Acordurilor luterane, Mussolini a intrat în ceea ce istoricii descriu ca fiind o eră a consensului. Nefiind nevoit să facă faţă unei opoziţii semnificative, setea de

adulaţie s-a amplificat.24 Nu numai că cerea presei să se refere la el ca fiind Ducele, dar insista ca să fie scris cu majuscule, DUCE.25 Existau pretutindeni imagini cu el, în clădirile publice, în case şi în magazine. Ziarele şi revistele înserau fotografii eroice cu el, pe care le trecea în revistă cu mare grijă înaintea publicării. Le excludea în totalitate pe cele în care apărea alături de măicuţe, călugări sau preoţi, convins fiind că aduceau ghinion.26

Mussolini îşi cultiva şi imaginile cinematice. Roma era plină de cinematografe – unul dintre acestea având chiar şi un acoperiş retractabil pentru a permite aerului să intre – iar oamenii mergeau în număr mare să vizioneze ultimele propuneri de producţii cinematografice.27 Ducele colabora îndeaproape cu noua agenţie naţională de film, iar o lege din 1927 prevedea ca ultimele clipuri în care apărea el să fie difuzate în toate cinematografele din Italia.

O nesfârşită revărsare de noi pelicule imortalizau dedicarea dictatorului faţă de noile proiecte, discursurile ţinute la adunările grupărilor tineretului fascist, depunerea de coroane la mormintele martirilor fascişti şi acordarea de medalii ţărănoilor îmbrăcate frumos. Alte clipuri îl prezentau pe Mussolini îmbrăcat în costum alb strălucitor inspectând lucrările proiectelor publice sau într-o varietate de posturi sportive, inclusiv cea care îl prezenta pe Duce călare pe un cal maro, îmbrăcat cu o cămaşă al cărei guler era descheiat, sărind peste obstacolele plasate la repezeală pe terenul din jurul Villei

Torlonia. Existau, de asemenea, şi unele pelicule mai neînsemnate, o privire aruncată asupra vieţii populare. Unii semnalau victoria unor faimoşi boxeri sau ciclişti italieni. Alţii includeau festivaluri populare, ca de exemplu documentarul care prezenta festivalul popular din cartierul roman Trastevere, nu departe de Vatican. Cinefilii ajungeau să vadă cum oamenii intrau până la piept în nişte saci mari, ţopăind apoi pe stradă până la linia de finiş. Urma cursa cu ouă şi fiecare concurent – nicio femeie printre ei – se străduia să menţină oul în echilibru într-o lingură în timp ce alerga pe stradă. La sfârşitul cursei, pavajul cu piatră cubică era împroşcat jucăuş de ouăle-muniţie atestând participarea celor care nu reuşiseră să ducă la bun sfârşit cursa. Când pe ecranul cinematografului şi-a făcut apariţia Musssolini, râsul a contenit pe dată. Oamenii s-au ridicat în picioare.

Nu toată lumea era mulţumită de acest omagiu forţat adus dictatorului. Circula o legendă potrivit căreia într-o zi Mussolini s-a decis să meargă deghizat la un cinematograf. Când toţi s-au ridicat la vederea imaginii sale pe ecran, el a rămas aşezat. Un bărbat care stătea în spatele lui în sala întunecoasă l-a bătut pe umăr şi i-a şoptit la ureche: „Signore, şi eu simt la fel ca dumneavoastră, dar v-aş sfătui să vă ridicaţi dacă nu vreţi ca aceste gorile să vă crape capul".28

În apariţiile publice, consilierii Ducelui aveau grijă să fie înconjurat de mulţimi care îl adorau, chiar dacă aceasta însemna să recruteze agenţi de poliţie îmbrăcaţi în haine civile. Navarra,

asistentul personal al lui Mussolini, îşi amintea că odată, când s-a publicat o imagine a Ducelui dansând vals cu o ţărancă, circula un zvon conform căruia partenera de dans nu era, de fapt, femeie, ci un poliţist deghizat.

Mussolini uita uneori că muncitorii, ţăranii şi artizanii cu care se fotografia în timpul călătoriilor erau de fapt propriii agenţi de poliţie. Dar în timpul unei ceremonii de consacrare a unei noi clădiri şi-a amintit. Întorcându-se spre „zidarul" care stătea alături de el, Ducele l-a întrebat în şoaptă dacă era poliţist.

— Nu, Duce! i-a răspuns omul.

— A, bravo! a replicat încântat Mussolini. Atunci, ce eşti, meşter zidar?

— Nu, Duce, i-a răspuns acesta, sunt sergent în armată.

CAPITOLUL 11

Întoarcerea fiului risipitor

La momentul ratificării Acordurilor luterane, cardinalul Gasparri, în vârstă de şaptezeci şi şapte de ani, era deja secretar de stat de peste cincisprezece ani, sub domnia a doi papi. Deoarece îl ajutase pe Ratti să-şi asigure alegerea în 1922, Gasparri putea conta pe sprijinul acestuia, iar în calitatea de papă, Pius al XI-lea preţuia experienţa secretarului său de stat. Totuşi, pe măsură ce anii treceau, conflictul mocnea între cei doi, deoarece suveranul pontif nu tolera să împartă puterea la Vatican.1

Gasparri părăsea rareori Roma, cu excepţia vacanţei de vară pe care o petrecea în oraşul natal din nord-estul capitalei. Acolo era înconjurat de

familia sa extinsă şi tratat ca o celebritate, băiatul care reuşise în viaţă. Când Gasparri se afla la Roma, membrii personalului său treceau pe la biroul lui în fiecare dimineaţă pentru a primi instrucţiuni. Îl găseau pe acesta stând aşezat la o masă mare, rotundă, plină de teancuri de documente şi de corespondenţă. Când se afla la casa sa de vară, consilierii săi făceau cu rândul pentru a-i duce corespondenţa. Acolo îl găseau pe rotofeiul şi scundul cardinal, îmbrăcat într-o haină bisericească simplă, de culoare neagră, cu pălăria mare, din postav, cu boruri, aşezată alături de el, stând jos sub un copac mare, bucurându-se de umbra lui, de aerul curat şi de privelişte.2

Datorită umorului lui Gasparri, simplu şi nepretenţios, ceilalţi se simţeau în largul lor. Însă acest lucru nu însemna că ambasadorii de pe lângă Sfântul Scaun îl găseau mereu amabil. Aşa după cum raporta trimisul britanic, era „departe de a fi candid... sau, spus mai pe şleau, minţea frumos”. Când ambasadorul francez l-a acuzat într-o zi că nu spune adevărul, Gaspard i-a răspuns că el pur şi simplu făcea ceea ce li se cerea tuturor diplomaţilor, adăugând, cu obişnuita-i sclipire din ochi, că, dacă era necesar, papa avea să-i acorde iertarea păcatelor.3

Thomas Morgan, un reporter american, a relatat despre vizita pe care a făcut-o la biroul lui Gasparri în plină criză cu guvernul mexican, care începând din anii 1920 închisese un mare număr de biserici şi seminarii. Morgan l-a găsit pe Gasparri remarcabil de calm, vorbind „ca un mare înţelept”. Biserica, i-a spus acesta, supravieţuise

timp de multe secole şi unor lucruri cu mult mai rele. Avea să continue să le supravieţuiască inamicilor săi.

— *Nonprevalebunt*, a repetat el în latină. Ei nu vor izbândi.

În timp ce cardinalul îl conducea spre uşă pe reporter, papagalii pe care îi ţinea Gasparri în birou, au început să cârâie: *Non prevalebunt*! *Non prevalebunt*! Aparent, secretarul de stat petrecuse ceva timp cu ei învăţându-i această lecţie de istoria Bisericii.4

Încă din 1926 se răspândiseră zvonuri potrivit cărora papa nu era mulţumit de secretarul său de stat. Se spunea că în efortul de a-l determina să demisioneze, papa îl umilea, făcându-l să aştepte în anticameră înainte de a-l primi şi jignindu-l în fel şi chip, încât, după cum spunea un informator, nici măcar un servitor nu ar fi suportat.5

Semnarea Acordurilor luterane în 1929 s-a dovedit a fi marele triumf public al lui Gasparri. Puţine fotografii erau mai familiare decât cea care îl înfăţişa pe el, cu un stilou în mână, şezând alături de Mussolini. Însă pactul s-a dovedit a fi o binecuvântare amestecată pentru bătrânul secretar de stat. Înfuriat de publicarea discursurilor parlamentare ale lui Mussolini şi îngrijorat că dictatorul nu avea de gând să fie atât de cooperant pe cât sperase el în crearea unui stat catolic, Pius a hotărât că avea nevoie de un nou secretar de stat. Papa l-a informat pe Gasparri pentru prima dată în iulie că el considera că era timpul pentru o schimbare şi i-a spus să se mai gândească la acest lucru. De la reşedinţa sa de

vară, din munţi, Gasparri i-a răspuns: „Nu am uitat (şi cum aş putea să uit) ce mi-a spus Sfinţia Voastră în iulie anul trecut, şi anume că, mai ales ţinând seama de luptele contra Partidului Fascist în apărarea Acţiunii Catolice, Sfinţia Voastră considera oportun ca altcineva să-mi ia locul". Gasparri a adăugat că şi el era de părere că probabil era momentul cel mai potrivit să părăsească postul pe care îl deţinea de atâţia ani, „deşi din cu totul alte motive decât cele citate de Sfinţia Voastră". Aici Gasparri a menţionat că la vârsta sa nu mai avea nici memoria şi nici energia pe care le avusese odată.6

Papa a mai aşteptat câteva luni înainte de a face schimbarea. A început să se vadă cu Gasparri din ce în ce mai rar, bazându-se pe ceilalţi, în special pe subsecretarul său, monseniorul Pizzardo.7 încordarea aşteptării de a fi demis a erodat toată bruma de reţinere diplomatică pe care o mai avea secretarul de stat. „Este o viaţă dificilă", a oftat Gasparri după una dintre întâlnirile cu papa. Pius al XI-lea avea multe merite, i-a spus el ambasadorului italian, însă era adeseori „rece ca marmura".8

Înlocuirea secretarului de stat devenise subiect de intense speculaţii.9 Gasparri spera că papa avea să-l numească pe discipolul său, cardinalul Bonaventura Cerretti. Exista un motiv pentru a crede că papa ar fi putut să-i urmeze sfatul. În 1925, la scurt timp după ce Cerretti revenise din postul său de nunţiu papal la Paris şi fusese numit cardinal, papa lăsase să se înţeleagă că s-ar putea să vrea ca, într-o bună zi, el să-i

succeadă lui Gasparri. Unul dintre diplomaţii de frunte de la Vatican, Cerretti funcţionase în Mexic, Statele Unite şi Australia şi îl reprezentase pe papa Benedict al XV-lea la negocierile de pace de după încheierea războiului de la Paris. Însă în toamna lui 1929, Cerretti i-a spus unui ziarist că el nu voia postul. „Cu Pius al XI-lea, i-a explicat el, secretarul de stat are puţine de făcut. Nu-şi poate asuma niciun fel de responsabilităţi directe şi nici nu poate să-şi pună amprenta în conducerea Bisericii. Cu alte cuvinte, ai putea spune că el este un simplu executant al ordinelor venite de sus.6610

Comentariile lui Cerretti ar putea fi puţin suspecte, căci, de vreme ce mulţi îl vedeau ca pe alegerea evidentă, el avea motive să se teamă că papa ar fi putut să îl sară. Simpatiile lui Cerretti pentru democraţi şi pentru Partidul Popular din Italia erau bine cunoscute, iar papa era conştient de opoziţia acestuia faţă de pactul pe care îl încheiase cu Mussolini”. În locul său, în decembrie papa l-a ales pe nunţiul său în Germania, Eugenio Pacelli. Avea să se dovedească a fi o decizie fatidică, fiindcă Pacelli avea să-i succeadă la tronul apostolic un deceniu mai târziu. Cerretti era indignat. El era sigur că alegerea fusese opera unui lacheu, Francesco Pacelli, care se folosise de frecventele întâlniri cu Pius al XI-lea pentru a-l ridica pe fratele său în ochii papei.

„Că Pius al XI-lea îl va prefera pe Pacelli mie, în pofida a tot ceea ce am făcut pentru el, în pofida loialităţii mele tenace, a experienţei mele diplomatice de peste treizeci de ani… mă face să

mă enervez când mă gândesc la acest lucru, nu pot să accept, fumega Cerretti. Pacelli şi fratele său, servitorii şi sclavii fascismului, complicii cumpăraţi de Mussolini, discreditează Sfântul Scaun. Ei umilesc papalitatea, îi slăbesc puterea şi îi diminuează autoritatea morală şi educativă în ochii tuturor puterilor catolice". 12

Luigi Aldrovandi, ambasadorul lui Mussolini în Germania a oferit o perspectivă mult mai plină de înţelegere faţă de numire. Eugenio Pacelli era o persoană de înaltă ţinută morală, a spus el, combinând o inteligenţă vastă cu abilitatea de a rămâne calm. El proiecta atât demnitate, cât şi o credinţă religioasă profundă. Poate că lucrul cel mai important, era de părere ambasadorul, avea să fie prieten cu guvernul fascist. „Monseniorul Pacelli, a raportat el, şi-a exprimat admiraţia pentru Excelenţa Sa Mussolini chiar şi înainte de Acordurile luterane". 13

Pacelli era opusul lui Gasparri, în multe privinţe. Era născut la Roma în 1876. Bunicul din partea tatălui său fusese ministru în timpul guvernării papale a lui Pius al IX-lea, fugise cu papa în 1848 atunci când revoluţia din Roma îl trimisese în exil, iar la întoarcere a fost unul dintre fondatorii ziarului *L'Osservatore Romano*. Tatăl lui Pacelli era decanul avocaţilor de la Vatican şi funcţionase între 1886 şi 1905 în consiliul oraşului Roma. Lui Eugenio, un copil timid, firav, care purta ochelari de mic, îi plăcea să cânte la vioară. Nu-şi arătase interesul pentru sport sau jocurile de copii.14

La optsprezece ani, Pacelli a intrat la Colegiul

Capranica, cel mai vechi seminar al Romei, rampa de lansare pentru multe cariere diplomatice de rang înalt de la Vatican în decursul secolelor. Cu toate că s-a descurcat bine la studii, tânjea după solitudine şi îi era dor de casă. Dată fiind puterea familiei sale, el a câştigat o dispensă rară şi i s-a permis să locuiască acasă pe toată durata studiilor.15

În 1901, la doi ani după hirotonirea sa, lui Pacelli i s-a acordat titlul de doctor în Drept civil şi canonic mutându-se apoi la birourile secretariatului de stat de la Vatican al Congregaţiei pentru Afaceri Extraordinare Ecleziastice. Nu ar fi putut să aibă o asemenea ascensiune rapidă în următorii ani fără participarea la campania antimodernismului, o condiţie necesară pentru a avansa sub Pius al X-lea.16 Dar Pacelli era precaut şi îşi măsura cuvintele în discursuri şi se împrietenise cu Giacomo Della Chiesa în timp ce erau amândoi în cabinetul secretarului de stat. În 1914, când Della Chiesa a devenit papa Benedict al XV-lea, el l-a promovat pe Pacelli în funcţia de subsecretar de stat.

Trei ani mai târziu, papa l-a numit pe Pacelli în postul de nunţiu papal în Bavaria. Era pentru prima dată când bărbatul în vârstă de patruzeci şi unu de ani îşi părăsea mama şi se muta din casa părintească. După câţiva ani, a fost numit nunţiu în Germania şi s-a mutat de la München la Berlin.

Atunci când a plecat prima dată la München, Pacelli a cumpărat locurile din două compartimente de tren, unul pentru el şi celălalt

pentru cele şaizeci de valize cu mâncare pe care le-a luat cu el.17 Odată ajuns la destinaţie, a cerut să aibă călugăriţe germane care să aibă grijă de gospodăria sa. Una dintre acestea, în vârstă de douăzeci şi patru de ani, Pascalina Lehnert, era destinată să joace un rol important în viaţa lui. Pascalina s-a îndrăgostit brusc de nunţiu, „înalt şi suplu, cu faţa extrem de îngustă şi palidă, scria ea amintindu-şi de primele impresii, avea nişte ochi care îi reflectau sufletul şi îi dădeau o frumuseţe aparte”. Considera că, fără ea, el avea să fie neajutorat în mânuirea celor necesare unei vieţi de zi cu zi.

În 1919, Pacelli a suferit o traumă care avea să-l marcheze pentru tot restul vieţii. În luna aprilie a acelui an, în mijlocul haosului postbelic, în München a fost proclamată pentru scurt timp o Republică Sovietică. În fruntea unei brigăzi de miliţie alcătuită în mare grabă, ai cărei membri erau înarmaţi cu puşti, revolvere şi grenade de mână, un comandant comunist a izbit în uşa nunţiaturii. I-a spus personalului înspăimântat că venise pentru a rechiziţiona limuzina nunţiului. Pe Pacelli, îngrozit de invazie, l-a durut în mod special solicitarea lor. Avea o febleţe pentru maşina sa, un Mercedes Benz, pe care îl descria cu afecţiune ca fiind „o trăsură splendidă, cu blazon pontifical”. Chemat jos să se confrunte cu intruşii, el le-a respins solicitarea ca fiind o flagrantă violare a legii internaţionale, în timp ce încerca să le arate certificatul de extrateritorialitate care proteja nunţiatura, unul dintre bărbaţi i-a pus ţeava puştii în piept.

Comandantul, descris de Pacelli drept „un tip de delincvent oribil”, nu s-a lăsat impresionat. L-au împins trecând de el şi au intrat în garaj, însă şoferul defectase maşina. Frustraţi, invadatorii i-au spus lui Pacelli că, dacă limuzina nu era gata până a doua zi, aveau să-i aresteze pe toţi şi să arunce clădirea în aer.

Relatările despre următoarele douăzeci şi patru de ore diferă radical. În raportul pentru Gasparri, Pacelli menţiona că, imediat după plecarea oamenilor, a avut un puseu de gripă, agravat şi de „probleme digestive” şi a plecat acasă pentru a se trata. Însă se pare că, de îndată ce detaşamentul a plecat, Pacelli s-a prăbuşit, enervat din cauza invaziei. A plecat în mare grabă din München, pentru a se reface într-un sanatoriu particular, la sute de kilometri depărtare. Când detaşamentul s-a întors a doua zi, el nu mai era acolo.18

Cât timp a stat în Germania, Pacelli s-a străduit să impună regula ierarhiei de la Vatican, chestiune deloc simplă într-o ţară în care de mult timp episcopii îşi preţuiau prestigiul avut. Părintele Hubert Wolf, una dintre cei mai importante autorităţi întâlnite de Pacelli în anii petrecuţi în Germania, descrie perioada:

„Pentru Pacelli, episcopii reprezentau ceva mai mult decât băieţii de altar, chemaţi să acţioneze numai la instrucţiunile papei… Roma voia persoane care să fie de acord cu toate, devotate Sfântului Părinte ca nişte copii. Acesta era criteriul de căpătâi al lui Pacelli în baza căruia stabilea dacă cineva era sau nu un bun episcop,

iar el nu precupeţea niciun efort pentru a instala asemenea oameni şi pentru a pune capăt independenţei Bisericii germane”.19

Pacelli era impresionat de punctualitatea germană, de caracterul germanilor demn de încredere şi de etica muncii lor. Cu toate că nu şi-a învins niciodată teama de a zbura cu avionul, s-a îndrăgostit de tehnologia germană.

Printre acele experienţe din Germania, cea care avea să-l afecteze cel mai mult a fost escaladarea valului de ostilitate faţă de evrei, în primele zile petrecute la München a scris despre „o cruntă tiranie revoluţionară ruso-evreiască” şi în decursul celor doisprezece ani petrecuţi în Germania a făcut în mod constant menţiuni despre mediul evreiesc al socialiştilor şi comuniştilor.20 într-un raport din 1919 el relata despre liderul comunist al consiliului revoluţionar din München, care a durat extrem de puţin: „un tânăr, deopotrivă rus şi evreu... Palid, murdar, cu ochii lipsiţi de orice expresie şi cu un glas răguşit şi vulgar; un tip cu adevărat respingător şi totuşi cu un chip inteligent şi pişicher”.21

*

* * *

Eugenio Pacelli a devenit secretar de stat în februarie 1930. „Era înalt, subţire, cu tenul închis la culoare, cu părul care îi încărunţea, cu un chip ascetic, având o înfăţişare energică ce exprima bunăvoinţă, purtând o bonetă roşie pe creştetul capului său mic, aristocratic, o capă de satin purpuriu pe umeri, un brâu de aceeaşi culoare peste sutana neagră cu împletituri şi nasturi

strălucitori şi o cruce de aur atârnând pe un lanţ peste pieptul său”. Acesta este modul în care a fost descris de către ambasadorul francez. În locul scundului, corpolentului „păstor”, conform propriei descrieri, se găsea romanul înalt, suplu, purtător de ochelari, cu o înfăţişare aristocratică. Pacelli era greu de imaginat stând la umbra unui copac pe o coastă de deal.22 Unul dintre favoriţii societăţii romane, Pacelli îşi câştigase admiraţia printre membrii corpului diplomatic de la Vatican datorită manierelor sale pline de tact. De asemenea, era apreciat pentru abilitatea sa de a vorbi cu mulţi dintre ei în limba lor maternă, fiind un bun cunoscător de franceză, germană, engleză şi spaniolă.23

Prin comparaţie cu Gasparri, care vorbea rar în public, Pacelli era un orator iscusit şi avea să-l reprezinte pe Pius al XI-lea la multe întruniri internaţionale de rang înalt. Avea o memorie prodigioasă. „Dacă am scris sau am dactilografiat o predică sau o conferinţă, spunea el odată, văd textul derulându-se în faţa ochilor mei în timp ce rostesc cuvintele, de parcă le-aş citi”. 24 Pacelli a insistat să fie informat în legătură cu orice subiect şi dădea dovadă de meticulozitate în analizarea celor mai mici detalii, mergând până la a verifica adresa de pe fiecare plic care urma să fie expediat prin poştă. În fiecare seară, subsecretarii săi îi pregăteau un dosar cu acte şi scrisori pentru a fi semnate, uneori de ordinul sutelor. A doua zi el le returna sortate în două mape. Una conţinea documentele pe care le semnase, iar cealaltă, pe cele la care detectase erori. Acestea urmau să fie

din nou dactilografiate. Asistenţii săi obişnuiau să o numească pe cea de-a doua mapă „infirmeria” şi se rugau în fiecare dimineaţă ca aceasta să aibă cât mai puţini pacienţi.25

Papa Pius al XI-lea, scria un corespondent al ziarului *The New York Times* la Vatican, era „nu atât auster, cât serios, de obicei… rareori zâmbea sau se relaxa”.26 Alţii îl descriau pe papă ca fiind „melancolic”. Optând pentru Pacelli, el a ales un om care, în mod similar, simţea povara grea a funcţiei pe care o deţinea. Însă acesta era un bărbat cu un mare autocontrol. El nu avea în comun cu papa temperamentul sau excitabilitatea acestuia. De asemenea, era un om cu tabieturi şi, venind la Roma, a adus-o pe sora Pascalina pentru a-i aranja apartamentul de la Vatican. Aceasta a făcut ca unii să ridice din sprâncene, dată fiind vârsta ei fragedă, dar ea a rămas cu el până în ziua în care a murit. Bănuielile legate de posibilitatea ca ei să fi avut relaţii nepotrivite părea deplasată. Mai corecte sunt speculaţiile potrivit cărora ea o înlocuia pe mama lui la treburile gospodăreşti. Ea era, cu siguranţă, la fel de protectoare ca orice mamă şi multora de la Vatican nu le era pe plac influenţa pe care o exercita.27

Treaz în jurul orei 6.15, noul secretar de stat celebra liturghia împreună cu un grup de călugăriţe şi preoţi înainte de a lua un mic dejun frugal. Apoi aştepta să fie chemat de papă pentru întâlnirile lor matinale. O relaţie apropiată, deşi formală, s-a înfiripat între eruditul papă nediplomat, un bărbat dintr-un târg de la periferia

oraşului Milano, şi spiritualul Pacelli din Roma, cel care, din punct de vedere politic, avea relaţii. La întâlnirile lor matinale, noul secretar de stat aducea cu el o agendă şi un teanc de rapoarte nunţiale, precum şi alte materiale care urmau a fi analizate.

Cardinalul revenea de la aceste întâlniri cu bucăţi groase de hârtie, pătrate, pe care notase instrucţiunile papei, cu scrisul său mic, îngrijit.28 Spaţioasele birouri ale secretarului de stat se aflau la etajul doi al palatului Vatican. Pacelli trecea de jandarmul care păzea intrarea din exterior. Cu uniforma sa colorată şi căciula înaltă din blană părea că fusese lăsat în urmă de către Napoleon. Apropiindu-se de biroul său, cardinalul obişnuia să dea din cap în semn de salut spre secretarul său particular, îmbrăcat în sutană neagră, şi spre nobilul gardian în uniformă care stătea la uşa sa. Apoi, Pacelli îi chema pe cei doi subsecretari pentru a analiza instrucţiunile papei şi pentru a-şi planifica lucrările din acea zi.

Cardinalul îşi rezerva două dimineţi pe săptămână pentru a se întâlni personal cu ambasadorii acreditaţi pe lângă Sfântul Scaun.

Aceştia îşi aşteptau rândul într-o încăpere spaţioasă, cu o înfăţişare nobilă, ai cărei pereţi erau tapetaţi cu damasc roşu. Într-o dimineaţă obişnuită, în încăperea alăturată, decorată şi ea, se putea întâmpla ca un nunţiu papal aflat în vizită la Roma să aştepte întâlnirea programată, alături de un delegat apostolic din Orient cu barbă, îmbrăcat în rasa sa de călugăr şi împreună cu alţi demnitari ecleziastici. Ei se aşezau într-unul dintre

cele unsprezece fotolii încrustate cu aur, aranjate în jurul unei mese acoperite cu o faţă de masă bogată, de culoare roşie. Prelaţii de rang mai mic – preoţii, călugării şi călugăriţele – se aşezau în fotoliile mai simple, care erau aliniate de-a lungul intrării spre biroul secretarului de stat. În orice moment al zilei, vizitatorii riscau să fie poftiţi afară în toiul discuţiei lor cu secretarul de stat atunci când un cardinal-şef de departament din Curie sosea pe neaşteptate.29

La ora 1 p.m., după o pauză de o jumătate de oră pentru masa de prânz, Pacelli lipsea o oră, timp în care se plimba, uneori în grădinile Villei Borghese, de pe celălalt mal al Tibrului. Un asistent care ducea documentele ce trebuiau analizate îl însoţea adesea, în timp ce un poliţist mergea în urma sa, la o distanţă respectuoasă.30 întors la Vatican, secretarul de stat avea mai multe întâlniri înainte a trece prin documentele din acea zi. La 8.30 p.m., se întrerupea pentru cină şi apoi, după ce mergea la capelă pentru a recita rozariul, se întorcea la lucru până după miezul nopţii.31

Atunci când Pacelli a devenit secretar de stat, sentimentul general care domnea printre diplomaţii de la Vatican era că, în contrast cu Gaspard, cel genial şi prea încrezător în sine, el era mai degrabă formal şi ezitant în a-şi exprima ideile personale. Era mereu graţios, dar ori de câte ori intervenea o problemă, el răspundea zicând că va fi nevoie să-l consulte pe papă.32 „Secretarul de stat, scria emisarul britanic în raportul său anual din 1930, era practic redus la

poziţia unui simplu funcţionar”. 33

Cărturarul şi episcopul francez Alfred Baudrillart a înregistrat o impresie similară descriindu-l pe cardinalul Pacelli ca fiind „bolnăvicios şi nu foarte influent”. Baudrillart îşi amintea o întâlnire stânjenitoare pe care a avut-o Pacelli cu papa în aprilie 1931, pe vremea când Pius al XI-lea era supărat pe Mussolini pentru atacurile acestuia împotriva Acţiunii Catolice. Papa era furios deoarece el aflase de curând că un cardinal italian binecuvântase în public un stindard fascist. El l-a întrebat pe Pacelli dacă era la curent cu acest lucru. Când, tulburat, Pacelli i-a răspuns că da, papa, clocotind de indignare, l-a întrebat dacă aprobase cumva gestul cardinalului în avans. Copleşit, secretarul de stat a recunoscut că era adevărat. El a adăugat:

20 Sfinte Părinte, v-am spus că voi fi incapabil să îndeplinesc atribuţiile funcţiei de secretar de stat.34

Totuşi, papa avea o părere bună despre inteligenţa şi abilităţile diplomatice ale lui Pacelli şi, în aceşti primi ani, nu avea niciun dubiu cu privire la loialitatea sa. „Secretarul nostru de stat, a spus papa cândva, munceşte bine, munceşte mult şi munceşte repede”. 35 Pacelli oferea un echilibru impulsivului papă, o frână pentru înclinaţia de a critica aspru, atunci când considera că principiile Bisericii erau încălcate.36

Între timp, Gasparri nu-i făcea deloc tranziţia mai uşoară lui Pacelli.

— Ai venit să-mi iei locul!

La scurt timp după sosirea lui Pacelli la

Roma, Gasparri a protestat:

— N-ar fi trebuit să accepţi! M-au exploatat şi acum mă dau la o parte! Vei vedea ce fel de om este papa!

În faţa izbucnirilor lui Gasparri, Pacelli s-a zăpăcit, însă a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a-l calma. Cu toate acestea, întâlnirea l-a marcat.37

21 M-au alungat ca pe un câine, repeta secretarul de stat, plângându-se unui coleg cardinal că în timpul întâlnirii finale papa nu-i spusese niciun cuvânt de apreciere.38

Vorbind cu un alt prieten, l-a întrebat indignat cum se făcea că papa îl trata atât de prost.

22 Eu sunt cel care l-a făcut pe bibliotecar papă şi suveran şi el m-a alungat ca pe un câine râios! Mi-o va plăti! Crede-mă, îmi va plăti pentru asta! 39

Gasparri îşi vărsa focul asupra monseniorului Pizzardo, fostul său subsecretar, acuzându-l că l-ar fi ridicat în ochii papei pe prietenul său Eugenio Pacelli pe seama lui Gasparri. Şi cardinalul Cerretti, cel trecut cu vederea, îl blama pe Pizzardo, desfiinţându-l pe Pacelli ca fiind un om lipsit de caracter şi indecis, „un sclav în mâinile lui Pizzardo, care îl poartă ca pe o marionetă”.40

*

* * *

Ocupându-şi postul la prima aniversare a Acordurilor luterane, Pacelli a fost imediat absorbit de vârtejul sărbătorii. Tensiunea care se acumulase ca urmare a discursurilor lui Mussolini

în parlament se disipase, întrucât Ducele îi copleşise cu daruri şi onoruri pe papă şi pe cei din jurul său. Chiar în ziua aniversării ambasadorul italian i-a dat papei în dar un minunat stihar făcut din dantelă de Buraro. Încântat, papa i-a spus lui De Vecchi că avea să-l poarte a doua zi în Capela Sixtină în timpul ceremoniilor marcând cea de-a opta aniversare ca pontif. În acelaşi timp, regele îi acordase lui Gasparri cea mai înaltă decoraţie, Ordinul Suprem al Annunziatei.41

Ambasadorul Italiei la Vatican, Cesare De Vecchi, îl considera pe Pacelli ca fiind un bărbat cu care se putea colabora bine., Acest cardinal – secretar de stat, nota De Vecchi în jurnalul său, mi se pare a fi în esenţă o persoană de treabă cu care, pe măsură ce trece timpul, ne vom găsi într-o armonie totală, cea a concilierii adevărate. Dacă papa n-ar fi atât de agitat, lucrurile ar merge într-adevăr mult mai lin". 42 O săptămână şi jumătate mai târziu, De Vecchi se lamenta din nou spunând cât de dificil era să se înţeleagă cu papa. „Nu ştiu dacă el cunoaşte cărţi, îl cita ambasadorul pe cardinalul Pompili în cele spuse despre fostul bibliotecar, dar el cu siguranţă nu-i înţelege pe oameni". Înregistrând cuvintele cardinalului, De Vecchi adăuga: „Văd în fiecare zi că acest papă este puţin iubit chiar şi de cei care îi sunt cei mai apropiaţi".43

O lună mai târziu, în timpul obişnuitei lor întâlniri de vineri, De Vecchi şi Pacelli discutau despre ultimele tensiuni din Europa.

— Şi totuşi, am văzut că el îi favorizează din nou pe germani şi nu-i iubeşte pe francezi, a

observat De Vecchi.

Căutând să profite de avantajele legăturilor apropiate ale lui Pacelli cu grupurile conservatoare din Germania, ambasadorul i-a sugerat că el ar putea ajuta guvernul la stabilirea unor legături mai bune cu forţele de dreapta de acolo. „Sunt cum nu se poate mai convins, scria De Vecchi, că Pacelli ne poate fi foarte util în acest domeniu şi sper să-l conving apelând la patriotismul său, pe de o parte, şi la afecţiunea sa pentru Germania, pe de alta, o afecţiune bine înrădăcinată în el”.

Germania avea în curând să fie în gândurile tuturor, căci la alegerile naţionale din septembrie 1930, Partidul Naţional Socialist al lui Hitler s-a înălţat ca o rachetă câştigând peste şase milioane de voturi, devenind astfel cel de-al doilea mare partid din ţară. Pe fondul gravei crize economice din Germania, cu o rată a şomajului extrem de ridicată, cu un guvern paralizat şi cu o puternică mişcare socialistă şi comunistă, ceea ce anterior păruse de neconceput – ca naziştii să acceadă la putere – nu mai era o chestiune de amuzament. Văzând mişcarea nazistă ca pe o ameninţare păgână la adresa Bisericii catolice din Germania, papa nu-şi putea ascunde îngrijorarea.

Au început să apară primele semne ale catastrofei ce avea în curând să se abată asupra Europei. Totuşi, ceea ce avea să învenineze opinia papei faţă de Mussolini era mai aproape de casă. Credinţa lui De Vecchi în abilitatea noului secretar de stat de a-l menţine pe papă stabil din punct de vedere emoţional era pe cale de a fi supusă unui

nou test. Brusc, avea să pară posibil, ba chiar probabil, ca, stăpânit de remuşcări din pricina pactului pe care îl încheiase cu dictatorul, papa să-i denunţe atât pe Mussolini, cât şi regimul fascist al acestuia.

CAPITOLUL 12

Cardinalul Pacelli aşteaptă

„Fasciştii calcă în picioare portretul papei”, titra *The New York Times* pe prima pagină la sfârşitul lui mai 1931. „Mulţimea îl face trădător pe suveranul pontif şi îi arde cărţile – *L’Osservatore Romano* interzis la vânzare”. 1

Tensiunea se acumulase de luni întregi, stârnită în mod continuu de atacurile fasciştilor împotriva Acţiunii Catolice, acuzate de a-i fi protejat pe activiştii vechiului Partid Popular. Organizaţia avea un birou naţional, cu un director laic numit de către papă. Directorul era secondat de monseniorul Pizzardo, practic de „asistentul ecleziastic” al organizaţiei, dar care, fiind unul dintre cei mai apropiaţi oameni ai papei, îi permitea lui Pius al XI-lea să ţină gruparea sub control. Directivele naţionale mergeau în toate diecezele unde Acţiunea Catolică intra sub autoritatea episcopului local şi avea o conducere care includea şi laici. În zonele unde Biserica era mai puternică – în general, în centrul şi în nordul ţării – fiecare parohie avea şi propriul set de organizaţii ale Acţiunii Catolice – pentru bărbaţi şi femei, pentru fete şi băieţi.

Deşi Mussolini ştia cât îi era de dragă Acţiunea Catolică lui Pius al XI-lea – cheia de boltă a eforturilor sale de a recreştina societatea

italiană – el a decis că era timpul să-l pună pe papă la locul său. Enervat de istoriile din ziare în care Acţiunea Catolică era acuzată că îi proteja pe duşmanii regimului, sute de studenţi fascişti au spart ferestrele centrului Acţiunii Catolice al Universităţii din Roma. Alţii au aruncat pietre în geamurile redacţiei ziarului *La Civiltà Catolică* şi apoi au dat buzna, aruncând cărţile pe ferestrele sparte.

La strigătele „Jos cu preoţii! Jos cu papa!” au azvârlit un tablou al lui Pius al XI-lea în stradă.2

Supărat de ceea ce considera a fi un val de persecuţii împotriva Acţiunii Catolice, papa îi spusese lui Pacelli să refuze întâlnirea cu ambasadorul italian.3 Cu un orgoliu şi un temperament cel puţin egale cu ale suveranului pontif, Mussolini a decis că se săturase de aroganţa papei. El a ordonat ca toate grupările de tineret ale Acţiunii Catolice să fie închise.4

Ambasadorul României, care, la acea vreme, avea întâmplător o întâlnire programată cu Pius al XI-lea, a făcut greşeala de a sugera că papa ar fi putut da întregului mapamond o lecţie de rezolvare pe cale paşnică a unei dispute prin oferta de a apela la serviciile unui mediator care să-i rezolve diferendul cu Mussolini. Papa a izbucnit. Drepturile suveranului pontif erau date de către Dumnezeu. Acestea nu puteau fi comparate cu cele ale unui conducător temporar.

1 Sunt gata pentru orice, i-a spus papa. Nu voi abandona niciodată ceea ce consider că este misiunea mea. Niciodată, niciodată, niciodată!

Pius al XI-lea, îşi amintea ambasadorul, „s-a

aprins şi mai tare, lovind în masă cu ambele mâini. În cele din urmă s-a ridicat şi a continuat să protesteze în picioare, strigând cât de tare putea. Gâfâia şi clocotea de indignare până ce, deodată, devenind conştient de impresia pe care o făcea asupra mea discursul său excitat, a încercat să se tempereze, aşezându-se şi adăugând, deşi gâfâia în continuare:

2 Dar, după cum vedeţi, domnule preot, îmi păstrez calmul.5

Editorialul din *The New York Times* din 1 iunie, relatând decizia lui Mussolini de a închide cluburile de tineret ale Acţiunii Catolice, descria relaţiile dintre Duce şi papă ca fiind pe punctul de a se rupe. Cele 15.000 de cluburi locale, cu un număr de membri ce depăşea o jumătate de milion, urmau să fie toate închise a doua zi.6 În semn de protest, Pius al XI-lea a interzis bisericilor din Italia să ţină tradiţionalele – şi popularele – procesiuni Corpus Christi programate pentru data de 4 iunie.7

Îngrijorat de escaladarea conflictului şi convins că noul secretar de stat era prea slab pentru a evita dezastrul, un grup de cardinali l-a contactat pe Pietro Gasparri şi i-a propus să se întâlnească el cu Mussolini. În Curie, nemulţumirea continua să se acumuleze încă de la începutul crizei, alimentată de furia cardinalilor pricinuită de faptul că papa nu îi consultase, dar şi de faptul că Pacelli era implicat în aceasta până peste cap. Gasparri era convins că papei îi lipsea orice intuiţie diplomatică. El credea că îl putea trata pe Mussolini aşa cum ar fi procedat cu un

arhiepiscop, „faţă de care o dojană este mai de folos decât o dezbatere”.8 încă supărat pentru demiterea sa, lui Gasparri i-ar fi plăcut să joace rolul de conciliator, însă le-a spus cardinalilor că ar fi putut să o facă numai cu aprobarea papei. Însă acesta a refuzat.9

În aprilie au început să se răspândească zvonurile potrivit cărora Pacelli era pe cale să demisioneze.10 La sfârşitul lunii mai, cotidianul fascist roman, *Il Popolo di Italia*, relata faptul că papa plănuia să-l concedieze”. La începutul lui iunie, cardinalul Zbaretti, secretarul Sfântului Oficiu al Inchiziţiei, i-a spus papei că, potrivit opiniei unanime a cardinalilor acelui oficiu, Gasparri şi nu Pacelli ar fi trebuit să conducă negocierile cu guvernul. Pacelli era izolat. Cardinalii profascişti îl considerau prea slab pentru a-l face pe papă să dea înapoi. Cei antifascişti îl învinuiau de a fi fost prea înfocat în dorinţa de a proteja alianţa Vaticanului cu Mussolini.12

Pe 9 iunie, Cesare De Vecchi s-a dus să-l vadă pe Pacelli şi a fost încântat să descopere că acesta „era cu totul de partea noastră”.13 însă papa îi spusese lui Pacelli să nu discute subiectul legat de criză cu ambasadorul italian. Ambasadorul francez la Sfântul Scaun, căruia Pacelli îi împărtăşea, cu tristeţe, instrucţiunile papei, s-a minunat de faptul că papa îşi excludea întru totul secretarul de stat de la discuţiile menite a rezolva criza. Dându-şi seama că nu ar fi trebuit să-l lase pe diplomatul francez să fie la curent cu dezamăgirea sa, pricinuită de lipsa de încredere a papei în el,

Pacelli a început să-l implore pe ambasador să nu spună nimănui.14

Sesizând divizările de la Vatican, Dino Grandi, pe atunci fost ministru de externe al Italiei, l-a îndemnat pe Mussolini să sporească presiunea. El i-a recomandat să-l recheme pe ambasadorul italian şi să ameninţe cu abandonarea Concordatului. „Sunt convins, scria Grandi la acea vreme, că dacă ne concentrăm numai asupra papei, declarându-ne cei mai fervenţi suporteri ai Bisericii şi ai religiei, iar în acelaşi timp arătând că papa eşuează în îndatoririle sale de conducător al religiei catolice, vom putea cu adevărat să punem Sfântul Scaun în dificultate.6615

Ulterior în acea lună, Giuseppe Talamo, în calitatea sa de al doilea însărcinat cu afaceri al lui De Vecchi, s-a întâlnit cu Pacelli în biroul acestuia din Vatican. „Combinând atitudinea mieroasă, insinuantă cu jena”, după cum îl descria Talamo, secretarul de stat l-a pus la curent cu ultimele noutăţi. Papa pregătea o declaraţie cu privire la conflict. Pacelli a adăugat că spera că aceasta nu avea să înrăutăţească situaţia.16

De fapt, papa se hotărâse să-şi intensifice atacul şi pregătea o enciclică prolixă îndreptată direct spre Duce. Îngrijorat că cenzura fascistă avea să împiedice distribuirea acesteia, el le-a înmânat câteva copii prelatului american, Francis Spellman, pentru a le trece clandestin graniţa în Franţa. Enciclica *Non abbiamo bisogno* (*Nu avem nevoie*) a apărut în presa străină înainte de a fi publicată în *L Osservatore Romano* la începutul lunii iulie.17

În enciclică papa nega faptul că Acţiunea Catolică era implicată în activităţi antifasciste. Însă respingea aserţiunea potrivit căreia singurul rol propriu-zis al Bisericii în educarea tineretului era acela de a asigura învăţământul religios. „Pentru un catolic, a respecta doctrina catolică nu înseamnă a pretinde că Biserica, papa ar trebui să se limiteze la practicile externe ale religiei (liturghiile şi sacramentele), iar restul educaţiei îi aparţine în totalitate statului”.

Şi totuşi, chiar şi atunci când s-a lansat împotriva modului în care era tratată Acţiunea Catolică, papa a avut grijă să facă distincţia între fascismul bun – cel care recunoştea drepturile Bisericii şi îi urma preceptele – şi fascismul rău, care nu o făcea. Protestând împotriva răului care fusese făcut Bisericii în Italia, papa argumenta: „Credem că noi am făcut, în acelaşi timp, o treabă bună pentru partidul în sine [Fascist] şi pentru regim”.18 în timp ce îi condamna pe cei care aveau să transforme fascismul într-o venerare păgână a statului, el încheia folosind cuvinte conciliatoare: „În tot ce Noi am spus până în prezent, nu este faptul că am dori să condamnăm partidul şi regimul ca atare. Scopul nostru a fost să punctăm şi să condamnăm acele lucruri din program şi din activităţile partidului care au fost găsite ca fiind contrare doctrinei catolice şi practicii catolice...” 19

Papa mai avea şi alte pârghii pe care să le folosească în exercitarea presiunii asupra lui Mussolini. O grandioasă ceremonie de inaugurare a noii gări din Milano era programată pentru data

de 1 iulie, cu însuşi regele în rolul principal. Din pricina disputei, arhiepiscopul de Milano a adus la cunoştinţă faptul că nu avea să participe. Nedorind să fie nevoit să facă faţă stânjenelii de a sta alături de funcţionari de rang inferior, regele a declinat şi el invitaţia. De ani buni, nicio ceremonie fascistă importantă nu avusese loc fără ca un prelat de rang înalt să o binecuvânteze.20

Şi totuşi, în mod surprinzător, mai curând decât să declanşeze o agravare a conflictului, enciclica a marcat începutul încheierii acestuia. Odată cu enciclica, se pare, mânia papei s-a consumat. Cumva, consilierii săi reuşiseră să-i facă faţă sau îi eliminaseră treptat, prin efort, convingerile. Prea multe erau în joc pentru a lăsa conflictul să continue.21

În timpul unei ceremonii la jumătatea lunii iulie, papa s-a rugat pentru un miracol „să-i ajute pe orbi să vadă”.22 Nemulţumindu-se să depindă numai de intervenţia divină, el i-a cerut lui Tacchi Venturi să-l ajute să găsească o modalitate de a ieşi din impas. Mussolini i-a dat de urgenţă de ştire emisarului iezuit că el era cum nu se putea mai dornic să pună capăt conflictului.23 Tacchi Venturi s-a grăbit să raporteze Vaticanului cuvintele încurajatoare ale Ducelui. „Dacă nu mă înşel, îi scria el lui Pacelli, rugăciunea Sfântului Părinte de duminica trecută începe să primească răspuns. Fie ca Domnul să-şi aprindă lumina sfântă, astfel încât cei orbi să vadă!” 24

Papa se bizuia pe emisarul său iezuit pentru a elabora un pact cu dictatorul. Pe 25 iulie, l-a convocat şi i-a dictat termenii săi pentru

încheierea disputei.25 Tacchi Venturi s-a întâlnit în aceeaşi zi şi cu Ducele.

Papa avea două condiţii. Mai întâi, el voia ca Mussolini să recunoască faptul că Biserica avea un rol de jucat în educarea copiilor şi că avea dreptul să organizeze grupările Acţiunii Catolice înăuntrul „scopurilor religioase propriu-zise şi supranaturale”. Mussolini a spus că nu va avea niciun fel de probleme şi că va fi de acord cu formularea sa.

Cea de-a doua solicitare a papei ridica probleme. Nu numai că Pius al XI-lea voia ca Mussolini să redeschidă grupările de tineret ale Acţiunii Catolice. Voia ca el să recunoască faptul că ordinul de a le închide fusese ilegal. Aici, Mussolini nu a cedat nicio iotă. A pretinde scuze, a spus el, însemna să i se ceară să se umilească.

Convins că sfârşitul crizei n-avea să vină decât dacă papa dădea înapoi, Tacchi Venturi s-a dus să-l vadă pe Gasparri pentru a-i cere ajutorul. Cei doi nu fuseseră niciodată prea apropiaţi, dar aveau acum o misiune comună.

După întâlnire, Gasparri i-a trimis o scrisoare lui Pacelli. „Scriu cu o îngrijorarea extremă în suflet”, îi preciza el, subliniindu-şi cuvintele pentru a le accentua. Ceea ce Mussolini i-a cedat deja papei, argumenta Gasparri, era „enorm”. Era stupefiant că în privinţa unei chestiuni de „procedură” – şi anume solicitarea scuzelor din partea Ducelui – papa „ar fi mers până la condamnarea fascismului şi la renunţarea la Concordat”. Depindea de Pacelli, în calitatea sa de secretar de stat, susţinea Gasparri, să-l facă pe

papă să se răzgândească.26

„Potrivit zvonurilor care circulă de săptămâni bune”, raporta însărcinatul cu afaceri francez la Vatican din acea vreme, „însuşi cardinalul Pacelli este ţinut la distanţă de lucrările de pregătire a reluării tratativelor cu Italia… Papa şi numai papa continuă să-şi impună voinţa şi refuză să primească sfaturile oricui”.27

În cele din urmă, papa a dat înapoi. La jumătatea lui august, după ce a alergat de nenumărate ori de la papă la Mussolini şi invers, Tacchi Venturi a schiţat pactul pe care aceştia l-au semnat pe 2 septembrie.28 Acesta specifica faptul că Acţiunea Catolică trebuia să fie organizată pe criterii diecezane, sub autoritatea episcopului local. Niciunul dintre cei cunoscuţi ca fiind critici ai regimului nu putea fi ales în funcţii de conducere, iar Acţiunea Catolică avea să-şi limiteze activităţile în întregime în sfera religioasă.29

Papa cedase în ceea ce privea majoritatea articolelor, făgăduind să epureze conducerea Acţiunii Catolice, eliminându-i pe criticii regimului, promiţând să reducă activităţile grupărilor de tineret numai la sfera religioasă şi luându-şi angajamentul de a limita organizarea acesteia numai în unităţi la nivel de dieceză în locul unei entităţi naţionale, aşa după cum ar fi preferat. El publicase dramatica enciclică sperând în ralierea catolicilor italieni. Însă credincioşii catolici, auzindu-i ani de-a rândul pe toţi, de la papă la preotul din parohia lor, lăudându-l pe Mussolini ca fiind trimisul raiului, erau

dezorientaţi din pricina disputei şi voiau ca apele să se liniştească. Papa s-a trezit că era singur, aşa că acum dădea înapoi.30

În timp ce majoritatea preoţilor şi episcopilor erau încântaţi de acord, unii se plângeau de faptul că papa cedase prea mult. Din exilul său la Londra, fondatorul Partidului Popular observa că, în timp ce nu era surprins că papa voia să menţină alianţa cu regimul, era trist să-l vezi căzând de acord asupra unui pact care reprezenta o victorie deplină pentru Mussolini. Un alt fost lider al Partidului Popular, de asemenea în exil, a fost şi mai tăios. „Papa a cedat, s-a retras, s-a temut. S-a închinat în faţa altarului fascistului Moloch… Asta este ceea ce se spune în Italia şi în străinătate după încheierea acordului rău prevestitor de la 2 septembrie”. 31

În mod asemănător, şi unii dintre cardinali bombăneau din pricina limitelor impuse pe mai departe Bisericii. În aceste cercuri, conform însărcinatului cu afaceri francez, se credea „că fusese dorinţa cardinalului Pacelli de împăciuire cea care predominase în cursul negocierilor”. Diplomatul francez a speculat că papa îmbătrânea şi, după ce furia iniţială se domolise, el fusese pur şi simplu copleşit de Pacelli şi ceilalţi din jurul său.32 Exista, cu certitudine, o doză importantă de adevăr în acest punct de vedere, cu toate că se părea că Tacchi Venturi, mai curând decât Pacelli, avusese un rol mai influent.

Ambasadorii străini de pe lângă Sfântul Scaun şi-au exprimat surprinderea că încăpăţânatul papă, cel plin de principii,

capitulase atât de abrupt. De-abia trecuseră două luni de când enciclica sa denunţase pretenţiile regimului fascist de a deţine monopolul asupra educaţiei şi de la cuvintele sale ferme despre venerarea statului, înţelegerea nu spunea nimic despre nimic din toate acestea şi nici nu cuprindea ceea ce papa îi ceruse demult lui Mussolini, şi anume scuze pentru violenţa îndreptată împotriva organizaţiilor catolice şi pentru insultele aduse lui.33

*

* * *

În ziua de după semnarea acordului final de către Mussolini şi Tacchi Venturi, Pius al XI-lea l-a chemat pe nunţiu şi i-a cerut scuze pentru că îl exclusese de la negocieri. El l-a instruit pe Borgongini să fixeze o întrevedere pentru a se întâlni cu Ducele. Era timpul ca restaurarea relaţiilor să urmeze canalele potrivite.

3 Ce mai faceţi? l-a întâmpinat un Mussolini surâzător câteva zile mai târziu. După furtună, iese soarele. Veţi vedea, a spus dictatorul, insistând, de acum va începe o lungă perioadă de calm.

4 Domnul fie lăudat!

5 Veniţi şi vom avea grijă de toate.

Ducele a arătat spre o serie de note pe care i le trimisese Tacchi Venturi cu bine cunoscuta listă de solicitări papale. Existau cărţi care trebuiau să fie interzise şi trebuia eradicat prozelitismul protestant.

6 Voi emite imediat decrete pentru a se aduce la îndeplinire tot ceea ce doriţi să se facă.

În mintea nunţiului mai era şi o altă chestiune. Venise timpul ca Mussolini să se întâlnească cu papa. Cu toate că era şeful guvernului de mai bine de un deceniu, cei doi bărbaţi nu se întâlniseră niciodată.

7 Papa m-a rugat, a spus Borgongini, să vă comunic că veţi fi cel mai bine-venit dintre cei bine-veniţi.

Încă de la semnarea Acordurilor luterane, papa se aşteptase să primească vizita Ducelui, însă dictatorul nu se grăbise, găsind scuză după scuză pentru amânare. Nu s-ar fi simţit niciodată în largul lui la Vatican, înconjurat de preoţi şi, cu atât mai puţin confortabil, într-o locaţie de o asemenea splendoare, încât prin comparaţie el să fi arătat insignifiant. Însă după recenta sa victorie se simţea mai în siguranţă, fiind mai puţin probabil să fie văzut prosternându-se în faţa suveranului pontif. De vreme ce criza trecuse, el era convins că îl aşteptau lucruri măreţe de înfăptuit.34

CAPITOLUL 13

Mussolini are întotdeauna dreptate

Odată cu rezolvarea crizei referitoare la Acţiunea Catolică, legăturile dintre Biserică şi regimul fascist au devenit şi mai puternice, colaborarea mai profundă şi mai extinsă. Având sprijinul entuziast al clerului catolic italian, Mussolini căpăta o imagine de proporţii aproape divine.

Bătălia papei cu Ducele din 1931 i-a determinat pe mulţi istorici să identifice Acţiunea Catolică cu lupta papală împotriva fascismului.

Dar o privire spre ceea ce făcea de fapt organizaţia în anii 1930 relevă cât de tare se înşelau aceştia. Departe de a percepe regimul fascist ca pe un obstacol în eforturile de a utiliza Acţiunea Catolică la creştinarea societăţii italiene, papa îl considera ca fiind un aliat indispensabil. Fără relaţiile de conlucrare dintre Acţiunea Catolică şi autorităţile fasciste, organizaţia nu ar fi putut să reuşească. Şeful laic al acesteia, Augusto Ciriaci, era el însuşi un ardent admirator al Ducelui. Se afla, după cum i-a spus ambasadorul italian pe lângă Sfântul Scaun lui Mussolini, „nu departe de a acţiona ca omul meu şi prin urmare şi al Dumneavoastră" în interiorul Vaticanului.1

Pius al XI-lea îi vedea pe membrii Acţiunii Catolice ca pe nişte soldaţi angajaţi în „lupta sa pentru moralitate". În toate diecezele fusese înfiinţat un Secretariat pentru Moralitate al Acţiunii Catolice pentru a identifica şi a raporta orice semn de activitate imorală. Scoteau liste cu piese de teatru şi filme ce trebuiau boicotate şi insistau la poliţie ca respectivele săli să fie închise. Membrilor li se cerea să cutreiere prin sate şi oraşe pentru a identifica orice semn pe care Biserica îl considera a fi ofensator şi să raporteze autorităţilor aceste fapte.2

Printre semnele de declin moral care îl supărau pe papă, puţine erau cele care îl deranjau mai mult decât femeile îmbrăcate indecent. Prin 1926, Tacchi Venturi era deja în contact constant cu autorităţile de la cel mai înalt nivel ale regimului în efortul de a le determina să adopte o atitudine mai severă faţă de picioarele dezvelite,

de spinările dezgolite şi de pieptul parţial neacoperit al italiencelor.3 în luna iunie a acelui an, ca reacţie la presiunea sa, ministrul afacerilor interne a ordonat prefecţilor să stabilească limite cu privire la costumele de baie. De asemenea, ministrul a ordonat ca dansul în costum de baie – fapt care îl irita în mod special pe papă – să fie interzis.4

Atât de mare era interesul papei cu privire la expunerea în public a trupurilor femeilor, încât chiar şi în acele intense ultime zile de dinaintea semnării Tratatului lateran, auzind că la Roma puteau fi văzute dansatoare îmbrăcate sumar, l-a expediat pe Tacchi Venturi să-i ceară Ducelui să întreprindă ceva în această privinţă.

Întâlnirea dintre dictator şi emisarul iezuit a avut loc cu opt zile înainte de istorica semnare. Tacchi Venturi a început prin a-i comunica lui Mussolini cât era de încântat papa pentru că el interzisese toate reprezentaţiile burleşti din Roma. Însă, l-a avertizat el, ceea ce fusese dat afară pe uşa din faţă se întorcea pe fereastră. Proprietarii de cinematografe descoperiseră că puteau atrage mai mulţi patroni prin intermediul dansatoarelor care evoluau în pauzele dintre filme. Tinerele, i-a spus iezuitul lui Mussolini, erau „îmbrăcate ca strămoaşa lor, Eva, înainte de căderea în păcat, cu excepţia unei fâşii înguste sau a unei eşarfe peste părţile lor intime, ceea ce mai mult stimula decât acoperea, stârnind impurele dorinţe arzătoare ale concupiscenţei”. Abia aştepta ziua, i-a spus acesta, când i-ar fi putut da papei vestea fericită că guvernul ordonase să se pună capăt îngrozitorului

spectacol.5

Printre etalările publice ale cărnurilor femeieşti se numărau competiţiile de gimnastică, pe care papa le urmărea cu mare atenţie deoarece constituiau, în mod deosebit, coşmarul său. În 1928, când aflase că Partidul Fascist plănuia să organizeze un astfel de eveniment la Roma, atât cotidianul Vaticanului, cât şi *La Civiltà cattolica* i-au publicat scrisoarea deschisă în care denunţa acest lucru. Nici măcar în păgâna Romă, se plângea el, nu fusese văzută o astfel de denaturare a delicateţii feminine.6

La începutul anului 1930, ca răspuns la o astfel de presiune, preşedintele organizaţiei naţionale a tineretului fascist a emis un nou ghid care reglementa educaţia fizică a fetelor. Grupările nu trebuiau să aibă ca scop dezvoltarea abilităţilor atletice ale fetelor, ci mai curând asigurarea că „viitoarele mame învăţau necesitatea de a avea grijă de educaţia fizică a copiilor lor”. *La Civiltà cattolica* preamărea instrucţiunile care erau un alt exemplu de cât de eficient colabora guvernul fascist cu Vaticanul la ameliorarea bunăstării spirituale a naţiunii.7

Totuşi, papa a continuat să rămână vigilent şi în anul următor a fost din nou tulburat aflând de planurile unei competiţii de gimnastică internaţionale pentru fete care urma să se desfăşoare la Veneţia. De data aceasta l-a trimis pe Borgongini să încerce să-l convingă pe Mussolini să o oprească.

Mussolini nu s-a solidarizat. Grupările atletice internaţionale erau cele care organizau astfel de

evenimente, şi nu guvernul, i-a explicat Ducele. În încercarea de a-i arăta că nici el nu considera că acele competiţii de atletism pentru fete erau de mare folos sau poate pur şi simplu pentru că întotdeauna se bucura să-l vadă pe nunţiu simţindu-se jenat, dictatorul a adăugat:

8 Femeile sunt bune pentru două lucruri: să facă copii şi să fie bătute.

Stârnit de disconfortul lui Borgongini, el a continuat cu entuziasm:

9 Femeile sunt ca mantourile de blană. Din când în când trebuie să le scuturi de praf.8

Solicitări similare trimise de grupările Acţiunii Catolice către oficialii guvernamentali au primit adesea acelaşi răspuns lipsit de înţelegere. În astfel de cazuri, episcopii frustraţi se îndreptau către Vatican pentru ajutor.

Scrisoarea pe care papa a primit-o în august 1932 a fost neobişnuită numai prin faptul că era însoţită de un număr de fotografii neclare. Episcopul scria pentru a denunţa etalarea trupurilor femeilor pe insula Capri. Multe femei puteau fi văzute acolo, raporta el, „cu spatele practic complet gol, adesea cu sânii abia acoperiţi şi purtând uneori un sutien de plajă făcut din materiale transparente”. Cei mai mulţi dintre oamenii de treabă de pe insulă, adăuga el, erau îngreţoşaţi de spectacol, pentru care el îi blama pe străini. El îndemna Vaticanul să solicite poliţiei să intervină. Anexa patru fotografii, toate luate din spate, înfăţişând spinările goale ale femeilor care erau îmbrăcate în rochii de seară stilate.9

Campania pentru decenţa femeilor, scria

Eugenio Pacelli, răspunzând în numele papei, era una dintre preocupările centrale ale programului Acţiunii Catolice. Organizaţia, îl asigura secretarul de stat pe episcop, „nu scapă nicio ocazie adecvată atunci când poate influenţa autorităţile să exercite o vigilenţă sporită şi o aplicare mai severă a legii”.10

Merită să ne oprim un moment pentru a lua în considerare data scrisorii lui Pacelli – 16 septembrie 1932. De-abia trecuse un an de când Tacchi Venturi şi Mussolini iniţiaseră acordul cu privire la încheierea disputei referitoare la Acţiunea Catolică”. Pe tot cuprinsul ţării, grupările locale ale Acţiunii Catolice colaborau acum cu poliţia fascistă.12

Papa continua să se plângă de expunerea trupurilor femeilor pe plajele italiene. Şi aici încercările Bisericii de a-l împinge pe Mussolini să acţioneze au mers uneori prea departe, aşa cum s-a întâmplat în martie 1934. În mesajul său pastoral din acea lună, cardinalul Elia Dalla Costa dezaproba vehement grupările fasciste pentru că sponsorizau ieşirile la plajă ale membrilor acestora. Mussolini a fost atât de pornit de acea plângere, încât i-a scris lui Pacelli o scrisoare.

„Binecunoscutul – poate prea binecunoscut – monsenior Elia Dalla Costa a adresat enoriaşilor să-i pastorala anexată”, scria ducele. „El ne descrie cu graţie ca pe nişte păgâni şi sălbatici. Informaţi-i pe superiorii săi că noi nu suntem nici păgâni şi nici sălbatici şi nici nu dorim să devenim, în pofida scrisorii pastorale a lui Dalla Costa”.

Asemenea atacuri, i-a spus ambasadorul italian lui Pacelli, punându-i la dispoziţie scrisoarea Ducelui, erau contraproductive. Era nevoie de mult tupeu, a adăugat De Vecchi – punând pe tapet subiectul tabu – pentru ca arhiepiscopul să-i acuze pe fascişti când, în acelaşi timp Vaticanul aştepta ca guvernul să păstreze tăcerea asupra cazurilor de imoralitate larg răspândite în rândul preoţimii. Într-o bună zi, l-a atenţionat ambasadorul, papa avea să facă un pas greşit. Şi nu avea să fie mulţumit de rezultat.13

De asemenea, papa făcea presiuni asupra autorităţilor pentru a interzice cărţile pe care Biserica le considera ofensatoare. Aşa a fost şi în cazul unui bestseller european care oferea sfaturi cu privire la sex. În 1930, Vaticanul a pus cartea *Mariajul ideal*, scrisă de un ginecolog danez, în Indexul cărţilor interzise. Aceasta descria biologia reproducerii, pleda în favoarea plăcerilor sexualităţii şi oferea informaţii folositoare despre controlul natalităţii. Ceva mai târziu, aparent determinat de iminenta apariţie a ediţiei italiene, papa i-a cerut lui Mussolini să declare vânzarea cărţii în afara legii. Ducele l-a asigurat că aşa avea să facă.14

De asemenea, Pius insista ca Mussolini să interzică filmele şi piesele de teatru criticabile. Chiar înainte de semnarea Acordurilor luterane, papa l-a trimis pe Tacchi Venturi să discute cu Mussolini despre cum puteau să colaboreze cel mai bine în acest efort. În timpul unei întâlniri din luna ianuarie 1929, cei doi bărbaţi au discutat despre filmele americane, Tacchi Venturi

etichetându-le drept o cloacă de păcat şi obscenitate. Mussolini, dând glas înţelegerii cu iezuitul, a numit cinematografia americană o „şcoală de corupţie care va sfârşi prin a ruina naţiunea dacă nu este oprită”. Mulţumit, Tacchi Venturi l-a rugat pe dictator să „studieze modul în care sistemul de cenzură putea fi făcut să fie şi mai eficient”.15

„Italia interzice *sex appeal*-ul în filme… Ordinul cu privire la înăsprirea regulilor de cenzură a filmelor cauzat de protestele papei”. Aşa titra în 20 martie 1931 *Los Angeles Times*, relatând despre decizia lui Mussolini de a da curs plângerilor suveranului pontif.16

Solicitările pe care papa i le adresa din când în când lui Mussolini păreau să-l copleşească pe Duce. Printre terorizantele cereri ale suveranului pontif cu privire la îmbrăcămintea femeilor, la cărţi, la prozelitismul protestant, la filme şi la piese de teatru, toate lăsând de dorit, apăreau şi plângerile având ca subiect preoţii caterisiţi. Până la căderea statelor papale, Biserica putuse să ascundă astfel de erezii de ochii publicului. Însă după Unificarea Italiană şi-au pierdut întreaga putere asupra lor. Ceea ce incita Vaticanul era faptul că aceştia predau în şcolile publice. Papa considera acest lucru scandalos.

Pius începuse să-i recomande cu insistenţă Ducelui să acţioneze înainte de semnarea Concordatului. În ianuarie 1925, el i-a cerut lui Mussolini să-l concedieze pe remarcabilul istoric religios, Ernesto Buonaiuti, din postul său de profesor la Universitatea din Roma.

Buonaiuti era de mult timp un ghimpe în coasta Vaticanului. Un modernist care pleda în favoarea separării Bisericii de stat, anterior fusese eliberat din postul deţinut la unul dintre cele mai prestigioase seminarii din Roma. În 1921 Biserica l-a excomunicat pe Buonaiuti după ce acesta pusese sub semnul întrebării dacă în cuminecătură s-ar afla trupul lui Cristos *ad litteram*.17

Ca răspuns la rugămintea papei din 1925, Mussolini a ordonat ca fostul preot să fie suspendat un an din postul său de profesor, însă a întâmpinat opoziţie atunci când colegii de facultate ai lui Buonaiuti au făcut lobby pentru reintegrarea acestuia.18 La începutul lui 1927, papa l-a trimis din nou pe Tacchi Venturi să-i solicite lui Mussolini concedierea lui Buonaiuti. Mussolini i-a răspuns că, în timp ce el voia ca papa să fie mulţumit, nu dorea să fie acuzat că ignora legile numai pentru a-i face pe plac acestuia. El i-a sugerat în schimb să continue să găsească modalităţi de a-l împiedica pe Buonaiuti să predea.19 La trei zile după întâlnirea cu Mussolini, iezuitul a mers să-l vadă pe ministrul educaţiei, Pietro Fedele, pentru a-şi încerca norocul cu acesta. Ministrul n-a fost bucuros să-l vadă pe emisarul papei, dar era pe deplin conştient de legăturile acestuia cu Ducele. „Consider oportun ca de acum înainte, scria el la începutul raportului de a doua zi către Mussolini, ca de fiecare dată când părintele Tacchi Venturi vine să mă vadă pe mine sau pe altcineva din cabinetul meu să vă trimit un raport al discuţiei”.

Ca urmare a asigurării date de Fedele că îl vor suspenda din nou pe Buonaiuti din funcţia de profesor, Tacchi Venturi şi-a exprimat satisfacţia, însă a adăugat un avertisment papal. Dacă guvernul îi va mai permite vreodată fostului preot să se întoarcă la catedră, Pius avea să le interzică catolicilor să urmeze cursurile Universităţii din Roma.20

Buonaiuti a rămas la facultatea Universităţii din Roma până în 1931 când, în mod ironic, a intrat în conflict nu cu papa, ci cu Mussolini. O nouă lege îi obliga pe toţi profesorii universitari italieni să jure credinţă faţă de regimul fascist. Dintre cei douăsprezece mii de membri ai facultăţilor, doar cincisprezece au refuzat. Unul dintre ei a fost Ernesto Buonaiuti, fostul preot. El, împreună cu ceilalţi paisprezece, a fost concediat.21

Într-un alt caz referitor la mediul universitar, care a izbucnit la scurt timp după ce Concordatul a fost semnat, papa a cerut ca

Giuseppe Saitta să fie concediat din postul de profesor de filosofie medievală de la Universitatea din Pisa. Acest caz a fost unul deosebit de anevoios pentru Mussolini, căci, părăsind preoţia, Saitta devenise un fascist înfocat. El redacta *Vita Nuova*, o publicaţie a Federaţiei Fasciste din Bologna, şi era adeptul filosofului de curte al lui Mussolini, Giovanni Gentile. Într-adevăr, el îi fusese student lui Gentile la Palermo.

Pe 2 iunie 1930, nunţiul s-a întâlnit cu Mussolini pentru a-i aduce la cunoştinţă solicitarea papei. El îşi baza cererea pe articolul 5

din Concordat care era destul de clar: „preoţii apostaţi… nu pot fi numiţi sau păstraţi ca profesori, sau să îşi păstreze funcţia, sau să fie angajaţi acolo unde ar putea veni în contact direct cu publicu164.

— N-ar fi greu pentru dumneavoastră să-l transferaţi pe Saitta la vreun muzeu, i-a sugerat nunţiul.

1 De ce nu la paleontologie! i-a răspuns cu răutate dictatorul.

Când era bine dispus, rareori Ducele rata vreo şansă de a-l necăji până şi pe onorabilul nunţiu.

Însă Mussolini nu era entuziasmat de cerere.

2 *Vedremo* – vom vedea, i-a spus.

Au trecut luni şi Saitta a rămas în funcţie. În aprilie 1931, papa i-a trimis lui Mussolini un memento, dar din nou nu s-a făcut nimic. Ca justificare, Mussolini a invocat faptul că Saitta fusese numit în postul său de la universitate înainte de semnarea Concordatului şi, a argumentat el, prevederile acordului nu erau retroactive. Doi ani mai târziu, lui Saitta, departe de a fi consemnat la un îndepărtat muzeu de paleontologie, i s-a oferit postul de profesor de filosofie la Universitatea din Bologna. Aceasta a fost o bătălie pe care papa nu avea să o câştige.22

*

* * *

Când trimişii papei au venit să se plângă de filmele americane, Mussolini le spusese că le împărtăşea punctul de vedere. Totuşi, în realitate el era un mare fan al filmelor americane, chiar

dacă pe gustul său erau Charlie Chaplin, Stan şi Bran şi Buster Keaton, şi nu Jean Harlow sau Mae West. Dictatorul chiar amenajase o încăpere specială pentru proiecţia filmelor la Villa Torlonia, astfel că după cină întreaga sa familie se putea aduna în faţa ecranului. „Îmi eliberează mintea”, a explicat el. Oricâtă relaxare producea, era totuşi de scurtă durată. În timp ce restul familiei urmărea filmele până la capăt, *pater familias* rareori rezista mai mult de douăzeci de minute.23

Acele seri petrecute în intimitatea cinematografului lor privat au constituit timpul cel mai fericit în familia Mussolini. Lui îi displăcea să fie nevoit să stea la masă cu familia şi, în rarele ocazii când se întâmpla, o tăcere profundă învăluia masa în timp ce el se juca nervos cu furculiţa şi transforma, cu degetele, bucăţile de pâine în pulbere.24 Rachele conducea nu numai bucătăria, ci şi masa. Copiii care nu-şi mâncau toată porţia aveau de-a face cu mânia ei.

Cu toate că Rachele putea să-l înfrunte pe soţul ei acasă, dincolo de pereţii casei lor Mussolini se distingea de ceilalţi muritori. „Mussolini are întotdeauna dreptate – *Mussolini ha sempre ragione* – era sloganul pe care îl repeta la nesfârşit. Zugrăvit cu litere imense pe lateralele clădirilor din toată ţara, propoziţia era utilizată de către profesori pentru a-i învăţa pe copii să citească.25

În încercarea de a-şi şlefui imaginea în străinătate, într-un fel sau altul, Mussolini îşi găsea timp să se întâlnească cu interminabila paradă de corespondenţi străini. Rar se întâmpla

ca reporterul care îl intervieva pe Duce în acei ani să nu cadă pradă farmecului său în stare brută. Nemişcat, îşi revărsa zgomotos sentimentele un reporter francez, Mussolini semăna cu o statuie din marmură sculptată de Michelangelo. Ochii săi negri, sfredelitori, hipnotizau, gura sa mare fusese dăruită cu o dantură frumoasă.26 Nimeni dintre cei asupra cărora îşi fixase Ducele privirea, remarca alt reporter, n-ar fi putut să uite senzaţia: „doi ochi care văd, care judecă, văd de la înălţime, judecă de departe”. Şi la fel ca mulţi alţii din acea vreme, francezul a fost izbit de contrastul pătrunzător dintre Mussolini cel din piaţa publică, ţinând discursuri mulţimilor care îl adulau şi îngânduratul Mussolini cel intervievat, părând atât de singur, atât de contemplativ, împletindu-şi remarcile cu referinţe istorice şi filosofice.27

A existat un remarcabil ziarist germano-evreu care a publicat cel mai lung şi cel mai citit interviu cu dictatorul italian.28 Emil Ludwig s-a întâlnit cu Ducele în imensul său birou de mai multe ori în 1933. Atunci când Mussolini se gândea la una din întrebările acestuia, îşi împreună uneori vârfurile degetelor sau alteori îşi odihnea bărbia pe palme, ţinând coatele pe masă. Mai întâi privea în jos, la birou, apoi îşi ridica privirea pentru a se uita direct la Ludwig în timp ce îi răspundea. Savura în mod special să citeze date statistice, preferabil exacte până la cea de-a treia zecimală. Ludwig a mai remarcat şi altceva. Dictatorului nu-i plăcea să vadă că se risipeşte ceva şi, decât să ia un carneţel de notiţe, făcea însemnări pe dosul cartonaşelor care conţineau programul său zilnic.

Ludwig auzise că Ducele se adresa celor prezenţi la mitinguri cu o voce, pe care el o descria ca fiind militară, ceea ce îi amintea de revoluţionarul rus Lev Troţki electrizând mulţimea. Însă la interviuri, Mussolini nu vorbea niciodată cu voce tare. Cu toate că, remarca Ludwig, el părea să nu înţeleagă glumele, avea totuşi un soi de umor macabru. I-a spus lui Ludwig că exista un singur strămoş cu care se mândrea. Unul dintre înaintaşii săi, i-a povestit el, locuise în Veneţia şi îşi omorâse soţia pentru că aceasta îi fusese necredincioasă. Ceea ce îl recomanda în faţa lui Mussolini nu era uxoricidul, ci elanul de a se opri înainte de a fugi din oraş şi a pune două monede veneţiene pe pieptul soţiei pentru plata înmormântării acesteia.

Împotriva voinţei sale, Ludwig, un om de stânga, a fost cucerit când Mussolini a continuat să-şi exprime admiraţia pentru Cezar. Ludwig l-a întrebat dacă un dictator putea fi iubit vreodată.

10 Da, i-a răspuns Mussolini, cu condiţia ca, în acelaşi timp, masele să se şi teamă de el. Mulţimea iubeşte oamenii puternici. Mulţimea e ca o femeie.29

Mai târziu Ducele a dezvoltat ideea.

11 Pentru mine, masele nu sunt nimic altceva decât o turmă de oi, atâta timp cât nu sunt organizate.

Acestea erau incapabile să se conducă singure. Nu puteau fi convinse prin argumente raţionale, căci erau creaţiile sentimentelor şi emoţiilor lor, şi nu ale intelectelor.

12 Credinţa mută munţii, nu raţiunea.

Raţiunea… nu poate fi niciodată forţa motrice a unei mulţimi… Capacitatea omului modern de a avea credinţă este nelimitată. Atunci când masele sunt precum ceara în mâinile mele, atunci când le aprind credinţa sau când mă amestec printre ei şi aproape că sunt zdrobit de ei, mă simt eu însumi ca fiind o parte din ei.

Aici Mussolini s-a oprit. Uneori, i-a spus el lui Ludwig, mulţimea pe care el o emoţionase îl dezgusta. A încercat să explice.

13 Oare câteodată sculptorul nu-şi sparge blocul de marmură în fărâme deoarece nu îi poate da forma care să reprezinte viziunea pe care el a conceput-o?

Totul se rezumă la aceasta.

14 Totul depinde de abilitatea cuiva de a controla masele precum o face un artist.30

Cu toate acestea, el îşi pierduse legăturile majore cu elevata lume a culturii, îndepărtând-o treptat pe Margherita Sarfatti. Nu mai simţea nevoia de a-i cere sfaturile politice sau încurajările şi, acum, că ea avea peste cincizeci de ani, se îngrăşase şi suferea de gută, nu-i mai stârnea nici pasiunea.31 Americanii, care erau în urmă cu noutăţile, încă o considerau ca fiind unul dintre apropiaţii Ducelui. În timpul unei vizite din 1934, Franklin Roosevelt şi soţia acestuia, Eleanor, au primit-o pe Sarfatti la Casa Albă. Acasă, steaua ei începuse să pălească. Galeazzo Ciano, pe atunci subsecretar pentru presă şi propagandă, pusese să fie retrasă din circulaţie biografia ei despre Mussolini, *Dux*. Poate că fusese împins de soţia sa, Edda Mussolini, care o dispreţuia pe fosta amantă

a tatălui său. În orice caz, ca urmare a semnării Acordurilor luterane şi odată cu noua dorinţă de a face o bună impresie asupra lui Hitler, evreica devenise un impediment. Prin 1935 Mussolini însuşi ordonase presei italiene să o ignore în întregime. Din pricina legilor antisemite, trei ani mai târziu ea a fugit din Italia, croindu-şi drum spre America de Sud. S-a întors în Italia numai după terminarea războiului.32

Mussolini era din ce în ce mai izolat.

15 în mod fundamental, i-a spus el lui Ludwig, întotdeauna am fost singur. În plus, azi, deşi nu sunt în închisoare, mă simt cu atât mai mult ca un prizonier.33

Cam în acelaşi timp, i-a explicat unui admirator:

— Trebuie să îţi accepţi solitudinea… O căpetenie nu poate avea egali. Nici prieteni. Palida consolare căpătată din schimbul de confidenţe îi este negată. El nu îşi poate deschide inima. Niciodată.34

Anul 1932, scria unul dintre primii biografi ai lui Mussolini, a marcat încheierea tranziţiei de la om la mască, de la realitate la legendă. El învăţase cum să apară mai înalt decât statura sa de un metru şaptezeci, afişând înfăţişarea unui *condottiere* medieval, a unui despot războinic din perioada Renaşterii. Talia i se mărea, în pofida dietei neîndestulătoare, ducea o luptă constantă împotriva tendinţei familiei sale de a se îngrăşa şi se cântărea zilnic. Dar corpul masiv dădea o nouă plenitudine feţei şi ajuta la completarea efectului de Cezar modem.35

Guvernul şi Partidul Fascist depuneau un imens efort şi se ocupau cu râvnă de cultul Ducelui. În 1929, un observator francez în Italia se minuna de cât de omniprezent era chipul hotărât al Ducelui: „În redacţii, la patiserie, la salonul de frumuseţe, în cabinele telefonice, în tutungerii… este o obsesie. Trebuie să te întrebi dacă îşi păstrează masca chiar şi atunci când doarme”.36

Pius al XI-lea era martorul acestor eforturi, nu fără a fi însă puţin alarmat. Într-o zi, în timpul unei audienţe cu Cesare De Vecchi, papa l-a făcut pe ambasador să tresară întrebându-l dacă putea conta pe el pentru a-i transmite lui Mussolini un sfat personal. Agitat, dar curios, acesta a fost de acord.

16 Spune-i lui signor Mussolini în numele meu, a început papa, că nu-mi plac încercările sale de a deveni o semidivinitate şi nici măcar nu-i face vreun serviciu, ci din contră. El ar trebui să nu încerce să se pună undeva între pământ şi ceruri… Fă-l să reflecteze, în numele meu, la faptul că Dumnezeu, Domnul nostru, este numai unul. Mussolini n-ar putea fi decât un idol, un fetiş sau un zeu fals, ori, în cel mai bun caz, un profet fals. El ar trebui să-şi dea seama, a continuat papa, că mai curând sau mai târziu oamenii vor sfârşi prin a-şi sfărâma idolii. Spune-i că dacă nu schimbă ceea ce face, pentru el se va termina rău.

De Vecchi s-a dus într-un suflet la palatul Venezia pentru a transmite avertismentul papei. Acolo, Ducele i-a aruncat o privire, căci era îmbrăcat încă în costumul formal de zi, şi a râs. Stânjenitul ambasador i-a explicat că venise direct

de la Vatican cu un mesaj personal din partea papei.

17 Liniştiţi-vă, i-a spus Ducele, spuneţi-mi totul.

În timp ce De Vecchi se străduia să repete ceea ce papa îi spusese, un zâmbet – situat undeva între ironic şi sceptic – a apărut pe chipul lui Mussolini.

18 Sunteţi sigur că acestea sunt cuvintele papei? l-a întrebat dictatorul. Nu cumva, din întâmplare, aţi mai adăugat dumneavoastră câte ceva?

Un De Vecchi nervos l-a asigurat că n-o făcuse.

— Atunci spuneţi-mi, i-a cerut Mussolini, ce părere aveţi?

— Aceeaşi ca şi papa, i-a răspuns De Vecchi sau cel puţin aşa pretinde în memoriile sale ulterioare.37

Dacă papa era îngrijorat din cauza idolatrizării în creştere a Ducelui, nu acelaşi lucru se putea spune despre majoritatea clerului italian. Exemplul din 1933 al unui preot din Bergamo, în nord-estul Italiei, poate fi extrem, însă dă măsura intensităţii cultului lui Mussolini. Primind o fotografie cu autograf a Ducelui ca premiu pentru un act special de loialitate fascistă, preotul i-a scris un bilet de mulţumire: „Am sărutat chipul dumneavoastră gânditor şi literele pe care le-a scris mâna dumneavoastră… Imaginea dumneavoastră va rămâne sacră pentru mine şi cu ajutorul Domnului voi încerca să nu fac niciodată nimic ca să nu mai corespund aşteptărilor… Duce,

m-am rugat în fiecare zi la Dumnezeu cel atotputernic pentru sfintele suflete ale părinţilor dumneavoastră şi al lui Arnaldo… şi pentru dumneavoastră şi pentru Patrie”. 38

Linguşitoarele rugăciuni ale preotului pentru sufletul fratelui său, Arnaldo, i-au zgândărit Ducelui o rană mai veche. Într-o zi ceţoasă din decembrie 1933, la Milano, Arnaldo, în drumul lui către casă dinspre gară, a fost doborât de o criză cardiacă. Avea doar patruzeci şi şase de ani. Pentru Mussolini, cel care împărţise patul cu el în copilărie, a fost o lovitură teribilă, căci nu mai era nimeni de care să fi fost mai apropiat şi nimeni în care să fi avut la fel de multă încredere.39

În convorbirile lor telefonice de la ora 10 p.m. din fiecare seară, Mussolini şi Arnaldo nu discutau numai despre ce avea să apară în ziarul lor din ziua următoare, ci şi orice altceva avea Mussolini în gând. Frecvent, Arnaldo venea la Roma pentru a-l vedea pe Benito şi în astfel de ocazii nu era ceva neobişnuit ca Ducele să se supere şi să înceapă să ţipe la fratele său mai mic. Odată, relatează Navarra, Arnaldo a sosit la palatul Chigi şi, poate pentru a evita o asemenea reacţie, a cerut să vorbească numai cu secretarul particular al fratelui său. Când Navarra i-a menţionat lui Mussolini că fratele său se afla în clădire, dar nu ceruse să-l vadă, Ducele, enervat, a cerut ca Arnaldo să vină imediat în biroul său. De dincolo de uşă, Navarra a auzit strigătele enervate îndreptate către îndelung răbdătorul Arnaldo. Când fratele mai mic a ieşit pe uşa biroului, Navarra i-a cerut scuze pentru că menţionase că

se afla în clădire.

— Nu-ţi face griji, i-a răspuns Arnaldo, dacă l-ar cunoaşte toată lumea aşa cum îl cunosc eu, nu s-ar tulbura atât de tare. Latră, dar nu muşcă.40

Unii văd în moartea lui Arnaldo punctul de cotitură pentru Mussolini. Pierderea atât de neaşteptată a singurei persoane în care avea încredere deplină l-a făcut să se închidă şi mai mult în sine, să fie şi mai suspicios cu privire la cei din preajma sa.

— Acum, a spus el în ziua funeraliilor fratelui său, va trebui să mă bizui pe mine însumi pentru orice.

Câteva zile mai târziu, îi scria surorii sale, Edvige: „Lovitura a fost atât de neaşteptată şi de teribilă, încât va dura mult timp până ce nervii mei îşi vor recăpăta echilibrul. Am plâns şi am plâns.4641

Mussolini şi-a găsit treptat puterea în adulaţia mulţimii. O ceremonie ţinută la Roma la trei luni după moartea lui Arnaldo a constituit unul dintre zecile de astfel de ritualuri care îi hrăneau senzaţia veşnic în creştere că era omul destinului, cel care avea să ducă Italia către noi culmi de măreţie. Era cea de-a treizecea aniversare a întemeierii mişcării fasciste. Un torent nesfârşit de cămăşi negre, de la copii la bătrâni, mărşăluiau în formaţie spre piaţa Venezia. O escadrilă de avioane zbura deasupra, în timp ce zeci de formaţii muzicale intonau imnurile fasciste şi chemarea fascistă la luptă, *alalà*, răzbăteau prin aer. Pe la 6 p.m., avioanele plecaseră, însă zecile de mii de fascişti frenetici umpleau imensa piaţă,

fluturându-şi stindardele. Veterani ai Marelui Război, veterani ai Marşului asupra Romei, grupări fasciste de tineret, muncitori, studenţi, oameni de toate vârstele şi ocupaţiile se împingeau spre balconul de unde urma să vorbească Mussolini. Când mulţimea voioasă l-a zărit mai întâi pe dictator la fereastră, cu braţul drept ridicat pentru salutul roman, fanfarele au intonat imnul fascist, *Giovinezza*, şi miile de voci au cântat împreună în sfântă comuniune.

— Duce! Duce! scandau aceştia.

În incandescenta sa descriere, *Il popolo d'Italia*, ziarul lui Mussolini, remarca faptul că demonstraţia era ca „un imens rit religios al credinţei". Când a răsunat strigătul de „atenţie", zgomotul bubuitor a încetat şi o linişte misterioasă, plină de aşteptări s-a lăsat peste piaţă. Mussolini, îmbrăcat în uniforma miliţiei fasciste, cu capul descoperit, s-a adresat mulţimii. A încheiat, aşa cum proceda adesea, cu refrenul său, marcă distinctivă, întrebând:

— A cui este Italia?

— A noastră, au răspuns miile de voci la unison.

De două, trei ori l-a făcut mulţimea pe Mussolini să se întoarcă din birou în balcon, cu mâna ridicată pentru salutul roman, oferind un gen de binecuvântare. În cele din urmă, istoviţi emoţional, dar debordând de energie şi de mândrie, fasciştii, vârstnici şi tineri deopotrivă au pornit către case. Italienii aveau să repete la nesfârşit acelaşi ritual în întreaga ţară în decursul lunilor şi anilor care au urmat.42

Clerul catolic a jucat un rol crucial conferindu-i Ducelui un aer religios, promovând un amestec ameţitor de ritual fascist şi catolic. Preoţii erau parte integrantă a organizaţiilor fasciste de tineret, cu cei 2.500 de capelani care slujeau peste patru milioane de copii cărora le aparţineau. Pentru controlul muncii capelanilor era numit un episcop devotat întru totul tineretului fascist. Aceştia se asigurau că italienii din viitor aveau să înţeleagă credinţa lor faţă de Biserica catolică şi loialitatea lor faţă de Mussolini şi faţă de fascism, ca fiind două feţe ale aceleiaşi monede.43

În octombrie 1933, în timpul uneia dintre astfel de instanţe, 152 de preoţi servind de capelani în miliţia fascistă s-au adunat la palatul Venezia. În prezenţa eroului lor, ei i-au adus un tribut muzical pe care îl pregătiseră special pentru el. Se intitula, Aclamaţie Ducelui”.

Salutare ţie, neîmblânzit Duce.

Salvatorul pământului nostru, în pace şi în război.

Suntem gata să-ţi urmăm semnalele.

Inspiraţie şi forţă, călăuză şi lumină.

Le eşti lider noilor eroi ai Italiei Duce pentru noi, Duce pentru noi!”

Ritualurile fasciste importante începeau în mod caracteristic cu o liturghie de dimineaţă celebrată de către un preot, dacă avea loc într-un târg sau sat, şi de un episcop, dacă avea loc în oraş, urmată de o paradă şi un miting şi citirea unui mesaj din partea Ducelui. Bisericile şi catedralele au jucat un rol important susţinând

aceste ritualuri şi conferindu-le o putere emoţională sporită. Pentru aniversarea din 1933 a Marşului asupra Romei, chipul lui Mussolini a fost proiectat pe timpul serii sub forma unei imagini care ajungea până la jumătatea Domului din Milano, chipul spectral al Ducelui înălţându-se deasupra mulţimii. „Papa, observa istoricul european Piers Brendon, dădea impresia că Biserica catolică din Italia era însuşi Partidul Fascist în rugăciune şi sugera că supuşii, asemenea închinătorilor la soare, şi-ar face cel mai bine datoria în genunchi”. 45

Cei câţiva preoţi care îndrăzneau să spună ceva, oricât de puţin critic ar fi fost, la adresa regimului fascist erau denunţaţi de către fasciştii locali autorităţilor. Multe astfel de plângeri se rezolvau la nivel local, căci episcopii îşi disciplinau preoţii neascultători. Dar atunci când un episcop se împotrivea, chestiunea se muta la Roma. Printre îndatoririle ambasadorului pe lângă Sfântul Scaun era şi aceea de a determina Vaticanul să ia măsuri atunci când se primeau astfel de rapoarte. Într-un caz tipic, din noiembrie 1932, când Vaticanul a primit o plângere despre un preot paroh din dieceza Cremona, i s-a cerut episcopului local să întreprindă cercetări. Atunci când acesta a încercat să minimalizeze ofensa, monseniorul Pizzardo l-a informat că răspunsul era inadecvat. Episcopul trebuia să-l oblige pe preot să „ţină un discurs în sens contrar celui pe care îl ţinuse pe 4 noiembrie şi care nu lăsase o bună impresie” cu proxima ocazie.46

Câteva luni mai târziu, papa a decis să

acţioneze în ceea ce privea plângerile potrivit cărora Giovanni Montini, capelanul organizaţiei Universităţii Acţiunea Catolică, era antifascist. El l-a concediat din funcţia pe care o ocupa. Supărat, Montini, al cărui tată fusese deputat al Partidului Popular în parlament, şi-a îndreptat mânia nu înspre suveranul pontif, ci către Pizzardo, care îi comunicase decizia papei. Pizzardo, s-a plâns Montini, l-a concediat fără „un cuvânt de mângâiere, de stimă, de laudă”. Câţiva ani mai târziu, papa, având o părere mult mai proastă despre Mussolini, avea să-l reabiliteze pe Montini. Devierea nu a avut ca rezultat ruinarea carierei lui Montini, căci trei decenii mai târziu el avea să acceadă pe tronul Sfântului Petru, luându-şi numele de papa Paul al VI-lea.47

În 1932, Mussolini a anunţat că strângerea mâinii – un obicei „burghez” – trebuia înlocuit cu mult mai virilul salut roman. El nu numai că le-a cerut profesorilor universitari să depună jurământul fascist de loialitate, dar a insistat ca ei să poarte cămăşi negre în ziua absolvirii. Până la sfârşitul anului 1934, toţi profesorii de la şcolile elementare au fost obligaţi să poarte cămăşi negre şi uniforma de partid ori de câte ori se aflau în şcoală.48

Mai devreme în acel an, a avut loc un alt plebiscit. Săptămânalul diecezei din Torino îşi exprimase acelaşi sentiment pe care catolicii din întreaga ţară îl auzeau de la preoţii şi episcopii lor: „Catolici din Torino! La urne pentru a vă da acordul guvernului lui Benito Mussolini… Antifascismul a luat sfârşit”.49 Au fost ultimele

alegeri pe care s-a deranjat Mussolini să le mai ţină. Zece milioane de italieni au votat pentru, în timp ce numai cincisprezece mii au votat contra.50

CAPITOLUL 14
Duşmanul protestant şi evreii

În dimineaţa zilei de 11 februarie 1932, cea de-a treia aniversare a Acordurilor luterane, o caravană de patru limuzine negre îşi croia drumul spre Vatican, însoţită de carabinieri îmbrăcaţi festiv, călare pe cai. Salutate la intrarea în Cetatea Vatican de către membrii Gărzii Elveţiene, maşinile au pătruns în curtea Sfântului Damasus. Acolo trebuiau să se întâlnească cu jandarmii pontificali, care duceau un drapel papal, şi cu un contingent de soldaţi din Garda Palatină de onoare, cu gulerele lor plisate din dantelă, cu micile spade curbate şi cu halebardele strălucitoare prinse cu curele în lateral. Mussolini a apărut, îmbrăcat în uniforma sa diplomatică în coadă de rândunică. Desene bogat ornamentate, cu fir de aur, îi acopereau mânecile, iar pantalonii aveau vipuşti de aur. Îşi ţinea pălăria împodobită cu pene în mână şi la brâu avea prinsă spada de ceremonie.1

Presa speculase în legătură cu această vizită luni în şir. În luna septembrie a anului precedent, la numai trei zile după ce Mussolini şi Tacchi Venturi au semnat pactul privind încheierea bătăliei pentru Acţiunea Catolică, prima pagină a ziarului *The New York Times* titra: „Săptămâna

aceasta Mussolini îi va face o vizită papei”.2 Un torent de articole de ziar şi rapoarte ale diplomaţilor relatau că îndelung aşteptata vizită a Ducelui la papă urma să aibă loc în curând, dar totuşi fiecare dată prezisă trecea fără ca întâlnirea să fi avut loc.3 în cele din urmă, Mussolini a stabilit ca vizita să aibă loc în luna februarie.4

În ceea ce priveşte pregătirile, Pius al XI-lea i-a acordat dictatorului onoruri papale speciale. Într-o dimineaţă de ianuarie, Borgongini a sosit la palatul Venezia pentru prezentare. Un Duce care radia, îmbrăcat formal în redingotă, l-a întâmpinat mândru. Nunţiul i-a prezentat o brevă papală[8]. Mussolini a citit pergamentul cu atenţie.

— Sunt unul dintre puţinii italieni care poate citi şi înţelege latina! s-a lăudat el.

Papa i-a acordat dictatorului Colanul Miliţiei de Aur, un colan minunat cu o cruce din aur. Fostul agitator anticleric era acum cavaler al curţii papale.5 La sosirea lui la întâlnirea cu papa, crucea papală îi atârna pe piept.

În ziua istoricei întâlniri, Mussolini a sosit cu douăsprezece minute mai devreme şi, jenant, monseniorul Pizzardo, însărcinat cu primirea sa, nu era de găsit nicăieri. Gărzile papale nu au ştiut ce altceva să facă, exceptând să rămână în poziţia de drepţi şi să salute. Lângă uşă stătea sora mai mare a papei, căreia i se acordase onoarea de a fi printre cei care urmau să asiste la sosirea Ducelui. În cele din urmă, Pizzardo a coborât în mare grabă scările, întârzierea datorându-se faptului că fusese

8 Scrisoare utilizată de către papi în corespondenţa particulară sau chiar secretă, mai puţin solemnă decât bula papală (n.tr.)

reţinut de către papă în bibliotecă pentru a-i da instrucţiuni de ultim moment. Însoţit de câţiva jandarmi, membri ai Gărzii Elveţiene şi şambelani papali, au urcat împreună scările.

În timp ce Mussolini îşi croia drum pe scara largă, spiralată, în Sala Clementină, prin care tocmai era pe punctul de a trece, se desfăşura o scenă tensionată. Treimea superioară a pereţilor înalţi şi tavanul sălii împodobite erau acoperite cu fresce renascentiste. O friză care înfăţişa virtuţile cardinale pe un perete era opusă celei care le înfăţişa pe cele teologice. Fresca lui Alberti, „Apoteoza Sfântului Clement”, împodobea tavanul. Partea inferioară a pereţilor, precum şi podeaua încăperii mari, dreptunghiulare, erau acoperite cu mozaic colorat. Cei douăzeci de oameni care fuseseră invitaţi să asiste la istorica sosire a Ducelui păreau pierduţi în grandoarea sălii. Însă atunci când monseniorul Caccia Dominioni, maestrul de ceremonii şi însărcinat să-l însoţească pe Mussolini în biblioteca papei, a intrat în sală pentru a-l saluta pe Duce, a fost luat prin surprindere. Acolo, printre bărbaţii îmbrăcaţi formal se afla o femeie, o ziaristă străină. Aşa ceva era de neconceput. Niciunei femei nu îi era îngăduit să fie prezentă la o asemenea ocazie. Mussolini se afla deja la jumătatea distanţei.

Mussolini întâmpinat de monseniorul Pizzardo la sosirea la Vatican pentru întrevederea cu papa, 11 februarie 1932

- Signorina, a pledat Caccia, vă implor să plecaţi imediat.

De jenă, blonda s-a înroşit la faţă. Dar nu şi-a pierdut cumpătul.

- Sunt perfect îndreptăţită să mă aflu aici, monseniore, i-a răspuns ea.

- Eu decid cine are dreptul, i-a spus el. Nu aveţi niciun drept să vă aflaţi aici. Eu acţionez în conformitate cu ordinele Sfântului Părinte.

Drept reproş, femeia i-a fluturat în faţă invitaţia, în timp ce Caccia, auzind grupul lui Mussolini urcând treptele, a devenit frenetic.

- Signorina, nu vreau să fiu nevoit să adopt nimic altceva decât cuvinte politicoase.

A aruncat o privire spre o pereche de jandarmi impozanţi care stăteau în apropiere.

- Dar dacă nu plecaţi imediat, mă văd nevoit să acţionez.

Înfuriată şi umilită, femeia a renunţat. Un prelat a condus-o spre o ieşire din spate. Exact în acel moment a intrat Mussolini, iar Caccia l-a întâmpinat cu efuziune. Garda Elveţiană i-a prezentat armele, cu spadele ridicate sus.

Caccia l-a condus pe prim-ministru printr-o serie de săli imense, în fiecare aflându-se câte un contingent de trupe papale, gărzi nobile şi înalţi oficiali ai Bisericii. În cele din urmă, dictatorul a ajuns la Sala Mică a Tronului, de acolo a intrat în biblioteca papei, unde Pius îl aştepta.6 După cum fusese anterior aranjat la insistenţele Ducelui, Mussolini nici nu s-a plecat şi nici n-a sărutat inelul papei, obiceiuri practicate în mod obişnuit de un şef de guvern catolic. Papa nu avea să permită să se facă niciun fel de fotografii, însă un artist fotograf de la un săptămânal popular a imortalizat scena pentru public. Aceasta îl înfăţişa pe papă, îmbrăcat în roba albă, cu boneta papală albă pe cap şi încălţat cu pantofi roşii, stând într-unul din fotoliile roşii, bogat ornamentate, aflat în faţa biroului, cu faţa spre Mussolini, care stătea aşezat, îmbrăcat cu redingota sa diplomatică, brodată şi cu pantalonii cu vipuşti aurii şi cu crucea papei la gât.7

Întâlnirea istorică a generat reportaje în presa de pe tot mapamondul. „Papa şi Ducele îşi dau mâna într-un pact de prietenie” titra *Chicago Daily Tribune* pe prima pagină. Tot pe prima pagină *The New York Times* consemna: „Papa şi Mussolini dau dovadă de sentimente calde în timpul întâlnirii de la Vatican”.8 Cea mai bună descriere pe care o avem cu privire la întâlnirea

lor – singura ocazie când cei doi bărbaţi aveau să se întâlnească vreodată – vine din partea lui Mussolini, care a scris, de mână, o relatare pentru a i-o trimite regelui.

Papa l-a invitat să ia loc, întrebându-l cum se simţea fiica sa, Edda, la Shanghai, acolo unde soţul ei se afla în misiunea sa de consul al Italiei.

După un minimum de astfel de politeţuri, Pius a abordat subiectul pe care îl considera a fi cel mai presant. Prozelitismul protestant, i-a spus el unui Mussolini surprins – care nu se aştepta ca acesta să fie subiectul numărul unu pe agenda papei pentru respectiva întâlnire – „face progrese în aproape toate diecezele Italiei, după cum se arată într-un studiu pe care l-am solicitat episcopilor. Protestanţii devin din ce în ce mai îndrăzneţi şi vorbesc despre «misiunile» pe care vor să le organizeze în Italia”. Papa s-a plâns că protestanţii profitau de limbajul nefericit al Concordatului. Acesta făcea referire la religiile noncatolice ca la „culte admise”, o sintagmă faţă de care el se opusese. Papa voia, în schimb, ca acestea să fie descrise ca „tolerate”.

Mussolini şi papa, în biblioteca papei.
11 februarie 1932

Mussolini a arătat că în Italia trăiau numai 135.000 de protestanţi, 37.000 dintre ei fiind străini, doar o mică parte printre cele 42 de milioane de catolici.

Papa a admis că protestanţii erau puţini, dar a argumentat că, fără doar şi poate, ameninţarea era majoră. I-a înmânat Ducelui un raport foarte lung asupra chestiunii. În următorii ani avea să-l bombardeze pe dictator cu solicitări referitoare la menţinerea protestanţilor sub control.

Apoi conversaţia s-a îndreptat către recentul conflict cu privire la Acţiunea Catolică. Aici, relatarea lui Mussolini despre cuvintele papei

trebuie tratată cu precauţie. După ce şi-a exprimat plăcerea pentru că disputa fusese rezolvată pe cale amiabilă, conform Ducelui, papa a adăugat: „Nu văd în complexele doctrine fasciste, care tind să afirme principiile ordinii, autorităţii şi disciplinei, nimic care să fie contrar învăţăturilor catolice”.

Papa a adăugat că putea înţelege principiul „fascismului totalitar”, însă acesta se putea referi numai la domeniul material. Mai existau şi nevoi spirituale, a spus el, şi pentru acestea era necesar „totalitarismul catolic”.

- Sunt de acord cu părerea Sfântului Părinte, a comentat Mussolini. Statul şi Biserica operează pe două „planuri” diferite şi prin urmare, odată ce sferele lor de reciprocitate sunt delimitate, acestea pot conlucra.

În cele din urmă, papa şi-a exprimat tristeţea cu privire la ceea ce se petrecea în Rusia, unde, a spus el, bolşevicii erau hotărâţi să distrugă creştinismul.

- În plus faţă de aceasta, a spus Pius, mai există şi ura anticreştină a iudaismului.

Pe când era nunţiu în Polonia, şi-a amintit el:

— Am văzut asta la toate regimentele bolşevice ai căror comisari civili erau evrei.

Papa compara acea situaţie cu cea a evreilor din Italia, pe care îi vedea ca pe o excepţie. Afectuos, i-a spus Ducelui despre un evreu din Milano care făcuse un dar important Bisericii şi despre ajutorul dat de rabinul din Milano la descifrarea „anumitor nuanţe ale limbii ebraice”.

La sfârşitul întrevederii, suveranul pontif i-a

oferit Ducelui încă trei medalii papale.9 Mussolini şi-a croit apoi drum spre biroul secretarului de stat, unde a petrecut douăzeci de minute alături de cardinalul Pacelli înainte de a fi escortat în Bazilica Sfântul Petru, unde a îngenuncheat în faţa altarului Madonei. Când fotoreporterii au încercat să-i facă fotografii Ducelui care se ruga, el s-a ridicat intempestiv şi i-a gonit.

- Nu, nu. Când cineva se roagă, le-a spus dictatorul, acea persoană nu trebuie să fie fotografiată.10

Nimeni nu avea să-l fotografieze vreodată pe dictator în genunchi.

Mussolini la Vatican după întâlnirea cu papa, 11 februarie 1932

Mussolini a ajuns acasă, aflându-se încă într-o stare de spirit exuberantă. Nerăbdători să audă detaliile vizitei, copiii s-au adunat în jurul său. Rachele, mai puţin impresionată, i-a întrerupt strălucitoarea relatare întrebându-l:

— I-ai sărutat şi picioarele?

Cu aceasta, naraţiunea sa a ajuns la un final care îşi pierduse din importanţă”.

Următoarea lună, într-o orgie de deferenţă, Mussolini şi regele şi-au acordat reciproc onoruri. I-au conferit cardinalului Pacelli Ordinul Suprem al Annunziatei – cea mai înaltă decoraţie a Italiei, făcându-l „văr” al regelui – şi le-au acordat Marea Cruce a Sfanţilor Moriss şi Lazzar celor doi subsecretari de stat, monseniorilor Pizzardo şi Ottaviani. Însă ceea ce a captat cel mai tare atenţia clerului a fost onorul acordat cuiva care nu deţinea nicio poziţie oficială la Vatican. Este vorba de părintele Pietro Vecchi care a primit Marea Cruce.12

Papa se obişnuise acum cu ideea unei perioade de colaborare cu dictatorul italian. El i-a explicat atitudinea sa episcopului de Nisa, care, întâmplător, se afla la Roma. Graţie lui Mussolini, i-a spus papa, Biserica catolică ocupa încă o dată o asemenea poziţie puternică în Italia. Amintindu-i-se de către episcop recentul episod „contondent” al bătăliei pentru Acţiunea Catolică, papa a dat vina pe anticlericii din jurul lui Mussolini.

— Încă îl văd, i-a spus papa, stând exact în locul în care staţi dumneavoastră, spunându-mi: „Recunosc că am comis unele greşeli, dar am fost

nevoit să mă lupt cu întreaga mea echipă”.13

*

* * *

În acelaşi an papa a sărbătorit cea de-a şaptezeci şi cincea aniversare a sa, atrăgând o revărsare de admiraţie în presa mondială, într-un articol foarte lung, *New York Times Magazine* făcea mare caz de „surprinzătoarea descoperire” potrivit căreia în spatele „tăcutei culturi a prefectului Bibliotecii de la Vatican existau trăsăturile unui conducător de oameni înnăscut”. Pius al XI-lea încă avea pasul viguros al unui bărbat tânăr, scria autorul, şi îşi petrecea, în mod virtual, toate orele de veghe muncind.14

Cu certitudine, papa avea un program epuizant. În perioada Anului Sfânt 1933 – 1934, două milioane de pelerini aveau să vină la Roma şi el avea să se întâlnească cu mulţi dintre ei, ţinând discursuri fără număr şi celebrând nenumărate liturghii. Marcând a o mie nouă şutea aniversare a crucificării, Anul Sfânt mergea din Paşti în Paşti.15

Pius al XI-lea nu era un bun orator. În timpul audienţelor publice, el făcea observaţii din mers. Acestea erau livrate într-un *staccato* lent, în timp ce se oprea în mod constant pentru a lua în considerare un nou gând. Adesea vorbea despre „Casa tatălui” sau despre „Tatăl nostru, al credincioşilor”. Alteori profita de ziua unui sfânt sau se folosea de unele caracteristici – naţionale sau ocupaţionale – ale grupului de vizitatori pentru a-şi elabora tema. Date fiind lungimea discursurilor papei, mărimea mulţimilor pe care le

atrăgea şi adesea căldura înăbuşitoare, era departe de a fi ceva neobişnuit ca să leşine cineva din public înainte ca el să termine. Cu toate că avea o binemeritată reputaţie pentru prolixitate, în timpul postului din 1934, papa totuşi a predicat unui grup de preoţi despre virtutea de a ţine predici scurte. El a vorbit timp de patruzeci şi cinci de minute pentru a-şi demonstra punctul de vedere.16

Cardinalii din Curie şi alţi prelaţi de la Vatican au continuat să trăiască temându-se de el. Papa, observa arhiepiscopul de Paris, nu voia să recunoască niciodată că el greşise şi avea obiceiul de a rosti fraze pe care le lua drept adevăruri de necontestat. Gaetano Bisleti, venerabilul cardinal care pusese tiara pe capul lui Ratti atunci când acesta fusese încoronat în 1922, s-a pregătit pentru mersul în audienţă ducându-se la capela sa preferată din Vatican, lăsându-se în genunchi pe podeaua din marmură şi rugându-se ca papa să nu-i găsească, în cele din urmă, nicio vină în ceea ce avea să-i spună. Monseniorul Alberto Mella, care, după numirea lui Caccia în postul de cardinal, devenise maestru de ceremonii, s-a rugat la toţi sfinţii din rai înainte de a intra în biroul papei, sperând că acesta nu avea să-l găsească necorespunzător. Un număr de cardinali, temându-se să se apropie de papă ei înşişi, au lăsat totul în seama lui Pacelli, sperând că acesta va putea să-şi folosească abilităţile diplomatice pentru a-l face pe Pius al XI-lea să procedeze aşa cum voiau ei fără să rişte să-şi atragă mânia lui întâlnindu-se cu el în persoană.17

Şi totuşi, când avea de-a face cu mireni, papa cunoştea valoarea unui cuvânt blând. Atunci când se afla în prezenţa papei în palatul apostolic, vizitatorul îşi îndoia genunchii de trei ori. Şi noncatolicii trebuiau să se plece, dar, cu toate acestea, unora nu le era la îndemână. Într-o zi, un grup de protestanţi l-a vizitat pe papă. Cu toţii au căzut în genunchi, cu excepţia unui singur bărbat, vizibil stingherit, care a rămas sfidător – chiar dacă puţin şovăitor – în picioare, însoţitorii papei au devenit încordaţi, schimbând priviri pe furiş pentru a vedea cine avea să preia problema. Dar, în timp ce ei nu ştiau ce să facă, papa s-a dus către cel care rămăsese în picioare şi l-a întrebat:

— Nu vrei să primeşti binecuvântarea unui om simplu?

Aceasta a fost prea mult pentru recalcitrantul protestant şi acesta s-a lăsat şi el într-un genunchi.18

În buna tradiţie a monarhilor europeni, papa păstra săculeţi cu bani în sertarele din bibliotecă pentru a-i cheltui cu petiţionarii care îi meritau. Domenico Tardini, subsecretarul lui Pizzardo la Oficiul Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, era însărcinat cu coordonarea ajutorului pentru săracii din Rusia. Aşa după cum adeseori se găsea el însuşi în postura de a solicita fonduri, era foarte sensibil faţă de stările de spirit ale papei. „La 9 cu papa, o altă oră de audienţe”, Tardini, un prelat roman, scund, cu o faţă pătrată şi cu un păr lânos, negru şi des, scria în jurnalul său la data de 9 aprilie 1934. „Şi azi este într-o excelentă stare de spirit: infailibilul termometru măsurat după

mărimea donaţiilor sale”. În timp ce Tardini îşi detalia cererile, papa, a cărui atenţie era abătută, rearanja întruna monedele de aur pe care le scosese din sertare, sortându-le pe birou, după mărime, în fişicuri ordonate. Când se afla în toane bune, papa care nu era renumit pentru umorul său, putea să demonstreze că şi el era capabil de o remarcă plină de spirit. Pe la începutul aceluiaşi an îl convocase de urgenţă pe ambasadorul francez pentru a discuta ceva ce îl preocupa. Când ambasadorul a sosit, scuzându-se pentru faptul că nu era îmbrăcat în costumul de ceremonie pe care îl purta mereu în timpul întrevederilor papale, papa i-a zâmbit.

— Da, ştiu, i-a spus papa. De obicei vii în ediţie de lux legată în piele. Azi ai venit în ediţie broşată.19

Alteori papa era mai iritabil. „Azi, nota Tardini pe 5 octombrie, papa e mai pregătit ca oricând să contrazică şi să se opună. Totul depinde de starea sa de spirit, de anumite experienţe dureroase din trecut, de… digestia sa proastă, ce ştiu eu. Dar ceea ce este cert e faptul că papa e mereu gata să fie suspicios şi să facă exact opusul a ceea ce îi sugerează cineva să facă”. Tardini, care îl cunoştea foarte bine, a venit cu o soluţie. Când papa era prost dispus, puteai fi sigur că va respinge orice solicitare. În asemenea zile, Tardini îi propunea inversul a ceea ce dorea şi putea fi sigur că avea să reuşească sau cel puţin aşa pretindea el. „Asta e exact ceea ce am făcut azi, scria el în jurnalul său într-una din zile, şi cu rezultate excelente”. 20

Cu toate că lucra după un orar aspru, papa avea totuşi nişte mici distracţii. Cu iubirea lui pentru ordine, avea grijă să-şi ţină toate articolele din birou la locurile lor şi nu risipea nimic. Păstra până şi un teanc de panglici pe care le scosese de la pachetele pe care le deschisese. Fiu al unui director de fabrică de textile, era încântat de micile proiecte mecanice. Timp de mulţi ani, papa a ţinut o mică şurubelniţă în birou, astfel încât să poată să repare ceasuri. Dacă avea o pată de ulei sau de cerneală pe veşmântul alb, după ce se asigura că nu era văzut de nimeni, se străduia să cureţe pata. Printre cele mai atent păzite articole era diapazonul pe care îl păstrase de când era tânăr. Când era singur, uneori îl scotea din sertar şi îşi exersa vocea sa de cântăreţ, dorindu-şi să nu-şi fi pierdut ambitusul.21

Acum că nu mai era nevoit să se regăsească în rolul de „prizonier la Vatican”, papa putea să se bucure de o nouă distracţie. Pe 10 iulie 1933, a mers pentru prima dată cu maşina, cu transperantele trase, ieşind din Roma şi îndreptându-se spre dealurile Alban. Avea ca destinaţie domeniul papal de la castelul Gandolfo. Aerul proaspăt, răcoros al zonei, vinurile faimoase şi frumuseţea naturală atrăseseră numeroşi romani distinşi încă din cele mai vechi timpuri. Domeniul papal nu mai fusese utilizat încă din timpul lui Pius al IX-lea, care îl vizitase ultima dată în 1869. La prima sa vizită, el a inspectat modul în care se desfăşurau reparaţiile în curs. Începând din anul următor a hotărât să-şi petreacă verile acolo, câte două luni în 1934 şi 1935 şi, ulterior,

perioade mai lungi. În fiecare zi pe care şi-o petrecea la castelul de vară, asistenţii îi aduceau documentele pentru a fi revizuite şi ţinea audienţe. Însă ritmul de lucru era mult redus. Mergând în plimbări lungi prin vastele grădini, papa putea să privească lacul aflat la o sută de metri dedesubt, format într-un crater al unui vulcan stins. Îi făcea mare plăcere să respire aerul proaspăt şi să se simtă mai aproape de natură, amintindu-şi astfel despre viaţa pe care o lăsase în urma sa.22

*

* * *

Mussolini nu ar fi trebuit să fie surprins de faptul că Pius voia să-l treacă pe listă pentru ajutorul dat în lupta contra ameninţării protestante. Ani la rând, papa avertizase că protestanţii din Italia reprezentau o ameninţare nu numai la adresa Bisericii catolice, ci şi a fascismului.23 în 1930, papa fusese nemulţumit de noile instrucţiuni pe care guvernul le publicase ca rezultat al Concordatului. Acestea specificau modul în care trebuiau tratate religiile noncatolice.

„I-am spus şefului guvernului, îşi amintea nunţiul care i-a adus lui Mussolini plângerea papei, că dorinţa de a pune pe picior de egalitate religia catolică cu religiile protestante, ce sunt paraziţii care trăiesc vătămând religia adevărată, nu era numai injustă, ci şi ofensatoare pentru noi”. 24 în anul următor, papa şi-a trimis nunţiul pentru a reînnoi cererile. Propaganda protestantă, i-a spus el lui Mussolini, reprezenta cel mai mare

pericol cu care se confrunta ţara. Guvernul trebuia să acţioneze mai agresiv împotriva acesteia.25

În încercarea de a determina guvernul să-şi folosească forţele reprezentative împotriva protestanţilor, papa căuta argumente care, credea el, aveau să prezinte interes pentru Mussolini. Niciunul nu părea mai promiţător decât aserţiunea că loialitatea faţă de Biserica catolică şi faţă de regimul fascist erau unul şi acelaşi lucru. Protestantismul, insista papa, era antiitalian, o forţă străină care reprezenta un pericol la fel de mare pentru Mussolini ca şi pentru Biserică.

Membrii Acţiunii Catolice erau permanent în căutare de semne ale activităţii protestante. Într-un caz tipic, şefii Acţiunii Catolice dintr-un oraş central italian i-au scris într-o zi de mai 1931 lui Mussolini, denunţând un bărbat care distribuia acolo literatură protestantă. Ei îi cereau Ducelui să garanteze că „propaganda protestantă avea să fie interzisă sub orice formă”.26

În ceea ce-l privea, Mussolini era departe de a fi nerăbdător să-i răspundă nesfârşitelor cereri ale papei de a pune capăt întrunirilor protestante şi de a le confisca literatura. În noiembrie 1932, atunci când papa şi-a trimis încă o dată nunţiul pentru a cere acţiune, Ducele a încercat să-l întrerupă.

— E mai bine să nu exagerăm, a replicat impacientat dictatorul.

Campania făcea o impresie proastă asupra liderilor din ţările protestante, a adăugat el.

Aceştia erau ofensaţi de istericele peroraţii antiprotestante ale ziarului Vaticanului.27

Câteva luni mai târziu, de nedomolit, papa a repetat convingerea că protestanţii italieni erau „cea mai mare cruce” pe care trebuia el s-o ducă. Auzind aceasta de la nunţiul său, Mussolini a arătat din nou cât de puţini erau protestanţii din Italia. Din nou, acest lucru nu l-a impresionat deloc pe papă.28

În timp ce nunţiul era principalul emisar al papei în aceste demersuri, Tacchi Venturi îşi avea şi el rolul său. Iezuitul avea să petreacă ani buni încercând să-l convingă pe Mussolini că o conspiraţie vastă, malefică, condusă de protestanţi şi evrei opera având ca ţel, în egală măsură, pe dictatorul fascist şi Biserica catolică.29 El se bizuia pe propria reţea de informatori care îl ţineau la curent cu cele mai noi informaţii despre oculta conspiraţie. În iunie 1933, el i-a trimis cardinalului Pacelli o copie a unui astfel de raport.

„Cred că prin comunicarea informaţiilor anexate nu fac ceva nedorit”, scria Tacchi Venturi pe coperta notei. În legătură cu acurateţea raportului, i-a spus lui Pacelli: „Nu cred că este posibil să mai aveţi dubii, căci autorul nu este numai o persoană onestă, ci mai ales se află într-un post bine poziţionat pentru a şti despre ce vorbeşte”.

Informatorul secret al lui Tacchi Venturi începea prin a relata faptul că văzuse recent o circulară a Ministerului Afacerilor Interne transmisă către toţi prefecţii din Italia, prin care li se cerea să fie cu ochii în patru la orice activităţi

politice desfăşurate de preoţi. Acest lucru părea ciudat, era el de părere, căci „întreaga lume ştie cu cât entuziasm întregul cler, toate asociaţiile catolice italiene, toţi catolicii italieni îi iubesc pe Duce şi regimul acestuia”.

Nu exista decât o explicaţie a motivelor pentru care guvernul şi-ar fi risipit resursele pentru asemenea supraveghere: se întâmpla deoarece „la centrul guvernului, adică în ministere, există înalţi oficiali birocraţi care fie că sunt evrei, fie masoni care doresc ca prefecţii să creadă că întreg clerul şi catolicii ar trebui să fie consideraţi… duşmani!”.30 în timp ce autorităţile îşi pierdeau vremea investigând preoţimea, acestea nu cercetau „activităţile formidabile, clandestine, subversive ale evreilor, masonilor şi ale protestanţilor care, deghizaţi în admiratori ai fascismului, au devenit, practic, lorzii feudali ai Italiei, aşa cum nu au fost niciodată în trecut”. Mussolini trebuia avertizat.31

*

* * *

Acuzaţia conform căreia evreii erau forţa malefică din spatele unei conspiraţii mondiale îndreptate împotriva creştinătăţii şi a civilizaţiei europene fusese auzită cu mult timp înainte la Vatican, iezuiţii de la *La Civiltà cattolica* fiind printre cei mai avizi partizani ai ideii.

Un articol dedicat, intitulat „Revoluţia mondială şi evreii”, apăruse la sfârşitul lui octombrie 1922 în ziarul supervizat de Vatican, în timp ce fasciştii mărşăluiau spre Roma. Acesta descria o lume în haos, cu greve ale muncitorilor

şi cu tulburări orchestrate de forţele secrete al căror scop era revoluţia comunistă. Masele credule care luau parte la revoltă erau formate din naivi mânaţi de o forţă ocultă, una care indica faptul că proveneau din „ghetou”.

Viitorul lumii, avertiza articolul, avea să fie stabilit de bătălia care se ducea atunci în Rusia. Liderii domniei bolşevice a terorii nu erau „ruşii indigeni”, ci mai degrabă „intruşii evrei” care, cu viclenie, îşi mascau adevărata identitate sub pseudonime slave. O listă de 545 de înalţi oficiali ai regimului bolşevic dezvăluia, după cum pretindea autorul, că adevăraţii ruşi nu erau mai mulţi de 30. „Cei de rasă evreiască sunt în număr de 447, restul fiind un talmeş-balmeş de alte naţionalităţi. Pe scurt, cu toate că evreii reprezentau mai puţin de cinci procente din populaţia Rusiei, „această minoritate azi a invadat toate căile puterii şi şi-a impus dictatura asupra naţiunii”.32

Semnificaţia articolului din 1922 este majoră, căci argumentul avea să devină unul dintre principiile de bază utilizate de către nazişti pentru pentru justificarea campaniei antisemite. Preluat de publicaţiile Bisericii din întreaga Italie şi de dincolo de graniţele acesteia, mitul că liderii revoluţionari ruşi erau, în mod virtual, cu toţii evrei – şi nu „ruşi adevăraţi” – a devenit una dintre cele mai importante expuneri raţionale pentru acţiunile guvernamentale împotriva evreilor din Europa33.

În următorul număr, primul care a apărut după venirea lui Mussolini la putere, ziarul iezuit

prelua ştiri din Austria grupate sub titlul: „Socialismul iudeo-masonic tiranizează Austria”. Aici era adăugat un alt element crucial la ceea ce avea să fie teoria conspiraţiei de care în următorii ani au încercat să-l convingă pe Mussolini nu numai ziarul, ci şi Tacchi Venturi şi ceilalţi emisari ai Vaticanului. După Marele Război, relata ziarul, a nouăsprezecea lojă masonică din Viena formase Marea Lojă. „Toţi înalţii funcţionari ai acesteia, fără excepţie, erau evrei”. Scopul lor era să conducă lumea, „sub dominaţia masonilor, ei înşişi sub puterea evreilor”. Dacă evreii din Viena făceau cum voiau ei, avertiza ziarul, „Viena nu va mai fi nimic altceva decât un oraş evreiesc, casele şi averile vor fi toate ale lor, evreii vor fi conducătorii şi lorzii, iar creştinii vor fi servitorii lor”.

Austria, concluziona *La Civiltà cattolica*, „va fi indiscutabil supusul, persoana care plăteşte tributul şi sclavul evreilor, aceasta este pe scurt ideea călăuzitoare a liderilor noştri socialişti, iudeo-masoni”.34

Această credinţă într-o conspiraţie mondială a evreilor, masonilor35 şi protestanţilor nu era una pe care să o fi împărtăşit şi Mussolini pe atunci, dar în următorii ani, emisarul iezuit al papei avea să facă uz de toată puterea sa de convingere pentru a-l face să vadă lumea în aceşti termeni.

În Romagna, regiunea natală a lui Mussolini, situată în Italia central-nordică, revista oficială a Acţiunii Catolice, *La Risveglia*, publica în 1925 o serie de articole avertizând asupra pericolului

iudeu. Evreii şi masonii, înştiinţa ziarul, controlează în secret finanţele mondiale şi „vor să absoarbă cu lăcomie satanică toată energia din spiritul creştin”. Până când creştinii nu se vor răzvrăti împotriva acestor agenţi ai lui Satan, ei aveau să fie exploataţi în continuare. Într-un alt articol, cel mai probabil copiat după cel apărut în *La Civiltà cattolica* în 1922, jurnalul Acţiunii Catolice îi blama pe evrei pentru revoluţie şi pentru comunism. „Evreii, punea ziarul în gardă, adoratori ai aurului, visează să zdrobească spiritul neîmblânzit al lui Cristos”. Îmbrăţişând acuzaţia medievală a crimei ritualice, publicaţia Acţiunii Catolice îi eticheta pe evrei drept „sugători nesătui de sânge creştin”.36 O serie de articole în decursul anilor repetau această învinuire falsă potrivit căreia marea majoritate a „comisarilor” guvernului rus erau evrei, descrişi ca o „rasă” parazită, al cărei obiectiv era să-i tortureze pe creştini şi să-i transforme în sclavii lor.37

Timp de decenii, Vaticanul îi demonizase pe cei văzuţi ca beneficiari ai mult abuzatului Iluminism: liberali, masoni, evrei şi protestanţi. Toţi erau percepuţi ca făcând lucrarea diavolului, căutând să submineze credinţa poporului într-o singură religie adevărată. De la un capăt la celălalt al ţării, presa catolică întărea această teamă.38 Pius al XI-lea împărtăşea în mare măsură această viziune asupra lumii, în enciclica din 1928, *Mortalium animos*, el interzicea catolicilor să facă parte din grupări care încurajau dialogul interconfesional.

O decizie a Sfântului Oficiu al Inchiziţiei din

martie 1928 – oficiu condus de papă – a învederat modul în care Pius considera că ar fi trebuit trataţi evreii. Aceasta ordona disoluţia organizaţiei catolice internaţionale numită „Prietenii Israelului”. Printre membrii acesteia se numărau nu numai câteva mii de preoţi, ci şi 278 de episcopi şi 19 cardinali.

Iniţiată cu doi ani înainte, gruparea îşi urma scopul acceptat al Bisericii de a căuta să-i convertească pe evrei. Curând, liderii acesteia au încălcat graniţa a ceea ce Vaticanul considera a fi acceptabil. Pentru a-i convinge pe evrei să se convertească, liderii organizaţiei considerau că era important să-i trateze cu respect. Ei criticau atât învăţăturile tradiţionale ale Bisericii potrivit cărora evreii erau ucigaşi de creştini, blestemaţi de Dumnezeu, cât şi credinţa populară conform căreia evreilor li se poruncise să bea sânge de copii creştini ca parte a ritualului lor de Paşti.

Cardinalul Merry del Val, fost secretar de stat şi secretar al Sfântului Oficiu al Inchiziţiei, conducea atacul Vaticanului. El şi-a exprimat indignarea faţă de solicitarea ca sintagma „evrei perfizi” să fie eliminată din rugăciunile din Vinerea Mare. În februarie 1928, el a transmis o notificare ofiţerilor ordinului conform căreia organizaţia putea continua numai dacă îşi limita activităţile la rugăciuni pentru convertirea evreilor. El i-a avertizat că deveniseră proştii evreilor. Acest lucru făcea parte din complotul malefic de a „penetra pretutindeni în societatea modernă” în încercarea de a „reconstitui domnia Israelului în opoziţie cu Cristos şi Biserica Sa”. La

începutul lui martie, întâlnindu-se cu papa, Merry del Val a descoperit că Pius îi împărtăşea părerea conform căreia în spatele „Prietenilor Israelului” se găsea mâna şi inspiraţia evreilor înşişi.39

Deşi papa era de acord că trebuia acţionat, el era îngrijorat că interzicerea unei organizaţii a Bisericii numite „Prietenii Israelului” l-ar putea expune acuzaţiilor de antisemitism. El a insistat ca un pasaj să fie adăugat decretului care statua faptul că Biserica se opunea antisemitismului.40 însă el voia să fie sigur că nu plana nicio incertitudine printre credincioşi în legătură cu ceea ce însemna ordinul Sfântului Oficiu. El i-a cerut lui Enrico Rosa, consilierul său apropiat şi fost şef al ziarului *La Civiltà cattolica*, să explice motivele fundamentale ale acţiunii în paginile ziarului.

Decretul de dizolvare, scria Rosa în articolul rezultat, intitulat „Pericolul iudaic şi «Prietenii Israelului» 66, condamna antisemitismul „în forma şi spiritul său anticreştin”. Dar, adăuga el repede, Biserica trebuia să se protejeze „cu egală diligenţă de căderea în cealaltă extremă, la fel de periculoasă”.

„În dureroasa luptă împotriva pericolului iudeu”, explica Rosa, *La Civiltà cattolica* „avea întotdeauna grijă să păstreze un echilibru între indulgenţă şi justiţie, evitând… şi combătând în mod explicit excesele antisemitismului, care au fost acum din nou condamnate”. Dar, adăuga el, catolicii nu puteau să ignore marele pericol pe care îl reprezentau evreii. Încă din secolul al XIX-lea când evreilor li se dăduseră drepturi egale cu

creştinii – lucru faţă de care Biserica se opunea de mult timp – ei deveniseră „îndrăzneţi şi puternici, făcându-i, sub pretextul egalităţii, şi mai predominanţi şi chiar şi mai privilegiaţi, mai ales în sfera economică”.

Rosa continua să-i învinuiască pe evrei atât pentru Revoluţia Franceză, cât şi pentru cea rusească. În faţa ameninţărilor subversiunii iudaice, avertiza Rosa, guvernele Europei erau inexplicabil de laxe. Ca rezultat, evreii îşi stabiliseră „hegemonia în multe sectoare ale vieţii publice, în special în economie şi industrie, precum şi în marile finanţe, unde într-adevăr se zice că ar avea puteri dictatoriale. Ei pot dicta legi pentru state şi guverne, în politică, precum şi în chestiuni financiare, fără teama de a avea vreun rival.66 În toată Europa, concluziona el, evreii erau la lucru, „plănuind să-şi realizeze hegemonia lor mondială".66.

*

* * *

Evreii şi protestanţii din Italia se simţeau din ce în ce mai marginalizaţi. Amanta lui Mussolini, Margherita Sarfatti, constituie un bun barometru. Simţind identificarea din ce în ce mai puternică a regimului cu catolicismul, ea a decis să se boteze. Tacchi Venturi în persoană a efectuat ceremonia în 1928. Cei doi copii ai ei au urmat-o curând.42

Prin 1933 presa fascistă începea să preia avertismentele pe care presa catolică le publicase demult, relatând despre o conspiraţie evreiască îndreptată împotriva Bisericii catolice şi a statului fascist, în acel an, un ziar genovez, după obişnuita

negare prin care se transmitea că nu avea nimic împotriva evreilor luaţi individual, proclama necesitatea „de a combate sectarianismul internaţional iudeo-sionistic-masonic-bolşevic, care constituia o realitate uriaşă şi puternică, operând în detrimentul civilizaţiei creştine”.43

Dacă Tacchi Venturi era în mod special fixat asupra pericolului iudeu, papa era mai mult concentrat asupra ameninţării reprezentate de răspândirea comunismului.44 în primele rapoarte trimise Ministerului francez de Externe în 1932, noul ambasador francez, François Charles-Roux, scria despre „mania” papei de a avertiza în mod constant în legătură cu pericolul comunist. Uimiţi de succesul dramatic al naziştilor în recentele alegeri din Germania – unde deveniseră cel mai mare partid al naţiunii –, francezii erau mult mai dornici să discute despre pericolul reprezentat de către Hitler. Şi totuşi, Pius al XI-lea insista că ameninţarea comunistă, şi nu ascensiunea naziştilor, trebuia să constituie principalul motiv de îngrijorare al Franţei.45

Ulterior în acel an, la scurt timp după ce Franklin Roosevelt a fost ales preşedinte al Statelor Unite, papa a auzit un zvon potrivit căruia noul preşedinte ar fi putut oferi recunoaştere diplomatică Uniunii Sovietice. Îngrozit, i-a spus lui Pacelli să-l contacteze pe delegatul apostolic din Washington. Dacă Moscovei i s-ar fi acordat acea recunoaştere, avertizau ei, avea să asigure o intensificare a propagandei comuniste în Statele Unite. Papa considera că acea presiune ar fi fost cel mai bine să vină din partea Bisericii

americane, şi nu din partea Vaticanului şi a sugerat ca arhiepiscopul New York-ului, cardinalul Hayes, să-l abordeze pe Roosevelt din partea conducerii ierarhice americane.46

Între timp, papa continua să facă presiuni asupra guvernului fascist pentru a restricţiona şi în viitor drepturile protestanţilor din Italia. Anterior, poliţia le permisese protestanţilor să se întrunească în particular, cel mai adesea în casele lor, interzicându-li-se numai întrunirile publice. Dar, în 1934, ca răspuns la continua presiune din partea papei, guvernul a fost de acord ca întrunirile particulare ale protestanţilor să fie interzise dacă se încerca atragerea de noi adepţi.

Din păcate pentru papă, judecătorii s-au împotrivit noii interdicţii. Aceasta intra în conflict, argumentau ei, atât cu Constituţia italiană, cât şi cu formularea referitoare la „cultele admise" din Concordat. Papa l-a trimis pe nunţiu la Ministerul de Justiţie pentru a depune plângere. Ministrul i-a transmis sprijinul său, dar i-a spus că nu prea avea ce face. Din nefericire, i-a explicat el, judecătorii uneori decid cu privire la aceste cazuri în conformitate cu propria conştiinţă.47

*

* * *

În aceeaşi perioadă, Pius a avut mai mult succes pe alt front. Puţine lucruri îi făcuseră mai multă plăcere decât decizia lui Mussolini, la scurt timp după ce acesta venise la putere, de a impune învăţământul catolic religios în şcoala elementară. Odată cu Concordatul, învăţământul catolic a fost extins şi în şcoala gimnazială. Dar papa nu a fost

mulţumit atunci când a aflat că guvernul plănuia să permită liceelor să aibă un număr suficient de mare de elevi noncatolici cărora să le ofere instrucţie în propria religie. Când, în martie 1933, el a descoperit că superintendentul şcolilor din Torino era pe cale să-l autorizeze pe rabinul-şef să ofere lecţii de religie elevilor de liceu evrei, imediat i-a dat de ştire lui Mussolini despre nemulţumirea sa. În mod grăitor, el s-a concentrat nu asupra evreilor, ci asupra protestanţilor. „Excelenţa Voastră nu va întârzia să observe gravitatea chestiunii, îi scria cardinalul Pacelli ambasadorului italian la solicitarea papei, odată ce veţi reflecta asupra faptului că, dacă acest precedent va fi permis, există pericolul unei solicitări similare din partea protestanţilor”. 48

Ca urmare a protestului papei, guvernul a revocat autorizaţia pentru poziţia rabinului din Torino şi a reziliat o poziţie similară, deja în funcţiune, pentru rabinul din Milano.49 Papa i-a comunicat lui Mussolini „marea plăcere” pe care a avut-o la auzul veştilor.50

CAPITOLUL 15

Hitler, Mussolini şi papa

În biroul lui Mussolini se găsea un bust al lui Napoleon. Adolf Hitler, care a devenit cancelar în ianuarie 1933, păstrase mult timp un bust al lui Benito Mussolini în biroul său.1 La scurt timp după ceremonia de depunere a jurământului, Hitler i-a trimis lui Mussolini un mesaj. Ducele era modelul său. Fascismul şi nazismul aveau multe în comun. Şi nutrea dorinţa ca relaţiile dintre cele două ţări să devină mai strânse.2

Deşi Mussolini a primit pozitiv fluviul de elogii, avea dubii legate de acolitul său. Germania, spunea el, se afla în mâinile a doi oameni: Hitler, care era un „visător”, mai potrivit pentru discursivitatea ardentă decât pentru guvernare, şi Göring, „un fost deţinut dintr-un azil de lunateci”. Mussolini considera că amândoi sufereau de complexe de inferioritate.3

„Hitler este un agitator de geniu, spunea la acel moment cardinalul Pacelli, dar este prea devreme să ne pronunţăm dacă este şi un guvernator”. 4

Liderii Bisericii germane erau conştienţi de mult timp de naţionalismul extrem al lui Hitler, pe care îl considerau vecin cu păgânismul.5 Şi totuşi, liderul nazist, conştient de faptul că unul din trei germani era catolic, era nerăbdător să câştige sprijinul Vaticanului. Aşa cum Partidul Popular Catolic al Italiei stătea în calea lui Mussolini, Partidul Catolic de Centru al Germaniei stătea în calea lui Hitler. La mai puţin de o lună de la preluarea puterii de către Hitler, ambasadorul german s-a întâlnit cu Pacelli, pe care l-a asigurat că noul cancelar dorea relaţii bune cu Sfântul Scaun. La urma urmelor, a subliniat ambasadorul, Hitler era catolic.6

Papa avusese îndoielile lui legate de nazişti. „La ce te poţi aştepta cu hitleriştii la putere?” se întreba Pius al XI-lea în primăvara anterioară.7 Şi totuşi, în câteva săptămâni de la numirea lui Hitler, o speranţă părea să se întrevadă. „Este pentru prima dată când o voce reprezentând guvernul s-a ridicat să denunţe bolşevismul în

termeni categorici, alăturându-se vocii papei”.

După cum îşi amintea ambasadorul Charles-Roux, „aceste cuvinte, pronunţate cu voce fermă şi cu un gen de cutezanţă, mi-au demonstrat cât de mult câştigase cancelarul german în ochii lui Pius al XI-lea prin lansarea unei declaraţii de război contra comunismului”.8 Trimisul Marii Britanii la Vatican nota şi el cât de obsedat părea a fi papa de ameninţarea comunistă. Era imposibil să înţelegi acţiunile lui Pius, susţinea ambasadorul, dacă nu îţi dădeai seama de acest aspect.9

Surprinzătoarea opinie pozitivă a papei despre Hitler a produs consternare şi confuzie în rândul liderilor Bisericii Germaniei, în campania pentru alegerile din martie 1933, episcopii catolici germani denunţaseră unanim nazismul şi îşi oferiseră sprijinul Partidului de Centru. Pe 12 martie, papa l-a întâlnit pe cardinalul Faulhaber, arhiepiscop de München, pentru a-i vorbi despre necesitatea schimbării direcţiei politice. La întoarcerea în Germania, arhiepiscopul şi-a informat colegii: „Să ne gândim la cuvintele Sfântului Părinte, raporta Faulhaber, care, într-un consistoriu, fără a-i menţiona numele, s-a referit la Adolf Hitler în faţa întregii lumi ca fiind primul om de stat care, după papă, a ridicat vocea împotriva bolşevismului”. Pe 23 martie, Hitler a răspuns declarând că bisericile creştine erau „cei mai importanţi factori în conservarea identităţii naţionale”. El pleda pentru protejarea „influenţei la care au dreptul confesiunile creştine în şcoală şi educaţie”. Două zile mai târziu, discutând cu Pacelli, papa şi-a exprimat aprecierea faţă de

cuvintele lui Hitler, lăudând „bunele sale intenţii”. Până la sfârşitul lunii, episcopii germani anunţaseră că nu se vor mai opune liderului nazist.10

În luna mai, Charles-Roux remarca din nou părerea favorabilă a papei despre Hitler. „Pontiful, impulsiv prin natura sa şi obsedat de fobia comunismului, observa ambasadorul francez, şi-a permis un moment de entuziasm” faţă de liderul nazist. Conştient de valoarea sprijinului Bisericii, liderii guvernului italian au împărtăşit omologilor lor nazişti „reţetele” de succes pentru câştigarea susţinerii Bisericii”.

Papa era nerăbdător să ajungă la o înţelegere cu guvernul nazist, înţelegere care urma a menţine influenţa Bisericii în Germania. Cardinalul Pacelli, abil negociator, a considerat Partidul de Centru ca unul dintre elementele majore ale tranzacţiei cu Sfântul Scaun. Susţinând dizolvarea Partidului de Centru, credea Pacelli, Vaticanul ar putea obţine garanţii şi mai puternice care să protejeze drepturile asociaţiilor Bisericii în Germania. Dar nu şi-a dat seama şi de efectul precipitat pe care urma să-l aibă retragerea sprijinului episcopal pentru Partidul de Centru. Înainte de a ajunge la o înţelegere cu Hitler, Partidul de Centru şi-a anunţat dizolvarea.12

În iulie, cardinalul Pacelli l-a însoţit pe vicecancelarul german Franz von Papen în apartamentul său din Vatican, unde urma să aibă loc ceremonia. Concordatul pe care l-au semnat garanta Bisericii germane dreptul de a-şi administra afacerile şi oferea diverse privilegii

preoţilor, ordinelor religioase şi proprietăţilor Bisericii. Dar mare parte din limbajul său, în special cel referitor la asociaţiile şi şcolile catolice, rămăsese vag.13

Heinrich Brüning, liderul Partidului de Centru, care ocupase poziţia de cancelar al Germaniei în perioada 1930 – 1932 era mânios. Vaticanul, spunea el fumegând, a vândut facţiunea catolică pentru a câştiga bunăvoinţa lui Hitler. Pentru aceasta, vinovat era cardinalul Pacelli, insista Brüning, care a înţeles greşit natura nazismului. Credinţa lui Pacelli în „sistemul de concordate", scria ulterior Brüning în memoriile sale, „l-au condus pe el şi Vaticanul să dispreţuiască democraţia şi sistemul parlamentar".14

*

* * *

Papa îşi dădu seama curând că acest „pact cu diavolul" – după cum l-a descris istoricul Bisericii, Hubert Wolf – nu avea să fie aşa cum spera el.15 Practic, în acelaşi timp cu semnarea acordului, naziştii au introdus Legea pentru prevenirea urmaşilor bolnavi ereditar. Această lege stipula sterilizarea forţată a celor consideraţi deficienţi, în contrast clar cu doctrina Bisericii. Hitler a demarat acţiuni şi împotriva densei reţele de şcoli parohiale a Bisericii. Naziştii doreau o biserică pe care să o poată controla în întregime. La începutul toamnei, departamentul secretarului de stat al Vaticanului a întocmit o analiză alarmantă a acestor eforturi. La acest document se afla anexat textul unuia dintre cântecele populare în rândurile

Tineretului Hitlerist, în care Hitler era numit „Mântuitorul”.16 În octombrie, redactorul celui mai remarcabil ziar catolic, *L Avvenire*, avertiza că naziştii încercau să construiască „o biserică naţională germană în care protestanţii şi catolicii să fie împreună”.17 în decembrie, în discursul său anual de Crăciun către cardinali, Pius al XI-lea şi-a manifestat dezamăgirea faţă de guvernul nazist. Pacelli şi von Papen semnaseră Concordatul cu doar cinci luni în urmă.18

În timp ce îndoielile papei în legătură cu Hitler deveneau din ce în ce mai puternice, cei apropiaţi lui făceau tot ce puteau pentru a menţine pe cât posibil armonia acestor relaţii. La începutul lui 1934, atât cardinalul Pacelli, cât şi nunţiul papal în Germania, monseniorul Cesare Orsenigo, l-au avertizat pe papă să nu spună nimic ce ar fi putut provoca mânia lui Hitler, de teamă că o astfel de reacţie ar fi putut submina şi mai puternic poziţia Bisericii.19 în Berlin, Orsenigo fusese ajutat în eforturile sale, pentru că îl păstrase lângă el pe asistentul personal al lui Pacelli din perioada când era nunţiu, preotul german Eduard Gehrmann. După cum comentează unul dintre observatorii Vaticanului, părintele Gehrmann „credea mai mult în Hitler decât în Cristos”.20

Faptul că Cesare Orsenigo era nunţiul Germaniei naziste spune multe despre Pius al XI-lea. În afara poziţiei de nunţiu în Italia, nu exista însărcinare diplomatică mai importantă sau mai complexă în Vatican, şi totuşi Orsenigo era un om cu o inteligenţă limitată şi o perspectivă asupra

lumii şi mai limitată. Născut în apropiere de Desio, în regiunea lacului Como, în nordul Milanului, Orsenigo, ca şi Ratti, avea un tată care era supraveghetor într-o fabrică de mătase. Cei doi fraţi ai tatălui său se căsătoriseră cu cele două surori ale mamei lui, femeile fiind şi ele fiicele unui supraveghetor într-o fabrică de mătase dintr-un oraş învecinat. Fiecare dintre cele trei cupluri a dat naştere unui fiu care urma să devină preot. Hirotonit în 1896, Orsenigo a slujit într-o parohie milaneză, iar în 1912 îşi adaugă titlul de canonic la Catedrala din Milano.

Întreaga viaţă a acestuia se desfăşurase între graniţele Bisericii şi în jurul oraşului Milano, deci nu avea nici experienţă diplomatică şi nici vreun interes evident în afacerile internaţionale. Şi totuşi, la nici patru luni după ce a devenit papă, Pius îl numeşte nunţiu în Olanda, cu titlul de arhiepiscop, declanşând o intensă dezaprobare în rândul clerului superior, care susţinea că acesta nu era singurul caz în care papa prefera să apeleze la prietenii lui de la Milano în locul persoanelor din ierarhie cu experienţa cea mai relevantă. Cardinalul Gasparri a prezidat ceremonia consacrării episcopale a lui Orsenigo, preotul milanez purtând mândru crucea pe care Pius i-o dăruise în onoarea acestui eveniment. În afară de câţiva studenţi de la seminarul din Lombard din Roma, care au slujit ca băieţi de altar, biserica era goală.

După doi ani petrecuţi în Olanda, Orsenigo devine nunţiu în Ungaria. În 1928, când Orsenigo se întoarce la Roma în vizită, „renumitul

informator al lui Mussolini la Vatican" specula că papa l-ar putea alege să-l înlocuiască pe cardinalul Gasparri ca secretar de stat. Informatorul considera că, mai presus de toate, papa aprecia oamenii de o loialitate indiscutabilă. O astfel de mişcare ar fi o favoare făcută regimului, adăuga informatorul, pentru că Orsenigo era mai puţin abil şi mai uşor de manipulat decât şiretul Gasparri.21

Deşi papa nu îl selectă ca noul său secretar de stat, îl alese totuşi pe Orsenigo să-l înlocuiască pe Pacelli ca nunţiu în Germania. Atât Hitler, cât şi cardinalul Pacelli îl considerau pe Orsenigo de categorie uşoară. Cu certitudine Pacelli, fost nunţiu în Germania, nu a simţit niciodată nevoia de a fi sfătuit cum să abordeze Berlinul. Prudent şi scrupulos, Orsenigo îşi făcea neîncetat probleme să nu-l jignească pe Hitler. Şi totuşi, aceasta spune multe despre papă, care nu-l va înlocui nici mai târziu, atunci când relaţiile cu Germania nazistă deveniseră preocuparea sa centrală. Pius nu căuta un gânditor independent, niciun combatant pentru a fi ambasador în faţa lui Hitler. Mediocrul Orsenigo va rămâne pe acest post şi sub următorul papă, în perioada dramatică a războiului mondial.22

Printre indiciile privitoare la ideologia anticatolică a naziştilor, papa era preocupat mai ales de succesul *Mitului secolului XX*. Autorul cărţii, Alfred Rosenberg, era cel mai proeminent teoretician al naziştilor. Acesta susţinea că Dumnezeu crease oamenii în rase separate, rasa ariană superioară fiind destinată să guverneze

peste celelalte. Iisus, scria Rosenberg, era arian, iar învăţăturile sale fuseseră înveninate de apostolii săi evrei. Catolicismul era produsul bastard al acestei influenţe evreieşti. La începutul anului 1934, Sfântul Oficiu a introdus bestsellerul german în Indexul cărţilor interzise.23 Hitler însuşi a păstrat o oarecare distanţă faţă de carte, astfel că, pentru un timp, cei de la Vatican au putut prezenta orientarea anticatolică a naziştilor ca pe un produs nu al lui Hitler, ci al aripii anticlericale a partidului. Această variantă a devenit familiară în Vatican, unde acţiunile antibiserică din Italia erau puse în sarcina anticlericilor din jurul lui, şi nu a lui Mussolini.

În eforturile sale de a-l convinge pe Hitler să respecte Concordatul, Pius a solicitat în mod repetat ajutorul lui Mussolini.24 în primăvara lui 1934, când Ducele se pregătea pentru prima sa întâlnire cu Hitler, papa îi trimite instrucţiuni.25 Dorea ca Mussolini să obţină de la Hitler asigurarea că va respecta Concordatul. Deşi intrase în vigoare de mai puţin de un an, deja era încălcat. Mussolini urma să transmită şi un avertisment: ar fi înţelept din partea lui Hitler să nu-i hărţuiască pe episcopii Germaniei, pentru că, „deşi îi pot face mare bine, îi pot face şi un mare rău – chiar fără de voie – deoarece toţi catolicii li se vor alătura”. Papa dorea mai ales să protejeze rolul Bisericii în educarea şcolarilor catolici.

Pius îi ceru lui Mussolini să-l convingă pe Hitler „să se dispenseze de anumiţi acoliţi care îl fac să arate rău”. Printre cei mai notabili se numărau Alfred Rosenberg, teoreticianul nazist, şi

Joseph Goebbels, ministrul propagandei. Papa considera că amândoi încurajau atacurile împotriva Bisericii catolice. Arhiepiscopul de München, cardinalul Faulhaber, pregătise recent un raport îngrijorător despre Goebbels. Scrierile acestuia, inclusiv un roman popular pe care îl scrisese în anii 1920, combinau o puternică credinţă în Dumnezeu şi în Iisus Cristos cu dispreţul pentru Biserică şi cler. „Discut cu Dumnezeu”, scria Goebbels în cartea sa. „Credeam că L-am copleşit, dar n-am reuşit să-i înving decât pe preoţii idolatri şi pe falşii slujitori. Cristos este aspru şi implacabil". Şi pentru a înrăutăţi situaţia, nu numai că Goebbels se căsătorise recent cu o protestantă divorţată, dar era, după cum raporta arhiepiscopul, şi „un notoriu homosexual". Primind cererea papei, Ducele a fost mai mult decât bucuros să joace rolul înţeleptului om de stat, promiţând să facă tot ceea ce-i ceruse pontiful.26

Mussolini nu aştepta chiar cu nerăbdare întâlnirea. Obiectivul naziştilor de a crea o Germanie mai mare, unindu-i pe toţi etnicii germani, însemna inevitabil că vor încerca să anexeze Austria. Ceea ce era contrar politicii externe a Italiei, care considera Austria ca făcând parte din sfera italiană de influenţă şi ca fiind un tampon împotriva unei Germanii exagerat de agresive.27 Mussolini era un puternic suporter al lui Engelbert Dollfuss, şeful social-creştin al guvernului Austriei, care, în martie 1933, suspendase forma de guvernământ parlamentară ca răspuns la frământările sociale provocate de

naziști. În aceeaşi vară, Dollfuss, împreună cu soţia şi copiii lui, l-a vizitat pe Mussolini la reşedinţa sa de vară de la Riccione, pe coasta adriatică a Romagnei, pentru a-i solicita ajutorul.28 La scurt timp după întoarcerea la Viena, un nazist austriac l-a împuşcat, rănindu-l la braţ şi la coaste.29

Führerul a aterizat pe aeroportul din Veneţia în dimineaţa zilei de 14 iunie 1934, unde a fost întâmpinat de Duce, care era foarte bronzat. Mussolini era îmbrăcat într-o uniformă magnifică, cu o beretă fascistă neagră, rânduri de medalii împodobindu-i pieptul, avea un pumnal la centură şi cizme negre, până la genunchi. Hitler purta un trenci galben, o pălărie din fetru maro, moale, şi pantofi simpli, negri. Arăta ca „un muncitor îmbrăcat în costumul lui bun de duminică”, remarca ulterior un martor. Albiciosul Führer german va suferi mult timp din cauza comparaţiei cu virilul Mussolini, care era mai mult decât încântat să-şi dezgolească pieptul într-o diversitate infinită de posturi. Hitler nu permitea să fie văzut decât complet îmbrăcat şi chiar şi în timpul detenţiei lui în închisoare, în anii 1920, insistase să poarte cravată în fiecare zi. În timp ce Mussolini adora să conducă maşini rapide şi să piloteze avioane, Hitler prefera să stea pe bancheta din spate a Mercedesului său supradimensionat, înconjurat de bodyguarzi, arătând ca un „gangster excentric” 30, după cuvintele biografului Ian Kershaw.

Coborând din avion, Führerul era, în mod evident, stânjenit. Sigur pe sine, Mussolini s-a

apropiat de el şi a ridicat braţul în salutul fascist. Ulterior, zvonurile aveau să spună că, atunci când Hitler şi-a ridicat braţul ca răspuns, Mussolini a murmurat: „Ave imitator!” („Heil, imitatorule!”) Impresia pe care a lăsat-o Hitler la prima vedere va alimenta sentimentul lui Mussolini că avea de a face cu o copie proastă a originalului, un sentiment care se va dovedi a fi periculos mai târziu.31

Credinţa lui Mussolini că Hitler era puţin nebun nu a făcut decât să sporească în următoarele două zile. Mândrul Duce, lăudându-se cu germana lui fluentă, a insistat să se întâlnească singur cu Hitler. Deşi luase lecţii de germană în săptămânile anterioare întâlnirii, lui Mussolini i se părea dificil să urmărească lungile tirade ale lui Hitler şi din cauza limitărilor lingvistice, dar şi, în egală măsură, din cauza plictiselii pe care i-o induceau.32 Iar invazia de ţânţari „mari cât prepeliţele” nu a ajutat deloc întâlnirea, cum nu a făcut-o nici fanfaronada lui Hitler cu superioritatea rasei nordice, spre deosebire de originile parţial „negroide” ale europenilor din sud. Dar cea mai mare sursă de tensiune continua să fie Austria, pentru că Hitler nu făcea un secret din obiectivul său de a o uni cu Germania.

„Ce clovn!”, a spus batjocoritor Mussolini, după ce avionul lui Hitler a decolat.33 Iar în ce priveşte viziunea lui Hitler despre superioritatea rasei germane, Mussolini avea răspunsul pregătit. Simţea o plăcere deosebită să le amintească italienilor că, pe timpul când Cezar, Cicero, Virgil şi Augustus onorau magnificele palate ale Romei,

Germania era locuită de triburi de sălbatici analfabeţi care trăiau în pădure, în cocioabe murdare.34

Ulterior întâlnirilor de la Veneţia, Mussolini i-a solicitat ambasadorului său pe lângă Sfântul Scaun, Cesare De Vecchi, să-l ţină la curent. „Te voi scuti de toate idioţeniile pe care le-a spus Hitler despre Iisus Cristos, că ar fi din rasa evreiască etc."35 întâlnindu-se câteva zile mai târziu cu De Vecchi, Mussolini i-a spus că atunci când Hitler a început să vorbească despre Biserică, „parcă era o înregistrare de fonograf pe care o punea să cânte câte zece minute". Hitler declamase cu emfază că Biserica catolică nu era altceva decât una dintre mistificările evreilor. „Acest evreu, spuse Hitler referindu-se la Iisus Cristos, a găsit o cale de a prosti întreaga lume apuseană. Slavă cerului, îi spunea el lui Mussolini, că ai reuşit să injectezi puţin păgânism [în Biserica catolică], mutându-i centrul la Roma şi utilizând-o pentru propriile scopuri". Deşi era el însuşi catolic, a adăugat Hitler, nu vedea la ce bun ar fi slujit catolicismul în Germania.36

Mussolini nu i-a spus papei nimic din toate acestea, în afara unei vagi aluzii la anumite *sciocchezze* ale lui Hitler, nonsensuri, potrivit cărora Iisus ar fi fost evreu. Îngrijorat că, dacă papa ar fi aflat ce spusese cu adevărat Hitler, lucrurile s-ar fi înrăutăţit, Mussolini îi oferi lui De Vecchi o prezentare epurată a conversaţiei sale, pe care acesta urma să o folosească la Vatican. Şi dorea ca papa să ştie că el se străduise din răsputeri şi că era posibil ca în timp să-l convingă

pe liderul nazist să adopte o perspectivă mai conciliantă.37

O lună mai târziu, naziști înarmaţi, deghizaţi cu uniforme ale armatei austriece, năvăliră în biroul lui Dollfuss şi îl împuşcară mortal. Cu puţin timp înainte, soţia sa şi copiii ajunseseră la reşedinţa de vară a lui Mussolini de pe coasta Adriaticei, unde Dollfuss urma să li se alăture. Ducele a fost cel care a trebuit să le dea vestea.38

Pius era întristat. Cu numai un an în urmă, Dollfuss venise la Roma să semneze un Concordat între Austria şi Sfântul Scaun. Papa îl cunoştea şi îl considera un catolic loial. „Este oribil! Este oribil!” repeta papa la nesfârşit. Stând la birou, privea în pământ, cu capul ţinut între palme. Când în sfârşit şi-a ridicat privirea, l-a întrebat: „Ce putem face? Ce putem face? 6639

Cardinalul Pacelli avea o părere mai puţin entuziastă despre liderul austriac. În 1933, Dollfuss se enervase cumplit când aflase că Vaticanul urma să semneze un concordat cu Hitler. Acest concordat, credea el, va submina rezistenţa austriacă în faţa anexării de către naziști. Ştiind că Dollfuss scrisese o lucrare critică la adresa Concordatului, Pacelli îi solicitase ambasadorului austriac la Sfântul Scaun o favoare. Ar fi bine, spusese Pacelli, dacă opinia lui Dollfuss ar dispărea din arhivele diplomatice austriece.40

*

* * *

În acele luni, papa primise rapoarte frecvente care prezentau detalii despre campania naziștilor împotriva evreilor. La începutul lui martie 1933,

chiar înainte de alegerile din Germania, Hitler s-a întâlnit cu un grup de episcopi. I-a asigurat pe aceştia că va proteja drepturile Bisericii, şcolile şi organizaţiile sale. Într-un aparent efort de a le câştiga sprijinul, el adăugă că erau toţi aliaţi în aceeaşi luptă, lupta împotriva evreilor. „Am fost atacat pentru modul meu de a aborda problema evreiască”, le-a spus Hitler. „Timp de 1.500 de ani, Biserica i-a considerat nocivi pe evrei, exilându-i în ghetouri... Fac creştinătăţii cel mai mare serviciu.6641

În aprilie, papa a primit o scrisoare de la Edith Stein. O doamnă filosof german din München, în vârstă de 41 de ani, Edith se convertise de la iudaism cu unsprezece ani mai devreme. Stein îl implora pe papă să ia atitudine împotriva campaniei antievreieşti a naziştilor, o campanie care se transformase în războiul unui guvern ce se autointitula „creştin” şi care apela la imagini creştine pentru a-şi pleda cauza. Edith scria: „De săptămâni întregi, nu numai evreii, dar şi mii de catolici creştini din Germania şi, cred eu, din întreaga lume aşteaptă şi speră ca Biserica lui Cristos să-şi ridice vocea pentru a pune capăt acestei folosiri abuzive a numelui lui Cristos. Căci ce este această idolatrie a rasei şi a puterii de stat pe care o «forjează» radioul în mase, zi de zi, dacă nu pură erezie?” Stein încheia cu o pledoarie profetică: „Toţi care suntem copiii credincioşi ai Bisericii şi care monitorizăm îndeaproape condiţiile din Germania ne temem de ce este mai rău pentru reputaţia Bisericii, dacă tăcerea va continua”.

Cardinalul Pacelli, răspunzând din partea papei, i-a scris nu lui Stein, ci arhiepiscopului care înaintase scrisoarea ei către Vatican. Pacelli îi spunea acestuia să-i transmită lui Stein că îi arătase scrisoarea papei. Pacelli adăuga o rugăciune ca Dumnezeu să-şi protejeze Biserica în aceste timpuri dificile. Şi asta a fost tot.42

Poate surprinzător, credinţa lui Edith Stein a rămas puternică. Înainte de încheierea anului, şi-a depus jurămintele pentru a deveni călugăriţă carmelită. La sfârşitul anilor 1930, căuta refugiu în Olanda. Pe 2 august 1942, naziştii le iau prizoniere pe ea şi pe sora ei, Rosa, ambele evreice în ochii lor, şi le trimit la Auschwitz. Odată cu ultima suflare, cele două au inhalat vaporii din camera de gazare.43

În acelaşi timp în care Stein îi trimitea papei pledoaria, Orsenigo trimitea o telegramă cardinalului Pacelli. Antisemitismul fusese proclamat politică guvernamentală oficială. Se solicitase boicotarea tuturor magazinelor şi firmelor evreieşti, ca şi evitarea doctorilor, avocaţilor şi profesioniştilor evrei. Pe 7 aprilie, a fost votată o lege care excludea evreii din serviciul civil. Raportând toate acestea, Orsenigo îl avertiza pe papă să nu se amestece. „Intervenţia din partea reprezentantului Sfântului Scaun, avertiza nunţiul, ar fi echivalentă cu un protest împotriva guvernului”.

Papa a respectat sfatul nunţiului şi a păstrat tăcerea.44 în mod surprinzător, nu Pius al XI-lea, ci Mussolini a fost cel care, în aceste prime luni ale guvernării naziste, îl ruga pe Hitler să nu-i mai

persecute pe evrei. Pe 30 martie, Mussolini a trimis o notă confidenţială ambasadorului său din Berlin, instruindu-l să stabilească imediat o întâlnire cu Hitler şi să-i explice că această campanie antisemită este o greşeală. Campania, spunea Mussolini, „va spori tensiunea morală şi represaliile economice din partea iudaismului internaţional66. Mussolini dorea să se asigure că Hitler înţelegea că îi oferă această recomandare în efortul de a fi util. „Fiecare regim are nu numai dreptul, ba chiar datoria de a elimina din poziţiile de influenţă acele elemente care nu sunt de încredere”, susţinea el, „dar să faci asta pe baza comparaţiei rasă semită *versus* rasă ariană poate fi dăunător”. Mussolini avertiza că nu numai evreii se vor întoarce împotriva regimului nazist dacă va continua cu această campanie: „Problema antisemitismului poate sluji ca un punct de coagulare antihitlerist pentru duşmanii care sunt şi creştini”. A doua zi, ambasadorul italian s-a întâlnit cu Führerul pentru a-i prezenta recomandarea Ducelui.45 Papa a fost pus la curent cu întâlnirea. Într-o notă din dosarele de stat ale secretariatului Vaticanului se raporta că pledoaria lui Mussolini „a fost citită lui Hitler şi Goebbels cu o jumătate de oră înaintea întrunirii ministerelor, în cadrul căreia s-a aprobat legea care demitea funcţionarii publici de rasă semită”.46

Hitler respinge recomandarea lui Mussolini şi-şi continuă traiectoria ucigaşă. În 1935, legile Nürnberg au interzis căsătoriile dintre evrei şi nonevrei şi le-au ridicat evreilor cetăţenia

germană. Raportând despre Congresul naţional al Partidului Nazist din acelaşi an, Orsenigo informa Vaticanul că naziştii îşi justificau persecuţia dând vina pe evrei pentru ascensiunea comunismului. „Nu ştiu dacă toate aspectele bolşevismului au constituit opera exclusivă a evreilor, raporta nunţiul, dar aici au găsit un mod de a-i face pe oameni să creadă asta şi să acţioneze în consecinţă împotriva iudaismului”. Şi conchidea dramatic. „Dacă după toate probabilităţile guvernul nazist va rezista mult timp, evreii sunt destinaţi să dispară din mijlocul acestei naţiuni”.47

Faptul că populaţia catolică germană considera plauzibilă ideea unei conspiraţii evreieşti nu poate fi considerat o surpriză. Ani de zile, textele din *La Civiltà cattolica*, aprobate de Biserică – printre multe alte publicaţii ale acesteia – avertizau că evreii sunt forţa malefică din spatele unei periculoase conspiraţii. Se spunea că evreii ar fi stăpânii tainici ai comunismului şi capitalismului, cu scopul de a-i lua în robie pe creştini.48 Singura diferenţă, notabilă de altfel, din versiunea nazistă – alta decât stratul suplimentar de pseudobiologie – era că protestanţii erau excluşi.

Printre cele mai influente figuri de la Vatican care susţineau această teorie a conspiraţiei se număra şi Włodzimierz Ledóchowski, şeful Ordinului Iezuit. Într-o scrisoare olografa din 1936, Ledóchowski stăruia pe lângă papă să emită o avertizare mondială în legătură cu „îngrozitorul pericol care devine din ce în ce mai ameninţător”.

Pericolul venea de la propaganda comunistă ateistă a Moscovei – toată, produs al evreilor, spunea autorul – în timp ce „măreaţa presă mondială, şi ea sub controlul evreilor, de-abia de vorbeşte despre aceasta”. „O enciclică despre această dispută, recomanda el, i-ar conduce, cred eu… nu numai pe catolici, dar şi pe alţii, la o rezistenţă mai energică şi mai bine organizată”.49

Împărtăşind credinţa lui Ledóchowski în pericolul major reprezentat de comunism, Pius al XI-lea a fost de acord să dea ordin să se pregătească o enciclică specială. În următoarele luni, papa îi trimise frecvent liderului iezuit versiuni ale documentului, în aşteptarea comentariilor şi sugestiilor sale. Nemulţumit că acestea nu spuneau nimic despre evrei, iezuitul continua să-l preseze pe papă să adauge un discurs care să îi asocieze cu pericolul comunist. Ca reacţie la o astfel de versiune, iezuitul general îi recomanda papei să ia o atitudine clară: „Ni se pare necesar ca într-o astfel de enciclică să facem măcar aluzii la influenţa evreiască, fiind siguri nu numai că toţi evreii sunt autorii intelectuali ai comunismului (Marx, Lassalle50 etc.), dar şi că mişcarea comunistă din Rusia a fost orchestrată de evrei. Şi acum la fel, deşi nu întotdeauna evident în toate regiunile, dacă analizezi cu mai multă atenţie, evreii sunt campionii esenţiali şi promotorii de marcă ai propagandei comuniste”.

Lângă aliniatul din scrisoarea lui Ledóchowski în care se spunea despre responsabilitatea evreilor pentru comunismul din Rusia, papa scrise un singur cuvânt: „Verificare”.

A se verifica. Va da publicităţii, în luna următoare, o denunţare a comunismului sub titlul *Divini redemptoris*”[9], dar, spre dezamăgirea şefului iezuit, nu va spune nimic despre evrei.51

La Civiltà cattolica nu a dat dovadă de astfel de scrupule, făcând tot ce îi stătea în puteri pentru a-i înspăimânta pe catolicii cu o conspiraţie care ameninţa să-i reducă la statutul de sclavi ai evreilor. La câteva luni după ce papa a publicat enciclica anticomunistă, ziarul publica o altă avertizare, sub titlul „Problema evreiască”. Ajungea direct în miezul problemei chiar de la prima propoziţie: „Două realităţi care par contradictorii sunt înrădăcinate la evreii din întreaga lume modernă: dominaţia lor asupra banilor şi reprezentarea lor preponderentă în socialism şi comunism”. Evreii nu sunt doar fondatorii comunismului, conform ziarului iezuit, dar „cei mai recenţi lideri revoluţionari ai socialismului şi ai bolşevismului modern sunt cu toţii evrei”.52

În timp ce Hitler îşi elabora propriul plan menit să anihileze ameninţarea evreiască, ziarul iezuit reflecta asupra răspunsului creştin corect. Acesta prezenta trei posibilităţi. Cel mai bine ar fi fost ca toţi evreii să fie convertiţi la creştinism. Dar în mod evident, conchidea ziarul, aceasta nu se va întâmpla, pentru că evreii insistau cu încăpăţânare să rămână evrei. A doua posibilitate era de a-i reloca pe cei europeni în Palestina. Şi totuşi, pământul nu putea hrăni toate cele

9 Mântuitor divin (în limba latină, în original) (n.tr.)

şaisprezece milioane de evrei. Şi chiar dacă ar fi putut, evreii nu vor munci niciodată, pentru că sunt „înzestraţi într-un mod unic cu facultatea de a fi paraziţi, iar distrugătorii nu au aptitudinea sau dorinţa de a munci”.

Rămânea o ultimă opţiune, abordarea pe care Biserica o utilizase de secole cu atât de mult succes. Evreii să fie lipsiţi de drepturile lor de cetăţeni.53

Câteva pagini mai încolo, în aceeaşi ediţie, *La Civiltà cattolica* relata despre recentul congres nazist din Nürnberg, ţinut în septembrie 1936. „Cu tenacitate neobosită, spunea Hitler mulţimii, cartierele generale ale revoluţionarilor evrei pun la cale revoluţia mondială”. După ce a citat aceste remarci, ziarul a continuat prin a cita concluzia lui Hitler, lăsând fără comentariu susţinerea acestuia potrivit căreia 98% din poziţiile de vârf din Rusia erau „în mâinile evreilor”. Era o aserţiune pe baza căreia naziştii şi ziarul iezuit vor continua să bată monedă în anii care vor conduce la Holocaust.54 Şi totuşi, dintre cei 417 membri ai organismelor de conducere superioare din Uniunea Sovietică la mijlocul anilor 1920, numai 6% erau de origine evreiască, iar această cifră a scăzut dramatic în 1930, nu în ultimul rând datorită proceselor de epurare ale lui Stalin, care prezentau puternice nuanţe antisemite. În 1938, în timp ce *La Civiltà cattolica* şi guvernul nazist continuau să avertizeze că aproape toţi liderii din URSS erau evrei, o analiză a componenţei Politbureau[10], cel

10 Termenul provine de la Politbyuro — Comitetul Executiv, (n.tr.)

mai puternic organism din guvernul sovietic, format din nouă oameni, arată că doar un singur membru era de origine evreiască. Din cei 37 de membri ai prezidiului URSS, doar unul era de origine evreiască.55

În cadrul întâlnirii din 1932 cu Mussolini, papa îşi exprimase preocuparea legată de ameninţarea comunistă şi o asociase cu „ura anticreştină a iudaismului”. Dar de atunci se întâmplaseră multe. Hitler venise la putere şi nu numai că submina influenţa Bisericii în Germania, dar răspândea şi o ideologie păgână, antitetică faţă de mesajul creştin. Pentru Pius al XI-lea devenea din ce în ce mai clar că pericolul major cu care se confrunta creştinătatea venea de la nazişti. Şi totuşi, consilierii săi nu erau de acord, considerând că Hitler era cea mai bună speranţă a Bisericii pentru stoparea avansării comunismului. Apropiaţii papei considerau că era important ca suveranul pontif să evite să-l ofenseze pe Hitler.

CAPITOLUL 16

Trecând graniţa

Ambiţiile lui Mussolini – şi orgoliul său – deveneau din ce în ce mai mari. Dorea să fie considerat omul care îi redase Romei grandoarea antică. Iar pentru aceasta era nevoie de un nou imperiu. Şi-a întors privirile spre Etiopia, care, în afara Liberiei, era singura ţară de pe continentul african care nu era încă în mâinile europenilor. De asemenea, prezenta avantajul că se învecina cu două colonii italiene, Somalia italiană şi Eritreea.

Ducele făcuse aluzii deja la intenţiile sale. La sfârşitul anului 1934, forţele etiopiene trăseseră

asupra unui grup de soldaţi italieni la Wal Wal, depăşind cu mult graniţa etiopiană, intrând pe teritoriul somalez. Presa din Italia prezentase incidentul ca o jignire la adresa onoarei naţiunii. Mussolini a ameninţat cu războiul dacă Etiopia nu-şi cerea scuze şi nu oferea compensaţii.1 După multă bravadă, el a trimis câteva divizii armate în Somalia şi o flotilă de nave în Marea Roşie, ordonându-le să aştepte instrucţiuni suplimentare.2 Pius al XI-lea era departe de a fi fericit, îngrijorat că o invazie italiană în Etiopia avea să-i pună în pericol pe misionarii catolici din întreaga Africă.

Între timp, papa îşi simţea din ce în ce mai mult vârsta. Eforturile ultimului An Sfânt, care se încheiase odată cu Paştele din 1934, îl extenuaseră. Renunţase la plimbările în pas vioi din grădinile Vaticanului şi a descoperit că până şi traversarea holului îl lăsa fără suflu. Şi căldura îl deranja.3 în cele mai sărace zone ale oraşului şi în cartierele de barăci, care se extindeau cu repeziciune, electricitatea şi apa curentă erau rare, iar tuberculoza şi conjunctivita granuloasă erau foarte frecvente.4 în anul anterior, Roma fusese lovită de o epidemie de tifos. În vara lui 1934, papa aştepta cu nerăbdare să se întoarcă la palatul de vară de pe dealurile Alban. „Se vedea fericirea pe chipul lui”, scria Domenico Tardini, asistentul lui Pizzardo, în jurnalul personal în ziua plecării papei. „Părea un şcolar care se pregăteşte de vacanţă”. Tardini a profitat de starea de spirit neobişnuit de veselă a papei pentru a-i smulge 34.000 de lire pentru ajutorarea Rusiei. Tardini

scria ulterior: „Ah, dacă ar pleca mai des! 665

După cum raporta un informator al poliţiei, „papa era şi mai irascibil, morocănos şi suspicios660. În exerciţiul funcţiunii publice, proiecta o senzaţie de imobilitate regală, dincolo de sofisticatele sale robe albe, care îi făcea pe toţi cei din jur să fie agitaţi şi nervoşi. Părul îi era străbătut de şuviţe sure, vocea îi era încă rezonantă şi fermă, ochii, în spatele ochelarilor cu lentile groase, erau la fel de vigilenţi ca întotdeauna. Şi, deşi fizic mai lent, insista să fie informat despre tot şi să decidă în toate.7

În timp ce papa îşi făcea griji despre invazia ameninţătoare a lui Mussolini, alte persoane din Biserica italiană aveau o altă părere. *L'Avvenire d'Italia*, cel mai influent cotidian catolic al ţării, devenea ecoul presei fasciste. Etiopienii erau nişte barbari păgâni. Războiul ar aduce binefacerile civilizaţiei – şi ale creştinismului – unor sălbatici.8

Războiul l-ar fi pus pe papă într-o poziţie imposibilă. De pretutindeni veneau apeluri stăruitoare cerându-i papei să-l avertizeze public pe Mussolini că războiul nu era o idee bună. Numai papa putea împiedica invazia – sau cel puţin aşa credeau mulţi – invazie ale cărei consecinţe, nu numai pentru Etiopia, dar şi pentru Europa, puteau fi dezastruoase. Şi totuşi, Pius ştia că opoziţia faţă de dictatorul Italiei într-un moment atât de important pentru el ar pune alianţa dintre ei în pericol.

Pe 27 august 1935, două mii de asistente medicale catolice din douăzeci de ţări s-au urcat în autobuzele spre Vatican. Porniseră la drum spre

etapa finală a conferinţei lor, anume o audienţă la papă la castelul Gandolfo. Când Pius şi-a început cuvântarea, lăudându-le munca, lângă el stătea un Pizzardo radios, pentru că el ajutase la organizarea întrunirii. Dar zâmbetul lui Pizzardo avea să se topească rapid. După ce vorbi peste o oră şi termină cu binecuvântarea de încheiere, pontiful începu brusc să mediteze asupra unui subiect cu totul diferit. Un război de cucerire, le-a spus el cadrelor medicale, nu ar putea fi tolerat. Ar fi doar un „război nedrept, a conchis el, ceva dincolo de orice imaginaţie... ar fi inexprimabil de oribil”. 9

„Asistentele, în principal străine, scria monseniorul Tardini în jurnalul său, au ascultat cu interes şi plăcere. Monseniorul Pizzardo a ascultat cu un interes şi mai mare, dar fără plăcere. Ce dezastru!” Pentru a împiedica asistentele să discute despre remarcile papei în autobuz, pe drumul de întoarcere, monseniorul a insistat ca pe întreaga durată a călătoriei să recite rozariul. La Vatican, Pizzardo, practic în lacrimi, părea „descurajat, distrus, palid şi disperat”. Continua să murmure cuvintele papei, „un război nedrept, un război nedrept”.10

Dimineaţa următoare, când veştile despre discursul papei au ajuns la urechile lui Giuseppe Talamo, ambasadorul interimar al Italiei la Vatican, acesta alergă într-un suflet la Vatican”. „Monseniorul Pizzardo nu şi-a ascuns consternarea, îşi amintea diplomatul italian, spunându-mi că nimic nu sugerase decizia neaşteptată a papei de a aborda un subiect atât de

delicat fără a cere sfatul secretariatului de stat”.

Talamo l-a sfătuit să îndulcească repede textul discursului pontifical care urma să apară în ziarul Vaticanului. Pizzardo l-a asigurat că el şi colegii făceau deja „tot ce era posibil pentru a minimaliza şi a atenua” remarcile papei.

De fapt, în textul publicat ulterior în aceeaşi zi *del Osservatore Romano*, cuvintele papei, departe de denunţarea clară a unei invazii pe care o auziseră surorile, erau doar o suită obscură de propoziţii deschise oricărei interpretări. Tardini relatează în jurnalul său cum, în seara anterioară, într-o acţiune concertată cu Pizzardo, modificase textul papei: ziaristul de la *L’Osservatore Romano* însărcinat cu înregistrarea discursului venise la biroul său cu o copie dactilografiată a textului papei. Şi au purces la ceea ce Tardini a numit „o operaţie chirurgicală”: „Am tăiat un cuvânt aici, am adăugat altul acolo. Aici am modificat o propoziţie, acolo am şters alta. Pe scurt, cu un efort subtil şi metodic, am reuşit să înmuiem mult duritatea gândirii papale”.12

A doua zi dimineaţă a venit şi partea dificilă. Tardini trebuia să obţină aprobarea papei pentru textul masacrat. Şi a făcut tot ce-a putut să fie cât mai nonşalant, întinzându-i lui Pius paginile dactilografiate. În acest demers a fost ajutat de faptul că faţa sa pătrată avea un aer natural de mare onestitate. Reporterul lui *L’Osservatore Romano*, a spus el, implora iertarea papei dacă nu reuşise să surprindă cu acurateţe fiecare cuvânt al acestuia. Papa vorbise o oră şi douăzeci de minute, iar spre sfârşitul discursului, era epuizat.

Fusese distras şi de o durere teribilă de dinţi. Adunând scuze unele peste altele, Tardini remarca şi că, la sfârşitul discursului, lumina zilei – pentru că adunarea avea loc într-o curte – se diminuase, deci înregistrarea ultimelor cuvinte ale papei nu a mai putut fi atât de precisă.

Când papa a început să citească documentul, Tardini a dat să plece, dar Pius a ridicat mâna şi l-a oprit, punând deoparte restul foilor, mai puţin ultimele observaţii. Citind, papa începu să mormăie. De fiecare dată când pontiful ridica ochii să se uite spre el, Tardini încerca să-şi mascheze nervozitatea. Papa a început să citească cu voce tare remarcile denaturate despre război. Iar Tardini a continuat să mimeze ignoranţa faţă de orice problemă. „Am adoptat postura unuia care vrea să fie atent la ceea ce nu ştie”, scria Tardini în jurnal, adăugând în paranteză: „Ştiu acea parte din discurs pe de rost!” Papa a continuat să citească textul apoi a ridicat privirea spre Tardini. De fiecare dată când citea o propoziţie modificată de Tardini, pontiful repeta: „Dar chiar n-am spus-o în forma aceasta”. De fiecare dată când papa obiecta, Tardini se oferea docil să corecteze orice greşeală pe care ar fi putut să o conţină textul. Dar la sfârşit papa a spus simplu: „Nu, hai s-o lăsăm aşa”. Şi exact asta sperau Tardini şi superiorii săi, Pizzardo şi Pacelli.13

Dar chiar şi textul mult periat i-a displăcut ambasadorului interimar. În timp ce presa fascistă îl cita selectiv pentru a demonstra sprijinul papei în favoarea războiului, în străinătate, remarcile, chiar şi în forma lor epurată, erau utilizate pentru

a argumenta faptul că papa se opune războiului.14 Supărat că presa fascistă pretindea că discursul său oferise sprijin clar războiului, papa ordonă cotidianului Vaticanului să tipărească un editorial pe prima pagină în care să-şi exprime neplăcerea pentru interpretarea eronată a cuvintelor sale. Talamo, după ce a obţinut asigurări din partea biroului secretarului de stat că papa nu va mai discuta problema, nu era deloc mulţumit. „Să vorbeşti la acest moment de încăpăţânarea binecunoscută şi insistenţa senilă a pontifului, îi spunea Talamo lui Mussolini, nu ar fi foarte respectuos, dar ar fi adevărat”.

La întâlnirea sa obişnuită de vineri cu Pacelli, ambasadorul interimar a găsit o ureche dispusă să-l asculte. „Secretarul cardinal, îi raportă Talamo lui Mussolini, nu şi-a ascuns consternarea.6615

De fapt, deşi Eugenio Pacelli fusese secretar de stat câţiva ani, relaţia sa cu Pius continua să fie marcată de formalitate şi distanţă emoţională. Anterior în acelaşi an, auzind că Jean Verdier, arhiepiscop de Paris, vizita Roma, Pacelli a cerut să-l vadă. Se planificase o ceremonie majoră pentru luna aprilie, cu ocazia pelerinajului la situl francez de la Lourdes, iar Pacelli era nerăbdător să ia parte. Problema era că nu putea participa decât dacă-l invita Pius, iar lui îi era frică să abordeze singur subiectul. Puţin stingherit, l-a rugat pe Verdier să discute cu pontiful. Pe această rută indirectă, Pacelli a câştigat binecuvântarea papei pentru călătorie.16 Verdier însuşi descria relaţia lui Pacelli cu papa în aceşti ani ca fiind

„cordială, cel puţin atât cât permitea temperamentul bătrânului papă”.17

La începutul lui septembrie, Liga Naţiunilor s-a întrunit să discute despre eventualitatea în care Italia ar invada Etiopia, stat membru. Liga l-a ameninţat pe Mussolini cu sancţiuni economice drastice.18

De la rezolvarea controversei Acţiunii Catolice cu patru ani înainte, papa îşi manifestase tot mai pregnant în spaţiul public sprijinul pentru regim. În septembrie 1932, papa a celebrat o liturghie specială la Bazilica Sfântul Petru pentru miile de tineri înrolaţi în Organizaţiile Fasciştilor din străinătate care participaseră la un pelerinaj la Roma. În aceeaşi lună, zeci de mii de membri ai grupărilor de tineret ale Partidului Fascist au petrecut două săptămâni în exerciţii în jurul Romei, însoţiţi de un mare număr de preoţi, având pe cap berete pe care se putea vedea o cruce sprijinindu-se pe emblema fascistă. Papa a primit sute de preoţi la Vatican, binecuvântându-i pe fiecare pentru importanta lor lucrare.19

Cea de-a zecea aniversare a Marşului asupra Romei s-a constituit într-un nou prilej de evidenţiere a entuziasmului Vaticanului faţă de Duce. Sprijinul publicaţiei *L’Osservatore Romano* pentru dictator a fost mai entuziast ca niciodată. Mussolini adusese „schimbări vaste, profunde, colosale în toate ramurile administraţiei publice”, raporta cotidianul Vaticanului. Încă de la primul său discurs în parlament în 1921, Mussolini „ridicase în slăvi incomparabila frumuseţe a conceptului catolic şi a misiunii Bisericii în lume”.

Ziarul amintea cititorilor că Mussolini fusese cel care amplasase crucifixul în şcoli şi realizase concilierea între Biserică şi stat prin semnarea Acordurilor luterane.20

În săptămânile care au urmat remarcilor netipărite ale lui Pius al XI-lea în faţa surorilor medicale, cardinalul Pacelli şi monseniorul Pizzardo au încercat să-l convingă pe papă să-şi ţină pentru el opoziţia faţă de războiul lui Mussolini. Pe 13 septembrie, Pacelli i-a trimis vorbă lui Mussolini că papa nu se va opune unei eventuale invazii.21

Şi totuşi, suveranul pontif avea încă speranţe că îl va putea convinge pe Mussolini să se răzgândească. Pe 20 septembrie, el a dictat o scrisoare adresată dictatorului în care îi prezenta toate motivele pentru care considera că războiul ar fi o greşeală. Deşi se părea că Italia avea de departe o forţă militară mai puternică, papa avertiza că etiopienii vor profita de avantajul terenului dificil, pe care îl cunoşteau mai bine. Chiar dacă Italia ar fi cucerit Etiopia, preconiza papa – profetic, după cum se va vedea – forţele italiene aveau să se confrunte cu atacuri de gherilă nesfârşite, ca să nu mai menţionăm dificultăţile produse de temperatura ridicată şi de boli.22

Îngrijorat că o scrisoare oficială din partea papei în care acesta s-ar opune războiului l-ar mânia pe Mussolini, Pacelli l-a convins să-l lase pe Tacchi Venturi să-i prezinte ideile în mod informai. Pius l-a chemat pe iezuit, dându-i un text pe care să-l folosească, dar cu precauţie, şi să nu-i permită

lui Mussolini să-şi facă o copie. Copia dactilografiată, pregătită de Pacelli, începea prin a exprima simpatia faţă de obiectivele declarate ale Ducelui, de a furniza Italiei un spaţiu de expansiune şi de a-şi exercita dreptul de apărare. Apoi enumera preocupările papei, accentuând singurul concept care l-ar fi putut face pe Duce să se răzgândească: probabilitatea ca vina să cadă asupra lui Mussolini, dacă lucrurile ar fi mers rău.23

Dar nimic nu l-a putut influenţa pe dictator. În seara zilei de 2 octombrie, a ieşit pe balconul palatului Venezia şi a electrizat mulţimea cu vestea că ordonase trupelor italiene să intre în Etiopia. Clădirile s-au cutremurat atunci când zecile de mii de suflete au preluat lozinca: „Duce! Duce! Duce!”

Stând în faţa unei ferestre mari aflată în partea opusă a pieţei, Margherita Sarfatti privea scena. Deşi farmecul ei ca iubită apusese şi în ultimii ani Mussolini o îndepărtase, ea rămăsese un credincios şi eficient propagandist al Partidului Fascist, în special în străinătate. Dar urmărise recenta înălţare a nazismului în Germania cu oroare crescândă. Lansarea unui război în pofida recomandărilor Ligii Naţiunilor şi asumarea riscului unui război cu Marea Britanie şi Franţa însemnau aruncarea Italiei în braţele lui Hitler. Ceva nu era deloc în ordine.

Sarfatti s-a întors spre un prieten care stătea lângă ea şi a spus:

1 Este începutul sfârşitului.

2 De ce spui asta? a întrebat-o acesta. Crezi

că vom pierde războiul?

3 Nu… Spun asta pentru că, din nefericire, îl vom câştiga… iar el îşi va pierde capul.24

În ziua următoare, Tacchi Venturi, întotdeauna bucuros să promoveze spiritul de bună înţelegere între Duce şi Pius al XI-lea, l-a asigurat pe Mussolini că papa era împăcat cu planurile lui de război, „în aceste clipe dramatice, îi scria iezuitul, Sfântul Părinte a fost satisfăcut cu ce a aflat prin intermediul meu şi mi-a spus să folosesc prima ocazie posibilă pentru a vă menţiona satisfacţia lui”. 25

Îngrijorat că invazia avea să ducă la izolarea Italiei, papa a recurs la extraordinarul pas de a trimite o pledoarie regelui George al V-lea al Marii Britanii. Aceasta nu era prima lui încercare. În august, încercase să-i trimită un mesaj regelui prin intermediul arhiepiscopului de Westminster, dar, aflând în ce consta solicitarea arhiepiscopului, regele inventase un pretext pentru a nu se întâlni cu el.26

Pacelli a pregătit noua scrisoare în limba engleză. Aceasta începea astfel: „Majestatea Voastră, Sfântul Părinte mi-a încredinţat sarcina specială şi personală de a vă prezenta următoarea problemă într-o manieră foarte confidenţială”. Papa, îi spunea el regelui, „nu vede cum ar fi posibil să se evite conflictul cu Etiopia, pentru că Italiei i s-a refuzat minimum pe care, crede Sfinţia Sa, are dreptul să-l reclame în virtutea acordurilor, adică un simplu mandat (nu un protectorat) asupra regiunilor periferice ale Imperiului Etiopian”. Pacelli încerca să-l convingă

pe rege de faptul că pretenţiile lui Mussolini erau rezonabile, explicând că părţile din Etiopia implicate erau zone unde domneau „sclavia şi dezordinea” şi unde împăratul Etiopiei, Haile Selassie avea prea puţină influenţă.

Uluit, trimisul britanic a luat plicul de la Pacelli şi a trimis o telegramă la Londra în care solicita instrucţiuni. Ministrul de externe britanic a refuzat să o accepte. Misiva papei a fost returnată nedeschisă.27

*

* * *

Pe 3 octombrie, în zori, 110.000 de soldaţi, sub comanda generalului Emilio De Bono, liderul cu barbişon al Marşului asupra Romei, traversau la sud de Eritreea, în Etiopia. Trupele includeau nu numai soldaţi italieni, ci şi eritreeni şi somalezi aflaţi sub comandă italiană. Se alăturaseră invaziei şi grupuri parţial antrenate ale miliţiei fasciste, mândre şi nerăbdătoare să aibă în sfârşit şansa de a face ceva tangibil pentru Duce şi patrie. Forţele s-au desfăşurat pe un front de şaptezeci de kilometri lungime, cu 2.300 de mitraliere, 230 de tunuri şi 156 de tancuri. În aeroporturile eritreene, 126 de avioane erau pregătite să asigure acoperirea aeriană. În câteva ore, o unitate a ajuns la un fort de mici dimensiuni. Aici a fost ucis primul soldat italian. Soldaţii italieni, care până atunci se ocupaseră cu intonarea cântecelor patriotice, au privit cu oroare cum un medic acoperea trupul însângerat al camaradului lor cu un cearşaf. „Nimeni nu se gândise că poţi muri atât de repede”, comenta

unul dintre ei. În curând, avioanele italiene îşi lansau bombele incendiare asupra oraşului Adus, aflat în apropiere. Fiii lui Mussolini, Bruno şi Vittorio, au participat la raid, fiecare pilotând un avion Caproni 101, raid care a redus o mare parte din oraş, inclusiv spitalul, la o masă de cenuşă. Sute de locuitori au murit. Italienii şi-au continuat marşul.28

La câteva zile după invazie, cu un vot de 54 la 4, Liga Naţiunilor a impus sancţiuni asupra Italiei, aplicându-le tuturor importurilor italiene, dar şi acelor exporturi care erau considerate utile efortului de război, excluzând totuşi petrolul.29

Ulterior, în aceeaşi săptămână, contele Bonifacio Pignatti, noul ambasador italian la Sfântul Scaun, şi-a prezentat scrisorile de acreditare în faţa partidului. Anunţul din acelaşi an conform căruia Cesare De Vecchi urma să devină ministrul educaţiei fusese întâmpinat cu nelinişte la Vatican, unde ajunsese să fie privit ca un prieten.30

Pignatti, în vârstă de cincizeci şi şapte de ani, ambasador în Franţa şi veteran al corpurilor diplomatice italiene, cu o experienţă de treizeci de ani, oferea un contrast izbitor cu predecesorul său. De Vecchi ajunsese în acest post fără vreo pregătire diplomatică, pretenţia sa la faimă izvorând din zilele sale ca şef fascist în Torino şi ca unul dintre liderii Marşului asupra Romei. Din contra, Pignatti slujise în ambasadele italiene din întreaga Europă şi America de Sud. De înălţime medie, cu părul în mare parte încărunţit, părea la locul lui în costumele formale de ambasador. Pe

scurt, spre deosebire de scandalosul De Vecchi, noul ambasador semăna destul de mult cu un diplomat.31

La prima întâlnire a noului ambasador cu Pius al XI-lea, pontiful părea obosit şi neatent, deşi, pe măsură ce discuţia despre război avansa, papa devenea şi el mai animat. În timp ce papa îşi exprima optimismul că eforturile franceze de mediere ar putea reuşi, Pignatti avea dubii. Papa nu a protestat faţă de invazia recent lansată şi a fost în asentimentul lui Pignatti când şi-a exprimat opinia nefavorabilă despre Liga Naţiunilor.32

Trimisul britanic la Sfântul Scaun, care observase şi el schimbarea în atitudinea papei, avansă o explicaţie. Nu se putea nimeni îndoi că papa dezaproba puternic războiul şi că încercase să-l convingă pe Mussolini să renunţe la invazia preconizată. Dar, odată ce Ducele se lansase asupra Etiopiei, papa nu dorea să submineze eforturile de război, „temându-se că un război eşuat ar putea declanşa declinul fascismului şi că la putere ar putea ajunge un regim comunist sau anticlerical, cu rezultate dezastruoase pentru pontificat”. Din punctul lui de vedere, ambasadorul francez observa un oarecare patos în strădania papei: imperiosul papă se simţea neputincios în faţa fanatismului prorăzboi al propriului cler italian şi totuşi era îndurerat de impresia negativă pe care o lăsa în străinătate tăcerea sa.33

Clerul catolic al Italiei a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a impulsiona entuziasmul popular faţă de război. Pe 28 octombrie, într-o ceremonie

desfăşurată în frumoasa catedrală de la Milano, eveniment care marca a treisprezecea aniversare a Marşului asupra Romei, arhiepiscopul, cardinalul Ildefonso Schuster, a oferit o tulburătoare omilie[11], care a atras atenţia forurilor internaţionale. Călugăr benedictin, Schuster devenise arhiepiscop de Milano în 1929. Tatăl său venise din Bavaria la Roma în 1845 pentru a se alătura armatei pontificale şi rămăsese în rândurile armatei până la înfrângerea finală şi până la cucerirea Romei în 1870. Devenind superiorul unei abaţii benedictine din Roma, tânărul Schuster a ajuns să fie cunoscut pentru severitatea sa ascetică. La fel ca papa, Schuster considera că civilizaţia apuseană era ferecată într-o bătălie epică, lupta binelui împotriva răului, a dumnezeiescului împotriva demonicului, în această bătălie el considera că Mussolini şi regimul fascist sunt aliaţii cruciali ai Bisericii. Cesare De Vecchi remarca: „Cardinalului Schuster îi lipsea doar cămaşa neagră, în rest urma linia partidului, precum cei mai diligenţi membri ai acestuia”.34

Cu câteva luni înainte de liturghia oficiată în onoarea Marşului asupra Romei, cardinalul Schuster i-a făcut o vizită conducătorului Partidului Fascist din Milano. Acolo a depus un buchet de flori la altarul fasciştilor căzuţi şi s-a oprit să se roage pentru sufletele lor. „Actul cardinalului, scria un informator al poliţiei din Milano, a fost remarcat în termeni favorabili în

11 Cea mai veche formă de predică bisericească

diverse cercuri unde se poate observa fascizarea din ce în ce mai puternică a clerului.6635 La liturghia de celebrare din dom arhiepiscopul a fost înconjurat de autorităţile guvernului fascist, miliţieni şi mari lideri ai partidului. În remarcile sale, cardinalul a explicat că această comemorare a Marşului asupra Romei nu era doar o sărbătoare politică, „ci şi o sărbătoare esenţialmente catolică”. Fascismul adusese restaurarea Italiei catolice şi, în acest context, arhiepiscopul prezentă şi războiul din Etiopia. Împreună, Biserica şi statul fascist aveau de îndeplinit „o misiune naţională şi catolică”, într-un moment în care „pe câmpurile Etiopiei, steagul Italiei aduce triumfător Crucea lui Cristos, distruge lanţurile sclavilor şi pregăteşte drumul pentru misionarii Evangheliei”.36

Mussolini a ordonat redifuzarea discursului la radioul italian, iar imaginea cardinalului a împodobit coperta săptămânalelor populare de ştiri.37 Colegii săi din Franţa au fost mai puţin plăcut impresionaţi. Alfred Baudrillart, ajuns şi el cardinal la sfârşitul lui 1935, scria: „Cardinalul Schuster este un fascist convins”.38

În lunile tensionate ale războiului, Ducele a apelat la Biserică nu numai pentru sprijinul naţional, dar şi pentru obţinerea ajutorului internaţional, dorind în special să-şi asigure susţinerea papei pentru a preveni extinderea sancţiunilor economice impuse de Liga Naţiunilor.39

La mijlocul lui noiembrie, într-o serie de discuţii îndelungate cu cardinalul Pacelli, Pignatti

a solicitat Vaticanului să atragă ajutorul nunţiilor pentru efortul de război. Era vital ca episcopii şi alţi catolici influenţi din întreaga lume să fie convinşi de justeţea obiectivelor de război ale Italiei. Cardinalul i-a răspuns că astfel de eforturi erau în derulare. Într-adevăr, Vaticanul avusese deja câteva reuşite. Pacelli a mers chiar până la a adăuga recomandări personale. Era de maximă importanţă, îi spuse el lui Mussolini, să se câştige sprijinul american. Ducele ar trebui să lanseze „o propagandă intensă şi inteligentă în Statele Unite, în ziare, în universităţi, în reviste, cu mijloacele şi în formele cele mai adecvate mentalităţii nord-americane”.40

Pacelli ştia cât de îngrijorat era Mussolini că Statele Unite – care nu erau membre al Ligii Naţiunilor – s-ar putea alătura boicotului internaţional. Atât administraţiile republicane, cât şi cele democrate îl priviseră altă dată binevoitor pe dictator. Aceştia considerau că Mussolini oferea conducerea puternică de care italienii – mai curând lipsiţi de ţeluri şi indisciplinaţi – aveau nevoie. Şi presa americană fusese favorabilă. Dar războiul declanşase o schimbare de optică. Presa americană remarca tot mai multe similitudini între Italia fascistă şi Germania nazistă. „Un tiran rămâne tot tiran, indiferent de cât de binevoitor ar filosofa sau ar zâmbi”, se menţiona în editorialul din *The New York Times*. Preşedintele Roosevelt, deşi nu avea o simpatie personală faţă de Mussolini, îşi exprimase anterior convingerea că acesta făcuse foarte multe pentru Italia. Acum, opinia lui Roosevelt era mult mai sumbră. La

începutul lui 1936, avea să denunţe public, pentru prima dată, fascismul italian.41

Campania coordonată de guvernul italian şi de Vatican, vizând, în linii mari, comunitatea italo-americană, s-a demonstrat a avea succes. Presa italiano-americană a continuat să-l susţină pe Mussolini. În Philadelphia, două sute de mii de italieni americani au organizat un marş pentru a protesta împotriva sancţiunilor impuse de Ligă.42 în alte oraşe cu populaţii numeroase de imigranţi italieni s-au organizat mitinguri similare, iar Congresul american a fost asaltat de petiţii. Şi mai influent decât toţi, predicatorul radiofonic preotul Charles Coughlin, care emitea pentru zeci de milioane de oameni în fiecare duminică, anatemiza sancţiunile în fiecare săptămână.43

Născut în 1891, în Hamilton, Ontario, din părinţi emigranţi irlandezi şi hirotonit în Toronto, Coughlin se mutase la Detroit la începutul anilor 1920, predicând într-o biserică simplă, construită chiar de el. În curând îşi înfiinţă propriul post de radio, modest la început, devotat unor subiecte religioase. Până în 1930, tânărul preot îşi lărgise gama de interese, concentrându-se pe condiţia celor săraci. Deşi fusese un susţinător al lui Roosevelt în primul tur pentru preşedinţie din 1932, curând se întoarse împotriva lui şi, în 1934, înfiinţă propriul partid politic, Uniunea Naţională a Dreptăţii Sociale. Cam la acest moment începu să denunţe „bancherii evrei” şi să adopte politica lui Mussolini. Cu contribuţiile curgând, Coughlin – acum cea mai populară figură religioasă din ţară – şi-a înlocuit modesta biserică pe cadre cu un

sanctuar ultramodern. Cea mai frapantă caracteristică o constituia imensul turn din stâncă înălţându-se deasupra bisericii, în vârful căruia se afla un puternic transmiţător radio. Fulminaţiile sale au alarmat pe mulţi din ierarhia Bisericii.44

Proiectul de lege Pittman-McReynolds, care cerea ca Statele Unite să se alăture sancţiunilor, a declanşat un fluviu de proteste din partea comunităţii italo-americane. Copleşiţi de miile de scrisori şi nenumăratele delegaţii ale italienilor americani, congresmenii, „tremurau în papuci”, potrivit celor spuse de şeful agenţiei de control a forţelor armate americane. Proiectul de lege a fost respins.45

Fiecărui soldat italian care pleca spre Etiopia i se dădea o copie dintr-o nouă colecţie de rugăciuni intitulată *Soldat, roagă-te*! În introducerea sa la volum, Augusto Gemelli, neobositul rector al Universităţii Catolice din Milano, îi îndemna pe tinerii italieni la luptă:

Mergi unde te cheamă Patria şi Dumnezeu, fii gata pentru orice…

Şi crede chiar dacă Dumnezeu îţi cere să-ţi sacrifici viaţa…

Soldat al Italiei, sacrificiul tău unit cu sacrificiul Domnului nostru Iisus Cristos, Dumnezeu printre oameni, va aduce mântuirea şi măreţia patriei tale.46

În următoarele câteva luni, episcopii Italiei s-au depăşit pe ei înşişi în răspândirea cu fervoare a credinţei fasciste şi în proclamarea ajutorului divin în reuşita războiului. Monseniorul Navarra, episcop de Terracina, din apropierea Romei, a

surprins starea de spirit astfel: „O, Duce!… Astăzi, Italia este fascistă, iar inimile tuturor italienilor, lângă inima ta, bat ca una… Dumnezeu să te binecuvânteze.

Duce! Să te sprijine în munca ta titanică de fiecare zi şi să asigure… victoria armatelor italiene”.47

*

* * *

Ţara era din ce în ce mai izolată, iar sancţiunile îşi făceau efectul. Aceşti factori au condus la revigorarea teoriilor conspiraţiei. Scenariul protestant, evreiesc, masonic, comunist asupra căruia numeroşi oameni din Biserică avertizaseră prinsese viaţă. La începutul lui noiembrie, arhiepiscopul de Amalfi, la sud de Napoli, a trimis o circulară preoţilor săi, pe care aceştia urmau a o disemina enoriaşilor, la predicile de duminică: „Liga Naţiunilor acţionează sub influenţa forţelor oculte”. După care erau enumerate aceste forţe: „francmasoneria, bolşevismul, anglicanismul”. Acestea se luptau cu Italia pentru că nu puteau tolera să vadă regimul fascist trăind „în perfectă colaborare cu Biserica catolică”.48

Învinuirile referitoare la război aduse de britanici şi de francezi l-au enervat pe Duce care se temea de impactul pe care l-ar fi putut avea continuarea impunerii de sancţiuni economice. Deoarece ani la rând insistase pe lângă Duce cu privire la teoriile conspiraţiei, Tacchi Venturi întrezărea acum o oportunitate. Din nou, a încercat să-l convingă pe Mussolini că era victima

unui complot.

Pe 30 noiembrie, trimisul iezuit a ajuns la palatul Venezia, trimis de papă să discute despre aşteptările pontifului legate de sfârşitul grabnic al războiului. A ajuns repede la subiectul care îl preocupa cel mai mult.

— A citit Excelenţa Voastră articolele „Cine doreşte războiul?” şi „în spatele afacerii etiopiene” din ediţiile de pe 16 şi 30 noiembrie ale ziarului [francez] *La Revue hebdomadaire*?

— Da, sunt la curent cu acestea.

— Atunci, aţi văzut că autorul, anonim de altfel, demonstrează în mod clar că francmasoneria, asociată comuniştilor şi bolşevicilor, a edificat un front unificat cu scopul de a încerca să determine sfârşitul fascismului, al lui Mussolini, şi de a aduce revoluţia în Italia. Este o revoluţie pe care o consideră – şi nu greşeşte – mijlocul indispensabil pentru instalarea unui imperiu bolşevic în Italia.

Înainte ca Mussolini să aibă şansa de a-i răspunde, Tacchi Venturi a adăugat tuşa finală a tabloului:

4 Credeţi-mă, Excelenţă, avem de-a face cu o capcană groaznică, pusă la cale cu complicitatea Ligii Naţiunilor, care se află sub dominaţia evreilor şi a masonilor.

Mussolini a ascultat povestea emisarului despre o conspiraţie iudeo-masonico-bolşevică având ca obiectiv distrugerea lui. Când Venturi a terminat de povestit, dictatorul, aflat acum într-o stare de agitaţie evidentă, a început să ţipe despre modul în care Marea Britanie şi Franţa instigă cea

mai mare parte a lumii împotriva sa.

5 Sunt nerăbdători, spuse el, să înceapă un război european.49

Mussolini nu avea prea multe de spus la acel moment despre evrei. Dar din ce în ce mai mult vedea opunerea faţă de război în termeni conspirativi. Două săptămâni mai târziu s-a întâlnit din nou cu Tacchi Venturi şi, de această dată, Mussolini a fost cel care a vehiculat spectrul unui complot internaţional. Cea de-a Treia Internaţională Socialistă, Francmasoneria şi Liberalii formaseră un front comun împotriva Italiei, i-a spus Ducele iezuitului. Ţelul lor era „să distrugă cu orice preţ regimul care se află la guvernare”.

6 Nimeni nu se îndoieşte de asta, nici nu s-ar putea îndoi, i-a replicat iezuitul.50

CAPITOLUL 17

Duşmanii comuni

Vorbind în noiembrie unui grup de femei în masiva bazilică din centrul oraşului, arhiepiscopul Bolognei îl ridica în slăvi pe Mussolini. „Liderul providenţial al poporului italian, popor de sfinţi – după cum îl descrie chiar el – de eroi, de genii, de colonizatori, cu acea intuiţie unică, proprie doar lui, şi care astfel este mai presus de oricine la acest moment al istoriei, doreşte să vă cheme pe voi, femeile italiene catolice, să luaţi parte la o mare misiune”. Făcându-se ecoul unor teme care erau popularizate de episcopii din întreaga ţară, arhiepiscopul de Amalfi anatemiza răul sancţiunilor ca fiind lucrarea francmasonilor şi a anglicanilor. Îl vesti pe Duce ca pe noul Moise:

„Mă bucură nespus viitoarea măreţie în care se va îmbrăca destinul Italiei în lume. Italia, patria sfinţilor şi a eroilor. Italia împăcată cu Biserica şi binecuvântată de papă. Italia amplasată de guvernul fascist într-un sistem legislativ creştin şi moral”.1

Pontiful a fost lăsat să se descurce cu reacţia străinătăţii la febra de neimaginat a războiului. Emisarul Marii Britanii la Vatican, Hugh Montgomery, a bombardat Vaticanul cu extrase publicate din discursurile incendiare ale episcopului şi l-a implorat pe Pius să le pună capăt. Papa i-a răspuns că trimisese reprezentanţi care să-i încurajeze pe toţi cei care se făceau vinovaţi de acest lucru să-şi atenueze retorica.2 Şi totuşi, discursurile şi, cu ele, protestele Marii Britanii au continuat.

Papa îşi pusese mari speranţe într-un plan pe care Marea Britanie şi Franţa îl concepuseră pentru a pune capăt crizei. Acest plan oferea varianta împărţirii Etiopiei, Italia primind o parte din zonele mult dorite. La mijlocul lui decembrie, înţelegerea a căzut atunci când, în urma scurgerilor de informaţii în presă cu privire la termenii acesteia, presiunile politice din Marea Britanie şi din Franţa au blocat-o. Ministrul de externe britanic a demisionat şi s-a retras dezonorat.3

Acum Mussolini insista că nu va mai face concesii. Nimic nu-l va opri să cucerească întreaga Etiopie.4

La sfârşitul lui noiembrie, Ducele a decis să organizeze o *Giornata della Fede*, literalmente o Zi

a Credinţei sau Ziua Verighetei(*fede* înseamnă atât „credinţă”, cât şi „verighetă”). S-a demonstrat a fi o strălucită idee propagandistică, menită a-i atrage şi mai mult pe italieni – şi în special femeile – în susţinerea efortului de război. Pentru a-şi arăta iubirea pentru ţară şi sprijinul faţă de război, toţi bunii italieni trebuiau să-şi doneze inelele din aur patriei.

Când episcopii italieni au aflat că urmau să joace un rol central în ritualurile circumscrise campaniei – îndemnând catolicii să-şi doneze verighetele pentru a susţine efortul de război şi binecuvântând substitutele din oţel pe care urmau a le primi în schimb – au început să bombardeze Vaticanul cu cereri de recomandări. Papa nu era foarte încântat de ideea ca preoţii să-şi asume un rol atât de activ în efortul de război, nu în ultimul rând datorită scrisorilor furioase primite de la catolicii din străinătate care denunţau faptul că Vaticanul părea să accepte măcelul fascist din Etiopia. Şi totuşi, nu dorea nici să-l provoace pe Mussolini. Îngrijorat că o circulară scrisă trimisă episcopilor ar fi putut fi interceptată, s-a decis să trimită un emisar care să transmită oral mesajul papal: „Fiţi prudenţi... nu exprimaţi judecăţi de valoare cu privire la dreptul şi justeţea campaniei abisiniene şi, mai presus de toate, evitaţi să folosiţi cuvinte care pot ofensa sau pot fi considerate neplăcute de către partea adversă”.5

În timp ce o parte din clerul superior împărtăşea disconfortul papei, marea majoritate considera că este imposibil să nu se implice.6 Chiar dacă au primit mesajul papei, nu s-au temut

să-l ignore. Presa catolică fusese invadată de articole care lăudau sfântul război care urma a aduce creştinismul şi civilizaţia în rândurile sălbaticilor. Unii dintre cei mai marcanţi membri ai Bisericii – oameni precum arhiepiscopul de Milano şi rectorul Universităţii Catolice – nu au avut niciun scrupul în a îmbrăţişa războiul. Nici papa însuşi nu fusese vreodată dispus să-şi exprime direct opoziţia faţă de război. Episcopii, în buletinele lor diecezane şi în omilii, îi sfătuiau pe bunii catolici să-şi ofere verighetele pentru sfânta cauză. Preoţii au pus bazele unor comitete parohiale care să asigure participare locală maximă şi, când ziua a sosit, şi-au donat crucile din aur pe care le purtau la gât.7

În Milano, în capela sa privată, cardinalul Schuster a binecuvântat personal 25.000 de inele din oţel, care urmau a fi dăruite în locul verighetelor.8 Arhiepiscopul de Messina, din Sicilia, şi-a informat preoţii că se aştepta ca toţi catolicii loiali din dieceza sa pauperizată să doneze cel puţin treizeci de kilograme de aur. De cealaltă parte a insulei, episcopul de Monreale le-a cerut preoţilor săi să topească ofrandele votive pe care credincioşii le donaseră de-a lungul timpului. În provincia Toscana din Grosseto, un preot paroh a cerut permisiunea episcopului pentru a topi clopotele bisericii pentru a-l susţine pe Duce şi războiul.9

18 decembrie, Ziua Credinţei, a găsit ţara cuprinsă de frenezie patriotică.10 însuşi Mussolini părăsise Roma, pentru consacrarea noului oraş al Pontiniei, una dintre creaţiile sale din fostul ţinut

al mlaştinilor. Arhiepiscopul local a iniţiat ceremonia. „O, Duce! Cei care cred că pot face poporul nostru să se plece se înşală… Astăzi, Italia este fascistă, inimile tuturor italienilor bat la unison cu a ta, întreaga naţiune este gata pentru orice sacrificiu care va fi necesar pentru triumful păcii şi al civilizaţiei creştine romane”. La sfârşitul acestor remarci, arhiepiscopul şi-a scos crucea de pe piept şi inelul pastoral, adăugându-le la profitul zilei”.

Biserica catolică nu se mai identificase atât de strâns cu guvernul de pe timpurile când papii conduceau statele papale. Nu mai jucase un rol atât de central în îmboldirea catolicilor spre cuceriri de noi teritorii încă de pe timpul cruciadelor.

Febra războiului alimenta cele mai întunecate teorii ale conspiraţiei, căci preoţii şi episcopii îi înştiinţau pe credincioşi asupra faptului că ţările care se opun invaziei o fac din cauza urii lor comune faţă de Italia fascistă şi Biserica romano-catolică.12

Vaticanul încuraja aceste opinii. În prima zi după Crăciun, monseniorul Pizzardo i-a scris emisarului Vaticanului din Canada pentru a-i sugera direcţia pe care trebuia s-o promoveze în Ottawa.13 El urma să contracareze opoziţia faţă de războiul etiopian. Opoziţia, explica el, era motivată de o ură având ca ţintă atât fascismul, cât şi Biserica. Era „o aversiune care se naşte în mod natural, adăuga el, împotriva unui măreţ stat catolic precum Italia, care păstrează bunele relaţii cu Sfântul Scaun”. Atacurile erau motivate de „ura

pe care o simt inamicii faţă de Biserică, inamici care cred că lovind în Italia lovesc în Biserica catolică şi în Sfântul Scaun”.

În răspunsul său, reprezentantul Vaticanului nota că opoziţia faţă de războiul etiopian era într-adevăr larg răspândită în Canada. Din nefericire, scria el, protestanţii, comuniştii şi „aceia care sunt foarte ataşaţi de principiile democratice” se opun de mult timp fascismului. Dar, adăuga el, „oamenii buni, ca şi politicienii mai puţin pătimaşi, au fost obligaţi să recunoască rezultatele extraordinare ale fascismului”. În privinţa avertismentului pe care i-l trimisese Pizzardo în legătură cu duşmanii oculţi ai Bisericii, avea să facă tot ce-i stătea în putinţă pentru a-l răspândi.14

*

* * *

În aceeaşi lună în care Mussolini sărbătorea Ziua Credinţei, Pius al XI-lea anunţa numirea a douăzeci de noi cardinali. S-a făcut mare caz de faptul că paisprezece dintre ei erau italieni. După cum notau unii martori, practic membrii secretariatului de stat al Vaticanului erau italieni, iar nunţii erau şi ei italieni. În Germania, articole din ziare şi cercurile politice asociau alegerea noilor cardinali făcută de către papă cu influenţa crescândă a regimului fascist la Vatican. Un ziar german nota cu tristeţe contrastul dintre sprijinul entuziast pe care îl ofereau episcopii Italiei războiului din Etiopia al lui Mussolini şi nereuşita episcopilor germani de a demonstra un entuziasm similar pentru regimul nazist.15

În pofida aşteptărilor, noul arhiepiscop de

Westminster, Arthur Hinsley, nu se număra printre cei care au primit pălăria de cardinal. Cu două luni înainte, arhiepiscopul îl apărase pe papă spunând că nu putea face decât prea puţine ca să împiedice războiul. „Este un biet bătrân neputincios, explica el, cu o forţă poliţienească minoră, care de-abia îl apără pe el, nepreţuitele comori ale Vaticanului şi minusculul stat care îi asigură independenţa”. Linia de apărare a arhiepiscopului nu fusese pe placul papei, iar denunţarea regimului fascist ca tiranic – „o deificare modernă a cezarismului” – îl mâniase pe Mussolini. Decizia papei de a nu-l numi cardinal pe Hinsley a fost atribuită dorinţei sale de a nu-l ofensa pe Duce.16

Guvernul italian a salutat selecţia papei pentru Sacrul Colegiu. Nu numai că au creat o majoritate clară a italienilor, dar, aşa cum se exprima un informator al poliţiei, „se poate declara cu toată încrederea că dintre cei paisprezece [italieni] nominalizaţi, aproape toţi sunt, mai mult sau mai puţin, prieteni ai regimului”.17

Arhiepiscopul de Westminster nu a fost singurul om al Bisericii trecut cu vederea. Pe 9 ianuarie, papa l-a chemat pe Tacchi Venturi să-i spună că, deşi dorise să-l numească în funcţia de cardinal, decisese că nu e cel mai bun moment. „Sărmane părinte, i-a spus papa dezamăgitului său reprezentant, pălăria de cardinal urma să ajungă la tine, dar ce puteam face? Dată fiind situaţia internaţională delicată, ridicarea la rang de cardinal a emisarului său privat pe lângă

Mussolini ar fi putut fi interpretată greşit. Ce ar fi gândit englezii? s-a întrebat papa, după care a continuat explicându-i iezuitului că menţinerea sa în postul actual era prea importantă, iar pălăria de cardinal ar fi însemnat să renunţe la serviciile lui de emisar.18

Printre cei douăzeci de oameni care fuseseră ridicaţi la rangul de cardinal în acel decembrie se număra şi Camillo Caccia, acuzat de nenumărate ori de pederastie. Cu promovarea în ierarhie încetinită de toate rapoartele negative la adresa sa, maestrul de ceremonii al papei considera că i se datora de mult o promovare. La publicarea listei celor numiţi cardinali în 1929, Caccia s-a înfuriat văzând că numele lui nu se regăsea pe ea.19 în octombrie 1930, ziarele din Torino raportau zvonuri despre numirea sa ca arhiepiscop al oraşului. Articolele, conform unui informator din Vatican al poliţiei, prezentau „comentarii mai curând licenţioase”.20 Un alt informator relata în martie 1931 ultimele noutăţi. Caccia era nemulţumit că şeful jandarmilor papali raportase recenta sa relaţie intimă cu un tânăr preot. Papa aflase veştile şi nu fusese deloc mulţumit. Anterior, îşi amintea informatorul, numai îndelungatele relaţii cu papa îl salvaseră pe Caccia de la soarta pe care Pius i-o pregătise monseniorului De Samper în circumstanţe similare.21

În pofida istorisirilor care îl înconjurau pe Caccia, zvonurile că papa plănuia să-l avanseze la rang de cardinal prindeau contur. Aceasta condusese la o nouă explozie de acuzaţii în 1933,

pentru că şi alţii din Vatican declaraseră că l-au văzut pe Caccia cu băieţi şi tineri în situaţii compromiţătoare. Printre aceştia, un conte din aristocraţia neagră – acele familii de elită ale Romei care rămăseseră de partea papilor în lupta lor de decenii cu noul stat italian – povestea de momentul când Caccia fusese surprins în apartamentul său de la Vatican. Fusese prins dezmierdând doi studenţi, în timp ce-i ademenea cu vin şi alte băuturi. Interogaţi, băieţii, deşi încă beţi, au declarat că prelatul îi atrăsese în camera sa promiţându-le o sumă mare de bani. Era un fapt bine cunoscut, susţinea informatorul poliţiei, că clerul Romei nu-l agrea pe papă, considerându-l un despot cu un temperament neplăcut. Dacă avea să insiste să-l numească pe Caccia cardinal, în pofida reputaţiei sale de pederast, popularitatea sa, cel puţin aşa opina informatorul, urma să scadă şi mai mult.22

Caccia a primit, în cele din urmă, un semn clar al favorului papal şi prezumţia că în sfârşit va fi numit cardinal, atunci când Pius i-a solicitat, în august 1934, să facă parte din delegaţia papală de la Congresul euharistie de la Buenos Aires.23 Dar, cam în acelaşi timp, un alt informator al poliţiei ridica semne de întrebare vizavi de intenţiile papei. Unul dintre susţinătorii lui Caccia profitase de audienţa sa la papă pentru a pune o vorbă bună pentru el. Intermediarul a lăudat munca dificilă pe care o făcea Caccia în numele papei. Având în vedere dificultăţile pe care le întâmpina acesta în menţinerea acestui ritm frenetic, dată fiind corpolenţa sa în creştere, poate că venise timpul

să fie recompensat cu o altă însărcinare. Papa, iritat de cerere, s-a întors cu spatele la vizitator. „Să mănânce mai puţin!” a murmurat el.24

Şi totuşi, Pius nutrea o afecţiune pentru Caccia, pe care îl cunoştea din Milano de pe vremea când era copil, astfel că, în cele din urmă, în 1935, l-a adăugat pe lista noilor cardinali. Chiar dacă acuzaţiile la adresa sa erau binecunoscute la Vatican, colegii nu au dat semne că nu s-ar bucura să-l primească în rândurile lor. Într-un raport de la jumătatea anului 1938 către ministrul său de externe, ambasadorul britanic la Sfântul Scaun avansa următoarea descriere lapidară: „Corpolent, jovial şi plin de umor, cardinalul Caccia este poate cel mai popular membru al Sfântului Colegiu”.25

*

* * *

Papa a continuat să-şi facă griji despre impactul pe care îl avea războiul etiopian asupra atitudinilor americane. Pe 4 ianuarie, reflectând la o sugestie pe care o avansase anterior Pacelli, i-a recomandat

Ducelui să-şi întărească propaganda prorăzboi din Statele Unite.26 Mussolini i-a spus papei să nu se îngrijoreze, pentru că situaţia era acum mult mai bună, mulţumită „preotului irlandez” – predicatorul radiofonic, părintele Charles Coughlin – „care era determinat să combată ofensiva cu metode tipic americane, extrem de eficiente în ceea ce-i priveşte pe americani”.27 încă de când fuseseră anunţate sancţiunile, Coughlin îşi utilizase emisiunea radio naţională, care era difuzată timp de o jumătate de

oră în fiecare duminică, pentru a denunţa măsurile luate. La sfârşitul lui noiembrie le spunea milioanelor de ascultători că „Liga Naţiunilor şi sancţiunile sale există pentru un singur scop: să acţioneze atunci când este vorba de interesele britanice”.28

Dacă avea să se ivească o problemă în Statele Unite, Mussolini ştia că putea conta pe cei din jurul Vaticanului pentru a-l ajuta. La începutul lui 1936, influenta revistă iezuită americană, *America*, publica un articol care critica războiul.29 Ducele şi-a trimis ambasadorul să discute cu şeful Ordinului Iezuit pentru a-i obţine ajutorul.

Fondat la jumătatea secolului al XVI-lea, Ordinul Iezuit avea reputaţia de a include intelectuali ai Bisericii, iar Pius al XI-lea a continuat tradiţia de a se baza pe ei pentru sfaturi. Ales în 1915 ca iezuit general superior – o poziţie pe care avea să o păstreze până la moartea sa, douăzeci şi cinci de ani mai târziu – Włodzimierz Ledóchowski provenea dintr-o familie poloneză de aristocraţi. În copilărie, slujise ca paj la curtea imperială austriacă. Tatăl său, un conte, fusese ofiţer de cavalerie în armata austriacă. Unchiul său, cardinal, fusese renumit în Curie, slujind ca prefect al Congregaţiei pentru Propaganda Credinţei.30 Biroul lui Ledóchowski, situat în cartierul general mondial al iezuiţilor, era la doar o aruncătură de băţ de Vatican.

Prinţul Bernhard von Bülow, care deţinuse postul de cancelar al Imperiului German în primul deceniu al secolului XX, l-a descris în memoriile sale pe Ledóchowski. „Generalul este un om de

statură medie, cu ochi neobişnuit de inteligenţi, faţa ridată şi trăsăturile cenuşii ale unui savant şi siguranţa în maniere a unui aristocrat înnăscut". Prinţul, care îl vizitase pe liderul iezuit la Roma în 1924, fusese izbit de simplitatea camerei sale, goală, cu excepţia unei statui a Fecioarei şi a câtorva portrete de papi. Prinţul sublinia că putea înţelege foarte bine de ce iezuiţii generali evitaseră întotdeauna să accepte numiri în poziţii de cardinali. Propria poziţie aducea mai multă influenţă.31

Ledóchowski prezidase expansiunea rapidă a Ordinului Iezuit, susţinându-i prezenţa în cele două Americi şi înmulţindu-i misiunile din Asia. Deşi din anumite puncte de vedere era tiranic şi cu certitudine un auster, nu era lipsit de simţul umorului. Când într-o zi unul dintre colaboratorii săi apropiaţi a venit la birou să-l vadă, Ledóchowski nu s-a putut abţine să nu comenteze la plecarea unui membru corpolent al ordinului.

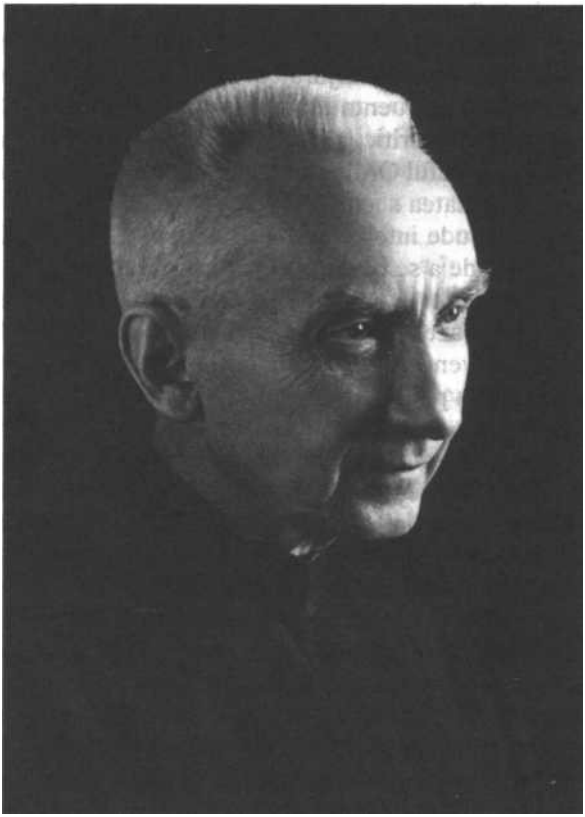

Włodzimierz Ledóchowski, general superior al Ordinului Iezuit

— Nu-l cunoşti? l-a întrebat iezuitul general. Este părintele B., unul dintre cei mai buni. Ai văzut cât de gras e? Când se aşază, ocupă trei scaune. De aceea îl trimit la ceremoniile oficiale. Pentru că presa poate spune: ceremonia s-a bucurat de o reprezentare largă din partea Companiei lui Iisus.32

Liderul iezuit nu făcuse niciodată un secret din entuziasmul său pentru regimul fascist. Din momentul când Mussolini venise la putere, făcuse tot ce-i stătea în putinţă să anihileze orice opoziţie a Bisericii faţă de Duce.33

La întâlnirea lor de la începutul anului 1936, ambasadorul italian îi spusese lui Ledóchowski că Mussolini dorea ca redactorul-şef al revistei antifasciste *America* să fie concediat, locul lui urmând a fi luat de un redactor-şef profascist. Iezuitul general s-a grăbit să-i facă pe plac. După cum scrie Pignatti, „în aceeaşi clipă, fără ezitare, părintele general mi-a oferit capul directorului ziarului nord-american”. În curând, locul acestuia a fost luat de un nou redactor-şef, care dădea dovadă de un entuziasm corespunzător faţă de cauza fascistă.34

Bucuros de sprijinul lui Ledóchowski, Pignatti remarca faptul că duşmanii Italiei sunt şi duşmanii Bisericii. Lumea iezuită încuviinţa. Atacurile la adresa lui Mussolini şi a războiului lui din Etiopia, comenta Pignatti, erau doar „un pretext de care profită iudaismul internaţional pentru a-şi propaga atacurile împotriva civilizaţiei apusene”.35

*

* * *

Ducele era supus unor presiuni enorme. După cum îi va spune lui Hitler mai târziu: „Dacă Liga Naţiunilor ar fi urmat recomandarea [secretarului britanic de externe, Anthony] lui Eden şi şi-ar fi extins sancţiunile asupra Italiei şi la petrol, ar fi trebuit să mă retrag într-o săptămână din Abisinia. Ceea ce pentru mine ar fi fost o catastrofă de nedescris.6636 Economia italiană era supusă unor presiuni mari datorate costurilor de război şi sancţiunilor. După cum îi spunea consilierul economic papei, calmul aparent al lui Mussolini în public masca „o stare de depresie psihică”.37

În loc de marşul triumfal şi scurt al unei armate europene modeme printr-o ţară pustie, apărată de sălbatici purtători de suliţe, cum îşi imagina războiul propaganda fascistă, trupele italiene sufereau o înfrângere după alta. Pe 6 decembrie, la două luni după invazia iniţială, atunci când italienii au început să bombardeze oraşul Dessie, un fotograf a surprins o imagine a împăratului, Baile Selassie, care, personal, trăgea cu mitraliera în avioanele italiene care treceau pe deasupra oraşului. Mai rău, fotograful a înregistrat şi bombardarea de către italieni a spitalului american de acolo, cu unităţile de Cruce Roşie cât se poate de vizibile. Mai târziu, în aceeaşi lună, etiopienii au masat zeci de mii de oameni şi au oprit înaintarea armatei italiene. La începutul lui ianuarie, italienii s-au îndreptat spre Tembien, neştiind că acolo îi aştepta o armată de 100.000 de etiopieni. Atacul a fost condus de unităţi de cămăşi negre, miliţia fascistă, nu de armata regulată. Jumătate din ofiţerii miliţiei au fost ucişi într-o singură zi. Supravieţuitorii cuprinşi de panică au fost salvaţi de la o retragere ruşinoasă de apariţia în ultimul minut al avioanelor italiene, cu încărcătura lor mortală de gaze otrăvitoare.38

Invazia amânată a italienilor a avut loc, conform planului, în februarie 1936, mulţumită, în mare măsură, utilizării unor arme interzise de tratatele internaţionale. Etiopienii nu dispuneau de forţe aeriene şi priveau neputincioşi cum avioanele italiene aruncau bombe incendiare asupra satelor şi gaz otrăvitor asupra locuitorilor

care fugeau. „E o muncă extrem de interesantă, tragică, dar frumoasă”, îi scria Mussolini fiului său, Vittorio, descriindu-i atacurile aeriene la care el, împreună cu fratele său, Bruno, şi soţul Eddei, Galeazzo Ciano, lua parte. Când pozele victimelor atacurilor cu gaze otrăvitoare au ajuns în presa internaţională, ziarele italiene au pretins că diformităţile etiopienilor fuseseră determinate de lepră.39

„Mussolini a avut foarte mult noroc”, observa Pius al XI-lea. Era mijlocul lui martie şi, cu o săptămână mai devreme, Hitler trimisese trupe germane în Rhineland, distrăgând atenţia opiniei publice internaţionale de la războiul din Etiopia.40 încurajat de acest aspect, precum şi de un şir de victorii militare, Ducele a declarat că războiul se va sfârşi pe câmpul de luptă. În săptămânile care au condus la ocuparea oraşului Addis Abeba, la începutul lui mai, debandada se transformase în ceva ce se apropia de genocid. Un exemplu grăitor este cel al şefului Partidului Fascist, Achille Starace, care, primind comanda unei unităţi motorizate, fusese însărcinat cu supravegherea incendierii satelor pe lângă care treceau trupele italiene. Răniţii arşi se împleticeau spre lacuri ca să bea apă, dar găseau doar apă saturată cu iperită, care îi condamna la o moarte agonizantă. Zeci de mii, dacă nu chiar sute de mii, şi-au găsit astfel sfârşitul.41

Cum armata italiană se apropia tot mai mult de Addis Abeba, Haile Selassie şi-a dat seama că totul era pierdut. Pe 2 mai, într-o mişcare ce i-a scandalizat pe unii dintre conaţionalii săi mai

mândri, el şi anturajul său au fugit din oraş cu ajutorul unui tren. În capitala abandonată, luptătorii rămaşi fără lider, căutând arme şi bani, au vandalizat case, magazine, birouri. Unii au încercat să ardă până la temelii oraşul, considerând că era de preferat ocupaţiei italiene. Europenii s-au refugiat în ambasade, care n-au scăpat nici ele de atacul italienilor. Haosul creat a fost înspăimântător, dar de scurtă durată, pentru că pe 5 mai generalul Badoglio a condus în oraş o coloană de două mii de vehicule italiene, precedate de maşini pline de ziarişti italieni care să imortalizeze triumful.42

A doua zi, Tacchi Venturi i-a trimis lui Mussolini o scrisoare de felicitare.43 „Excelenţă, scria el, după ce i-am mulţumit lui Dumnezeu pentru victoria şi pacea romană, permiteţi-mi să vă adresez un cuvânt de sinceră şi fervent bucurie Excelenţei Voastre! Domnul v-a ajutat într-un mod minunat, neabandonându-vă în clipele cele mai dificile şi nesigure. Inimile tuturor bunilor catolicilor italieni îl imploră pe Dumnezeu să continue să vă acorde ajutorul său divin pentru a aduce fructele victoriei în mâinile celor care au cu adevărat dreptul să spere într-o naţiune romano-catolică apostolică victorioasă”. 44

Pe 9 mai, o sută de mii de romani, cu bannere fasciste în mâini, se înghesuiau în piaţa Venezia. Ridicându-şi fanioanele şi fluturându-şi batistele, îşi ţineau privirile pironite asupra balconului lui Mussolini. Alte mii blocau străzile din jurul pieţei. Lozinci ritmice şi tunătoare de „Duce! Duce!” zguduiau zidurile străvechi.

În toată ţara, în oraşe şi în sate, indiferent cât de mici sau cât de îndepărtate, clopotele bisericilor băteau pentru a-i chema pe toţi în piaţa centrală. Difuzoarele prinseseră viaţă, gata să transmită discursul lui Mussolini. La Roma, trei sunete de trompete au răsunat din palatul Ducelui, dar puţini le-au putut auzi, anticiparea iminentei apariţii a Ducelui creând o emoţie aproape insuportabilă. În sfârşit, marele om a păşit în balcon, drept, imobil, cu mâinile pe balustrada de marmură, cu umerii largi, impozant, cu o expresie de neclintire pe faţa-i pătrată, de parcă şi el era făcut din marmură. Ducele îşi încruntă sprâncenele într-un soi de concentrare fascistă, lăsându-se pe spate şi ridicând mâna dreaptă în salutul roman. Urletele mulţimii inundau piaţa. Şi doar atunci faţa i se înmuie într-un zâmbet binevoitor, de parcă oferea o răsplată mulţimii pentru adulaţia şi credinţa ei.

7 Italia, proclamă Ducele, îşi are în sfârşit propriul imperiu.

Mulţimea a izbucnit în urale. Piaţa, scria un martor, era asemenea unui templu sub o cupolă cerească. Mussolini a fluturat din mână, dar apoi a redus mulţimea la tăcere. Mai avea multe de spus.

Etiopienii urmau să devină supuşii regatului Italiei, le-a explicat el. Regele Italiei va purta acum un titlu în plus: pe cel de împărat al Etiopiei.

8 înălţaţi-vă stemele, braţele şi inimile, a strigat Ducele, pentru a saluta, după cincisprezece secole, renaşterea Imperiului pe profeticele coline ale Romei. Veţi fi demni de acesta? i-a întrebat el.

9 Da, a urlat mulţimea.

10 Strigătele voastre, le-a spus Mussolini, sunt ca un jurământ sacru care vă leagă în faţa lui Dumnezeu şi în faţa oamenilor, pe viaţă şi pe moarte. Salutaţi-vă regele!

Aici, el a ridicat braţul drept pentru salutul fascist, iar cei care inundaseră piaţa Venezia şi pieţele centrale ale oraşelor şi satelor din întreaga Italie au fluturat la rândul lor braţele în aer şi au strigat de bucurie.

A doua zi, în catedralele şi bisericile din întreaga ţară milioane de italieni au participat la slujbe speciale de mulţumire.45

*

* * *

Pentru Pius al XI-lea, sfârşitul războiului a venit ca o mare uşurare. Nu-l dorise de la bun început şi supusese Vaticanul unui mare stres. Şi totuşi, situaţia internaţională continua să-l preocupe. Era îngrijorat că războiul îl adusese pe Mussolini şi mai aproape de Hitler. Şi, de asemenea, îşi făcea griji şi pentru faptul că, îmbătat de succesul cuceririi africane, Mussolini avea să-şi îndrepte acum atenţia spre Adriatica. La începutul lui iunie papa i-a spus însărcinatului cu afaceri al Franţei că era foarte probabil ca Albania să fie următoarea pe lista Ducelui.46

Papa se simţea din ce în ce mai slăbit. În aprilie, nu a reuşit să se prezinte la Bazilica Sfântul Petru pentru sărbătorirea mesei din Duminica Paştelui. Renunţase la plimbările zilnice, limitându-se la câte o plimbare ocazională prin grădinile Vaticanului în imensul lui Sedan negru. În palatul apostolic fusese instalat un lift, astfel

încât papa să nu mai fie obligat să urce şi să coboare scările din apartamentul său privat în birou.47 Curând, sănătatea avea să i se şubrezească tot mai mult.

Mussolini era triumfător, singurul necaz fiind sancţiunile Ligii Naţiunilor rămase în vigoare la sfârşitul războiului. Din nou s-a îndreptat către Vatican pentru a solicita ajutor.48 Cardinalul Pacelli a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a-i face această favoare, întâlnindu-se cu ambasadorul britanic, el a insistat că nu va fi pace în Europa până când nu vor fi ridicate sancţiunile.49 Pacelli repeta acelaşi mesaj şi cu ocazia celorlalte întâlniri săptămânale cu ambasadorii Europei. Papa a avut şi el rolul său, spunându-i ambasadorului francez, în timpul unei audienţe particulare, că sancţiunile nu-şi mai aveau rostul.50 Pe 7 iulie, Liga Naţiunilor a votat pentru ridicarea acestora.51

În mod curios, ambasadorul Italiei, Bonifacio Pignatti, considera că Mussolini era prea laudativ la adresa sprijinului papei. Pontiful, i-a spus el Ducelui, acţionase numai din interese personale. Nu trecea o zi fără ca vreun emisar al Vaticanului să bântuie pe holurile ministerelor, apelând la funcţionari care să le satisfacă doleanţele. Papa avea prea mult de pierdut dacă se întâmpla ceva regimului fascist.

Trebuia recunoscut, a adăugat Pignatti, că sprijinul efectiv universal şi entuziast al clerului italian şi al ierarhiei Vaticanului pentru efortul de război fusese valoros. Dar l-a avertizat el pe Mussolini: „Să nu uitaţi că, în conflictul italiano-

etiopian, papalitatea s-a confruntat cu o coaliţie evreiasco-masonico-bolşevică”, una care, a adăugat el, „era puternic susţinută de protestantism”. Dacă Vaticanul a sprijinit războiul lui Mussolini, a fost pentru că Biserica îşi ducea propria bătălie sfântă, având ca ţintă aceiaşi inamici.52 Teoria conspiraţiei lui Tacchi Venturi se pare că mai făcuse un prozelit.

Etiopia fusese marele triumf al lui Mussolini, sau cel puţin aşa i se păruse lui. Pe parcursul războiului, urmărise în fiecare zi cu asiduitate mişcările trupelor italiene mutând steguleţe italiene pe gigantica hartă pe care o ţinea în birou.53 înaintea lui, nimeni nu acordase atenţie Italiei. Acum, liderii lumii vorbeau la nesfârşit despre ce va face Ducele. Episcopi şi preoţi l-au acoperit cu cruci din aur şi obiecte preţioase. Victor Emmanuel al III-lea i-a acordat cea mai importantă medalie militară a statului, Marea Cruce a Ordinului de Savoia. Regele îi oferise chiar şi să-l facă prinţ, însă Ducele refuzase.

— Maiestate, am fost şi sunt doar Mussolini, i-a spus el monarhului. Generaţiile din familia Mussolini au fost întotdeauna generaţii de ţărani şi sunt mândru de asta.54

Profeţia Margheritei Sarfatti, făcută de la fereastra cu vedere în Piazza Venezia, făcută cu numai un an înainte, se dovedea a fi adevărată. Sentimentele de autosuficienţă ale fostului său amant nu mai cunoşteau limite. Încrederea sa în instinctele proprii crescuse într-atât, încât părea să creadă că papa nu era singurul din Cetatea Eternă care era infailibil. Cu ajutorul sicofantului

Starace, avea curând să ducă acest cult al personalităţii la un nivel nou, înfricoşător, cu statui, portrete şi fotografii ale sale peste tot. Pictate cu litere uriaşe, sloganurile lui – „Crede, supune-te, luptă”, „Mussolini are întotdeauna dreptate”, „Mulţi duşmani, multă onoare” – acopereau pereţii caselor şi hambarelor.55 Elevii din gimnazii recitau deja „rugăciunea către Duce”, mulţumind lui Dumnezeu pentru Mussolini, „pe care îl iubesc mai mult decât orice pe lume”. Şi încheiau cu o pledoarie: „Îţi ofer cu umilinţă viaţa mea, o, Duce! 6656

Sute de mii de tineri şi miliţieni fascişti începeau să-şi petreacă sâmbăta după-amiaza, numită „Sâmbăta fascistă”, practicând noul *passo romano*, pasul roman. În timp ce Mussolini insista că acesta se bazează pe marşul militar al legiunilor romane antice, similaritatea cu pasul de gâscă nazist nu a trecut neobservată. Nici aici Sarfatti nu se înşela. Mussolini conducea Italia în braţele Germaniei naziste, un dezastru prevestit.

CAPITOLUL 18 Visuri de glorie

Când ambasadorul Germaniei, Diego von Bergen, a pătruns în biblioteca papei la începutul lui 1936, se temea de ceea ce ar fi putut fi o întrunire incomodă. Obiceiul lui Pius al XI-lea era să se întâlnească cu fiecare ambasador în parte la începutul noului an. În cele zece minute alocate fiecăruia îşi oferea binecuvântarea şi acorda laude sau învinovăţea în funcţie de opinia pe care o avea faţă de ultimele acţiuni ale guvernului reprezentat de ambasador. S-a întâmplat ca întrunirea lui Bergen să fi fost şi mai neplăcută chiar decât

anticipase acesta.

Papa avea multe motive pentru care să se plângă. Când Hitler venise la putere, două treimi din şcolarii din München, capitala celei mai mari regiuni catolice a Germaniei, Bavaria, frecventau şcolile parohiale catolice. La nivelul lui 1935, acest număr se redusese la jumătate. În următorii doi ani, urma a coborî la *3%l*.

Aceste „aşa-zise conversaţii, îşi amintea Bergen, sunt monologuri ale papei, care consideră de la sine înţeles că vorbele lui vor fi ascultate fără obiecţii şi primite cu deferenţă”.

Ţipând şi agitându-şi braţele, papa devenea din ce în ce mai surescitat, enumerând toate modurile în care Al Treilea Reich persecuta Biserica. Când Bergen a încercat să strecoare un cuvânt, indignatul papă a ridicat vocea şi mai mult. Trecuseră demult cele zece minute alocate, şi totuşi papa continua să peroreze. „Au existat întotdeauna şi dintre cei care să spună că Biserica este destinată să dispară, l-a avertizat el pe ambasador. Dar de dispărut, au dispărut chiar ei, nu Biserica”. Papa a apăsat butonul soneriei electrice pe care o instalase pe birou, chemând un asistent de pe coridor să-i deschidă uşa vizitatorului care se pregătea de plecare.2

Supărat, Bergen s-a dus direct la biroul cardinalului Pacelli să se plângă. Îl considera vechi prieten pe fostul nunţiu german. Bergen l-a întrebat cât de mult din ceea ce-i spusese Pius să transmită superiorilor. Cuvintele aspre ale papei nu ar face decât să-i înfurie, a subliniat el. Pacelli i-a recomandat să raporteze numai esenţa

comentariilor papei, lăsând deoparte observaţiile mai inflamatorii.

„Acest episod a arătat încă o dată, i-a spus Bergen ministrului de externe al Germaniei, cât de tare se străduia cardinalul Pacelli să-l liniştească şi să exercite o influenţă moderatoare asupra papei, care este dificil de abordat şi de influenţat”. Şi a adăugat că ar fi mai bine ca izbucnirile papei să nu fie luate prea în serios, citând recomandarea pe care se spune că ar fi făcut-o Mussolini pornind de la experienţa sa cu privire la tiradele papei. „Nu vă agitaţi prea mult. Cel mai bun lucru de făcut este să-l laşi pe bătrânul domn să spună ce vrea”. 3

Apropierea tot mai puternică a Ducelui de Führer l-a mâniat pe papă. Şi nu-l încânta nici faptul că Marea Britanie şi Franţa făceau prea puţine pentru a opri intensificarea militarizării Germaniei. Pe 7 martie 1936, Hitler îşi trimite forţele militare în Rhineland, fâşia de pământ situată la frontiera cu Franţa, Belgia şi Olanda, care, conform Tratatului de la Versailles, ar fi trebuit să rămână demilitarizată. Trupele aveau ordin să se retragă la primul semn de contraatac din partea francezilor. Dar francezii nu au făcut nimic. „Dacă aţi fi trimis 200.000 de oameni, i-a spus papa ambasadorului francez în săptămâna următoare, aţi fi făcut un imens serviciu întregii lumi”. 4 Europa făcuse încă un pas spre război.

Şi evenimentele din Spania conduceau spre o colaborare mai strânsă între Duce şi Hitler. O victorie electorală a Frontului Popular stâng al Spaniei în primăvara lui 1936 declanşase o revoltă

militară. Biserica, de mult timp identificată cu vechile elite şi acum cu ofiţerii rebeli, deveni curând ţinta mâniei populare.5

Situaţia din Spania constituise o sursă de îngrijorare pentru papă încă de la abdicarea regelui, cu cinci ani mai înainte. În 1933, papa emisese o enciclică în care critica eforturile guvernului de a diminua influenţa Bisericii.6 Şi totuşi, Pius era înclinat să lucreze cu elementele mai moderate ale guvernului pentru a ajunge la o soluţie. Eforturile sale au fost anihilate atât de extremiştii anticlericali ai guvernului, cât şi de ostilitatea multora din ierarhia Bisericii spaniole, care se opuneau oricărui compromis cu stângiştii.7

Izbucnirea războiului civil în iulie 1936 a adus cu ea orori indescriptibile. Pe 12 august, cardinalul Pacelli a mers la ambasada spaniolă să protesteze. Şapte sute de preoţi, călugări şi călugăriţe fuseseră ucişi. Preoţilor li se tăiaseră urechile, care fuseseră apoi purtate din mână în mână de parcă ar fi fost trofeele de la o coridă. Ziarele franceze publicau fotografii ale rămăşiţelor putrezind ale călugăriţelor, scoase din morminte şi lăsate la vedere. Mănăstirile erau transformate în sedii socialiste, serviciile bisericeşti erau interzise şi aproape toate bisericile din Barcelona fuseseră incendiate.8

Deşi Francisco Franco, liderul revoltei militare spaniole, era comparat uneori cu Mussolini, Ducele nu-i purta o afecţiune deosebită. Considera că Franco nu e cine ştie ce general, pentru că se ferea cu laşitate de front. Iar

sadismul forţelor spaniole, spunea el, era dezgustător. După cum remarca Mussolini, „pentru ei, a executa o mie de oameni era ca şi cum ar fi mâncat o farfurie cu macaroane”.9

Motivat de dorinţa de a limita influenţa internaţională a guvernării de stânga din Franţa şi mai puţin de vreun sentiment de camaraderie ideologică faţă de Franco, Mussolini s-a aflat curând în poziţia de a discuta cu naziştii cum să poată ajuta mai bine insurecţia. În octombrie, primele avioane ruseşti, tancuri şi alte efective militare au început să sosească pentru a sprijini guvernul spaniol. Presa catolică din Italia i-a cerut lui Mussolini să răspundă trimiţând trupe italiene în ajutorul rebelilor.10 Până la sfârşitul anului, Mussolini trimisese în ajutorul lui Franco mii de membri ai cămăşilor negre şi soldaţi”.

Papa nu împărtăşea entuziasmul pentru război. Şi el era înspăimântat de veştile terifiante despre atrocităţile anticatolice, dar evita să susţină o revoltă armată împotriva unui guvern ales. Şi nici nu se grăbea să-l vadă pe Mussolini încurcat într-un război care avea să-l împingă şi mai mult în braţele lui Hitler.12

*

* * *

În acelaşi timp cu primele rapoarte despre războiul civil din Spania, papa a primit şi veşti cu mult mai neliniştitoare din Germania. Naziştii plănuiau să acuze sute de călugări şi călugăriţe germane de perversiuni sexuale. În următorul an, procesele intens mediatizate aveau să ţină prima pagină în presa germană. „Corupătorii tineretului,

îmbrăcaţi în sutane”, vuia un titlu. „Depravare fără margini în mănăstire”, declara un altul. Preoţii erau acuzaţi că atrăgeau copiii aflaţi în grija lor şi-i obligau să presteze acte sexuale, seducând şi tinerele vulnerabile. Pentru a înrăutăţi lucrurile, autorităţile germane scoseseră din nou la iveală cazul iezuiţilor, acuzaţi de exportarea ilegală a fondurilor.13

Când s-a auzit că Mussolini îşi trimitea ginerele, Galeazzo Ciano, la Berlin pentru convorbiri legate de întărirea relaţiilor dintre cele două ţări, papa a fost departe de a fi fericit.

Ciano urcase în ierarhia guvernamentală cu o viteză ameţitoare. La vârsta de treizeci şi doi de ani devenise ministru al presei şi propagandei. În anul următor, Mussolini a şocat lumea diplomatică numindu-l în cel mai prestigios post al guvernului, după cel deţinut de Duce, adică cel de ministru al afacerilor externe. Din ce în ce mai mult, chiar dacă inconştient, Ciano încerca să-şi imite socrul. Şi totuşi, tentativele sale de a reproduce discursul sonor şi rapid al Ducelui erau zădărnicite de vocea sa nazală, ascuţită. Romanii obişnuiau să-l numească în derâdere *îl ducellino*, micuţul Duce, sau *tenerissimo*, o combinaţie jucăuşă între *genero*, ginere în italiană, şi *generalissimo*, cel mai înalt grad militar italian. „Şi ginerele se ridică”, observa sarcastic un diplomat american. Uşor impresionat de putere, depăşit de situaţie şi sensibil la flatări, era precum plastilina în mâinile lui Hitler.14 în timpul vizitei sale în Germania din acel octombrie, la trei luni după izbucnirea războiului civil spaniol, Ciano a semnat un acord

secret de cooperare. Şi astfel s-a născut „Axa Roma-Berlin”.15

Noul ambasador american în Italia, William Phillips, a ajuns la Roma cam în acelaşi timp. La prima lor întâlnire, Ciano a făcut o bună impresie, afabil, râzând foarte mult şi vorbind o engleză excelentă. Dar ambasadorul a început curând să aibă îndoieli faţă de tânărul ministru de externe al Italiei. „În aparenţă, scria Phillips, părea uluitor de tânăr, deşi predispus oarecum la îngrăşare.6616 De înălţime medie, Ciano avea o faţă rotundă şi „un păr negru, dat bine cu ulei”, pieptănat lins pe spate, „în manieră tipic italiană”. Era în mod evident ambiţios, dar, în opinia ambasadorului american, nu avea „standarde, nici morale, nici politice”. Ciano se bucura de poziţia sa de potentat fascist şi de ginere al Ducelui, dar era detestat de toţi ceilalţi lideri fascişti, cărora le displăcea ascensiunea nemeritată pe scara ierarhică şi iubirea pe care o arăta pentru *la dolce vita*[12]. Cei mai mulţi dintre ei erau nemulţumiţi deoarece, aparent, Mussolini îl alesese pe el, fără a se sinchisi să-i consulte, ca moştenitor politic.17

Noul ambasador american avea o impresie cu totul diferită despre Mussolini. Pătrunzând în „sala imensă, goală, cu podea lustruită”, pentru prima lor întâlnire, Phillips a zărit o siluetă în celălalt capăt, aşezată la birou. „Un bărbat scund, osos şi puternic se îndreptă spre mine să mă întâmpine”, îşi amintea el. „Lipsa părului părea să-i accentueze dimensiunea capului”. Ceea ce l-a

12 Viaţa dulce (în limba italiană, în original) (n.tr.)

impresionat cel mai puternic pe ambasador au fost ochii Ducelui, care, atunci când acesta dorea să sublinieze ceva, „păreau dintr-odată să se dilate, cu albul ochilor ieşind în relief6. Au vorbit în engleză, lecţiile particulare recente ale lui Mussolini demonstrându-şi utilitatea. Phillips avea să remarce mai târziu că atunci când purta uniforma fascistă părea o figură poruncitoare, dar în acele rare ocazii când îl vedea în haine civile, dictatorul arăta nu numai ca un „ţăran viguros”, ci şi ca „un muşteriu foarte grosolan”.18

Roberto Cantalupo, ambasadorul lui Mussolini în Spania, întâlnindu-l pentru prima dată după multe luni, a văzut un om care, sub impresia victoriei din Etiopia, părea dramatic schimbat. Mai greoi, cu gâtul mai vânjos şi cu faţa mai lată, pielea îi era înroşită de zilele de vară petrecute pe plajă. Cu Ciano lângă el, fiecare cuvânt, îşi amintea Cantalupo, părea fals, de parcă era destinat unui public mare. Distanţa dintre Duce şi Cantalupo, care îl cunoştea de ani de zile, părea imensă. După câteva minute inconfortabile, Cantalupo plecă, dar Ciano l-a prins din urmă, înainte de a apuca să părăsească clădirea.

11 Cum ţi se pare? l-a întrebat Ciano.

12 Parcă n-ar mai fi Mussolini. Parcă ar fi altcineva, i-a răspuns el.

Ciano i-a zâmbit.

13 Ştii, a gustat din marea glorie şi ne vede pe toţi, de la înălţimea lui, mici, mici de tot. Trăieşte într-o lume a lui… Poate că e mai bine să-l lăsăm acolo, pe Olimp, unde poate face lucruri mari.

În privinţa noastră, a celorlalţi... vom avea grijă de lucrurile din lumea aceasta.19

Giovanni Bottai, unul dintre liderii fascişti cei mai apropiaţi de Mussolini, a avut o experienţă similară la întoarcerea din Etiopia, „în faţa mea stătea nu omul, ci statuia, scria el în jurnal. O statuie din piatră dură, din care ieşea o voce glacială". 20

Dacă masca Ducelui a crăpat la un moment dat, aceasta a fost din cauza faptului că a suferit o lovitură neaşteptată. Cel mai mic copil al său, Anna Maria, de şapte ani, s-a îmbolnăvit. Atinsă de poliomielită, s-a zbătut între viaţă şi moarte, sub ochii unui Duce neputincios. În cele din urmă, copila a supravieţuit, dar încleştarea sa cu moartea fusese dramatică. La o conferinţă de presă, tatăl său a izbucnit în plâns atunci când ziariştii străini i-au dăruit o păpuşă pentru fetiţa lui.21

Şi totuşi, boala fetei sale nu l-a înmuiat. Continua să nu asculte sfaturile miniştrilor şi ale altor oficiali. Şi insista ca atunci când veneau să-l vadă, să traverseze rapid imensul birou, să-i ofere salutul roman şi să-i înmâneze documentele pe care le ceruse. După ce îi răspundeau la întrebări, dar fără a oferi comentarii nesolicitate, urmau să salute din nou, să se întoarcă şi să plece în pas alert.22 Colaboratorii săi erau norocoşi dacă scăpau fără să urle la ei. Navarra, asistentul lui Mussolini, care aştepta în afara biroului, îşi aminteşte că auzea regulat acuzaţiile tunătoare ale Ducelui. Când era mânios, dădea cu pumnii în birou şi îşi desfăcea şi împreună convulsiv

picioarele, frecându-şi călcâiele de un reazem de picioare aflat sub masă. Nu a durat mult, raporta Navarra, până ce acesta a fost distrus complet.23

Mussolini considera că nimic nu-i era cu neputinţă dacă dorea.24 Italia putea deveni una dintre marile naţiuni ale lumii, dar numai dacă italienii îi urmau ordinele. Şi totuşi, în mijlocul acestor visuri de glorie şi cucerire, îşi făcea griji că italienii erau prin natură un popor slab, nu foarte potrivit pentru proiectele lui marţiale. La o întrunire a Marelui Consiliu din decembrie, a afirmat că într-o zi va trebui să „trimită trupe la Napoli ca să distrugă toate chitarele, mandolinele, viorile şi flaşnetele din oraş”.25

Dacă Mussolini lăsa din ce în ce mai multe treburi zilnice pe umerii asociaţilor săi, nu era pentru că avea probleme mai importante de rezolvat. Era preocupat de cu totul altceva. Avea o nouă amantă. Clara Petacci avea douăzeci şi patru de ani când a început în 1936 legătura cu Mussolini, care avea cincizeci şi trei. Familia ei locuia într-un apartament mare aproape de casa lui Mussolini, Villa Torlonia. Tatăl Clarei era medic al Vaticanului, îngrijind monseniorii, funcţionarii Vaticanului şi gărzile papei. Se căsătorise cu doi ani înainte, nuntă binecuvântată de numeroşi demnitari ai Vaticanului şi prezidată de însuşi cardinalul Gasparri, dar căsătoria nu durase mult.

O femeie durdulie, cu ochi verzi şi păr cârlionţat – rezultat al zecilor de bigudiuri puse în fiecare noapte – Clara avea dinţii mici şi o voce joasă, caldă şi răguşită. Trăia pentru apelul care venea după-amiaza, chemând-o la palatul Venezia.

Pentru a minimiza bârfa, lua un taxi până la un loc convenit în prealabil, unde se întâlnea cu un poliţist pe motocicletă şi sărea în ataşul lui acoperit. La intrarea de serviciu de la palat era întâmpinată de asistentul de încredere al lui Mussolini, Quinto Navarra, şi escortată la apartamentul special pe care Mussolini îl rezervase pentru ea. Acolo se aşeza pe sofa în camera Zodiac – numită aşa datorită imaginii aurii pictate pe tavanul de un albastru celest. Aşteptându-l pe Duce – care ajungea de obicei după ora şase seara –, îşi petrecea orele citind, ascultând discuri, creând modele pentru haine şi umplând carnete voluminoase cu jurnalul ei zilnic, povestind cu detalii pline de dragoste fiecare întâlnire cu măreţul om.26 În dulap îşi ţinea o duzină de rochii în culori vii, la care se adăugau pălăriile asortate, de prost gust. Navarra, care îi aducea ceai, stătea uneori câteva momente la discuţii cu ea.27

Deşi Mussolini avusese multe amante, Clara Petacci era ceva nou. Nu doar pentru că majoritatea femeilor pe care le vânase erau mai apropiate de vârsta lui şi erau adeseori pe cât de frumoase, pe atât de absoluţe. Dar avea o dependenţă emoţională neobişnuită faţă de Petacci. Nu pentru că ar fi privit-o ca pe un egal. N-avea nici cel mai mic interes faţă de opiniile ei politice. De fapt, în sutele de pagini ale jurnalelor ei publicate ulterior, nu apare nicio indicaţie că i-ar fi păsat de vreuna dintre opiniile ei, indiferent de subiect, în afara devoţiunii sale totale faţă de el. Dar nu putea trăi fără ea, fără iubirea

nebunească şi disponibilitatea sexuală a atrăgătoarei tinere. După confruntarea fiicei sale, bolnavă de poliomielită, cu moartea, presiunile enorme şi sentimentul de izolare pe care le experimentase în timpul războiului etiopian, dar şi propria oroare amplificată de ideea îmbătrânirii, Petacci îi furniza sentimentul unei tinereţi regăsite şi al eliberării de presiunile de a fi nevoit încontinuu să pozeze în supraomul italian.28

Clara Petacci

*

* * *

Prima pagină a ediţiei din 1 octombrie 1936 a

ziarului *The New York Times* aducea ştiri surprinzătoare. Eugenio Pacelli urma să navigheze a doua zi de la Napoli la New York pentru o vizită prelungită în Statele Unite. Niciun oficial de rang superior din Vatican nu mai vizitase până atunci Statele Unite.29 în toate capitalele lumii se făceau speculaţii despre motivul pentru care şi-ar trimite papa secretarul de stat în America. Nimeni nu lua în serios pretenţia Vaticanului că vizita ar fi fost pur „personală”.

Atenţia s-a concentrat pe preotul Charles Coughlin, ale cărui atacuri radiofonice din ce în ce mai vicioase la adresa lui Franklin Roosevelt, în plină campanie de realegere, divizaseră comunitatea catolică şi se demonstraseră a fi o neplăcere penibilă pentru Vatican. Motivul surprinzătoarei vizite a cardinalului Pacelli în Statele Unite, specula *The New York Times*, era dorinţa papei de a-l asigura pe preşedintele Roosevelt că nu are nicio legătură cu atacul lui Coughlin. Alte ziare preziceau că Pacelli va închide radioul fiorosului preot. În Roma, ambasadorul Italiei la Sfântul Scaun avea o altă explicaţie. Pacelli făcea această vizită ca parte a campaniei sale de a-i succeda lui Pius al XI-lea, într-un efort de a câştiga favorurile celor patru cardinali americani.30

Episcopul Bostonului, Spellman, s-a ocupat de această vizită. Cei doi bărbaţi au zburat de la un capăt al Statelor până la celălalt, aproape treisprezece mii de kilometri, cu nenumărate opriri. Pacelli a primit titluri onorifice de la câteva colegii catolice, s-a întâlnit cu aproape toţi

episcopii Americii şi a vorbit în faţa unor mari adunări de preoţi şi credincioşi din Boston până în California.31

Încă din primul moment al anunţării vizitei, speculaţiile din presă s-au axat pe răspunsul la întrebarea dacă întâlnirea dintre cardinal şi preşedintele american va avea loc. În calea acestei întâlniri stătea părintele Coughlin. Îngrijorat că vizita ar putea sugera sprijinul Vaticanului acordat lui Roosevelt, preotul l-a avertizat pe secretarul de stat al Vaticanului să refuze întâlnirea.32 Scrisori furioase de protest de la ascultătorii lui Coughlin au început să curgă în biroul delegatului pontifical de la Washington. În lipsa unor relaţii diplomatice formale cu Statele Unite, Vaticanul avea în Washington un delegat, şi nu un nunţiu.33

Acceptând sfatul delegatului, Pacelli şi-a amânat plecarea, decizând să aştepte încă două zile după votare pentru a se întâlni cu Roosevelt.

Singura înregistrare a conversaţiei lor, care a avut loc la reşedinţa de familie a preşedintelui din Hyde Park, New York, ne parvine din memoriile lui Roosevelt, publicate câţiva ani mai târziu. Cel mai mult l-a impresionat, spunea el, obsesia lui Pacelli referitoare la ameninţarea unei preluări a puterii în Statele Unite de către comunişti. Preşedintelui i s-a părut că seamănă foarte mult cu părintele Coughlin în teama aceasta neîntemeiată. Cardinalul repeta continuu: „Marele pericol în America este că va deveni comunistă”. Roosevelt a contracarat spunând că pericolul real era că Statele Unite ar fi putut să devină fasciste.

Cardinalul Pacelli în timpul unei vizite la New York, octombrie 1936

1 Domnule preşedinte, a răspuns cardinalul Pacelli, pur şi simplu nu înţelegeţi enorma importanţă a mişcării comuniste.

2 Iar dumneavoastră nu înţelegeţi poporul american, i-a spus Roosevelt.34

Două zile mai târziu, în portul New York, Pacelli s-a îmbarcat la bordul transatlanticului *Contele de Savoia*, îndreptându-se spre casă.35

*

1 – j... *J* V f; t i

* * *

Într-o noapte de octombrie, pe când cardinalul Pacelli se afla încă în America, papa a

leşinat, lovindu-se în cădere la cap de un stâlp din lemn al patului. Acesta a fost primul semn al suferinţei care avea să vină. În luna noiembrie, cândva un bărbat viguros, papa a trebuit să fie transportat la audienţele publice într-un scaun purtat pe braţe de aghiotanţi. La începutul lui decembrie, cu inima dând semne înspăimântătoare de slăbiciune, papa, în vârstă de şaptezeci şi nouă de ani, se văzu ţintuit la pat.36

Venele varicoase ale papei îi provocau dureri groaznice, uşurate foarte puţin de însoţitorii săi, care îi masau picioarele timp de o oră în fiecare zi. Deşi îşi petrecea cea mai mare parte a timpului în pat, doctorul vizitându-l de patru ori pe zi, se simţea prea rău ca să poată dormi.37 În fiecare noapte, cei doi asistenţi clerici de la Milano făceau cu rândul lângă patul papei. Singura întâlnire regulată la care nu renunţase era cea cu Pacelli, care trecea zilnic pe la el, pentru că papa făcea eforturi pentru a rămâne la curent cu tot ce se întâmpla.38

Papa era într-o agonie care îl făcea pe cardinal să plângă. Pius insista întruna ca doctorul să-i spună cât va mai dura până se va simţi mai bine. „Nu vreau să-mi ascunzi adevărul”, i-a spus el doctorului care refuza să vorbească, bolborosind neinteligibil că nu putea spune cu siguranţă. Papa bea puţin lapte dimineaţa şi apoi ceva supă strecurată după-amiaza, ascultând muzică clasică la radio. Pe măsură ce Crăciunul se apropia, insistă să le dea cardinalilor tradiţionalele binecuvântări, dar adunarea a trebuit să fie ţinută în jurul patului său. Între timp,

cardinalii începuseră să discute, chiar dacă discret, despre un succesor. La un anumit moment, papa încetă să-şi mai întrebe doctorul când se va face bine. Acum se mulţumea să-l roage pe Dumnezeu să-i acorde o moarte demnă.39

Vaticanul pusese în circulaţie o serie de motive false pentru care papa s-ar afla la pat. La venirea Anului Nou, papa încă nu-şi făcuse prezenţa, şi atunci zvonurile despre sănătatea din ce în ce mai şubredă a papei nu au mai putut fi evitate. La începutul lui ianuarie 1937, *L'Osservatore Romano* a publicat un buletin, în care se raporta că papa suferea de arterioscleroză şi de o slabă circulaţie a sângelui. Erau speranţe, conform ziarului Vaticanului, ca starea papei să se amelioreze treptat, deşi, atenţiona ziarul, dată fiind natura bolii şi vârsta înaintată a papei, se impunea o „anumită prudenţă".40 Papa era mai puţin optimist. În fiecare noapte, la cererea sa, secretarul îi citea prezentări istorice ale ultimelor zile ale papilor dinaintea lui. „A venit momentul să merg acasă, spunea obositul papă. Trebuie să pregătim bagajele". 41 Odihnindu-se, privea pictura din faţa patului în care era prezentat Sfântul Andrea Avellino, patronul morţilor bune. În dureri groaznice şi slăbit de vârstă, papa era furios pe neputinţa sa. Puternicul şi poruncitorul papă, altă dată atât de sigur pe el, cel care îi terorizase atât pe cei din jurul lui, părea să se stingă repede. Şi totuşi, cum ar fi putut spune chiar el, Dumnezeu are căile sale. Cea mai mare bătălie a papei nu se dăduse încă.

Partea a treia Mussolini, Hitler şi evreii

CAPITOLUL 19

Atacându-l pe Hitler

Nimeni nu credea că avea să mai dureze mult până la întrunirea conclavului. Cardinalii se evaluau reciproc. Ziarişti americani dădeau târcoale Vaticanului, cu teancuri de bancnote după ei, nerăbdători să găsească pe cineva care să le dea de veste când papa ar fi murit.1

Ambasadorul lui Mussolini, Bonifacio Pignatti, se ţinea în fruntea manevrelor din culise. În Italia, raporta el, „credinţa în Duce este absolută şi dincolo de orice discuţie în toată ierarhia episcopală şi în rândurile clerului”. Succesorul lui Pius al XI-lea „ar fi trebuit să fie nebun” să tulbure bunele relaţii ale Bisericii cu guvernul fascist. Dar, avertiza el, în afara Italiei, lucrurile stăteau diferit. „Procesele de imoralitate” ale clerului catolic îi uniseră pe cardinalii de pretutindeni împotriva celui de-al Treilea Reich. Nu erau bucuroşi nici de atacul asupra şcolilor parohiale catolice şi nici de recenta închidere a presei cotidiene catolice. Deificarea lui Hitler şi a sângelui german, împreună cu dezvoltarea Tineretului Hitlerist în detrimentul grupărilor catolice de tineret, nu făcea decât să înrăutăţească situaţia. Ostilitatea cardinalului împotriva lui Hitler le afecta atitudinea faţă de Mussolini, se temea Pignatti. În timp ce cardinalii Italiei ar fi dorit cu certitudine un papă care să sprijine alianţa Vaticanului cu Mussolini, nonitalienii ar fi putut încerca să aleagă pe cineva mai puţin atraşi de fascism.2

Surprinzător, papa a început să se simtă mai bine. Acei cardinali care literalmente începuseră să-şi facă bagajele pentru călătoria la Roma acum le despachetau. Pius nu avea să se mai bucure niciodată de o sănătate bună, dar avea să se recupereze suficient de mult încât să-şi reia cele mai importante îndatoriri, întrunirea cu capii congregaţiilor Curiei şi, în cele din urmă, reluarea audienţelor publice, chiar dacă într-o mai mică măsură. La sfârşitul lui martie 1937, cardinalul Baudrillart l-a văzut pentru prima dată după câteva luni. „Papa, observa el, îmi pare mult schimbat, mult mai slab, cu faţa emaciată şi ridată. Iar expresia de pe faţă este mai blândă".

În duminica Paştelui, pontiful şi-a făcut o întoarcere dramatică în public, purtat pe sus în al său *sedia gestatoria*[13], într-un cortegiu care şerpuia prin Bazilica Sfântul Petru arhiplină. Părea slăbit, cu faţa pământie. Mulţi au strigat de bucurie, pentru că nu credeau că-l vor mai vedea vreodată. Traversând bazilica imensă, papei i s-au umezit ochii. După liturghie, aghiotanţii l-au purtat până în balconul exterior, de unde putea privi mulţimea care umplea piaţa Sfântul Petru, în aşteptarea binecuvântării sale. „A venit ceasul", îşi amintea Baudrillart cuvântul papei. „Vocea îi rămăsese puternică şi clară. Lumea, această tristă lume, este binecuvântată! 663

Câteva zile mai târziu, când papa a intrat în biblioteca personală pentru prima dată de la boala sa, de-abia putea să-şi reţină lacrimile. Multe

13 Denumirea italiană a tronului papal portabil utilizat în anumite ocazii solemne, în ceremoniile pontificale (n.tr.)

nopţi, pe când zăcea treaz în patul de suferinţă, se întrebase dacă o va mai vedea vreodată. În săptămânile premergătoare, cu durerile de picioare ameliorate de ciorapii elastici şi masajele regulate, papa se prezentase la audienţele publice într-un jilţ purtat pe două suporturi. În apartament, folosea un scaun cu rotile. În acele momente scurte, dar preţioase, în care ieşea în grădină, mergea poticnit, sprijinindu-se într-un baston. Prima întâlnire a zilei avea loc acum la zece dimineaţa, iar după prânz, se odihnea un timp. În zilele de luni stătea în pat toată ziua. Noaptea se relaxa ascultând muzică la radio.4

*

* * *

Relaţiile Vaticanului cu Hitler se deteriorau din ce în ce mai mult. Procesele intens mediatizate ale preoţilor germani generau articole senzaţionale în presă, iar numărul de copii din şcolile catolice se diminuase până aproape de dispariţie. Şi totuşi, alianţa Vaticanului cu Mussolini rămăsese puternică.5 După luni de zile de la intrarea trupelor italiene în Addis Abeba, italienii încă erau animaţi de mândria patriotică. „Zâmbetul lui Mussolini este ca o rază a zeului Soare, scria un ziarist italian linguşitor, aşteptat şi râvnit pentru că aduce sănătate şi viaţă”.6 Cel mai remarcabil ziar catolic al Italiei, *L \Avvenire d’Italia*, *şi-l. Osservatore Romano*, ziarul Vaticanului, îşi manifestau sprijinul entuziast faţă de regim.7

Totuşi, deşi legăturile lui Mussolini cu Hitler nu reuşiseră să afecteze în vreun fel sprijinul

acordat de Vatican dictatorului, în străinătate, strălucirea lui Mussolini se stingea treptat. Cu certitudine, afirmaţia era adevărată pentru Statele Unite, unde în februarie un ambasador italian evident îngrijorat a raportat schimbarea de opinie. Americanii, observa el, ajung să privească din ce în ce mai mult fascismul şi nazismul ca fiind două feţe ale aceleiaşi monede totalitare, iar americanii îi dispreţuiesc pe naziști.8

Totuşi, Mussolini se bucura în Statele Unite de sprijinul entuziast al americanilor italieni. Politicienii din zone cu populaţii italo-americane bine reprezentate evitau să-l critice. Cât se poate de sugestiv a fost cazul primarului New York-ului, Fiorello LaGuardia. În 1937, a spus unui grup de evrei că efigia lui Hitler ar trebui pusă în camera ororilor de la Târgul Mondial, iar un an mai târziu l-a etichetat pe Führer ca fiind „cel mai vrednic de dispreţ laş”. Şi totuşi, până la intrarea Italiei în cel de-al Doilea Război Mondial în 1940, la doi ani după instituirea legilor rasiale, LaGuardia – a cărui mamă italiană provenea dintr-o familie evreiască – nu a îndrăznit să-l critice pe Duce.9

La începutul lui 1937, un reporter german s-a prezentat pentru un interviu cu Mussolini. La capătul îndepărtat al sălii cu mozaicul Harta Lumii, încadrată de enormul şemineu, stătea gazda. Ducele s-a ridicat, drept ca bradul, şi şi-a întins braţul drept pentru salutul roman. L-a întrebat pe vizitatorul german cum se simţea Führerul. „Foarte bine”, i-a răspuns acesta, care era surprins de vigoarea lui Mussolini. „Chipul său cezarian” părea să fi întinerit, iar ridurile din jurul

ochilor dispăruseră.

Bătălia epocii era pe cale să înceapă, i-a spus Ducele. Comunismul ameninţa să distrugă Europa. Democraţiile, a continuat el, erau falimentare şi deveniseră centrele de infecţie, „propagatorii bacilului comunist”. Europa se afla la un moment de cotitură. „Este evul individualităţilor puternice şi al celor dominante”, a explicat Mussolini. „Democraţiile sunt nisip, nisip mişcător. Idealul nostru politic de stat este o stâncă, un pisc din granit”. Numai Italia fascistă şi Germania nazistă puteau salva Europa.10

*

* * *

Imediat ce şi-a recăpătat parţial puterile, papa a început din nou să-l roage pe Mussolini să-l ajute în relaţia cu Hitler. Însă îi era din ce în ce mai dificil să ignore faptul că fostul acolit al lui Mussolini nu mai era dispus să-i asculte doleanţele. Mussolini i-a spus lui Tacchi Venturi că nimeni nu putea face nimic pentru a-l influenţa pe Führer când venea vorba despre religie. Raportându-i această observaţie papei, iezuitul a subliniat că dictatorul făcuse tot ce-i stătea în puteri. Ca nu cumva entuziasmul papei pentru Duce să se diminueze, Tacchi Venturi a adăugat repede că Mussolini, „cu bunătatea sa obişnuită”, fusese de acord cu toate celelalte cereri ale acestuia. Urma să impună cenzura unui ziar care fusese ţinta obiecţiilor papei şi să confişte toate copiile unui pamflet trimis recent de protestanţii americani fraţilor întru credinţă din Italia”.

În vara lui 1936, episcopii germani îi ceruseră

papei să pregătească o enciclică în care să stăruie pe lângă guvernul nazist să respecte termenii Concordatului din 1933. La începutul lui 1937, aflat pe patul de suferinţă, papa s-a întâlnit cu trei cardinali germani şi doi episcopi care veniseră să discute propunerea. Pacelli l-a sfătuit pe pontif să nu-şi prezinte criticile sub forma unei enciclice, nedorind să-l supere pe Hitler. Cardinalul i-a spus papei că ar fi cel mai bine să se limiteze la a-i trimite o scrisoare pastorală lui Hitler, care să fie împărtăşită doar episcopilor germani. Dar Pius al XI-lea a respins cu dispreţ sfatul acestuia. Dorea să emită o enciclică pe care toţi germanii – şi lumea întreagă – să o citească. Rezultatul a fost dramatic. În duminica Floriilor, pe 21 martie 1937, episcopi şi preoţi din întreaga Germanie au citit de la amvon acea enciclică, *Mit brennender Sorge**, unor oameni care nu erau obişnuiţi cu criticarea în public a regimului nazist.12

„Cu mare îngrijorare şi mirare crescândă urmărim dureroasele procese intentate Bisericii [germane] şi jignirile din ce în ce mai numeroase care îi rănesc pe cei care au rămas credincioşi în inimă şi faptă „Astfel începea enciclica. Deşi Biserica intrase în Concordat cu guvernul german cu bună credinţă, spunea papa, „oricine poate vedea, nu fără surprindere şi dezaprobare, că a doua parte din contract a emasculat termenii tratatului, le-a distorsionat înţelesul şi, în cele din urmă, a considerat că încălcarea sa, mai mult sau mai puţin oficială, este o politică normală”. Papa deplângea distrugerea şcolilor parohiale catolice, în pofida clauzei care le asigura protecţia.

Enciclica îi dojenea pe cei care idolatrizau rasa şi naţiunea, considerându-i vinovaţi pentru distorsionarea şi pervertirea „unei ordini a lumii planificate şi create de Dumnezeu”. Papa s-a referit şi la eforturile de a suprapune creştinismul şi adularea rasei: „Numai o minte superficială ar putea să creadă în conceptele de Dumnezeu naţional, de religie naţională; sau să încerce să-l îngrădească între graniţele unui singur popor, între limitele înguste ale unei singure rase, pe Dumnezeu, Creatorul Universului…”. Deşi papa nu menţiona expres nazismul, trimiterea era clară, mai ales atunci când le mulţumea acelor preoţi şi mireni „care au perseverat în datoria creştină şi în apărarea drepturilor lui Dumnezeu în faţa atacului unui păgânism agresiv”.

Deşi lovea puternic, enciclica ar fi putut fi mai aspră. De luni de zile, Sfântul Oficiu al Inchiziţiei lucra la un document separat, care oferea o listă a acelor doctrine fundamentale ale nazismului pe care Biserica le considera a fi grave erori. Printre ele se numărau pasaje care proveneau fără dubiu din volumul lui Hitler, *Mein Kampf*.

Îngrijorat că etichetarea ideologiei naziste ca fiind necreştină l-ar putea conduce pe Hitler la renunţarea totală la Concordat, papa se hotărâse asupra unui atac mai puţin direct. În această hotărâre era susţinut nu numai de Pacelli, ci şi de cardinalul Michael von Faulhaber, arhiepiscop de München, cea mai importantă arhidiecezăa Germaniei. Pe tot parcursul redactării proiectului, iezuitul general Ledóchowski a făcut tot ce a putut

pentru a-l împiedica pe papă să-l denunţe pe Hitler, sfătuindu-l să „evite să abordeze probleme foarte dificile şi subtile”. Termenul „nazism” a fost şters din versiune, nefăcându-se, de altfel, nicio menţiune la persecutarea evreilor. Lista greşelilor condamnate de Biserică, inclusiv a doctrinelor fundamentale ale nazismului, care urmau să însoţească enciclica, nu a părăsit niciodată Vaticanul.13

Chiar şi aşa, Hitler s-a înfuriat, ofensat nu numai de atacul public fără precedent, ci şi de abilitatea papei de a distribui mesajul pe o scară atât de largă fără ştirea lui. El a ordonat poliţiei să închidă toate editurile catolice şi să trimită agenţi în cartierele generale ale diecezelor şi la mănăstirile din întreaga ţară pentru a le confisca dosarele. „Voi aduce dezonoare şi ruşine Bisericii catolice, i-a spus el unuia dintre vizitatorii săi, atunci când voi deschide arhivele monahale ascunse şi voi publica mizeriile care se găsesc în ele”. 14 Hitler era convins că ştia punctul slab al Bisericii. El a ameninţat că va da în vileag amănunte grafice ale abuzurilor sexuale la care se deda clerul catolic şi, în consecinţă, a purces cu rapiditate să strângă dovezi incriminatorii. La auzirea zvonurilor despre raidurile poliţiei, atât episcopul de Berlin, cât şi arhiepiscopul de Breslau au ordonat ca toate dosarele care conţineau plângeri împotriva preoţilor să fie distruse. Papa i-a îndemnat pe toţi episcopii germani să le urmeze exemplul.15

Îngrijorat că ziarele italiene ar putea prezenta enciclica papală ca fiind o denunţare a

nazismului, şi nu o pledoarie pentru respectarea termenilor Concordatului cu Germania, papa i-a transmis Ducelui că nu aceasta a fost intenţia sa.16 în ceea ce-l privea, Pacelli dorea să evite ruperea relaţiilor cu guvernul nazist, de teamă ca Biserica din Germania să nu rămână fără apărare.17

În luna mai, Mussolini a prezentat cauza papei ministrului de externe al Germaniei, Konstantin von Neurath. Disputa cu Biserica, spunea Mussolini, dăuna reputaţiei celui de-al Treilea Reich. Ducele avansă un sfat bazat pe propria experienţă. Naziştii ar trebui să permită predarea religiei în şcolile publice, lucru care în Italia adusese mari avantaje. Făcând „mici favoruri clerului superior", sugera Mussolini, cum ar fi biletele de tren gratuite şi scutiri de la taxe, îi câştigase pe clerici, „astfel încât au declarat până şi războiul din Abisinia ca fiind un război sfânt".18

Era un sfat pe care, într-o formă sau alta, Ducele îl dădea cu regularitate liderilor de frunte nazişti. În toamna precedentă, ministrul justiţiei îi făcuse o vizită. Şi îl întrebase cum reuşise să păstreze relaţii atât de bune cu Biserica din Italia, în timp ce în Germania relaţia e atât de nefericită? Mussolini s-a lăudat că, după o scurtă perioadă de dificultăţi, în 1931, pusese la punct Vaticanul. Dar a adăugat şi o recomandare: niciodată să nu laşi garda jos, explicând că Biserica catolică este ca o minge din cauciuc. Dacă nu menţii presiunea constantă, mingea îşi revine la forma iniţială.19

*

* * *

La sfârşitul lui mai 1937, cinci sute de preoţi din Chicago s-au adunat la un seminar local, aşa cum o făceau de patru ori pe an, pentru a participa la conferinţa diecezană.20 Când arhiepiscopul George Mundelein s-a ridicat să ia cuvântul, nu exista niciun semn că discursul său va fi de interes pentru altcineva decât cei din Chicago. Şi totuşi, remarcile lui aveau să declanşeze o *cauze célèbre***21* Criticând regimul nazist pentru persecutarea Bisericii, Mundelein a continuat: „Poate că vă veţi întreba cum se face că o naţiune de şaizeci de milioane de oameni inteligenţi se supune în teamă şi servitute unui străin, unui tapetar austriac, şi încă unul prost pregătit, şi câtorva asociaţi precum Goebbels şi Göring, care dictează orice mişcare din vieţile oamenilor”.22

Guvernul german, scandalizat, a solicitat să primească scuze din partea Vaticanului. Cardinalul Pacelli, răspunzând din partea papei, a refuzat. Vaticanul nu îşi va cere scuze decât dacă guvernul german va ordona oprirea tiradei de atacuri asupra Bisericii din ziarele Germaniei.

Berlinul l-a rechemat pe ambasadorul Germaniei la Sfântul Scaun, Diego von Bergen. Iar acesta a avertizat: „Sfântul Scaun îşi va da seama că, dacă nu va fi remediat, acest comportament, neaşteptat şi de neînţeles, va elimina condiţiile necesare unei stări normale a relaţiilor dintre guvernul german şi Curie. Curiei îi revine întreaga responsabilitate pentru aceasta”.23

Dacă Pacelli a preluat comanda în această criză, se datorează parţial faptului că papa încă se

afla într-o stare de sănătate precară. Slăbit, cu inima bolnavă, cu respiraţia îngreunată de astmă, energia de altă dată a papei dispăruse. După cum spunea un vizitator, papa arăta de parcă avea „o rază de eternitate pe chip”. Boala lui Pius al XI-lea, observa Pacelli, îl lăsase „extrem de emotiv”. Iar în aprilie îi spunea unui coleg cardinal că nu poate să se uite la fragilul papă fără să-i vină şi lui să plângă. Când i se cerea să acţioneze, papa răspundea din ce în ce mai des: „Asta o va face succesorul meu”.24

În luna mai, papa s-a retras la castelul Gandolfo, unde au fost amplasate difuzoare pentru ca publicul să-i poată auzi vocea slabă. La aniversarea de 80 de ani, ar fi urmat să inaugureze noua Academie Pontificală pentru Ştiinţe, dar s-a văzut obligat să amâne în ultimul moment.25

Tensiunile dintre Sfântul Scaun şi Germania au declanşat speculaţia potrivit căreia papa ar fi urmat în curând să anunţe excomunicarea lui Hitler.26 Dezgustul papei faţă de nazişti avea impact şi asupra atitudinii sale faţă de războiul civil din Spania, pentru că suspecta că între Franco şi Hitler existau legături strânse. Mussolini se plângea că, în timp ce el trimite oameni şi muniţie în sprijinul luptei lui Franco împotriva „comunismului”, papa, deşi denunţa comunismul într-o enciclică, nu făcea nimic pentru sprijinirea revoltei.27 întâlnindu-se în luna mai cu arhiepiscopul Spaniei, cardinalul Isdro Goma, Franco i-a atras atenţia cât de important ar fi fost să aibă sprijinul public al papei. Goma a

încuviinţat şi l-a informat pe secretarul de stat al Vaticanului că urma să fie publicată o scrisoare semnată de episcopii spanioli în care îşi vor anunţa adeziunea la cauza lui Franco. Pacelli l-a îndemnat pe papă să publice documentul ca parte a documentelor oficiale ale Vaticanului – *Acta Apostolicae Sedis* – dar suferindul papă a refuzat: „Ei, aceasta, cardinale, a spus el simplu, nu”.28

Pentru catolicii din afara Italiei, sprijinul Sfântului Scaun faţă de regimul fascist devenea din ce în ce mai inconfortabil. Una dintre situaţiile stânjenitoare în care s-a găsit Vaticanul este cea din 9 iunie, când o bandă de agresori fascişti de origine franceză l-au ucis pe Carlo Rosselli, fondatorul celei mai importante organizaţii antifasciste italiene din exil. Matteotti, Amendola, iar acum Rosselli – lingăii lui Mussolini uciseseră trei dintre cei mai remarcabili lideri ai opoziţiei, oameni de înaltă statură morală.29

Tacchi Venturi lucra acum neostoit pentru anihilarea oricărei critici catolice la adresa dictaturii italiene. Pe 12 iulie, Dino Alfieri, ministrul culturii populare, i-a cerut iezuitului să rezolve ultimul incident. Cea mai importantă revistă catolică din Anglia publicase recent o scrisoare în care erau criticate vehement Germania nazistă şi Italia fascistă. Autorul, un dominican, era furios că fasciştii britanici pretindeau că au sprijinul Vaticanului. Autorul cita enciclica din 1931 a lui Pius al XI-lea, *Non abbiamo bisogno**, pentru a susţine că papa se opunea fascismului.

Monseniorul Giuseppe Pizzardo, 1934

Informat despre această chestiune, monseniorul Pizzardo, subsecretar de stat al Vaticanului, a compus o scrisoare către arhiepiscopul de Westminster, liderul Bisericii catolice din Marea Britanie.30

Articolul ofensator din revista britanică, se plângea Pizzardo, „pune fascismul italian şi rasismul german pe acelaşi plan din punctul de vedere al Bisericii catolice, de parcă primul ar merita aceleaşi reproşuri şi aceeaşi condamnare ca şi ultimul”. Autorul ar fi trebuit să distingă între cele două regimuri. Deşi Biserica într-adevăr condamnase „excesele naţional-socialismului”,

controversa legată de Acţiunea Catolică italiană din 1931 fusese rezolvată rapid. „De atunci încoace, conchidea Pizzardo, este adevărat nu numai că nu au mai existat cazuri notabile de fricţiuni între autoritatea ecleziastică şi guvernul italian, dar adeseori chiar au colaborat fructuos”. Pizzardo i-a trimis o copie lui Tacchi Venturi, care i-a returnat-o cu sugestia să-şi întărească laudele la adresa regimului fascist.31 De asemenea, i-a recomandat să trimită o copie maestrului general şef al Ordinului Dominican, pentru ca acesta să-şi poată adăuga „avertismentul justificat”. Pizzardo a făcut toate modificările sugerate şi a trimis scrisoarea. Ofensatorul pedepsit a publicat îndatoritor o retractare înjositoare.32

*

* * *

Războiul civil spaniol ameninţa să târască Europa într-o conflagraţie de dimensiuni mai mari. În august, submarinele italiene au început să scufunde nave care aveau ca destinaţie porturile spaniole controlate de republicani, în timp ce Hitler accelera reînarmarea Germaniei. În pofida tensiunilor mondiale în creştere, Mussolini încă îşi găsea timp pentru vizitele zilnice la tânăra sa amantă, Clara Petacci, şi pentru flirturile pasagere cu alte femei.

Mussolini reuşise să ţină departe de ochii presei detaliile numeroaselor sale aventuri. Dar la începutul lui 1937 aceasta s-a schimbat, din pricina unei seducătoare reporteriţe franceze de douăzeci şi nouă de ani. Magda Fontanges şi-a câştigat notorietatea mondială când l-a împuşcat

şi l-a rănit pe ambasadorul francez în Italia. Tânăra susţinea că încercase să-l ucidă pentru că îl considera vinovat de încheierea aventurii sale cu Mussolini. Procesul ziaristei a umplut presa mondială cu detalii suculente despre întâlnirile lor amoroase. Fontanges şi-a publicat ulterior propria variantă, extrem de sugestivă, într-o revistă americană, sub titlul „Am fost amanta lui

Mussolini”.33 în trei episoade înflăcărate, Magda descria cu amănunte care-ţi tăiau respiraţia cum o sedusese Mussolini. Al doilea episod începea cu o fotografie de o pagină a lui Fontanges în braţele lui Mussolini, sărutându-se. Iar în legendă scria: „Ţinându-mă strâns în braţe, mi-a dat primul sărut. Am avut o senzaţie de beţie…” Câteva rânduri mai jos descria cuibuşorul de nebunii al dictatorului din palatul Venezia, în timp ce Mussolini o conduce cu mână fermă spre canapeaua din camera întunecoasă.

„M-a îmbrăţişat din nou, devenind din ce în ce mai tandru”, îşi amintea ea. „Dintr-odată, îl cuprinde un soi de frenezie, devine brutal, şi-mi spune: «L-ai cunoscut pe Duce. Acum vei cunoaşte bărbatul!». Îşi scoate haina şi, doar în cămaşă, pare uluitor de tânăr. Condus doar de instincte, se repede la mine. Înainte să apuc să scot vreun sunet, sunt prinsă în braţele-i puternice”. 34

Scandalul francez a condus la un şir de articole în presa din străinătate despre apetitul sexual de nestăpânit al Ducelui. Articolele, a spus Mussolini, sunt mult exagerate. „Ca să mă acuplez cu toate femeile pe care pretind ei că le-aş fi avut, a declarat el unui reporter, ar fi trebuit să fiu

armăsar, nu om”. Doi ani mai târziu, persiflându-se reciproc cu o cunoştinţă feminină, i-a spus că trupul nu-i permite să fie sfânt. Lăudându-se că puţine lucruri îl tentau – mânca aproape numai fructe şi legume, iar banii nu-l interesau – recunoştea totuşi că avea o slăbiciune care stătea în calea oricărei aspiraţii spre sfinţenie.

3 Nu eşti singurul din lume, a precizat ea. M-am întrebat întotdeauna la ce foloseşte virtutea la bătrâneţe.

4 în Romagna, i-a răspuns Mussolini, avem un proverb: „La tinereţe, dă-ţi trupul diavolului, la bătrâneţe, dă-ţi oasele Domnului”.35

Faptul că era un Casanova jucase întotdeauna un rol important în cultul lui Mussolini, iar afacerea Fontanges nu a schimbat cu nimic situaţia. La începutul lui septembrie, în timp ce o formaţie cânta la un festival de pe plaja siciliană, Mussolini a dansat cu femeile din zonă, unele tinere, altele bătrâne, unele slabe, altele grase, unele atractive, altele nu. „Dansul este o religie în Romagna, spunea el. Ţine locul catolicismului”.

Mussolini se legăna în ritmul muzicii, când secretarul său a străbătut în fugă ringul de dans strângând în mână o telegramă. Un submarin italian torpilase un cargobot rusesc care naviga de-a lungul coastelor Sicilie! îndreptându-se cu provizii spre Republica Spaniolă. Atacul făcea parte dintr-o blocadă recent instituită care risca să declanşeze un război european la scară largă. După ce s-a oprit un moment ca să citească mesajul, Ducele şi-a ales o altă parteneră. La terminarea melodiei, a întrebat: „Mai sunt şi alte

telegrame? Dacă la fiecare piruetă pe ring s-ar anunţa o torpilare, nu m-aş mai opri din dans”.36

CAPITOLUL 20

Viva il duce!

În august 1937, ziarele au început să menţioneze intenţia lui Mussolini de a vizita Germania.1 Această vizită avea să se demonstreze a fi una fatidică. Timp de cinci zile, la sfârşitul lui septembrie, Hitler s-a aflat lângă Duce, punând cu atenţie în scenă o serie de procesiuni, marşuri şi inspecţii prin care să-l impresioneze pe Mussolini cu puterea regimului nazist şi devotamentul germanilor faţă de Führerul lor. Punctul culminant a fost atins în Berlin, pe 28 septembrie, când 800.000 de oameni au umplut noul stadion olimpic. Pe traseul care ducea la stadion, aproape trei milioane de germani, aduşi cu autobuze şi trenuri din întregul Reich, îi aclamau pe dictatori. Când cei doi lideri au ieşit pe teren, mulţimea a început să vuiască. Hitler nu a făcut economie la laude, slăvindu-l pe Mussolini ca fiind „unul dintre acele rare genii care nu sunt create de istorie, ci fac istorie”. Ulterior, Hitler îl va numi „primul om de stat din lume, cu care nu se poate compara nimeni nici pe departe”.2

Mussolini îşi pregătise cu atenţie textul în germană şi, după introducerea entuziastă a lui Hitler, s-a ridicat să ia cuvântul. Când Italia fascistă are un prieten, a declarat el, merge „până la capăt” alături de acesta. Dar o aversă bruscă a stricat efectul dorit, iar maestrul bombasticii a avut de dus lupte grele pentru a desluşi slovele neclare de pe hârtiile îmbibate de ploaie.

Mulţimea n-a priceput o iotă.3

„În comparaţie cu demonstraţiile lui Hitler, observa un italian prezent la eveniment, cele ale fasciştilor italieni par o adunătură de oameni care aleargă de jur-împrejur urlând. În discursurile sale, Mussolini bate câmpii, rostind banalităţi într-o manieră dramatică şi adevăruri de bun simţ cu mare solemnitate. Se adresează maselor ignorante şi vorbeşte pentru ele, gesticulând cu faţa, cu trupul, cu ochii, cu mişcările unui şarlatan. Hitler este întotdeauna sobru. Când apare Mussolini… mâinile în şolduri, parcă ar fi un maestru circar. Prin contrast, Hitler pare un apostol, un lider religios şi politic.664

Ducele a fost profund impresionat. „Ce am văzut acolo este de neimaginat665, i-a spus el la telefon soţiei sale Rachele, pe când se pregătea de plecare.

Mussolini şi Hitler în München, septembrie 1937

Deşi îi promisese papei că îi va prezenta plângerile, Mussolini nu le-a menţionat niciodată în faţa lui Hitler.6 în mijlocul mulţimii exaltate şi a impozantelor desfăşurări de forţe militare, nu se putuse hotărî să deschidă un subiect atât de neplăcut.7

Mussolini a jurat ca atunci când Hitler avea să vină să viziteze Cetatea Eternă, primirea să fie şi mai fastuoasă decât fusese primirea sa din Germania. În ziarul său, cardinalul Baudrillart se întreba dacă slăbitul Pius al XI-lea avea să

supravieţuiască unei astfel de privelişti dureroase.8

Pentru Vatican, devenea din ce în ce mai important să facă distincţia dintre cele două regimuri totalitare. Imediat după vizita lui Mussolini în Germania, *La Civiltà cattolica* a publicat un articol în care se sublinia chiar această distincţie. Persoanele care puneau egal între Germania nazistă şi Italia fascistă, susţinea ziarul, „fac o mare nedreptate regimului fascist”. Hitler încerca să unifice poporul german sub o religie nouă, păgână, sloganul său fiind divinitatea sângelui şi a pământului. Mussolini făcea exact opusul, unificând italienii sub religia catolică. Cei doi n-ar fi putut fi mai diferiţi.9

La revenirea lui Mussolini din Germania, papa, deşi supărat că Ducele nu discutase problema Bisericii cu Hitler, i-a cerut din nou ajutorul în relaţia cu Führerul. Era în interesul lui Mussolini, susţinea papa, să-l convingă pe Hitler să pună punct persecutării Bisericii. Date fiind relaţiile Italiei cu cel de-al Treilea Reich, campania naziştilor împotriva Bisericii dăuna bunului renume al fascismului italian.10

Un alt semn al apropierii de Germania nazistă îl constituie faptul că, în decembrie, Mussolini a anunţat că Italia se retrăgea din Liga Naţiunilor. Hitler retrăsese Germania din Ligă la scurt timp după ce ajunsese la putere, în 1933. Papa privea cu nelinişte situaţia, nemulţumit şi de faptul că atât de mulţi cardinali nonitalieni îl considerau naiv pentru că se aştepta ca Mussolini să aibă o influenţă moderatoare asupra lui Hitler”. „Nu

Ducele e cel care exercită influenţă asupra Führerului, nota cardinalul francez Eugène Tisserant „ci mai curând Führerul este cel care îl influenţează pe Duce”. 12 în discursul de Crăciun al papei către cardinali, acesta deplângea din nou persecuţia pe care o suferă Biserica în Germania.13 Era un mesaj pe care îl împărtăşea oricui era dispus să-l asculte.

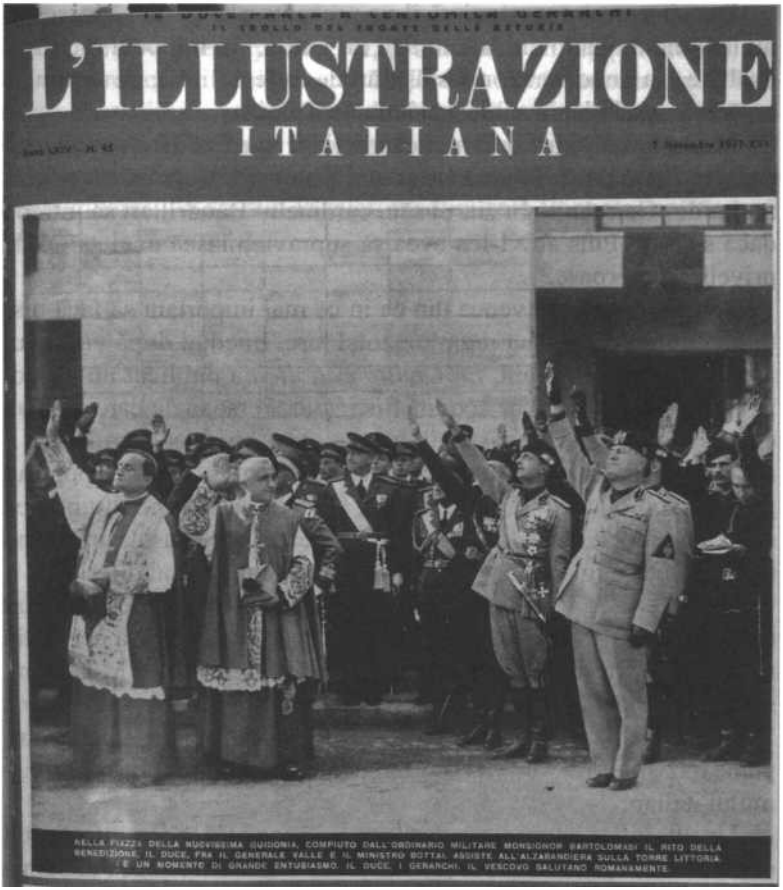

Mussolini consacră noul oraş Guidonia, împreună cu arhiepiscopul local care se alătură pentru salutul fascist, noiembrie 1937

Convins că mai avea puţin timp de trăit, Pius

al XI-lea credea că Dumnezeu îl ţine în viaţă pentru un motiv. „Starea sa delicată de sănătate, observa ambasadorul francez, se deteriorează din nefericire, nu capacităţile sale intelectuale, ci rezistenţa fizică”.

Cardinalul Jean Verdier, arhiepiscop de Paris, l-a întâlnit de două ori pe papă în perioada Crăciunului. La prima întâlnire, cardinalul a fost încântat să vadă că papa era plin de viaţă şi atent, dar data următoare l-a găsit pe pontif slăbit, de-abia putând să vorbească şi incapabil să citească documentele pe care le avea în faţă. Uneori, papa era alert şi articulat. Alteori, era slăbit şi frustrat. Şi totuşi, în nopţile sale fără somn, simţea prezenţa lui Dumnezeu, care îi transmitea un mesaj divin pe care era datoria lui să-l transmită mai departe înainte de a muri.14

Cardinalul Baudrillart nota această schimbare în jurnal. „Papa rămâne foarte lucid, dar voinţa devine mai ezitantă”. Cardinalul francez nu considera că secretarul de stat constituia un înlocuitor potrivit. „În pofida tuturor calităţilor sale eminente, observa el, cardinalul Pacelli nu pare să aibă nicio minte prea fermă, nicio voinţă prea puternică”. 15 Ulterior, în decursul aceleiaşi luni, Baudrillart observa telegrafic: „Şi acum, atmosfera sfârşitului regimului: intrigi secrete”.

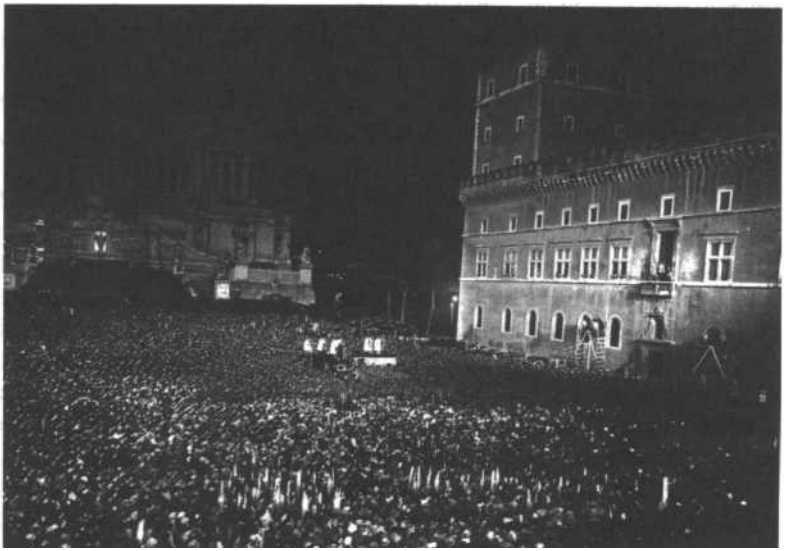

De la palatul Venezia, Mussolini anunţă retragerea Italiei din Liga Naţiunilor, decembrie 1937

Mussolini era iritat. Revigorarea entuziasmului italian pentru Germania nu era chiar floare la ureche, chiar şi cu masiva sa maşinărie propagandistică. Cu numai două decenii înainte, italienii luptaseră în război împotriva germanilor, iar toată vorbăria nazistă despre superioritatea rasei nordice nu îi uşura sarcina. Ultimul lucru pe care şi-l dorea Mussolini era ca papa să-i convingă pe italieni că Hitler era duşmanul Bisericii.

„Era momentul să se treacă la presiuni”, se gândi Mussolini. Şi-a transmis mesajul prin Guido Buffarini. Ales primar al Fisei în 1923, la vârsta de douăzeci şi opt de ani, Buffarini devenea, zece ani mai târziu, subsecretarul pentru afaceri interne al lui Mussolini. Roşcovan, gras şi cu ochii trişti, inteligent şi viclean, lipsit de principii morale,

Buffarini era un impulsiv cu un talent deosebit pentru intimidare şi o înclinaţie spre asigurarea propriilor avantaje.16

Pe 30 decembrie, Buffarini l-a chemat pe nunţiul papal. Avea dovezi, i-a spus el, că grupările Acţiunii Catolice se amestecau din nou în politică. Dacă imixtiunea va continua, l-a avertizat, mai mult ca sigur va urma o reacţie populară violentă. Nunţiul, lovit ca de trăsnet, a negat acuzaţia, dar în zadar.17

Aflând de noile ameninţări ale lui Mussolini, Pius al XI-lea şi-a trimis nunţiul la ginerele Ducelui. Ciano a fost foarte succint. Dacă Mussolini era nemulţumit de Vatican, singurul vinovat era papa. Deşi ştia că criticile constante la adresa Germaniei îl supărau pe Duce, şi-a continuat totuşi atacurile.18

*

* * *

Puţini din Italia erau la curent cu aceste tensiuni. Majoritatea clerului catolic încă îl considera pe Mussolini ca fiind omul trimis de Dumnezeu să salveze naţiunea, un mesaj pe care preoţii cu regularitate îl transmiteau membrilor congregaţiei.

Nerăbdător să sublinieze acest sprijin, Mussolini a decis să organizeze o adunare de proporţii a episcopilor şi preoţilor la palatul Venezia. Pretextul era „Bătălia pentru Grâu”, campania pentru independenţa agricolă pe care o tot promova de peste zece ani. Invitaţiile, semnate de un redactor al unui ziar catolic fascist, au fost emise la mijlocul lui decembrie. Ducele, explica

editorul, dorea să-i onoreze pe episcopii şi preoţii care se distinseseră în Bătălia pentru Grâu.

Participând la evenimentul din 9 ianuarie, „l-ar onora solemn pe Duce, fondatorul Imperiului, sporind astfel semnificaţia creştină a sărbătorii”. Arhiepiscopul de Udine, monseniorul Giuseppe Nogara, se va adresa Ducelui în numele lor.19

Episcopii au luat cu asalt biroul secretarului de stat al Vaticanului cu scrisori în care întrebau ce să facă. „Mi se pare, scria un episcop toscan, că trebuie să aibă mult tupeu acest redactor de ziar să mobilizeze episcopi şi preoţi care să-i aducă un omagiu solemn Ducelui, fondatorul Imperiului”. Totuşi, adăuga el, „nu aş vrea să fiu eu singurul care lipseşte”.20

Cardinalul Raffaele Rossi, secretarul Curiei, responsabil cu problemele asociate clerului, a solicitat recomandări de la secretarul de stat. Pacelli l-a informat că nu avea nicio obiecţie la participarea clerului la acest eveniment. Dar înainte de a obţine răspunsul lui Pacelli, cardinalul Rossi mai transmisese o întrebare a unui episcop referitoare la sărbătoarea fascistă, avansând şi propria opinie, conform căreia invitaţiile nu ar trebui acceptate.

Cardinalul îl pusese pe Pacelli într-o poziţie stânjenitoare, pentru că evidenţa nu putea fi negată: era de nemaiauzit ca unui ziarist să i se permită să-i convoace pe episcopii Italiei. Pacelli l-a consultat pe papă, care a fost de acord că o astfel de invitaţie „nu merita să fie acceptată”. Şi totuşi, nici papa, nici Pacelli nu se grăbeau să-l ofenseze pe Duce.21

În următoarele două luni, confuzia şi nesiguranţa au domnit în biroul secretarului de stat.22 Monseniorul Tardini, care îl înlocuise pe recent promovatul Pizzardo ca subsecretar de stat pentru Afaceri Ecleziastice Extraordinare, s-a angajat într-un curios dans cu ambasadorul italian. Pe 30 decembrie, Tardini i-a spus că nu se simţea în largul lui cu o astfel de demonstraţie politică masivă din partea clerului, în special din partea episcopilor. Pignatti i-a răspuns că, dacă dorea să discute problema cu Mussolini, va trebui să trimită obiecţiile Vaticanului în scris. Într-o întrunire cu Pignatti câteva zile mai târziu, Tardini a repetat doleanţa. Pignatti i-a răspuns în aceeaşi manieră, dar până la urmă, cererea formală nu a mai fost trimisă. De fapt, Tardini concepuse scrisoarea, dar papa a decis să nu o mai trimită.23

Duminică dimineaţa, 9 ianuarie 1938, două mii de preoţi şi şaizeci de episcopi au mărşăluit în procesiune solemnă pe străzile

Romei, în timp ce curioşii şi fasciştii inveteraţi erau aliniaţi de-a lungul traseului aplaudându-i. Calea le era deschisă de carabinieri în uniformă de gală, o fanfară militară şi o gardă de preoţi cu sutane negre care ţineau ridicate steagurile italiene. La monumentul Victor Emmanuel din piaţa Venezia îi aştepta Achille Starace, şeful Partidului Naţional Fascist. Lângă el se afla şeful de partid din Roma. Cei doi au urcat împreună cu episcopii scările de marmură, depunându-şi cununile din laur la mormintele Soldatului Necunoscut şi ale eroilor Revoluţiei Fasciste.

Clerul la sărbătorirea de către Mussolini a Bătăliei pentru Grâu, ianuarie 1938

Procesiunea şi-a reluat apoi scurtul marş prin palatul Venezia, trecând pe lângă balconul de la biroul lui Mussolini, unde Ducele strălucind de bucurie a răspuns saluturilor lor fasciste. La prânz, au invadat Holul Regal. După ce enormul grup a recitat o rugăciune, la intrarea în sală a Ducelui l-au ovaţionat. Arhiepiscopul Nogara s-a ridicat să ceară binecuvântarea lui Dumnezeu pentru omul care făcuse atât de multe pentru creştinătate. Un preot de parohie a venit în faţă să recite din moţiunea pe care cei două mii de preoţi o aprobaseră în unanimitate: „Preoţii Italiei au invocat şi continuă să invoce binecuvântarea lui Dumnezeu asupra Persoanei Voastre, asupra muncii Voastre de restaurator al Italiei şi de fondator al Imperiului, asupra guvernului fascist”. Şi termină cu „Viva il duce!”. Sala se cutremură de strigătele de „Duce! Duce!” 24 ale tuturor preoţilor şi episcopilor.

Toate ziarele italiene relatau evenimentul. *La Stampa* din Torino a trâmbiţat demonstraţia de entuziasm a clerului faţă de regimul fascist astfel: „Duşmanii fascismului sunt şi duşmanii Bisericii. Idealurile pentru care luptă fascismul sunt şi idealurile pe care civilizaţia catolică le-a preamărit de secole”. Presa germană compara cu tristeţe sprijinul patriotic pe care preoţii şi episcopii Italiei îl ofereau regimului lor fascist cu „experienţa amară pe care o avem noi, în Germania, cu clerul german”.25

*

* * *

Întotdeauna doritor să demonstreze măreţia Italiei şi lipsit complet de simţul proporţiilor, Mussolini a născocit noi măsuri menite să arate întregii lumi zelul fascist al naţiunii. Impresionat profund de exerciţiile militare naziste din Germania, el a dat instrucţiuni armatei să adopte pasul de gâscă în marşurile sale. Vechea gardă a armatei a reacţionat furioasă, considerând că acest ordin este efortul suprem şi linguşitor al lui Mussolini de a-l imita pe Hitler.26 în acelaşi an, guvernul scosese în afara legii practica strângerii mâinilor, considerată un semn de slăbiciune burgheză. Oamenii urmau a se saluta unul pe celălalt prin ridicarea braţului într-un salut roman. După cum s-a demonstrat ulterior, strângerea mâinii era un obicei la care nimeni nu putea renunţa cu uşurinţă, în afara celor mai fervenţi fascişti.27

Arhitectul principal al acestor schimbări mult ridiculizate era Achille Starace, şeful Partidului

Fascist încă din 1931. Un stăpân cu gusturi proaste28, cu mentalitatea unui sergent de armată şi lipsit de bun simţ, şi de sofisticare politică, Starace îi oferea lui Mussolini o devoţiune totală. Ani de zile, credinciosul Starace, îmbrăcat în uniformă, cu cantităţi impresionante de briantină care îi ţineau părul negru lipit de cap, a putut fi văzut mergând cu un pas în urma lui Mussolini în practic toate apariţiile publice ale Ducelui. La un moment dat, explicând de ce îl suporta, Mussolini a spus cu un zâmbet: „Starace e pitbull-ul meu”. Auzind remarca, Starace s-a luminat tot de fericire.29

Mussolini vorbeşte, iar Achille Starace stă în spatele său, în partea dreaptă în toată această perioadă, papa continua să insiste pe lângă Mussolini să-l ajute cu Hitler. Pentru Duce, capcana era evidentă. Dacă papa ar fi denunţat guvernul nazist, dacă l-ar fi excomunicat pe Hitler,

ar fi fost imposibil să-i mai convingă pe italieni să-şi lege soarta de cea a naziştilor.

În martie 1938, Mussolini i-a raportat papei ultimele eforturi pe care le făcuse pentru el, asumându-şi creditul pentru suspendarea de către nazişti a stânjenitoarelor procese ale clerului catolic. Sute de preoţi şi călugări fuseseră întemniţaţi în ultimii doi ani, mulţi dintre ei acuzaţi de infracţiuni sexuale împotriva tinerilor. „Procesele de imoralitate", cum ajunseseră să fie cunoscute, au generat o întreagă campanie de presă. Goebbels a susţinut un discurs radio la scară naţională în care acuza faptul că „sacristia a devenit un bordel, în timp ce mănăstirile sunt născătoarele abominabilei homosexualităţi".30 Papa i-a mulţumit lui Mussolini pentru ajutor, dar a adăugat că, dacă dorea să vadă restaurate relaţiile normale dintre Vatican şi al Treilea Reich, trebuia să-l convingă pe Hitler să permită funcţionarea liberă a şcolilor catolice şi a grupărilor de Acţiune Catolică.31

Clerul Italiei, asemenea papei, nu-l iubea pe Hitler, dar atitudinea faţă de Mussolini era mult diferită. Cea mai mare îngrijorare a lor era că, într-o lume care devenea din ce în ce mai nesigură, s-ar fi putut întâmpla ceva care să fi ameninţat guvernarea lui Mussolini. Plimbându-se într-o zi prin piaţa Sfântul Petru împreună cu cardinalul Pizzardo, Marchetti Selvaggiani, cardinalul vicar de Roma, îi împărtăşea această îngrijorare. „Dacă dispare Mussolini, a spus el arătând spre un stâlp de iluminat stradal din apropiere, „ai să mă vezi spânzurat de lampadarul

acela”.32

CAPITOLUL 21

Hitler la Roma în zorii zilei de 12 martie 1938, armata germană a traversat graniţa în Austria. În ziua care a urmat, un Hitler triumfător a declarat-o provincie a Reichului german. Pe 14 martie, Hitler a ajuns în Viena în mijlocul bucuriei generalizate şi al dangătului clopotelor de biserică.1 „Evreii umiliţi de mulţimile vieneze: familiile obligate să spele străzile”, anunţa un titlu din *The New York Times*. „Un stat mic care a purtat o bătălie împotriva sorţii, se menţiona în editorial, a încetat ieri să existe”. Titlul din ziarul londonez *Times* era şi mai expresiv: „Violarea Austriei”.2

A doua zi după intrarea lui Hitler în capitala Austriei, acesta s-a întâlnit cu cardinalul Theodor Innitzer, arhiepiscop de Viena, liderul Bisericii catolice în Austria., Aceia care au în grijă sufletele şi credincioşii, proclama cardinalul, vor susţine necondiţionat marele stat german şi pe Führer, pentru că lupta istorică împotriva criminalei iluzii a bolşevismului, lupta pentru securitatea vieţii germane, a muncii şi a pâinii ei, pentru puterea şi onoarea Reichului şi pentru unitatea naţiunii germane, este în mod evident însoţită de binecuvântarea providenţei”. Innitzer a ordonat preoţilor săi să citească această declaraţie în fiecare biserică. Un facsimil al declaraţiei sale – completată cu ultimele cuvinte, scrise de mână: „Heil Hitler!” – a fost lipită pe zidurile Vienei şi în întreaga Austrie.3

Naziştii programară un plebiscit pentru luna

următoare, care să le legitimeze guvernarea, iar episcopii Austriei se alăturară cardinalului într-o declaraţie citită de la toate amvoanele austriece. „Suntem mulţumiţi să recunoaştem, spuneau ei catolicilor Austriei, că mişcarea naţionalist-socialistă a făcut şi face lucruri excelente în sfera reconstrucţiei naţionale şi economice, precum şi în sfera politicii sociale. Şi continuau astfel: „Suntem convinşi şi că, prin acţiunea mişcării naziste, pericolul bolşevismului ateu şi distructiv a fost înlăturat”. Şi sfătuiau credincioşii să voteze „Da” la referendumul care avea să anexeze Austria celui de-al Treilea Reich.4

Preluarea de către Hitler a Austriei a constituit o lovitură pentru prestigiul lui Mussolini, pentru că Ducele susţinuse mult timp ideea unei Austrii independente sub influenţă italiană. Şi nici nu existau mulţi italieni fericiţi de faptul că la graniţa lor nordică apăruse brusc o Germanie puternică şi agresivă.5 Nu a ajutat nici faptul că, în timpul vizitei sale în Germania, care avusese loc cu câteva luni înainte, liderii nazişti îi promiseseră lui Mussolini că nu vor intra în Austria fără a-l consulta în prealabil.6 în cele din urmă, consultarea a constat într-o scrisoare trimisă de Hitler cu două zile înainte de invazie prin care îl informa despre acţiunea iminentă.7

Pius al XI-lea a fost surprins, mâhnit şi stânjenit de acceptarea slugarnică de către Mussolini a preluării naziste. „Sunt întristat ca papă, a spus el, dar mai întristat sunt ca italian”. În ceea ce-l priveşte pe arhiepiscopul Vienei, papa era furios., A semnat tot ce i-au pus în faţă, tot ce-

au vrut... Şi la urmă a şi adăugat, fără să i se ceară: «Heil Hitler!»”. Arhiepiscopii de Salzburg şi de Graz au preluat rapid iniţiativa lui Innitzer. Pontiful a avut câteva cuvinte de spus şi despre defectele de caracter ale poporului austriac, care, deplângea pontiful, erau împărtăşite, din păcate, şi de cler.8

În seara zilei de 1 aprilie, radioul Vaticanului a difuzat o ştire care critica sprijinul episcopilor austrieci acordat cuceririi naziste. A doua zi, cotidianul Vaticanului adăuga acestei critici notificarea că episcopii austrieci îşi pregătiseră declaraţia fără aprobarea Vaticanului. În acelaşi timp, cardinalul Pacelli, întâlnindu-se cu ambasadorul italian, a numit comportamentul cardinalului Innitzer o ruşine pentru Biserică. Pacelli, de obicei de nezdruncinat, chiar dacă era supus unor presiuni mari, era de data aceasta vizibil înfuriat. Din nefericire, comenta el, descoperise că în slujba aceasta uneori ai de-a face cu „persoane lipsite de caracter”.9

Şi totuşi, la următoarea întâlnire cu ambasadorul Germaniei, Pacelli a fost mult mai circumspect. Bergen era de fapt cel care să prezinte o plângere, guvernul său fiind nemulţumit de „emisiunile inoportune ale staţiei radio a Vaticanului”. Cardinalul a încercat să-l convingă că povestea de la radio nu era „nici oficială, nici semioficială, nici inspirată de Vatican şi că papa nu avea nimic de-a face cu ea”. Pacelli ducea la limite extreme principiul preţios al negativităţii, iar ambasadorul german avea acum motive puternice să creadă că minte. Staţia radio

fusese un proiect al papei, care îl adusese şi pe câştigătorul Premiului Nobel Guglielmo Marconi pe lista de semnături. Cu Marconi lângă el, papa inaugurase radioul în 1931, discursul său de jumătate de oră, în latină, fiind difuzat de ambele părţi ale Atlanticului.10

Dar ambasadorul german credea că are în Pacelli un aliat. Cardinalul a adăugat, cu siguranţă, raporta Bergen Berlinului, „că după această neplăcută surpriză va încerca să instituie un oarecare control asupra staţiei de radio a Vaticanului. Cardinalul şi-a exprimat în mod repetat dorinţa de pace cu Germania”.11

Papa l-a convocat pe Innitzer la Vatican. Arhiepiscopul Vienei a spus că va ajunge în seara zilei de 5 aprilie, dar va fi obligat să plece a doua zi dimineaţă, pentru că avea o întâlnire cu Hitler de la care nu voia să lipsească.12 Indignat, papa i-a trimis vorbă că nu era obişnuit să-i fie dictat programul de către cardinali. Innitzer urma să se întoarcă în Austria când hotăra el să-i permită.13

La întâlnire, Pius i-a spus lui Innitzer că abordarea lui era ruşinoasă şi i-a dat instrucţiuni să semneze o retractare a declaraţiei în care lăuda noul regim. „Declaraţia solemnă a episcopilor din 18 martie, începea declaraţia, nu a avut în mod clar intenţia de a exprima aprobarea faţă de ceea ce nu a fost şi nu este conform legii lui Dumnezeu şi nu respectă libertatea şi drepturile Bisericii catolice”. Declaraţia insista asupra a două puncte: Concordatul Austriei cu Vaticanul trebuia respectat, iar copiii trebuiau să fie liberi să primească o educaţie catolică. Textul, raporta

ambasadorul german, „i-a fost smuls cardinalului Innitzer prin ceea ce se numeşte extorcare”. Innitzer, scria Bergen, „a rezistat cât a putut, dar nu a putut obţine decât numai câteva concesii”. A doua zi, declaraţia arhiepiscopului a fost publicată în paginile lui *L’Osservatore Romano*.14

Pius era supărat şi pe Mussolini, care îşi luase angajamentul să protejeze independenţa Austriei, şi totuşi nu făcuse nimic să împiedice ocuparea sa de către nazişti. „Ducele, remarca papa vorbind cu un vechi prieten, Eugène Tisserant, şi-a pierdut capul cu câtva timp în urmă”.

Cardinalul Theodor Innitzer, arhiepiscop de Viena, votând cu ocazia plebiscitului nazist, 17 aprilie 1938

5 Preasfinte Părinte, i-a răspuns cardinalul francez, şi l-a pierdut, cred, în timpul călătoriei la Berlin.

6 Şi-l pierduse cu mult timp înainte de asta, a replicat pontiful.15

Francezii îi considerau pe Mussolini şi pe Hitler spirite înrudite, parte a aceleiaşi ameninţări

totalitariste la adresa păcii mondiale. Cum furia faţă de sprijinul papei acordat dictatorului italian era în creştere, Pius al XI-lea a devenit obiectul unei critici usturătoare. „Pe de o parte, scria cardinalul Baudrillart în jurnalul său, în ziarele extremiste este acuzat că nu şi-a îndeplinit misiunea morală şi a capitulat. Pe de altă parte, unii s-au gândit că ar trebui să i se ofere un post temporar în altă parte (nu în Avignon) ca să nu mai fie la mila (sau complice al) Italiei". Şi Baudrillart conchidea: „Cât de ruşinat trebuie să fie cardinalul Pacelli! Ce sfârşit pentru domnia lui Pius al XI-lea!" 16

*

* * *

După preluarea Austriei de către nazişti, chiar şi Mussolini se simţea folosit. Umilit de invazia pe care jurase să o împiedice, l-a convocat pe Tacchi Venturi şi i-a spus că era timpul să se pună capăt visurilor lui Hitler de a domina lumea. Jumătăţile de măsură nu vor fi utile, avertiza el, iar speranţele că nazismul va dispărea paşnic ca o umbră erau naive. Era nevoie de un gest dramatic, şi unul făcut cât mai curând.

Dar cine era în poziţia de a face un astfel de gest? Singurul om care putea să-l oprească pe Hitler, i-a spus Ducele uluitului iezuit, era papa. Excomunicarea lui Hitler l-ar fi putut izola pe Führer şi i-ar fi putut paraliza pe nazişti.17

Mussolini a consacrat noua clădire Luce împreună cu părintele Tacchi Venturi şi Achille Starace.

10 noiembrie 1937

Ceea ce propunea dictatorul italian era atât de fulminant, încât Tacchi Venturi nu a îndrăznit să pună în scris. A cerut de urgenţă o audienţă la papă, ocazie cu care i-a prezentat cele spuse de Mussolini.18 Ştiind cât de temperamental putea fi Mussolini, oricum nu înclinat spre astfel de acţiuni draconice, papa nu a luat niciodată prea în serios sugestia.

În mod curios, după toate aparenţele, excomunicarea lui Hitler fusese luată oficial în considerare la Vatican, deşi nu există dovezi că papa ar fi avut cunoştinţă de aceasta. Evenimentul s-ar fi petrecut în ianuarie 1932, cu un an înainte de venirea la putere a lui Hitler. Motivele excomunicării nu erau ideologia păgână a lui Hitler, nici campania sa de ură de rasă, ci faptul că

acţionase ca martor la o căsătorie pe care Biserica o dezaproba. În acea lună un înalt oficial al Bisericii germane i-a spus ambasadorului Italiei în Germania că Hitler avea probleme mari cu Vaticanul. Joseph Goebbels, acolitul său, se căsătorise, iar Hitler servise ca martor. Goebbels, ca şi Hitler, era catolic, dar femeia cu care se căsătorise era nu numai divorţată, ci şi protestantă, iar ceremonia fusese condusă de un pastor protestant. Pentru un astfel de păcat se are în vedere excomunicarea, raporta înaltul prelat german. Dar dacă s-a pus problema excomunicării, până la urmă, Vaticanul a decis împotriva ei.19

*

* * *

Curând, Mussolini s-a calmat, spunându-şi că preluarea Austriei de către Germania a fost inevitabilă. La o reflectare mai profundă, demonstraţia de forţă a lui Hitler nu făcea decât să-i întărească hotărârea de a rămâne aliatul naziştilor. Acum, departe de a dori ca Pius să lovească în Hitler, începea din nou să se îngrijoreze că papa va întoarce italienii împotriva alianţei cu Germania. Dată fiind vizita programată a Führerului la Roma, se temea de un fiasco.

Cum veştile despre vizita Führerului la Roma apăreau tot mai frecvent în presă, s-a acordat multă atenţie întrebării dacă Hitler îl va vizita pe papă sau nu.20 Deşi îl dispreţuia pe Hitler, în principiu Pius nu putea refuza să-l întâlnească. Era liderul unei ţări cu o uriaşă populaţie catolică, un guvern cu care Vaticanul avea relaţii diplomatice depline. Şi totuşi, papa ştia că erau

mulţi cei dinafara Italiei care ar fi fost nemulţumiţi dacă s-ar fi întâlnit cu Hitler în Vatican. O astfel de vizită cu certitudine ar fi iritat Franţa, iar un raport din Statele Unite îl avertiza că americanii ar fi fost şi ei scandalizaţi.21

Ducele sperase iniţial că o întâlnire istorică între Hitler şi Pius al XI-lea ar fi fost unul dintre elementele de bază ale turului triumfal al lui Hitler prin Cetatea Eternă.22 Mussolini se temea că, dacă

Hitler venea la Roma şi era respins de Vatican, milioane de italieni se vor fi simţit ofensaţi. Niciun şef de stat având bune relaţii cu Sfântul Scaun nu sosise la Roma în ultimii ani şi să nu fi fost primit să-l vadă pe papă.23

Deşi Pius nu privea cu bucurie vizita, Mussolini mai putea conta încă pe acesta pentru a-l ajuta cu o parte din aranjamente. Era îngrijorat în legătură cu străinii care trăiau în instituţiile religioase ale Romei, care, potrivit condiţiilor Acordurilor luterane, se bucurau de statutul de extrateritorialitate. Pe 26 martie, Ciano l-a contactat pe cardinalul Pacelli pentru a solicita ajutorul papei. Pentru a se asigura că toţi străinii suspectaţi de simpatii antinaziste pot fi identificaţi şi puşi sub supraveghere pe perioada vizitei, cooperarea poliţiei papale era crucială. O săptămână mai târziu, a venit şi răspunsul: „Secretariatul de stat este onorat să comunice cu solicitudine ambasadei [italiene] că Sfinţia Sa a binevoit să elibereze autorizaţia dorită”. Poliţia italiană urma să-şi contacteze omologii de la Vatican pentru a pune la punct detaliile

supravegherii.24

Deşi papa dorea să-şi menţină relaţiile strânse cu Mussolini, era totuşi nemulţumit de scala monumentală a festivităţilor plănuite pentru venirea Führerului. Ar fi fost de înţeles, îi spunea el ambasadorului italian, dacă ar fi fost o vizită de mai mică însemnătate. Dar cum, se întreba el, putea guvernul să pregătească „apoteoza lui signor Hitler, cel mai mare inamic pe care Cristos şi Biserica l-au avut în timpurile modeme?" Se mgase lui Dumnezeu să-i ia sufletul înainte să sufere o astfel de durere. Numai gândindu-se la asta, în timp ce vorbea cu Pignatti, începu să se înece. Dizgraţia adusă naţiunii pe care o iubea era greu de suportat.25

Cu numai trei zile înainte de venirea Führerului, papa a plecat la palatul de vară, dar numai după ce a ordonat ca muzeele Vaticanului să fie închise pe perioada vizitei şi şi-a instruit episcopii din oraşele aflate pe traseul vizitei lui Hitler să nu participe la recepţiile organizate în onoarea sa. Confruntat cu protestele papale, guvernul şi-a abandonat planurile de a amplasa reflectoare uriaşe care să ilumineze Bazilica Sfântul Petru.26 *L'Osservatore Romano* a publicat ştirile legate de plecarea papei, dar a negat că aceasta ar avea vreo legătură cu venirea Führerului.27

Drumul de la Vatican la castelul Gandolfo a fost o chestiune dulce-amară pentru papă. Era un moment de încercare pentru el, fizic şi spiritual, şi presimţea că va fi ultima vară pe care mai ajunge să o petreacă la reşedinţa sa de pe dealurile Alban

din afara Romei. Unele dintre aceste sentimente se întrezăreau şi în neobişnuita recepţie pe care a găzduit-o în momentul ajungerii la castel. După ce a binecuvântat mulţimea care se adunase în piaţă să-l întâmpine şi-a invitat personalul la o mică sărbătorire. În sala cu fresce, cu monseniorii adunaţi în jurul lui pentru discuţii, a comandat să fie adus vermut şi să le fie servit tuturor.28

*

* * *

În seara zilei de 3 mai, Hitler a ajuns în gara Romei, însoţit de Ribbentrop, Goebbels, Himmler şi alţi lideri nazişti şi diplomaţi, un cârd de ziarişti germani în uniformă şi, ascunsă de ochiul publicului, iubita sa, Eva Braun.29 Pentru că era şeful statului german, protocolul dicta ca acesta să fie întâmpinat de rege, şi nu de Mussolini. Coborând din tren, Ducele stătea deoparte, fumegând, forţat să ocupe un loc secundar într-un moment la care visa de luni de zile. Hitler era surprins că, în loc să fie întâmpinat de omul pe care îl slăvise ca pe un împărat roman, era întâmpinat de micuţul rege, cu o mare mustaţă albă.

Regele şi Führerul au călătorit într-o trăsură magnifică, trasă de cai, pe străzile străjuite de mulţimi de oameni, mărginite de rânduri duble de soldaţi italieni cu faţa la mulţime, care era ţinută în spatele unor bariere din lemn. Anticele monumente ale Romei erau luminate de reflectoare. Fumul care se ridica din enormele vase romane cu praf de magneziu arzând conferea o calitate stranie ruinelor Forumului şi Colinei

Palatine.

Musafirul şi gazda sa îşi croiră drum spre reşedinţa regală, vastul palat Quirinal. Nu formau un cuplu fericit. Regele se confesă cercului intim că îl considera pe Hitler un degenerat mintal şi un dependent de droguri. Hitler, la rândul lui, se întreba de ce nu era găzduit de aliatul fascist şi descria palatul regal ca „melancolic, inconfortabil şi semănând cu un anticariat”. Camaradul lui Hitler, Joseph Goebbels, privind tronul regelui, comentă că i s-ar potrivi mai bine Ducelui. Acesta, murmură el, arătând spre rege, e prea mic pentru el.30

A doua zi, adresându-se câtorva sute de proaspăt căsătoriţi, papa deplângea „evenimentele triste” care aveau loc la Roma, apariţia

„Unei a doua cruci care nu este Crucea lui Cristos”. „Evident, observa Pignatti, papa simţea nevoia de a se elibera de tensiunea care îl apăsa şi, dat fiind temperamentul lui, putem spune că a făcut-o chiar destul de blând. Dar se va mulţumi cu atât?” Şi îşi răspunse singur: „Mă îndoiesc”.31

Mussolini lucrase două luni să se asigure că Hitler va fi impresionat de Italia fascistă. Pe lângă Roma, urmau să viziteze Napoli şi Florenţa. În fiecare oraş, ziua venirii lui Hitler era declarată zi de sărbătoare. Se construiseră arcuri de triumf, montându-se reflectoare speciale. Peste tot au fost afişate bannere şi steaguri.32

Mussolini, Hitler şi regele Victor Emmanuel al III-lea, Italia, mai 1938

După diverse ceremonii ţinute în locurile sfinte ale Romei, grupul s-a deplasat la Napoli. Escortată de rege, procesiunea a mărşăluit cu deosebită pompă spre port, unde, pe nava de război *Cavour*, îi aştepta Mussolini pentru o zi de manevre navale, urmată de o seară la operă. Momentul cel mai neplăcut al călătoriei Führerului a venit în acea seară, când, după operă, îmbrăcat cum era în costumul de seară, s-a găsit stând în faţa teatrului lângă un rege îmbrăcat în uniforma regală completă şi inspectând amândoi o gardă de onoare. Ridicându-şi braţul drept în salutul nazist, Hitler s-a văzut obligat să-şi strângă jiletca la piept cu stânga, în încercarea de a-şi ţine în frâu pulpanele. Aghiotantul lui avea să observe că arăta ca un chelner-şef depăşit de evenimente într-un

restaurant aglomerat.33

După întoarcerea la Roma pentru încă trei zile de manevre militare, operă, recepţii şi discursuri, grupul a plecat la Florenţa pentru ultima zi a vizitei. Peste 100.000 de bannere şi steaguri italiene şi naziste atârnau la ferestre şi se întindeau peste acoperişurile clădirilor, cu festoane florale peste tot. Alte lumini amplificau iluminarea oraşului. De-a lungul străzilor, se aliniau optsprezece mii de miliţieni fascişti, trei regimente de infanterie, sute de poliţişti, din Florenţa şi din Roma, şi o mie cinci sute de carabinieri aduşi din toată ţara. Timp de trei săptămâni, poliţia verificase documentele tuturor celor care intrau în oraş cu maşina. La cea mai mică suspiciune de neloialitate, se proceda la arestări preventive. Conform consulului general al Statelor Unite, „mulţi evrei au fost forţaţi sau «sfătuiţi» să plece din Florenţa pe durata vizitei”.34

Maşina lui Hitler, urmată de cea a lui Mussolini, a pornit într-o procesiune triumfală pe străzile oraşului împodobit cu zvastici. După o demonstraţie în maiestuoasa Piazza della Signoria, unde o mulţime uriaşă i-a aclamat pe cei doi dictatori, Hitler l-a forţat pe reticentul Duce să-l ducă într-un tur al galeriilor de artă Uffizi.35 La gară, pe când Hitler se pregătea să plece, cei doi bărbaţi şi-au luat la revedere călduros. „Acum nicio forţă, nu ne mai poate despărţi” a declarat Ducele. Ochii Führerului i s-au umplut de lacrimi.36

Rămâne o chestiune controversată cea

referitoare la cât de entuziasmaţi erau italienii de vizita Führerului. Raportul pe care l-a trimis la Washington William Phillips, ambasadorul american la Roma, compara uralele entuziaste pentru Mussolini cu „salutările mai puţin entuziaste oferite lui Hitler”. Şi totuşi, conchidea el, Mussolini îşi atinsese obiectivul, pentru că Hitler a rămas încântat de vizita sa, impresionat mai ales de ruinele antice ale Romei.37

În timp ce Mussolini şi Hitler îşi declarau admiraţia reciprocă în faţa a sute de mii de italieni înflăcăraţi, papa fierbea. La câteva zile după vizită, i-a spus ambasadorului francez Charles-Roux că cel mai mult îl deranja scala colosală a tributului pe care Mussolini i-l adusese lui Hitler, care, spunea papa, era gestul de servitute supremă al Italiei faţă de Führer.38 *L'Osservatore Romano* a făcut tot ce a putut să ignore vizita. *La Civiltà cattolica* a oferit o prezentare lacunară, încheind pe o notă sumbră: măreţia festivităţilor oficiale nu putea ascunde dezamăgirea credinciosului catolic. Şeful unei naţiuni care număra douăzeci şi şapte de milioane de catolici călătorise la Roma. Şi totuşi, „nu-l salutase pe cel care este iubit de acele milioane de catolici ca tată şi păstor suprem al sufletelor lor şi venerat ca vicar al lui Iisus Cristos pe pământ”. Rezultatul, din perspectiva publicaţiei *La Civiltà cattolica*, era „o absenţă gravă, o separaţie” care redusese enorm valoarea acestei vizite.39

Acest punct de vedere nu era împărtăşit de întregul cler catolic. Nepăsători faţă de avertismentul papei, mulţi nu şi-au putut stăpâni

entuziasmul pentru procesiunea triumfală a dictatorilor. Acesta a fost cazul în dioceza Orte, pe linia de tren dintre Roma şi Florenţa. Preoţii parohiali s-au alăturat festivităţilor, împodobindu-şi sutanele negre cu medalii militare pe care le obţinuseră în Marele Război. Cunoscând profunzimea credinţei fasciste a franciscanilor locali, episcopul de Orte avusese grijă să le ordone să nu participe. Dar în ziua în care Hitler a trecut prin zonă, nu numai că şi-au acoperit în întregime mănăstirea cu drapele italiene şi naziste, dar şi-au decorat chiar şi clopotniţa cu zvastici. Şi ca lucrurile să fie şi mai grave, călugării au poziţionat sutele de copii înscrişi la şcoala lor de-a lungul liniei de tren. La trecerea garniturii, călugării şi-au dirijat micuţii să scandeze: „Viva Mussolini! Viva Hitler!” 40

CAPITOLUL 22

O misiune surprinzătoare în timp ce se afla într-o vizită la Roma, în luna iunie a anului 1938, John LaFarge, un preot iezuit american în vârstă de cincizeci şi opt de ani, a fost surprins să primească un mesaj prin care papa Pius al XI-lea îi transmitea că doreşte să-l vadă la castelul Gandolfo. Avea să fie şi mai surprins de ceea ce urma a-i spune papa.

La sosirea la reşedinţa de vară a papei, LaFarge a fost escortat într-un patio unde papa tocmai se întorsese dintr-o plimbare. Bastonul alb se odihnea pe o lespede aflată în spatele lui. Papa i-a spus lui LaFarge că dorise să discute cu el problema rasismului. Îl alesese pe el pentru că, a spus papa, volumul său recent, *Interracial Justice*”

\ era cea mai bună carte pe care o citise vreodată pe această temă.

Deşi în mare măsură necunoscut în cercurile Vaticanului, LaFarge era o prezenţă influentă în cadrul bisericii americane. Se născuse în Newport, Rhode Island, dintr-un tată artist proeminent, şi mama descendentă a lui Benjamin Franklin. LaFarge absolvise Harvardul în 1901 şi fusese hirotonit patru ani mai târziu. Au urmat cincisprezece ani petrecuţi în Maryland, slujind în principal congregaţiilor afro-americane. În 1926, LaFarge s-a alăturat personalului editorial al *Americii*, iar în 1934 a fondat Consiliul Catolic Interrasial, care avea ca obiectiv promovarea înţelegerii interrasiale. Trei ani mai târziu, a publicat cartea care l-a adus în atenţia papei.1

Odată aşezaţi, Pius al XI-lea i-a încredinţat preotului american o misiune şocantă. Acesta urma a creiona în secret o enciclică despre ceea ce papa considera a fi cele mai arzătoare probleme ale zilei, rasismul şi antisemitismul. Vizita lui Hitler la Roma, din luna precedentă, încă era vie în mintea papei, iar cuvintele prin care condamna glorificarea rasei în enciclica din 1937 nu i se mai păreau de ajuns pontifului. Medita de altfel la ideea unei noi enciclice, când a auzit că exact persoana care-i trebuia se afla în vizită la Roma. „Dumnezeu te-a trimis”, i-a spus Pius americanului buimăcit.

Când LaFarge şi-a exprimat îndoielile că se putea ridica la înălţimea sarcinii, papa a contracarat:

17 Spune pur şi simplu ce ai afirma dacă ai fi

papă.

Apoi Pius a continuat să reliefeze subiectele pe care dorea să le abordeze americanul şi principiile care urmau a-l ghida.

18 După reguli, a adăugat papa, ar fi trebuit mai întâi să prezint chestiunea părintelui Ledóchowski şi apoi să vorbesc cu tine; dar cred că nu vor fi probleme.

Papa nu era complet sincer aici, pentru că ştia că iezuitul general nu va fi de acord. Grăitor era faptul că papa păstrase secretă această problemă faţă de cardinalul Pacelli şi de întregul secretariat al oficiului de stat. Şi nici nu se consultase cu diversele departamente ale Vaticanului ai căror experţi schiţau în mod normal enciclicele papale.

19 Pontiful a înnebunit, a remarcat Ledóchowski, în engleză, după ce s-a întâlnit cu Pius în duminica următoare şi a aflat despre sarcina pe care i-o dăduse iezuitului american.2

A doua zi, Ledóchowski s-a întâlnit cu LaFarge. Profitând de anxietatea americanului – „Sunt pur şi simplu uluit... Stânca Sfântului Petru a căzut pe capul meu”, i se confesa LaFarge unui prieten – Ledóchowski i-a sugerat că ar fi util ajutorul a doi iezuiţi mai experimentaţi.

Câteva zile mai târziu, când LaFarge a ajuns la Paris, cei doi colegi i s-au alăturat. Toată vara prelaţii au lucrat la enciclica despre unitatea omenirii cunoscută sub numele *Humani generis unitas*. Dacă papa îl alesese pe LaFarge datorită activităţii sale împotriva rasismului în State, Ledóchowski îi alesese pe cei doi confraţi –

germanul de patruzeci şi şase de ani, Gustav Gundiach, şi iezuitul francez de şaizeci şi nouă de ani, Gustave Dezbuquois – pentru motive foarte diferite. Pentru Ledóchowski, evreii erau inamicii Bisericii şi ai civilizaţiei europene şi ar fi făcut tot ce îi era cu putinţă pentru a-l împiedica pe papă să pună stavilă valului de antisemitism care cuprinsese Europa la acel moment. Gundiach şi Dezbuquois aveau experienţă în lucrul cu enciclicele papale, dar şi legături mai strânse cu Vaticanul. Sarcina lor era de a-l supraveghea pe LaFarge, a cărui lipsă de experienţă se resimţea acut.

Gustav Gundiach, profesor de filosofie morală la Universitatea Gregoriană din Roma, era unul dintre cei mai însemnaţi experţi iezuiţi pe problema evreilor. În 1930, autorizase introducerea în competenta enciclopedie de teologie catolică germană, *Lexicon für Theologie und Kirche**, a subiectului „antisemitism”. El făcea distincţia între două tipuri de antisemitism. Primul, care se ridica împotriva învăţămintelor bisericii, se împotrivea evreilor „pur şi simplu din cauza stranietăţii lor rasiale şi naţionale”. Cel de-al doilea, îmbrăţişat de Biserică, se opunea evreilor „datorită influenţei lor excesive şi nocive asupra segmentului iudaic al populaţiei”.3

În septembrie, cei trei oameni şi-au finalizat prima versiune şi i-au trimis-o lui Ledóchowski, presupunând că acesta o va trimite imediat papei. De fapt, au aflat ulterior că acesta trimisese o variantă mult scurtată lui Enrico Rosa. Rosa, pe atunci director *alta Civiltà cattolica*, era cel la

care apelase papa cu un deceniu în urmă pentru a-i explica disoluţia Prietenilor Israelului. Dar atitudinea lui Pius faţă de evrei evolua acum divergent faţă de cea a lui Rosa. Prin apelul său la LaFarge, papa se îndepărtase definitiv de fostul consilier. Şi totuşi, versiunea de enciclică se găsea acum pe biroul lui.

În pofida aparentei schimbări de optică a papei în legătură cu problema evreiască, nu făcuse nimic pentru a ţine în frâu curentul de venin antisemit publicat în ziarul lui Rosa. Cu Hitler terorizând evreii din Germania şi cu Austria, Ungaria, Polonia şi alte ţări europene introducând legi care să restricţioneze drepturile evreilor, publicaţia – cu paginile aprobate în avans de secretarul Vaticanului pentru departamentul de stat – insista asupra lor. În mai 1937, *La Civiltà cattolica* a publicat articolul „Problema evreiască şi Sionismul”, lăudând lucrarea „ilustrului autor catolic de origine engleză, Hilaire Belloc”, un antisemit notoriu. Articolul trecea la subiect chiar de la început: „Este evident că evreii constituie un element disruptiv datorită spiritului lor de dominaţie şi preponderenţei lor în mişcări revoluţionare”. Belloc, raporta ziarul, aprobator, compara iudaismul „cu un corp străin care produce iritaţie şi o reacţie în organismul în care a pătruns”. Giovanni Preziosi, fost preot şi fascist notabil, a fost încântat de peroraţia ziarului iezuit. De mult timp îl tot presa pe Mussolini să lanseze o campanie pentru protecţia Italiei catolice în faţa ameninţării evreieşti. Articolul din *La Civiltà cattolica*, îşi exprima zgomotos sentimentele

autorul, „era atât de perfect, încât mi-aş dori să-l prezint acelor italieni care, de dragul aurului evreiesc, neagă existenţa pericolului evreiesc”.4

Ziarul îşi oferea entuziastul sprijin faţă de propunerea lui Belloc ca guvernul să fi segregai evreii de populaţia creştină, mai bine reprezentată.5 îi acuza pe evrei că ar fi controlat atât finanţele, cât şi comunismul. Totul făcea parte din Jocul dublu” al evreimii de a face ca revoluţia să-şi „extindă stăpânirea în toată lumea”. Pentru că evreii, prin natura lor, căutau să conducă lumea, nu ar fi putut fi niciodată loiali ţării în care trăiau. De aceea erau cei mai entuziaşti susţinători ai francmasoneriei şi ai Ligii Naţiunilor. Pe scurt, relata textul verificat de Vatican, evreii încercau să-i reducă pe creştini la statutul de sclavi ai lor.6

În lunile premergătoare atacului lui Mussolini asupra evreilor, care a izbucnit în iulie, *La Civiltà cattolica* a continuat să avertizeze lumea catolică despre ameninţarea evreiască şi nevoia de a acţiona împotriva ei. În timp ce guvernul îi pregătea pe italieni pentru campania antievreiască ce urma cu un potop de cărţi antisemite, ziarul le trâmbiţa însemnătatea. În februarie 1938, o recenzie a unui astfel de volum, cartea lui Gino Sottochiesa, *Under Israel's Mask*[14], îl corecta pe autorul – descris ca un om „de o credinţă catolică indubitabilă” – pentru impresia sa greşită că ziarul chema numai la „caritate şi convertiri” în abordarea ameninţării evreieşti.

14 Publicată în Italia, în anul 1937, sub titlul Sotto La Maschera d'Israele, Sub masca Israelului (n.tr.)

Autorul iezuit nota că ziarul îndemnase demult guvernele să adopte măsuri care să protejeze catolicii împotriva evreilor.7

Iar *La Civiltà cattolica* nu era singura publicaţie. În lunile anterioare anunţării campaniei fasciste antisemite, o mare parte din presa catolică italiană solicita guvernului să treacă la acţiuni împotriva evreilor italieni. Deosebit de influent era *L'amico del clero* (*Prietenul* Cleruluij, publicaţia oficială a Asociaţiei Naţionale Italiene a Clerului romano-catolic, care număra 20.000 de preoţi printre membrii săi.

Un articol din primăvara lui 1938, scris de monseniorul Nazareno Orlandi, intitulat „The Jewish Invasion in Italy, t0066[15], începea cu obişnuita negaţie: „Nu suntem, şi nici nu putem fi în calitate de creştini, antisemiţi". Acesta continua explicând că, deşi antisemitismul „rasist" al naziştilor, bazat pe credinţa în puritatea sângelui, trebuia să fie respins, „antisemitismul defensiv" era nu numai legitim, ci şi necesar în bătălia împotriva „invaziei evreilor în politică, economie, jurnalism, cinema, morală şi întreaga viaţă publică". Deşi în Italia, avertiza autorul, mulţumită vigilenţei guvernului, lucrurile nu erau aşa de grave ca în alte părţi, „este sigur că multe dintre poziţiile de conducere din rândurile noastre sunt şi ele în mâinile evreilor, care ne-ar face probabil, dacă ar avea oportunitatea, ceea ce au făcut cu atât de mult succes altor naţiuni". Deşi înregistrările predicilor pe care milioanele de

15 Invazia evreiască şi în Italia (n.tr.)

italieni care participă la liturghia de duminică le aud din amvon sunt limitate, iar studiile aproape inexistente, ar fi de mirare să nu audă versiuni mascate ale acestor cumplite avertismente.8

La mijlocul lunii iulie, în timp ce LaFarge şi colegii lui îşi concepeau în secret enciclica la Paris, *La Civiltà cattolica* publica un articol lung şi entuziast despre recenta introducere a legislaţiei antisemite în Ungaria. După cum explica ziarul: „În Ungaria, evreii nu au nicio organizaţie angajată într-o acţiune comună sistematică. Solidaritatea instinctivă şi irepresibilă a naţiunii lor este suficientă pentru a-i asocia întru cauza comună a punerii în acţiune a setei lor de a domina lumea”. Şi astfel, conchidea articolul, antisemitismul catolicilor unguri nu era de tipul „vulgar, fanatic”, mult mai puţin „rasist”, ci „o mişcare de apărare a tradiţiilor naţionale şi a adevăratei libertăţi şi independenţe a poporului ungar”.9

*

* * *

Pe 14 iulie, Mussolini a demarat campania fascistă împotriva evreilor Italiei printr-o declaraţie despre rasă publicată într-unul dintre cotidianele de frunte ale Italiei. „Manifestul Savanţilor despre Rasă”, cum avea să fie numit, a pus bazele noii teorii rasiale a regimului fascist. Deşi semnatarii Manifestului erau o combinaţie de academicieni italieni renumiţi, dar şi obscuri, lucrarea era pregătită sub îndrumarea lui Mussolini însuşi şi realizată de un antropolog obscur, în vârstă de douăzeci şi cinci de ani, cu

numele de Guido Landra.10 Aceasta prezenta o serie de propuneri. Populaţia Italiei, se afirma, era „de origine ariană şi civilizaţia sa este ariană” şi exista cu adevărat „o rasă italiană pură”. Cu o nuanţă ameninţătoare, Manifestul proclama că „este timpul ca italienii să se proclame deschis a fi rasişti. Toată munca pe care a depus-o până acum regimul a fost, în esenţă, rasism”. Explicând că „problema rasismului în Italia ar trebui să fie tratată dintr-o perspectivă pur biologică”, adăuga rapid, chiar dacă incoerent, că „asta nu înseamnă totuşi să se introducă în Italia teoriile rasismului german”.11

Istoricii au dezbătut raţiunea pentru care Mussolini a ales să pună la cale o campanie împotriva evreilor italieni. În fond, ani de zile, evreica Margherita Sarfatti îi fusese iubită şi consilier de încredere.12 Câţiva dintre medicii de familie ai lui Mussolini erau evrei, ceea ce însemna că, după anunţarea campaniei „rasiale”, ar fi trebuit să-şi găsească un alt stomatolog.13 În plus, iniţial nu luase în serios pretenţiile de superioritate rasială ale naziştilor. În interviul din 1932 acordat evreului Emil Ludwig, Mussolini declarase că „nimic nu mă va face să cred că se poate demonstra existenţa în ziua de azi a raselor pure din punct de vedere biologic” 14, iar cuvintele sale avuseseră ecou.

Pentru numeroşi istorici, momentul ales pentru campania lui Mussolini, care debutase la doar două luni de la vizita lui Hitler la Roma, nu era o coincidenţă. Conform acestui punct de vedere, Hitler i-ar fi spus lui Mussolini, în timpul

acelei vizite, că dacă dorea cu adevărat să strângă alianţa cu Germania nazistă, trebuia să pună capăt singurului dezacord dintre cele două regimuri şi să declare război evreilor. Aceasta e prezentarea făcută de Dino Grandi, pe atunci ambasador în Marea Britanie. În reconstrucţia evenimentelor realizată de Grandi, Hitler a încercat să-l determine pe Mussolini să se alăture şi luptei sale împotriva Bisericii catolice. Ducele a refuzat, dar drept consolare s-a oferit să se asocieze campaniei antisemite a naziştilor.15

Există motive să ne îndoim de prezentarea lui Grandi, şi nu ultimul ar fi că a fost scrisă după război, când Grandi – care nu se numărase niciodată printre susţinătorii alianţei naziste – era nerăbdător să arunce vina greşelilor fascismului în cârca nazismului. Dar aceasta nu înseamnă că vizita lui Hitler nu ar fi avut nicio legătură cu declanşarea campaniei antisemite a lui Mussolini. Mussolini era nerăbdător să impresioneze conducerea nazistă şi fără îndoială considera că nimic nu i-ar plăcea mai mult lui Hitler decât folosirea ca ţintă a evreilor Italiei.16

La Civiltà cattolica, publicând textul Manifestului la sfârşitul lunii iulie, saluta cu uşurare declaraţia potrivit căreia rasismul Italiei ar trebui să fie „fundamental italian”. Totuşi, ziarul îşi exprima îngrijorarea că propunerile nu erau atât de clare pe cât şi-ar fi dorit să fie. Unii le-ar fi putut interpreta ca susţinând adorarea germană a sângelui, un concept care era contrar învăţămintelor catolice asupra universalităţii umanităţii. Ziarul nu comenta propunerea

Manifestului potrivit căruia „evreii ar trebui scoşi în afara rasei italiene”.17 Cotidianul Vaticanului, *L’Osservatore Romano*, raportând ştirile, cita fraza despre evrei, dar nu o comenta în niciun fel. Între timp, principalul cotidian catolic al Italiei, *L’Avvenire d’Italia*, era unul dintre numeroasele ziare care au republicat în totalitate sau parţial un articol de pe 17 iulie al unuia dintre membrii colectivului lui *La Civiltà cattolica*, în care Manifestul era comentat favorabil.18 Patru zile mai târziu, Raimondo Manzini, redactorul-şef al lui *L’A vvenire d’Italia*, îşi exprima sprijinul pentru „un rasism italian” în paginile ziarului său. Manzini va sluji ulterior, timp de optsprezece ani, ca redactor al *L’Osservatore Romano.19*

În după-amiaza zilei de 14 iulie, la numai câteva ore după publicarea Manifestului, un dispozitiv de ascultare al guvernului a surprins un telefon de la corespondentul Romei pentru ziarul Partidului Nazist, *Völkischer Beobachter*, în care relata Germaniei emoţionantele veşti. „Ca urmare a declaraţiei asupra problemei rasismului, socialismul naţional şi fascismul demonstrează că şi în acest domeniu sunt unite”. „Începând de astăzi, exploda ziaristul german, încă 140 de milioane de oameni îmbrăţişează aceeaşi *Weltanschauung*

[concepţie despre lume]66.20 A doua zi, ziarele germane relatau radiind de fericire veştile, exprimându-şi credinţa că Italia avea să-şi anunţe în curând propria legislaţie antisemită, urmând exemplul nazist.21

În culise s-au depus eforturi considerabile

pentru a se asigura un start bun campaniei antisemite. Mussolini a monitorizat îndeaproape acest proces, atribuind sarcina Ministerului Culturii Populare, care deţinea responsabilitatea propagandei regimului. Profesori cunoscuţi pentru simpatiile lor fasciste au fost solicitaţi să-şi adauge numele pe lista susţinătorilor campaniei, s-au organizat biblioteci dedicate literaturii rasiste şi s-a planificat realizarea unei arhive care includea 20.000 de fotografii rasiste. Un grup de cadre universitare fasciste a fost înrolat cu scopul de a scrie despre realitatea raselor, cu accent pe producerea materialelor pentru un public mai larg. De importanţă deosebită era lansarea unei noi reviste populare care să ilustreze teoriile rasiale. Aceasta urma a fi numită *La Difesa della Razza*, apărarea rasei.22

Anunţând necesitatea acţionării împotriva unei periculoase ameninţări evreieşti, Mussolini acorda în sfârşit atenţie avertismentelor pe care le primise din partea emisarilor papei, în special din partea părintelui Tacchi Venturi. Şi totuşi, existau semne că papa însuşi nu ar fi împărtăşit aceste puncte de vedere. Pius devenea din ce în ce mai conştient de faptul că principala ameninţare cu care se confrunta Europa nu venea de la evrei, ci de la nazişti.

Ducele avea motive să se îngrijoreze că papa se va opune adoptării rasismului german. De asemenea, avea şi motive să creadă că-l putea împiedica pe acesta să se pronunţe deschis împotriva lui. Dacă şi-ar fi menţinut poziţia cu fermitate şi şi-ar fi demarcat tipul de rasism de cel

al naziştilor, considera Mussolini, papa ar fi bătut în retragere în cele din urmă. Eforturile depuse pentru a delimita rasismul fascist de cel nazist explică vorbele în doi peri din Manifestul rasial. Distincţia era importantă şi pentru Mussolini, pentru că nimic nu-l înfuria mai tare decât să fie acuzat că l-ar fi copiat pe Hitler.

De asemenea, Mussolini ştia că, deşi papa se opunea ideologiei rasiale germane, perspectiva sa asupra politicii de stat, care avea ca obiectiv limitarea drepturilor evreilor, era mult mai neclară, într-adevăr, Ducele conta pe folosirea avertismentelor Bisericii la adresa ameninţării evreieşti pentru a genera sprijin popular pentru propria campanie antisemită.

Şi mai presus de toate, conştientiza cât de mult depindea papa de el în legătură cu favorurile de care se bucura Biserica. Unele dintre acestea, inclusiv încercarea Bisericii de a-l influenţa pe Hitler, ridicau probleme majore. Altele, cum ar fi ajutorul oferit regimului în împiedicarea publicării cărţilor pe care Pius al XI-lea le găsea ofensatoare, erau mai minore, dar importante pentru papă. Un astfel de caz îi era probabil cât se poate de proaspăt în minte papei.

La sfârşitul lui mai, Pius aflase că o nouă biografie a lui Cesare Borgia era în curs de comercializare la standurile de ziare, în foiletoane ilustrate, ieftine.23 Borgia nu era un subiect pe care Vaticanul să ardă de nerăbdare să-l exploreze. Născut în 1475, cardinal la vârsta de optsprezece ani, Borgia a avut şansa de a avea un tată care era papă, Alexandru al VI-lea. Renunţând

la poziţia de cardinal când încă nu împlinise douăzeci şi cinci de ani, Borgia devine conducător militar, are doi copii cu soţia sa şi mulţi alţii cu alte femei.24 Papa i-a trimis vorbă lui Ciano că doreşte să fie distruse toate exemplarele biografiei.25

Galeazzo Ciano

Ginerele lui Mussolini a ordonat stoparea publicării fasciculelor. Guvernul a permis publicarea biografiei sub forma unui volum unic, greoi, ceea ce îi reducea dramatic numărul de cititori.26 Şi totuşi, în pofida asigurărilor lui Ciano, Vaticanul a aflat curând că foiletoanele populare încă erau la vânzare. Nunţiul, la instrucţiunile papei, a solicitat o întrunire cu ministrul italian, care a avut loc pe 13 iunie.

Indignat că nu-i fusese executat ordinul, Ciano a pus mâna pe telefon, în timp ce nunţiul şedea pe scaun în faţa lui, şi l-a sunat pe ministrul adjunct al Ministerului Culturii Populare, care însă

era plecat din oraş.

20 Rizzoli [Angelo Rizzoli, editorul] este persoana cea mai antiitaliană, antifascistă, anticatolică imaginabilă, i-a spus Ciano. Iar cartea, a continuat el, este o „speculaţie sumbră, pusă la cale de evrei”.

Borgongini îi spusese lui Ciano că autorul biografiei, Gustav Sacerdote, era evreu. Rizzoli avea nevoie de o lecţie.

21 Pune-i piciorul pe gât, îl instrui Ciano, şi pocneşte-l de să nu te mai uite niciodată.27

La o săptămână după întrunire, Ciano i-a dat de înţeles nunţiului nu numai că foiletoanele populare ale biografiei lui Cesare Borgia fuseseră interzise, ba chiar şi cartea. În săptămâna următoare, cardinalul Pacelli a scris o notă de mulţumire.28

Cât despre Rizzoli, acesta a supravieţuit şi a continuat să creeze un imperiu editorial şi de librării. Şi nu avea să fie ultima dată când va fi intrat în conflict cu Vaticanul. În anii postbelici a devenit producător de film. Filmul său din 1960, *La Dolce Vita*, având-l ca regizor pe Fellini, a fost criticat *del'Osservatore Romano*, fiind şi interzis în Italia.

*

* * *

Sub mâna grea a lui Achille Starace, campania lui Mussolini de a demonstra puterea regimului era în plin avânt. Din 30 iunie până în 2 iulie, dictatorul a prezidat evenimente sportive de rezonanţă cu scopul de a demonstra spiritul întreprinzător şi robusteţea conducerii Partidului

Fascist. Chemaţi la Roma, conducătorii din provincie ai Partidului au luat parte la o serie de „teste”. Acestea mergeau de la cele ridicole – rubiconzii potentaţi ai regimului fascist încercând să sară peste cai falşi din lemn – până la cele periculoase – forţaţi fiind să sară peste garduri făcute din baionete dispuse vertical. Ambasadorul american a raportat bizarul eveniment secretarului de stat al SUA. Descriindu-i activităţile zilei, îşi reaminti că, sub privirile lui Mussolini, „doi competitori nu au reuşit să depăşească gardul de baionete, rezultatele fiind oarecum inconfortabile”. Ziarele italiene au prezentat o fotografie a curajosului Achille Starace sărind cu capul înainte printr-un cerc în flăcări.29

Pe lângă preocuparea de a întări poporul italian, Mussolini era distras şi de probleme sufleteşti. Clara Petacci era din ce în ce mai bănuitoare şi mai înclinată spre crize de gelozie. În pofida obiceiului acesteia de a înnopta în apartamentul din palatul Venezia, Ducele continua să-şi aranjeze scurte rendez-vous-uri cu unele dintre iubitele mai vechi. Clara îi făcea reproşuri furibunde şi, în efortul constant de a o calma, Mussolini o suna de mai multe ori pe zi. Mare parte din luna iulie, Ducele s-a furişat aproape zilnic cu Clara pe plaja de la Ostia, plecând la primele ore ale dimineţii şi revenind abia după-amiaza.30

Ginerele Ducelui era însărcinat să contracareze efectele negative ale nou-anunţatei campanii rasiale. Pe 20 iulie, acesta l-a trimis pe

ambasadorul italian la Vatican să afle care sunt reacţiile papei.

— Este adevărat, l-a întrebat ambasadorul italian pe cardinalul Pacelli, că papa se gândeşte să adopte contramăsuri împotriva campaniei antiisraeliene planificate de guvernul regal?

Pacelli a evitat să se angajeze. Papa, a spus el, nu îi zisese nimic despre niciun plan de discutat pe acest subiect. Pacelli personal nu se opunea campaniei antisemite.

Îngrijorarea ambasadorului fusese declanşată de comentariile pe care le făcuse papa cu două zile înainte în faţa unui grup de călugăriţe, deplângând încă o dată „naţionalismul exagerat”. Ambasadorul l-a întrebat pe Pacelli la ce se referise papa cu această frază. Unele dintre comentariile papei, a insistat el, ar fi putut fi interpretate ca fiind împotriva noii politici rasiale a guvernului.

Pacelli s-a grăbit să-l asigure că papa nu avea astfel de intenţii, că observaţiile se refereau în principal la catolicii din alte ţări, avertizându-i să nu se identifice prea puternic cu ideologiile naţionaliste de acolo.

Schimbând puţin subiectul, Pignatti a susţinut că doctrina catolică trebuie să recunoască existenţa raselor. Pacelli i-a răspuns indirect, exprimându-şi îngrijorarea majoră faţă de rezultatul final al noii politici rasiale a regimului fascist. Legea canonică, a spus secretarul de stat, este foarte clară atunci când precizează că persoanele care au fost botezate trebuie considerate catolice. Indiferent ce politici

antisemite planificase Mussolini, era crucial să şi le limiteze la cei care erau cu adevărat evrei.31

Şase zile mai târziu, Pignatti s-a întâlnit cu Pius la castelul Gandolfo pentru a discuta proaspăt anunţata campanie rasială. Monseniorul Pucci, unul dintre informatorii cei mai bine plasaţi de la Vatican ai lui Mussolini, îi prezentase recent lui Pignatti un raport de două pagini asupra stării de sănătate a papei. Deşi slăbit, acesta îşi recuperase o mare parte din putere. Încă purta ciorapi elastici ca să-i amelioreze durerea de picioare, dar nu mai avea nevoie de masaje zilnice. Deşi medicul personal venea cu maşina de la Roma în fiecare zi pentru a-l consulta, acesta nu mai considera că e nevoie să-şi petreacă şi nopţile acolo, ca în vara precedentă. Papa nu-şi făcea iluzii că va trăi foarte mult, dar îşi dorea să moară la lucru.32

Pignatti a fost mulţumit de întrevedere. L-a dojenit delicat pe pontif pentru cuvintele rostite în faţa călugăriţelor pe 18 iulie, în care condamna „naţionalismul exagerat”, spunându-i că observaţiile puteau fi interpretate greşit. Ca răspuns, papa a reprodus explicaţia lui Pacelli. Nu se referise la Italia.

Pontiful a profitat de vizita ambasadorului pentru a-şi exprima la rândul lui nemulţumirea. Primea de ceva timp rapoarte îngrijorătoare care sugerau că guvernul italian oferea tratament privilegiat protestanţilor din zonele italiene din Africa Răsăriteană. Nu numai că asta era o situaţie periculoasă pentru catolicism, i-a spus el lui Pignatti, dar era în acelaşi timp şi pentru Italia.

Protestanţii, susţinea papa, acţionau ca agenţi britanici în Africa.33 Papa a continuat cu o altă problemă care îi stăruia în minte. Era preocupat de recentele acuzaţii potrivit cărora Acţiunea Catolică ar fi fost implicată în politică.

22 Mă rog lui Dumnezeu în fiecare zi, a spus papa, ca signor Mussolini să nu se atingă de Acţiunea Catolică. După care a adăugat: poţi obţine orice atât timp cât nu ataci Acţiunea Catolică.34

Ignorând avertismentele lui Pignatti, Pius al XI-lea şi-a continuat atacurile împotriva „naţionalismului exagerat”. La o săptămână după întâlnirea cu ambasadorul italian, în remarcile făcute în faţa unei adunări de două sute de studenţi la Colegiul Pontifical al Propagării Credinţei din Roma, şi-a ascuţit criticile şi mai mult. Acum nimeni nu se mai putea îndoi că se referea la Mussolini. Nu există decât o singură mare rasă, le-a spus studenţilor. După care a adăugat: „Ne putem întreba de ce Italia, din nefericire, a simţit nevoia să imite Germania”.35

Papa şi-a rezervat cele mai pătrunzătoare cuvinte pentru apărarea mult iubitei sale Acţiuni Catolice.

23 Te avertizez, a spus el cu referire clară la Mussolini, să nu te atingi de Acţiunea Catolică şi te rog spre binele tău, pentru că acela care loveşte în Acţiunea Catolică loveşte în papă, iar cel care loveşte în papă moare.

Înfuriat mai presus de toate de acuzaţia că l-ar imita pe Hitler, Mussolini a ordonat ca niciun ziar italian să nu publice discursul papei.36 Ciano

i-a spus nunţiului că, dacă papa va continua cu astfel de atacuri, va da naştere unui conflict major.

24 I-am vorbit foarte clar lui Borgongini, şi-a amintit Ciano. I-am explicat perspectivele şi obiectivele rasismului nostru.

Ciano a fost mulţumit de răspunsul nunţiului.

25 Mi-a părut a fi convins. Şi s-a dovedit a fi un fervent antisemit.

Papa, a explicat nunţiul, dorise doar să se asigure că rasismul italian rămânea în nişte limite acceptabile.37

Pe 31 iulie, Pignatti, ambasadorul italian, s-a întâlnit cu cardinalul Pacelli să discute remarcile nepotrivite ale papei. Cardinalul a încercat să se scuze. Înţelegea, a spus el, că dacă papa îşi continua criticile, nu se mai putea aştepta să păstreze colaborarea productivă cu regimul de care Biserica se bucurase până atunci. Cardinalul i-a promis să-i prezinte papei îngrijorarea lui Mussolini, deşi şi-a manifestat îndoiala că acesta va acorda vreo atenţie sfatului secretarului său de stat.38

26 Colaborarea era uneori dificilă, avea să-i spună ulterior Pacelli cardinalului Verdier, arhiepiscopul de Paris, explicându-i relaţia sa cu Pius al XI-lea. Papa nu asculta de nimeni, nici chiar de secretarul său de stat, ori aşa lăsa impresia. Natura mea afectuoasă avea de suferit, a mărturisit Pacelli, dar ştiam că ţine la mine şi acest gând mă consola.

Ambasadorul Bonifacio Pignatti (dreapta), cu Galeazzo Ciano, mai 1939

Ulterior, i-a oferit lui Verdier un alt exemplu din această relaţie uneori tensionată. Odată, i-a spus Pacelli, s-a simţit atât de copleşit de emoţii, încât, fără să-şi dea seama, a lovit „aproape violent” cu pumnii în biroul papei, spunându-i pontifului că nu mai putea continua să fie secretarul lui de stat.

27 în postul acesta nu mă simt împlinit şi sufăr.

Papa m-a privit cu răceală şi a rostit lent aceste cuvinte, pe care nu le voi uita nicicând, şi-a amintit Pacelli: „Avem o singură sarcină, tu şi cu mine, să facem politica binelui!” Pacelli s-a simţit mişcat:

28 Ce răspuns magnific!

Umilit de slăbiciunea pe care mi-o provocaseră nervii, am căzut în genunchi în faţa papei şi l-am implorat să mă ierte. Sfântul Părinte

m-a ridicat cu afecţiune şi m-a îmbrăţişat.

29 *Quelle tableau*![16], a remarcat Verdier, evocând în minte imaginea.39

Îngrijorat de daunele pe care papa le putea produce asupra campaniei antisemite, Pignatti s-a întors spre persoana care îl putea ajuta. Pe 4 august, a călătorit în sud, în peninsula Sorrento, unde părintele Ledóchowski se recupera după o boală, într-o reşedinţă iezuită.

30 M-am dus să-l văd pe iezuitul general, a explicat mai târziu Pignatti, pentru că în trecut… nu şi-a ascuns faţă de mine implacabila aversiune faţă de evrei, pe care îi considera originea tuturor relelor care lovesc Europa.

Ambasadorul a găsit în Ledóchowski cea mai înţelegătoare persoană cu putinţă faţă de cauza sa.

31 Părintele Rosa, a spus iezuitul general superior, mi-a comunicat că papa nu a înţeles. Boala l-a privat de capacităţile mentale. Este îngrozitor, dar asta e. Ledóchowski a continuat explicând că, pe perioada bolii, pontiful se rugase lui Dumnezeu să-i ia sufletul la El, dar „Domnul nu i-a ascultat rugăciunea şi, ca rezultat, Biserica astăzi trece printr-o criză serioasă”.

32 Pius, a continuat el, nu raţionează şi nu vrea să audă de argumente raţionale.

Cardinalul Pacelli era la capătul puterilor.

33 Papa nu-l mai ascultă ca odinioară. Îşi ascunde cu grijă planurile faţă de el şi nu-i spune nimic despre discursurile pe care urmează să le

16 Ce tablou! (în limba franceză, în original) (n.tr.)

ţină.

Cei din jurul pontifului, a raportat Ledóchowski, erau înspăimântaţi de ce s-ar putea întâmpla dacă starea i s-ar fi deteriorat şi mai mult.40 El l-a implorat pe ambasador să nu permită ca elucubraţiile papei să compromită relaţiile bune ale Bisericii cu regimul fascist.

Pignattti i-a răspuns că toate erau bune şi frumoase, dar între timp presa internaţională – în special cea din Franţa – profita de cuvintele papei, iar catolicii din întreaga lume le preluau, „necunoscând faptul că părintele tuturor credincioşilor este debilitat mintar6. Remarcile papei, s-a plâns Pignatti, „cauzau un val de ură împotriva Italiei, pe care o compromitea atât moral, cât şi material".

Ledóchowski era conştient de gravitatea situaţiei. După ce l-a pus pe ambasador să jure că va păstra secretul, i-a mărturisit:

— Pericolul este prea mare ca să nu facem orice e necesar pentru a găsi o soluţie.41

La ce tip de „soluţie" se gândea iezuitul general, nu este foarte clar. Ce este clar este că îşi va petrece următoarele luni făcând tot ce îi stătea în puteri ca să-l împiedice pe papă să denunţe politica rasială fascistă, să-i ofenseze pe nazişti sau să le dea speranţe evreilor.

CAPITOLUL 23

Înţelegerea secretă în iulie 1938, 40.000 de evrei din Austria au fost adunaţi şi plasaţi în „custodie protectoare". Franţa, răspunzând ameninţărilor germane, şi-a reafirmat hotărârea de a apăra Cehoslovacia. Germanii au răspuns

transferând trupe la graniţa cu Franţa, care au fost urmate în curând de o mobilizare militară totală.

În mijlocul acestui înspăimântător marş spre război, la începutul lunii august, guvernul italian a început să-şi pună în aplicare Manifestul rasial printr-o serie de legi antisemite. Prima îi expulza pe evreii născuţi în alte locuri decât Italia din şcolile italiene, împreună cu un scurt raport care informa cititorii despre această măsură, *La Civiltà cattolica* a publicat şi justificarea guvernului. Era remarcabil de asemănătoare celei utilizate de ziar în avertismentele anterioare despre ameninţarea evreiască: evreii nu ar putea fi niciodată loiali ţării în care trăiesc, pentru că ei se supun celorlalţi evrei; iudaismul se afla în spatele bolşevismului şi francmasoneriei; şi deşi numai unul dintr-o mie de italieni era evreu, evreii deţineau numeroase poziţii de nivel înalt. Iar asta era de netolerat.1

Pe 4 august 1938, papa l-a convocat pe Giovanni Montini. Cu câţiva ani înainte, îl demisese pe acesta din postul de capelan universitar naţional al Acţiunii Catolice într-un efort de a-l face fericit pe Mussolini. Recent decisese totuşi să-l reabiliteze pe Montini şi să-i dea unul dintre posturile de subsecretari ai lui Pacelli. Decizia urma să aibă implicaţii deosebite, pentru că Montini era acum pe un drum care avea să-l ducă, un sfert de secol mai târziu, spre scaunul Sfântului Petru. Pius dorea ca Montini să-i scrie o scrisoare lui

Mussolini în care să prezinte clar poziţia papei în legătură cu două subiecte de mare

interes: evreii şi Acţiunea Catolică.

În ziua următoare, Montini a predat varianta. Pius a citit-o cu atenţie. În problema evreilor, documentul preciza clar că papa nu avea nicio intenţie de a interveni în „responsabilitatea statului de a lua măsurile care se impun pentru a-şi apăra interesele legitime”. Dar adăuga speranţa că Mussolini nu va merge dincolo de ceea ce permite mila creştină. În privinţa problemei Acţiunii Catolice, pontiful şi-a exprimat alarma faţă de ameninţările de a-i exclude pe membrii Acţiunii din Partidul Fascist. Acţiunea Catolică, insista papa, nu se îndepărta de ţelurile ei pur religioase şi ca atare nu contravenea criteriilor de apartenenţă la Partidul Fascist.

Din nou, cardinalul Pacelli l-a convins pe papă să nu expedieze scrisoarea, făcându-şi griji că aceasta l-ar fi putut mânia pe Mussolini. În schimb, Tacchi Venturi i-a comunicat personal dictatorului opiniile papei.2

Cea mai recentă preocupare a papei în legătură cu Acţiunea Catolică îşi avea rădăcinile într-un raport pe care îl primise din oraşul nord-estic Bergamo. Fasciştii din partea locului atacaseră clubul local. Când cardinalul Pacelli a transmis plângerea ambasadorului italian, acesta nu şi-a putut ascunde indignarea: la ce se aştepta Vaticanul? Activiştii fascişti erau revoltaţi de criticile papei la adresa noii campanii rasiale. Erau de aşteptat chiar şi violenţe mai mari.3

Două zile mai târziu, cardinalul Pizzardo s-a întâlnit cu ambasadorul italian. Pizzardo era supărat de acuzele din presa fascistă potrivit

cărora el era cel care-l convinsese pe papă să denunţe rasismul. El l-a asigurat pe ambasador că nu vorbise niciodată cu papa despre această problemă. Când conversaţia s-a îndreptat spre tensiunile legate de Acţiunea Catolică, Pignatti a propus o soluţie. Dacă organizaţia renunţa la practica de a impune anumite reguli formale pentru obţinerea calităţii de membru, atunci acest lucru ar fi însemnat un pas mare înainte în atenuarea tensiunilor. Pizzardo nu şi-a asumat niciun angajament, spunând că papa este cel care avea să decidă. Ambasadorul l-a suspectat pe Pizzardo că ar fi încurajat apărarea organizaţiei de către papă. Şi ştia unde să caute ajutor. „Voi încerca să-l câştig ca aliat în această problemă pe cardinalul Pacelli, observa Pignatti în raportul asupra întrunirii, pentru că acesta, după cum ştie toată lumea, nu este nici în relaţii foarte bune cu cardinalul

Pizzardo, nici deosebit de înnebunit după Acţiunea Catolică, aşa cum este ea organizată astăzi.664

Mai multe dovezi despre izolarea papei au venit în aceeaşi săptămână, atunci când *La Civiltà cattolica* a publicat un articol măgulitor despre regim.5 Pignatti a fost încântat. Când era vorba de campania împotriva evreilor, i-a spus el lui Ciano, simpatiile iezuiţilor erau în mod clar îndreptate către Mussolini. Şi totuşi, a adăugat şi un avertisment. Ar fi fost mai bine dacă ziarele Italiei ar fi încetat să mai trâmbiţeze acest fapt. Iezuiţii nu-şi permiteau să fie portretizaţi ca opozanţi ai pontifului.6

Când Ciano i-a spus lui Mussolini că nu putea prezice reacţia ulterioară a papei, starea de spirit a Ducelui s-a schimbat brusc.

34 Nu-i subestimez puterile, a spus el, dar nici el nu trebuie să le subestimeze pe ale mele.

Oare papa nu învăţase lecţia pe care i-o predase cu şapte ani înainte în bătălia legată de Acţiunea Catolică?

35 Un semn de la mine, a avertizat Ducele, ar fi suficient să se dezlănţuie tot anticlericalismul acestei naţiuni.7

Ca şi în trecut, Roberto Farinacci, cel mai fascist dintre toţi fasciştii, era mai mult decât nerăbdător să-l ajute pe Mussolini să-l supună pe papă unor presiuni. În paginile ziarului său cu sediul în Cremona, *Il regime fascista*, l-a denunţat pe Pius al XI-lea pentru criticarea campaniei rasiale.8

Grăbindu-se să-i ia apărarea papei, episcopul Cremonei i-a trimis lui Farinacci o scrisoare lungă, în care explica faptul că pontiful nu avea nicio intenţie de a critica această campanie rasială a fasciştilor. Obiectând faţă de „rasism”, pontiful voia doar să condamne ideologia păgână pe care naziştii o adoptaseră. „Şi când un scriitor catolic a susţinut că Acţiunea Catolică italiană nu putea, din principiu, să accepte rasismul, se referea numai la rasismul german. Nu vorbea despre un rasism italian”. Papa, a insistat episcopul, nu condamna sub nicio formă o apărare sănătoasă a rasei italiene împotriva pericolului reprezentat de evreii Italiei.

Dacă oamenii au fost induşi în eroare şi

credeau că papa şi Biserica se opun campaniei rasiale nou lansate, susţinea episcopul, atunci aceasta era numai din cauză că „antifasciştii şi evreii aveau un interes în a răstălmăci înţelesul cuvintelor papei ca să slujească antifascismului lor”.9

Farinacci i-a răspuns episcopului în ziarul lui. Lansând noi campanii antisemite, a explicat el, Mussolini nu făcea decât să respecte învăţăturile Bisericii. „Evreii, legaţi într-o Internaţională bine organizată, s-au declarat pe tot globul antisfascişti şi prin urmare atât antiitalieni, cât şi anticatolici. Dacă acest pontif are slăbiciuni filosemite, nu putem nega că papii dinaintea lui erau precursorii fascismului în abordarea problemei rasiale. Chiar şi astăzi, vă pot asigura că, faţă de această problemă, numeroşi cardinali nu împărtăşesc atitudinea papei şi a ziarului *L Osservatore Romano*”. *10*

Pe când Farinacci sufla în foc, Pius al XI-lea decidea să se întoarcă din nou spre Tacchi Venturi pentru a parafa o înţelegere, aşa cum procedase şi în criza anterioară legată de Acţiunea Catolică. Când iezuitul s-a întâlnit cu Ducele pe 8 august, avea cu el un memoriu care cuprindea îngrijorările papei, pe care l-a citit cu voce tare, şi apoi i l-a lăsat dictatorului.

Memoriul se concentra pe două probleme „foarte grave” care-l supăraseră tare pe papă. Prima era situaţia „dureroasă” în care se găsea Acţiunea Catolică. Presa italiană era plină de calomnii având ca obiect organizaţia şi, în unele zone, nu numai liderii, ci şi membrii de rând se

expuneau riscului de a fi hărţuiţi. În multe părţi din ţară, se plângea papa, membrilor Partidului Fascist li se spunea că trebuie să renunţe la apartenenţa la Acţiunea Catolică dacă doreau să rămână în partid. „Spune-i, i-a scris papa lui Tacchi Venturi, că la fel ca-n zilele neliniştitoare ale lui iulie 1931, acum, după şapte ani, te trimitem din nou la el ca reprezentant de încredere al nostru cu convingerea deplină că va înţelege corect şi mesajul tău, şi pe al celui care te trimite”. Dacă Mussolini considera că ar fi util, a adăugat papa, era dispus să se întâlnească personal cu el pentru a găsi o soluţie.

Cea de-a doua problemă „dureroasă” prezentată în memoriu se referea la „chestiunea evreiască”. „Recunoaştem, spunea papa, că depinde de guvernul naţiunii să ia acele măsuri oportune în această problemă în vederea apărării intereselor sale legitime şi este în intenţia noastră să nu intervenim în aceste măsuri”. Şi totuşi, adăuga papa, se simţea dator să apeleze la „simţul creştin” al lui Mussolini şi să-l avertizeze „împotriva oricăror tipuri de măsuri care sunt inumane şi necreştine”. Apoi se adresa problemei evreilor convertiţi şi a evreilor care, cu dispensa Bisericii, se căsătoreau cu catolici. Papa îi reamintea lui Mussolini că, prin concordat, Legea Canonului era singura în măsură să determine dacă aceste căsătorii sunt valide şi că nu trebuia să facă nimic care să impieteze asupra acestui drept.

Papa îşi încheia apelul către dictator amintindu-i că, deşi era adevărat că Biserica şi

papii din domeniile peste care au guvernat „au avut grijă să-i ţină în frâu pe copiii lui Israel şi să ia măsuri de protecţie împotriva relelor făptuite de aceştia”, nu i-au tratat nedrept niciodată. Deşi liturghia din vinerea Paştelui îi numea pe evrei „perfizi”, observa Pius, papii nu uitaseră nicio clipă că Iisus Cristos, Mântuitorul lumii, se trăgea din evrei”.

Tacchi Venturi i-a împărtăşit lui Mussolini toate acestea şi a revenit cu răspunsul dictatorului. Pius l-a trimis pe iezuit înapoi la Duce în seara de vineri, 12 august, cu un alt memoriu în care îşi exprima gândurile. De această dată, Tacchi Venturi s-a mulţumit să-i înmâneze lui Mussolini textul papei, să-l citească, înainte de a începe discuţia. Papa fusese fericit să audă că Mussolini nu avea nicio intenţie de a lua măsuri împotriva Acţiunii Catolice, atât timp cât se menţinea între limitele prestabilite. „A fost mulţumit să remarce moderaţia şi spiritul de rezonabilitate cu care susţineţi că veţi proceda în chestiunea israeliţilor”. Alte câteva paragrafe ale notei papale nu-i mai menţionau pe evrei, concentrându-se în totalitate pe preocupările legate de Acţiunea Catolică. Papa îşi exprima speranţa în realizarea unui nou acord care să ducă la încheierea paşnică a disputei legate de Acţiunea Catolică, dar menţiona şi că aceasta s-ar putea întâmpla numai dacă Mussolini îşi asuma anumite acţiuni. Şi aici enumera trei cereri. Conducătorul anticlerical din Bergamo al Partidului Fascist trebuia îndepărtat. Acei membri ai Acţiunii Catolice care fuseseră daţi afară din Partidul

Fascist trebuiau reprimiţi în rândurile lui. Cei care îşi pierduseră posturile din guvernământ din cauza activităţilor lor în cadrul Acţiunii Catolice trebuiau să şi le recapete.

„Fără aceste preliminarii, conchise Tacchi Venturi, cred, Duce, că discuţiile noastre calme nu vor avea, spre marea mea durere, acelaşi rezultat fericit precum cele din august 1931”. Şi încheia amintindu-i lui Mussolini cât de valoroasă a fost susţinerea Bisericii pentru el, „nefiind chiar cel mai irelevant motiv pentru victoria Italiei în Etiopia”. Atât de crucial a fost sprijinul Vaticanului pentru regimul fascist, a argumentat emisarul papei, încât „toate forţele antifascismului cosmopolitan, fie ele pământeşti, fie diavoleşti”, ar face orice să-i pună capăt.12

Se împlinea aproape o lună de la anunţarea noii doctrine rasiale. Deşi evreii de pretutindeni erau anxioşi, extrem de anxioşi faţă de ceea ce avea să urmeze, încă aveau speranţe că poziţionarea antisemită va rămâne fără urmări practice. Cei 46.000 de evrei ai Italiei locuiau în mare majoritate în oraşe din nord şi din centru. De departe cea mai mare comunitate exista în Roma, cu 11.000 de membri, urmată de Milano, cu aproape 7.000, şi de Trieste, oraşul port din nord-est, cu aproape 5.000. Evreii erau de departe mai şcoliţi decât marea populaţie şi, în timp ce jumătate din populaţia italiană era formată din fermieri, era greu să găseşti un evreu care să cultive pământul. Şi totuşi evreii Italiei erau departe de a fi toţi înstăriţi. Categoria lor ocupaţională cea mai largă era listată la capitolul

„comerţ”, ea incluzând pe oricine, de la vânzătorii săraci de pe stradă la comercianţii prosperi. Comunitatea evreiască din Roma era departe de a fi bogată. Mulţi dintre membrii acesteia depindeau de caritatea evreiască pentru supravieţuire.13

Din nefericire pentru evreii din Italia – săraci sau bogaţi – Mussolini era cât se poate de hotărât să-şi traducă retorica rasială în practică. Şi totuşi, ştia că nu va fi uşor să genereze entuziasm pentru o cruciadă antisemită, care venea ca o surpriză totală pentru mulţi italieni. Dacă papa i s-ar fi opus public, campania sa putea fi serios subminată.

„Trei puncte ale unui Acord mulţumitor încheiat în seara zilei de 16 august 1938, între Excelenţa Sa Onorabilul Mussolini şi părintele Tacchi Venturi ŞI, pentru restaurarea bunei armonii între Sfântul Scaun şi guvernul italian care a fost tulburată în ultimele săptămâni”. Acesta era titlul documentului de trei pagini, dactilografiat, pe care reprezentantul iezuit l-a trimis a doua zi cardinalului Pacelli. Mussolini dictase textul, iar Tacchi Venturi îl scrisese. Termenii reflectau îndeaproape punctele pe care papa le propusese Ducelui cu numai o săptămână în urmă.

Dintre cele trei puncte ale acordului, primul se referea la evrei, iar celelalte două, la Acţiunea Catolică. Punctul doi prezenta angajamentul prin care Acţiunii Catolice i se permitea să-şi continue activităţile fără a fi deranjată, iar acei membri care îşi pierduseră calitatea de membru al Partidului Fascist urmau să şi-o recapete. La

punctul trei, Mussolini îşi manifesta acordul faţă de cererea papei de a-l demite pe liderul partidului din Bergamo.

La rândul său, Tacchi Venturi a înregistrat acordul la care ajunsese cu Mussolini despre tratamentul evreilor, care apărea la punctul unu, sub titlul „Problema rasismului şi iudaismului" Mussolini se angaja ca noile legi antievreieşti să nu fie mai aspre, decât cele pe care papii înşişi le impuseseră de secole evreilor. De fapt, unele dintre restricţiile impuse în statele papale urmau a fi excluse. Textul preciza:

„În privinţa evreilor, nu vor fi reintroduse căciuliţele – indiferent de culoare, nici ghetourile, cu atât mai puţin să le fie confiscate bunurile. Într-un cuvânt, evreii pot fi siguri că nu vor fi supuşi la tratamente mai rele decât cele la care au fost supuşi secole de-a rândul de către papii care i-au găzduit în Cetatea Eternă şi pe pământurile domeniului lor temporal".

Acesta era visul iezuiţilor de la *La Civiltà cattolica*, unul pe care îl împărtăşeau şi Tacchi Venturi, şi iezuitul general superior. În sfârşit, evreii urmau a fi supuşi unor restricţii care aveau ca obiectiv protejarea societăţii creştine de influenţa lor nocivă. Ziarul neoficial al Vaticanului solicita de decenii aceste măsuri de la guvernele Europei.

În schimbul promisiunii lui Mussolini de a rămâne în graniţele restricţiilor susţinute de Biserică în ceea ce priveşte evreii, Sfântul Scaun urma a fi de acord să nu critice legile antisemite care avea să fie promulgate, după cum statua al

treilea şi ultimul paragraf al secţiunii:

„Acestea fiind spuse [adică faptul că restricţiile asupra evreilor nu vor fi mai aspre decât cele impuse în statele papale], dorinţa puternică a Onorabilului Şef al Guvernului este ca presa catolică, predicatorii, oratorii catolici şi alţii asemenea să se abţină de la a discuta acest subiect în public. Sfântul Scaun şi Sfântul Pontif însuşi nu duc lipsă de modalităţi pentru a ajunge la o înţelegere directă cu Mussolini prin mijloace particulare şi de a-i aduce la cunoştinţă aceste observaţii considerate a fi oportune pentru cea mai bună soluţie a acestei delicate chestiuni”. 14

Tacchi Venturi era mulţumit. Acordul amintea şi de ultima dată când papa şi Mussolini îşi adresaseră ameninţări unul altuia, în 1931. Şi atunci o ruptură păruse periculos de aproape. După ce alţii eşuaseră, fusese chemat el şi negociase o înţelegere amiabilă cu Mussolini, semnând din partea papei. Şi de data aceasta, ameninţarea fascistă împotriva Acţiunii Catolice fusese înlăturată.

În aceeaşi săptămână, ziarul Vaticanului cântărea nevoia unei acţiuni guvernamentale împotriva evreilor. *L Osservatore Romano* reamintea că, de-a lungul secolelor, papii restrânseseră drepturile evreilor pentru a-i proteja pe creştini. Într-un pasaj care urma să fie preluat de ziarele de pe teritoriul Italiei, ziarul Vaticanului explica faptul că, deşi papii au arătat întotdeauna compasiune în relaţia cu evreii, aceasta nu trebuie înţeleasă greşit:

Dar, ca să lămurim lucrurile, aceasta nu

înseamnă că evreii pot abuza de ospitalitatea ţărilor creştine. Împreună cu măsurile de producţie erau stabilite şi anumite restricţii şi persecuţii în ceea ce îi priveşte. Legislatorul civil era în acord cu Biserica asupra acestui aspect… în timp ce creştinilor le era interzis să-i oblige pe evrei să îmbrăţişeze religia catolică, să le atace sinagogile, să le tulbure sabatul şi zilele de sărbătoare, şi evreilor, pe de altă parte, le era interzis să deţină un post public, civil sau militar, iar această interdicţie era extinsă şi la fiii evreilor convertiţi. Aceste precauţii erau asociate şi activităţilor profesionale, profesoratul şi chiar şi comerţul.15

Cotidianul Vaticanului oferea un plan al legilor antisemite pe care Mussolini avea să înceapă să le pună în act cu nici trei săptămâni mai târziu.

În dimineaţa de joi, 18 august, Tacchi Venturi s-a dus la castelul Gandolfo să-i prezinte acordul papei. Trebuia să se poarte cu multă grijă cu pontiful. Din experienţa lui recentă ştia că, deşi mânia papei se putea manifesta în orice moment, dacă avea suficient timp, putea găsi o modalitate de a-l convinge, sau măcar de a se asigura că nu va fi împotrivă.

După cum s-a demonstrat ulterior, avea motive întemeiate pentru a se teme de reacţia papei. Când Tardini li s-a alăturat în biroul papei la câteva minute după ora 11, a simţit imediat tensiunea. Ceva nu era în regulă, dar nu ştia ce anume.

Pe drumul de întoarcere spre Vatican, Tacchi

Venturi i-a arătat acordul şi i-a spus că papa era supărat în legătură cu primul dintre cele trei puncte, cel care se referea la evrei.

— Quidquid recipitur pro modum recipientis recipitur, spuse Tacchi Venturi.

Fraza, identificată cu filosofia creştină medievală, se traducea prin „Orice este primit, este primit conform naturii celui care primeşte”. Papa, s-a plâns iezuitul, a insistat să vadă lucrurile în negru. Se pare că a fost iritat de trimiterea explicită a acordului la modul în care papii i-au tratat pe evrei în trecut. Deşi la rândul lui recursese la acelaşi soi de trimitere în discuţia anterioară avută cu Ducele în chestiunea evreilor, nu dorea să pună semnul de egalitate între viitoarele acţiuni ale lui Mussolini şi acţiunile predecesorilor să-i.16

În pofida izbucnirii lui Pius al XI-lea, Tacchi Venturi i-a spus lui Tardini că spera ca acesta să se calmeze şi să-şi dea seama de beneficiile acestui acord pentru Biserică. El a adăugat că îi arătase varianta cardinalului Pizzardo, care s-a întâmplat să fie în anticamera biroului papei, şi că spera că Pizzardo îl va ajuta să-l convingă pe pontif să accepte propunerea.17

Atât Mussolini, cât şi anturajul papei erau nerăbdători să se ajungă la un acord. În scrisorile către prim-ministrul său, ambasadorul Franţei, Charles-Roux, raporta că polemica legată de campania rasială era pe cale să se stingă. Şi indica Acţiunea Catolică în rolul ultimului obiect de dispută rămas. „În ceea ce priveşte antisemitismul, scria ambasadorul, tactica la care

a recurs guvernul italian e foarte abilă şi nu poate duce decât la retragerea Vaticanului”. Ziarele italiene erau pline de articole care detaliau modul în care, pe când papii au avut puteri temporare, ei înşişi i-au discriminat negativ pe evrei. Pe 17 august, un număr de ziare tipăreau articole sub titlul „Cum i-au tratat papii pe evrei”, citând articolul despre acest subiect din L’Osservatore *Romano* din aceeaşi săptămână.18 În aceeaşi zi în care Mussolini şi Tacchi Venturi şi-au proiectat acordul, Dino Alfieri, ministrul pentru cultura populară, a chemat la apel directorii ziarelor din Roma şi corespondenţii din Roma ai altor ziare. Mesajul era simplu: lăsaţi-o mai uşor cu polemicile împotriva Vaticanului, pentru că „se pare că totul este sub control”.19

În rândul ziariştilor apropiaţi Vaticanului s-a răspândit zvonul că Tacchi Venturi şi Mussolini erau departe de a ajunge la un acord.

Achille Starace, şeful Partidului Fascist, şi Lamberto Vignoli, şeful Acţiunii Catolice, se întâlneau între timp pentru a continua discuţia pe marginea punctelor doi şi trei din acord.20

Pe 20 august, *The New York Times* prezenta ştiri despre negociere pe prima pagină. „Tensiunile dintre Vatican şi Partidul Fascist în privinţa asociaţiilor Acţiunii Catolice, acuzată de presa italiană în ultimele săptămâni că ar fi ostilă doctrinelor rasiale ale Italiei, s-au ameliorat astăzi, în urma anunţului că Achille Starace, secretarul Partidului Fascist, şi Lamberto Vignoli, preşedinte al Acţiunii Catolice italiene, au ajuns la o înţelegere care le cimentează relaţiile pe baza

acordurilor din septembrie 1931”. Reporterul lui *The New York Times* aflase, ca o revelaţie, chiar dacă într-un mod neclar, de înţelegerea secretă aflată în centrul acordului. Pentru oferta lui Mussolini de a lăsa în pace Acţiunea Catolică, Vaticanul urma a susţine noua orientare antisemită a regimului. Reporterul a explicat: „Ca rezultat al conversaţiilor dintre Mussolini şi părintele Tacchi Venturi, Acţiunea Catolică însăşi se angaja să nu deruleze nicio activitate care ar putea fi interpretată ca ostilă politicii rasiale a Italiei. La rândul său, Partidul Fascist oferea garanţii că nu vor fi luate măsuri represive împotriva membrilor de partid care aparţineau şi Acţiunii Catolice”.21

Pe 21 august, ziarul II *Messagero* din Roma îşi prezenta propria variantă a acordului sub titlul Acorduri confirmate între Partid şi Acţiunea Catolică. Articolul relata recenta întâlnire dintre Starace şi Vignoli şi acordul care rezultase. Raporta cu acurateţe înţelegerea la care ajunseseră Mussolini şi Tacchi Venturi în legătură cu Acţiunea Catolică. Atât timp cât organizaţia continua să se supună termenilor acordului din 1931 şi îşi limita activităţile la sfera religioasă, avea să rămână liberă să opereze după voie. Spre deosebire de ziarul american, ziarele italiene nu făceau nicio menţiune referitoare la ce aştepta Mussolini în schimb de la papă.

Papa întârzia anunţarea la Vatican a înţelegerii, cerând garanţii suplimentare că membrii Acţiunii Catolice care îşi pierduseră calitatea de membru de partid îşi vor recăpăta

statutul. După încă un număr de întâlniri între Tacchi Venturi şi Mussolini, papa s-a declarat în sfârşit satisfăcut. Cotidianul Vaticanului a publicat ştirile legate de acord pe 25 august. Disputa asociată Acţiunii Catolice a fost închisă. Din nou, nu se făcea nicio menţiune despre vreun *quid pro quo* implicând susţinerea de către Vatican a campaniei antisemite a lui Mussolini.22

Încurajat de consilierii săi, papa se împăca treptat cu înţelegerea pe care o structurase Tacchi Venturi împreună cu Mussolini. Şi totuşi, rămăsese neîmpăcat cu asumarea de către Mussolini a politicii lui Hitler şi a ideologiei rasiale pe care o considera anticreştină, în timp ce presa internaţională publica noutăţile despre acord, papa îşi exprima în particular mânia. Confesându-i-se secretarului său de stat, papa i-a sugerat lui Tacchi Venturi să-i transmită lui Mussolini că dacă doreşte să-l omoare pe Sfântul Părinte, metodele pe care le utilizează erau eficiente. Şi din nou, a strecurat o ameninţare. Înainte de a muri, „va face cunoscut întregii lumi modul cum sunt trataţi religia catolică şi Sfântul Părinte în Italia”.23

În public, papa era acum mai circumspect, dar în remarci se întrezăreau aluziile la neliniştea care continua să-l macine. Într-un discurs ţinut în faţa studenţilor de la Colegiul de Propagandă a Credinţei în castelul Gandolfo, papa a revenit la subiectul naţionalismului „exagerat”. Numărul doi al lui Pignatti, Carlo Pecia di Cossato, care relata ştirile – Pignatti fiind prezumtiv plecat în vacanţa de august – considera că nu e o coincidenţă faptul că papa a revenit la acelaşi public pe care îl

avusese la 28 iulie şi care îi audiase remarcile despre noua politică rasială a lui Mussolini. Dar de această dată cuvintele papei au fost mai reţinute. Ca rezultat al criticilor primite, a spus diplomatul, papa „pusese puţină apă în vinul său”. Pius se întorsese acum la tema sa obişnuită. Deşi era loc pentru „un naţionalism temperat, moderat, echitabil, asociat cu toate virtuţile”, exista şi o formă nesănătoasă, un „naţionalism exagerat”, pe care papa îl aprecia a fi „un adevărat blestem”. Cossato a fost mulţumit de tonalitatea remarcilor papei: „Preocuparea de a atenua impresia neplăcută produsă de discursul din 28 iulie mi se pare evidentă”.24

Mussolini, sensibil la orice nuanţă critică, era mai puţin mulţumit.25 „Contrar a ceea ce se crede, i-a spus el lui Ciano, sunt un om răbdător. Este necesar totuşi să nu fiu forţat să-mi pierd această răbdare, pentru că altfel voi reacţiona, distrugând tot ceea ce-mi iese în cale. Dacă papa continuă să vorbească astfel, voi curăţa stratul de clericalism de pe italieni şi, înainte s-o puteţi spune, îi voi face să devină anticlericali”. Papa greşea dacă îi considera pe italieni mai devotaţi lui decât Ducelui. „Oamenii din Vatican, i-a spus

Mussolini ginerelui său, sunt insensibili şi mumificaţi. Credinţa religioasă este în declin: nimeni nu mai crede într-un Dumnezeu care să ne aline suferinţele”. Şi cu o doză de blasfemie a adăugat: „Voi continua să dispreţuiesc un Dumnezeu care e mai interesat de viaţa privată a poliţistului de pe via del Corso”.

În timp ce anturajul papei încercau să-l aducă

la sentimente mai bune, de partea cealaltă a Tibrului, Ciano încerca şi el să-şi calmeze socrul. „În situaţia internaţională dificilă de acum, scria el în ziarul din 22 august, un conflict cu Biserica nu ar aduce nimic bun”. 26 Supunându-l pe papă la presiuni din ce în ce mai mari, ziarele italiene continuau să prezinte amănuntele noii campanii fasciste ca fiind instrumente de punere în aplicare a învăţăturilor vechi ale Bisericii despre evrei. Un articol din 24 august din *Giornale* d’Italiaprimul ziar care publicase manifestul rasial – reamintea decizia lui Pius al XI-lea, din urmă cu zece ani, de a suprima organizaţia „Prietenii Israelului”. Vaticanul dizolvase organizaţia pentru că se opunea învăţăturii Bisericii potrivit căreia evreii erau „perfizi”. Ziarul de notorietate antisemită II *Tevere* publica un articol cu un titlu identic, „Biserica şi Evreii”. Utilizarea aceluiaşi titlu în mai multe ziare era semn sigur că guvernul era cel care „plantase” ştirile, „în fiecare epocă, relata ziarul, papii au căutat să ridice bariere în jurul activităţilor evreilor, să-i izoleze ca pe o epidemie”. Papii luaseră măsuri mai aspre împotriva evreilor decât cele pe care le avea în vedere regimul fascist, pentru că ei căutau „să-şi protejeze supuşii de influenţa morală diabolică a evreilor”. După ce enumera zeci de canoane bisericeşti care avertizau împotriva ameninţării evreieşti, articolul conchidea: „Rasa italiană doreşte să se purifice de acest popor străin perfid o dată pentru totdeauna”. 27

Papa şi-a trimis nunţiul să discute cu Ciano despre tensiunile care se perpetuau. În jurnalul

său, Ciano descrie astfel întrunirea care a avut loc la sfârşitul lui august:

Borgongini-Duca, la ordinele papei, a venit să discute anunţul care, cel puţin pentru moment, va pune capăt disputei dintre Partidul Fascist şi Acţiunea Catolică. L-am impulsionat puţin şi mi s-a confesat referitor la pontif. Spune că are o personalitate oribilă, este autoritar şi aproape insolent. La Vatican, sunt toţi înspăimântaţi de el. Chiar şi Borgongini tremură când trebuie să intre în camera papei. Îi tratează pe toţi cu aroganţă: chiar şi pe cei mai distinşi cardinali. Cardinalul Pacelli, spre exemplu, când este chemat de papă, trebuie, ca orice secretar de rând, să-şi ia notiţe după dictare pentru toate instrucţiunile acestuia. Şi din nou se simte bine. Mănâncă fructe preparate şi puţină carne. Bea vin roşu în cantităţi limitate şi face exerciţii fizice în grădină. Are 82 de ani şi conduce încă treburile Bisericii până la cele mai mici detalii.28

Guvernul promova ceea ce urma să devină o masivă propagandă antisemită, bazându-se în mare măsură pe noul său cotidian bisăptămânal, *La difesa della razza*.*29* Fotografii prelucrate şi ilustraţii groteşti îi umpleau paginile, semnalând degenerarea evreilor şi africanilor. Primul număr publica imaginea unui profil, cu un nas enorm care se încovoia ca un cioc, odihnindu-se pe buzele groase. Purta eticheta „Fotografie tipică de evreu, arătând în mod clar caracteristicile rasei”.30 Portretizarea ameninţării evreieşti în revistă o imita pe cea publicată în paginile recent aprobate de Vatican ale lui *La Civiltà cattolica*, cu

adăugarea unei fraze sforăitoare şi pseudoştiinţifice, care să-i confere patina respectabilităţii prin intermediul titlurilor academice ale autorilor să-i.31 Evreii se aflau în spatele comunismului şi capitalismului; Talmudul îi învăţa să-i urască pe creştini şi să-i ia în stăpânire; nu erau loiali ţării în care trăiau; conspirau în secret împotriva fascismului şi Bisericii. Unul dintre editorialele din prima ediţie a la *difesa della razza* era intitulat „Cincizeci de ani de polemică în *La Civiltà* cattolica", cu concluzia că „nu există nicio incompatibilitate între doctrina Bisericii şi rasism, aşa cum şi-a găsit acesta expresia în Italia".32

Pignatti, care tocmai se întorsese din vacanţa de vară, a fost uşurat să audă că ultimele remarci ale papei în faţa auditoriului său din 27 august au fost inofensive. Deşi Pius al XI-lea ridicase în trecere problema rasismului, nu spusese nimic care să fi fost, din punctul de vedere al ambasadorului italian, reprobabil. Dar Pignatti rămânea neliniştit. „Putem doar spera, îi spunea el lui Ciano, că papa nu va mai vorbi despre asta. Cu mania sa de a discuta diverse… ne putem teme de ce e mai rău.6633

CAPITOLUL 24

Legile rasiale

Pe 1 septembrie, guvernul a revocat cetăţenia acordată începând cu 1919 evreilor născuţi în străinătate. Li se ordona tuturor celor care nu erau cetăţeni ai Italiei să părăsească ţara în şase luni. În ziua următoare, toţi profesorii evrei – de la şcolile elementare până la universităţi – au fost

concediaţi. Copiii creştini nu puteau avea ca profesori evrei. Nici copiilor evrei nu li se mai permitea să frecventeze şcolile publice, indiferent de nivel. Membrii evrei ai societăţilor onorifice de arte, litere şi ştiinţe au fost eliminaţi. Pentru scopurile acestor „legi rasiale", evreii erau definiţi ca fiind acele persoane născute din părinţi de „rasă evreiască", chiar dacă „împărtăşeau altă religie decât iudaismul".

Anunţând noile legi, *La Civiltà cattolica* nu exprima nicio opoziţie, prea puţin surprinzător de altfel, din moment ce ziarul ceruse astfel de măsuri încă din 1880. Dar ziarul era nerăbdător să distingă bazele campaniei sale antievreieşti de cele întemeiate pe puritatea sângelui. Evreii, din perspectiva acestuia, erau o ameninţare pentru italieni nu din cauza originii lor, ci din cauza comportamentului lor.1 Propriul apel la acţiunea guvernului împotriva ameninţării evreieşti fusese „inspirat numai de apărarea legitimă a poporului creştin împotriva – şi aici citau aprobator dintr-un articol anterior din ziar – «unei naţiuni străine între naţiunile în care trăieşte şi duşman declarat al bunăstării lor» 66.2

În primele zile ale campaniei antisemite, presa fascistă a făcut uz din plin de ziarul neoficial al Vaticanului pentru a genera sprijin popular pentru legile rasiale. Aceasta a determinat Vaticanul să recurgă la acea *éminence grise* a ziarului, Enrico Rosa, pentru clarificarea situaţiei. Articolul acestuia, „Problema evreiască şi *La Civiltà cattolica*", nu exprima opoziţia faţă de noile legi antisemite, ci se referea la cei care,

susţinându-le, interpretau greşit raţiunea de a fi a ziarului, traducând-o într-o recomandare ca guvernele să restricţioneze drepturile evreilor.

Părintele Rosa a declarat că evenimentele demonstraseră înţelepciunea prorocirii ziarului conform căreia acordarea de egalitate din punct de vedere legal evreilor avea să se demonstreze a fi catastrofică nu numai pentru societatea creştină, ci şi pentru evreii înşişi. Acordarea de drepturi egale evreilor dezlănţuise o ură generalizată contra lor. Evreii, adăuga părintele, îşi folosiseră libertatea nou descoperită pentru a acumula putere ocultă şi bogăţii, pentru a persecuta Biserica catolică şi a oprima creştinii.3

Trăind într-o stare aproape de panică, numeroşi evrei italieni au solicitat preoţilor de parohii să-i boteze. În următorii trei ani, unul din zece evrei italieni avea să renunţe la credinţa sa. Circa cincizeci din cei o mie de evrei din Bologna s-au botezat în lunile august şi septembrie 1938, într-o încercare disperată de a scăpa de persecuţie.4

În timpul în care campania antisemită fascistă făcea trecerea fatidică de la teorie la persecuţia practică, clerul romano-catolic al ţării ridica prea puţine obiecţii. În acele rare cazuri în care un preot îndrăznea să se exprime critic, Mussolini ştia că nu trebuia decât să-i transmită ordinul cardinalului Pacelli, iar preotul urma a fi disciplinat. Un astfel de caz este cel de pe 1 septembrie, când Pacelli a primit un raport despre remarcile critice ale unui preot dintr-un sat retras, la nord de Milano, în apropiere de lacul Como.

Don Abramo Mauri locuia într-o casă de odihnă a Bisericii, recuperându-se din cauza extenuării psihice. Călugăriţele din localitate îl invitaseră să conducă o liturghie în micuţa lor capelă. Acolo, într-o duminică, şeful local al Partidului Fascist a fost indignat să-l audă plângându-se că „au început deja să inculce un sentiment de falsă mândrie în copiii ăştia cu nasul pe sus, care n-au decât trei anişori”. Liderul local al partidului era convins că preotul se referea la grupurile fasciste de tineret. Pentru a înrăutăţi lucrurile, preotul continuase să critice noua campanie rasială, preconizând că va duce la război.5

Mussolini alături de copiii din gruparea fascistă de tineret, 1938

Cardinalul Pacelli i-a cerut episcopului de Como să investigheze.6 După ce a analizat problema, episcopul l-a asigurat pe Pacelli că acele comentarii ale preotului despre „copiii cu nasul pe sus” fuseseră interpretate greşit. Ele se

refereau la mamele prea indulgente, care îşi răsfăţau copiii. Dar episcopul n-a mai putut explica şi critica preotului la adresa campaniei rasiale. Ca rezultat, i-a ordonat lui Don Mauri să nu mai ţină niciodată predici în biserică.7

*

*[17]

Între timp, Europa se apropia tot mai mult de război. La 1 septembrie, Hitler ceruse Cehoslovaciei să cedeze regiunea Sudetenland*, vorbitoare de limbă germană, celui de-al Treilea Reich. Franţa începuse să-şi mobilizeze forţele.

La Roma, William Phillips, ambasadorul american, îşi manifesta îngrijorarea crescândă. Manifestul rasial al lui Mussolini din iulie produsese un şoc în Statele Unite şi o alarmă în departamentul de stat al SUA, ultimul semn că Mussolini intenţiona să asocieze soarta Italiei cu Germania nazistă. Pârghiile pe care le putea folosi pentru a preveni această catastrofa erau puţine şi cea mai promiţătoare dintre ele era papa. El raportase cu entuziasm veştile la Washington despre discursul din 20 iulie al papei şi despre faptul că acesta criticase nerăbdarea Ducelui de a-l imita pe Hitler. O lună mai târziu, speranţele i se năruiseră, după ce citise în *L'Osservatore Romano* articolul care susţinea restricţiile impuse evreilor. Şi totuşi, nu renunţase cu totul. Poate că papa mai putea fi convins să schimbe taberele.

Când ultimele legi rasiale au fost anunţate la începutul lui septembrie, eliminând copiii şi

17 Regiunea Sudetă (n.tr.)

profesorii evrei din şcolile Italiei, Phillips a trimis vorbă unui prelat american, Joseph Hurley, singurul american din secretariatul de stat al Vaticanului, cerându-i să-l vadă imediat. Cei doi se întâlniseră de câteva ori în trecut, pentru că, în absenţa unui ambasador american la Sfântul Scaun, Hurley îl ţinea la curent pe Phillips cu ce se mai întâmpla la Vatican.8

Atunci când cei doi s-au întâlnit în acea seară la ambasada americană, ambasadorul a trecut direct la subiect. Atât el, cât şi guvernul american erau oripilaţi de noile legi antisemite. Nu numai că erau scandaloase în sine, dar vor întoarce americanii împotriva guvernului italian. Phillips considera că această campanie rasială era doar parte a unui tablou mai mare, mult mai îngrijorător. Mussolini pierdea din ce în ce mai evident contactul cu realitatea, se înconjura de sicofanţi şi refuza să-i primească pe ambasadorii străini care i-ar fi putut oferi o perspectivă diferită. Dacă lucrurile vor evolua în rău, i-a spus Phillips lui Hurley, „poate că Vaticanul va putea, prin intervenţia sa prudentă pe lângă guvernul italian, să evite catastrofa unui război generalizat”.9

A doua zi, Hurley i-a transmis mesajul lui Pacelli. Ca stimulent, Phillips sugerase că publicul american ar fi atât de mulţumit dacă papa ar denunţa public noile legi rasiale, încât „ar dezarma opoziţia protestantă”. Ceea ce ar permite guvernului american să stabilească relaţii diplomatice oficiale cu Vaticanul.

Sfântul Scaun era în căutarea unei astfel de

recunoaşteri de decenii întregi, dar situaţia politică americană făcuse ca un astfel de demers să fie imposibil. Prejudecăţile anticatolice ale majorităţii protestante, alături de credinţa că Vaticanul era o organizaţie religioasă, şi nu un stat suveran, anihilaseră în trecut orice eforturi de reconciliere.10

Trei zile mai târziu, Pius al XI-lea a susţinut o audienţă cu personalul radioului catolic belgian. Cu mesajul ambasadorului american încă proaspăt în memorie, papa a respins sfatul consilierilor să-i şi şi-a lăsat inima să-l ghideze. Vocea i-a devenit încărcată de emoţie şi lacrimile i-au inundat ochii când a început să discute noua campanie rasială. „De fiecare dată când citesc cuvintele «sacrificiul tatălui nostru, Avraam», a spus papa referindu-se la fraza din binecuvântarea preoţească din timpul liturghiei, nu pot decât să mă simt profund mişcat”. Cu vocea tremurândă a adăugat: „Este imposibil pentru creştini să participe la antisemitism. Recunoaştem că fiecare are dreptul la autoapărare şi că poate proceda la acele acţiuni necesare pentru a-şi salvgarda interesele legitime. Dar antisemitismul este inadmisibil. Spiritual, suntem cu toţii semiţi”.11

Şi exact de aceasta se temeau Ledóchowki, Tacchi Venturi, Borgongini şi Pacelli. Dar au găsit imediat o cale de a limita dezastrul. Când *L’Osservatore Romano* a publicat un raport despre remarcile papei, nu s-a făcut nicio menţiune la cuvintele lui emoţionante despre evrei.12 Faptul că unii catolici remarcaseră tăcerea ziarului Vaticanului referitor la acest subiect, rezultă clar

dintr-un raport de informaţii al poliţiei completat în ziua imediat următoare comentariului papei. „Numeroşi catolici care aprobaseră pe deplin ceea ce spusese recent pontiful în apărarea evreilor, se spunea acolo, acum nu ştiu cum să-şi explice de ce ziarul Vaticanului, singurul din Italia nesupus cenzurii guvernamentale, nu s-a întors la acest subiect după deciziile luate de Consiliul de miniştri. Toţi consideră că această tăcere este stranie.6613

Cum anume s-au asigurat Pacelli şi subsecretarul său, Domenico Tardini, că ziarul Vaticanului va ignora remarcile explozive ale papei rămâne un mister. Majoritatea paginilor din jurnalul lui Pacelli în care îşi notase întâlnirile cu papa din acele luni lipsesc, în mod curios, din Arhivele Secrete ale Vaticanului.

*

* * *

Mussolini considera că italienii sunt un popor slab. Era nevoie ca el să-i întărească. În cadrul unei întruniri de consiliu de la începutul lui octombrie, la care s-au aprobat legi rasiale suplimentare, el explica: „Este sarcina mea să stimulez curajul italienilor. Înţeleg că există, pe margini, persoane care iubesc o viaţă confortabilă. Dar ei reprezintă doar extremităţile societăţii. Pe care le vom reteza”.14

Pentru mulţi italieni, Mussolini dobândise nişte calităţi asemănătoare lui Dumnezeu. Şi totuşi, împreună cu adulaţia, venea şi un grăunte de teamă. Pe când părăseau cartierul central al Institutului de Cultură Fascistă, doi membri au dat

peste bătrânul îngrijitor. Unul dintre ei, glumind, îl arată cu degetul pe celălalt şi-i spune nedumeritului custode:

1 îl vezi pe omul acesta? E nemuritor.

2 Ce vrei să spui? a întrebat bătrânul. Toţi oamenii sunt muritori.

— A! am înţeles. Deci, tu crezi că şi Mussolini este muritor?

— N-am spus asta! a insistat custodele speriat.15

Cam în acelaşi timp, ministrul de externe, Ciano, avea un vizitator, prinţul Philipp de Hesse, un om prin care Hitler obişnuia să-i trimită mesaje lui Mussolini. Hesse fusese cel care, la începutul acelui an, îi livrase personal lui Mussolini scrisoarea de la Hitler, în care acesta îl informa de iminenta invazie a Austriei. Nepot al unui împărat german şi strănepot al reginei Victoria a Marii Britanii, Hesse era membru al Partidului Nazist încă din 1930. Se străduise mult să câştige aristocraţia germană de partea cauzei naziste. Când a ajuns în biroul lui Ciano, în acea zi, era în mod evident stânjenit. Venise, explică el, să-l vadă pe acesta într-o problemă personală de familie. În 1925, Hesse se căsătorise cu fiica lui Victor Emmanuel, iar soacra sa, regina Elena, îl rugase să intervină din partea lor pe lângă Duce. Doreau o excepţie de la legile rasiale pentru doctorul lor evreu. „Se pare, scria Ciano în jurnalul său, că regina este foarte supărată din cauza expulzării, ca şi regele, de altfel, care are extrem de multă încredere în acest doctor, dar nu îndrăzneşte să-i vorbească direct Ducelui despre această

problemă. Şi amândoi se bazează pe intervenţia mea prietenească". Încântat să-l aibă la mâna lui pe nervosul aristocrat german, Ciano zâmbea. Se întreba, a spus el, ce ar spune Führerul dacă i-ar pomeni de cererea lui Hesse. La aceasta, după cum observă Ciano, Hesse s-a albit la faţă.16

La începutul lui septembrie, Pius al XI-lea îi spusese lui Tacchi Venturi să conceapă un mesaj despre legile rasiale pentru Mussolini. Mesajul se referea în totalitate la necesitatea de a scoate de sub legile rasiale evreii botezaţi. Papa aprobase versiunea, dar adăugase că mai era ceva ce dorea ca ambasadorul său iezuit să-i transmită dictatorului. Legile rasiale ale Italiei, avertiza papa, ar putea „provoca represalii din partea evreilor în toată lumea".17 Pe 10 septembrie, Tacchi Venturi s-a întâlnit din nou cu Mussolini, de data aceasta prezentându-i un mesaj mai incisiv din partea papei. Ca italian, papa era cu adevărat întristat să vadă „o întreagă istorie a bunului simţ italian uitată numai pentru a se deschide uşa sau fereastra unui val de antisemitism german".18

Şi totuşi, pe măsură ce primele legi rasiale deveneau cunoscute, ceea ce-l supăra cel mai mult pe papă, ceea ce-i deranja cel mai mult pe cei din jurul său nu era impactul lor asupra evreilor din Italia. Era faptul că legile urmau a li se aplică şi acelora care se convertiseră de la iudaism la catolicism.

După întâlnirea cu papa din 20 septembrie, Tacchi Venturi a pregătit un memoriu, cum proceda adesea, care să-l ajute să-i transmită lui Mussolini dorinţele papei. El a notat că evreii care

au dat dovadă de merite deosebite – în special în serviciul militar în Marele Război – fuseseră exonerați de aplicarea noilor legi. Papa era mulțumit să afle de această excepție, dar se întreba de ce nu fuseseră făcute prevederi similare pentru evreii care se „separaseră de sinagogă, cerând și primind botezul”. Biserica „dorește ca fiecare dintre ei să renege perfidia iudaică și să respingă superstiția evreiască, [și ca atare] nu-i poate uita pe acești copii ai ei”. Acești convertiți erau expuși unui risc și mai mare, a adăugat emisarul papei, pentru că erau respinși până și de familiile lor, care îi considerau trădători.

N-avea sens, susținea Tacchi Venturi, ca Mussolini să-i recompenseze pe evreii care luptaseră în război, și nu și pe cei care îmbrățișaseră catolicismul. Meritul primilor era „cu certitudine inferior celui mult mai puternic care este renunțarea la orbirea și obstinația greșelii lor, fără de care un evreu nu poate deveni un adevărat creștin”.19

Ca urmare a implementării legilor rasiale, un mare număr de evrei și foști evrei au solicitat ajutorul episcopilor Italiei. Nesiguri de ceea ce aștepta papa de la ei, episcopii bombardau Vaticanul cu cereri de recomandări. Într-o scrisoare caracteristică pentru aceste cazuri de la sfârșitul lui septembrie, arhiepiscopul de Torino povestește despre toți evreii care au venit să-l roage să-i ajute. Dacă au crezut că-l vor obține, s-au înșelat. „Trebuie să mă limitez, raporta arhiepiscopul, să le sugerez să-și păstreze calmul,

să aştepte reglementări suplimentare şi să aibă credinţă în guvern etc”. Dar deşi putea scăpa uşor de evrei, nu putea face acelaşi lucru cu acei catolici care se convertiseră de la iudaism şi care erau trataţi de parcă ar fi fost evrei. Şi acesta este motivul pentru care îi scria papei.

Tardini a răspuns scrisorii, spunând că îi transmisese scrisoarea papei. Promitea să aducă în atenţia guvernului cazurile din Torino menţionate de arhiepiscop. După care i-a scris lui Tacchi Venturi şi l-a rugat să se ocupe de problemă.20

Evreii Italiei se simţeau din ce în ce mai izolaţi. Primo Levi, pe atunci student în vârstă de 19 ani la Universitatea din Torino, îşi aminteşte acele prime luni de aplicare a legilor rasiale. „Colegii mei creştini erau politicoşi, niciunul dintre ei sau dintre profesorii mei nu mi-a adresat vreun cuvânt sau vreun gest ostil, dar mă simţeam îndepărtat dintre ei… Fiecare privire pe care o schimbam cu ei era însoţită de un licăr slab, dar perceptibil, de neîncredere şi suspiciune. Ce crezi despre mine? Ce sunt eu pentru tine? Acelaşi ca acum şase luni – unul dintre egalii tăi, care nu merge la liturghie – sau evreul?” 21

Într-o înregistrare din jurnal făcută în septembrie, o evreică descria starea familiei ei. Soţul, om de ştiinţă, era din ce în ce mai descurajat. Într-o zi, în cutia poştală găsise o scrisoare care conţinea cel mai recent articol pe care-l scrisese. „Redactorul îl returnase; câteva cuvinte stângace, nu mai era posibil să-i publice articolele, cu regrete amarnice etc. Deschise

următoarea scrisoare. Preşedintele Academiei de Ştiinţe dorea să-i aducă la cunoştinţă că, în conformitate cu instrucţiunile primite, îi radia numele de pe lista de membri... Sentimentul înfricoşător al neantului îl invadase din nou, golindu-i inima. Şi văzuse, brutal şi pentru prima dată, că singura sa raţiune de a trăi îi era refuzată". 22

Într-o altă familie evreiască, o fată refuza să iasă din cameră şi să mănânce. Ar fi trebuit să fie prima ei zi de şcoală, dar nu putea să se bucure de ea împreună cu celelalte fete, pentru că era evreică. Neliniştită, mama pătrunse în camera fetei, „cu inima în gât", după cum îşi amintea în jurnal. Şi descrie scena astfel: „Lacrimile tinerilor sunt greu de uscat... Camera era tăcută, părea goală. Apoi am văzut-o, întinsă pe pat, adormită. Obrajii îi erau încă umezi, în mână strângea batista, iar întrebarea ei încă reverbera în camera pustiită". 23

*

* * *

După ce înghiţiseră Austria în martie, naziştii ameninţau acum să anexeze regiunea Sudetenland a Cehoslovaciei. Într-un discurs din 12 septembrie, ţinut la Nürenberg, Hitler jurase că dacă teritoriul nu le va fi cedat de bunăvoie, germanii îl vor lua cu forţa.24 Panica a pus stăpânire pe toată Europa. Până la sfârşitul lui septembrie, 600.000 de locuitori părăsiseră Parisul, îngrijoraţi de iminenţa atacului german.

În mijlocul acestei nebunii, Ducele profită de o oportunitate neobişnuită. Neville Chamberlain,

prim-ministrul britanic, îl invitase să medieze disputa cu privire la zona sudetă în cadrul unei conferinţe de pace care urma să aibă loc la München.

Conducătorii francez, britanic, german şi italian au ajuns la locul conferinţei pe 29 septembrie. Solidul Mussolini, îmbrăcat în uniforma-i strâmtă, cu bărbia ridicată în faţă şi chipul încremenit în cea mai bună postură cezariană a sa, se comporta de parcă el, şi nu Hitler era gazda. Ciano, şi el în uniformă, gravita în jurul socrului său. Chamberlain, în costumul său la modă, cu sprâncenele stufoase, faţa ridată şi mâinile încovoiate de reumatism, era tabloul diplomatului aristocratic al mărcii englezeşti. Hitler, în costum de afaceri, nu se simţea deloc în largul său. Ştiind numai germana, se agăţase de Mussolini, singurul vorbitor de germană dintre şefii de stat.25

O fotografie de la întrunire îl prezintă pe Mussolini în uniforma sa militară de culoare deschisă, capul ras, privind oarecum ameninţător, în timp ce Chamberlain, în costum închis de culoare şi cu guler înalt, părea a încerca din greu să-l convingă de ceva. Pentru Mussolini, prim-ministrul britanic purtător de umbrelă era întruchiparea valorilor degenerate cu care se războia regimul său fascist. „Nu vreau să văd în jurul meu umbrele, spusese el cândva. Umbrela este o relicvă burgheză, este arma utilizată de soldaţii papei. Un popor care cară umbrele nu poate fonda un imperiu”. 26

În timp ce Ducele se afla la München, papa s-

a prezentat la radioul Vaticanului pentru a difuza un apel la pace. Nu a vorbit în latină, ci în italiană, dorind ca mesajul său să se facă auzit. Lacrimile îi înroşeau ochii când se adresa „tuturor catolicilor şi întregului univers". „În timp ce milioane de oameni trăiesc în teama faţă de pericolul iminent al războiului şi faţă de pericolul masacrelor şi al ruinei nemaiîntâlnite, a spus papa, împărtăşim în inima noastră părintească chinul multora dintre copiii noştri şi invităm episcopii, clerul, membrii ordinelor religioase şi pe toţi credincioşii să ni se alăture în cea mai insistentă şi plină de speranţă rugăciune pentru păstrarea cu dreptate şi compasiune a păcii.6627

La Conferinţa de la München, Mussolini a oferit un plan de pace. Sau, poate şi mai precis, a prezentat planul de pace al lui Hitler şi l-a numit al său. Germaniei urma să i se permită să acapareze Regiunea Sudetă. Şefii guvernelor britanic şi francez au fost de acord cu această capitulare umilitoare în schimbul promisiunii lui Hitler că va pune capăt situaţiei tensionate. Niciun reprezentant al Cehoslovaciei nu a fost invitat la întrunirea în care se dezbătea dezmembrarea statului.

Mussolini s-a întors în Italia fiind primit ca un erou. Pe câmpurile de-a lungul şinelor de tren, fermierii cădeau în genunchi să-l întâmpine pe omul care adusese pacea în Europa. Şi acesta a fost unul dintre multele semne că, la o lună după ce au fost anunţate pentru prima dată legile rasiale, popularitatea sa rămăsese la cote înalte.28 în ceea ce-l priveşte pe Hitler, avea să

aştepte până în anul următor ca să-şi vadă războiul demarat din plin, dar învăţase o lecţie importantă de la această conferinţă de pace. În august 1939, pe când se pregătea să-şi trimită trupele în Polonia, le-a spus generalilor: „Inamicii noştri sunt nişte viermişori. I-am văzut în München”.29

Printre cei care-i cântau osanale lui Mussolini se număra şi cardinalul de Milano, Schuster. Într-o scrisoare publică pătimaşă, el afirma că „Italia este mândră pentru că Ducele ei şi-a adus o contribuţie atât de preţioasă la menţinerea păcii”. El sugera că ar trebui construită o nouă biserică dedicată păcii, care să marcheze triumful lui Mussolini. Auzind veştile despre propunerea arhiepiscopului, papa a explodat. „Ce dezastru! a exclamat el către Tardini. N-aş fi crezut niciodată! Credeam că e mai inteligent de atât! 6630

Cardinalul Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, cu Mussolini

La o întrunire a Marelui Consiliu ţinută la câteva zile după întoarcere, Mussolini şi-a îndreptat tirada spre mâna de oameni care încă se declarau împotriva legilor rasiale. El a insistat că evreii erau în spatele a ceea ce rămăsese din antifascism în ţară. Încă lezat de criticile papei, l-a etichetat pe Pius al XI-lea „cel mai dăunător papă în ceea ce priveşte viitorul Bisericii catolice”.31

Papa este o „calamitate”, i-a spus Ducele tinerei lui ibovnice, Clara Petacci, la scurt timp după întrunire. Mussolini era într-una dintre

dispoziţiile sale dogmatice, Astăzi suntem singurii, eu sunt singurul care mai susţine această religie… Şi el face chestiile astea ruşinoase, spune că suntem toţi ca nişte semiţi”. Dictatorul se înfuria din ce în ce mai tare. „I-a supărat pe toţi catolicii, susţine discursuri neplăcute, şocante. Într-un cuvânt, e diavolul”. Ducele a continuat să mediteze că deasupra capetelor papilor cu numele de Pius plana ghinionul. Toţi aduceau dezastrul. Pius al VI-lea şi Pius al VII-lea fuseseră amândoi îndepărtaţi din Roma de Napoleon; Pius al IX-lea pierduse Roma şi statele papale; iar Pius al X-lea văzuse toată Europa cuprinsă de război. „Pierde întreaga lume şi acum riscă să distrugă şi aici totul. Ah, e o adevărată calamitate!” Catolic fiind, a conchis el, „trebuie să spun că ar fi greu de imaginat un papă mai rău decât acesta”.32

Marele Consiliu a aprobat noile legi rasiale. *La Civiltà cattolica* le-a publicat, împreună cu justificarea oficială, toate fără niciun comentariu. „Elementele evreieşti au condus forţele antifasciste”, a afirmat guvernul, deci sunt necesare măsuri suplimentare de urgenţă împotriva lor. Evreii italieni trebuie daţi afară din Partidul Fascist, să nu le fie îngăduit să aibă afaceri cu mai mult de o sută de angajaţi, să nu deţină mai mult de cincizeci de hectare de pământ sau să rămână în armata italiană. Curând urmau a fi anunţate restricţiile cu privire la capacitatea evreilor de a exercita anumite profesiuni. Urmau a fi fondate şcoli secundare speciale pentru evrei, care să se alăture şcolilor elementare evreieşti care fuseseră deja autorizate.33

Ciano era neliniştit în legătură cu reacţia papei la ultima rundă de legi rasiale. Dar a fost uşurat să afle că este posibil ca toate să meargă bine. Sfântul Scaun nu va obiecta, i-a spus însărcinatul cu afaceri la Vatican, atât timp cât noile legi nu tratau catolicii care se convertiseră de la iudaism ca fiind evrei. Şi ce era mai important, Vaticanul insista să nu se întreprindă nicio măsură care să încalce termenii concordatului. Limbajul său garanta în mod clar recunoaşterea statală a tuturor căsătoriilor aprobate de Biserică. Acesta este singurul punct din proclamaţia rasială a Marelui Consiliu, i-a spus diplomatul italian lui Ciano, asupra căruia Biserica ar obiecta”. 34

Confirmarea acestei interpretări a poziţiei papei vine de la o notă pe care Domenico Tardini a scris-o în ziua în care a fost anunţat noul val de legi rasiale. „În această seară, la cererea Sfântului Părinte, scria el, *L'Osservatore Romano* va publica un scurt articol, menţionând unele îngrijorări şi exprimând speranţa că viitoarea lege va îndepărta orice motiv de reticenţă”. 35

Papa considera noile legi rasiale ca parte a unui tipar mai mare şi mai problematic. În loc să lucreze împreună cu Vaticanul pentru a crea un stat confesional, cu catolicismul infuzând fascismul cu valorile sale, Mussolini părea determinat să creeze o religie fascistă proprie. La mijlocul lui septembrie, Pius al XI-lea s-a referit la aceste probleme în remarcile adresate unui grup de membri ai sindicatului francez. Unele persoane susţin, spunea papa, că totul ar trebui să aparţină

statului, ceea ce îl transformă într-un stat totalitarist. Dar o astfel de pretenţie este absurdă. „Dacă există un regim totalitarist, a spus el, totalitarist în fapt şi de drept – acesta este regimul Bisericii, pentru că omul aparţine în totalitate Bisericii”.36

Papa începea să se întrebe dacă putea continua să-l susţină pe Mussolini şi regimul său fascist. Şi totuşi, deşi remarcile sale needitate continuau să provoace nervozitatea oficialilor fascişti şi a propriilor consilieri, opoziţia sa faţă de măsuri antisemite specifice a rămas limitată. În mod clar, cei din jurul papei nu se opuneau acestor măsuri. Însărcinatul cu afaceri al Italiei, Pecia Cossato, i-a informat pe Mussolini şi pe Ciano despre ce auzea de la oficiali de frunte ai Vaticanului. Recentele legi rasiale, scria acesta, „nu au găsit, per total, o reacţie nefavorabilă la Vatican”. Singura obiecţie ridicată acolo privea încălcarea drepturilor Bisericii de a defini ce anume constituia o căsătorie legală. Am avut confirmarea acestor impresii de la monseniorul Montini, locţiitorul pentru Afaceri Naţionale de la Departamentul secretariatului de stat, în special că principală, ca să nu spun chiar singura, preocupare a Sfântului Scaun se referă la căsătoriile cu evrei convertiţi”.

Cossato a adăugat o notă despre iezuiţi, care reproducea recomandarea anterioară a lui Pignatti. „Iezuiţii, explica el, au fost întotdeauna antisemiţi convinşi, chiar dacă din raţiuni doctrinale diferite de ale noastre”. Dar nu puteau accepta să fie portretizaţi ca oponenţi ai papei.

Mai bine, recomanda diplomatul italian, să lăsăm iezuiţii să-i demonizeze pe evrei fără a atrage atenţia asupra lor, pentru că „în umbră şi la nivel practic au fost şi poate vor rămâne cei mai buni aliaţi ai noştri”.37

În aceeaşi seară, Cessato a reuşit să se întâlnească şi cu fratele Rosa, al cărui ultim articol despre „chestiunea evreiască” fusese recent publicat în *La Civiltà cattolica*. Rosa i-a spus că scrisese articolul la ordinul Vaticanului, „pentru a disipa impresia pe care cititorii şi-ar putea-o face cu privire la instituţia Compania lui Iisus care ar sprijini în totalitate măsurile rasiste adoptate de guvernul fascist”. Dar după ce a vorbit cu Rosa, emisarul s-a liniştit. „Iezuiţii, i-a spus el lui Ciano, sunt şi astăzi în mod evident şi fundamental antievrei.6638

La puţin timp după participarea la întrunirea Marelui Consiliu din octombrie, Ciano l-a chemat pe nunţiul papal. I-a prezentat rapoartele pe care le primise de la un recent congres euharistie. Borgongini a văzut urmele grăitoare ale creionului colorat al lui Mussolini pe foile de hârtie. Dictatorul fusese foarte supărat să audă de observaţiile critice făcute de preoţi la congres. Una îl supărase în mod deosebit. „Dumnezeu, va pedepsi cu certitudine poporul german şi pe toţi cei care i-au urmat calea”, avertiza preotul. Ducele nu dorea un conflict cu Biserica, a spus Ciano. Dar, a adăugat el, papei trebuie să i se spună că, dacă nu-şi oprea preoţii să dea glas unor astfel de critici, guvernul va fi obligat să acţioneze.

„Dacă a existat vreo lipsă de cumpătare în limbaj, cu certitudine vom fi primii care să le amintim sfinţilor oratori de datoria lor”, l-a asigurat nunţiul. Şi totuşi, papa nu împărtăşea perspectiva laşă a nunţiului. Când, câteva zile mai târziu, papa a aflat de cuvintele „lipsite de cumpătare” ale preotului, exclamă „*Benissimo*! *Giustissimo* „(„Excelent! Chiar aşa!”) şi a adăugat: „Cineva trebuie să spună lucrurile astea!”

La aceeaşi întâlnire cu Ciano, Borgongini a transmis din nou rugămintea papei ca Mussolini să intervină pe lângă Hitler din partea sa. Papa fusese nemulţumit să afle că persecuţia Bisericii de către nazişti se extinsese acum şi în Austria şi Sudetenland. „Din moment ce este clar că nimeni nu este capabil să-l influenţeze pe Hitler în afară de Excelenţa Sa şeful guvernului, i-a spus nunţiul lui Ciano, vă rog să-i transmiteţi Excelenţei Sale Mussolini că numai el îl poate face pe Führer să pună capăt acestei persecuţii”.

Bongongini a revenit apoi la problema şefului Partidului Fascist din Bergamo. Aici, cuvintele sale sunt de un deosebit interes, pentru că ele arată angajamentul faţă de ultimul dintre cele trei articole ale înţelegerii secrete la care ajunseseră Tacchi Venturi şi Mussolini la mijlocul lui august, care avea ca obiectiv obţinerea aprobării papei pentru legile rasiale în schimbul concesiilor în beneficiul Acţiunii Catolice. „I-am cerut ministrului să aibă grijă de Bergamo, i-a raportat nunţiul lui Pacelli, pentru că exista promisiunea că secretarul federal va fi concediat până la sfârşitul lui septembrie, şi totuşi el ocupă încă postul.6639

Amintindu-i-se că nu-şi îndeplinise partea din înţelegere, Mussolini l-a chemat la el pe Tacchi Venturi. Problema Bergamo, i-a spus Ducele, durează de prea mult timp, sau, cum s-a exprimat el în limbajul său mai colorat, avea *„la barba troppo lunga”*, o barbă prea lungă.40 El trebuia să-l îndepărteze pe şeful de partid de acolo imediat. În acelaşi timp, se aştepta ca papa să dea afară patru membri ai Comitetului Acţiunii Catolice din Bergamo care fuseseră odată activişti ai Partidului Popular.41

Când Pius a auzit ce dorea Ducele, şi-a exprimat surprinderea pentru faptul că mai existau oameni cu un astfel de trecut în poziţiile de conducere ale Acţiunii Catolice. Crezuse că fuseseră cu toţii „curăţaţi”.42

Tardini a fost surprins de repeziciunea cu care papa a ordonat demiterea acelor oameni. Pe 14 octombrie, ziarul din Bergamo anunţa ştirea despre demisia celor patru membri ai Comitetului şi îndepărtarea şefului Partidului Fascist din Bergamo.43

Starea de spirit a papei a continuat să se deterioreze dramatic, în parte din pricina sănătăţii sale. Perioadele de depresie şi descărcări nervoase erau urmate de zile în care părea mult mai blând. Cerându-i lui Tardini, la începutul lui octombrie, să trimită o scrisoare în care era vorba despre o mănăstire milaneză, a făcut o glumă: „Chestii călugăreşti! Chiar că e adevărat ce se spune: «Cei care poartă rasă şi glugă rămân muţi faţă de cei buni! 6644 Câteva zile mai târziu, i-a cerut personalului să-i găsească un preot tânăr în

Viena care să-i trimită rapoarte secrete despre ce se petrecea acolo. Glumind, a spus: „Dacă aş fi mai tânăr, aş fi foarte fericit să primesc o însărcinare ca aceasta! 6645

Dar starea de spirit a papei se putea schimba cu repeziciune. Când Tardini i-a raportat că la Bergamo fusese numit un nou şef al Partidului Fascist, adăugând că nutreşte speranţa ca situaţia de acolo să se îmbunătăţească. Dar papa a replicat, cu o izbucnire temperamentală: „Dacă mai retrag vreun carnet de membru [al Partidului Fascist], voi interveni energic! Voi face scandal! Voi spune întregii lumi! Să iei unui om calitatea de membru înseamnă să-l laşi fără pâine”. Papa devenea din ce în ce mai agitat: „Fascismul va arăta minunat! Doar nu îmbătrânim degeaba! Bătrânii au o anumită imunitate şi intenţionez să profit de asta!” 46

Dacă suferindul papă era supărat pe Mussolini, nici perspectiva pe care o avea cu privire la concetăţenii săi nu era mai puţin sumbră. „Italienii, i-a spus papa lui Tardini atunci când în discuţia lor de la mijlocul lui octombrie a venit vorba de noile legi rasiale, sunt o turmă de oi”. „Pentru asta, a adăugat el, cu certitudine nu trebuie să-i fim recunoscători lui Mussolini!”

CAPITOLUL 25

Bătălia finală

Gustav Gundiach, cel care ajutase la scrierea enciclicei secrete a papei despre rasism, se întorsese la Roma şi nu era mulţumit deloc. El şi încă doi colegi îi predaseră textul lui Ledóchowski în septembrie, crezând că iezuitul general i-l va

trimite papei. Apariţia Manifestului Oamenilor de Ştiinţă în Domeniul Rasei şi anunţarea primelor legi rasiale în Italia nu făcuseră decât să le consolideze credinţa că papa dorea să le vadă cât mai repede rodul muncii. Când Gundiach a aflat că iezuitul general trimisese o „versiune prescurtată” a documentului lor părintelui Enrico Rosa, i-a scris colaboratorului său american, insistând să-i spună papei ce se întâmplase. „Intenţia ta de a nu lăsa documentul să ajungă în alte mâini nu s-a materializat”, îi scria el lui LaFarge. „Loialitatea ta faţă de Şefcodul lor pentru Ledóchowski – nu a fost răsplătită. Într-adevăr, eşti pasibil să ţi se reproşeze că loialitatea ta faţă de domnul Fischer – numele lor de cod oarecum curios pentru Pius al XI-lea – a suferit din pricina loialităţii tale faţă de Şef”. Şi conchidea: „O persoană neasociată afacerii ar putea vedea în toate acestea o încercare de a sabota, printr-o acţiune obstructivă şi din motive tactice şi diplomatice, misiunea pe care ţi-a încredinţat-o direct domnul Fisher”.1

*

* * *

Turneul triumfător al lui Hitler prin Italia stârnise animozitate multora dintre catolicii americani faţă de Duce. Şi acum, cu impunerea legilor rasiale, popularitatea lui Mussolini în SUA se prăbuşea vertiginos. Ambasada italiană din Washington a trimis un lung raport Romei în care povestea declinul. „După cum se ştie, catolicii americani – începând cu eşaloanele ierarhice superioare ale Bisericii, cu cardinalul Mundelein de Chicago în primul rând – au reacţionat de la

bun început cu ostilitate şi cu furie crescândă faţă de atitudinea anticatolică şi parţial anticreştină oficială a autorităţilor naziste”. Impunerea legilor rasiale, precum şi ultima bătălie vizavi de Acţiunea Catolică italiană „au condus aici, raporta ambasada, la amplificarea îngrijorării faţă de viitorul Bisericii în Italia, la identificarea fascismului cu nazismul în ochii nu prea dotaţi cu discernământ ai publicului… care le văd împreună ca două regimuri nu prea îndrăgite, aşa-numite autoritare”.2

Relaţiile dintre regimul fascist şi guvernul american se răceau rapid. Ziarele italiene nu făceau nimic ca să ajute, acuzându-i pe evrei de faptul că ar fi condus Statele Unite. Acestea ofereau o listă cu structura integral evreiască a ceea ce se spunea că va fi cel mai probabil guvernul american, condus de preşedintele Bernard Baruch3 şi vicepreşedintele Albert Einstein. Lev Troţki fusese propus provizoriu ca secretar de război, faptul că nu era nici american şi nici nu locuia în ţară nefiind, se pare, un impediment pentru presa italiană.4

*

* * *

Pius era nemulţumit de noua lege a căsătoriilor, care interzicea evreilor botezaţi să ia în căsătorie catolici. I-a cerut nunţiului să pregătească un document în care să se stipuleze poziţia formală.5 Papa se gândea la o declaraţie a principiului catolic, dar Borgongini considera că ar fi important dacă ar conţine ceva mai mult de atât. Vaticanul trebuia să ofere consiliere pentru

schiţarea legilor rasiale, care să nu devieze de la învăţăturile Bisericii. După cum anunţa nunţiul, „trebuie să sugerăm o cale de ieşire. Altfel, guvernul... nu va şti să o găsească singur. Şi atunci, fără îndoială, va avea loc o ruptură”.6 Era o ruptură pe care nunţiul avea să se străduiască să o evite în următoarele săptămâni.

Varianta lui Borgongini îndemna guvernul să nu ignore „elementul religios” în formularea noilor legi. „Este necesar, prin urmare, ca evreii să nu fie confundaţi cu convertiţii la catolicism, pentru că aceştia au avut curajul şi eroismul de a se rupe o dată pentru totdeauna de naţia lor de origine”. 7

Într-un efort de a-şi face propunerea mai suportabilă pentru Mussolini, a adăugat şi o remarcă. Era nerăbdător să demonstreze simpatia Vaticanului pentru scopurile legilor rasiale. „Cu certiduine, atât din motive morale, cât şi din motive de sănătate, [Biserica] foloseşte toate argumentele aflate la dispoziţia sa în încercarea de a descuraja uniunile între albi şi negri şi orice uniune care este eterogenă”. 8 Astfel, se încerca evitarea producerii metişilor, „care combină defectele ambelor rase”. Dar, adăuga nunţiul, „Biserica nu-şi poate împinge eforturile de prevenţie până la limita interdicţiei absolute”.

Borgongini oferea două posibile compromisuri. Căsătoriile în discuţie puteau fi permise sub autoritatea regelui, deja legiferată, de a acorda dispense regale. Ca alternativă, putea fi completată noua lege care statua că mariajele care intrau în conflict cu dispoziţiile legale, dar intrau sub incidenţa articolul 34 din Concordat –

care recunoştea efectele civile ale căsătoriilor religioase – urmau să fie recunoscute dacă papa, după ce le analiza, le aproba.9

Papa s-a întâlnit cu Tardini şi Tacchi Venturi pentru a discuta următoarele etape. Tardini a menţionat că guvernul interzisese publicarea articolelor care criticau rasismul, chiar dacă criticau doar varianta germană. „Dar totul e ruşinos! a spus papa. Mi-e ruşine, nu ca papă, ci ca italian! Poporul italian a devenit o turmă de oi proaste. Voi lua atitudine, nu vă temeţi. Concordatul înseamnă mult pentru mine, dar conştiinţa mea înseamnă şi mai mult... Toţi au devenit nişte Farinacci. Sunt cu adevărat mâhnit, ca papă şi ca italian!”

Odată ce furtuna – după cum a descris Tardini răbufnirea papei – a trecut, Tacchi Venturi, nefiind o persoană care să fie uşor de şocat, a scos calm o fotografie a pontifului. L-a rugat să o semneze, cu o dedicaţie pentru fiul lui Mussolini, Bruno, care urma să se căsătorească peste câteva zile. „Îmi displace să-mi pun semnătura sub numele de Mussolini!” a spus papa. Dar a semnat totuşi fotografia, iar Tacchi Venturi ştia foarte bine că avea să o facă.10

Odată terminate treburile, Pius al XI-lea şi iezuitul s-au lăsat în voia amintirilor. „Sunt doi bătrânei, a reflectat Tardini rememorând scena, unul de 82 de ani şi celălalt de 77, vioi şi inteligenţi”. Făceau schimburi de trimiteri la Vechiul şi la Noul Testament, chicotind la auzul povestirilor despre oamenii pe care-i cunoscuseră, unii dintre ei dispăruţi de mult”. Era tipul de

zeflemea pe care papa nu şi-l permitea decât cu foarte puţini.

Mai târziu în aceeaşi zi, Tardini, Tacchi Venturi şi Borgongini s-au adunat în apartamentul cardinalului Domenico Jorio.12 Ca prefect al Congregaţiei pentru Disciplina Sacramentelor, Jorio supraveghea reglementările în materie de căsătorii. Papa le ceruse să găsească o cale de ieşire din impas. Iar ei au elaborat un plan pe care papa l-a aprobat. Nunţiul şi Tacchi Venturi urmau să încerce să-i convingă pe reprezentanţii guvernului că nu era în interesul lor să provoace o rupere a relaţiilor cu Sfântul Scaun, „pentru puţinele cazuri, foarte rare [de căsătorii mixte], când este posibilă găsirea unei soluţii”. Urmau să încerce să obţină o copie a legii propuse, „pentru a fi în poziţia de a recomanda modificările corespunzătoare”.13

Şi totuşi, când Tacchi Venturi i-a solicitat lui Mussolini o întrevedere, Ducele a refuzat, spunându-i să pună în scris ce dorea să-i transmită verbal.14 în scrisoarea pe care iezuitul i-a trimis-o ulterior Ducelui, acesta susţinea că Biserica catolică se opunea de mult timp căsătoriilor mixte. Acestea erau „extrem de rare şi tolerate doar din motive serioase de conştiinţă”. Papa, îl asigura el pe Mussolini, este dispus să meargă şi mai departe pentru a ajunge la o înţelegere: „Sfântul Părinte este pregătit să se asigure că aceste evenimente vor fi şi mai rare şi nu vor avea loc fără a fi supuse examinării directe de către Sfântul Pontif6.

În disperarea lui de a ajunge la un consens,

Tacchi Venturi nu numai că era dispus să îl transforme pe papă într-un participant direct la campania rasială, ci masca şi o distincţie care era vitală pentru Biserică şi centrală problemei Vaticanului în ceea ce privea legile rasiale. Principala obiecţie a papei implica nu interdicţia a ceea ce Biserica includea în categoria „căsătorii mixte”, adică acele căsătorii între evrei şi catolici, ci mai curând acele căsătorii care uneau doi catolici, dintre care unul fusese evreu sau avusese un părinte evreu.

Iezuitul dedicase pagina finală a scrisorii laudelor aduse Ducelui. Încheia prin a se descrie pe sine însuşi ca „unul care vă iubeşte, pe dumneavoastră şi patria, unul care – şi o spun fără pic de lăudăroşenie – se simte incapabil să vă trădeze, pe dumneavoastră şi fascismul".15

În pofida eforturilor iezuitului, propunerea nu l-a mişcat pe Mussolini. Guido Buffarini, subsecretarul pentru afaceri interne, i-a transmis veştile. Ducele nu avea să-i permită niciodată papei să acorde excepţii pentru căsătoriile mixte, şi nici nu avea să-i îngăduie regelui să analizeze astfel de cereri.16

*

* * *

La sfârşitul lui octombrie, Ducele s-a întâlnit la Roma cu Joachim von Ribbentrop, ministrul de externe nazist. Ribbentrop venise să-l convingă pe Mussolini că era timpul pentru un pact militar care să lege Italia de Germania şi Japonia.17 Simţind că, în pofida retoricii sale, Mussolini încă avea reţineri în a semna o alianţă militară formală,

Ribbentrop i-a promis că întreaga Mediterană va deveni într-o bună zi mare italiană cu sprijinul Germaniei. În mod curios, principala notă discordantă pe care Mussolini a lăsat-o să se audă la această întrunire privea Biserica şi pe papă. Bătălia continuă a naziştilor împotriva Bisericii catolice, i-a spus Mussolini ministrului german de externe, a rămas un impediment major în calea unei alianţe militare, pentru că submina sprijinul poporului italian. Mussolini a sugerat ca, înainte de semnarea unui astfel de pact, guvernul german să găsească o cale să se împace cu Biserica. Dacă germanii ar ajunge la un astfel de acord, a spus Mussolini, alianţa cu naziştii „ar fi foarte populară”. Problemele cu Biserica nu aparţineau întru totul părţii germane. Propriile relaţii cu papa deveniseră extrem de tensionate, a susţinut Mussolini. Dacă papa ar fi denunţat pactul, s-a arătat îngrijorat Ducele, catolicii Italiei s-ar fi găsit „într-o poziţie dificilă”.18

În jurnalul său, Ciano descrie un tablou descurajant al întâlnirii sale cu Ribbentrop la Grand Hotel din Roma. „Are o fixaţie cu războiul, scria el. „Vrea război, războiul lui. Nu are sau nu vrea să spună care este planul său general de război. Nu-şi numeşte duşmanii, nici nu-şi indică obiectivele. Dar vrea să aibă război în trei-patru ani”. Când Ciano a discutat alianţa militară propusă de von Ribbentrop cu socrul său, Mussolini i-a spus că anunţarea unei astfel de alianţe trebuie amânată, „mai presus de toate din cauza amărăciunii antigermane dominante în marea masă catolică”.19

Campania antisemită a Italiei atrăgea critici din afara graniţelor şi, date fiind legăturile strânse ale Vaticanului cu regimul fascist, papa s-a trezit într-o poziţie inconfortabilă. Tardini l-a avertizat să nu colaboreze cu Mussolini în producerea unui text acceptabil mutual cu privire la noua lege rasială. O astfel de înţelegere ar lăsa Vaticanul expus în faţa acuzaţiei de complot în campania antisemită. Mai bine ar fi, recomanda el, să lase guvernul să facă tot ceea ce voia să facă. Presupunând că Mussolini continua cu planul său, Vaticanul putea atunci condamna clauza care anula articolul 34 din concordat, dar putea găsi mulţumirea în faptul că puţine căsătorii ar fi fost afectate. Şi ceea ce era cel mai important, i-a spus el papei, restul concordatului ar fi rămas în vigoare.20

La început, papa a fost de acord. Şi totuşi, sub presiunea consilierilor săi de a ajunge la o înţelegere cu dictatorul, avea să se afle în imposibilitatea de a respecta recomandarea lui Tardini.21

Pe 29 octombrie, o mulţime s-a adunat în scuarul din faţa palatului de vară al papei, sperând să primească binecuvântarea acestuia, aflat pe picior de plecare. Era o zi rece, cu vânt puternic. O combinaţie nefericită de grindină, zăpadă şi ploaie rece ca gheaţa îi făcuse pe credincioşi să-şi caute adăpost în magazinele din apropiere. Când norii s-au ridicat, papa a apărut pe micul balcon al palatului, iar mulţimea s-a repezit din nou în scuar. Avea să fie ultima dată când papa avea să mai fie văzut în castelul

Gandolfo.22

Cu o lună înainte, spre surprinderea membrilor corpului diplomatic de la Vatican, cardinalul Pacelli plecase în vacanţa sa obişnuită în Elveţia.23 S-a întors la Roma cu trenul de noapte în dimineaţa de duminică, 30 octombrie, mergând direct de la gară la biroul papei.24 Tacchi Venturi, care era deja acolo, raporta despre ultimele evenimente. Papa a fost de acord să-i permită să facă o ultimă încercare de a vorbi cu Mussolini şi să găsească o soluţie amiabilă.25

În încercarea de a-l convinge pe Duce, iezuitul i-a dat lui Buffarini un bilet. Sfântul Părinte era tulburat gândindu-se la tot răul pe care l-ar fi putut face sprijinului catolic dat regimului, dacă guvernul ar fi continuat cu noua lege rasială fără a ajunge la o înţelegere cu Vaticanul. „Ar aduce o imensă bucurie tuturor antifasciştilor de orice limbă şi naţiune”. Papa credea că încă mai era timp să se emită o nouă lege a căsătoriilor care să fie „spre satisfacţia reciprocă a ambelor părţi”.26

Deşi era bolnav, în următoarele săptămâni s-a întâlnit regulat cu Tacchi Venturi, Pacelli şi Tardini pentru a conduce negocierile frenetice, de ultimă oră. Pe 2 noiembrie, când în sfârşit aveau o variantă a legii propuse, papa a cerut grupului care se întrunise în apartamentul cardinalului Jorio să se adune din nou.

Articolul 1 al versiunii de lege statua: „Căsătoria dintre un cetăţean italian de rasă ariană şi o persoană aparţinând altei rase este interzisă”. Excepţie făceau doar căsătoriile

descrise în articolul 7. Mussolini adăugase clauza ca o concesie pentru Vatican. Articolul permitea excepţii pentru o persoană muribundă sau pentru a-i recunoaşte ca legitimi pe copii.27

Tardini a repetat recomandarea pe care i-o făcuse anterior papei. Poziţia oficială a Vaticanului ar trebui să se opună principiului rasist din spatele noii legi, lăsând să se înţeleagă clar că Vaticanul nu avea nicio legătură cu conceperea legii.

Ceilalţi au respins cererile lui Tardini. Speriat de o disensiune cu regimul, Borgongini, nunţiul, a propus o alternativă. Ar fi trebui să anunţe că noua lege era în contradicţie cu concordatul şi nu să recurgă la un protest oficial. Aceasta le-ar permite să-şi continue activitatea de lobby în culise pentru modificările pe care doreau să le introducă.28

„Este evident, scria Tardini relatând evenimentele din acea zi, că preocuparea cea mai importantă a nunţiului era să evite un conflict între Sfântul Scaun şi guvernul italian. Şi din moment ce orice declaraţie sau protest din partea Sfântului Scaun (indiferent cât de atenuată) ar fi putut fi exploatată de inamicii fascismului, atât din interior, cât mai ales din afara graniţelor, pentru a provoca un conflict, nunţiul căutase să găsească o cale – cu vreo modificare oportună a legii – de a evita orice protest din partea Sfântului Scaun”.

Borgongini îşi amintea că, în declaraţia sa din 6 octombrie, Marele Consiliu Fascist susţinea că urmaşii unei căsătorii mixte care împărtăşeau o altă religie (şi anume catolicismul) nu vor fi

consideraţi evrei după noua lege. Dacă Vaticanul ar fi reuşit să convingă regimul să fie de acord să însereze această expresie în noua lege, s-ar fi redus substanţial numărul căsătoriilor între catolici care să fi fost afectate. Aceasta ar fi fost suficient, credea nunţiul, pentru a convinge Sfântul Scaun să permită intrarea în vigoare a legii fără alte proteste.

Dar papa nu a fost de acord, pentru că în astfel de condiţii, convertiţii catolici de la iudaism ar fi fost consideraţi tot evrei. El a insistat ca noua lege să conţină o excepţie, care să permită căsătoria unor astfel de foşti evrei cu catolici.29

Tacchi Venturi i-a prezentat lui Buffarini revizuirile sugerate, deşi ştia că propunerea papei nu avea nicio şansă de a căpăta aprobarea dictatorului. Citind textul sugerat, cu Tacchi Venturi urmărindu-l cu privirea, Buffarini clătină din cap. Nici măcar nu-i va arăta documentul Ducelui, a spus el. Nu ar face decât să înrăutăţească lucrurile.

În aceeaşi seară, Tacchi Venturi a primit textul final al legii căsătoriilor. Pe măsură ce citea, reprezentantul papei constata că puţinele excepţii conţinute în versiunea anterioară fuseseră eliminate.30 Mussolini era gata să parieze că, în pofida tuturor ameninţărilor sale, papa nu va întrerupe relaţiile cu regimul fascist.

CAPITOLUL 26

Credinţa în rege

Nevenindu-i să creadă că Mussolini ar putea încălca cu atât de mult tupeu concordatul care le servise atât de bine amândurora, Pius al XI-lea i-a

scris acestuia pentru a-l avertiza în legătură cu nebunia lui.

„Către cel mai drag fiu al nostru”, începea papa. Nu făcea nicio menţiune la primul articol al noii legi, care stabilea că „mariajul între un cetăţean italian de rasă ariană cu o persoană aparţinând altei rase este interzis”. Mai curând aducea obiecţii articolului 7, care încălca în mod flagrant clauza concordatului conform căreia căsătoriile aprobate de Biserică trebuie recunoscute civil. „O astfel de *vulnus* [rană] poate fi cu uşurinţă evitată, îi scria papa Ducelui, dacă în loc de textul articolului mai sus menţionat… se introduce versiunea pe care am furnizat-o colaboratorilor tăi, dar pe care din nefericire nu o vedem introdusă aici”. Papa anexase textul recomandat de el, revizuirea articolului 7, pe care Buffarini o respinsese atât de mânios cu o zi înainte. Aceasta ar fi permis căsătoria între doi catolici, indiferent de „rasa” lor.1

Într-un ultim şi disperat efort de a-l face pe dictator să-şi schimbe hotărârea, Tacchi Venturi i-a trimis un apel personal. Ca persoană care l-a slujit pe Duce atât de mulţi ani, scria el, şi care i-a dat dovezi constante de credinţă şi iubire, îl implora să accepte cererea papei.2

Mussolini a respins apelul de ultim moment al pontifului, anunţându-l în dimineaţa următoare că nu are intenţia să modifice legea. Furios că era refuzat atât de brutal, papa a decis să facă apel la rege. Pius nu-i scrisese niciodată regelui

Victor Emmanuel al III-lea în alte scopuri decât cele legate de ceremonial. Acum îl ruga „să

intervină cu autoritatea sa supremă pentru a obţine ceea ce Sfântul Scaun nu fusese în stare să obţină... de la prim-ministru". Papa îi amintea regelui de tratatul semnat solemn în numele său în 1929 şi de faptul că legea căsătoriilor propusă intra în conflict direct cu clauzele acesteia. Papa a anexat la scrisoare versiunea propusă de el pentru articolul 7.3

Câţiva ani mai târziu, drept consecinţă a unui dezastruos război, italienii aveau să participe la un referendum cu privire la menţinerea monarhiei sau nu. S-au întors împotriva regelui, învinovăţindu-l că nu s-a opus dictatorului. Nicăieri nu a fost mai evidentă laşitatea regelui său, privind retrospectiv, mai umilitoare, decât în aprobarea de către el a fiecărei legi rasiale pe care o propusese Mussolini. Chiar când evreii erau daţi afară din şcoli şi de la locurile de muncă, terorizaţi de stat şi privaţi de mijloacele de subzistenţă, regele continua să semneze toate propunerile pe care i le prezenta Mussolini, la întrunirile lor bisăptămânale de la palatul Quirinal. Şi ca să înrăutăţească într-un sens lucrurile, regele nu avea nicio simpatie pentru deificarea de către nazişti a rasei ariene sau pentru încercările lui Mussolini de a meşteşugi o variantă italiană. Pur şi simplu nu a avut curajul să i se opună Ducelui.

Răspunsul pe care regele i l-a dat papei pe 7 noiembrie reflecta aceeaşi laşitate.4 Victor Emmanuel mulţumea pontifului pentru scrisoare şi îl anunţa că îi trimisese o copie lui Mussolini, în speranţa că s-ar putea găsi o soluţie care să

„concilieze cele două puncte de vedere”. Şi asta a fost tot.5 Din partea sa, Mussolini l-a anunţat din nou pe papă că nu era de acord cu cererea sa, pentru că a proceda astfel ar însemna să submineze însăşi intenţia noii legi a căsătoriei.6

În aceeaşi săptămână, Ciano s-a întâlnit cu Hermann Göring, şeful forţelor aeriene naziste şi ministrul pentru planificare al lui Hitler. În pofida simpatiei sale pentru nazişti, spilcuitul ginere al lui Mussolini considera că mulţi dintre şefii lor erau mai curând neciopliţi. În jurnalul său ne-a lăsat o imagine grăitoare a lui Göring: „Îmbrăcat civil, cu un costum scump, de un cenuşiu puternic. Cravata, înnodată într-un stil învechit, are un inel din rubin. Alte rubine, mai mari, pe degete. La rever, un vultur nazist de mari dimensiuni, cu diamante. Seamănă vag cu Al Capone”.

Întâlnindu-se cu socrul său, Ciano l-a pus mai întâi la curent cu discuţiile sale cu Göring. Apoi a adus în discuţie apelul papei către rege. „Nu pot spune, observa Ciano, că Ducele ar fi fost foarte zdruncinat”. 7

Ciano lua parte în acea zi la un prânz ţinut la ambasada americană din Roma. Oaspetele de onoare nu era nimeni altcineva decât arhiepiscopul de Chicago, cardinalul Mundelein, aflat în vizită la Vatican. Pentru a-şi arăta solidaritatea cu Mundelein, care suporta consecinţele furtunii pe care denunţarea lui Hitler i-o crease în anul care trecuse, preşedintele Roosevelt îl găzduise la Casa Albă înainte de plecare. Preşedintele îl instruise pe Phillips să facă tot ce putea pentru a arăta sprijinul american

pentru arhiepiscop în timpul vizitei în Italia.8

Nunţiul papal participa şi el la prânz şi, observându-l pe Ciano, îşi croi drum prin mulţime pentru a ajunge la el. Noua lege a căsătoriilor era pe agenda Consiliului de Miniştri de a doua zi, iar Ciano era îngrijorat. Mussolini era atât de enervat de situaţie, încât textul era acum mult mai drastic decât versiunea concepută anterior. Iar Ciano se gândi că, dacă legea ar fi pus capăt sprijinului dat de Vatican regimului fascist, totul s-ar fi încheiat cu un dezastru.

3 Ce va face papa? l-a întrebat Ciano pe Borgongini.

4 Nu ştiu, pentru că papa nu spune nimănui ce are de gând să facă, i-a răspuns nunţiul. Dar poţi fi sigur că va face ceva.

5 Va fi un protest diplomatic sau unul public? l-a întrebat neliniştit ministrul de externe.

Borgongini i-a răspuns că nu ştia, dar i-a sugerat lui Ciano că, în calitatea lui de ministru de externe, ar fi putut încă să intervină pentru a salva Tratatele laterane.

6 Şi ce am putea propune acum? Şi Sfântul Părinte, şi şeful guvernului s-au ocupat de problemă. Deci eu, ca ministru al afacerilor externe, şi tu, ca nunţiu, nu mai putem face nimic.

Borgongini a susţinut că nu era prea târziu, că ar fi putut propune o comisie bilaterală care să studieze problema. Când Ciano l-a întrebat ce ar putea spune pentru a-l convinge pe Duce, nunţiul a accentuat din nou cât de puţine căsătorii ar fi afectate. Până la sfârşitul conversaţiei, Borgongini fusese convins că, dacă ministrul va putea face

ceva pentru a ajuta la împiedicarea crizei cu Vaticanul, avea să o facă.9

Acea noapte de 9 noiembrie 1938 rămâne gravată în istorie sub numele de *Kristallnacht**, o noapte a ororilor în Germania. Utilizând ca pretext asasinarea în Franţa a unui diplomat german de către un evreu adolescent, refugiat din Polonia, naziştii au incendiat sinagogi, au jefuit magazinele deţinute de evrei, i-au vânat şi i-au maltratat pe evreii înfricoşaţi. Unii au fost ucişi, alte zeci de mii au fost arestaţi şi mulţi trimişi în lagărele de concentrare. Sute de sinagogi au fost arse până la temelii şi mii de afaceri deţinute de evrei au fost distruse. În urma acestor violenţe, guvernul german a anunţat că evreii nu vor mai avea voie să deţină magazine sau afaceri, să practice comerţul sau să intre în teatre sau săli de spectacol şi că tot ceea ce rămânea din proprietăţile lor urma a fi expropriat şi dat creştinilor. Sute de evrei s-au sinucis. Ciano a primit un lung raport de la ambasadorul italian din Germania care-i prezenta lugubrele detalii. Pacelli a primit şi el un raport detaliat de la nunţiul din Berlin.10

Presa catolică din Italia a avut prea puţine de spus despre ororile care se abătuseră asupra evreilor din Germania. Săptămânalul diecezan al Veneţiei îşi revărsa întregul dispreţ asupra adolescentului evreu care îl împuşcase pe diplomatul nazist, „evreul care cu sânge rece îşi îndreptase revolverul… înarmat spre inimă cu un sentiment profund de ură, dorinţă de răzbunare şi ranchiună”. La care adăuga: „Mărturisim că nu

putem înţelege cum mâna unui om poate, cu premeditare calculată, să lovească într-un funcţionar necunoscut, paşnic”. Despre uciderea în masă sponsorizată de guvern şi distrugerea evreilor din Germania, săptămânalul diecezan nu amintea nimic”.

Când sinagogile germane erau incendiate şi evreii germani erau vânaţi şi ucişi, părintele Tacchi Venturi era în pat, neputând să doarmă. Ştiind că întrunirea Consiliului de Miniştri sub conducerea lui Mussolini urma să aibă loc a doua zi, căuta un mod prin care să prevină o ruptură între cei doi stăpâni ai săi. S-a ridicat din pat, a aprins lumina şi a început să-i scrie o scrisoare Ducelui.

„Schimbarea pe care o propun, scria el, salvează principiul fundamental al legii”, propoziţia că italienii sunt arieni şi evreii nu sunt. „Pur şi simplu, permite o excepţie”. Din nou, Tacchi Venturi pleda raritatea acestor cazuri. „Dacă luăm în considerare numărul mic de cetăţeni italieni de rasă evreiască, aversiunea pe care majoritatea israeliţilor o au faţă de căsătoria cu creştinii şi a creştinilor faţă de evrei, chiar şi convertiţi, nu am nicio temere în a spune că ar fi mai puţin de o sută de astfel de căsătorii între soţi de rase diferite, însă ambii împărtăşind religia catolică”. Faptul că iezuitul, în mod normal o persoană perspicace, s-a trezit în miezul nopţii doar ca să repete argumentele pe care le adusese deja de nenumărate ori Ducelui, arată cât de disperat era.12

Între timp, Roberto Farinacci, încântat să-şi

joace rolul în tracasarea Vaticanului, făcea tot ce putea pentru a-l ajuta pe Duce să stimuleze sprijinul popular pentru legile antisemite. A prezentat noile măsuri ca înrădăcinate în învăţăturile Bisericii romano-catolice. În vara precedentă, scrisese o serie de articole antisemite în ziarul său, citând *La Civiltà cattolica*, drept justificare a campaniei. Un articol fusese intitulat „O lecţie în catolicism pentru catolici”. Pe 7 noiembrie, într-o conferinţă susţinută la Milano, mediatizată pe larg, sub titlul „Biserica şi evreii”, cita extensiv din Noul Testament pentru a argumenta că Biserica catolică era sursa originală a măsurilor antisemite fasciste. „Ce s-a întâmplat, se întreba el, de Biserica oficială de astăzi a devenit filosemită, în loc de antisemită?” „De ce, continuă el, comuniştii, francmasonii, democraţii, toţi duşmanii juraţi ai Bisericii, o laudă astăzi şi se oferă să o ajute?” Răspunsul este simplu: „Pentru a o folosi împotriva fascismului”.

II *Regime fascista* a alocat discursului lui Farinacci o pagină întreagă, adăugând un istoric de trei coloane cu titlul „Dispoziţiile consiliilor şi papilor împotriva evreilor de-a lungul secolelor”.13 Numeroase ziare au preluat articolul. *Il giornale d’Italia*, care publicase primul Manifestul Savanţilor Rasiali, a surprins mesajul central în câteva cuvinte: „Onorabilul Farinacci conchide, în mijlocul unor aplauze pasionale, declarând că este imposibil ca fasciştii catolici să renunţe la conştiinţa antisemită pe care Biserica a format-o timp de milenii”.14

La întrunirea din 10 noiembrie, Consiliul de

Miniştri a aprobat noile legi rasiale. Ducele aştepta cu nervozitate să vadă dacă papa îşi va duce până la capăt ameninţările. În pofida fanfaronadei, nu ardea de nerăbdare să vadă Vaticanul întors împotriva sa. Sprijinul ierarhiei Bisericii, de la papă până la preoţii de parohie, se dovedise a fi prea valoros, şi acum avea ambiţii şi mai mari pentru regimul său. Pierderea girului Bisericii îl putea costa mult.15

Legile rasiale, prezentate în *La Difesa della razza*, 20 noiembrie 1938

Dacă Ducele nu era mai îngrijorat de atât, era pentru că în toate săptămânile de negocieri frenetice şi oscilări pe marginea prăpastiei, în toate săptămânile de lamentaţii papale, nici Pius al XI-lea, nici emisarul său iezuit, nici secretarul său de stat, nici nunţiul său nu dăduseră vreodată glas vreunei opoziţii faţă de marea masă a legilor rasiale, care aveau ca obiectiv să-i priveze pe evrei de drepturile lor de cetăţeni italieni. Nu existase

niciun protest al Vaticanului faţă de îndepărtarea din şcoli a copiilor evrei, sau a profesorilor evrei, sau a profesorilor evrei din universităţi. Nici Pacellli, nici cei doi emisari ai papei – nunţiul oficial şi iezuitul neoficial – nu emiseseră vreun cuvânt pentru a protesta faţă de decizia guvernului de a-i trata pe evrei ca pe un pericol la adresa sănătoasei societăţi italiene. Pentru oricine era nerăbdător să primească un semn despre punctul de vedere al Vaticanului referitor la noua campanie de persecuţie, inclusiv preoţii de parohie şi episcopii care doreau să fie sfătuiţi cum să reacţioneze, mesajul era clar. Statul îşi punea în cele din urmă în aplicare avertizările care apăruseră în singurul cotidian al Vaticanului şi repetate în mod regulat în *La Civiltà cattolica* supravegheat de Vatican şi în mare parte din presa catolică italiană, de la buletinele diecezane săptămânale până la cotidiene.

Un raport care a ieşit la lumină odată cu recenta deschidere a Arhivelor Secrete ale Vaticanului relevă clar că, în ce priveşte Vaticanul, acordul din 16 august negociat de Tacchi Venturi cu Mussolini rămăsese în vigoare. Pregătit la începutul lui noiembrie în secretariatul departamentului de stat, înregistra înţelegerile Vaticanului cu guvernul fascist în legătură cu campania antisemită. După o descriere a observaţiilor lui Pius al XI-lea, din 28 iulie, despre naţionalismul exagerat, urmează o secţiune de mari dimensiuni, intitulată Acordul Mussolini-Tacchi (16 august 1938). Înregistrarea precizează: „Între timp, Sfântul Scaun l-a mandatat pe Tacchi

Venturi să ajungă la un acord. Iar părintele Tacchi Venturi a reuşit. Acordul din 16 august 1938 constă din trei puncte”. Şi continua prin a prezenta pe scurt fiecare punct.16

Mussolini credea că Sfântul Scaun avea prea multe de câştigat de pe urma alianţei cu statul fascist pentru a o pune în pericol. Ani de zile, Vaticanul contase pe relaţiile sale privilegiate cu regimul pentru a confisca magazinele şi cărţile pe care le considera ofensatoare, pentru a împiedica prozelitismul protestanţilor şi pentru a reconsolida standardele Bisericii privind castitatea femeilor. Mussolini era la urma urmelor „omul providenţei”, care se asigurase că fiecare grup de tineret fascist avea câte un preot ataşat, că taxele italiene erau utilizate pentru plata cheltuielilor Bisericii şi că clerul catolic primea poziţii de onoare în toate funcţiile de stat.

Dacă ar fi văzut telegrama confidenţială pe care cardinalul Pacelli o trimisese nunţiilor papali din întreaga lume la o zi după aprobarea legii căsătoriilor, Mussolini şi-ar fi dat seama că strategia sa meritase riscul. Pacelli îi informa pe aceştia că prin interzicerea căsătoriei dintre doi catolici de rase diferite, noua lege încălca în mod clar concordatul. Ce lecţie trebuiau să înveţe din asta şi ce să le spună celor care ar fi pus întrebări? Pacelli a făcut tot ce-a putut să minimalizeze conflictul: „Trebuie să notăm că încălcarea concordatului este limitată la un număr mic de cazuri… Câteva zeci, în timp ce în Italia, în fiecare an, se celebrează şi vor continua a fi celebrate peste 300.000 de căsătorii religioase,

toate înregistrate regulamentar”.17

Scrisoarea oficială de protest a Vaticanului faţă de guvernul italian nu ar fi putut fi mai blândă. Papa însuşi decise să nu spună nimic. După toate ameninţările, în cele din urmă nu mai era dispus să tulbure relaţia reciproc benefică dintre Biserică şi regimul fascist. Papa i-a spus lui Pacelli să pregătească scrisoarea. Urma să fie trimisă nu regelui, nici măcar lui Mussolini sau lui Ciano, ci lui Pignatti, ambasadorul italian.

Scrisoarea începea prin a nota că noua lege a căsătoriilor intra în conflict cu articolul 34 al Concordatului. După ce observa că Biserica primea cu braţele deschise oameni de toate rasele, Pacelli încerca din nou să minimalizeze obiecţiile Bisericii faţă de noua teorie rasială a regimului. Şi Biserica era de mult timp preocupată de amestecarea raselor. „Biserica, întotdeauna mamă iubitoare, explica viitorul papă, îşi sfătuieşte în general copiii să nu încheie căsătorii care prezintă riscul unor urmaşi deficienţi, iar în acest sens este dispusă, în limitele dreptului divin, să susţină eforturile autorităţilor civile de a atinge acest obiectiv foarte virtuos”. Dar, adăuga Pacelli, când, în pofida încercărilor de descurajare ale Bisericii, doi catolici de rase diferite insistă să se căsătorească, ea nu le poate nega accesul la sfintele taine.

Nota lui Pacelli adopta punctul de vedere al fasciştilor – şi al naziştilor-potrivit căruia evreii constituiau o rasă aparte. Cardinalul nu făcea niciun efort să convingă guvernul să renunţe la prejudecata implicată de noţiunea de efecte fizice

posibil negative ale procesului de „amestecare a raselor”, între catolicii italieni şi evrei şi minimaliza impactul pe care l-ar fi putut avea noua lege. Căsătoriile dintre catolici şi evreii convertiţi la catolicism erau extrem de rare, scria el, „o raritate favorizată de aversiunea comună atât a catolicilor, cât şi a israeliţilor de a se uni cu o persoană din altă rasă”.

Secretarul de stat îşi încheia scrisoarea exprimându-şi regretul că se vedea obligat să protesteze faţă de ofensa produsă concordatului, dar încheia pe un ton pozitiv. Îşi exprima speranţa că guvernul ar mai putea aduce totuşi modestele modificări necesare pentru a restaura armonia cu Biserica.18

Protestul public, atât cât a fost, a venit în ediţia din 15 noiembrie a lui *L’Osservatore Romano*, într-un articol de pe prima pagină intitulat oarecum afabil: „În privinţa unui nou decret-lege”. Pacelli revizuise cu atenţie textul înaintea publicării. „Dorea să-i confere, nota Tardini, un ton calm, senin, printre alte motive fiind şi acela că nu se dorea prejudicierea unor posibile viitoare ameliorări ale legilor şi astfel a unui sfârşit al conflictului”. 19 Articolul reflecta limbajul utilizat în scrisoarea formală de protest a lui Pacelli. Şi se încheia prin exprimarea speranţei că se putea găsi un acord care să permită rezolvarea pozitivă a „numărului neînsemnat de cazuri afectate”.20

Dar în spatele blajinului protest publicat în ediţia din 15 noiembrie a cotidianului Vaticanului se afla o poveste dramatică. La ora 10.20

dimineaţa, monseniorul Tardini, secretarul cu faţă pătrată al Afacerilor Ecleziastice Extraordinare, a primit un mesaj urgent. Pius al XI-lea dorea să-l vadă imediat. Urma să aducă şi materialul pregătit pentru articolul din *L'Osservatore Romano*. Temându-se de ce urma, Tardini şi-a adunat hârtiile şi s-a repezit spre reşedinţa papei. „L-am găsit pe papă roşu la faţă şi foarte agitat", îşi aminteşte el. Acesta ţinea un exemplar al ziarului în mână.

De ce, l-a întrebat papa, lipsea cea mai importantă parte din articol, cea pe care o revizuise şi o aprobase cu o zi înainte? Papa ar fi dorit ca articolul să includă textul scrisorilor sale către Mussolini şi rege. Mai presus de toate, ar fi dorit să apară în ziar răspunsul regelui. În scrisoarea sa, a insistat Pius al XI-lea, Victor Emmanuel îi cerea lui Mussolini să modifice legea căsătoriilor pentru a răspunde intereselor papei. Papa dorea ca lumea să ştie că Mussolini a ignorat cererea regelui.

Tardini a încercat să-l calmeze. Da, i-a spus el, papa le spusese să publice textul scrisorilor, dar probabil că uitase că Pacelli îl convinsese cu o seară înainte să renunţe la idee. Nu numai că nu se obişnuia să se publice corespondenţa diplomatică fără consimţământul celeilalte părţi, susţinea Pacelli, dar răspunsul regelui, pe care mizase atât de mult papa, era de fapt stânjenitor de vag, total ineficient. Efectul publicării lui ar fi fost de a lăsa întreaga lume să vadă că „regele nu valora nimic". Pacelli nu dorise să publice răspunsul regelui şi din alt motiv, anume că ar fi

atras atenţia asupra faptului că Mussolini nici nu se sinchisise să răspundă. Ceea ce l-ar fi pus pe Mussolini într-o lumină proastă. Când Pacelli a ridicat această problemă, papa l-a întrerupt:

1 Curtoazie suverană opusă ticăloşiei supreme!

Neabătut, Pacelli şi-a menţinut poziţia. Evidenţierea refuzului de a răspunde al lui Mussolini, insistă el, ar fi putut conduce la represiuni guvernamentale.

Încercarea lui Tardini de a-i aminti lui Pius al XI-lea de acea conversaţie nu a ajutat cu nimic la atenuarea furiei papei. Într-o digresiune, Tardini observa că pontiful – cunoscut pentru atenţia sa pentru detalii – devenise în ultimul timp tot mai uituc. Tocmai pentru că uitase cu desăvârşire conversaţia pe care o avusese cu secretarul său de stat în seara precedentă era el atât de supărat pe articolul din *L'Osservatore Romano*. Când Tardini a menţionat speranţa lui Pacelli că Mussolini ar putea totuşi face ceva ca să diminueze impactul noii legi, papa a devenit din nou agitat.

2 Dar cine ţi-a dat speranţele astea?

Dacă era vreun motiv de speranţă, s-a gândit pontiful, asta era pentru că regele îi ceruse lui Mussolini să acţioneze, şi exact această cerere era cea care fusese scoasă din articol.

În acest moment, cardinalul Pacelli li se alătură, iar papa se năpusti asupra lui. I se făcea rău, a spus el, să vadă ce făcuseră cu ştirea. Pacelli şi-a exprimat preocuparea pentru sănătatea papei, pentru că în ultimul timp nu se simţise bine şi nu prea dormise. Dar încercările

sale de a-i distrage atenţia acestuia au fost în zadar.

3 Cine a scris articolul? a întrebat papa.

4 Eu, Sfinţia Voastră, a replicat Tardini.

5 Nu-mi place deloc, a reacţionat pontiful.

Cardinalul Pacelli, nedorind să-l lase pe Tardini să-şi asume întreaga vină, l-a întrerupt:

6 Sfinţia Voastră, am revizuit articolul şi-mi asum întreaga responsabilitate.

Calmându-se puţin, papa a insistat ca amândoi să rectifice problema publicând în ediţia următoare a ziarului Vaticanului răspunsul regelui. Nici Pacelli, nici Tardini nu doreau asta. Tardini a plecat să-l caute pe Tacchi Venturi, care, spera el, ar fi putut să-l convingă pe papă să se răzgândească. Iar iezuitul s-a îndreptat spre Vatican.

Începuse să discute cu persoane din anturajul lui Mussolini, i-a spus Tacchi Venturi lui Pius, şi era încântat să-i raporteze că tonul măsurat al articolului din acea zi din *L Osservatore Romano* făcuse o impresie foarte bună. Dacă sperase că veştile îl vor bucura pe papă, se înşelase amarnic. Papa l-a întrerupt:

— Nu-i de mirare că sunt aşa supărat! Dar în seara asta îi voi face eu să publice o altă ştire de presă!

Tacchi Venturi se alarmă, dar rugăminţile lui nu reuşiră să-l determine pe pontif să-şi schimbe hotărârea.21 Şi totuşi, încă o dată, cardinalul Pacelli şi colegii săi, permiţându-i papei să-şi descarce furia, au reuşit să aibă ultimul cuvânt. *L'Osservatore Romano* nu a mai publicat niciodată

scrisoarea regelui.22

Deşi italienii pot fi iertaţi pentru că au crezut că această campanie fascistă împotriva evreilor a fost susţinută de Vatican, exista cel puţin un prelat italian influent care intona pe un ton disonant. Sursa acestui ton este surprinzătoare. Cardinalul Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, fusese unul dintre cei mai locvace şi entuziaşti suporteri ai lui Mussolini. Numai în anul precedent, ambasadorul francez la Sfântul Scaun raportase că Schuster, pe care îl descria ca fiind „cunoscut pentru sentimentele lui cât se poate de fasciste”, susţinuse un curs la facultatea de misticism fascist în care îl lăuda pe Mussolini că a restabilit Imperiul Roman catolic.23 în 1930, arhiepiscopul a primit o scrisoare din partea a trei sute de catolici din Milano care îl criticau pentru îmbrăţişarea ideilor fasciste, lipsită de orice spirit critic, conducând la o solicitare din partea autorităţilor guvernului de a li se înmâna lista semnatarilor.24 în septembrie 1937, un informator al poliţiei îşi amintea că aşteptările lui Schuster de a-i succeda bolnavului Pius al XI-lea pe Sfântul Scaun întâmpinau o puternică opoziţie din partea cardinalilor din afara Italiei, care considerau că era prea îndeaproape asociat cu regimul fascist.25

Şi totuşi, în duminica zilei de 13 noiembrie, vorbind în Domul din Milano, Schuster a făcut un gest pe care nimeni nu l-a mai făcut la Vatican. A denunţat legile rasiale ale Italiei ca fiind un produs al ideologiei neopăgâne şi a susţinut că Biserica nu le-ar putea accepta niciodată. „Este inutil să doreşti să stabileşti o armonie bilaterală

între religie şi patria-mamă. Statul fascist îşi creează propria etică, şi aceasta nu are nimic de-a face cu conceptul religios”. Şi a continuat prin a-l acuza pe Mussolini că îl urmează ca un sclav pe Hitler, îmbrăţişând o ideologie rasistă de origine nordică, păgână.

Cu acest singur discurs, Schuster a ajuns din preferatul fasciştilor din Milano inamicul numărul unu în ochii conducerii partidului. De-abia în 1951 textul remarcilor sale a apărut în sfârşit în ziarul diecezan din Milano, dar ziarul catolic *L \Italia* l-a publicat încă din 15 noiembrie, generând discuţii aprinse şi consternare. După cum raporta un informator secret al poliţiei din Milano, oamenii erau îngroziţi de avertismentul arhiepiscopului potrivit căruia ideologia rasistă a naziştilor se va întoarce într-o bună zi împotriva italienilor înşişi. „În legătură cu această problemă, scria informatorul, cardinalul Schuster a dat expresie unei temeri care este extraordinar de răspândită în Italia de Nord”. 26

Neprimind niciun răspuns din partea guvernului la scrisoarea în care protesta faţă de legea căsătoriilor, şi cu textul final al legii publicat pe 19 noiembrie, Pacelli a trimis trei zile mai târziu o scurtă notă lui Pignatti, în care îşi exprima regretul că excepţiile pe care Vaticanul le ceruse nu erau incluse.27 O săptămână mai târziu a venit şi răspunsul oficial al lui Pignatti. Guvernul, scria el, încercase să rezolve diferendele declanşate de textul noii legi şi fusese deschis spre introducerea unor excepţii. Dar Vaticanul nu fusese dispus să renunţe la ideea de

recunoaştere a căsătoriei dintre doi catolici, indiferent de rasa lor. Statul fascist nu putea accepta asta. Şi aici, Pignatti sublinia că Vaticanul însuşi recunoscuse „baza etică echitabilă” a preocupărilor statului şi el însuşi se arătase „împotriva căsătoriilor care prezintă pericolul de a produce copii deficienţi”.28

Dacă protestele Vaticanului erau limitate şi în surdină, corul de denunţări ale legilor rasiale care răzbătea din Statele Unite era departe de a fi la fel. Dată fiind simpatia italienilor pentru Statele Unite, Mussolini era îngrijorat că poporul italian şi-ar putea modifica opţiunea. Curând, presa fascistă abunda în articole antiamericane. Motivul pentru care Statele Unite erau atât de critice, explicau ziarele, se datora faptului că evreii erau cei care conduceau guvernul şi controlau presa.

Un ziar din Roma îi acuza pe evrei că „strangulează” naţiunea americană, susţinând că aceştia ocupau 52 din cele 75 cele mai importante poziţii guvernamentale din Statele Unite şi controlau 75% din industria americană. „Aceeaşi forţă ocultă care prevalează în Anglia, Franţa şi Rusia, raporta ziarul, domină absolut Washingtonul. În Washington sunt coordonate activitatea antifascistă şi planurile democraţiilor, sinonime cu evreimea şi francmasoneria”. Acuzându-l pe preşedintele Roosevelt, „evreu ca rasă”, că era „papa evreimii mondiale”, îşi punea întrebarea când aveau să-şi dea seama în sfârşit italienii de acest adevăr oribil.29

Atmosfera din Vatican devenea, între timp, din ce în ce mai nesigură. Pe măsură ce situaţia

internaţională se deteriora cu repeziciune, papa era din ce în ce mai slăbit. Pe 25 noiembrie, Pius al XI-lea a suferit un atac de cord. Deşi şi-a revenit încă o dată, nimeni nu credea că o va mai duce mult.30

*

* * *

Cardinalul Pacelli a rămas cel mai puternic aliat al lui Mussolini la Vatican. După atacul neaşteptat al lui Schuster şi temerea că şi alţii i-ar putea urma exemplul, ambasadorul italian l-a vizitat pe secretarul de stat. Pignatti dorea să trimită instrucţiuni scrise tuturor episcopilor Italiei prin care să le solicite să nu critice campania antisemită.

Pacelli era dispus să acorde sprijin, dar nu şi dispus să se expună. După cum scria Pignatti, „cardinalul a menţionat că ar fi uşor să avanseze oral recomandarea sugerată de mine, dar mai greu să o pună în scris”. Pignatti ştia că Pacelli putea fi presat şi a continuat să insiste. „În cele din urmă, i-a spus Pignatti lui Ciano, secretarul de stat mi-a spus că se făcuse deja ceva, în ce priveşte dieceza din Roma. În plus, notase cererea mea, promiţând să studieze cel mai bun mod de a avea grijă şi celelalte dieceze ale Italiei”. 31

Mussolini era îngrijorat. Existau semne că legile rasiale începeau să erodeze entuziasmul italienilor faţă de regim. Rapoartele poliţiei din oraşele cu un număr semnificativ de evrei prezentau nemulţumirea crescândă. Un informator al poliţiei din Milano observa că, deşi unii sunt câştigaţi de partea propagandei

antisemite, „o puternică majoritate continuă să considere măsurile acesteia exagerate şi condamnă şeful guvernului şi Marele Consiliu pentru că au ajuns la aceste decizii numai după ce Germania le-a impus ca una dintre condiţiile necesare întemeierii Axei Roma Berlin”. Oamenii erau nemulţumiţi şi de faptul că fasciştii însărcinaţi cu implementarea politicii dădeau propriilor clienţi slujbele vacantate de evrei şi cumpărau proprietăţile evreieşti la doar o mică parte din valoarea lor reală.32

Evreii din Italia erau disperaţi, fără slujbe şi fără proprietăţi, cu copiii aruncaţi afară din şcoală. Vecini catolici altă dată prietenoşi acum traversau cu nervozitate strada pentru a evita să-i salute, începuseră să se răspândească zvonuri despre planurile naziştilor de a construi lagăre de concentrare. Sinuciderile în rândurile evreilor se înmulţeau. Angelo Formiggini, un binecunoscut editor şi poet, scria colegilor, spunându-le că, deşi este un bun italian, nu putea suporta nesfârşita persecuţie. Într-o scrisoare către soţia sa care nu era de origine evreică, scria că doar moartea lui o poate elibera de abuzul autorităţilor. După expedierea scrisorilor, a urcat cele 190 de trepte până la ultimul nivel al turnului medieval care se înălţa deasupra pieţei centrale din Modena şi s-a aruncat în gol. O baltă de sânge s-a întins pe pavajul din jurul trupului zdrobit.

— A murit exact ca un evreu, a comentat sarcastic şeful de partid Achille Starace auzind vestea. S-a aruncat de pe turn ca să facă economie de un glonţ.33

CAPITOLUL 27

O moarte convenabilă

După ce petrecuse şaisprezece ani nutrind parteneriatul cu Vaticanul, Mussolini permitea megalomaniei, obsesiei sale faţă de al Treilea Reich şi sentimentului de invincibilitate să-i tulbure raţionamentul politic. Papa se simţea folosit. Din ce în ce mai fragil, ştia că sfârşitul nu era departe.

Asaltul asupra concordatului din Italia şi persecuţia Bisericii în Germania produseseră nemulţumire în rândul cardinalilor. „Atitudinea noastră faţă de problema rasială şi în special faţă de evrei, i-a spus Pignatti lui Ciano la mijlocul lui decembrie, a avut repercusiuni puternice asupra Sacrului Colegiu. Majoritatea membrilor să-i trebuie consideraţi acum nu foarte binevoitori faţă de fascism”. Cardinalii îşi făceau griji că Mussolini l-ar putea imita pe Hitler, lansând o campanie împotriva influenţei Bisericii în Italia.

Dictatorul italian rămânea sfidător şi, din punctul de vedere al lui Pius, lipsit total de respectul datorat pontifului. Deziluzionat şi descurajat, papa îşi făcea griji pentru că nu se arăta a fi credincios încrederii sacre investite în el. Lăsase sentimentele patriotice de italian să-i întunece raţiunea. Şi atunci ajurat să facă tot ce-i stătea în puteri în puţinul timp care-i rămăsese să repare nedreptatea.

Auzind de hotărârea papei, Pignatti se alarmă. „Pontiful a ameninţat să acţioneze, înainte să moară, în aşa fel încât să rămână în memoria Italiei pentru mult timp”, i-a spus el lui Ciano,

subliniindu-i cuvintele şi avertizându-l că Pius al XI-lea ar putea folosi sărbătorile care marcau a zecea aniversare a Pactului lateran pentru a emite o „condamnare pe scară largă a fascismului”.1

Auzind de acest ultim avertisment, Mussolini a izbucnit. De-ar muri odată Pius… Oare papa nu-şi dădea seama de tot ceea ce făcuse Ducele pentru el? Italienii erau de mult timp împotriva puterii Bisericii. El era cel care îi ţinuse în frâu pe criticii Bisericii. Dacă papa voia să joace aşa, i-a spuse el ginerelui, e un joc pe care şi el îl putea juca, pentru că ştia cum să „stimuleze sensibilităţile anticlericale ale poporului”. Biserica se afla în declin de mult timp, declin oprit doar datorită eforturilor lui de a-l stăvili, se lăudă Ducele. Dacă italienii se mai prezentau la liturghii, o făceau doar pentru că ştiau că Ducele lor o doreşte. După un torent de astfel de fulminaţii, dictatorul se calmă în cele din urmă şi, fără îndoială încurajat de Ciano, a recunoscut, reticent, că nu era acum momentul ca papa să le ceară catolicilor să-l abandoneze. Trebuia să găsească un mod de a împiedica ruptura.2

Un episcop francez care vizita Roma la mijlocul lui decembrie l-a găsit pe bolnavul papă neliniştit, trist, descurajat şi plângându-se încă de faptul că Mussolini nu i-a răspuns la scrisoarea personală despre legea căsătoriilor. „Eşti tânăr, i-a spus Pius al XI-lea prelatului francez. Vei trăi să vezi mai multe oribilităţi decât a văzut Biserica în secole întregi.663

Cu o zi înainte de Crăciun, cardinalii s-au adunat în jurul papei la Vatican pentru a primi

binecuvântarea lui anuală. Pacelli, Tardini şi ceilalţi din anturajul lui Pius erau neliniştiţi. În mod normal, papa trimitea o copie a textului în avans secretarului departamentului de stat, dar nu şi de data aceasta.

Aşezat pe tronul său, papa îşi ţinea însemnările scrise de mână în mâinile şovăielnice. Le-a reamintit cardinalilor că 11 februarie ar fi marcat cea de-a zecea aniversare a concordatului. Începutul părea suficient de cald. Ar trebui să-i mulţumim, a spus papa, „celui mai nobil suveran şi incomparabilului ministru, căruia trebuie să-i recunoaştem meritele, dacă o astfel de întreprindere importantă şi benefică a fost încoronată de un rezultat bun şi de un succes satisfăcător”.

Dar după ce l-a lăudat pe Mussolini, a repetat cuvintele care îl înfuriaseră pe Duce cu câteva luni mai devreme, deplângând „recenta apoteoză din Roma pregătită pentru o cruce care este duşmana Crucii lui Cristos”. Şi a continuat prin a asocia apariţia zvasticii în Cetatea Eternă cu ofensa recent produsă concordatului şi cu persecuţia membrilor Acţiunii Catolice.4

Supărat de remarcile papei, cardinalul Pacelli a încercat să-l convingă să şteargă fraza ofensatoare din versiunea publicată a discursului. Era lipsită de relevanţă pentru principalul punct de discuţie al papei, susţinea Pacelli, pentru că acesta se concentra asupra Italiei, nu a Germaniei. Dar Pius ştia ce vorbea. Trebuia să avertizeze italienii cu privire la nazişti. Rugăminţile lui Pacelli, îşi aminteşte Tardini, au fost toate în van.

„Papa s-a ţinut pe poziţie”. L’Osservatore *Romano* i-a publicat a doua zi textul complet.5

Mussolini s-a înfuriat din nou, considerând că remarcile papei sunt un nou atac împotriva Axei Roma-Berlin.6 Aniversarea iminentă a Acordurilor luterane lua aspectul unei confruntări dramatice. Papa avea credinţa că Mussolini încă mai putea să aleagă. Putea utiliza sărbătoarea pentru a arăta lumii că dorea să respecte acordurile ori, făcând presiuni asupra papei, putea declara război Vaticanului. Nunţiul, din dorinţa de a elimina tensiunile, a propus ca Ducele să-l viziteze pe Pius al XI-lea în ziua aniversării. Dar dictatorul a respins sugestia. Mersese o dată să-şi aducă omagiile papei. A doua oară nu mai intenţiona s-o facă.7

Persoanele din anturajul intim al Ducelui îşi făceau griji că acesta pierdea contactul cu realitatea. Uneori, Mussolini recunoştea fără echivoc importanţa sprijinului Vaticanului şi îl critica pe Hitler pentru că se opune Bisericii. Însă devenea din ce în ce mai nesăbuit. La sfârşitul anului a plecat la casa lui de odihnă de pe coasta Romagnei, unde a meditat posomorât la deciziile pe care urma să le ia în următoarele luni şi care aveau să se demonstreze a fi fatale. După cum descrie ambasadorul francez scena: „Prietenii dictatorului, intimii săi sunt… primii care pot să confirme că se înconjoară cu o secretoşenie şi mai impenetrabilă, că nu mai este cel care era odată, că s-a schimbat foarte mult, că nu mai primeşte pe toată lumea ca altă dată şi nimeni, astăzi, poate cu excepţia lui Ciano, nu poate şti ce se pregăteşte să

facă şi care va fi finalitatea.668

*

* * *

Relaţia Ducelui cu Clara Petacci era ţinta a tot mai multe remarci usturătoare, dar el nu era dispus să renunţe la ea. Cu două luni înainte, una dintre fostele sale menajere venise să-l roage să o ajute. Ducele i-a dat ceva bani, dar înainte de a pleca, timorată, fata l-a întrebat dacă îşi dădea seama ce spunea întreaga Romă. La insistenţele lui reticente, i-a povestit: „Spun că ai o iubită tânără, care este fiica unui mare demnitar din Vatican”.

7 Bârfa obişnuită, *fantasie*[18], i-a replicat Ducele, care nu era deloc mulţumit. Avusese numeroase amante în ultimii ani şi nu se preocupase niciodată prea mult că i-ar putea dăuna reputaţiei. De fapt, considera chiar că ar ajuta imaginii sale. Dar să fie asociat cu Vaticanul în acest fel îl dezgusta.9

Întors în biroul său în ziua de Anul Nou, Mussolini i-a telefonat Clarei la 9.15 dimineaţa, apoi încă de trei ori, la 2.15 după-amiaza, pentru a-i spune că era gata să o primească. La sosirea Clarei, Ducele stătea într-un fotoliu, în întuneric, cu o lumină slabă răzbătând dintr-o parte. Adormise. Când s-a trezit, a rugat-o să se aşeze în braţele lui şi apoi au făcut dragoste. Mâncând o mandarină, Ducele s-a îmbrăcat şi s-a întors la birou, revenind la 7.30 seara. Din spatele vrafului de documente de pe birou murmura tot felul de

18 Fantezie (în limba franceză, în original) (n.tr.)

critici aspre:

8 Porcii ăştia de francezi! I-auzi… ce idioţi!

Plimbându-se prin birou, într-o stare de nervozitate accentuată, i-a spus Clarei că o ura, ceea ce adeseori îi spunea înainte de a o inunda cu declaraţii de iubire.

9 N-am iubit pe nimeni, i-a spus Ducele. Am avut multe femei, dar au fost doar pasagere.

Şi a adăugat că acum era mult mai puţin sălbatic şi că păstra relaţiile doar cu cele două femei de care Clara ştia deja – Romilda Ruspi şi Alice Pallottelli – şi numai pentru că-i născuseră copii. Recunoscu că o iubise odată pe Margherita Sarfatti, dar numai vreo doi ani, şi o înşelase şi pe aceasta în mod constant. Deschizând fonograful, au ascultat Simfonia a V-a a lui Beethoven, îmbrăţişaţi şi acoperiţi cu haina de blană a Clarei. „Îmi strânge capul la pieptul său şi mă mângâie adesea, scrie Clara în jurnalul său, dar întotdeauna e puţin distras.6610

A doua zi, Ducele i-a chemat pe Ciano şi Pignatti la el să discute ultimele evoluţii. Încă mai medita îngândurat la expresia „ministru incomparabil" pe care papa o utilizase referindu-se la el în discursul de Crăciun. Era sigur că papa fusese sarcastic. Deci, Pius îl lua de prost.

— Nu ne dorim un conflict, le-a spus Mussolini celor doi bărbaţi, dar nici nu vom da îndărăt de la unul, iar în acest caz vom ridica întreaga ranchiună anticlericală care acum dormitează.

Temându-se de consecinţele temperamentului Ducelui, Pignatti a încercat să-l apere pe pontif,

iar Ciano a considerat şi el că ar fi o nebunie să rişte să se înstrăineze de Biserică. Dar Mussolini dorea să menţină presiunea asupra papei şi a pregătit o notă tăioasă de avertisment pe care Pignatti urma să i-o predea secretarului de stat de la Vatican”.

Pignatti i-a prezentat a doua zi lui Pacelli nota Ducelui. Cardinalul a insistat că sintagma care îl supărase atât de tare pe Mussolini – „ministru incomparabil" – fusese sinceră. Papa dorise să-şi exprime aprecierea pentru tot ceea ce făcuse Mussolini pentru Italia şi pentru Biserică.

Pignatti i-a răspuns că relaţiile cu Sfântul Scaun se aflau la o răscruce periculoasă. Dacă Biserica nu era atentă, a avertizat el, va avea probleme.12

Ceea ce făcuse ca ultimele luni să fie aşa de dureroase pentru papă era faptul că îşi dădea seama că visurile sale de a transforma Italia într-un stat confesional – unul în care maşinăria regimului autoritar să fie în slujba Bisericii – fuseseră atât de naive. E adevărat, avusese puteri pe care niciun papă modem dinaintea lui nu le avusese: să oblige guvernul să impună voinţa Bisericii asupra populaţiei italiene. Clerul catolic juca acum un rol activ în cele mai multe instituţii ale statului – de la şcoli până la grupări de tineret sponsorizate de guvern – acolo unde altă dată lipseau cu desăvârşire. Şi totuşi, ceva devenise clar în bătălia legată de legea căsătoriilor. Pentru orice problemă pe care Mussolini o considera crucială pentru regimul său, el va fi cel care va decide, şi nu papa.

British Daily Mail a publicat o ştire semnată de corespondentul său de la Roma în care se susţinea că Pius al XI-lea plănuia o adunare secretă a cardinalilor, în cadmi căreia urma să se semneze o denunţare răsunătoare a rasismului. Într-o variantă a aceleiaşi ştiri, zvonurile susţineau că papa pregătea o enciclică secretă împotriva rasismului. Cardinalul Pacelli a negat rapoartele, dar i-a spus ambasadorului italian că papa avertizase că „va mai avea multe de spus şi că la vârsta aceasta nu-i era teamă de nimic”. Transmiţându-i aceste remarci lui Ciano, Pignatti le-a reamintit, cu nervozitate, comentariul papei potrivit căruia, „înainte de a muri, este capabil să facă un gest pe care Italia să nu-l uite multă vreme”.

Obsesia papei referitoare la Acţiunea Catolică, s-a gândit ambasadorul italian, nu era împărtăşită de ceilalţi prelaţi din ierarhia Bisericii. Conform unor rapoarte de la prefecţi din toată ţara, majoritatea episcopilor considerau că organizaţia conferea prea multă putere mirenilor. „Din partea mea, i-a spus ambasadorul lui Ciano, îţi pot garanta că Acţiunea Catolică se bucură de prea puţină simpatie în Sacrul Colegiu.13

*

* * *

Remarcile critice ale papei referitoare la rasism lăsaseră loc pentru ca liderii Bisericii Italiei să dea glas criticilor proprii. Cardinalul Schuster de Milano reprezenta cazul cel mai zgomotos. Posibilitatea ca şi ceilalţi prelaţi să-i urmeze exemplul îi îngrijorase pe Mussolini şi

acoliţii săi.14

Roberto Farinacci a condus atacul asupra lui Schuster, întrebând, prin intermediul lui II *Regime fascista*, cum poate cineva care fusese „superfascist” să treacă dintr-odată în tabăra adversă. Cu certitudine nu avea nimic de-a face cu religia catolică, susţinea Farinacci, pentru că, în bătălia contra evreilor, fascismul lupta cu „inamicii creştinătăţii, care îl rănesc şi-l insultă pe Cristos”.15 Farinacci a cerut ajutor de la influentul rector al Universităţii Catolice din Milano, părintele Gemelli. Acesta era programat să susţină o conferinţă în Bologna. Cu două zile înainte ca aceasta să aibă loc, Farinacci i-a trimis o scrisoare lui Mussolini, în care îi povestea Ducelui cum îl convinsese recent pe Giovanni Cazzani, episcop de Cremona, să ţină o predică favorabilă campaniei antisemite, adăugând: „Sper să-l fi convins pe părintele Gemelli să ţină o astfel de predică şi în Bologna”.

O săptămână mai târziu, *L’Osservatore Romano*, cotidianul Vaticanului, avea să publice predica episcopului de Cremona. Avea aparenţa de a oferi girului Vaticanului pentru campania rasială. Predica, explica editorul ziarului în prefaţă, afirma clar că toţi episcopii erau de acord cu privire la problema tratamentului acordat evreilor. Şi adăuga: punctele lor de vedere sunt în armonie perfectă cu cel al papei.

„Rasismul germanic exagerat, avertiza episcopul Cazzani, era o doctrină contrară adevărului relevat”. Dar faptul că naziştii şi-au implementat campania antievreiască pentru

motive greşite nu înseamnă că legile rasiale ale Italiei nu erau justificate. Problema rasismului exagerat al naziştilor era că începea să atragă şi catolici. „Biserica, spunea episcopul, a considerat întotdeauna că a trăi alături de evrei – atât timp cât rămân evrei – este periculos pentru credinţa şi liniştea sufletească a popoarelor creştine. Din acest motiv veţi găsi o tradiţie veche şi îndelungată în legislaţia şi disciplina ecleziastică, una care este orientată spre stoparea şi limitarea acţiunii şi a influenţei evreilor în mijlocul creştinilor şi a contactelor creştinilor cu ei, de a-i izola pe evrei şi a nu le permite să ocupe acele posturi sau să exercite acele profesii prin care ar putea domina sau influenţa spiritul, educaţia, obiceiurile creştinilor”. Biserica, insista autorul, a fost pe nedrept acuzată că se opune legilor împotriva evreilor. Ce a condamnat Biserica a fost „rasismul germanic, care este exagerat”. „Nu a condamnat şi nu condamnă apărarea integrităţii şi prosperităţii rasei, nici precauţiile legale care se iau împotriva unei influenţe iudaice excesive şi dăunătoare asupra traiului naţiunii.6616

Părintele Gemelli se afla în Bologna pe 9 ianuarie pentru a lua parte la tributul, cu reprezentare anostă, adus unui chirurg din secolul al XIV-lea care trăise pe aceste meleaguri. Într-o notă discordantă – pentru că acel chirurg nu era evreu – la sfârşitul observaţiilor, şi-a îndreptat atenţia spre evrei. În prezent, „cei mai mulţi dintre italieni suferă de pe urma conflictului dintre Biserică şi stat, conflict care, ca rezultat al eforturilor cabalelor iudeo-masonice, a încercat să

reducă religia la o afacere privată", spunea Gemelli ilustrei sale audienţe. Mulţumită rezolvării chestiunii romane, adăugă el, italienii au devenit „una în sânge, religie, limbaj, obiceiuri, speranţe şi idealuri". Între timp, „se împlineşte acea înspăimântătoare sentinţă pe care deicizii au atras-o asupra lor şi pentru care continuă să pribegească prin lume. Acest popor nu-şi poate găsi pacea unei patrii, iar consecinţele oribilei crime îl urmăreşte pretutindeni şi în toate evurile.6617

Publicaţia Bolognei, *L'Avvenire d'Italia*, cel mai influent ziar catolic al Italiei, a oferit un spaţiu amplu observaţiilor lui Gemelli. Lecţia care trebuia desprinsă de pe urma discursului era că „episcopii şi cardinalii au combătut întotdeauna şi pretutindeni rasismul străin, dar aceasta nu are nimic a face cu politica rasială a Italiei". Întorcându-se o săptămână mai târziu la acest discurs, ziarul îşi informa cititorii că „discursul părintelui Gemelli şi predica monseniorului Cazzani... sunt o ilustrare autorizată şi solemnă a acestei doctrine catolice împărtăşită şi predată de întreaga ierarhie a Bisericii, de la vârf la bază, şi de către suveranul pontif, în infailibilitatea magisteriului său".18

*

* * *

Suferindul papă prezenta semne evidente că pierde controlul instituţiei pe care o condusese atâta vreme cu o mână de fier. Cei din jurul lui îi obstrucţionau orice încercare de a împiedica alinierea Italiei la cauza nazistă. Citind textul lui

Gemelli, papa a început să plângă şi l-a alungat pe Pacelli din cameră ca să poată rămâne singur.19 Şi totuşi, în aceeaşi săptămână, ziarul Vaticanului publicase, într-un mod aprobator, justificarea legilor rasiale din perspectiva episcopului de Cremona.20 Iar supărarea lui Pius declanşată de remarcile lui Gemelli nu a impietat asupra strânsei lor relaţii. Papa i-a permis în continuare o intrare neobişnuită în biroul papal, o astfel de întâlnire având loc în 22 ianuarie.21 Pentru acei din rândul populaţiei italiene care au perceput disputa dintre statul fascist şi Vatican în legătură cu legile rasiale, chestiunea în discuţie nu era necesitatea unor legi împotriva evreilor, pentru că pe acestea Vaticanul le aproba. Mai curând, era vorba de flirtul lui Mussolini cu ideologia rasială nazistă, care intra în contradicţie cu doctrina Bisericii şi ambiţiile universale ale acesteia.

Convins că nu mai are mult de trăit, papa considera că aniversarea a zece ani de la semnarea Acordurilor luterane constituie ultima sa şansă de a se adresa episcopilor Italiei, dintre care două treimi fuseseră numiţi de el.22 Se simţea responsabil pentru ei şi, în mijlocul pericolelor cu care se confrunta lumea şi a tuturor ameninţărilor la adresa valorilor creştine, papa considera că avea datoria sfântă de a comunica voia lui Dumnezeu.

Papa dorea cu nerăbdare să afle dacă Mussolini va fi la Bazilica Sfântul Petru pentru discursul său. Cardinalul Pacelli i-a răspuns că nu ştia, dar că era puţin probabil. „Dacă nu vrea să sărbătorească a zecea aniversare, a replicat papa,

o voi face singur”. 23

La Vatican, sentimentul că se apropie sfârşitul unei epoci era cât se poate de evident. După mai bine de şaisprezece ani, în curând avea să vină un nou papă. Zvonurile se răspândeau în Europa cu viteza unei rachete. Ziarele franceze raportau că suferindul papă, furios pe Mussolini, dorea să părăsească Italia, mutându-se în Franţa, acum urmând a decide între avantajele oferite de Avignon şi de Fontainbleau. *British Daily Mail* şi diverse emisiuni radio difuzau ştirea potrivit căreia, pregătind lumea catolică pentru intrarea în scenă a succesorului său, papa plănuia să se mute la reşedinţa sa de vară, castelul Gandolfo, la mijlocul iernii. Acolo, urma să pregătească un testament, în care să denunţe toate greşelile timpului său. Ştirile erau ridiculizate de *L'Osservatore Romano* într-un articol sub titlul „Cronache della Befana” – „Poveşti cu zâne”. Ziarul Vaticanului anunţa că papa „se bucură de o sănătate excelentă”.24

Mussolini fumega încă din cauza plângerilor papei la adresa persecutării Acţiunii Catolice italiene, exprimate în remarcile din discursul de Crăciun susţinut în faţa cardinalilor şi pe care presa străină le citase ca exprimând nemulţumirea pontifului faţă de regim.25 Ambasadorul italian i-a raportat cardinalului Pacelli nemulţumirea Ducelui. Nimeni, a replicat Pacelli, nu poate preveni aceste ieşiri ale papei. „Iritabilitatea Sfântului Părinte este din ce în ce mai pronunţată, i-a raportat ambasadorul lui Ciano, făcând ca activitatea colaboratorilor săi să fie extrem de

dificilă”.

Conform lui Pignatti, pontiful făcuse o obsesie din ideea că guvernul persecuta grupările Acţiunii Catolice. Din perspectiva ambasadorului, papa transforma incidente minore în probleme majore. La o întrunire recentă, acesta îi ceruse lui Tardini să-i prezinte ultimele veşti despre Acţiunea Catolică italiană. Când acesta a răspuns că nu sunt incidente semnificative de raportat, papa a izbucnit. Aruncându-i neajutoratului Tardini un teanc de scrisori în faţă, a urlat: „Nu ştii niciodată nimic. Citeşte ce mi-au scris”.

„Mă tem, i-a spus Pignatti lui Ciano, că nu putem spera prea multe atât timp cât durează actualul pontificat”. Pius al XI-lea, a adăugat el, suferă de „iritaţie cerebrală patologică”, o stare care se înrăutăţea odată cu vârsta.

Probabil că lucrurile aveau să se amelioreze după moartea acestuia. Însă nimic nu putea fi lăsat la voia întâmplării. Guvernul trebuia să lucreze cu discreţie împreună cu cardinalii din Italia. „Cu alte cuvinte, este necesar, recomanda el, să se formeze un grup de cardinali în următorul conclav care să afirme cu autoritate că guvernul fascist a rămas credincios acordurilor şi spiritului acestora. Decretul asupra căsătoriilor mixte este o problemă minoră, adusă la proporţii dramatice de iritabilitatea papei”. 26

Mussolini se confrunta cu o dilemă. Ura să participe la o extravaganţă tipică Vaticanului în care toată atenţia să fie concentrată asupra pontifului. Şi totuşi, dacă nu lua parte la comemorarea a ceea ce lumea considera ca fiind

unul dintre cele mai importante triumfuri ale sale, absenţa putea fi considerată un semn de slăbiciune, şi s-ar fi interpretat ca o lipsă de încredere în sprijinul Bisericii.27

Mussolini i-a trimis vorbă cardinalului Pacelli că era dispus să discute modul cel mai adecvat de organizare a festivităţilor. A propus o serie de evenimente în care el să constituie punctul central, tipurile de sărbători fasciste pe care le prezida în mod regulat. El şi papa vor susţine discursuri separate, schimbând mesaje de felicitări şi celebrând liturghia. Mussolini dorea ca liturghia să se desfăşoare pe enormul teren de sport din Roma care fusese construit în onoarea sa. Era decis să nu pună piciorul în Bazilica Sfântul Petru. De asemenea, dictatorul avea de gând să găzduiască o recepţie pentru episcopii Italiei pe perioada prezenţei lor în Roma.

În ziua următoare, Pacelli i-a transmis papei propunerile Ducelui, sperând să găsească o cale prin care evenimentul să poată fi prezentat ca o sărbătoare comună a Sfântului Scaun şi a statului italian. Dar papa a deviat din nou de la subiect, năpustindu-se ca o furtună asupra lui Mussolini pentru că nu îi răspunsese la scrisoarea despre legea căsătoriilor. Revenind la sugestiile prim-ministrului legate de festivităţi, papa a spus că ar putea accepta schimbul de mesaje, dar că nu va permite episcopilor să participe la o recepţie la palatul Venezia. El era cel care îi invitase pe episcopi la Roma, nu Mussolini. Şi dacă acesta intenţiona să organizeze o liturghie oriunde în altă parte în Roma, papa nu voia să aibă nimic de-a

face cu asta.

Cu cât stăruia mai mult asupra propunerilor lui Mussolini, papa devenea mai înverşunat. Două zile mai târziu, i-a spus lui Pacelli că se răzgândise şi că refuză schimbul de mesaje de felicitări cu Mussolini. Acordurile fuseseră semnate în numele regelui, a spus el, şi orice astfel de schimb ar trebui să aibă loc cu monarhul, nu cu Ducele.28

*

* * *

Trecuseră şapte luni de când papa îl chemase la el în secret pe iezuitul american, părintele LaFarge, la castelul Gandolfo ca să pregătească o enciclică despre rasism şi antisemitism. Şi încă nu primise nimic. Incapabil să mai ţină secretul faţă de consilierii săi, i-a povestit lui Tardini despre proiect şi l-a rugat să afle de la Ledóchowski ce se alesese de munca lui LaFarge.

Când, cu câteva luni înainte, iezuitul general trimisese ciorna enciclicei lui Rosa, indusese şi o notiţă: „Reverenţa Voastră, vă trimit o copie a lucrării lui LaFarge împreună cu rugămintea să o analizaţi şi să-mi transmiteţi... dacă poate fi prezentată în această formă Sfântului Părinte ca primă versiune”. Ledóchowski a răspuns prompt: „Mă îndoiesc!” Rosa nu a apucat să-şi finalizeze niciodată revizuirile.29 Pe 26 noiembrie, într-o seară de sâmbătă, pe când se afla la biroul său, fostul redactor-şef *alta Civiltà cattolica*, în vârstă de şaizeci şi opt de ani, a suferit un atac de cord şi a murit.30

Ledóchowski evita să-i arate ciorna enciclicei papei. Prezentându-i-o reticent papei în ianuarie,

i-a anexat şi o scrisoare a sa. Destul de sugestiv, se referea la subiectul enciclicei ca fiind „naţionalism”, nu rasism, şi cu atât mai puţin antisemitism. „Şi mie, şi părintelui Rosa ni se pare, îi scria Ledóchowski papei, că planul general nu corespunde cu ceea ce dorise Sfinţia Voastră”. Rosa lucra la o nouă ciornă, dar a murit înainte de a putea s-o finalizeze. Liderul iezuit nu oferea nicio explicaţie pentru soarta materialului din momentul decesului lui Rosa, dar se oferea să-l ajute pe papă în orice mod posibil în vederea realizării unei versiuni mai acceptabile.31

Cumva, au început să circule zvonuri despre enciclica secretă împotriva rasismului, iar Mussolini şi anturajul său erau îngrijoraţi. La sfârşitul lui ianuarie, un informator al poliţiei a trimis un lung raport despre lucrarea în care înaltul prelat critica rasismul nazist şi ecourile sale italiene. Arhiepiscopul – sau patriarhul, cum era numit – de Veneţia susţinuse de curând o predică de Bobotează, pe *care-l. Osservatore Romano* o publicase. Cardinalul Piazza scria că nimic nu justifica „exaltările excesive ale raselor”, lipsite de baze ştiinţifice şi contrare învăţăturilor fundamentale ale Bisericii.32

Informatorul avertiza că fluxul din ce în ce mai mare de declaraţii antirasiste din partea prelaţilor cu autoritate „reprezintă un curent constant care are un efect substanţial asupra opiniei publice, date fiind autoritatea de care se bucură persoanele de la care porneşte acest curent, sentimentul catolic care animă masele populare, mijloacele puternice de publicitate pe

care le posedă presa catolică, tirajul său din ce în ce mai mare şi pătrunderea în toate straturile sociale”.33

Comentând episodul, Pignatti a argumentat că problema era în parte creaţia lor. Cardinalul Piazza nu ar făcut recentele remarci împotriva rasismului dacă presa fascistă nu ar fi fost atât de elocventă în lauda adusă comentariilor lui anterioare despre legile antisemite. Patriarhul se simţise obligat să-şi „clarifice” punctele de vedere. „Niciun prelat, susţinea Pignatti, indiferent de rangul pe care îl ocupă, nu va îndrăzni să se opună papei, ştiind că, dacă încearcă, va fi zdrobit”. Exista o singură speranţă: „Numai un nou pontificat – am mai scris despre asta de multe ori în trecut – va putea adopta o abordare diferită, mai conciliantă, a problemei rasiale.6634

Papa începuse să lucreze la discurs, ori discursuri, pentru că decisese să prelungească sărbătoarea cu încă două zile, 11 – 12 februarie. Sâmbătă, pe 11, urma să marcheze a zecea aniversare a Acordurilor luterane împreună cu episcopii, în prezenţa guvernului şi a demnitarilor diplomatici. În dimineaţa următoare, avea să se adreseze exclusiv episcopilor şi altor membri ai clerului superior.35

Ciano era nervos, temându-se de ce ar fi putut spune papa. „Atmosfera festivităţii celei de-a zecea aniversări devine sumbră”, scria el în jurnal.36

Mussolini încerca să joace dur. „Niciun oficial guvernamental, l-a informat el pe Pacelli, nu va lua parte la festivitate dacă nu primeşte asigurări

că papa nu se va folosi de ocazie pentru a critica regimul.6637

Nici papa nu a lăsat garda jos. I-a spus lui Pacelli să-i transmită Ducelui un avertisment: italienii ar fi şocaţi dacă liderii ţării ar boicota evenimentul aniversar. Îl avertiza pe Mussolini că, dacă guvernul nu era reprezentat la cel mai înalt nivel, papa se va simţi obligat să comenteze în discursul său absenţa guvernului.

Cardinalul Pacelli i-a transmis lui Pignatti noua ameninţare a papei, adăugând că acesta încă era foarte supărat pe Duce pentru că nu i-a răspuns la scrisoarea despre legea căsătoriilor. Exasperat, Pignatti i-a amintit că Mussolini însuşi a fost cel care a dictat răspunsul regelui şi că Ducele considera că de fapt răspunsese scrisorii papei. La rândul său, l-a prevenit pe Pacelli că, dacă papa va utiliza ceremoniile aniversare pentru a critica regimul, „în Italia ar putea rezulta o situaţie similară celei cu care se confruntă Biserica în Germania”.38

Pignatti căuta un compromis. Ştia că nu-l va convinge niciodată pe Mussolini să participe la discursul papei din Bazilica Sfântul Petru. Dar dacă măcar Ciano s-ar prezenta, poate ar fi fost suficient ca să-l împiedice pe papă să spună ceva cu adevărat periculos.39

Ducele devenea din ce în ce mai belicos, considerând că războiul era aproape şi că măreţia Italiei – şi mai presus de toate, a lui – urma curând a fi demonstrată pe câmpurile de bătălie însângerate. La întrunirea Marelui Consiliu care a avut loc în aceeaşi zi în care Pacelli şi Pignatti

discutau cine să participe din partea guvernului la ceremoniile aniversare, Mussolini şi-a dezvăluit noul cuvânt de ordine: „Mărşăluiţi spre Ocean!” Italia, le-a spuse el colegilor, era întemniţată într-o „închisoare” mediteraneeană. Trebuia să obţină acces la mările deschise. Printre primele ţinte ale lui Mussolini se număra Corsica şi dacă era nevoie de un război cu Franţa pentru a obţine insula, el era pregătit. Cu numai o săptămână mai devreme, forţele lui Franco, cu sprijin italian, cuceriseră Barcelona, ultimul oraş important al Spaniei care nu se afla încă în mâinile lor. Harta Europei era pe cale să fie reconfigurată.40

Ducele a fost de acord să-l lase pe Ciano să-l reprezinte la celebrarea aniversară de la Bazilica Sfântul Petru. Prinţul de Piemont, fiul şi moştenitorul regelui, va reprezenta monarhia.41 Până la mijlocul săptămânii, toate ziarele Italiei relatau despre magnifica festivitate care urma să aibă lor în weekendul următor, anunţând participarea ministrului de externe al Italiei şi a prinţului moştenitor.

Pe măsură ce evenimentul se apropia, sănătatea papei se înrăutăţea. Ritmul cardiac devenise neregulat, circulaţia sanguină, de la început slabă, acum era din ce în ce mai deteriorată, instalându-se şi starea febrilă. În miezul nopţii de 30 ianuarie, pontiful începuse să-şi schiţeze observaţiile pentru discursul de sâmbătă. Pe 31, cardinalul Jean Verdier, arhiepiscop de Paris, a venit să-l vadă şi a fost şocat de cât de fragil arăta. „O impresie cu adevărat dureroasă”, îşi amintea Verdier. „Din

punct de vedere fizic, acest papă era o ruină. Slăbise mult, faţa i se micşorase şi era extrem de ridată”. Şi totuşi, observă arhiepiscopul, mintea îi era lucidă, iar vocea îşi păstrase claritatea. Vorbea rapid, de parcă ştia că îi rămăsese puţin timp, iar el mai avea multe de spus.42

În dimineaţa următoare, la prima oră, fostul bibliotecar trecea în revistă documentele din sertarele biroului, asigurându-se că toate sunt în ordine. După audienţele de dimineaţă, a recitit textul propriului discurs. Era atât de adâncit în muncă, încât asistenţii au trebuit să-l implore să se oprească şi să ia o pauză de prânz, pentru că era deja trei după-amiază. Şi totuşi, îi era greu să se despartă de text, pe care îl citea cu voce tare şi cu lacrimi în ochi. În cele din urmă, i-a dat paginile monseniorului Gonfalonieri pentru a fi dactilografiate, în faţa liftului care urca la apartamentul său a fost întâmpinat de asistentul lui medical, părintele Faustino, care era alarmat de paloarea şi slăbiciunea sa. Acesta i-a luat pulsul papei, descoperind şocat că scăzuse la patruzeci.43

Pacelli a fost cel care i-a adus papei, căzut la pat, veştile binevenite că Ciano şi prinţul vor participa la ceremonie. În ultimele săptămâni, refrenul constant al papei fusese: „Ce mitocan, trădătorul acesta de Mussolini! 6644 în sfârşit, acum se putea bucura de puţină pace.

Cardinalul Pacelli l-a rugat pe papă să amâne festivităţile până îşi revenea în puteri, dar pontiful ştia că nu mai avea mult. Pe 7 februarie, a dictat un mesaj *pentru l Osservatore Romano*, care

începea cu „Sfântul Părinte se simte bine”. Când puţin mai târziu în aceeaşi zi Pacelli l-a rugat din nou pe grav bolnavul papă să amâne festivităţile, acesta i-a răspuns: „Dar n-am anunţat noi azi-dimineaţă că papa se simte bine? 6645

A doua zi, sfârşitul părea să vină în orice clipă. Respiraţia papei era chinuită, i se administra tratament medicamentos din plin, ritmul cardiac era neregulat. Dar nu uita nicio clipă de discursul care însemna atât de mult pentru el şi l-a rugat pe Pacelli să i-l citească, iar cardinalul a făcut câteva sugestii. Documentul a fost trimis tipografilor Vaticanului pentru a face copii pentru episcopi.46

Monseniorul De Romanis venea în fiecare vineri să asculte spovedania papei. Când timidul monsenior a apărut lângă patul său în acea miercuri, papa i-a spus mai întâi că trebuie să fi făcut o greşeală. Când monseniorul, cu limba legată, bolborosi ceva neinteligibil, prea stânjenit ca să explice de ce fusese chemat cu două zile mai devreme, papa şi-a dat seama care era motivul vizitei. „Înţeleg, spuse papa cu voce slabă. Spovedeşte-mă”.

Pe 9 februarie, într-o joi, simţindu-se puţin mai bine, Pius al XI-lea dori să se asigure că textul pentru marele eveniment era tipărit şi gata să fie împărţit episcopilor.47 împreună cu cei doi asistenţi credincioşi, care îl ajutau încă din zilele când era în Milano, recită rozariul întins în pat. Apoi îi rugă să spună împreună rugăciunea pe care o învăţase pe când era copil:

Iisuse, Iosife şi Maria, vă dăruiesc inima şi

sufletul meu.

Iisuse, Iosife şi Maria, fiţi cu mine în ultimele mele clipe.

Iisuse, Iosife şi Maria, sufletul meu să meargă în pace la voi.

În acea seară, Pignatti l-a anunţat pe Ciano că papa era grav bolnav. Acesta i-a transmis vestea lui Mussolini, care s-a mulţumit să ridice din umeri. Ciano era îngrijorat. Dacă papa murea înainte de celebrarea aniversării, rezultatul ar fi putut fi, după cum s-a exprimat Ciano, „un conclav ostil scopurilor noastre”. După săptămâni de griji, în sfârşit se convinsese că sărbătoarea de la Sfântul Petru ar ajuta la eliminarea tensiunilor. Ritualul spectaculos al Vaticanului i-ar impresiona pe catolicii italieni, demonstrându-le că legătura dintre Sfântul Scaun şi regimul fascist rămâne solidă. Dacă ceremonia se amâna, s-a confesat ginerele lui Mussolini în ziarul din acea zi, „s-ar putea să avem parte de surprize neplăcute”.48

În acea noapte, în timp ce zăcea în pat, starea i se înrăutăţea şi i s-au dat din nou ultimele cuminecături. În primele ore ale dimineţii de vineri, 10 februarie, papa mai putea respira doar cu ajutorul unei măşti cu oxigen. În jurul orei 4 dimineaţa, cardinalul Pacelli şi ceilalţi aflaţi în apropiere s-au adunat lângă patul lui. Plângând, i-au cerut binecuvântarea papei. Cu un mare efort, Pius a deschis ochii şi, prea slăbit ca să vorbească limpede, a murmurat câteva cuvinte, s-a oprit, apoi a murmurat iar ceva. Cei mai mulţi nu au reuşit să înţeleagă ce spusese, dar cei mai aproape de ei au spus mai târziu că papa rostise:

„Dumnezeu să vă binecuvânteze, copiii mei”, urmată de un şi mai slab: „Să fie pace”.49

La 5.31 dimineaţa, Pius al XI-lea a murit, după o îndelungă suferinţă. După tradiţie, şambelanul, cardinalul Pacelli, a fost însărcinat să verifice oficial decesul. Acesta a îngenuncheat lângă pat, a dat deoparte vălul care îi acoperea chipul papei şi, cu voce tare, i s-a adresat pe numele de botez, Achille, ciocănindu-i delicat fruntea cu un ciocănel din argint. Trupul papei rămânând imobil, Pacelli rosti declaraţia ritualică: „Papa este cu adevărat mort”. A scos Inelul Pescarului de pe inelarul rece al papei.50

Episcopii ajunseseră deja la Roma pentru evenimentul care însemna atât de mult pentru papă, o sărbătoare de la care Ciano spera multe şi de care Mussolini se temea. Pe biroul papei se afla dosarul *Humani Generis Unitas*, enciclica pregătită de părintele LaFarge. Respingând ideea că un bun creştin ar putea îmbrăţişa rasismul, enciclica solicita încetarea persecuţiilor asupra evreilor. Fusese speranţa ferventă a lui Pius al XI-lea ca această declaraţie să fie făcută publică, dar printre aceia care îi supravieţuiseră, erau mulţi cei care de-abia aşteptau să o vadă îngropată odată cu papa.51

CAPITOLUL 28

Un nor negru se ridică

Deşi se întâlnise cu Pius al XI-lea de multe ori, ambasadorul francez nu-i văzuse niciodată apartamentele particulare. Acum, la câteva ore după moartea papei, s-a alăturat scenei macabre de la etajul superior al palatului papal. A pătruns

într-o cameră vastă, cu tavan înalt, cu un aspect maiestuos, dar ruinat de amestecul de artă amatoare care îi aglomera pereţii. Pe un perete se vedea „o broderie exotică de un gust mediocru”, un dar de la călugăriţele care o ţesuseră. Asortate cu această lucrare, alte obiecte decorau restul camerei, darurile primite de papă din partea misiunilor din întreaga lume.

După ce şi-a trecut numele în cartea oaspeţilor, Charles-Roux a păşit în holul îngust care ducea la dormitorul papei. Acolo, trupul papei zăcea pe patul cu ramă din fier, îmbrăcat într-o sutană albă, cu o beretă papală de culoare roşie, tivită cu hermină, trasă până la urechi. Capul era aşezat pe o pernă simplă. În mâinile care se odihneau pe piept se găseau un crucifix şi un rozariu. „Viaţa, observă ambasadorul francez, îi abandonase trupul lăsându-l într-o stare demnă de milă”. Faţa îi era complet schimbată, „învinsă, răvăşită”. Câte o lumânare mare ardea la fiecare colţ la patului. Două gărzi nobile vegheau în picioare de fiecare latură a patului, strângând în mâini săbiile.

Întorcându-se în sala de recepţie, Charles-Roux a fost şocat. Soldaţii din garda nobilă, aşteptându-şi rândul, îşi petreceau timpul flecărind în grupuri mici cu un amestec de prelaţi şi funcţionari laici. Bărbaţii vorbeau tare, fără urmă de tristeţe sau respect.1

„Papa a murit”, scria Ciano în jurnalul său din 10 februarie. „Vestea îl lasă pe Duce cu totul indiferent”. În acea seară, Ciano a mers la Vatican să-şi prezinte condoleanţele. Cardinalul Pacelli l-a

întâmpinat şi l-a însoţit până în Capela Sixtină. Trupul emaciat al papei tocmai fusese adus şi depus pe o platformă înaltă, sub tavanul boltit, acoperit cu fresca lui Michelangelo. De jos, Ciano nu vedea decât sandalele albe ale pontifului şi tivul robei sale. Întorcându-se în curte, Ciano îşi aminteşte: „Pacelli mi-a vorbit despre relaţia dintre Biserică şi stat cu expresii foarte agreabile şi pline de speranţe”.2

Cardinalul Pacelli îl însoţeşte pe Galeazzo Ciano la catafalcul lui Pius al XI-lea, 10 februarie 1939

Mussolini se simţea lezat încă şi oricum devenise atât de fermecat de el însuşi, încât trebui să fie masat de slujitorii săi înainte de a putea să-şi arboreze vreun semn de doliu. Vaticanul se aştepta ca Ducele să se alăture priveghiului din acea zi de la Capela Sixtină, dar acesta nu s-a prezentat. Unul dintre îndoliaţi i-a remarcat absenţa: „Astăzi, regele a venit pe la şapte seara la catafalc”, nota el în jurnal. „Mussolini nu a venit, poate pentru că nu considera că Pius merită onoarea; poate pentru că nu dorea să-i displacă lui Hitler.663

Pignatti şi Ciano se gândiseră mult la acest moment. În pofida declaraţiei ocazionale a lui Mussolini că nu-i păsa de ce avea să se întâmple în viitorul conclav, ştiau amândoi cât de important era ca noul papă să fie unul cu care să poată colabora. Îngrijorarea constantă că papa ar fi putut face ceva care să-i întoarcă pe toţi catolicii din Italia împotriva lor fusese un coşmar.4

Deşi afişa lipsa de interes faţă de lucrările conclavului, un amănunt aflat la un moment dat l-a îngrijorat pe Duce. Curăţând camera papei, oficialii Vaticanului descoperiseră, se pare, un document secret pe biroul său. Documentul a ajuns imediat la cardinalul Pacelli. Pe 12 februarie, Mussolini i-a cerut lui Ciano să afle despre ce este vorba. Ciano, la râfidul său, i-a transmis ordinul lui Pignatti, eliberându-se de sarcini pentru a petrece neobişnuit de calda şi însorita zi de februarie la clubul său de golf.5 Şi Mussolini avea alte planuri. Când, la 4.30 după-amiază, Clara Petacci a ajuns la apartamentul lor din palatul Venezia, cărând sandviciuri şi un buchet de violete, a fost surprinsă să-şi găsească iubitul deja acolo, aşezat în fotoliu şi citind nişte documente. Ea bănuia că Mussolini dorise să ajungă primul pentru a se asigura că nu rămăsese nimic compromiţător de la ultima lui escapadă amoroasă. „Sărută-mă, i-a spus Ducele, şi aşază-te în braţele mele”. În următoarele ore, pe când credincioşii se perindau la căpătâiul papei în Vatican, au făcut dragoste de două ori.6

În timp ce Ducele era astfel ocupat, Pignatti era în drum spre nunţiu să-l întrebe despre

documentul secret lăsat de papă şi despre un alt raport neliniştitor pe care îl primise. Un ziar străin relata că, în ziua următoare morţii papei, sâmbătă dimineaţă, când episcopii din Italia se adunaseră la Vatican, primiseră fiecare câte un exemplar dintr-un document secret care condamna fascismul. Fusese ultima dorinţă a papei ca ei să primească acest mesaj, în cazul în care nu ar fi trăit să îl înmâneze personal. Borgongini l-a asigurat pe ambasador că povestea era inventată, pentru că el însuşi fusese cu episcopii în acea dimineaţă. Poate, a speculat el, zvonurile se iscaseră pentru că, pe măsură ce episcopii ieşeau din clădirea Vaticanului, fiecare avea în mână un plic mare. În ultimele lui momente, papa decisese să dăruiască fiecăruia dintre episcopi o mie de lire să-şi achite cheltuielile de călătorie şi, odată întorşi acasă, să sponsorizeze o liturghie cu prilejul acestei ocazii. Acestea erau plicurile pe care le văzuse reporterul.7

Nu este clar dacă zvonurile că papa urma să susţină un discurs de denunţare a fascismului se hrăneau din informaţiile scurse despre planurile papei legate de o enciclică secretă împotriva rasismului. Există indicaţii că părintele LaFarge şi părintele Gundiach, deşi nemulţumiţi că eforturile le fuseseră sabotate, şi-au respectat jurământul de tăcere, şi nici Lédochowski, nici Rosa nu aveau niciun interes să permită altcuiva din afară să afle despre planurile papei. Primind textul cu trei săptămâni înainte de a muri, Pius al XI-lea nu avusese timpul necesar pentru a se ocupa de el.

Folosindu-şi autoritatea de şambelan, Pacelli

s-a mişcat repede. Pe 15 februarie i-a ordonat secretarului papei să adune toate materialele pe care le scrisese papa în pregătirea discursului. De asemenea, a ordonat tipografiei Vaticanului să distrugă toate copiile discursului care fuseseră deja tipărite, copii pe care Pius intenţiona să le dea episcopilor. Directorul adjunct al departamentului l-a asigurat că le va distruge personal, astfel încât să nu rămână nici măcar „o virgulă”. Pacelli a acţionat la două zile după ce Ciano îşi manifestase îngrijorarea că discursul papei ar putea deveni public. De asemenea, a rechiziţionat şi materialul pe care Lédochowski i-l trimisese papei cu trei săptămâni mai devreme – şi care de atunci ajunsese să fie numit „enciclica” secretă împotriva rasismului – nerăbdător să se asigure că nu-l va mai vedea nimeni.

Cuvintele pe care le pregătise cu minuţiozitate papa în ultimele zile ale vieţii sale nu aveau să fie văzute cât timp Pacelli va fi fost în viaţă. De-abia douăzeci de ani mai târziu, la patru luni de la moartea lui Pacelli, papa Ioan al XXIII-lea, într-una dintre primele sale acţiuni directe, va da publicităţii pasaje din discurs, dar eliminând pe acelea care reprezentau cea mai dură critică la adresa regimului fascist, după câte s-ar putea presupune pentru a-l proteja pe Pacelli, suspectat că ar fi îngropat discursul pentru a nu-i ofensa pe Mussolini sau pe Hitler. Numai după deschiderea arhivelor Vaticanului pentru pontificatul lui Pius al XI-lea, în 2006, lumea a văzut textul integral.

Discursul era departe de a fi răsunătoarea denunţare a regimului fascist de care se temuse

Mussolini. Dar Ducele nu ar fi fost foarte încântat ca toţi episcopii Italiei să-l audă, şi după aceea să fie citit milioanelor de catolici de pe tot pământul. În document, papa se plângea de eforturile depuse de alţii pentru a-i ascunde şi a-i distorsiona discursurile şi-i avertiza pe episcopi să fie cu ochii în patru atunci când vorbesc cu „aşa-numiţii ierarhi" ai guvernului. „Fiţi precuaţii, dragi fraţi întru Cristos, şi nu uitaţi că adeseori sunt observatori şi informatori (pe care i-aţi putea foarte bine numi spioni), care, din propria iniţiativă sau pentru că au fost însărcinaţi cu asta, vă ascultă pentru a vă condamna, deşi, bineînţeles, nu au înţeles nimic sau, dacă e necesar, au înţeles exact opusul". Continua prin a-i compătimi pe „aceşti pseudocatolici care par să fie fericiţi când cred că au identificat o neînţelegere sau o divergenţă între doi episcopi sau, şi mai bine, între un episcop şi un papă". Papa îi îndemna pe episcopi să nu folosească niciodată un telefon când intenţionează a rosti cuvinte care nu doresc să fie cunoscute, pentru că liniile telefonice sunt probabil ascultate. („N-am folosit în toţi aceşti ani niciodată telefonul", nota cu mândrie papa.)

Pius al XI-lea deplângea pe scurt persecutarea Bisericii în Germania şi critica aspru pe aceia care o negau. Remarcile sale concluzive atingeau nota pe care dorea cel mai mult să o comunice. Papa şi-ar fi dorit să transmită episcopilor că aştepta cu nerăbdare ziua în care „toţi oamenii, toate naţiunile, toate rasele, toate unite şi de acelaşi sânge în legătura comună a marii familii umane" se vor uni într-una singura

„adevărată credinţă”.8

Împreună cu textul discursului de sâmbătă al papei, Pacelli a luat şi însemnările pe care le pregătise papa pentru discursul său de duminică pentru episcopi. Deşi însemnările în sine nu au fost găsite, Tardini văzuse materialele şi a lăsat o descriere. Printre principalele puncte pe care dorea papa să le atingă se aflau trei care nu i-ar fi plăcut foarte mult Ducelui: Acţiunea Catolică, situaţia religioasă în Germania şi „ofensa adusă Concordatului prin interzicerea căsătoriilor între arieni şi nonarieni”.9

Mussolini nu avea să afle niciodată că Pacelli a fost cel care ordonase suprimarea ultimelor proiecte ale papei. Ceea ce a auzit în schimb a fost că la o adunare specială a Sacrului Colegiu al cardinalilor s-a luat decizia să se îngroape discursul, evaluat ca fiind prea ostil faţă de Mussolini. Cardinalii, ori cel puţin majoritatea italiană, a raportat Pignatti, erau acum nerăbdători să-şi concentreze voturile asupra cuiva care să-şi asume o abordare mai conciliantă faţă de regimul fascist.10

Mussolini spera că Pignatti nu greşea, dar avea totuşi motive de îngrijorare. Speculaţiile privind cea mai probabilă alegere includeau, într-o suită ameţitoare, pe Jean Villeneuve, arhiepiscop de Québec

10 considerat a fi cel mai probabil nonitalian – până la recentul adversar al lui Mussolini, cardinalul Schuster. *Boston Globe* a publicat imagini ale cardinalului Schuster şi ale cardinalului Giovanni Piazza, patriarh de Veneţia,

precizând că aceştia ar fi candidaţii din fruntea listei”. *The New York Times* îl prezenta pe Piazza ca fiind favorit, urmat de opt alţi cardinali, în ordinea şanselor lor presupuse. Eugenio Pacelli era undeva la coada listei. Nu avea experienţă pastorală – toţi ceilalţi candidaţi prezidaseră arhidieceze – şi exista o lungă tradiţie împotriva alegerii unui secretar de stat sau a unui şambelan, iar Pacelli îndeplinea ambele funcţii.12

În pofida faptului că numeroase persoane din afară considerau că Pacelli are şanse mici, Mussolini primea de mult timp rapoarte de la informatorii poliţiei în care era identificat ca aflat în frunte. Se spunea că Pius al XI-lea însuşi îl considera pe secretarul său de stat ca fiind cel mai calificat succesor al său. Într-adevăr, i s-a spus lui Mussolini, papa îl trimisese pe Pacelli în numeroase misiuni în străinătate – în Franţa, în America de Sud, în Statele Unite şi în alte părţi

11 ca să-l ajute să câştige de partea sa cardinalii străini. Toate acestea constituiau veşti bune pentru Duce. Un raport al poliţiei secrete scris cu un an înainte îl descria pe Pacelli ca fiind „un om cu merite intrinseci înalte, un excelent italian, un mare şi sincer prieten al regimului nostru”, adăugând un sfat: din acest motiv, „cercurile bune din Vatican speră cu fervoare în înţelepciunea guvernului nostru, care, în special în acest moment, spun ele, ar trebui să evite cu desăvârşire să arate – nici măcar de la distanţă – cea mai slabă simpatie pentru cardinalul Pacelli”.13

În siajul morţii papei, rapoarte similare

continuau să sosească. Un informator al poliţiei a discutat cu cardinalul Angelo Dolci, fost nunţiu papal. Şi acesta îl considera pe Pacelli cea mai probabilă alegere. „Doici, care este un bun italian şi care simpatizează foarte mult cu cauza fascismului, fiind un admirator al Ducelui, raporta informatorul, continuă să fie convins că Pacelli ar fi un adevărat prieten al regimului dacă ar fi ales pontif”. Şi despre cardinalul Della Costa, al Florenţei, adăugă Doici – un om considerat atât de sfânt, încât putea face minuni – se spunea că ar putea avea o şansă bună. „Dacă ar fi să fie ales unul din cei doi, conclavul va fi foarte scurt; dacă nu, ar putea dura săptămâni întregi.6614

Guvernul a proclamat ziua înmormântării papei zi liberă, a închis şcolile, birourile şi teatrele. Reticent, Mussolini a luat parte la ceremonia ţinută în Biserica şanţ Andrea della Valle din Roma, împreună cu ceilalţi înalţi oficiali ai guvernului, împreună cu regele şi regina.15

Mussolini şi alţi lideri fascişti se simţeau de parcă se treziseră dintr-un coşmar şi o plagă iritantă care îi chinuise mult timp dispăruse ca prin miracol. Mâna fermă a lui Pacelli putea fi văzută din zece direcţii. În oceanele de cerneală pe care presa din Vatican şi presa catolică italiană le vărsaseră tribut papalităţii lui Pius al XI-lea, subiectul conflictului său cu regimul nu a fost menţionat, cum nu a fost menţionat nici conflictul său cu Hitler şi naziştii. Ziarele italiene au înţeles rapid mesajul. În prodigioasă lor desfăşurare ziaristică pe tema papalităţii lui Pius al XI-lea, au jucat din plin pe cartea concilierii. Dacă papa

avusese vreodată ceva negativ de spus despre Mussolini sau fascism, acel ceva era de mult uitat.16

În ziua morţii papei, Pignatti a pus la dispoziţia ministrului de externe o listă cu toţi membrii conclavului şi vârstele lor, de la cardinalul Pignatelli di Belmonte, de optzeci şi opt de ani, la cardinalul Tisserant, de cincizeci şi cinci de ani. Dintre cei şaizeci şi doi de membri ai Sacrului Colegiu, treizeci şi cinci erau italieni.17

Pe data de 18, pe când cardinalii se adunau la Roma, Diego von Bergen, ambasadorul Germaniei la Sfântul Scaun, a venit să-l vadă pe omologul său italian. Bergen era nerăbdător să-i povestească lui Pignatti recenta sa conversaţie cu cardinalul Pacelli. Cardinalul, a spus Bergen, fusese mişcat de mesajul de condoleanţe al lui Hitler şi a cerut ca Führerului să-i fie transmite mulţumirile sale şi ale Sacrului Colegiu. De asemenea, Pacelli dorea ca Hitler să ştie că el personal spera că o reconciliere între Reich şi Sfântul Scaun devenea acum posibilă. Mesajul făcuse o impresie foarte favorabilă asupra guvernului nazist.

„Ambasadorul mi-a spus, îşi amintea Pignatti, că dacă alegerea conclavului se va opri asupra cardinalului Pacelli, acesta va face tot ce-i va sta în putinţă să ajungă la o reconciliere cu Germania, ceea ce probabil va reuşi”.

Ambasadorul italian i-a oferit o recomandare lui Bergen, dată în spiritul ajutorării ambelor cauze. Relaţiile Reichului cu Vaticanul puteau fi reparate, dar numai dacă guvernul german era cel care făcea primii paşi spre optimizarea atmosferei.

Mai întâi de toate, a spus Pignatti, ziarele germane trebuie să-şi atenueze criticile la adresa Vaticanului. Cardinalii acordă mare atenţie la ce se spune în presa străină, iar recentele articole ostile din Germania nu ajutau deloc.18

Pignatti l-a îndemnat pe ambasadorul german să facă tot ce îi stătea în puteri să-i convingă pe cardinalii germani să adopte o atitudine conciliantă la conclavul care urma. Dacă vor propovădui un război sfânt împotriva regimului nazist, l-a avertizat el, „totul va fi pierdut”. Era crucial să-i convingă şi pe ceilalţi cardinali că o înţelegere cu naziştii încă era posibilă. Bergen a spus că avea să telegrafieze imediat la Berlin pentru a solicita încetarea tuturor polemicilor din presă. În privinţa cardinalilor germani, a adăugat el, era optimist.19

Pentru ambasadorul italian, problema modului în care aveau să se comporte cardinalii la conclav era prea importantă pentru a fi lăsată întru totul în seama lui Bergen. Pe 21 februarie, acesta l-a vizitat pe Ledóchowski pentru a se asigura de ajutorul lui. Iezuitul general a spus că va face tot ce-i stătea în putinţă să ajute.20

Pe măsură ce data conclavului se apropia, Pignatti luă legătura din nou cu ambasada germană, vorbind cu secundul lui Bergen, Fritz Menshausen. „Menshausen, i-a raportat Pignatti lui Ciano, a insistat în mod repetat asupra candidaturii lui Pacelli ca papă şi a lui Tedeschini – fost nunţiu de Spania – ca secretar de stat. Aceasta ar fi soluţia cea mai bună pentru Germania şi ar face posibilă o îmbunătăţire a

relaţiilor dintre Sfântul Scaun şi Reich.4421

Pignatti a alergat de la un cardinal italian la altul, încercând să-i convingă de înţelepciunea alegerii unui papă care să fie favorabil regimului fascist şi care să nu critice public naziştii. Cu cardinalii susţinându-l pe Pacelli, dacă şi cardinalii francezi se asociau, considera că şi restul nonitalienilor o vor face. Cu cardinalii italieni era altă poveste. Ei îl acuzau pe Pacelli de „slăbiciune de caracter, lăsându-se uşor influenţat, uneori chiar nesigur pe el, cum se întâmplă tuturor celor slabi”. Pignatti i-a relatat amănuntele lui Ciano, adăugând: „Şi aceste opinii sunt, după mine, destul de bine fondate”.22

Trenul de Paris al cardinalului Baudrillart a ajuns la Roma pe 20 februarie. Profund devotat lui Pius al XI-lea, a aflat tulburat că mulţi dintre colegii săi, acum, că papa era mort, îl criticau atât de acerb. „Ce repede încetezi să mai fi om mare în ţara asta!” observă cardinalul francez. La două zile după venirea sa l-a vizitat pe cardinalul Pacelli, care, după un moment de ezitare, a fost de acord să reflecteze asupra şanselor sale la conclavul care se apropia. „Până la urmă, a prezis Baudrillart, va fi un mediator”.23

Principalul negociator din rândul cardinalilor francezi era Eugène Tisserant, care considera că Pacelli era prea nerăbdător să placă germanilor. El îl prefera pe fostul nunţiu în Franţa, Luigi Maglione. Cardinalii francezi discutară problema şi ajunseră la o soluţie: Pacelli, papă şi Maglione, secretar de stat. Tisserant l-a vizitat pe Pacelli, care aparent nu cunoştea rezervele acestuia faţă

de el, şi i-a împărtăşit neliniştea sa. Era convins, a spus el, că reprezentanţii Curiei în conclav nu-l plăceau şi nu vor vota pentru el. „Aş putea la fel de bine să-mi iau paşaportul şi să plec imediat după conclav în Elveţia”, a spus Pacelli referindu-se la destinaţia sa preferată pentru vacanţe.

„Cardinalii francezi se vor menţine pe poziţie”, a replicat liniştitor Tisserant. „Totuşi, a adăugat el, decizia lor va fi unanimă şi mai solidă dacă vor fi înştiinţaţi că plănuieşti să-l alegi pe cardinalul Maglione ca secretar de stat”.

„Poţi să le transmiţi asigurările mele”, a răspuns Pacelli, iar înţelegerea a fost parafată.24

*

* * *

„A venit şi marea zi”. Era miercuri, 1 martie, iar conclavul era pe cale să înceapă. Baudrillart era treaz de la ora 5.30 dimineaţa şi, după liturghie, a plecat la Vatican. S-a îmbrăcat împreună cu toţi ceilalţi cardinali şi apoi au pornit spre Capela Paolină, unde s-a rostit o mesă, urmată de o predică „glacială şi monotonă” în latină pe care prea puţini dintre ei o puteau înţelege. Până seara, au sosit şi ultimii trei cardinali – William O’Connell, arhiepiscop de Boston, Sebastiâo Lerne, arhiepiscop de Rio de Janeiro, şi Santiago Copello, arhiepiscop de Buenos Aires – cu nava andocată chiar în dimineaţa aceea în Napoli.25

În timp ce cardinalii erau înghesuiţi într-o serie de cămăruţe din palatul apostolic, cardinalul Pacelli, profitând de rolul său ca şambelan, a primit privilegiul special de a sta în propriul

apartament, tehnic vorbind, în zona interzisă a conclavului. Ceilalţi cardinali au cinat împreună. Pacelli a cinat singur.26

În dimineaţa următoare, cardinalii s-au înşirat spre Capela Sixtină, unii dintre cei mai bătrâni de-abia putând merge. Fiecare şi-a găsit scaunul desemnat, dotat cu o măsuţă cu baldachin, scaunele formând două rânduri de-a lungul capelei, unul cu faţa spre celălalt. Devenise evident că fie moştenitorul aparent al lui Pius al XI-lea, Eugenio Pacelli, avea să câştige repede votul, fie, dacă detractorii săi reuşeau să-i blocheze alegerea, conclavul ar fi putut dura zile în şir.

Au fost extrase numele a trei cardinali. Aceştia urmau a servi ca numărători de voturi. Peste capelă s-a lăsat tăcerea, pe măsură ce fiecare cardinal îşi înmuia tocul în cerneală şi îşi mâzgălea alegerea pe bucata de hârtie. Unul câte unul, s-au ridicat de pe scaune şi au format un rând. Fiecare cardinal, apropiindu-se de altar, îngenunchea, spunea o rugăciune şi recita jurământul obligatoriu, în latină, înainte de a depune hârtia împăturită cu votul său.

La prima numărare, Pacelli avea 32 de voturi, primind sprijin de la o majoritate simplă din cei 62 de cardinali prezenţi. Nouă votaseră pentru Dalia Costa, arhiepiscopul Florenţei, şi şapte pentru Maglione, fostul nunţiu papal pentru Franţa. Pacelli mai avea nevoie de zece voturi ca să atingă cele două treimi necesare. Alţi favoriţi din trecut obţinuseră majoritatea şi apoi pierduseră când nu reuşiseră să atragă sprijinul unor noi votanţi. „Cel

care vine în conclav ca papă pleacă în rol de cardinal", spune un proverb vechi, nu fără o anumită bază istorică.

A doua oară, cardinalii s-au aşezat la pupitre şi au scris numele ales pe hârtia din faţa lor. Din nou, au format un şir şi, respectând vechiul ritual, au adus voturile la altar. De data aceasta, Pacelli a mai câştigat opt voturi. Şi totuşi, mai avea nevoie de două. Din nou, peste bucăţile de hârtie din şemineu s-au pus paie umede, pentru ca fumul învolburat deasupra palatului Vaticanului să fie negru. Cele două tururi de scrutin de dimineaţă erau acum complete. Papa nu fusese ales. Cardinalii au întrerupt lucrările pentru prânz.

Dacă au existat persoane care să spere că alegerea lui Pacelli avea să fie blocată, sigur au fost dezamăgiţi după ce cardinalii s-au reîntrunit după prânz pentru a continua cu al treilea scrutin. Numai paisprezece cardinali s-au opus la ceea ce părea pentru mulţi a fi inevitabil. Eugenio Pacelli, care timp de nouă ani îl slujise pe Pius al XI-lea ca secretar de stat, a primit 48 de voturi. Depăşise numărul necesar, de două treimi, cu şase voturi. Era cea de-a şaizeci şi treia aniversare a zilei sale de naştere.27

Înainte de a-l anunţa pe noul papă întregii lumi, acesta trebuia să-şi declare formal acceptarea. Pacelli, înalt, sfrijit – serios, demn şi pios – tremura, dar, observă Baudrillart, „nu putea pretinde că va refuza poziţia pe care o dorea de atâta timp”. Diaconul cardinal Camillo Caccia Dominioni a păşit în logia Catedralei Sfântul Petru pentru a se adresa mulţimii emoţionate, cu ochii

lipiţi de uşa acesteia încă de când văzuseră ridicându-se fumul alb. „*Habemus papam*”, a intonat el. Cincisprezece minute mai târziu, noul papă a apărut la balcon să binecuvânteze mulţimea entuziastă. Şi-a luat numele de Pius al XII-lea, onorând nu numai omul lângă care se aflase atâta vreme, ci şi pe Pius al IX-lea şi pe Pius al X-lea, eroi ai tradiţionaliştilor Bisericii.28

Proaspăt alesul papă Pius al XII-lea binecuvântează mulţimea în piaţa Sfântul Petru, martie 1939

În acea seară, Pignatti i-a trimis noutăţile lui Ciano, atribuind succesul lui Pacelli faptului că el a învederat colegilor că, deşi ca secretar de stat executase cu credinţă ordinele papei, el însuşi favorizase o abordare mult mai flexibilă a legăturii dintre Italia şi Germania.29

Ciano a primit veştile bune pe când se afla pe drumul de întoarcere dintr-o călătorie la Varşovia. În jurnalul său, îşi aminteşte conversaţia pe care o avusese cu Pacelli în ziua decesului papei: „Era

foarte conciliant şi părea că, între timp, îşi îmbunătăţise şi relaţiile cu Germania. De fapt, chiar ieri Pignatti spunea că el este cardinalul preferat de germani”. Întors la Roma în după-amiaza următoare, Ciano s-a întâlnit cu Mussolini. Ducele era mulţumit de alegerea lui Pacelli şi i-a spus lui Ciano că îl va ajuta pe noul papă trimiţându-i recomandări despre cum ar putea guverna eficient Biserica. Mussolini a ordonat presei să-l laude pe noul papă: „Comentaţi cu simpatie alegerea noului pontif, indicau instrucţiunile, amintind de pioşenia lui, de cultura sa şi vasta sa experienţă politică”.30

Chemat de papa Pacelli la nici 48 de ore de la alegeri, pe 5 martie, ambasadorul german s-a întâlnit cu acesta. Pius al XII-lea era nerăbdător să asigure guvernul nazist că era în căutarea unei noi ere a înţelegerii. După ce i-a spus lui Bergen cât de apropiat se simţea de poporul german ca rezultat al numeroşilor ani petrecuţi în München şi Berlin, a ajuns la punctul principal. Înţelegea că fiecare ţară adoptă propria formă de guvernământ şi că nu era rolul papei să judece ce sistem trebuie să aleagă o altă ţară. Reamintindu-i lui Bergen că ei doi au avut relaţii bune timp de treizeci de ani, şi-a exprimat dorinţa ca situaţia să nu se schimbe.31

Bergen era mulţumit, dar se găsea în poziţia neobişnuită de a preveni guvernul nazist în legătură cu nişte aşteptări nerealist de roz., Atitudinea presei noastre faţă de noul papă, i-a scris el ministrului de externe german trei zile mai târziu, a fost monitorizată îndeaproape, nu numai

la Vatican, dar şi în cercurile italiene, şi a fost primită cu satisfacţie”. Îi trimisese lui Pius al XII-lea copii după câteva articole pozitive despre numirea sa din presa germană, sperând că acestea aveau să-l convingă să pună capăt tonului antinazist al publicaţiei *L'Osservatore Romano*. Dar a adăugat şi o atenţionare: „Relaxarea clară a tensiunilor instalate aici de la moartea papei a trezit speranţe foarte puternice în unele cercuri în legătură cu îndepărtarea rapidă a diferendelor dintre Germania şi Vatican”. Pentru a preveni instalarea unei „aşteptări prea optimiste” şi „pentru a învinge considerabilele dificultăţi”, recomanda el, sunt necesare răbdare şi timp, în afara bunăvoinţei”.32

O săptămână mai târziu, pe 12 martie, 40.000 de oameni sau îngrămădit în piaţa Sfântul Petru pentru a fi martori la încoronarea papei. O procesiune de două mii de prelaţi în robe bogate şi distinşi oaspeţi, mulţi în uniformă diplomatică sau militară, păşeau solemn în pas de marş. Un pluton de gărzi suedeze în uniformă completă cu halebarda strălucitoare la picior deschidea drumul, urmat de un lung şir de reprezentanţi ai tuturor ordinelor religioase, apoi de sute de episcopi şi cardinali în robe stacojii, acoperite cu odăjdii aurii şi albe. La sfârşitul şirului venea sobrul pontif, purtând pe cap o mitră bătută cu pietre preţioase strălucitoare, purtat pe un tron de uşieri în livrele din catifea roşie. În spatele lui păşeau doi prelaţi care purtau evantaie uriaşe din pene de struţ pe care le mişcau delicat, urmaţi de încă un grup de Gărzi nobile şi Gărzi suedeze, cu

comandantul lor purtând armură strălucitoare din argint şi un coif cu pene.33

Cel care urma a avea onoarea de a plasa tiara papală pe capul lui Pacelli în ceremonia de încoronare era nimeni altul decât cardinalul Caccia-Dominioni. Cumva, Vaticanul şi poliţia fascistă reuşiseră să ascundă şirul continuu de acuzaţii de homosexualitate din trecutul cardinalului. Ultimul episod din dosarele poliţiei italiene se petrecuse de curând. Călătorind cu un autobuz prin Roma, în luna august a anului precedent, un poliţist a observat cartoanele de ţigări străine pe care le căra un comisionar tânăr. Întrebând flăcăul de unde obţinuse ţigări de contrabandă, acesta răspunsese că o persoană de rang înalt din Vatican i le dăduse. Supus tirului de întrebări, băiatul l-a identificat pe cardinalul Caccia. Când poliţia a telefonat cardinalului pentru a verifica povestea băiatului, acesta a confirmat prezentarea şi a cerut ca băiatul să fie lăsat în pace. Pentru că monseniorul Caccia Dominioni se bucură de „reputaţia de homosexual", conchidea informatorul poliţiei, „spun că motivul oferirii acelor ţigări era uşor de explicat”.34

Joseph Kennedy, emisarul personal al preşedintelui Roosevelt la încoronare, avea un alt tip de interes sexual în minte când se regăsi mergând pe culoar la ceremonia de încoronare însoţit de un Galeazzo Ciano îmbrăcat în uniformă. „N-am întâlnit un idiot mai pompos ca acesta în toată viaţa mea”, remarca Kennedy. Pe măsură ce Ciano avansa în bazilică, scria Kennedy, tot schiţa

salutul fascist, mergând ţanţoş de parcă „încerca să împartă onorurile cu papa”. La ceaiul dat cu ocazia încoronării, se plânse el, Ciano şi-a petrecut tot timpul încercând să încolţească femei frumoase. Iar la dineu „nu putea vorbi serios nici cinci minute de teamă că i-ar putea scăpa de sub ochi acele două-trei fete invitate numai ca să vină şi el". Ceea ce observase la Ciano şi ceea ce auzise despre Mussolini l-au determinat pe Kennedy să remarce faţă de Hull: „Am plecat cu credinţa că putem realiza mult mai multe trimiţând la Roma o duzină de fete de cor frumoase, decât trimiţând o turmă de diplomaţi şi o flotilă de avioane”.35

*

* * *

Pe 15 martie, la trei zile de la încoronarea papei, armata germană a ocupat restul Cehoslovaciei. A doua zi, în Praga, Hitler a proclamat ţara protectorat al Germaniei. Puţini mai puteau nega că Europa urma să treacă printr-un alt război îngrozitor.36

În ziua care a urmat discursului triumfător al Führerului de la Praga, Ciano s-a întâlnit pentru prima dată cu noul papă. Ministrul de externe al Italiei era mulţumit să-l găsească neschimbat, „binevoitor, curtenitor şi uman”. Pius al XII-lea şi-a exprimat neliniştea legată de situaţia germană, dar i-a spus lui Ciano că avea în plan o abordare mai conciliantă cu Reichul şi spera să vadă o îmbunătăţire în relaţia Vaticanului cu Berlinul. Pentru ca aceste eforturi să aibă succes, a observat papa, guvernul nazist trebuie să-şi joace şi el rolul. Ciano a fost fericit să audă toate

acestea şi şi-a exprimat convingerea că Mussolini va ajuta la asigurarea cooperării lui Hitler, în privinţa recentei dispute a Vaticanului cu guvernul italian, scria Ciano, noul papă „se declară optimist”. El i-a promis lui Ciano că îl va îndepărta pe cardinalul Pizzardo din postul de lider al Acţiunii Catolice şi va numi în locul lui un comitet de arhiepiscopi diecezani. Mussolini dorea de mult să-l vadă demis pe Pizzardo, dar Pius al XI-lea nu ar fi fost niciodată de acord cu asta.

Vaticanul îi întrebase recent pe episcopii Italiei dacă mai existau tensiuni între grupurile Acţiunii Catolice din dieceza lor şi autorităţile locale sau oficialii Partidului Fascist. Răspunsurile veniseră în primele săptămâni după moartea lui Pius al XI-lea. Cu notabila excepţie a oraşului Milano, unde cardinalul Schuster a raportat anumite dificultăţi, tabloul era promiţător. Virtual, toţi au raportat relaţii excelente. Noul papă îşi respecta partea de „contract”, instruindu-l pe Dalia Torre să evite publicarea în *L Osservatore Romano* a materialelor care ar fi putut fi considerate „iritante” de către guvernul italian sau cel german. Pentru Mussolini şi toţi cei care doreau întoarcerea la zilele fericite de colaborare dintre Vatican şi regimul fascist, era de parcă se ridicase un nor negru. 37

CAPITOLUL 29

Îndreptându-se spre dezastru în Vinerea Mare, 7 aprilie, Mussolini a trimis trupele italiene în Albania. Noul papă, deşi supus presiunilor internaţionale de a denunţa invazia, nu a spus nimic. „Nicio vorbă n-a ieşit din gura lui despre

această sângeroasă Vineri Mare”, se plângea un proeminent intelectual catolic francez.1 Ambasadorul Italiei la Sfântul Scaun era relaxat simţind noua atmosferă de la Vatican. „Acum este clar, i-a spus Pignatti lui Ciano două săptămâni mai târziu, „ce pace invocă Pius al XII-lea pentru omenire. Nu este pacea lui Roosevelt, ci mai curând pacea Ducelui.662

Contrastul dintre cei doi papi era clar pentru oricine îi cunoştea. Reporterul american Thomas Morgan, care petrecuse ani în Roma şi adeseori îi întâlnise pe amândoi, îi descrie pe cei doi ca fiind opuşi ca temperament. În timp ce Pius al XI-lea era „ca un gladiator, provocator, poruncitor şi fără compromisuri”, succesorul lui era „persuasiv, consolant, rugător şi conciliator”. Sau, după cum se exprima ambasadorul francez Charles-Roux, unui muntean din Milano îi succedase un burghez din Roma, un om care spunea ce gândea era succedat de un diplomat precaut.3

Şi guvernul nazist era mulţumit de încercările noului papă de a repara stricăciunile produse de Pius al XI-lea. În memoriile sale, Ernst von Weizsäcker, şeful serviciului afacerilor externe al Germaniei, care în curând avea să-l urmeze pe Bergen în postul de ambasador german pe lângă Sfântul Scaun, scria: „Dacă Pius al XI-lea, atât de impulsiv şi de energic, ar fi trăit puţin mai mult, după toate probabilităţile ar fi avut loc o ruptură în relaţiile dintre Reich şi Curie”.4 De ziua de naştere a lui Hitler, 20 aprilie, nunţiul papal din Berlin i-a transmis personal Führerului cele mai bune urări ale papei. În toată Germania, clopotele

bisericilor băteau de sărbătoare. Ziarele germane erau pline de laude la adresa papei Pacelli, lăudându-l pentru felicitările călduroase pe care le trimisese recent lui Franco şi compatrioţilor să-i pentru încheierea cuceririi Spaniei. Ziarele atrăgeau atenţia mai ales asupra remarcilor papei care punea semnul de egal între comunism şi democraţie. Raportând toate acestea lui Ciano, ambasadorul italian la Berlin remarca faptul că noul papă venise la momentul cel mai oportun. În siajul condamnării mondiale provocate de invadarea Cehoslovaciei, era necesar, poate pentru prima dată, ca „Biserica să fie de partea naziştilor, şi nu contra lor”.5

În luna mai, papa s-a întâlnit cu Giuseppe Bottai, ministrul italian al educaţiei şi unul dintre apropiaţii lui Mussolini. Deşi era aceeaşi încăpere pe care o utilizase şi Pius al XI-lea, Bottai fu izbit de diferenţe. La începutul pontificatului, Pius al XI-lea îşi crease un mediu de lucru spartan, dar pe măsură ce avansa în vârstă, acumulase amintiri, alături de tomurile adeseori consultate. După cum descrie Bottai, vârstnicul Pius al XI-lea fusese înconjurat de „o dezordine pitorească de mobile, ornamente, nimicuri, ziare, cărţi”. În contrast, Pius al XII-lea trona în mijlocul unei „ordini meticuloase”. Biroul noului papă nu prezenta decât cele câteva obiecte care erau indispensabile. Mai presus de toate, observă Bottai, comparativ cu volubilul, emoţionalul Pius al XI-lea – sigur că Dumnezeu îl ghidează şi înclinat să devieze foarte mult – succesorul lui iradia un sentiment de calm şi avea aerul cuiva

care îşi cunoştea meseria.6

În următoarele luni, Mussolini devenea din ce în ce mai sigur că sosise o eră nouă, mai fericită. Printre diversele veşti bune pe care le primise se număra şi decizia din iulie a papei, de a restabili relaţiile cu aripa dreaptă a Action Française. Ca răspuns la cererea venită din partea liderului acesteia, Charles Maurrus – profascist şi unul dintre cei mai remarcabili antisemiţi ai Franţei – papa a anulat interdicţia dată în 1926 de Pius al XI-lea în privinţa participării catolice la organizaţie. Mişcarea aceasta nu a deranjat numai guvernul francez, ci şi pe mulţi dintre cei mai influenţi clerici ai Franţei.7

Papa Pius al XII-lea, martie 1939

După cum raporta Pignatti, Pius al XII-lea era nu numai conservator, dar „nutrea o simpatie clară, unii ar spune chiar o slăbiciune, pentru nobilime, care îi era în sânge”. Nobilii romani erau încântaţi. Provenind dintr-o familie modestă din punct de vedere social, la ani-lumină distanţă de aristocraţie, Pius al XI-lea le arătase prea puţin respect şi, în decursul anilor, le redusese privilegiile. Pius al XII-lea, produs al aristocraţiei negre, le-a reintrodus rapid vechile prerogative.8

Mussolini a mai primit un raport încurajator despre noul papă, de data aceasta, din Elveţia.

Ambasadorul său vorbise pe îndelete cu nunţiul papal, întors de curând de la Roma. Atmosfera de la Vatican, raporta nunţiul, era „complet schimbată”, ca o „gură de aer proaspăt”. Sfântul Părinte vorbea „cu multă simpatie despre fascism şi cu sinceră admiraţie despre Duce”. El era convins că reorganizarea Acţiunii Catolice în Italia va îndepărta o sursă majoră de tensiune cu regimul. Ca şi în cazul Germaniei, noul papă era nerăbdător să ajungă la un acord.9

Mulţi din Biserică erau, de asemenea, mulţumiţi de schimbare. După ani petrecuţi alături de încăpăţânatul şi combativul Pius al XI-lea, considerau că audienţele la Pius al XII-lea erau o uşurare. Spre deosebire de monologările lungi şi plictisitoare ale lui Pius al XI-lea, noul papă îşi asculta cu atenţie vizitatorii şi părea să ţină minte tot ce-i spuneau aceştia. Ca şi Pius al XI-lea, noul papă respecta tradiţia de a lua mesele singur, mese care erau chiar mai simple decât ale predecesorului său, şi mâncând, se delecta cu zburdălnicia canarilor din colivia pe care o ţinea în sufragerie. Dar Pius al XII-lea şi-a dat rapid acordul de a face fotografii cu grupuri mici de vizitatori, ceva ce Pius al XI-lea considera mai prejos de demnitatea sa, şi spre deosebire de Pius al XI-lea, Pius al XII-lea era mai mult decât mulţumit să folosească telefonul. „Aici, Pacelli”, a fost surprins Francis Spellman să audă când noul papă a decis să-şi sune vechiul prieten, recent numit arhiepiscop de New York.10

După tensiunile din ultimele luni ale vieţii papei Ratti, toate elementele regimului clerico-

fascist s-au întors curând. Emblematică a fost o ceremonie ţinută la una dintre principalele biserici din Roma în aprilie 1940. Asociaţia naţională a fetelor fasciste făcea de mult timp campanie, sub consilierea preoţilor ataşaţi grupului lor local, pentru a face din Sfânta Caterina sfânta patroană a Italiei. Fetele primiseră aprobarea la scurt timp după ce Pacelli a devenit papă şi pentru a marca prima celebrare a noii sărbători naţionale, episcopul care supraveghea asociaţia a prezidat o liturghie specială. Fiecare dintre cele 2000 de fete a avut în mână un trandafir alb, pe care, una după alta, l-au depus pe altarul bisericii”.

Dar plăcerile fireşti, cotidiene ale vieţii în Roma lăsau loc realităţilor războiului. În zorii zilei de 1 septembrie 1939, trupele germane au invadat Polonia. Deşi printre victime se numărau şi mulţi preoţi catolici, care au fost întemniţaţi sau ucişi, papa şi-a limitat observaţiile la un apel generic la pace şi fraternitate. Nu dorea să ia partea nimănui, nu în ultimul rând pentru că avea credinţa că naziştii aveau să câştige războiul.12 Două zile mai târziu, Marea Britanie şi Franţa au declarat război Germaniei. Luna următoare, sub supravegherea lui Adolf Eichmann, forţele germane au început să deporteze evreii din Austria şi Cehoslovacia în lagărele de concentrare din Polonia. Se prefigura cel de-al Doilea Război Mondial şi, odată cu el, Holocaustul.

Până în primăvara lui 1940, armata Germaniei a mărşăluit din cucerire în cucerire. Nerăbdător de a fi părtaş la împărţirea prăzii de război, pe 10 iunie, Mussolini a întors armele

împotriva Franţei şi Marii Britanii. A masat trupe italiene în sudul Franţei pentru a ocupa teritoriul înainte ca trupele naziste să confişte totul numai pentru ele. În entuziasmul lor, mulţi italieni au crezut că războiul va fi scurt. Tacchi Venturi a prezis că se va termina până cel mai târziu de Crăciun.13

Evreii din Italia trăiau la limita disperării, denigraţi ca inamici ai statului, mii dintre ei rămaşi fără slujbă, cu copiii forţaţi să abandoneze şcoala. În consolidarea sprijinului acordat campaniei antisemite, guvernul a continuat să se bazeze din plin pe imagistica Bisericii Catolice, citând din textele sfinte. Principalul vehicul al guvernului pentru propagarea irascibilităţii sale antisemite rămăsese bilunarul colorat şi lucios *La Difesa della razza*. O mare parte din conţinutul său fusese extrasă şi refolosită din materialele catolice antisemite. O ediţie caracteristică, cea din aprilie 1939, publica un articol numit „Cristos şi creştinii în Talmud”, iar un altul, „Catolici şi evrei în Franţa”. În articole precum „Veşnicii duşmani ai Romei”, cititorilor li se spunea că Biserica i-a tratat întotdeauna pe evrei ca pe nişte cetăţeni de mâna a doua pentru a proteja catolicii de instinctele lor prădătoare. Inamicul pentru *La Difesa della razza*, ca şi pentru Sfântul Scaun, era Revoluţia Franceză, considerată o conspiraţie evreiască liberală, masonică.14

Mussolini a început să-l folosească din nou pe părintele Tacchi Venturi. La două săptămâni după încoronarea noului papă, Ducele l-a chemat pe iezuit la el. Dorea ca pontiful să ordone clerului

catolic al Spaniei să-l susţină pe Franco şi mai puternic decât până atunci.15 Mai dorea ajutorul papei în a-i convinge pe preoţii din Croaţia să-i încurajeze pe credincioşi să susţină Italia, şi nu Germania, şi i-a cerut lui Pius al XII-lea să mobilizeze clerul catolic din America Latină pentru a combate sentimentul proamerican de acolo.16

Între timp, publicaţia *La Civiltà cattolica*, supravegheată de Vatican, încerca să atragă sprijinul catolicilor în favoarea legile rasiale. În noiembrie 1940, ziarul lăuda o carte publicată de guvern care explica tipul fascist de rasism şi care compara campania rasială a Italiei cu cea a Germaniei, în favoarea celei italiene. Rasismul Italiei respecta cu loialitate învăţămintele catolice, spre deosebire de cel al Germaniei, care se baza pe teorii biologice speculative. Când fostul rector al Universităţii din Roma, un evreu care se convertise la catolicism, i-a scris secretarului Vaticanului pentru a se plânge de acel articol, monseniorul Tardini i-a răspuns apărându-l.17.

*

* * *

Soarta trupelor Italiei avea să demonstreze în curând lipsa de substanţă a zdrăngănitului de sabie al lui Mussolini. Slab echipaţi, prost conduşi şi lipsiţi de pregătire, soldaţii italieni s-au demonstrat a fi incompetenţi. Emblematică este soarta lui Italo Balbo, un extraordinar aviator fascist, care a murit în nici trei săptămâni de la declaraţia de război a Italiei, atunci când o unitate antiartilerie italiană i-a doborât avionul din

greşeală, pe când ateriza pe un câmp de luptă italian din Libia.

Invadând Albania, apoi Grecia şi unindu-şi forţele cu germanii în Africa de Nord şi apoi pe frontul răsăritean din Rusia, italienii depindeau necontenit de germani să le sară în ajutor. În toamna lui 1942, trupele italiene şi aliaţii lor germani au început să se retragă în faţa forţelor aliate din Africa de Nord. În acea iarnă, 200.000 de soldaţi italieni au luptat alături de germani pe frontul de Răsărit în dezastruoasa Bătălie de la Stalingrad. Aproape jumătate au fost ucişi sau luaţi prizonieri. Soarta se schimbase şi în curând avea să devină clar că puterile Axei se îndreptau spre înfrângere. Entuziasmul iniţial al italienilor faţă de război dispăruse. La începutul lui iulie 1943, trupele aliate au aterizat în Sicilia, întâmpinând o minimă rezistenţă din partea italienilor. Pe 19 iulie, sute de avioane aliate au bombardat Roma, având ca ţintă puncte strategice militare, dar făcând şi mii de victime din rândul civililor.

În ceea ce avea să se dovedească a fi ultima întrunire a Marelui Consiliu al Fascismului, ţinut în sala Harta Lumii, Mussolini s-a aşezat ca de obicei la biroul său de la capătul vastei săli. Aşezaţi la două mese lungi care se întindeau pe ambele laturi, pe toată lungimea camerei, se aflau mai marii fascismului italian. Întrunirea a început în miezul zilei de sâmbătă, 24 iulie. Un Mussolini plin de el a început şedinţa cu o tiradă, aruncând vina pentru recentele dezastre militare asupra generalilor incompetenţi. Dispreţul său vădit se

adresa sicilienilor, care întâmpinaseră trupele aliate ca pe nişte eliberatori.

Dino Grandi, spilcuit şi cu barbişon, unul dintre geniile regimului, era aşezat în apropierea Ducelui. S-a ridicat să vorbească. Avea să fie un discurs cum nu mai auzise dictatorul vreodată. Numai Mussolini, a declarat Grandi, este vinovat pentru dezastruoasa situaţie cu care se confrunta ţara acum. „Poporul italian a fost trădat de Mussolini în ziua în care Italia a început să fie germanizată”, a spus Grandi, care ocupase funcţia de ministru de externe în guvernul lui Mussolini şi apoi pe cea de ambasador în Marea Britanie. Grandi a continuat prin a-l acuza pe Mussolini că „ne-a înecat într-un război care este împotriva onoarei, intereselor şi sentimentelor poporului italian”.

Mussolini şocat şi cu încrederea în sine zdruncinată a renunţat să-l mai întrerupă, protestând tot mai slab. Grandi a cerut să fie destituit şi să se reinstaureze democraţia parlamentară. Întorcându-se spre stânga pentru a se afla faţă în faţă cu Mussolini, Grandi a spus:

1 Crezi că încă te bucuri de devotamentul poporului italian? L-ai pierdut în ziua în care ai încredinţat Italia Germaniei. Te consideri soldat: ruina Italiei a început în ziua în care ţi-ai pus pe umeri tresele de comandant. Sunt sute de mii de mame care strigă: Mussolini mi-a omorât fiul!

Aşezaţi la mesele lungi, unii membri ai Marelui Consiliu, uluiţi şi furioşi, l-au admonestat pe Grandi:

2 Vei plăti cu capul pentru trădarea asta! a

strigat unul.

În timp ce aceia care fuseseră de acord cu Grandi se gândeau dacă să-i susţină sau nu moţiunea, se întrebau ce soartă îi aştepta pe cei care îndrăzneau să voteze în favoarea acestei moţiuni.

Trecuse bine de miezul nopţii în ziua de 25 iulie 1943. După ore de aprigă dezbatere, a avut loc votul fatidic. Nouăsprezece dintre cei douăzeci şi şapte de bărbaţi, deşi se temeau că nu vor supravieţui peste noapte, au votat în favoarea moţiunii. Uşuraţi, poate chiar puţin surprinşi, au văzut că niciunul dintre miliţienii fascişti nu a încercat să-i împiedice să părăsească sala. Mussolini, furios, dar sigur că regele avea să-l susţină, a plecat acasă. Mai târziu în timpul zilei a mers la Victor Emmanuel să-l informeze despre recentele evenimente. Rachele, ca întotdeauna suspicioasă, l-a rugat să nu plece. Îl considera pe rege un laş. Acum, că era clar că se afla de partea învinşilor în acest război, avea să dea cu cea mai mare grabă vina pe Mussolini şi să încerce să găsească un mod de a scăpa de oprobriul pentru dezastrul în crearea căruia jucase un rol atât de important. Intuiţia Rachelei s-a demonstrat a fi corectă. Regele a pus să fie arestat Mussolini şi l-a numit pe generalul Pietro Badoglio, eroul războiului etiopian, la conducerea unui guvern de urgenţă.

Următoarele săptămâni au fost un haos total. Regimul care guvernase Italia timp de două decenii căzuse, dar nu se ştia cine îi va lua locul. Regele şi alţi lideri italieni erau nerăbdători să se

elibereze din mâna de fier a lui Hitler. Dar cu mii de trupe luptând alături de naziști în Europa de Est şi cu trupele naziste luptând alături de trupele italiene în Sicilia sau staţionate în peninsulă, delimitarea de germani era departe de a fi simplă.

Tacchi Venturi a înţeles că aceasta era şansa lui. Pe 10 august, în mijlocul pandemoniului care cuprinsese Roma, i-a scris cardinalului Maglione, amintindu-i de eforturile lor comune de a interveni în favoarea catolicilor care erau consideraţi în continuare evrei de către statul fascist. Uluitor este că încă încerca să cureţe imaginea lui Mussolini în faţa Sfântului Scaun. Mussolini însuşi, scria iezuitul, considerase situaţia catolicilor trataţi ca evrei de către legile rasiale a fi „dureroasă”. Până în iulie 1941, susţinea Tacchi Venturi, Ducele pregătise o nouă lege care să rezolve problema. Dacă nu l-ar fi împiedicat războiul, legea ar fi fost aplicată.

Emisarul iezuit avusese relaţii excelente cu multe persoane din Ministerul Afacerilor Interne şi, îi spunea el lui Maglione, considera că ar fi deschişi la schimbările pe care le recomanda Vaticanul. Ceru permisiunea să avanseze trei cereri. Prima era ca familiile mixte – adică acele care includeau un evreu convertit – să fie numite „total ariene”. Cea de-a doua se referea la asigurarea că toţi evreii care erau în proces de convertire înainte de 1 octombrie

1938 şi botezaţi ulterior să fie consideraţi creştini, şi nu evrei. Cea de-a treia era ca statul să recunoască mariajele dintre doi catolici, dintre care unul se născuse evreu.18 Pe 10 august,

Maglione a răspuns, spunând că discutase problema cu Pius al XII-lea, care îşi dăduse încuviinţarea.19

Tacchi Venturi s-a întâlnit apoi cu ministrul afacerilor interne pentru a-i prezenta cererea.20 Raportul despre întâlnire pe care i l-a prezentat ulterior lui Maglione n-ar fi putut să fie mai revelator. Discutând problema cu noul ministru, îi prezentase cele trei schimbări aprobate de papă. Fusese foarte prudent, îl asigură el pe cardinalul secretar de stat, să nu ceară încetarea aplicării legilor rasiale, care, scria el, „conform principiilor şi tradiţiilor Bisericii Catolice, are anumite articole care ar trebui abrogate, dar cu certitudine are şi altele, care merită reconfirmarea”.21

Deşi situaţia politică în Roma era haotică, în urma arestării lui Mussolini, este uluitor că nici binevoitorul Tacchi Venturi, nici cardinalul Maglione, experimentat politic, nici măcar Pius al XII-lea însuşi nu şi-au dat seama că legile antisemite pe care le susţinuseră erau pe cale să dispară.

Pe 8 septembrie a anunţat că semnase armistiţiul cu aliaţii. Temându-se de înaintarea trupelor, el şi Badoglio, în mod ruşinos, au fugit înspre sud spre oraşul Brindisi situat pe malul Adriaticii, aflat sub controlul trupelor aliate, lăsând armata italiană fără niciun ordin. Hitler, care se pregătise pentru acest moment încă de când fusese arestat Mussolini, a trimis trupe care să ocupe peninsula italiană. Într-un episod dramatic de salvare, Mussolini a fost eliberat din captivitate de forţele germane şi pus ca marionetă

în fruntea Republicii Socialiste Italiene, cu sediul în Salò, în extremitatea nordică. A izbucnit un sângeros război civil, în timp ce soldaţii aliaţi îşi forţau trecerea pe câmpurile de luptă.

Pe 10 septembrie, trupele naziste au ajuns la Roma şi au capturat oraşul. Printre cele mai importante priorităţi se număra vânarea evreilor italieni şi trimiterea acestora în nord, în lagărele de concentrare. În aceeaşi lună, la bordul unei nave britanice în apropiere de Malta, mareşalul Badoglio, reprezentând Italia, şi generalul Dwight D. Eisenhower, din partea aliaţilor, au semnat un pact care angaja Italia de partea cauzei aliaţilor. Printre articolele asupra cărora a insistat Eisenhower se număra anularea tuturor legilor rasiale şi eliberarea evreilor încă prizonieri în lagărele de concentrare conduse de italieni.22

În dimineaţa de 16 octombrie, naziştii au înconjurat vechiul ghetou al Romei şi au pornit la vânătoare de evrei din casă-n casă. Deşi majoritatea celor aproximativ 7.000 de evrei care încă locuiau în Roma au reuşit să fugă, unii care se ascundeau în mănăstirile şi sihăstriile oraşului, 1.015 au fost prinşi şi întemniţaţi într-o clădire din apropierea Vaticanului. Iar acolo îşi aşteptau soarta.

Cardinalul Maglione, alarmat de cele întâmplate, l-a chemat pe ambasadorul german, Ernst von Weizsäcker, să medieze în faţa acestuia soarta prizonierilor. Sfântul Părinte, a spus secretarul de stat, era îndurerat să vadă atâta suferinţă pentru un popor doar pentru că aparţineau unei anumite turme.

3 Şi ce ar face Sfântul Scaun dacă situaţia s-ar perpetua? l-a întrebat ambasadorul german.

4 Sfântul Scaun nu ar dori să fie pus în situaţia de a rosti cuvinte de dezaprobare, a răspuns Maglione.

În ultimii patru ani, a spus Weizsäcker, admirase atitudinea Vaticanului, voinţa acestuia de a „menţine un echilibru perfect” în medierea între cele două părţi aflate în război. După ce şi-a dus atât de bine la capăt sarcina, chiar era acum momentul să pună în pericol relaţiile Vaticanului cu Germania? Şi ambasadorul nu a lăsat să planeze nicio umbră de îndoială asupra faptului că ordinul venise direct de la Hitler. Chiar dorea secretarul de stat ca el să spună guvernului său că Vaticanul are în vedere un protest faţă de deportarea evreilor din Roma?

„Am observat, scria Maglione despre neliniştitoarea conversaţie, că îl implorasem să intervină apelând la instinctele sale umanitare. Am lăsat la latitudinea sa dacă să menţioneze sau nu conversaţia noastră, care fusese una prietenească”. Apoi i-a spus emisarului nazist: „Sfântul Scaun a fost, aşa cum el însuşi recunoscuse, extrem de atent să nu lase poporului german impresia că ar face sau ar dori ceva care să fie împotriva Germaniei în acest îngrozitor război”.

„Între timp, repet, a conchis cardinalul Maglione, Excelenţa Voastră mi-a spus că va încerca să facă un demers în favoarea bieţilor evrei. Mulţumesc pentru asta. În ceea ce priveşte celelalte probleme, mă supun hotărârii

dumneavoastră. Dacă veţi considera că este mai oportun să nu menţionaţi conversaţia noastră, aşa să fie.6623

În clădirea din apropiere în care erau ţinuţi evreii, mamele înspăimântate încercau să-şi liniştească pruncii care plângeau cu suspine. Două zile mai târziu, germanii i-au mânat spre trenurile cu destinaţia Auschwitz. Din cei o mie, numai şaisprezece aveau să supravieţuiască. În următoarele două luni, încă 7.000 de evrei au fost prinşi în Italia ocupată de nazişti, mulţi dintre ei cu ajutorul italienilor loiali Republicii de la Salò a lui Mussolini. În total, 7.680 de evrei italieni au murit în Holocaust. Probabil că un număr de aproximativ 6.000 s-au convertit la creştinism, dorind cu disperare să evite soarta semenilor lor.24

EPILOG

În timp ce evreii erau duşi la moarte în Polonia, Cesare De Vecchi, primul ambasador al lui Mussolini la Vatican, era ascuns de preoţii silezieni. Se adăpostise acolo după demiterea regimului în 1943. După ce votase contra lui Mussolini la ultima întrunire a Marelui Consiliu, De Vecchi trăise temându-se nu numai de aliaţii care se apropiau, ci şi de nazişti. Mai târziu, spre sfârşitul războiului, când liderii fascişti italieni care supravieţuiseră au fost puşi sub acuzare, a reuşit să nu fie prins, ascunzându-se tot la silezieni. Îngrijoraţi că fugarul lor ar putea fi descoperit, preoţii au reuşit să-i procure un paşaport paraguayan şi să-l îmbarce pe o navă cu destinaţia Argentina. Acolo, silezienii locali l-au

protejat până când o amnistie din 1949 i-a permis să se întoarcă acasă. A murit la Roma, zece ani mai târziu.1

Odată cu arestarea lui Mussolini în iulie 1943, Galeazzo Ciano s-a găsit şi el într-o poziţie imposibilă. Mulţimi jubilante sărbătorind sfârşitul regimului umpleau străzile Romei, îmbrăţişându-se şi rupând în bucăţi imagini ale Ducelui. Îl blamau pe Ciano la fel de mult ca pe Mussolini pentru dezastruoasa decizie de a intra în război. Şi totuşi, pentru că votase pentru demiterea socrului său, nu era deloc sigur că germanii, dacă aveau să ajungă la Roma, l-ar fi tratat mai bine decât aliaţii, care mărşăluiau la nord de Sicilia.

Ciano şi soţia sa, Edda Mussolini, au căutat refugiu la Vatican, dar acesta le-a fost refuzat. Nu se ştie dacă această cerere a fost vreodată analizată serios, pentru că arhivele Vaticanului pentru acea perioadă încă nu sunt deschise.2 Pe 27 august, Ciano şi familia sa au scăpat de poliţia italiană care le păzea casa şi s-au îmbarcat într-un avion cu destinaţia Germania. Fuseseră făcuţi să creadă că avionul se îndrepta spre Spania. Câteva săptămâni mai târziu, Ciano a fost trimis la Verona, în nordul Italiei, aflat sub controlul Republicii de la Salò, guvernul marionetă instalat de nazişti şi condus de Mussolini. Nu a fost întru totul surprins când s-a văzut întâmpinat pe aeroport de membri ai miliţiei fasciste. Aceştia l-au urcat într-o maşină şi l-au condus la o închisoare unde s-a alăturat altor membri ai Marelui Consiliu care votaseră împotriva lui Mussolini la acea fatidică întrunire.

În dimineaţa lui 11 ianuarie 1944, după un proces scurt, Ciano şi co-acuzaţii săi au fost urcaţi într-o dubă de poliţie şi conduşi la un poligon de tragere militar din apropierea Veronei. Cu două zile înainte, soţia sa, fiica lui Mussolini, Edda, traversase graniţa în Elveţia, înainte de a pleca, trimisese scrisori atât tatălui ei, cât şi lui Hitler cu o ameninţare de ultim moment. Dacă nu-i cruţau soţul, avea să-i publice jurnalul secret. Dezvăluirile acestuia, spunea ea, vor pune într-o lumină proastă atât pe Duce, cât şi pe Führer. Mergând prin câmpul deschis care ducea la graniţa elveţiană, aşteptându-se să fie prinsă de trupele germane în orice moment, avea jurnalul legat strâns la brâu.

Ameninţările Eddei nu i-au salvat soţul. Pe poligon, Ciano şi cei condamnaţi împreună cu el mărşăluiau pe terenul albit de brumă, ajungând la un şir de scaune şubrede din lemn care erau dispuse cu faţa la un zid. Deţinuţii fuseseră obligaţi să se aşeze cu spatele la trăgători. Generalul Emilio De Bono, mareşal al forţelor armate italiene, în vârstă de şaptezeci şi şapte de ani, având ca semn distinctiv barbişonul său alb, a fost aşezat alături de Ciano. Îmbrăcat într-un costum negru şi cu o pălărie neagră pe cap, şedea cu picioarele depărtate şi cu mâinile legate la spate. Ambii bărbaţi au cerut să-şi privească în faţă călăii, dar au fost refuzaţi. Lovit în spate de cinci ori, Ciano încă mai respira. Întins la pământ, cu picioarele încă încălecând stângaci scaunul, a strigat după ajutor. Comandantul plutonului de execuţie s-a repezit lângă el. Scoţându-şi pistolul

din toc, a tras un foc în capul lui *ducellino*. „Parcă măcelăreau porci”, a spus un diplomat care fusese martor la scenă.3

Spre deosebire de soţia lui, căreia ginerele îi fusese întotdeauna antipatic, Mussolini nu se simţi deloc alinat de moartea lui Ciano. Poate avea un presentiment că nici sfârşitul său nu era departe şi că nu avea să fie mai puţin sordid. La mijlocul lunii aprilie 1945, armata aliaţilor a pătruns prin munţi la sud de Bologna. Avansau spre nord, pe măsură ce forţele germane, câte rămăseseră, se retrăgeau. La 24 aprilie, cu armata aliată apropiindu-se, au izbucnit insurecţii populare în Veneţia, Genova şi Milano. Mussolini îşi petrecuse săptămâna anterioară în Milano, unde, pe 25 aprilie, cardinalul Schuster găzduise o întrunire între Duce şi o delegaţie din partea comitetului central pentru rezistenţă, în speranţa de a evita o ultimă baie de sânge. Mussolini, aflând că germanii începuseră tratative cu forţele de rezistenţă fără să îl anunţe, a făcut următoarea remarcă: „Ne-au tratat întotdeauna ca pe nişte slugi”. Palid, închistat, ca un om care îşi prevedea moartea, a cerut garanţii pentru compatrioţii săi fascişti şi familiile lor, dar liderii rezistenţei i-au răspuns că nu vor accepta decât predarea necondiţionată. Mussolini a solicitat o oră pentru a se hotărî. Confruntat cu perspectiva de a fi înfăţişat unui „tribunal al poporului”, a hotărât să evadeze.

Ajungând în oraşul Como, pe ţărmul de sud-vest al lacului cu acelaşi nume, Mussolini s-a oprit să-i scrie soţiei sale. Avea asupra sa unul dintre

acele creioane albastre, groase. „Dragă Rachele. Iată-mă ajuns în ultima etapă a vieţii, ultima pagină a cărţii mele. Poate că nu ne vom mai revedea niciodată... îţi cer iertare pentru toate relele pe care, fără să vreau, ţi le-am făcut. Dar ştii că pentru mine, ai fost singura femeie pe care am iubit-o”.

La 3 dimineaţa, împreună cu alţi lideri fascişti, s-a alăturat unui convoi de maşini care se deplasa spre nord, deşi nu se decisese dacă să încerce să evadeze în Elveţia sau să caute o ascunzătoare în Alpii italieni. Vremea era oribilă şi cu toţii sperau să capete întăriri, aşa că s-au oprit într-un oraş de lângă lac, unde Mussolini s-a dus să se plimbe prin ploaie cu fiica sa, Elena Curţi, care i se alăturase. Clara Petacci, urmărindu-şi iubitul, l-a găsit plimbându-se pe ţărmul lacului cu o tânără roşcată şi atrăgătoare. Furioasă, a făcut o scenă atât de violentă, încât s-a rănit la genunchi.

Dimineaţa devreme, în ziua de 27, pe lângă ei a trecut un detaşament de două sute de soldaţi germani. Mussolini şi garda lui SS au decis că şansa lor era să li se alăture. Îmbrăcându-se într-o uniformă germană, Mussolini, însoţit acum atât de fiica sa, cât şi de Clara Petacci, a urcat într-o maşină blindată care avea ca destinaţie frontiera. Dar nu au ajuns prea departe, pentru că în curând au fost interceptaţi de o patrulă de partizani. Deşi depăşeau cu mult numărul inamicilor, germanii nu mai aveau forţă să lupte şi s-au oferit să negocieze. După şase ore, au ajuns la un acord. Partizanii urmau să-i lase pe germani să treacă graniţa nevătămaţi, cu condiţia să li se permită să

inspecteze vehiculele în căutarea italienilor fugari. În pofida uniformei germane şi a ochelarilor cu lentile negre, Mussolini a fost recunoscut şi capturat, împreună cu colegii lui fascişti.

Uluit că are un astfel de prizonier, şeful local al partizanilor a trimis vorbă la cartierul general al rezistenţei din Milano, cerând instrucţiuni. În ceea ce-l privea, Mussolini, distrus psihic, nu a cerut decât să-şi poată lua rămas-bun de la Clara. Până atunci, partizanii nici nu ştiuseră că aceasta se afla în rândul captivilor lor. Clara a insistat să-i fie alături iubitului şi să-i împărtăşească soarta. Cei doi au petrecut împreună o noapte fără somn într-o fermă din apropiere. Între timp, de la Milano au venit instrucţiunile. Dimineaţa, cei doi prizonieri au fost urcaţi într-o maşină pentru un drum scurt până la Mezzegra, lângă lacul Como. Acolo, apropiindu-se de modesta vilă, li s-a spus să se dea jos şi să se alinieze în faţa unui zid. Ploaia începuse din nou. Clara, încă purtând haina de blană, plângea. „Eşti fericit că te-am urmat până la capăt?”, l-a întrebat ea. Mussolini, impasibil şi resemnat în faţa sorţii, poate nici măcar conştient de cuvintele ei, nu i-a răspuns. Când partizanii au ochit, Clara s-a zbătut să se arunce în faţa lui Mussolini într-o încercare finală, inutilă, de a-l proteja cu trupul ei.

În dimineaţa următoare, partizanii au pus cele două trupuri într-un camion şi le-au trimis la Milano. În piaţa Loreto, Ducele şi amanta lui au fost aruncaţi împreună cu cadavrele celor cincisprezece lideri fascişti care avuseseră o soartă similară. În luna august din anul precedent,

germanii împuşcaseră cincisprezece partizani ca represalii la bombardamentele aliate şi la raidurile rezistenţei şi le expuseseră trupurile în aceeaşi piaţă. Aceasta era justiţia populară. Douăzeci şi trei de ani de guvernare fascistă se terminaseră brusc, oraşul fusese eliberat de armata germană şi de trupele SS. În delirul şi mânia lor, mulţimile din ce în ce mai mari s-au răzbunat pe trupuri, scuipându-le, blestemându-le, dând cu picioarele în acestea, lovindu-le cu beţe sau cu mâinile goale. O femeie a tras cinci gloanţe în cadavrul lui Mussolini, câte unul, spunea ea, pentru fiecare fiu pe care îl pierduse din cauza lui.

Pentru a proteja trupurile de mulţimea înnebunită, o parte din partizani au început să le spânzure, unul după altul, atârnându-le de picioare la o benzinărie aflată pe o latură a pieţei. Din rănile de la cap ale lui Mussolini, se scurgea materie cenuşie, care picura pe pământ. Lângă el, se legăna Clara Petacci, care îl numise întotdeauna Ben. Cineva cu simţul moralei îi legase fusta de picioare cu o funie, ca să nu-i cadă peste cap.4

Achille Starace, regizor secund cu vechi state în cultul lui Mussolini, se legăna alături de Duce. Era pentru prima dată de ani de zile când ajunsese să se apropie atât de mult de el. Mussolini îl destituise din funcţia de lider al partidului în toamna lui 1939, considerând că fasciştii aveau nevoie de o abordare diferită pentru războiul care urma. În primăvara lui 1945, orgoliosul pitbull al Ducelui era sărac lipit pământului şi abandonat în Milano, petrecându-şi zilele bântuind străzile într-

un trening şi pantofi cu talpă de cauciuc uzaţi. La eliberarea oraşului Milano, un grup de partizani l-a recunoscut, deşi deghizarea sa neintenţionată era, în felul ei, mai bună decât fusese cea a lui Mussolini. Procesul său din acea zi durase doar douăzeci de minute, după care a fost împuşcat, iar trupul i-a fost urcat pe schela de la benzinăria din piaţa Loreto.5

Rachele, soţia lui Mussolini, greu încercată, dar oricând arţăgoasă, fusese preluată de forţele aliate şi, împreună cu cei doi copii mai mici, trimisă pentru o perioadă de exil pe insula Ischia din golful Napoli. Avea să se întoarcă în sătucul Predappio, unde îl întâlnise prima dată pe Benito pe când era şcolăriţă. În 1957, după ani de eforturi, a reuşit în sfârşit să-i aducă trupul înapoi pentru a-l înmormânta acolo unde se născuse. Spre deosebire de soţul ei, a trăit până la adânci bătrâneţi, murind în 1979.

Loial până în ultima clipă fasciştilor, Roberto Farinacci fugise din Roma a doua zi după demiterea lui Mussolini în iulie 1943, zburând la München. Ajuns acolo, a fost dus imediat la cartierul general al lui Hitler, unde, după ce s-a întâlnit mai întâi cu von Ribbentrop, l-a văzut şi pe Führer. Odată ce Mussolini a fost instalat la conducerea Republicii de la Salò în nord, Farinacci s-a întors la vechiul său fief, din Cremona, continuând să prezică victoria nazistă. La sfârşitul lui aprilie 1945, cu trupele aliate gata să intre în oraş, Farinacci şi un mic grup de adepţi s-au urcat repede în maşini şi au plecat. Încercând să treacă de un blocaj rutier la nord de Milano, au

intrat în bătaia armelor. Şoferul a fost ucis, iar Farinacci a fost prins. Partizanii şi-au condus prizonierul într-un oraş din apropiere, unde s-a constituit rapid un „tribunal al poporului”. După un proces care a durat o oră, a fost condamnat la moarte.

În piaţa oraşului unde urma să fie executat, Farinacci a cerut să-i fie adus un preot, care i-a primit spovedania şi i-a acordat iertarea păcatelor. Legat la ochi şi aşezat cu faţa la zid ca să poată fi împuşcat în spate, Farinacci s-a opus. Gardienii lui l-au bătut pentru a-l supune. Dar chiar când cei din plutonul de execuţie au început să tragă, el s-a întors cu faţa şi şi-a ridicat braţul în salutul nazist. Gloanţele l-au lovit în piept când buzele rosteau „*Viva l’Italia*! Vreme de câteva ore, trupul a rămas acolo unde căzuse, dând suficient timp tuturor trecătorilor să-l lovească şi să-l scuipe. Cei care aveau arme au tras focuri de bucurie în trupul lipsit de viaţă al celui mai fascist dintre fascişti.6

Guido Buffarini, cu care nunţiul papal şi Tacchi Venturi se întâlniseră de atâtea ori, a continuat să se bucure de încrederea Ducelui până la sfârşit. Făcând parte din minoritatea care votase în favoarea lui Mussolini la întrunirea fatidică a Marelui Consiliu, fusese arestat de proaspătul guvern Badoglio, dar eliberat ulterior de germani. Retrăgându-se la Salò, fusese numit ministru al afacerilor interne în guvernul marionetă italian, punând în aplicare poruncile lui Hitler în privinţa evreilor. Pe 25 aprilie 1945, se afla cu Mussolini în Milano şi a încercat şi el să ajungă la graniţa cu Elveţia. După ce a fost prins

de partizani, a fost trimis la Milano pentru proces, unde i-a supravieţuit Ducelui cu trei zile, un pluton de execuţie aducându-i sfârşitul pe 31 aprilie.7

În vârstă de optzeci şi trei de ani la moartea lui Mussolini, părintele Pietro Tacchi Venturi s-a întors la cărţile sale. În 1951, la patruzeci şi unu de ani de la primul volum, a fost publicat tomul final al istoriei sale clasice a iezuiţilor. Când a murit, în martie 1956, *The New York Times* şi *Washington Post* au publicat scurte necrologuri. Amândouă l-au creditat cu medierea Acordurilor laterane, cea mai semnificativă negociere dintre Pius al XI-lea şi Mussolini, în care el jucase doar un rol secundar.8

Urcând pe tronul Sfântului Petru, Pius al XII-lea decisese să-l păstreze pe devotatul, vizionarul Francesco Borgongini ca nunţiu, în toţi anii de război şi după aceea, el a rămas în acest post. În 1953, cu un an înainte de a muri, papa l-a numit cardinal.

Părintele Agostino Gemelli, fondator şi rector al Universităţii Catolice din Milano, care câştigase atât de multe aplauze de la Farinacci datorită cursului său antisemitic de la Bologna, din 1939, a continuat să încerce să intre în graţiile oricui era la putere.9 La sfârşitul războiului, autorităţile italiene au pus bazele unei comisii care avea ca obiectiv să-i îndepărteze pe cei mai importanţi fascişti din poziţiile puterii publice.10 Confruntat cu faptul că în 1933 îşi denunţase la poliţie doi dintre studenţi deoarece ar fi fost angajaţi în activităţi antifasciste, pus şi în faţa altor acuzaţii,

Gemelli a fost suspendat din funcţia sa de rector, în aşteptarea următoarelor înfăţişări în faţa comisiei.

În următorul an, o a doua comisie a continuat activitatea primei. Aceasta era prezidată de Ezio Franceschini, profesor de literatură la Universitatea Catolică unde funcţionase şi Gemelli. Noua comisie l-a absolvit pe Gemelli şi i-a permis să se întoarcă în funcţia de rector. Gemelli l-a numit pe Franceschini decan al facultăţii de litere, acesta ajungând în cele din urmă rector al universităţii”. Astăzi, Gemelli se bucură de un loc de onoare în Roma, unde cel mai important spital catolic din oraş îi poartă numele.

Regelui i-a mers mult mai rău. La sfârşitul lui august 1939, ambasadorul american la Roma a primit instrucţiuni urgente de la preşedintele Roosevelt. Urma să ducă cererea preşedintelui direct la rege, cerere prin care Roosevelt îl ruga să facă tot ce putea pentru a împiedica Italia să intre în război. Pentru că Victor Emmanuel se afla la reşedinţa sa montană din Piemont, Phillips s-a urcat într-un tren cu destinaţia Torino. Când maşina ambasadorului a ajuns la îndepărtata tabără, regele îl aştepta, îmbrăcat în haine obişnuite de ţară şi pe cap cu o pălărie maro din fetru. L-a condus pe ambasador la o cabană mică din lemn, unde Phillips i-a prezentat apelul de ultimă oră al lui Roosevelt.

Victor Emmanuel nu a scos niciun cuvânt cât timp a citit ambasadorul. Când acesta a terminat, a vorbit în cele din urmă. Nu era decât un monarh constituţional, a explicat el. „Tot ce pot face, în

circumstanţele de faţă, este să trimit mesajul guvernului meu”. Phillips era dezamăgit. O tăcere apăsătoare s-a lăsat între ei. Neştiind ce să mai spună, ambasadorul american l-a întrebat cum merge pescuitul. Regele s-a luminat la faţă. Prinsese deja şapte sute de păstrăvi, a spus el cu mândrie, dar avea să rămână în tabără până reuşea să prindă mia cu care se obişnuise. Întrebat dacă după aceea urma să se întoarcă la Roma, pentru că lumea se prăbuşea într-un război oribil, regele a răspuns că nu, plănuia să se ducă la ferma sa de lângă Pisa, adăugând: „Ştii, urăsc palatele”.12

După ce îşi adăugase la titlurile din ce în ce mai numeroase şi pe cel de rege al albanezilor, ca urmare a invadării de către Italia a acestei ţări lipsite de apărare în aprilie 1939, Victor Emmanuel a făcut tot ce a putut să evite să fie tras la răspundere pentru dezastrele suferite, unul după altul, de trupele italiene. La sfârşitul războiului, căzut în dizgraţie din cauza strânsei sale asocieri cu regimul fascist, regele a abdicat, cu speranţa că monarhia ar putea supravieţui prin fiul său, Umberto. Într-un plebiscit din 1946, italienii au votat să trimită în exil familia regală. Italia postbelică urma a fi republică.

Spre deosebire de rege, Pius al XII-lea nu a fost blamat pentru dezastrul care căzuse pe umerii Italiei. Într-adevăr, mulţi l-au portretizat ca fiind un eroic oponent al regimului fascist. „Războaiele Pius"13, aşa cum au fost numite dezbaterile ardente vizavi de personalitatea lui Pius al XII-lea, s-au concentrat nu pe relaţiile sale cu Mussolini, ci

pe acelea cu Hitler. Oare purta responsabilitatea pentru că nu a condamnat Holocaustul când naziştii şi colaboratorii săi – mulţi dintre ei considerându-se catolici – ucideau evreii din Europa? Era el „papa lui Hitler”, cum sugerează titlul provocator, chiar dacă înşelător, al controversatei cărţi a lui John Cornwall? 14 Criticii îl acuză de laşitate şi trădare a misiunii profetice a unui papă. Apărătorii susţin că a fost cel mai bun prieten pe care l-au avut evreii.

Până astăzi, rolul lui Eugenio Pacelli în Italia în anii de dinainte de război s-a bucurat de prea puţină atenţie. Relaţiile sale cu regimul fascist şi rolul său în împiedicarea oricărei acţiuni a vârstnicului şi irascibilului Pius al XI-lea care ar fi dus la degradarea colaborării Vaticanului cu regimul fascist, au rămas, curios, departe de lumina rampei.

Pius al XII-lea, papa Pacelli, a murit în 1958. În cei cinci ani cât tronul Sfântului Petru a fost ocupat de succesorul său, Ioan al XXIII-lea, avea să convoace un al doilea Consiliu al Vaticanului şi să modifice dramatic orientarea Bisericii. Evreii nu vor mai fi demonizaţi. Înţelegerea interreligioasă va fi preţuită, nu dispreţuită. Libertatea religioasă şi libertatea de a vorbi vor fi aplaudate, nu atacate.

Încă din acei ani năvalnici ai celui de-al doilea Consiliu al Vaticanului, atât Ioan al XXIII-lea, cât şi Consiliul însuşi au devenit subiecte de controversă în rândul membrilor Bisericii care tânjesc după zilele de altă dată. Pius al XII-lea a devenit un erou, apărător al adevărurilor eterne ale Bisericii.

Nicio cauză nu le este mai dragă decât să-l transforme pe papa Pacelli într-un sfânt. Între timp, predecesorul său, Pius al XI-lea, a rămas uitat.

Nota autorului

Biserica romano-catolică a luptat eroic împotriva fascismului italian, ori aşa merge vorba. Papii s-au opus dictaturii, mânioşi că aceasta îi privase pe oameni de drepturile civile. Acţiunea Catolică Italiană, organizaţia laică a Bisericii, s-a ridicat ca una dintre cele mai puternice forţe care s-au opus regimului. „Legile rasiale” fasciste din 1938, în această naraţiune alinătoare, au provocat proteste indignate din partea Vaticanului, care a denunţat tratamentul lor aspru aplicat evreilor.

Din nefericire, după cum cititorii vor fi văzut în aceste pagini, această poveste are prea puţine legături cu ceea ce s-a întâmplat cu adevărat. Vaticanul a jucat un rol central atât în a face posibil regimul fascist, cât şi în menţinerea acestuia la putere. Acţiunea Catolică italiană a colaborat îndeaproape cu autorităţile fasciste pentru a amplifica forţa represivă a poliţiei. Departe de a se opune tratării evreilor ca fiind cetăţeni de mâna a doua, Biserica a pus la dispoziţia lui Mussolini cele mai puternice argumente pentru adoptarea unor măsuri aspre împotriva lor. După cum s-a arătat aici, Vaticanul a făcut o înţelegere secretă cu Mussolini prin care se angaja să se abţină de la orice critică a infamelor „legi rasiale” antisemite, în schimb primind asigurarea unui tratament mai bun al organizaţiilor catolice. Acest fapt este în mare

măsură necunoscut în Italia şi, în pofida tuturor dovezilor prezentate în această carte, n-am nicio îndoială că mulţi îl vor nega. Faptul că Ducele şi favoriţii săi contau pe oamenii din jurul papei pentru a ţine sub control îndoielile din ce în ce mai puternice ale lui Pius al XI-lea cu privire la Mussolini şi Hitler constituie o poveste stânjenitoare dintr-o multitudine de motive. Şi nu în ultimul rând, jucătorul central în aceste eforturi era cardinalul Eugenio Pacelli, omul care i-a urmat lui Pius al XI-lea.

Nu există cauză mai dragă tradiţionaliştilor de astăzi ai Bisericii decât să-l vadă pe acesta – papa Pius al XII-lea – proclamat sfânt.

Odată cu deschiderea în 2006 a arhivelor Vaticanului care acoperă această perioadă dramatică, povestea acestor ani, în toată bogăţia sa, cu suişurile şi coborâşurilor ei emoţionale, evenimentele ei surprinzătoare, poate fi spusă în sfârşit. Jurnalul cu însemnările zilnice ale cardinalului Pacelli referitoare la întrunirile sale cu papa împreună cu zeci de mii de alte documente care aduc lumină în acest fragment de istorie sunt acum disponibile în Arhiva Secretă a Vaticanului. Documente preţioase pot fi găsite şi în alte arhive recent deschise ale Bisericii referitoare la această perioadă, inclusiv cele de la cartierul general al iezuiţilor din Roma. Acolo găsim documentele bogate ale obscurului emisar particular al papei pe lângă Mussolini, părintele Pietro Tacchi Venturi.

În timp ce documentele Bisericii oferă perspective valoroase, ele nu ne spun şi întreaga

poveste. Avem multe de aflat din înregistrările regimului fascist. Mulţumită dosarelor sale, nicio altă perioadă a istoriei nu oferă descrieri atât de vii despre intrigile Vaticanului ori prezentări atât de grafice ale scandalurilor care îl măcinau. Printre acei ale căror isprăvi sunt nemilos prezentate într-un astfel de dosar al poliţiei fasciste se număra protejatul papal care a devenit papă în aceşti ani în pofida unui lung şir de acuzaţii de homosexualitate. Tot din astfel de dosare de poliţie aflăm de ciudata tentativă de asasinare a părintelui Tacchi Venturi şi de secretul pe care încerca atât de disperat să-l ascundă. Avem a mulţumi pentru toate acestea vastei reţele de spionaj a regimului din interiorul Vaticanului, reţea ale cărei rapoarte umplu zeci de cutii din arhivele statului. Ele spun istoria luptei pentru putere a prelaţilor, iar lupta aceasta nu va fi fost înregistrată în niciun document al Vaticanului. Ele descriu investigaţiile pontificale ale căror revelaţii stânjenitoare rămân acum în siguranţă, ascunse în dosarele de „personal” ale Vaticanului.

În decursul celor şapte ani de cercetare arhivistică necesari pentru această carte, am compilat copii electronice a douăzeci şi cinci de mii de pagini de documente din aceste arhive. Am trecut în revistă mii de pagini de corespondenţă diplomatică, jurnale şi memorii publicate de italieni, francezi, britanici, americani şi germani. Munca mea a fost rareori plictisitoare, pentru că la fiecare pas apăreau surprize. Provocarea rezolvării acestor enigme stăruitoare cu ajutorul documentelor din atâtea arhive a fost ameţitoare.

Relaţia dintre cele două figuri impresionante aflate în centrul acestui volum s-a demonstrat a fi chiar mai interesantă decât am bănuit. Şi asta nu pentru că Mussolini şi papa erau atât de diferiţi, ci mai curând datorită a tot ce aveau în comun. Amândoi aveau temperamente explozive. Amândoi se zbârleau când erau acuzaţi că ar fi unul fraierul celuilalt. Amândoi cereau supunere necondiţionată din partea subordonaţilor, ai căror genunchi tremurau literalmente de frică să nu le provoace mânia. Amândoi au ajuns să fie deziluzionaţi unul de celălalt, şi totuşi se temeau de ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi pus punct alianţei dintre ei.

Aceste pagini prezintă povestea a doi oameni care au ajuns la putere în Roma în acelaşi an şi împreună au schimbat cursul istoriei secolului XX. Şcolit, corect şi credincios, Pius al XI-lea îşi petrecuse mare parte din viaţa adultă citind manuscrise vechi. Tânjea după timpurile medievale când adevărurile Bisericii erau considerate absolute. Mussolini, apostolul noului, era un agitator, un certăreţ violent şi un convins anticlerical. După cum au văzut cititorii acestei cărţi, relaţia lor nu s-a terminat bine. Pius al XI-lea, care îl ridicase în slăvi pe Mussolini ca fiind omul trimis de providenţă, şi-a sfârşit viaţa simţindu-se folosit. Nici Mussolini nu a fost mai fericit. Papa, le spunea el colegilor din Consiliul General fascist, era un dezastru pentru Biserică.

MULŢUMIRI

În 2002, când papa Ioan Paul al II-lea a autorizat deschiderea arhivelor pontificatului lui Pius al XI-lea, am decis să scriu această carte. În

anul următor, 2003, materialele legate de relaţiile Vaticanului cu Germania au fost puse la dispoziţia cercetătorilor, urmate, trei ani mai târziu, de deschiderea generală a arhivelor pentru perioada lui Pius al XI-lea. Epoca a fost una deosebit de dramatică, iar controversele legate de rolul Vaticanului în evenimentele majore ale acelui ev atât de aprinse, încât provocarea mi s-a părut irezistibilă.

Mi-am început munca plin de sârguinţă în anul sabatic 2004 – 2005 petrecut în Italia. Deşi principalele arhive ale Bisericii care se refereau la relaţiile papei cu regimul fascist încă nu erau deschise, arhivele celeilalte părţi – guvernul italian fascist – erau şi am petrecut multe luni lucrând în arhivele italiene, în principal în Arhiva Centrală de Stat şi arhivele Ministerului Italian de Externe. Trei ani mai târziu, odată cu deschiderea arhivelor Bisericii de la Vatican şi de pretutindeni, o bogăţie de noi surse – şi noi puncte de vedere – a devenit disponibilă.

După ce am lucrat la această carte aproape zece ani, am acumulat multe datorii. Dar niciuna nu este mai mare decât cea faţă de Alessandro Visani, care a lucrat alături de mine practic chiar de la începutul proiectului. Umăr la umăr am trecut în revistă corespondenţa şi însemnările din arhivele italiene şi apoi am colaborat în cercetarea diverselor arhive ale Bisericii. Visani, care are un doctorat în istoria acelei perioade, a contribuit la acest proiect, desfăşurat de ambele părţi ale Atlanticului, nu numai cu remarcabilele sale aptitudini de cercetător arhivistic, ci şi cu un

entuziasm molipsitor şi o energie prodigioasă.

Am fost norocos să am alături de mine, la Brown, un număr de asistenţi de cercetare de talent – atât doctoranzi, cât şi studenţi – care m-au ajutat în conceperea acestui volum. Aş dori să le mulţumesc lui Simone Poliandri, Stephen Marth, Harry Kasdan, Andy Newton şi Monicăi Facchini. De asemenea, aş dori să mulţumesc lui Anne-Claire Ignace, care m-a ajutat în analizarea documentelor din arhivele Ministerului de Externe francez de la Paris. Mulţumesc şi tuturor membrilor personalului de la Brown, care m-au ajutat în truda mea la această carte: Matilde Andrade, Catherine Hanii, Katherine Grimaldi şi Marjorie Sugrue. De asemenea, recunoştinţa mea se îndreaptă spre Paul Dupee University Profesorship, de la Universitatea Brown, care a asigurat finanţarea cercetărilor.

Capacitatea mea de a scrie această carte a fost facilitată în diverse moduri – şi cu certitudine a fost făcută să fie mai plăcută – prin ospitalitatea colegilor şi a instituţiilor din Italia şi Franţa în anul meu sabatic 2011 – 2012. Mulţumiri speciale Fundaţiei pentru Ştiinţe Religioase Ioan al XXIII-lea din Bologna, şi directorului acesteia, Alberto Melloni; Centrului de Studii al Fundaţiei Rockefeller şi directorului rezident, Pilar Palacia; Academiei Americane din Roma şi directorului acesteia, Chris Celenza, dar şi preşedintelui, Adele Chatfield-Taylor; şi lui Gilles Pécout, de la Şcoala Normală Superioară din Paris.

Mulţi colegi au avut bunăvoinţa de a răspunde întrebărilor mele şi de a mă ajuta pe mai

multe căi decât pot spune. Printre aceştia aş vrea să îi mulţumesc în mod deosebit colegului meu de la Studii Italiene – Universitatea Brown – Massimo Riva, pentru că a răspuns cu răbdare insistenţelor mele legate de probleme de istorie literară italiană, traduceri în engleză ale diverselor materiale literare şi în dialect şi multe alte probleme. Printre ceilalţi prieteni şi colegi al căror ajutor merită recunoştinţa mea se numără Alberto Melloni, Emilio Gentile, Evelyn Lincoln, Lesley Riva, Ronald Martinez, Charles Gallagher, S.J., Robert Maryks, John A. Davis, Giovanni Pizzorusso, Matteo San Filippo, Reda Bensmaia, Dagmar Herzog, Lucia Pozzi şi Alberto Guasco.

Mulţumiri speciale datorez lui Mauro Canali, unul dintre cei mai redutabili experţi în istoria regimului fascist italian, pentru ajutorul său în activitatea de la arhivele statului şi pentru discuţiile noastre despre această perioadă din istoria italiană. Mulţumesc şi lui Bonifacio Pignatti, nepotul omonimului ambasador italian la Sfântul Scaun de la sfârşitul anilor 1930, care mi-a permis să utilizeze o fotografie a ambasadorului din arhivele familiei.

Wendy Strothman, prietena şi agentul meu literar, merită o recunoaştere specială. Profundele ei cunoştinţe despre cărţi şi publicarea lor, evaluarea ei literară şi sprijinul său puternic au însemnat foarte mult pentru mine. Sunt fericit să-l fi avut ca editor pe David Ebershoff, de la Random House. Rareori poţi avea un editor care să fie şi un scriitor talentat şi celebru, şi mă simt profund recunoscător că am beneficiat de seriozitatea

demersului său literar şi de credinţa sa în importanţa acestei cărţi. A făcut din cartea aceasta una mult mai bună decât ar fi fost altminteri. Mulţumesc, de asemenea, talentatei asistente a lui David, Caitlin McKenna, pentru toate eforturile ei editoriale în numele acestei cărţi.

În sfârşit, mulţumesc soţiei mele, Susan Dana Kertzer, care a trăit mulţi ani cu cartea aceasta, împărtăşind plăcerile vieţii în Italia. Nu m-a lăsat să uit nicio clipă că scopul scrierii unei cărţi nu se găseşte în experţi, ci în oamenii care, neştiind multe despre această istorie, vor dori să o citească. Dacă sunt norocos, poate unul dintre grupurile ei de lectură chiar o va citi.

Ghid pentru note

Surse arhivistice şi abrevieri

În cadrul notelor de subsol sunt utilizate următoarele abrevieri: Surse arhivistice:

ACDF: Archivio della Congregazione per la Difesa della Fede, Vatican – Arhiva Congregaţiei pentru Apărarea Credinţei, Vatican

SO: Sant'Offizio – Sfântul Oficiu

ACS: Archivio Centrale dello Stato, Rome – Arhiva Centrală de Stat, Roma

MCPG: Ministero della Cultura Popolare, Gabinetto – Ministerul Culturii Populare, Cabinet

MCPR: Ministero della Cultura Popolare, Reports – Ministerul Culturii Populare, Rapoarte

MI: Ministero dell'Interno, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza – Ministerul de Interne, Direcţia Generală a Siguranţei Publice

DAGR: Direzione Generale Pubblica

Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati – Direcţia Generală a Siguranţei Publice, Divizia Afaceri Generale şi Particulare

DAGRA: Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati – annuali – Direcţia Generală a Siguranţei Publice, Divizia Afaceri Generale şi Particulare – anuare

FP: Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Divisione Polizia Politica, fascicoli personali – Direcţia Generală a Siguranţei Publice, Divizia Poliţia Politică, dosare personale

PS: Direzione Generale della Pubblica Sicurezza – Direcţia Generală a Siguranţei Publice

PP: Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Divisione Polizia Politica, „materia” – Direcţia Generală a Siguranţei Publice, Divizia Poliţia Politică, „materia”.

CO: Segreteria Particulare Duce, Carteggio Ordinario – Secretariatul Particular al Ducelui, Corespondenţa ordinară

CR: Segreteria Particulare Duce, Carteggio Riservato – Secretariatul Particular al Ducelui, Corespondenţa intimă

CV: Segreteria Particulare Duce, „carte della valigia” – Secretariatul Particular al Ducelui, „valiza diplomatică”.

ARŞI: Archivium Romanum Societatis Iesu, Rome – Arhiva Societăţii Romane a lui Iisus, Roma

TV: Fondo Tacchi Venturi – Fondul Tacchi Venturi ASMAE: Archivio Storico, Ministero degli Affari Esteri, Rome-Arhiva Istorică, Ministerul Afacerilor Externe, Roma APG: Affari Politici, 1931 – 1945, Germania – Afaceri Politice, 1931 – 1945,

Germania

APSS: Affari Politici, 1931 – 1945, Santa Sede-Afaceri Politice, 1931 – 1945, Sfântul Scaun

APNSS: Affari Politici, 1919 – 1930, Santa Sede – Afaceri Politice, 1919 – 1930, Sfântul Scaun

AISS: Ambasciata Italiana presso la Santa Sede – Ambasada italiană de pe lângă Sfântul Scaun Gab: Gabinetto – Cabinet

ASV: Archivio Segreto Vaticano, Vatican City-Arhiva Secretă, oraşul Vatican

ANI: Archivio Nunziatura Italia-Arhiva Nunţiaturii Italia AESE: Segreteria di Stato, Affari Ecleziastici Straordinari, Spagna – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleziastice Extraordinare, Spania

AESG: Segreteria di Stato, Affari Ecleziastici Straordinari, Germania – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleziastice Extraordinare, Germania

AESI: Segreteria di Stato, Affari Ecleziastici Straordinari, Italia - Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleziastice Extraordinare, Italia

AESS: Segreteria di Stato, Affari Ecleziastici Straordinari, Stati Ecleziastici – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleziastice Extraordinare, Statele ecleziastice

AESU: Segreteria di Stato, Affari Ecleziastici Straordinari, Ungaria – Secretariatul de Stat, Afacerile Ecleziastice Extraordinare, Ungaria

Ministerul Afacerilor Externe, Paris

MAEI: Ministère des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Italie – Ministerul Afacerilor Externe, Direcţia

Afacerilor Politice şi Comerciale, Italia

MAESS: Ministère des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Saint-Siège – Ministerul Afacerilor Externe, Direcţia Afacerilor Politice şi Comerciale, Sfântul Scaun

Arhivele Naţionale şi Administraţia înregistrărilor Statelor Unite, Collège Park, Maryland

Toate se găsesc în seria Publicaţiilor Microfilmate în Arhivele Naţionale

LM142: Confidenţial U.S. State Departament Central Files, Italy, Foreign Affairs, 1940 – 1944 – Departamentul de Stat al SUA, Fişiere secrete, Italia, Afaceri Externe, 1940 – 1944

LM192: Confidenţial U.S. State Departament Central Files, Germany, Foreign Affairs, 1930 – 1939 – Departamentul de Stat al SUA, Fişiere secrete, Germania, Afaceri Externe, 1930 – 1939

M530: Records of the Departament of State Relating to Political Relations between Italy and Other States, 1910 – 1929 – înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Relaţiile politice dintre Italia şi alte state

M561: Records of the Departament of State Relating to Internai Affairs of the Papal States, 1910 – 1929 – înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Afacerile Interne ale statelor papale, 1910 – 1929

M563: Records of the Departament of State Relating to Political Relations between the Papal States and Other States, 1910 – 1929 – înregistrări ale Departamentului de Stat

referitoare la Relaţiile Politice dintre statele papale şi alte state, 1910 – 1929

M1423: Records of the Departament of State Relating to Internai Affairs of Italy, 1930 – 39 – înregistrări ale Departamentului de Stat referitoare la Afacerile Interne ale Italiei, 1930 – 1939

Documente diplomatice publicate

DBFP: Documents of British Foreign Policy – Documente ale politicii britanice externe

DDF: Documents Diplomatiques Français – Documente diplomatice franceze

DDI: Documenti Diplomatici Italiani – Documente diplomatice italiene

DGFP: Documents on German Foreign Policy – Documente despre politica germană externă

FCRSE: Further Correspondence Respecting Southern Europe, Great Britain Foreign Office – Corespondenţă ulterioară cu privire la Europa de Sud, Ministerul Afacerilor Externe al Marii Britanii

Alte abrevieri

ADSS: Actes et documents du Saint Siège relatives à la seconde guerre mondiale – Acte şi documente ale Sfântului Scaun cu privire la cel de-al Doilea Război Mondial BG: *Boston Globe* CC: *La Civiltà cattolica* CDT: *Chicago Daily Tribune* LAT: *Los Angeles Times* NYT: *The New York Times* OR: *L'Osservatore Romano*

PNF: Partito Nazionale Fascista – Partidul Naţional Fascist PPL Partito Popolare Italiano – Partidul Popular Italian WP: *Washington Post*

Note

Capitolul 1

1 Salvatorelli 1939, p. 9; Pizzuti 1992, p. 99; Pollarci 1999, p. 14.

2 Pollarci 1999, p. 16. Ziarista americană, Anne McCormick (1957, p. 17), a oferit observaţii similare despre Della Chiesa ca papă: „Benedict părea unul dintre papii negativi, micşorat de poziţia sa şi copleşit de evenimentele din timpul său. Era văzut în oficiul funcţiunii de la Vatican, cu capul plecat sub tiara sa, micşorându-se în interiorul alaiului său brodat, evident plictisit şi împovărat de grandoarea sa”.

3 ASV, AESS, pos. 515, fasc. 529, II. 59 r-94 r

4 în timpul primei şedinţe a noii sesiuni a parlamentului din 1 decembrie 1919, în momentul în care regele Victor Emmanuel al III-lea s-a ridicat pentru ceremonialul de deschidere, deputaţii socialişti s-au ridicat şi au ieşit strigând: „Trăiască Republica Socialistă!” (Milza 2000, pp. 284 – 285).

5 Poman 1971, p. 50

6 Cu condiţia de a învedera publicului faptul că Vaticanul nu avea niciun fel de autoritate asupra partidului. Scoppola (1976, pp. 22 – 23) asigură descrierea acestei întruniri de către Carlo Sforza. Vezi De Rosa 1958, 1959; Molony 1977; Scoppola 1976. Pentru tot restul îndelungatei sale vieţi, Sturzo avea să ţină o liturghie în onoarea lui Benedict al XV-lea în fiecare an la comemorarea morţii acestuia (Pollard 1999, pp. 172 – 174).

7 Arhiva Ministerului Italian de Externe

deţine un dosar cu telegrame codificate de la ambasadele sale din străinătate raportând intenţiile de vot ale cardinalilor din ţările respective. Acestea conţin mai multe nume diferite (ASMAE, APIN, b. 1268).

8 Ultimele observaţii au fost făcute de către ambasadorul belgian (Beyens 1934, p. 74). Comentariile referitoare la indiferenţa papei faţă de ţinută au fost făcute de către trimisul britanic, Sir Alee Randall, citat în Pollard 1999, p. 70. Descrierea mea, de asemenea, se bazează pe rapoartele ulterioare ale emisarului britanic găsite la Hachey 1972 (C. Wingfield, Raportul anual 1934.12 ianuarie 1935, R 402/402/22, pp. 285 – 287, secţiunile 126 – 136), precum şi la Roberti 1960, pp. 6 – 7; Morgan 1944, pp. 15, 136 – 137; şi De Vecchi 1983, p. 143.

9 Aubert 2000, p. 230 (bazat pe jurnalul cardinalului Mercier); Lazzarini 1937, pp. 160 – 161; Beyens 1934, pp. 83 – 84.

10 Vavasseur-Desperriers 1996, p. 141.

11 Venini 2004, p. 128.

12 Chiron 2006, pp. 20 – 25.

13 Puricelli 1996, pp. 28, 36; Durand 2010, p. 4; Aradi 1958, p. 21.

14 Aradi 1958, p. 43. Papa era convins că într-o bună zi Manzoni avea să fie recunoscut ca fiind un scriitor la fel de mare ca Dante (Venini 2004, p. 181).

15 Aradi 1958, pp. 65 – 66.

16 După ce a fost ales papă, Clubul Alpin a adunat într-o carte o serie din descrierile lui Ratti despre ascensiunile sale în munţi (Ratti 1923). O

versiune în limba engleză a cărţii a fost publicată în martie 1923, sub forma unei serii în trei părţi în cotidianul *Atlantic Constitution* sub titlul de „The Mountaineer Priest” (4, 8 şi 11 martie). Lazzarini (1937, pp. 69 – 71) furnizează o listă lungă a ascensiunilor sale.

17 Ambasadorul francez la Sfântul Scaun, François Charles-Roux (1947, pp. 21 – 22) raportează discuţiile avute cu papa Ratti despre trecutul său de la Alpin.

18 Tisserant 1939, pp. 393 – 394; Chiron 2006, p. 86.

19 Domenico Tardi relata despre neînţelegere într-o scrisoare către Confalonieri referitoare la publicarea memoriilor sale despre Pius al XI-lea (publicate în Confalonieri 1993, p. 276).

20 Lazzarini 1937, pp. 35 – 36.

21 Redau această povestire în Kertzer (2001).

22 CC 1880 IV, pp. 108 – 112.

23 „La rivoluzione mondiale e gli ebrei” („Revoluţia mondială şi evreii”) CC 1922 IV, pp. 111 – 121; „Il socialismo giudeo-massonico tiranneggia l’Austria” („Tirania socialismului iudeo-masonic din Austria”) CC 1922 IV, pp. 369 – 371.

24 Morozzo della Rocca 1996, p. 108; vezi şi Kertzer 2004, pp. 247 – 249.

25 ASV, ANI, b. 192, II. 534 r-38 r, Achille Ratti către Pietro Gasparri, 24 octombrie 1918.

26 Achille Ratti către Pietro Gasparri (9 ianuarie 1919), reprodusă în Wilk, vol. 3 (1997), pp. 250 – 261. Pentru o prezentare integrală a concepţiilor lui Ratti cu privire la evrei în timp ce

se afla în Polonia, vezi Kertzer 2004, pp. 245 – 262.

27 Pizzuti 1992, p. 110; Chiron 2006, pp. 111 – 112.

28 După cum descrie Levillain (1996, p. 8): „Nominalizarea monseniorului Ratti în scaunul episcopal de la Sfântul Ambrozie constituie un gen de răspuns oferit de Roma unui climat insurecţional.

29 Pentru o descriere mai completă a circumstanţelor care au condus la plecarea lui Ratti din Polonia, vezi Morozzo della Rocco 1996. Relatarea dactilografiată a acestui episod făcută de însuşi Gasparri se găseşte la ASV, AESS, pos. 515, fasc. 530, II. 35 r-36 r. Pentru o mai bună înţelegere a experienţei lui Ratti în Polonia, vezi Pease 2009, capitolul 2.

30 Descrierea acestei conversaţii din memoriile lui Gaspard se găseşte în Spadolini 1972, pp. 259 – 260. Gaspard scrie că papa Ratti însuşi a fost cel care i-a spus ce se întâmplase.

31 Pizzuti 1992, pp. 12 – 13.

32 Diferitele surse raportează cumva cifre diferite pentru diversele voturi papale. Aici folosesc cel mai complet set pe care îl avem, găsit la Arcadi (1958, p. 127). Pentru o descriere a rolului din culise jucat de Gasparri în alegerea lui Ratti, vezi Falconi (1967, pp. 152 – 154). Falconi, ca şi alte surse, prezintă în detaliu pasajul referitor la sprijinul *zel*anţilor de la cardinalul Merry del Val la cardinalul Pietro La Fontaine, patriarhul conservator al Veneţiei, care la cel de-al unsprezecelea tur de scrutin a obţinut 23 de voturi

faţă de cele 24 ale lui Ratti. De asemenea, sunt utile însemnările din jurnalul zilnic al cardinalului Mercier, găsite la Aubert 2000, precum şi la Lazzarini 1937, pp. 160 – 163.

33 Fogarty 1996, p. 549. Ca rezultat al experienţei sale, Pius al XI-lea avea să schimbe regulile reglementând activitatea conclavului pentru a acorda mai mult timp cardinalilor noneuropeni să poată să participe, aşa cum avea să se întâmple la moartea sa în 1939.

34 Aubert 2000, p. 200.

35 Veştile despre boala lui Benedict al XV-lea produseseră un val de îngrijorare în lumea catolică. În New York, cei 96.000 de copii care urmau cursurile şcolilor catolice parohiale au fost conduşi la bisericile locale pe 20 ianuarie pentru a se ruga pentru sănătatea sa. Că nu erau pe deplin optimişti era evident din faptul că mulţi au adăugat la rugăciunea lor de însănătoşire grabnică şi adiţionala cerere „sau hatârul unei morţi fericite” („96.803 copii se roagă pentru papă”, *NYT* 1 ianuarie 1922, p. 1). A doua zi, un raport prematur despre decesul papei a ajuns la preşedintele Reichstagului german, având ca rezultat suspendarea lucrărilor, căci membrii cancelariei prezidenţiale s-au ridicau, iar preşedintele a improvizat un elogiu („Preşedintele Reichstagului îl elogiază pe papă”, *NYT*. 2 ianuarie 1922, p. 2).

36 Printre cei care urmăreau fumul din piaţa Sfântul Petru în 5 februarie, cu o zi înainte ca Pius al XI-lea să fie ales, se afla şi Benito Mussolini (Cesare 2010, p. 95).

37 Aradi 1958, p. 128.

38 Există o controversă referitoare la ideea de a da binecuvântarea iniţială din loggia exterioară şi dacă aceasta i-a aparţinut lui Ratti sau i-a fost sugerată de către practicul cardinal Gasparri. Cardinalul Mario Nasali Rocca, arhiepiscop de Bologna, raporta că a fost ideea lui Gasparri (Chiron 2006, p. 138), dar Confalonieri (1957, p. 24) insistă că ideea i-a aparţinut lui Ratti. O descriere a acestor evenimente poate fi găsită în Aradi 1958, pp. 146 – 147 şi în CC 1922 I, pp. 371 – 372.

Capitolul 2

1 E. Mussolini 1957, p. 135.

2 Una peste alta, conchidea raportul, oarecum surprinzător, el avea o *fisionomia simpatico*, un chip plăcut (Baima Bollone 2007, p. 22). Vezi şi Ludwig 1933, p. 37.

3 Bosworth 2002, p. 62. O traducere în limba engleză a primei publicaţii a lui Mussolini, *„Dieu n'existe pas”*, „Dumnezeu nu există”, se găseşte în Seldes 1935, pp. 387 – 390. Articolele din 1908 sunt citate de Cesare 2010, p. 84.

4 Rhodes 1974, p. 27.

5 Baima Bollone 2007, pp. 23, 7.

6 Pentru acest articol din *Avanti*! el a fost pus sub acuzare şi trimis în judecată pentru incitare la violenţă (Cannistraro şi Sullivan 1993, pp. 96 – 97).

7 E. Mussolini 1957, pp. 31 – 32.

8 Motti 2003, p. 198.

9 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 97. Acesta este unul dintre copiii lui Mussolini pentru care nu există suficiente documente. Există un moment în care linia dintre poveştile amoroase, copiii din flori şi realitate nu este clară, cu toate că nu am niciun motiv să cred că Sullivan şi Cannistraro au nimerit aici pe partea greşită a liniei. De asemenea, ei discută şi despre un fiu pe care Mussolini l-a procreat în 1918 cu o altă femeie, Bianca Veneziana, cu care el avea să continue, sporadic, dar pentru mulţi ani povestea amoroasă (1993, p. 275).

10 Rafanelli 1975.

11 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 137. Rachele Mussolini (1974, pp. 74 – 75) furnizează propria descriere a nunţii în memoriile ei. Ulterior, printre cât se poate de publicele apeluri ale Irenei ca Mussolini să o recunoască drept soţie şi încercările ei de a divulga tuturor faptul că micul Benito era fiul lui, jena s-a dovedit a fi prea mult pentru el. Odată ajuns la putere a internat-o pe Irene într-un azil de nebuni, unde a şi murit în 1937. Soarta micului Benito rămâne oarecum mai obscură. Plasat sub supraveghere încă din timpul când mama sa era internată, el s-a dovedit în cele din urmă o răspundere prea mare pentru Mussolini. Şi el a fost internat într-un azil, murind acolo în 1942, la vârsta de douăzeci şi şase de ani (*Idem*\ Festorazzi 2010, p. 49).

12 Modul în care Mussolini a găsit fondurile pentru a deschide ambiţiosul ziar a suscitat o controversă puternică. O parte din fonduri par a proveni de la iubitele lui Mussolini, inclusiv de la

Ida Dalser, care se pare că şi-a vândut salonul de frumuseţe pentru a face rost de bani. În plus, în timp ce-şi proclama opoziţia faţă de burghezia acaparatoare, el lua bani de la cei care făcuseră profit din intrarea Italiei în război. Mussolini a primit plăţi în secret atât de la surse guvernamentale franceze, cât şi britanice, care erau dornice să încurajeze efortul de război al Italiei (Bosworth 2002, pp. 105 – 107).

13 Bosworth 2002, pp. 106 – 107.

14 Festorazzi 2010, p. 37; Cannistraro şi Sullivan 1993, p. 96.

15 Milza 2000, p. 257. Dar în februarie 1918, Margherita a suferit o tragedie atunci când primul ei născut, Roberto, în vârstă de numai şaptesprezece ani, care insistase să se înroleze în armată, a fost ucis pe front. În timp ce Mussolini le întorcea spatele socialiştilor, pedepsindu-i pentru subminarea efortului de război şi pentru lipsa de respect faţă de soldaţii italieni, Margherita avea o „rană" adâncă ce o impulsiona să i se alăture (Urso 2003, p. 119). Împreună, ei aveau să construiască un nou mit în jurul sacrificiului şi eroismului trupelor italiene.

16 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 178.

17 Margiotta 1966, pp. 79 – 81; Cesare 2010, p. 87.

18 La Milano, Mussolini a reuşit să convingă două dintre cele mai binecunoscute figuri culturale pentru a candida alături de el pe lista fasciştilor, Arturo Toscanini, faimosul dirijor de la *La Scala* – care avea să regrete, nu după mult timp – şi Filippo Marinetti, personalitate marcantă a

mişcării futuriste.

19 Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 215 – 216.

20 Galeotti 2000, pp. 20 – 23.

21 De Felice 1966, pp. 115 – 116.

22 Lyttleton 1987, p. 53; Ebner 2011, pp. 23, 30 – 31.

23 De Felice 1966, pp. 87, 92.

24 De Felice 1966, p. 128; Scoppola 1996, p. 186: Kent 1981, pp. 5 – 6.

25 Cesare 2010, p. 92.

26 Venini 2004, p. 22.

27 CC 1922 I, p. 558; CC 1922 II, pp. 178, 372. Exemple în această perioadă de povestiri OR despre atacuri violente asupra preoţilor, a sediilor PPI şi a grupărilor catolice includ: 1922 – 03 – 29 p. 4: „Popolari bastonati dai fascisti”, 1922 – 04 – 27 p. 4: „Un parroco e un avvocato aggrediti dai fascisti”, 1922 – 06 – 06 p. 4: „Dopo l’aggresione fascista al sacerdote Gregori”, 1922 – 06 – 21 p. 4: „Conflitto tra fascisti e popolari”, 1922 – 07 – 26 p. 4: „Esplosione di odio”, 1922 – 08 – 20 p. 4: „Circoli cattolici devastati”, 1922 – 08 – 22 p. 2: „Le aggressioni dei fascisti contro i Parroci”, 1922 – 09 – 02 p. 4: „Il circolo cattolico di Milzano incendiato dai fascisti”, 1922 – 09 – 12 p. 4: „Cattolici assaliti dai fascisti a Catania”, 1922 – 09 – 14 p. 4: „Cattolici aggrediti dai fascisti”, 1922 – 09 – 23 p. 4: „I fascisti contro i cattolici veronesi”, 1922 – 09 – 24 p. 4: „Nuove aggressioni fasciste contro cattolici a Verona”, 1922 – 10 – 04 p. 4: „La sede nel Partito Popolare di Nocera devastata dai fascisti”, 1922 – 10 – 08 p. 4: „I fascisti diffidano

un parroco a buttare la veste entro 48 ore", 1922 – 10 – 10 p. 4: „Duc sacerdoţi insultati dai fascisti", 1922 – 10 – 14 p. 4: „L'adunată fascista a Firenze's inizia con atti ostili contro la G. Diocesana e il partito Popolare", 1922 – 10 – 17 p. 4: „Una protesta della Federazione Giovanile Diocesana di Firenze", 1922 – 10 – 18 p. 4: „I fascisti contro le associazioni cattoliche".

28 Printre numeroşii biografi ai lui Farinacci se numără Poman 1941, Festorazzi 2004 şi Pardini 2007. Innocenti (1992: 147 – 150) oferă un portret popular, dar plin de culoare care îl surprinde foarte bine.

29 Milza 2000, p. 326; De Felice 1966, pp. 222 – 223.

30 Chiron 2006, pp. 256 – 257.

31 Ultima descriere, a unui Mussolini ascunzându-se cu amanta în apropierea graniţei elveţiene, este oferită de Festorazzi (2010, pp. 69 – 70). De Felice (1966, pp. 373 – 374), în competenta sa biografie în mai multe volume, îl plasează la teatru în Milano cu soţia sa.

32 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 276; Festorazzi 2010, p. 78.

33 Pietro Badoglio, citat în Milza 2000, p. 332.

34 Milza 2000, pp. 332 – 333.

35 Lyttleton 1987, p. 89.

36 De Felice 1966, p. 359.

37 McCormick 1957, pp. 7 – 9.

38 CC 1922 IV, pp. 354 – 355.

39 Bosworth 2002, p. 172.

40 De Felice 1966, p. 311.

41 Discuţia lor a avut loc la începutul lui noiembrie 1922 (Beyens 1934, p. 137).

42 Navarra 2004, p. 15.

43 Din *Memorie politiche* de Salamandra, citat de De Felice 1966, p. 462.

44 Lamb 1997, pp. 59 – 60.

45 Această descriere aparţine lui Morgan (1941, pp. 81 – 85), care a participat la cină.

Capitolul 3

7 Tisserant 1939, pp. 389, 397; Chiron 2006, p. 151.

8 Beyens 1934, p. 102.

9 Gonfalonieri 1957: 116 – 117. Despre Pius X, a se vedea Pollard 1999, p. 78.

10 Citat în Rhodes, 1974, p. 19.

11 Aradi 1958, pp. 65 – 66; Venini 2004, p. 23.

12 Chiron 2006, p. 126.

13 Chiron 2006, p. 141.

14 Ceea ce italienii ar numi etajul trei.

15 Dante şi Manzoni ocupă locurile cele mai importante (Gonfalonieri 1957, pp. 173, 70 – 271).

16 Gonfalonieri 1969, p. 36; Charles-Roux 1947, p. 10.

17 Aradi 1958, p. 138.

18 Lazzarini 1937, p. 319.

19 Gonfalonieri 1957, pp. 71 – 72; Chiron 2006, pp. 141 – 146. Fotografii ale papei în timpul plimbării prin grădină şi lângă trăsura sa se găsesc în *Illustrazione italiana*, *8 ottobre* 1922, pp. 2 – 3.

20 Potter 1925, pp. 9, 42 – 247, 54 – 255; MacKinnon 1927, pp. 44 – 45, 189 – 190.

21 Potter 1925, p. 164.

22 E. Rosa, „L'unità d'Italia e la disunione degli italiani", CC 1922 IV, p. 106.

23 De Rosa 1999.

24 Citat în Sale (2007, p. 26). Scrisoarea, datată 31 octombrie 1922, se găseşte în arhivele CC, la care Sale, ca membru al colectivului CC, are acces.

25 în raportul anual către Londra, pregătit pe 25 octombrie 1922, trimisul britanic la Vatican scria: „Totul la Vatican este dominat de teama papei de comunismul rus" (Rhodes 1974, p. 18).

26 în Sale, 2007, p. 25.

27 Sale (2007, p. 27), care a studiat arhiva lui Rosa de la sediul ziarului *Civiltà cattolica* conchide că papa a fost cel care pare să fi fost cel singurul care să-l dirijeze pe Rosa să pregătească editorialul mai prietenos, cu toate că nu furnizează detalii.

28 E. Rosa, „Crisi di stato e crisi di autorità", CC 1922 IV, p. 204.

29 Aceasta este concluzia la care a ajuns şi Giovanni Sale (2007, pp. 27 – 28).

30 Beyens 1934, pp. 136 – 139. La numai câteva zile după Marşul asupra Romei, secretarul de stat Gasparri îi explica unui diplomat francez faptul că regele făcuse alegerea corectă refuzând să cheme armata. Fascismul, a spus el, „a devenit o necesitate" (Sale 2007, p. 10).

31 Enciclicele sunt, în general, mesaje cu statut deosebit despre chestiuni în dezbatere pe care papa le consideră semnificative, adesea adresate episcopilor dintr-o anumită ţară sau

tuturor episcopilor din lume.

32 Citatele directe din enciclica *Ubi arcano* se bazează pe traducerea în limba engleză găsită pe site-ul Vaticanului: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_23121922_ubi-arcano-dei-consilio.html

33 Milza 2000, p. 243.

34 Milza 2000, pp. 345 – 346.

35 Motti 2003; Falconi 1967, p. 185; Sale 2007, p. 37; Milza 2000, pp. 354, 401. Cu privire la cerinţa ca manualele religioase să primească aprobarea Bisericii, vezi DDI, seria 7, vol. 2, n. 155.1 agosto 1923. Despre vizitele lui Mussolini şi sumele plătite din fonduri către clerul local, vezi Morgan (1941, p. 239).

36 Citat în Molony 1977, p. 152. Atât de încântat a fost Mussolini de cuvintele cardinalului, încât a trimis o copie a acestora tuturor ambasadelor străine din Italia. A doua zi ambasadorul italian în Marea Britanie a răspuns printr-o telegramă, descriind articolul despre observaţiile lui Vannutelli în numeroase ziare britanice. Ziarul londonez *Times* declara că observaţiile cardinalului nu erau pur şi simplu opiniile sale personale, ci reprezentau cu credinţă punctul de vedere al Sfântului Scaun (DDI, seria 7, vol. 1, n. 535, 2 febraio 1923; DDI seria 7, vol. 1, n. 544, 3 febbraio 1923).

37 ASV, AESS, pos. 515, fasc. 523, II. 8 r-9 r.

38 Molony 1977, pp. 190 – 191; Falconi 1967, p. 187.

39 Descrierile lui Santucci şi Acerbo sunt reproduse în Pirri 1960.

40 Sale (2007, pp. 36, 54 – 55) subliniază că, în timp ce un număr de istorici au identificat întâlnirea secretă din ianuarie dintre Mussolini şi Gasparri drept momentul în care se luase decizia ca Tacchi Venturi să devină intermediarul secret, nu există evidenţe documentare clare. Însă pe la începutul lui februarie Tacchi Venturi deja acţiona în acest rol.

41 Scaduto 1956, p. 47; Maryks 2012, pp. 302 – 305; Martina 2003, pp. 234 – 235; Tramontin 1982, p. 631. În timpul anilor de război, Tacchi Venturi era în contact cu oficialii poliţiei în mod regulat pentru a căpăta permisiunea de a călători în Elveţia unde Ledóchowski îşi instalase biroul. Imediat după război, el a fost permanent în contact cu autorităţile guvernamentale italiene în efortul său de a primi pentru Ledóchowski şi alţi iezuiţi din exil permisiunea de a se întoarce la Roma. Corespondenţa lui Tacchi Venturi cu oficialii poliţiei în timpul şi imediat după se găseşte în ACS, MI, PS, 1919, b. 1. fasc., „Curia Generalizia della Compagnia di Gesù”.

42 într-una dintre prezentările succinte ale unui informator al poliţiei din interiorul Vaticanului îl descria ca fiind mereu un reacţionar, dar unul al cărui ţel principal era să promoveze interesele iezuiţilor (ACS, MI, DAGR, b. 1320, Città del Vaticano, 23 aprilie 1930).

43 Printre teancurile imense de materiale din hârtiile pe care Tacchi Venturi le-a lăsat la moartea sa, se găseşte o carte poştală. Pe o faţă există o imagine a Madonei şi a pruncului Iisus. Pe cealaltă, scrise cu cerneală, sunt data, 28

octombrie 1919, şi o scurtă notă a lui Ratti, aflat atunci la Varşovia, mulţumindu-i pentru felicitările pe care i le trimisese la înălţarea sa la rangul de episcop (ARSI, TV, b. 29). Despre întâlnirea din 1899, vezi Maryks (2012, p. 305).

44 Soţia lui Arnaldo, conform lui Mussolini, se dusese la Tacchi Venturi pentru spovedanie (De Begnac 1990, p. 591).

45 Tisserant 1939, pp. 398 – 399; Martina 2003, p. 236.

46 Comunicazione del Vescovo di Vicenza sulle violenze al clero, OR, 21 novembre 1922, p. 4. Nu figurează niciun fascist care să fi fost excomunicat în aceşti ani pentru violenţă împotriva bisericii.

47 „Contro un sacerdote giornalista". OR, 24 novembre 1922, p. 4.

48 „Partiti e fazioni – Circolo cattolico devastato ad Aosta", OR, 13 dicembre 1922, p. 4.

49 „Violenze contro giovani cattolici", OR, 15 dicembre 1922, p. 4.

50 „Le violenze contro il clero nel Vicentino", OR, 20 dicembre 1922, p. 4.

51 Câteva exemple: „Violenze fasciste a Fabriano", OR, 10 aprilie 1923, p. 4; „Festa missionaria di Piacentino turbata dai fascisti", OR, 19 aprilie 1923, p. 2; „Protesta della Giunta Diocesana di Piacenza", OR, 20 aprilie 1923, p. 2; „Minacele fasciste contro un Congresso eucaristico", OR, 16 maggio 1923, p. 4; „I fascisti di Secondigliano distruggono un Circolo cattolico", OR, 26 maggio 1923, p. 4. În analiza lui Perin asupra săptămânalului presei diecezane din

Veneto (2011, p. 183) ea găseşte că actele nu-l fac pe Mussolini responsabil pentru violenţă. Ca urmare a legitimării lui Mussolini după venirea sa la putere, acest model va deveni şi mai pronunţat.

52 Sale 2007, pp. 92 – 94; Pollard 1985, p. 24.

53 Poggi 1967, p. 21; Casella 1996, pp. 606 – 607, 620. Observaţiile papei au fost făcute în septembrie 1922. Noul preşedinte al Acţiunii Catolice, Luigi Colombo, era cât se poate de edificat asupra slujbei sale: „Eu nu mi-am urmat punctul personal de vedere", îşi amintea el mai târziu, „ci, m-am supus... augustelor directive ale Sfântului Părinte" (Zambarbieri 1928 b, p. 114).

Capitolul 4

23 OR, 17 marzo 1923, citat în Coppa 1999, p. 89; „Liberalismo in pena", CC 1923 II, pp. 209 – 218.

24 „Liberalismo in pena", CC 1923 II, pp. 209 – 218. Dovezile că OR acţiona numai ca urmare a dorinţelor papei sunt indirecte, însă în contextul schimbărilor dramatice în poziţia Vaticanului, orice explicaţie pare neplauzibilă.

25 Deşi Vaticanul a negat în public faptul că Pucci vorbea în numele altcuiva, o informare ulterioară a poliţiei fasciste raporta că Pucci, atunci, „urma instrucţiunile precise ale secretarului de stat" în publicarea acestui articol (ACS, MI, FP, Pucci, f. 19 nedatat). Pentru o dezminţire semioficială potrivit căreia Vaticanul a avut vreun amestec în cererea lui Pucci ca Sturzo să demisioneze, vezi CC 1923 III, p. 184.

26 Papa şi-a reînnoit cererea prin intermediul lui Gasparri, a cărui scrisoare către Tacchi Venturi

începea astfel: „Din motive care nu sunt necesare a fi enumerate, Sfântul Părinte i-a permis lui Don Sturzo să întârzie cu răspunsul… Acum, reculegându-se în faţa Domnului, Sfântul Părinte consideră că în actualele circumstanţe în care se află Italia, un preot nu poate, fără a cauza prejudicii grave Bisericii, să rămână la conducerea unui partid – într-adevăr conducând opoziţia tuturor partidelor împotriva guvernului – spre încântarea masoneriei este bine cunoscută” (ASV, AESI, pos. 617, fasc. 50, f. 4).

27 Citat în Sale, 2007, p. 82.

28 La primirea ordinelor papei, Sturzo a solicitat întrunirea de urgenţă a directoratului PPI, programată pentru 10 iulie şi nu a dorit ca decizia sa să se difuzeze înainte ca el să îi poată informa pe membrii săi.

29 Până la aranjarea orei exacte când vestea despre demisia lui Sturzo avea să fie făcută publică (ASV, AESI, pos. 617, fasc. 50, II. 14 – 15). Tacchi Venturi era şi el dornic să obţină o promisiune din partea lui Mussolini că lui Don Sturzo nu i se va face vreun rău.

30 Sale 2007, pp. 69 – 70.

31 Molony 1977, pp. 172 – 173; Bedeschi 1973.

32 Sale 2007, pp. 74 – 75.

33 Beyens 1934, pp. 167 – 169.

34 Navarra 2004, p. 42.

35 Baima Bollone 2007, pp. 24 – 26.

36 E. Mussolini 1957, p. 121.

37 R. Mussolini 1974, p. 96.

38 Idem.

39 Milza 2000, pp. 354 – 355.

40 Festorazzi 2010, pp. 74 – 77.

41 Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 273 – 274; E. Mussolini 1957, p. 32; Navarra 2004, p. 48.

42 De Felice 1966, pp. 472 – 473.

43 Monelli (1953, p. 102) oferă descrierea mitingului de la Cremona. Gentile (1993, pp. 160 – 172, 001) este cel mai influent cărturar care să fi examinat utilizarea simbolului, a ritualului şi a mitului regimului fascist. Pentru mai multe despre modul cum şi de ce ritualul este atât de important pentru mişcările politice, vezi cartea mea, *Ritual, Politics and Power* (Kertzer 1988).

44 Gentile 1993, pp. 281 – 282.

45 Beyens 1934, p. 245.

46 DDI, series 7, vol. 2, n. 155, Mussolini a Gentile, 1 agosto 1923; Talbot 2007, p. 27; Sale 2007, pp. 37, 96; Cesare 2010, p. 107; Milza 2000, p. 432.

47 ASV, AESI, pos. 573, fasc. 22, 15, datată 25 settembre 1923, citată în Sale 2007, pp. 320 – 322.

48 CC 19241, p. 175, care, de asemenea, conţine fragmentul din *Il Popolo d'Italia*.

49 PNF 1924, p. 10.

50 PNF 1924, pp. 10 – 12; Sale 2007, p. 333; CC 1924 I, p. 80.

51 Inclusiv majorarea anuală a plăţilor guvernamentale pentru episcopi de la 6.000 la 12.000 de lire pe an şi majorarea plăţilor pentru preoţii parohi de la 1.500 la 2.500 lire (CC 1924 II, p. 82).

52 Ebner 201 l, p. 38.

53 Citat de Sale, 2007, p. 130.

54 Sale 2007, pp. 134 – 137. Circulara tipărită se găseşte la ASV, AESI, pos. 617, fasc. 50, II. 30 r, 30 v; biletul scris de mână a nu fi trimis este la f. 47 r.

55 Chiron 2006, p. 152; Gonfalonieri 1957, p. 172.

56 Lazzarini 1937, pp. 309 – 310. Lazzarini nu dă data vizitei lui Carrère, însă spune că acesta a venit la scurt timp după publicarea lui *Le pape* în 1924.

57 Gonfalonieri 1957, p. 177; Charles-Roux 1947, p. 14.

58 Chiron 2006, p. 151.

59 Durand 2010. Comentariul lui Del Val din 1927 i-a fost transmis papei, care l-a convocat pentru o muştruluială umilitoare. „Papa, scria el în referatul întâlnirii, m-a tratat de parcă aş fi fost un şcolar” (Durand 2010, pp. 48 – 49).

Capitolul 5

1 Textul integral al discursului se poate găsi la adresa:

https://it.wikisource.org/wiki/Italia_-_30_maggio_1924,_Discorso_alla_Camera_dei_Deputati_di_denuncia_di_brogli_elettorali

2 Milza 2000, pp. 365 – 367; De Felice 1966, p. 620. Pentru o mai bună edificare cu privire la asasinarea lui Matteotti şi consecinţele acesteia, vezi Canali 2004 b.

3 Milza 2000, p. 370. CC 1924 III, pp. 80 – 89.

4 De Felice 1966, p. 630.

5 Milza 2000, p. 378.

6 Milza 2000, p. 378. Ulterior, gândindu-se la acele săptămâni de după asasinare, Mussolini îşi amintea: „Am avut în acele zile un sentiment puternic, un sentiment de izolare, deoarece sălile palatului Chigi, în mod normal aglomerate, erau pustii de parcă o explozie, o furtună le-ar fi devastat”.

7 Navarra 2004, pp. 25 – 27.

8 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 295.

9 CC 1924 III, pp. 85 – 87.

10 ASMAE, Gab., b. 32, Tacchi-Venturi a Mussolini, 27 giugno 1924.

11 Baima Bollono 2007, p. 96.

12 Sale 2007, p. 162.

13 Sale 2007, pp. 162 – 168.

14 La sfârşitul lui iunie, vorbind în numele opoziţiei, un deputat din Partidul Popular a apelat la rege pentru a numi un nou prim-ministru în vederea reinstaurării libertăţilor democratice şi pentru a pune capăt grupărilor particulare înarmate (CC 1924 III, pp. 179 – 180). La jumătatea lui iulie, liderii din provincie ai partidului s-au întâlnit la Roma unde au convenit asupra unui plan. Alternativă faţă de fascişti nu era paralizia traumatică guvernamentală şi haosul din 1922, după cum argumentau suporterii lui Mussolini, ci, insistau ei, o coaliţie solidă de *popolari*, liberali nemulţumiţi şi democraţi socialişti (Ferrari 1957, p. 70; Sale 2007, pp. 169 – 171).

15 ASMAE, Gab., b. 32, Tacchi Venturi a Mussolini, 20 luglio, 1924; ivi, Paulucci de Calboli

a Tacchi, 22 luglio 1924. Biletul scris de mână de Mussolini era mâzgălit peste scrisoarea de intenţie a lui Tacchi Venturi către secretarul său, baronul Paulucci de Calboli (*ibid.*, Tacchi Venturi a Paulucci de Calboli, 20 luglio 1924).

16 Relatarea detaliată şi neobişnuită a acestui control exercitat îndeaproape de către papă se găseşte într-un document aflat în arhiva *La Civiltà cattolica*, „Resoconto della stesura dell'articole la parte dei cattolici nelle presenti lotte dei partiti politici în Italia", semnată de Felici Rinaldi, S.J., datată 11 agosto 1924 şi publicată în Sale 2007, pp. 477 – 478 (vezi şi discuţiile lui Sale, *idem*, pp. 172 – 182).

17 „La parte dei cattolici nelle presenti lotte dei partiti politici în Italia", CC 1924 III, pp. 297 – 306.

18 Secretarul de stat a făcut-o, cu toate că mai târziu el i-a încredinţat ambasadorului belgian faptul că nu a ştiut la ce le folosea femeilor (Beyens 1934, pp. 235 – 236).

19 Citat în Sale 2007, pp. 182 – 183. Observaţiile papei au stârnit furia antifasciştilor, atât a celor din Italia, cât şi a celor din străinătate. Unii au susţinut că în a opina cu privire la asemenea chestiuni politice, papa a vorbit nu cu infaibilitatea unui suveran pontif, ci ca o persoană oarecare ce oferă o opinie personală. O săptămână mai târziu, OR a răspuns: Cuvintele papei, informa cotidianul de la Vatican întreaga lume catolică, constituiau o „directivă categorică". Aceia care susţineau că membrii Bisericii catolice erau liberi să-şi urmeze conştiinţa în această chestiune

greşeau profund (Sale 2007, p. 184).

20 întâmplarea făcea ca acele lecţii să fie ţinute la abaţia Calmodese vizavi de graniţa toscană de la casa de vară a lui Mussolini din Romagna, unde mai vârstnicul cardinal Vannutelli îşi petrecea vacanţa de vară. Nu după mult timp, Mussolini a sosit pentru o vizită de familie şi l-a căutat pe cardinalul Vannutelli. L-a întrebat pe cardinal dacă, imediat după ce părintele stareţ le-ar administra prima împărtăşanie copiilor, el personal avea să prezideze slujba de confirmarea. Şi aşa se face că pe 8 septembrie copiii lui Mussolini au primit prima împărtăşanie dimineaţa, iar cardinalul le-a administrat confirmarea în jurul prânzului. Scrisoarea lui Vannutelli din arhivele secrete de la Vatican este reprodusă în Sale 2007, pp. 345 – 346.

21 în mod curios, în loc să-i comunice decizia lui Sturzo direct, pe 16 septembrie Gasparri i-a scris fratelui lui Sturzo, episcop în Sicilia, spunându-i care era „dorinţa, poate porunca Sfântului Părinte” şi cerându-i să-i transmită lui Don Sturzo decizia papei. Fratele indignat a refuzat să facă acest lucru, lăsându-l pe Gasparri să găsească o altă modalitate de a-i transmite vestea fostului şef al PPI.

22 Arhivele Secretariatului de Stat de la Vatican conţin o recipisă scrisă de mână datată 17 octombrie din partea avocatului lui Sturzo, recunoscând că primise cele 10.000 de lire pe care i le dăduse monseniorul Pizzardo pentru acoperirea cheltuielilor lui Sturzo în străinătate. În timp ce era recunoscător pentru fonduri, Sturzo

considera că ar fi fost mult mai folositor să fi avut suma în lire sterline, iar o a doua notiţă scrisă de mână, de data aceasta de la Sturzo, datată 20 ale lunii, îl informa pe Pizzardo că avea să-l trimită înapoi pe acelaşi emisar a doua zi pentru a schimba valuta (ASV, AESI, pos. 617., fasc. 50, II. 26 r, 27 r. Molony 1977, p. 192).

23 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 296; Monelli 1953, p. 109; De Felice 1966, p. 716.

24 Aici construiesc pornind de la interpretarea lui De Felice (1966, p. 717; 1968, pp. 50 – 51).

Capitolul 6

11 Nu se poate avea încredere deplină în numărul exact de membri ai MSVN dat fiind faptul că există diferenţe între cei care erau efectiv organizaţi în miliţie şi cei care erau înscrişi doar pe hârtie, dar avea să pară că erau mult peste 100.000 de membri efectivi şi poate chiar de două, trei ori mai mulţi.

12 Milza 2000, pp. 386 – 387.

13 Fornari 1971, pp. 101 – 111.

14 Ciorna scrisorii lui Tacchi Venturi către Mussolini, datată 18 septembrie 1925, se găseşte într-o serie de documente neinventariate în arhivele CC şi publicate în Sale 2007, pp. 364 – 365. Nu am găsit originalul şi nicio copie a acestei scrisori în arhivele personale ale lui Mussolini de la Arhivele Centrale, astfel încât nu există nicio dovadă de care să am cunoştinţă că ar fi fost trimisă. Franzinelli (1998, p. 45) comunică data căsătoriei. Milza (2000, p. 401) comunică lipsa de entuziasm a lui Rachele Mussolini în legătură cu

faptul că fusese botezată tardiv. Descrierea ceremoniei de nuntă îi aparţine lui Rachele Mussolini 1974, pp. 123 – 124.

15 Reprezentativ a fost discursul său din 21 iunie 1925 ţinut la congresul PNF: „Cei care au responsabilitatea de a conduce o revoluţie sunt asemenea generalilor care au responsabilitatea de a conduce un război” (http://www.dittatori.it/discorso21giugno1925.htm).[19]

16 în Baima Bollone, 2007, p. 28.

17 Faptul că puternicul Duce nu l-a intimidat pe Farinacci rezultă limpede din răspunsul ras-ului de a doua zi. „În această dimineaţă mesagerul dumneavoastră mi-a adus una dintre obişnuitele dumneavoastră «ieşiri din fire epistolare»”, scria Farinacci. „Mi-am îndeplinit angajamentele luate la Roma şi dumneavoastră m-aţi uimit spunând că nu mi-am ţinut promisiunile… Procesul a devenit unul politic? Dar acest lucru se cunoştea de mult; altminteri nu aş fi la Chieti”.

18 Poman 1971, pp. 119 – 125, 135. Dosarele Departamentului de Stat al SUA din Arhivele Naţionale conţin o serie de documente din 1934, uluitoare, care oferă un epilog curios al procesului ucigaşilor lui Matteotti. Amerigo Dumini, conducătorul grupului de ucigaşi, îi expediase un pachet sigilat unui avocat din San Antonio, spunându-i că viaţa sa era în pericol din pricina unor anumiţi duşmani, numindu-l pe Arturo Bocchini, şeful la nivel naţional al poliţiei italiene, ca fiind cel mai important dintre aceştia. Dumini

19 Link expirat, server desfiinþat. Documentul se gãseºte la adresa http://archive.is/LOf1I (2016)

spunea că informaţiile din pachetul care trebuia deschis în eventualitatea în care ar fi fost ucis l-ar fi putut salva. Avocatul, neştiind cine era Dumini, i-a cerut prietenului său, un senator texan, să afle. Ca răspuns la solicitarea senatorului, consulul SUA la Florenţa a trimis un raport departamentului de stat, informându-i despre rolul lui Dumini în asasinarea lui Matteotti şi speculând că pachetul conţinea dovezi despre răspunderea la nivel înalt în legătură cu crima. Departamentul de Stat a considerat scrisoarea consulului ca fiind o chestiune prea sensibilă pentru a o trimite avocatului texan. În schimb, l-au informat pe senator cu privire la raport şi i-au cerut să-i comunice cu mare discreţie avocatului despre problema cu care avea de-a face (NARA, M1423, rola 1, Arnold Cozey, San Antonio, către Joseph Haven, consulul SUA, Florenţa, 1 martie 1934; şi urm.).

19 Urso (2003, pp. 160 – 165) discută rolul lui Sarfatti în introducerea temei de *romanità* şi în meşteşugirea cultului Ducelui. În latină, *dux* înseamnă conducător. Cartea a fost publicată mai întâi în afara Italiei în anul precedent sub un nume diferit.

20 În Falasca-Zamponi 1997, pp. 64 – 65.

21 Citat în Baima Bollone, 2007, p. 78.

22 O. Russell, Raportul anual 1925, 1 aprilie 1926, C 5004/5004/22 în Hachey 1972, pp. 74, 77 – 78, secţiunile 3, 14 – 18; Chaline 1996, p. 162; Agostino 1991, pp. 44 – 45; Morgan 1939, p. 205.

23 ACS, MI, DAGRA, b. 129, Vice Questore, Borgo, al Signor Questore, 21 gennaio 1925;

Venini 2004, pp. 24 – 25.

24 „Nu sunteţi întru totul creştini”, rostea papa pe 21 aprilie, ziua naşterii Romei, „dacă nu sunteţi catolici şi nu sunteţi pe deplin catolici dacă nu sunteţi romani” (Baxa 2006, p. 116).

25 O poveste mai curând curioasă a unui expert în medicină în WP la mijlocul Anului Sfânt, comunica faptul că, temându-se că Pius al XI-lea s-ar fi putut infecta de la miile de pelerini care ajungeau să aibă privilegiul de a-i săruta mâna, cardinalul Merry Del Val propusese, iar papa fusese de acord, ca el să poarte mănuşi pe viitor (Jacobson, A.C., M.D., „To guard the hands that pious pilgrims kiss” – „Pentru a păzi mâinile pe care le sărută pioşii pelerini” – WP, November 15, 1925, p. SM8).

26 Jandarmii pontificali sunt în număr de o sută, cu cinci ofiţeri, care împreună cu Garda Elveţiană păzesc ordinea la Vatican.

27 Bosworth 2011, p. 180.

28 Părintele Marina (1978, pp. 226 – 227), unul dintre cei mai renumiţi istorici ai Bisericii, caracterizează viziunea papei, aşa cum este ea exprimată în *Quas Primas*, ca fiind anacronică. Vezi şi Bouthillon 1996; Verucci 1988, pp. 35 – 37; Chiron 2006, pp. 233 – 234.

29 Aici utilizez traducerea oficială în engleză furnizată de Vatican la: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_11121925_quas-primas.html. Citatul este din paragraful 33 (există 34 de paragrafe în total).

30 „Luteranii luptă împotriva edictului ospăţului papal”, *NYT*, 21 martie 1926, p. 12.

31 Seldes (1934, p. 128) raportează ca fapt, deşi, fireşte, are inelul apocrifal.

32 Baskerville, op. cit.

33 Acest episod este relatat de către „un renumit informator de la Vatican”, care a adăugat că papa era un „egoist insensibil” (ACS, MCPG, b. 155, 0 March 1926). Într-un profil de altfel de admirat din *The Boston Globe* din acea vreme, autorul, în mod similar, informa că „prelaţii care erau ataşaţi de Benedict al XV-lea îl consideră pe Pius al XI-lea cumva rece” (Beatrice Baskerville, „How the pope spends his 24 hours”, („Cum şi-a petrecut papa cele 24 de ore”) *BG*, November 1, 1925, p. C5.

34 Aceste rapoarte ale informatorilor pot fi găsite acum în Arhivele Centrale de Stat din Roma. Informatorii nu se aflau mai presus de suspiciunea că vindeau bârfe neconfirmate sau că ar fi încercat să păteze reputaţia celor pe care nu îi plăceau. Dar ca rezultat al reţelei de spionaj fascist, nu există nicio altă perioadă în istorie pentru care să avem o asemenea viziune despre luptele pentru putere, calomniere, conflicte de personalitate şi scandalurile de la Vatican. Printre noile agenţii politice care au fost adăugate, cele mai de temut erau OVRA, un gen de forţă de spionaj politic de elită (Fiorentino 1999; Canali 2004 a). Despre mai multe măsuri represive introduse în 1925 – 1926 vezi printre alte surse Milza 2000, pp. 394 – 396; Gentile 2002, pp. 153 – 154, CC 1926 IV, pp. 459 – 465, 560.

35 ACS, MCPG, b. 155, n.d. [1926]. Rapoartele de la informatorul mai susmenţionat al

Vaticanului abundă în relatări ale plângerilor prelaţilor legate de personalitatea imperioasă a papei şi tratamentul brutal la care îi supunea. Un exemplu tipic este cel din 28 octombrie 1927: „Un monsenior care are adeseori ocazia să discute cu papa mi-a povestit că, pe măsură ce trece timpul, papa devine din ce în ce mai terifiant şi tiranic şi, ca rezultat, ţi-e şi frică să discuţi cu el” (ACS, MCPG, b. 156).

36 Ruysschaert 1996, pp. 252 – 253 (Ambassadeur Eugène Beyens, 10 février 1925); Beyens 1934, pp. 286 – 287.

37 Cesare Pasini, „Îl bibliotecario con la pistola”, OR, 19 – 20 novembre 2007, p. 5.

38 De Felice 1968, pp. 200 – 201; Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 326 – 327. Se pare că Gibson intenţiona să-l omoare pe papă după ce l-ar fi împuşcat pe Mussolini.

39 Baima Bollone 2007, p. 53.

40 „Mussolini şi è salvato per un vero miracolo!”, Il regime fascista, 9 aprilie 1926, p. 1.

41 La câteva ore de la atac, Tacchi Venturi se afla deja la palatul Chigi, aducând cu el expresia gratitudinii personale a papei (Tacchi Venturi letter to Mons. Pizzardo, 11 settembre 1926, ARSI, TV, b. 7, fasc. 431; De Felice 1968, p. 202)

42 De Felice 1968, pp. 204 – 208.

43 Mesajul a fost transmis prin Tacchi Venturi (Grandi, Roma, a Mussolini, a Forlì, 1 novembre 1926, DDI, series 1, vol. 4, n. 473).

44 Cenzura funcţiona înainte de acest episod, dar era mai puţin represivă. O lege din 15 iulie 1923 conferea poliţiei autoritatea de a concedia

editori de ziare şi de a sechestra copiile ziarelor ca atare, dacă acestea ar fi publicat ceva considerat injurios la adresa reputaţiei Italiei sau ofensator la adresa regelui, a papei sau a Bisericii catolice (Talbot, 2007, p. 27).

45 *La Civiltà cattolica* şi-a exprimat aprobarea, în timp ce, fără a comenta, cotidianul Vaticanului raporta discursul ministrului de justiţie în faţa parlamentului, inclusiv cuvintele acestuia prin care afirma că ar avea sprijinul Bisericii catolice pentru aplicarea măsurii (CC 1926 IV, pp. 459 – 462; Rogari 1977, p. 174).

Capitolul 7

1 Una dintre cele mai notabile cereri apare în iulie 1928. Alcide De Gasperi – care îl înlocuise pe Don Sturzo la şefia PPI şi care urma a deveni prim-ministrul Italiei după cel de-al Doilea Război Mondial – a fost arestat în 1927 pentru că a încercat să părăsească ţara fără permisiune, fiind întemniţat. Fiind amnistiat şi eliberat în anul următor, i s-a cerut să nu părăsească Roma. Nerăbdător să se alăture soţiei şi copiilor, în căminul lor din nord-estul Italiei, pregăteşte un apel către Mussolini. Pentru că De Gasperi era cunoscut ca antifascist, prietenii l-au convins că Mussolini îi va respinge cererea, dacă nu-l va convinge pe Tacchi Venturi să i-o predea personal. Reticent, De Gasperi ceru ajutorul iezuitului, dar emisarul papei refuză să-l ajute. După cum explică De Gasperi într-o însemnare de mână scrisă în grabă pe marginea apelului dactilografiat către Duce: „Respins de părintele Tacchi pentru că nu include mulţumiri pentru amnistiere şi îi lipsesc

cuvintele de omagiu!” (De Gasperi, 2004, p. 94).

2 ACS, MI, DAGR, b. 1320, raport datat Roma, 28 ottobre 1928, de la informatorul nr. 204.

3 Maryks 2012, p. 308.

4 Împreună cu ameninţarea a ceea ce el a numit „dezintegrare internă”.

5 ARSI, TV, b. 7, fasc. 430 a, fără dată.

6 ASMAE, Gab., b. 32, Tacchi Venturi a Marchese Giacomo Baiucci, capo di gabinetto, 6 settembre 1926, urmat de un răspuns către Tacchi Venturi, în care i se transmite acestuia că Mussolini apreciase broşura (Filippo Maria Tinti, Sionismo e Cattolicismo, Bari, 1926), şi ea ataşată dosarului. Tacchi Venturi a observat o legătură între pericolul pe care îl reprezentau evreii şi diverşii lor co-conspiratori şi dificultatea pe care o întâmpina Biserica în a-şi pune în aplicare normele de moralitate. Într-un memoriu către Gasparri, din 1 decembrie, recomanda căi de rezolvare a ceea ce el numea ameninţarea reprezentată de campania „antireligioasă” din Italia. Fiecare catolic, îi spunea el lui Gasparri, se bucura văzând că guvernul fascist lucrează şi mai îndârjit pentru interesele Bisericii catolice, pentru că acest demers unea mai puternic Biserica şi statul. Dar eforturile lui Mussolini întâmpinau rezistenţă în provincii, unde oficialii îi ignorau pur şi simplu ordinele. În calea renaşterii sentimentului religios, explica iezuitul, „stăteau evreii, protestanţii, masonii şi bolşevicii, toţi aliaţi constant şi puternic împotriva religiei, împotriva Bisericii şi împotriva însuşi Guvernământului Naţional”. Şi aici, din nou, Tacchi Venturi a

identificat o conspiraţie care nu avea ca ţintă doar Vaticanul, ci şi pe Mussolini şi guvernul fascist. Conştient de sensibilitatea lui Mussolini faţă de puterea Marii Britanii, el adăugă că evreii şi aliaţii lor, lucrând nemilos împotriva Bisericii catolice, lucrează de fapt pentru „hegemonia anglo-saxonă”. Şi aceasta, avertiza el, „pune în mişcare un vast plan de cucerire a Italiei, care astăzi este doar religios, dar mâine va deveni politic” (ARSI, TV, b. 8, fasc. 446, Tacchi Venturi a Gasparri, 1 dicembre 1926, lettera con allegati).

7 Informatorul a declarat că nu poate garanta personal nici pentru precizia versurilor, nici că povestea ar fi inventată, dar oricum, făcea carieră. De fapt, pretutindeni apăreau versiuni ale aceleiaşi istorii, fiecare cu o formulare uşor diferită a versurilor (ACS, MI, DAGRA, b. 1320, 1927).

8 „Stabs Iezuit agent în Vatican issue”, NYT, 29 February 1928 („înjunghierea unui agent iezuit într-o chestiune a Vaticanului”).

9 „Anti-Mussolini plot seen în Rome stabbing”, WP, March 1, 1928, p. 3 („Complotul anti-Mussolini, evident în înjunghierea de la Roma”).

10 Raportul unui informator al poliţiei suna astfel: „Părintele Tacchi Venturi este convins că agresiunea împotriva sa are legătură cu apariţia numelui său, cu câteva luni în urmă, imediat după cel al Ducelui pe o listă de persoane care urmau a fi eliminate. Se spunea că listă a fost întocmită în Franţa, în cercurile compuse din francmasoni şi exilaţi italieni. Ei îl învinovăţesc pe părintele

Venturi că, în calitatea lui de membru al Ordinului Iezuit, i-a sugerat Ducelui să recurgă la măsuri represive împotriva masoneriei şi pentru aceasta se pare că îi ordonaseră moartea" (ACS, MI, DAGR, b. 1320, raport nedatat al unui informator, Roma).

11 Şi şefului poliţiei i s-a părut curios că, după ce poliţia îşi exprimase neîncrederea în faptul că numele iezuitului ar ocupa locul al doilea pe lista ţintelor, raportul secret al lui Tacchi Venturi a venit imediat cu o explicaţie. Salvemini i-a spus informatorului că „Ordinul Iezuit este totalmente fascist şi reprezintă un important stâlp pe care se sprijină fascismul".

12 „Documentul, scria şeful poliţiei, era în mod evident o ţesătură fantastică şi nefinisată de realităţi şi ştiri care, paradoxal, relevă ignoranţa faţă de cele mai fundamentale circumstanţe politice" (ACS, MI, DAGR, b. 59, p. 16). Salvemini îşi va croi în cele din urmă drum spre Statele Unite, unde, în 1934, i se va oferi o catedră la Harvard.

13 Cu doi ani înainte, când Violet Gibson încercase să-l asasineze pe Mussolini, bărbatul se străduise să convingă poliţia că irlandeza făcea parte dintr-un complot care îi era întru totul cunoscut. La acel moment se afla în închisoarea din Florenţa, condamnat pentru fraudă, iar poliţia îl suspecta, fără îndoială, că ar fi inventat întreaga poveste pentru a-şi asigura eliberarea. Dar în cazuri ca acesta nu putea fi ignorată nicio pistă. Intervievat de poliţie, a susţinut că tentativa de asasinat făcea parte dintr-un complot pus la punct

de o societate politică secretă a irlandezelor, o societate necunoscută, care era aliată cu exilaţi italieni antifascişti din Franţa. Poliţia nu s-a lăsat impresionată. A avut din nou probleme cu poliţia când a încercat să vândă o armă secretă forţelor militare franceze. Arma se presupunea a opri motoarele avioanelor inamice în zbor. N-a făcut-o.

14 „Avem confirmarea Vaticanului că Tacchi Venturi era cel care nu dorea ca atacatorii lui să fie cunoscuţi (atacatori pe care îi cunoştea bine, la fel cum cunoştea şi motivele atacului)” (ACS, MI, DAGR, b. 1320, Roma, 20 marzo 1928).

15 ACS, MI, DAGR, b. 1320, Roma, dal Direttore, Capo Divisione Polizia Politica, 30 marzo 1928, p. 29.

16 Şeful poliţiei a mai remarcat că, încercând să împiedice poliţia să-i identifice atacatorul, Tacchi Venturi oferise o descriere foarte diferită de cea furnizată de portar. Iezuitul atribuise discrepanţa faptului că portarul era bătrân şi senil. Dar, în opinia şefului poliţiei, omul nu era „un amărât împrăştiat şi nu foarte deştept, cum ar fi dorit părintele Tacchi să ne facă să-l vedem” (ACS, MI, DAGR, b. 1320, raport nedatat al informatorului).

17 „Bineînţeles”, scria şeful poliţiei în raportul său final, refuzase „să crediteze alte voci absurde, ca să nu spunem chiar abominabile, dată fiind respectabilitatea bărbatului, şi anume acele voci care acuzau existenţa unor relaţii imorale între victimă şi agresor” (ACS, MI, DAGR, b. 59, p. 13).

18 De domeniul speculaţiei rămâne acuza că

Tacchi Venturi ar fi avut o relaţie sau o aventură sexuală ori ar fi abuzat de un băiat sau un tânăr. Acele dovezi care există totuşi, deşi sunt tentante, sunt departe de a fi concluzive. Câţiva ani mai târziu, un raport de la un informator obişnuit al poliţiei, identificat cu numărul 590 (Eduardo Drago) relata că Tacchi Venturi „are o mare afecţiune pentru un tânăr care nu-i este rudă. Ar putea fi tânărul lui secretar… Am obţinut confirmarea că acesta este singura lui iubire” (ACS, MI, DAGR, b. 1320, Roma, maggio 1936). Pentru identificarea informatorilor poliţiei după numărul de cod, mă bazez pe Canali, 2004 a.

19 ACS, CR, b. 68, 4 maggio 1928.

20 În uzajul perioadei, „pederast” înseamnă un bărbat care are relaţii sexuale atât cu băieţi, cât şi cu tineri.

21 Ambii bărbaţi considerau că li se datorează o pălărie de cardinal şi, conform „informatorului Vaticanului” – informator al lui Mussolini, ambii îşi foloseau poziţia apropiată de papă pentru a-l învenina împotriva cardinalului Gasparri, pe care îl învinovăţeau că l-ar fi întors pe papă împotriva lor. Dacă papa îşi excludea treptat vechiul secretar de stat de la deciziile cele mai importante pe care le lua, se datora parţial, conform informatorului, influenţei pe care o exercitau Samper şi Caccia (ACS, MCPG, b. 155, noto informatore Vaticano, 1926, cel mai probabil, sfârşitul lui iunie, pentru că se referă la dezamăgirea lui Samper de a nu se găsi pe lista cea mai recentă a cardinalilor proaspăt numiţi, iar Consistoriul a avut loc pe 27 iunie, 1926).

28 ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 23 luglio 1928. Într-adevăr, Samper nici măcar nu era italian, venind din Columbia. Informatorul se referise anterior la Ancheta secretă a papei, în rapoartele lui din 22 iunie şi 30 iunie. Suspendarea misterioasă a lui Samper este menţionată în *The Cardinals of the Holy Roman Church, Biographical Dictionary (1902 – 2012)* online, la http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1681.htm. În memoriile anilor lui ca emisar francez neoficial la Vatican, în 1914 – 1918, Charles Loiseau (1960, p. 102) şi-l aminteşte cu drag pe Samper, pe atunci majordomul lui Benedict al XV-lea: „Era un prelat tânăr şi bogat, cu o prezenţă atrăgătoare, care se bucura pe atunci de favorurile lui Benedict al XV-lea". A aflat mult mai târziu, adaugă el, că Samper „căzuse în dizgraţie, fiind alungat din Vatican pentru motive mai curând delicate". „Indiferent care o fi fost acestea, adaugă Loiseau, îi păstrez o amintire plăcută". Ambasadorul francez, Fontenay, discută şi el misterioasa demitere, într-un raport spre Paris din 17 decembrie 1928 (citat în Chiron, 2006, pp. 152 – 157).

29 Informatorul menţionat al Vaticanului a raportat că negociatorul papei, Francesco Pacelli, a fost angajat de Caccia să-l apere (ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 30 giugno 1928).

30 Canali 2004 a, p. 288.

31 De Felice (1968, p. 464) face această remarcă, notând că astfel se demarca de omologii nazişti, Heydrich şi Himmler, care erau sadici, deşi amândoi aveau o părere foarte bună despre Bocchini şi-i solicitau recomandările tehnice.

Conform ziaristului american Thomas Morgan, care îl cunoştea, Bocchini nu era prea mulţumit de apropierea din ce în ce mai puternică dintre Mussolini şi nazişti şi la moartea sa, aflat încă la şefia poliţiei şi bucurându-se de o sănătate de fier, suspiciunile de asasinat au căzut asupra germanilor (Morgan, 1941, p. 236).

32 De Felice 1968, p. 465.

33 Canali 2004 a, pp. 283 – 284.

34 Ibid., pp. 766 – 840. Mare parte din informaţiile pe care le-a trimis Pucci au fost raportate prin Pupeschi, care apare ca informatorul cu numărul 35 în rapoartele secrete. În 1929, un informator al poliţiei va raporta că, răspunzând la rugămintea unui cardinal de a-l îndepărta pe Pucci din Vatican, papa a răspuns că era prea valoros în relaţia cu presa, dar că nu i se vor oferi misiuni confidenţiale, „iar noi, adăuga papa, vom şti cum să-l ţinem sub supraveghere” (informatorul poliţiei n. 35 [= Bice Pupeschi], ACS, MI, FP, Cerretti, Rome, 25 ottobre 1929).

35 Impunătorul şi arătosul prelat, cu demnitatea sporită de roba purpurie de monsenior şi vocea dulce, era bine cunoscut corespondenţilor străini care se ocupau de Vatican, pentru că le vindea informaţii şi îi distra cu un rezervor inepuizabil de istorii hazlii (Alvarez 2002, pp. 156 – 157; Canali 2004 a, p. 195; Franzinelli 2000, pp. 259 – 260, 701 – 703). Morgan (1944, pp. 31 – 36) oferă un portret detaliat al unui Pucci bonom şi popular, manipulând mereu o agenţie de ştiri împotriva alteia în efortul de a-şi spori câştigurile.

36 În interpretarea acestor rapoarte

fascinante, inedite, bârfitoare şi nesigure este nevoie de multe condimente, pentru că autorul are multe săbii de ascuţit. Identitatea „informatorului notat al Vaticanului” rămâne un mister. Au existat speculaţii că ar fi fost monseniorul Enrico Pucci, agentul de presă neoficial al Vaticanului, care avea acces la intimităţile Vaticanului şi era în relaţii amiabile cu mulţi dintre oficialii de vază ai Sfântului Scaun. Dar am îndoielile mele. Primul raport identificat ca venind de la el predatează numirea lui Bocchini ca şef al poliţiei şi, până în 1934, de la acest informator veniseră numeroase rapoarte, uneori exhaustive, despre cele mai înalte niveluri ale Vaticanului. Informatorul îl descrie uneori pe Pucci şi în aşa fel încât ni se pare improbabil să se refere la el însuşi (de exemplu, ACS, MCPG, b. 155, 0 marzo 1926 şi *ibid.*, nedatat 1926, cel mai probabil în aprilie, raportând asupra Cavalerilor lui Columb [Cavalerii lui Columb reprezenta cea mai mare organizaţie romano-catolică de servicii frăţeşti din lume. Fondată în Statele Unite în 1882]). Informatorul Vaticanului a încercat întotdeauna să-l discrediteze pe cardinalul Gasparri. Un exemplu vedem într-unul dintre rapoartele din aprilie 1927, în care îl citează foarte colorat pe Gasparri ca rostind invective la adresa lui Mussolini, spunând continuu că „e un constipat” (ACS, MCPG, b. 156, 12 aprilie 1927). Dat fiind că Gasparri îşi arată afecţiunea faţă de Pucci în memoriile sale, pare cel puţin bizar să fi fost atât de determinat să submineze opinia lui Mussolini despre secretarul de stat al Vaticanului.

37 ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 22 giugno 1928 şi 30 giugno 1928. Pentru a-l îndepărta pe Caccia până la stingerea scandalului, papa l-a trimis ca reprezentant papal la Congresul Euharistie din Australia. Dar, la întoarcerea monseniorului, câteva luni mai târziu, zvonurile au început din nou (ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 35, Roma, 27 settembre 1929. O notă scrisă de mână anexată raportului precizează că o copie i-a fost trimisă lui Roberto Grandi, pe atunci ministru al afacerilor străine).

Capitolul 8

1 Relatez istoria eforturilor papilor de a recuceri Roma în Kertzer, 2004. După Primul Război Mondial, Benedict al XV-lea a încercat să ajungă la un acord cu guvernul italian, dar fără succes. A se vedea relatarea prim-ministrului italian, care a fost implicat în negocierile ce au avut loc în Paris (Orlando, 1937, pp. 140 – 146) şi cea avansată de reprezentantul papal (*ibid.*, pp. 177 – 186). Reacţia negativă a lui Victor Emmanuel al III-lea faţă de acest acord este înregistrată în Margiotta, 1966, pp. 56 – 58.

2 La apariţia relatărilor despre comisie, papa a obligat OR, ziarul Vaticanului, să declare că „Autoritatea ecleziastică nu are nimic de-a face nici cu numirea, nici cu alegerea celor trei consultanţi legali ecleziastici, ori cu lucrările Comisiei”. O copie, în aparenţă pregătită de Tacchi Venturi, a unui memoriu semnat de Mussolini însuşi, datat 3 august 1924 şi trimis ministrului său de justiţie şi religie, povesteşte

amănuntele (ASV, AESI, pos. 628, fasc. 56, II. 91 r-93 r): „În ceea ce priveşte acordurile anterioare”, începe Mussolini, „o informez pe Excelenţa Voastră că Sfântul Scaun a desemnat următoarele persoane care să facă parte din Comisia pentru Reforma Legislaţiei Ecleziastice”. Urmau numele şi funcţiile a doi înalţi oficiali ai Vaticanului şi al unui profesor de drept de la Seminarul Pontifical Roman. Mussolini a anexat un memoriu pe care i-l dăduse Tacchi Venturi în numele papei şi care enumera şase măsuri pe care papa şi-ar fi dorit să le vadă adoptate. De Felice (1995, pp. 106 – 110) ne prezintă o relatare a acestor evenimente înainte ca documentele să devină disponibile la arhivele Vaticanului, în mare măsură, relatarea concordă cu ceea ce cunoaştem acum. A se vedea Margiotta, 1966, pp. 131 – 133.

3 Scrisoarea scrisă de mâna papei poate fi găsită la ASV, AESI, pos. 702, vol. I, II. 14 r-16 v.

4 DDI, series 7, vol. 4, n. 308. Pe 16 mai 1926, Tacchi Venturi i-a scris lui Mussolini anunţându-l că, urmare a întâlnirii sale cu Ducele cu câteva zile mai devreme, vorbise cu Gasparri şi aflase că Vaticanul era acum pregătit să poarte discuţii directe cu el pentru a rezolva problema romană (DDI, series 7, vol. 4, n. 312).

7 Ambassador Henry F. Fletcher, Rome, to the Honorable Secretary of State, October 4, 1927, n. 1410, NARA, M530, reel 2 (Ambasadorul Henry F. Fletcher, Roma, Onorabilului Secretar de Stat, 4 octombrie 1927, n. 1410, NARA, M530, rola 2).

8 Nicio oportunitate nu era prea mică să nu fie exploatată. După funeraliile unui proeminent

preot, membrii familiei l-au vizitat pe Mussolini şi i-au oferit crucea pectorală a monseniorului. I-au explicat că ar conţine o relicvă din Sfânta Cruce. Mussolini a sărutat-o – un efort care pentru renumitul agitator anticlerical din Romagna trebuie să fi fost dificil – şi le-a spus că o va păstra pentru totdeauna asupra lui. Papa, auzind de întâmplare, a fost mulţumit. „Bene, bene" – „Bine, bine", a spus el (ACS, MCPG, b. 155, 5 luglio 1926).

9 „La parola di Merry del Val", *Il regime fascista*, 7 ottobre 1926, p. 1; Franzinelli 1998, p. 54.

10 Franzinelli 1998, p. 68.

11 Il Secolo XX, 20 febbraio 1929, p. 11, „Aristocrazia ne-ar", deţine o fotografie a lui Francesco Pacelli ca exemplar din această categorie. Bosworth, 2011, p. 26.

12 Ziarul din Chicago era *Chicago Daily News*. Un raport secret al poliţiei din noiembrie 1926 raporta că grupul american al Cavalerilor lui Columb urma a furniza fondurile pentru teren (ACS, MI, DAGRA, b. 113, n. 52199).

13 Iezuitul l-a contactat pe ministrul afacerilor interne, Luigi Federzoni. Raportul poliţiei a relevant că sediile centrale ale ambelor organizaţii se aflau în aceeaşi clădire şi şeful Partidului Popular local, cu vechi state, era un preot.

14 Era deosebit de scandalos, adăuga el, că Partidul Popular se opune fascismului, fiind în acelaşi timp deschis posibilităţii alierii cu socialiştii, „inamici declaraţi ai tuturor principiilor

creştine”. Scrisoarea olografa a lui Tacchi Venturi către Gasparri poate fi găsită la AESI, pos. 611, fasc. 46, II. 23 r-23 v; rapoartele poliţiei sunt la f. 25 r-30 r.

15 ASV, AESI, pos. 734, fasc. 241, II. 4 r-5 v, Tacchi Venturi to Gasparri, 8 gennaio 1926. Iezuitul a adăugat o notă în care prezintă opinia lui Federzoni despre episcopul din Brescia: „Deşi respectă virtuţile pastorale ale monseniorului Gaggia, ca şi învăţătura şi cultura lui religioasă, totuşi consideră că, din cauza vârstei venerabile, nu îşi dă seama că, ascunzându-se după masca ori după numele Acţiunii Catolice, un număr destul de mare al membrilor să-i conduc o campanie secretă împotriva guvernului, căutând prin orice mijloace să implice autoritatea ecleziastică în această luptă”.

16 „Balilla” se referă la numele de familie al unui tânăr despre care se spune că ar fi declanşat o revoltă populară împotriva trupelor austriece în Genova, în 1746 (Gibelli 2003, p. 267).

17 ASV, AESI, pos. 667, fasc. 129, II. 68 r-69 r.

18 ACS, MCPG, b. 157, noto informatore vaticano, 29 aprilie 1928.

19 Coco 2009, pp. 164 – 165. Este vorba de aceeaşi călătorie la care va participa şi monseniorul Caccia.

20 Rhodes 1974, p. 41. Relatarea se bazează pe mărturia ambasadorului german la Roma.

21 Pacelli 1959, p. 99, sublinierea în original. Doar cu câteva luni mai devreme, papa se indignase puternic atunci când Francesco Pacelli

i-a transmis sugestia să-şi abandoneze dorinţa de a anexa Vila Pamphili la posesiunile Vaticanului. Pius al XI-lea insista la acel moment că va renunţa mai curând la acord decât la proprietate (ibid., p. 82).

22 „A nu accepta, adăugă Barone, ar însemna a spune că… nu doresc să pună capăt conflictului, dar te pot asigura că Mussolini gândeşte altfel" (*ibid.*, p. 100). „Confidenţial, Barone îmi spune, raporta Pacelli în jurnal, că, în diverse ocazii, regele a demonstrat o lipsă de entuziasm pentru rezolvarea problemei romane".

23 R. Mussolini 1974, p. 154; Bosworth 2002, pp. 347 – 349; Milza 2000, p. 537.

24 Navarra 2004, p. 16.

25 Neprezentarea papei la jubileul lui Gasparri şi impactul acestei neprezentări sunt discutate într-o serie de rapoarte din 1926 din partea informatorului menţionat al Vaticanului (ACS, MCPG, b. 155).

26 ACS, MCPG, b. 157, noto informatore Vaticano, 1 gennaio 1928; *ibid.*, 5 gennaio 1928; 12 gennaio 1928.

27 DDI, series 7, vol. 7, n. 240. Arnaldo Cortesi, „Only 9 to see pact signed în Rome tomorrow", NYT, February 11, 1929, p. 3.

28 Gannon, 1962, p. 62. Două zile mai târziu, monseniorul Spellman îl va descrie pe papa ca „încântat de toate" (*ibid.*, p. 63). Borgongini, unul din cei doi subsecretari ai lui Gasparri, îl adusese pe Spellman cu trei ani mai devreme pentru a-l ajuta cu materialele în engleză şi în relaţiile cu Biserica americană. Principalul informator al lui

Mussolini la Vatican în acea perioadă, deloc fan al lui Borgongini, susţinea că acesta ar dori să se facă agreabil Cavalerilor lui Columb din Statele Unite, grup care devenise o sursă importantă de fonduri pentru Vatican. La sfârşitul lui 1926, papa, auzind atât de multe despre tânărul preot american, şi nu în ultimul rând despre capacitatea lui aparent inepuizabilă de a găsi fonduri în Statele Unite, i-a cerut să i se alăture într-o audienţă privată. Nu după mult timp, papa a început să-l numească „Monsignor Prezioso” („Monseniorul preţios”) (ACS, MCPG, b. 155, noto informatore Vaticano, 1926) (nu avem o dată precisă); şi MCPG, b. 155, noto informatore Vaticano, 5 gennaio 1927). Spellman i-a spus mamei sale cu multă plăcere ce poreclă primise de la papă (Gannon, 1962, pp. 57 – 59).

29 Ultima dispută se referea la statutul Palatului Sfântului Oficiu al Inchiziţiei. Impunătoarea clădire din secolul al XVI-lea se află lângă zidul Vaticanului, spre stânga, cum ne uităm la Bazilica Sfântul Petru, dar uşa din faţă dă într-o stradă publică. Papa dorise ca atât clădirea, cât şi strada din faţa sa să fie considerate parte a noului oraş al Vaticanului. Dar regele se opusese să dea şi mai mult teritoriu Vaticanului, iar în cele din urmă, papa fusese dispus la un compromis. Strada urma a rămâne în afara controlului papal şi, deşi palatul în sine nu se va afla, tehnic vorbind, pe terenul Vaticanului, va beneficia, ca alte clădiri ale Bisericii din Roma, de un statut legal special (ASMAE, Gab., b. 718, Roma 10 febbraio 1929).

30 Deşi clauza există în statutul din 1848 al

statului savoiard, care ulterior a fost adoptat de incipientul stat italian în 1861, acolo era considerat din perspectiva doctrinei „o biserică liberă într-un stat liber”.

31 Toschi 1931.

32 Bosworth 2011, p. 171.

33 Pe baza valorii de schimb valutar liră italiană/dolar american din 1929, descoperită în Nenovsky et al (2007).

34 Grandi 1985, p. 254.

35 Martini 1960 b, p. 113. Gasparri i-a spus ulterior lui Charles-Roux că plânsese de cinci ori în acea zi: la sosirea şi la plecarea din biroul papei, când a ajuns la Palatul Lateran pentru semnare, la semnare şi apoi la relatarea evenimentelor zilei către papă (Charles-Roux 1947, p. 48).

36 Reese 1996, p. 11.

37 Din scrisoarea lui Spellman, din 10 februarie, către mama sa (Gannon, 1962, p. 63).

38 O poză a lui Mussolini coborând din maşina proprietate poate fi găsită în *Il secolo* XX, 20 febbraio, 1929, p. 7.

39 „Signing în Constantine’s palace”, NYT, February 11, 1929, p. 2.

40 „Informazioni Stefani sul Trattato e Concordato”, OR, 13 febbraio 1929, p. 2.

41 Arnaldo Cortesi, „Vatican and Italy sign pact recreating a Papal State; 60 Years of Enmity Ended”, NYT, February 12, 1929, p. 1; Casella 2005, p. 24. Salutul lui Pizzardo a fost înregistrat în raportul lui Alexander Kirk, *chargé d’affaires* ad interim (ataşatul cu afaceri interimar) al

Ambasadei SUA la Roma, către secretarul de stat din Washington (NARA, M530, reel 2, n. 2140, February 15, 1929, p. 5).

42 Grandi 1985, p. 255.

43 Şi numai diversele acţiuni pe care Mussolini le întreprinsese în beneficiul Bisericii în anii anteriori i-au dat papei această speranţă. Moro susţine că la aceasta a contribuit însăşi ideea Ducelui de a folosi Biserica în rolul unui *instrumentum regni*, instrument al conducerii sale. Era o reeditare – ori cel puţin aşa spera papa – al aranjamentului comod de care se bucurase Biserica cu un număr de conducători absolutişti din *ancien régime*, înainte ca ideile de democraţie şi separaţie a bisericii şi statului să fi transformat Europa Apuseană. Nu mai puţin important era faptul că exista un acord atât de vast între principiile fundamentale îmbrăţişate de Mussolini şi principiile promovate de papă: nevoia de ordine, de disciplină, autoritatea de la vârf la bază şi respingerea ideii că poporul trebuie să decidă pentru el însuşi ce este bine, după conştiinţa fiecăruia. Şi că binele mai mare urma a fi determinat de o autoritate superioară (Moro 1981, pp. 192 – 193). Moro porneşte aici de la opera lui Giovanni Miccoli (1973, 1988). Renato De Felice (1995, pp. 382 – 383), autorul biografiei complete a lui Mussolini, susţine că numai odată cu semnarea Acordurilor laterane s-a instaurat pe deplin regimul fascist.

44 Citat în Gonfalonieri, 1957, p. 215.

45 Acestea şi alte rapoarte ale prefecţilor pot fi găsite în ACS, MI, DAGRA, b. 187, 11 febbraio

1929.

46 După cum precizează o publicaţie omagială, acordul a fost un miracol „produs de perfecta coincidenţă... dintre politicile Bisericii şi ale statului fascist în a ridica nivelul moral şi spiritual al poporului. Ceea ce ar fi eşuat cu certitudine într-un regim parlamentar” (Giuseppe Bevione, „La portata dell’acordo fra l’Italia e Il Vaticano”, *XX Secolo*, p. 7). Cotidianul Vaticanului a citat pe larg acoperirea evenimentului în *La Gazetta* del *Popolo*, vestind că „regimul fascist a reuşit să rezolve «Problema romană» pentru că a eliberat Italia de toate minciunile democratice ale anticlericalismului şi parlamentarismului” („Dopo la firma dei trattati fra la Santa Sede e l’Italia”, OR, 15 febbraio 1929, p. 1).

47 Arnaldo Cortesi, „280.000 cheer pope”, NYT, February 13, 1929, p. 1; H.G. Chilton, Annual Report 1929, March 27, 1930, C 2470/2470/22 în Hachey 1972, p. 165, section 99; „La dimostrazione al Quirinale”, OR, 14 febbraio 1929, p. 1. Exemple suplimentare de celebrări din afara Romei pot fi găsite în ziarul catolic al Bolognei, *L’Avvenire d’Italia* („L’esultanza delle città italiane per il fausto evento della conciliazione”, 12 febbraio 1929, p. 4), şi în fiecare dintre ediţiile OR din următoarele câteva zile.

48 Titlul de pe prima pagină a *The New York Times* era tipic: „60 Years of Enmity Ended... Throngs Cheer in the Streets”, „60 de ani de duşmănie iau sfârşit... Mulţimea aclamă pe străzi” (Arnaldo Cortesi, „Vatican and Italy sign pact recreating a Papal State; 60 years of enmity

ended”, Vaticanul şi Italia semnează pactul recreând un stat papal; 60 de ani de duşmănie se încheie”, *NYT*, February 12, 1929, p. 1).

49 Cuvintele îi aparţin lui Domenico Tardini (1988, p. 294), apoi sub Francesco Borgongini, la secretariatul Biroului de Stat al Vaticanului.

50 NARA, M530, reel 2, n. 2140, February 15, 1929, p. 8; Caviglia 2009, p. 94.

51 ACS, CR, b. 6, 13 febbraio VII [1929]. Raportul de trei pagini poartă notificarea scrisă de mână cu creionul „da Rosati”.

Capitolul 9

1 Morgan 1939, p. 174.

2 Arnaldo Cortesi, „Mussolini cheered by papal audience”, „Mussolini aclamat de audienţa papală”, *NYT*, February 18, 1920, p. 5. Aristocraţia Romei a făcut tranziţia spre conducerea fascist fără vreo dificultate notabilă. Ni se spune că din 1926 şi până la prăbuşirea lui Mussolini în 1943, Ducele a numit o serie de patru prinţi care să slujească în postul de guvernatori ai Romei, linia aristocratică fiind întreruptă doar pentru o perioadă scurtă, în 1935 – 1936, când Giuseppe Bottai a deţinut această funcţie (Insolera, 1976, p. 119).

3 Parlamentul aprobase noul sistem electoral în 1928 (Milza, 2000, p. 415). Procedura era oarecum mai complicată, pentru că Marele Consiliu primea 1.000 de nominalizări de pe o „listă de persoane de credinţă fascistă indubitabilă” furnizată de diverse grupuri controlate de guvern, decizia finală asupra candidaţilor revenind Marelui Consiliu, care avea

şi abilitarea de a adăuga candidaţi care nu se numărau printre cei nominalizaţi. De Felice (1995, p. 437) discută terminologia de „plebiscit” utilizată de regim.

4 Apelul publicat în cotidianul Vaticanului era semnat de comitetul executiv naţional al Acţiunii Catolice şi este citat în Scoppola, 1976, pp. 195 – 196. A se vedea şi De Felice, 1995, p. 445.

5 Pe 17 februarie, Mussolini a primit surprinzătorul ultimatum sub forma unei scrisori de la cardinalul Gasparri, trimis prin intermediul lui Francesco Pacelli. „Sfântul Scaun, deşi admiră şi laudă cu mare satisfacţie munca realizată de onorabilul Mussolini spre imensul avantaj al religiei, simte cu tărie dorinţa ca alegerile politice care urmează să se bucure de o mare valoare, cum se spune, una de plebiscit, o valoare de laudă şi sprijin pentru Duce şi regimul pe care l-a creat şi pe care îl întrupează”. Sfântul Scaun era nerăbdător ca alegerile să furnizeze „dovada cu adevărat elocventă şi solemnă a consensului deplin al catolicilor italieni cu guvernul onorabilului Mussolini”. Francesco Pacelli a trimis scrisoarea cu o notă, prezentând-o ca fiind o scrisoare de la Gasparri, deşi în scrisoare se putea identifica transcrierea „fidelă” a lui Pacelli (ACS, CR, b. 68, Roma, 17 febbraio 1929).

6 Acest dosar se găseşte în ACS, CR, b. 68.

7 Citatul este din relatarea lui Tacchi Venturi (ASV, AESI, pos. 630 a, fasc. 63, II. 88 r-89 v, Tacchi Venturi a Gasparri, Roma, 21 febbraio 1929). Aparent, se aflase că emisarul iezuit al papei avea puterea de a adăuga pe lista de

candidaţi ai lui Mussolini şi catolici loiali. Dosarele lui conţin scrisori de la diverse persoane care se lăudau că sunt „buni catolici” şi care cereau să fie adăugaţi pe listă. Gasparri i-a trimis lui Tacchi Venturi alte nume pentru listă (ARSI, TV, fasc. 1037).

8 în februarie 1923, Marele Consiliu Fascist a identificat francmasoneria ca ameninţare la adresa fascismului şi a declarat calitatea de membru mason ca incompatibilă cu cea de membru în Partidul Fascist. *Squadrişti* au desfiinţat şi incendiat lojele masonice din toată ţara. *La Civiltà cattolica* a lăudat Marele Consiliu Fascist pentru acţiunea sa, avertizând că acest complot evreiesco-masonic împotriva căruia de mult timp atrăgea atenţia era acum orientat nu numai împotriva Bisericii, ci şi împotriva lui Mussolini. Şi adăuga că guvernul ar trebui să acţioneze şi împotriva evreilor Italiei, acuzându-i că exercită o influenţă mai puternică decât ar justifica numărul lor foarte mic (CC 1923 I p. 464, citat de Sale 2007, pp. 42 – 43. Ase vedea şi Molony 1977, p. 152).

9 Anumite amănunte despre mobilizarea derulată de ierarhia Bisericii italiene ne oferă o circulară pe care un episcop din centrul Italiei a trimis-o preoţilor din parohie. Era „datoria sacră a tuturor catolicilor, fără excepţie”, instruia el, să-şi dea votul pentru „Bărbatul providenţial” care lucrase atât de îndeaproape cu papa pentru „a-l da pe Dumnezeu înapoi Italiei, şi Italia înapoi lui Dumnezeu”. Preoţii urmau să facă tot ce le stătea în puteri, scria episcopul, pentru a-şi convinge

membrii parohiei să se prezinte la votare şi să voteze (Monsignor Alberto Romita, episcop de Campobasso, citat în Piccardi 1995, p. 50). Luigi Colombo, preşedintele la nivel naţional al Acţiunii Catolice, a emis şi el un apel public pentru toţi membrii organizaţiei să voteze „da” („Un discorso del Comm. Colombo”, OR, 13 marzo 1929, p. 4).

10 Binchy 1970, p. 199.

11 CC 1929 II, pp. 184 – 185.

12 Pare a se baza pe *Confesiunile* Sfântului Augustin, capitolul 11.

13 Relatarea lui Jacini a vizitei sale la papa este reprodusă în Ponzi, 1979, pp. 676 – 678. Pentru mai multe despre Jacini, a se vedea Ignesti, 2004.

14 în comentariul succint despre discurs, *La Civiltà cattolica* (1929 II, p. 473) cita dezaprobator acest pasaj.

15 Textele discursurilor lui Mussolini către cele două Camere ale parlamentului au fost tipărite sub formă de carte (Mussolini, 1929).

16 După semnare, Gasparri a citit textul unei telegrame de la papa, adresată lui Victor Emmanuel al III-lea: „Prima telegramă pe care o trimitem din oraşul Vatican este pentru a vă spune că schimbul de ratificări ale Acordurilor luterane a fost finalizat, mulţumită lui Dumnezeu… şi pentru a vă oferi o binecuvântare din inimă, cu sentimente profund apostolice, Dumneavoastră Maiestate, Consoartei Dumneavoastră Auguste, întregii Familii Regale, Italiei, Lumii. Pius al XI-lea”. Şi istoria era făcută. Pius al XI-lea îl excomunicase pe regele Victor Emmanuel al II-lea.

Niciun papă nu a mai trimis o binecuvântare – nici măcar o scrisoare – unui rege italian de atunci (Pacelli 1959, pp. 144 – 154; „Gli acordi lateranensi tra la S. Sede e l'Italia", CC 1929 II, pp. 544 – 545).

17 ACS, CR, b. 4, Roma 1 maggio 1923, Mussolini a De Vecchi. În dosarele secretariatului particular al lui Mussolini se găsesc copii ale dosarului militar al lui De Vecchi. Pe tot parcursul războiului, superiorii i-au acordat cele mai înalte laude pentru spiritul militar şi aptitudinile de ofiţer de artilerie (ACS, CR, b. 4).

18 Grandi 1985, p. 175 (25 ottobre 1922).

19 O glumă despre De Vecchi începea astfel: „Nu este adevărat că De Vecchi e un prost. Din contra, a fost un copil precoce. La cinci ani gândea ca la cincizeci". La un deceniu după numirea lui De Vecchi pe postul de la Vatican, generalul Enrico Caviglia, deţinătorul celui mai înalt rang militar al Italiei, mareşal al Italiei, şi membru cu vechi state în Senat, se exprima cu compasiune. De Vecchi, observa el, era un „ciudat îngâmfat" (De Begnac 1990, pp. 232, 469; Bosworth 2002, pp. 182 – 183; Innocenti 1992, p. 154; Caviglia 2009, p. 301; Romersa 1983, p. 5).

20 NARA, M530, reel 2, n. 2362, Rome, June 27, 1929, Henry P. Fletcher, Embassy of the United States to the Secretary of State, Washington; CC 1929 III, pp. 170 – 172; De Vecchi 1983, pp. 136 – 137.

21 ASMAE, AISS, b. 4, protocollo 24, De Vecchi a Mussolini, Roma 21 luglio 1929; De Vecchi 1998, pp. 15 – 16.

22 „Concordatul şi Tratatul”, spunea un cardinal nemulţumit, „au fost meşteşugite de un cap pătrat şi de un diavol şiret” (De Vecchi 1983, pp. 146 – 149).

23 În Casella 2010, pp. 74 – 75.

24 De Vecchi 1998, pp. 23 – 25.

25 Expresia italiană este de fapt mai colorată: papa „aveva un diavolo per capello”, literalmente, papa „avea un diavol în păr” (Casella 2010, p. 82).

26 Audienţa a avut loc pe 15 noiembrie 1929 (ASMAE, APNSS, b. 7, De Vecchi a Dino Grandi, Ministro per gli Affari Esteri, 22 novembre 1929). A se vedea şi relatarea în De Vecchi, 1983, pp. 162 – 164.

27 De Vecchi 1983, p. 141. Arătând mai mult curaj – şi mai puţină prudenţă – decât ceilalţi colegi ai săi, monseniorul Giuseppe Bruno, secretar al Comisiei Pontificale însărcinat cu interpretarea legii canonice, a decis să-şi prezinte plângerile lui Pius al XI-lea însuşi. Într-o audienţă privată, i-a spus papei că, dacă i s-ar fi solicitat sfatul în negocierea concordatului, s-ar fi asigurat că va include un număr de garanţii importante care au rămas nemenţionate. Papa a răspuns tăios, spunând că fusese necesar să se renunţe la multe aspecte pentru a se rezolva problema romană. Încă supărat, Bruno a mers la cardinalul Zbarretti, unul dintre cei mai influenţi membri ai Curiei, sperând să-i obţină ajutorul. Dar Zbarretti avea destulă experienţă, încât să nu se pună de-a curmezişul dorinţelor papei şi l-a sfătuit pe Bruno să renunţe. Nu se mai putea face nimic. După cum s-a exprimat informatorul care a raportat detaliile

poliţiei, „nimeni nu îndrăzneşte să formuleze o opoziţie reală, de teama de a nu cădea din graţiile papei Ratti” (ASMAE, AISS, b. 2, fasc. 6, Roma, 14 luglio 1929).

28 într-un raport al unui informator al poliţiei, citat de Coco (2009, p. 168). Termenul pe care l-a utilizat cardinalul Cerretti nu poate fi tradus cu uşurinţă: *„il papa si è fatto mangare da Mussolini la pappa in testa”*.

29 ASMAE, AISS, b. 2, fasc. 6, Roma, 14 luglio 1929. Despre Pompili şi această discuţie, a se vedea Fiorentino, 1999, pp. 131 – 133.

30 De Vecchi 1983, p. 141.

31 ASMAE, AISS, b. 2, fasc. 6, Roma, 10 agosto 1929. O copie se găseşte şi la ACS, MI, FP, Pompili, identificându-l pe informator ca numărul 39 şi purtând anexată nota „Copie pentru Excelenţa Sa Grandi, pentru ambasador” (ASMAE, AISS, b. 2, f. 6, Roma, 12 novembre 1929).

32 ACS, MI, FP, Pompili, Città del Vaticano, 19 novembre 1929. Sursa acestei relatări, conform informatorului poliţiei, este monseniorul Pascucci, secretarul personal al lui Pompili.

33 ACS, MI, FP, Pompili, Città del Vaticano, 30 marzo 1930, informant n. 35.

34 Chiar înainte de moartea lui Pompili, un informator din Vatican a raportat că, în timp ce clerul roman, care slujise mult timp sub comanda irascibilului cardinal, îşi făcea griji pentru sănătatea acestuia, papa şi-a exprimat gratitudinea că va fi în curând eliberat de un coşmar oribil (ACS, MI, FP, Pompili, Città del Vaticano, 25 aprilie 1931, informant n. 40 =

Virginio Troieni di Merfa.

35 ACS, MI, FP, Pizzardo, Città del Vaticano, 9 luglio 1931, informant n. 40.

36 Patru ani mai târziu, un alt informator raporta că Pizzardo era binecunoscut în Vatican după porecla Rasputin (informant n. 35, Roma, 13 agosto 1929, ACS, MI, FP, Pizzardo; informant n. 390, Milan, 6 giugno 1933, ACS, MI, FP, Pizzardo). După cum s-a notat anterior, rapoartele informatorilor poliţiei trebuie tratate cu precauţie.

37 ACS, MI, FP, Pizzardo, Roma, 21 luglio 1933, informant n. 52 (= Filippo Tagliavacche); Casella 2000, pp. 176 – 177.

38 O. Russell, Annual Report 1924, February 28, 1925, C 3342/3342/22 în Hachey, p. 71, section 60. Marea Britanie, la acel moment, avea doar doi cardinali. Pollard (2012) detaliază importanţa sponsorizării de către SUA a Vaticanului în acei ani. Pentru motivele şi semnificaţia numirii lui Mundelein în postul de cardinal, primul din SUA în afara coastei de Răsărit, a se vedea Kantowicz (1983, pp. 165 – 166).

39 Fogarty 1996, p. 556.

40 ACS, MI, FP, Pizzardo, Roma 14 novembre 1929. Sursă: informatorul numărul 40. În următorii câţiva ani, în Vatican vor circula constant zvonuri (a se vedea ACS, MI, FP, Pizzardo) despre iminenta numire a lui Pizzardo ca nunţiu. Germania, SUA şi Polonia au fost toate menţionate la un moment sau altul. Dar de fiecare dată, Pizzardo l-a convins pe papă să-l lase să rămână în Vatican.

41 Descrierea făcută de Borgongini noii sale slujbe este grăitoare: „Aici se scrie totul după dictare. Sfântul Părinte îi dictează cardinalului [secretarul de stat]; cardinalul, mie, iar eu îi dictez asistentului meu” (citat în Guasco, 2012). Părintele Martina (2003, p. 237) descrie şi el în mod similar capacităţile lui Borgongini ca fiind „modeste” şi subliniază că papa recurgea la Tacchi Venturi când avea nevoie de un intermediar mai „demn de încredere” în relaţia cu Mussolini.

42 Perth to Halifax, April 26, 1938, R 4359/280/22, FCRSE, Part XIV, p. 72.

43 ACS, MI, PP, b. 154, informant n. 40, Città del Vaticano, 20 ottobre 1930. Într-o întâlnire cu monseniorul Pizzardo în iunie 1930, De Vecchi s-a plâns că lucra în birou de un an, iar papa nu a considerat potrivit să-i dea niciun titlu onorific papal. În jurnal scria că va deschide subiectul a doua zi cu Borgongini (De Vecchi 1998, pp. 216 – 217).

44 Dar Borgongini nu accepta să fie dat la o parte, menţionând nemulţumirea papei în legătură cu acapararea de către guvernul recent numit al unui număr de ziare catolice. Argumentul pe care i l-a prezentat lui Mussolini era cel pe care Tacchi Venturi îl folosea de mult timp în relaţia cu el. Într-adevăr era un argument pe care, după cum chiar nunţiul i-a spus Ducelui, „îl auzise de multe ori de la Sfântul Părinte, anume că duşmanii Bisericii sunt duşmanii fascismului, iar aceia care se războiesc cu Biserica nu pot fi prietenii fascismului” (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 1, II. 8 r-18 r). Încă din primele zile după anunţarea acordului,

figurile centrale ale Bisericii avertizau pe oricine îi asculta că existau diverse „secte” abjecte care îşi dedicau eforturile distrugerii Bisericii Catolice şi regimului fascist. În două săptămâni de la semnarea din 11 februarie, de exemplu, episcopul de Padua, Elia Dalla Costa, care doi ani mai târziu avea să fie făcut cardinal de Pius al XI-lea, îi mulţumea lui Dumnezeu pentru că i-a dat lui Mussolini „mare inteligenţă şi mare curaj”. În predica din 24 februarie din Catedrala Padua, le spunea enoriaşilor că Mussolini avusese nevoie de întreaga sa putere „pentru a înfrunta furia conspiraţiei tuturor sectelor care sunt şi duşmanii lui Dumnezeu, şi duşmanii Italiei” (citat în Perin, 2010, p. 152).

Capitolul 10

1 ASV, ANI, pos. 22, fasc. 10, II. 2 r-3 r, Borgongini to Mussolini, 12 settembre 1929.

2 ASMAE, AISS, b. 2, Mussolini to Borgongini, 15 settembre 1929.

3 Deşi Mussolini pretindea că 20 septembrie s-a demonstrat a fi un lucru bun pentru toată lumea, Borgongini susţinea că „toţi papii, de la Pius al IX-lea până la Pius al XI-lea, au crezut întotdeauna opusul, împreună cu toţi catolicii” (ASMAE, APNSS, b. 9, Borgongini to Mussolini, 18 settembre 1929).

4 Cannistraro and Sullivan 1993, p. 328.

5 E. Mussolini 1957, pp. 40 – 50, 103; De Felice 1974, pp. 19 – 20 and 1981, pp. 234 – 238; Morgan 1941, pp. 109 – 111, 138 – 139; Festorazzi 2010, pp. 80 – 81; Motti 2003, pp. 198 – 199; E. Mussolini 1957, p. 39.

6 CC 1929 IV, pp. 548 – 552; „La solemne vizita dei Sovrani d'Italia al Santo Padre", OR, 6 dicembre 1929, p. 1. Cardinalul Merry del Val se temea că Borgongini – „care este capabil de orice" – s-ar putea supune presiunii guvernului şi să-l convingă pe papă să răspundă cu reciprocitate vizitei regale, ceva ce bătrânul secretar de stat considera că ar fi mai prejos de demnitatea papei (Tardini 1988, p. 450 n32). În săptămâna următoare, marcând prima aniversare a Acordurilor luterane, OR comemorează evenimentul ca fiind produsul „milosteniei unui

Părinte, înţelepciunii unui Rege şi geniului unui Om de Stat" („XI Febbraio", OR, 11 dicembre 1929, p. 1).

7 E. Mussolini 1957, p. 135.

8 Gonfalonieri 1957, p. 160; CC 1930 I, pp. 80 – 81. Deşi un număr de cardinali veniseră la Roma pentru sărbătorile finale ale Anului Sfânt, inclusiv doi cardinali din SUA, nimeni nu a ştiut de această vizită, aşa că nimeni nu a fost de faţă (John W. Garrett, U.S. Embassy, Rome, to Secretary of State, Washington, December 20, 1929, NARA, M561, reel 1; „475.000 visit în Rome for Pope's jubilee", CDT, December 19, 1929, p. 35).

9 Din jurnalul lui Alfred Baudrillart, însemnarea din 6 decembrie 1929, în Baudrillart, 2003, pp. 381 – 383. Citat în Durand, 2010, p. 44.

10 R. Mussolini 2006, p. 97.

11 Moseley 1999, p. 5.

12 E. Mussolini 1957, pp. 122 – 124.

13 E. Mussolini 1975, p. 64; Caracciolo 1982,

pp. 102 – 105; Innocenti 1992, p. 14; Moseley 1999, pp. 4, 7, 11; Morgan 1941, p. 114.

14 CC, 1930 II, p. 284; De Vecchi. „Treaba asta, cu darul papei către proaspeţii căsătoriţi”, scria De Vecchi (1998, pp. 147 – 148) în jurnalul din acea zi, „este minunată pentru opinia publică, nu numai din Italia, ci şi din întreaga lume”. Ulterior în acelaşi an, chiar înainte ca Edda şi Ciano să plece în China, unde acesta urma să preia un post diplomatic nou, papa le oferi o audienţă privată. Le dărui ediţiile legate în piele ale *Imitation of Christ* a lui Thomas Kempis, purtând autograful papei („Son-in-law and daughter of Il Duce chat with the pope”, CDT, September 9, 1930, p. 31).

15 Moseley 1999, p. 15.

16 DDI, series 7, vol. 9, n. 231, 6 agosto 1930. Versiunea lui Borgongini, cu corecturi, poate fi găsită în ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, II. 165 r-169 r.

17 Ducele a ordonat distrugerea palatelor istorice şi a bisericilor, în cuvintele unui istoric, „de parcă ar fi fost un flux steril de lava care coborâse asupra Romei în locul Pompeiului în zilele sale de glorie” (De Felice 1974, pp. 52 – 53; Insolera 1976, pp. 128, 132 – 133; Painter2005, pp. 22 – 23).

18 Navarra 2004, pp. 17, 44; De Felice 1968, pp. 55 – 56; Festorazzi 2010, p. 94; Cannistraro and Sullivan 1993, p. 298.

19 R. Mussolini 1974, p. 97.

20 „Ai perfectă dreptate din punct de vedere logic”, îi spunea Mussolini nunţiului, referindu-se

la argumentul său că, în cazul Concilierii, avea sens să se renunţe la sărbătoarea contestată. „Dar nu greşesc întru totul din punctul de vedere al *opportunità*”.

21 „Nu, dumneavoastră sunteţi un credincios”, replică nunţiul, „iar Domnul în mod clar vă ajută, Excelenţă”. Pe baza relatării pe larg a lui Borgongini despre întrunire într-o scrisoare către noul secretar de stat, Eugenio Pacelli (ASV, ANI, pos. 22, fasc. 10, II. 23 r-34 r, 4 settembre 1930).

22 ASV, ANI, pos. 23, fasc. 10, II. 53 r-62 r, Borgongini to Pacelli, 15 settembre 1930.

23 Ambele întruniri dintre Borgongini şi Mussolini sunt descrise în raportul lui Borgongini, datat 15 settembre 1930, către Pacelli, Segretario di Stato, ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, II. 204 r-213 r.

24 În opinia unor istorici, Mussolini construia o religie civilă în Italia. Termenul a fost folosit de fasciştii înşişi la acel moment, în 1930, unul dintre oamenii cei mai apropiaţi de Mussolini descria fascismul ca pe „o religie civilă şi politică… religia Italiei”. Până la sfârşitul anilor 1920, Augusto Turati, pe atunci şeful Partidului Fascist, elabora un sistem de ritualuri şi mituri modelat pe cel al Bisericii catolice. El chema toţi italienii să creadă în Duce şi în fascism fără a întreba, „aşa cum credeţi în divinitate”. După semnarea Acordurilor laterane, Turati a publicat un catehism fascist, iar unul dintre primele articole de credinţă era „subordonarea tuturor în faţa voinţei Capului”. Mussolini, ca şi papa, era infailibil în probleme de credinţă, iar raţionamentul lui, ca şi al papei, nu

putea fi pus semnul întrebării. Ca „om al Providenţei”, ştia ce e mai bine pentru turma lui (Gentile 1995, pp. 144 – 145; 1993, pp. 124, 93 – 294).

25 Mack Smith 1982, p. 168. În februarie 1933, şeful PNF, Achille Starace, a anunţat că începând din acel moment toate documentele guvernamentale vor conţine numele DUCE scris numai cu majuscule (Falasca-Zamponi 1997, p. 61).

26 Gentile 1995, pp. 144 – 145; Gentile 1993, pp. 124, 93 – 294. Un reporter pentru ziarul lui Mussolini, *Il popolo d'Italia*, staţionat în Bina, a transmis o cerere specială. Misionarii catolici din Wei Chou doreau o poză a Ducelui, sperând în special să obţină una pe care acesta să o şi semneze. Ziaristul explica: „Aceştia sunt oameni care se confruntă cu dificultăţi şi pericole de neauzit, dar ridică vocea Italiei vorbind chinezilor despre Mussolini ca despre un Dumnezeu”. Primind ulterior o poză semnată, şeful profund recunoscător al misiunii şi-a exprimat mulţumirile pentru „Ducele nostru, pe care Dumnezeu l-a ales să ghideze destinul măreţ al patriei noastre” (Franzinelli and Marino, 2003, p. XXXIII).

27 MacKinnon 1927, p. 81.

28 Ibid, p. xv.

Capitolul 11

1 Un trimis britanic, amintindu-şi de acei ani, îşi va exprima ulterior surpriza că şi Gasparri, mult mai experimentat, se putuse adapta la

„metodele autocratice” ale papei (C. Wingfield, Annual Report 1934. January 12, 1935, R 402/402/22 în Hachey, p. 286, section 133).

2 Ottaviani 1969, pp. 502 – 503.

3 Rhodes 1974, p. 40.

4 Morgan 1944, p. 137. Faimoasa expresie – care poate fi întâlnită şi pe frontispiciul OR, provine de la Matei (16: 18), unde Iisus spune: „(…) şi pe această piatră voi zidi Biserica Mea, şi porţile Locuinţei morţilor nu o vor birui”.

5 ACS, MI, DAGRA, b. 113, 8 novembre 1926; ACS, MCPG, b. 155. Aceste rapoarte trebuie lecturate cu precauţie, pentru că „informatorul precizat al Vaticanului”, care furnizează informaţia, în mod clar nu-l agrea pe Gaspard. Conform unui raport secret al poliţiei din decembrie 1927, Gaspard nu avea încredere nici în Tacchi Venturi, pe care îl acuza că ar juca un joc dublu, împărtăşind informaţii confidenţiale din Vatican cu Ducele (ACS, MI, DAGR, b. 1320). La momentul agitaţiei iscate de presupusa tentativă de asasinat împotriva lui Tacchi Venturi, Gaspard, conform unui informator al poliţiei, încercase să-l întoarcă pe papă împotriva lui Venturi, sugerând că episodul fusese pus la cale de iezuit pentru vreun scop neştiut (ACS, MI, DAGR, b. 1320. 1 settembre 1928). Dovezi suplimentare despre eforturile lui Gaspard de a-l înlocui pe Tacchi Venturi pot fi găsite în dosarele lui Mussolini din 1928, când a primit un raport în care se preciza că Gaspard se opunea implicării iezuitului în negocierile despre problema romană (ACS, CR, „Appunto”, raport nedatat pentru principele

Pignatelli). Informatorul poliţiei raporta şi că monseniorii Caccia şi De Samper, maestrul de ceremonii al papei şi, respectiv, majordomul său, îl învinovăţeau pe Gaspard pentru faptul că nu fuseseră numiţi cardinali şi îl înveninau pe pontif împotriva lui.

6 Scrisoarea este publicată în Martini 1960 b, pp. 129 – 130.

7 ACS, MI, FP, Pietro Gaspard, Città del Vaticano, 8 ottobre 1929, informant n. 40. Odată cu numirea lui Borgongini ca nunţiu în Italia, Pizzardo fusese numit recent să-l înlocuiască în postul de secretar al Congregaţiei Afacerilor Ecleziastice Extraordinare.

8 De Vecchi 81983, p. 144. Când ambasadorul portughez la Vatican a venit să-l vadă în octombrie, Gaspard i-a mărturisit că îşi oferise demisia, dar papa nu o acceptase încă. El a adăugat că Mussolini devenise un „coşmar de temut" pentru papă, care, mâniat din cauza presiunilor exercitate asupra grupurilor de tineret ale Acţiunii Catolice, îl numea „persecutor al tinerilor catolici" (ACS, MI, FP, Pietro Gaspard, Città del Vaticano, 23 ottobre 1929).

9 în noiembrie 1928, *The New York Times* raporta deja nu numai zvonul că Gaspard va fi înlocuit, dar şi că va fi înlocuit de Eugenio Pacelli („Say nuncio will be caised", NYT, November 19, 1928, p. 2).

10 Informatorul numărul 35, Roma, 2 ottobre 1929, reprodus în Fiorentino, 1999, p. 238.

7 Coco, 2009, pp. 176 – 177. Este posibil să mai fi existat un factor care să fi influenţat decizia

papei, pentru că zvonurile spuneau că Ceretti fusese adeseori văzut în compania unor femei pe perioada şederii în Paris.

8 ACS, MI, FP, Cerretti, Rome, 14 dicembre 1929, informator numărul 35.

9 Găsirea unei persoane de calitatea lui care să-l înlocuiască la Berlin avea să fie o sarcină dificilă, conchidea ambasadorul (ASMAE, AISS, b. 4, n. 6361, Berlino, 10 dicembre 1929).

10 Coppa 2011, pp. 20 – 21; O'Shea 2011, p. 81.

11 Coppa 2011, p. 1; O'Shea 2011, pp. 74 – 80.

12 Wolf (2010, p. 36) descoperă dovezi temeinice că, în aceşti ani, Pacelli era asociat cu notoria reţea de informatori a lui Benigni, dar că era suficient de înţelept să evite „discreditarea printr-o asociere prea deschisă cu Benigni şi «serviciul său secret»".

13 Coppa 201 l, p. 30.

14 Noel 2008, pp. 38 – 39.

15 Wolf, 2010, p. 74. Printre practicile din Biserica germană care se abăteau de la ortodoxia romană şi pe care Pacelli se străduia să le distrugă, era prezenţa femeilor în corurile bisericii în timpul liturghiei mari.

16 Wolf 2010, pp. 75 – 79.

17 Ventresca 2013, p. 55. În septembrie 1929, monseniorul Spellman a vizitat Berlinul, iar Eugenio Pacelli l-a întâmpinat în gară, găzduindu-l apoi pe toată şederea. Preotul american a fost impresionat de farmecul lui Pacelli. „Şapte din zece oameni, îi scria Spellman mamei sale pe 8

septembrie, îl consideră cel mai probabil viitor Sfânt Părinte”. Observaţia era cu atât mai impresionantă cu cât Pacelli, de 52 de ani, nu era încă nici cardinal (Gannon 1962, pp. 66 – 67).

18 Papin 1977, p. 42.

19 Charles-Roux 1947, pp. 74 – 77.

20 *Ibid.*, p. 77.

21 Papin 1977, pp. 42 – 43.

22 McCormick 1957, p. 75.

23 Pacelli i-a cerut lui Pascalina să facă tot ce putea pentru a dubla spaţiile locuibile, pentru că în Germania se obişnuise cu mai mult. Când a auzit că episcopii germani, în onoarea numirii sale ca secretar de stat, plănuiau să-i ofere în dar o cruce pectorală nouă, le-a transmis că ar prefera ceva mobilă germană. Pascalina a aranjat selectarea mobilei şi expedierea ei din Germania. Vizitatorii puteau vedea o mică placă din argint pe biroul noului secretar de stat care includea numele tuturor episcopilor germani care plătiseră pentru ea (Schad 2008, p. 53, 62 – 65).

24 Pentru mai multe amănunte despre „fogli di udienza” a lui Pacelli, a se vedea Pagano (2010).

25 Charles-Roux 1947, pp. 74 – 75, 197; Ottaviani 1969, pp. 502 – 504.

26 Tomielli 2007, p. 164.

27 Ibid., pp. 164 – 165.

28 ACS, MI, PP, b. 154, informant n. 35 (Bice Pupeschi), Città del Vaticano, 5 marzo 1930.

29 O. Forbes, Annual Report 1930, February 13, 1931, C 1077/1077/22 în Hachey, p. 196, section 147.

30 Citat în Ventresca 2012, p. 288.

31 Martin 1996, pp. 18 – 19.

32 După cum spune Wolf (2010, p. 138), „Papa avea tendinţa de a fi impulsiv şi efervescent, iar uneori deloc timid în a face declaraţii injurioase; secretarul său de stat, diplomat experimentat, era întotdeauna tensionat şi echilibrat, decis să evite orice ar putea alimenta flăcările.

33 ACS, MI, FP, Gasparri, informant n. 42 (= Bianca D'Ambrosio), Roma, 21 gennaio 1930.

34 ACS, MI, FP, Gasparri, informant n. 35, Città del Vaticano, 15 febbraio 1930.

35 ACS, MI, FP, Gasparri, informant n. 35, Città del Vaticano, 4 marzo 1930.

36 ACS, MI, FP, Cerretti, informant n. 35, Città del Vaticano, 29 maggio 1930. Monseniorul Spellman, într-o scrisoare către mama sa, scrisă din Berlin, în toamna lui 1929, remarcă faptul că Pacelli şi Pizzardo erau buni prieteni (Gannon 1962, pp. 66 – 67). „Profitând de bunăvoinţa personală a pontifului faţă de el, Pizzardo, cu o abilitate care ne aminteşte de cardinalul Richelieu, a intrat în graţiile pontifului, astfel încât este liber să manevreze orice cum doreşte". Acesta era raportul unui informator al poliţiei la Vatican în toamna lui 1929. Creatură a Vaticanului, Pizzardo, conform informatorului poliţiei, câştigase protecţia cardinalilor cheie „prin maniera lui insinuantă şi onctuozitatea lui iezuită" (1999, pp. 89, 24 – 225). Că personalul nu era întru totul îndrăgostit de el, putem conchide dintr-o însemnare din 1934 din jurnalul monseniorului Domenico Tardini, asistentul

principal al lui Pizzardo. Toate figurile majore din biroul secretariatului de stat al Vaticanului fuseseră invitate la un prânz la Grand Hotel din Roma, în onoarea unui episcop american aflat în vizită. Tardini era acolo, împreună cu Ottaviani şi Borgongini. Dar Pizzardo lipsea, ocupat să ţină un discurs în faţa asistenţilor ecleziaşti ai Acţiunii Catolice. „Dacă în loc de a ţine discursul, scria Tardini, ar fi venit la prânz, ar fi fost mai bine pentru el şi… pentru asistenţii Acţiunii Catolice”. (Casula 1988, p. 87. Elipsa aparţine originalului.)

37 „Italian state gives supplice to pope”, ATT, February 12, 1930, p. 5.

38 De Vecchi 1998, pp. 182 – 183 (30/31 maggio 1930).

39 *Ibid*., pp. 194 – 195 (11 giugno 1930). Marţi, 24 iunie, în timp ce participa la o şedinţă a senatului, Mussolini l-a observat pe De Vecchi şi l-a chemat la el să-l întrebe ce se petrecea la Vatican. Ambasadorul a răspuns că, una peste alta, lucrurile mergeau bine, dar „papa continua să fie persoana dificilă care a fost întotdeauna”. Mussolini a întrebat de starea de sănătate a papei, iar De Vecchi a răspuns că, din ceea ce aflase de la ambasadorul francez, prostata îi fac ea probleme, dar că doctorii nu considerau că o operaţie ar ajuta. Când Mussolini spuse că îi pare rău să audă aşa veste, De Vecchi comentă că, dacă se va ajunge la asta, un alt papă nu ar fi chiar un lucru rău. Mussolini, care era la curent de mai mult timp, după câte se pare, cu rapoartele despre problemele de prostată ale papei, ignoră comentariul lui De Vecchi şi întrebă în schimb

dacă este adevărat că papa ceruse să fie construit un dispozitiv pe care să-l utilizeze în timpul lungilor ceremonii din Capela Sixtină ca să-şi poată rezolva nevoile fiziologice pe loc, când acestea ar fi devenit acute (*Ibid.*, pp. 209 – 210).

40 *Ibid.*, pp. 212 – 214 (27 giugno 1930).

Capitolul 12

1 „Fascists Trample Portrait of Pope; Vatican is Guarded", „Fasciştii calcă în picioare portretul papei; Vaticanul este păzit" *NYT*, May 28, 1931, p. 1. A doua zi, *The New York Times* publica cel de-al treilea articol de primă pagină dintr-o serie dedicată crizei: „Mussolini checks anti-Catholic riots", „Mussolini controlează manifestările anticatolice".

2 Arnaldo Cortesi, „Catholic Meddling Charged by Fascişti", „Fasciştii acuză intervenţia catolică" *NYT*, May 27, 1931, p. 1; Casella 2010, p. 137.

3 ASV, AESS, b. 430 a, fasc. 342, II. 37, 3 maggio 1931. Pe papă îl mai preocupa o problemă. La începutul lunii mai, Pacelli îi spusese papei că Hermann Göring dorea să-l întâlnească în timpul vizitei pe care urma să o întreprindă la Roma. La acel moment, Göring era liderul delegaţiei parlamentare naziste. Papa refuză întâlnirea şi-i spuse lui Pacelli să refuze şi el, dar Pacelli aranjă totuşi ca Göring să aibă o întrevedere cu subsecretarul său, Pizzardo (Wolf 2010, pp. 148 – 149).

4 De Vecchi 1998, p. 225. În următoarele zile,

un teanc de rapoarte de la prefecţi prezintă închiderea sediilor grupărilor de tineret ale Acţiunii Catolice şi protestele din partea episcopilor locali (ACS, CR, b. 33).

5 Falconi 1967, pp. 201 – 202.

6 Arnaldo Cortesi, „Pius XI Charges Fascişti with Hate and Violence; Four bombings în Bologna", Pius al XI-lea îi acuză pe fascişti de ură şi violenţă; patru bombardamente în Bologna", *NYT*, June 1, 1931, p. 1. Ulterior, cotidianul Vaticanului raporta că peste 5.000 de grupări de tineri şi circa 10.000 de grupări de tinere din Acţiunea Catolică au fost desfiinţate, ceea ce a afectat un număr de 800.000 de membri („In margine alle polemiche", OR, 10 luglio, 1931, p. 1).

7 Când un grup de parohii din sudul Italiei au continuat să celebreze sărbătoarea, papa le-a ordonat preoţilor să suspende toate funcţiunile publice bisericeşti până la noi ordine (Arnaldo Cortesi, „Pope Shifts Leader of Catholic Action: Punishes Parishes", *NYT*, June 11, 1931, p. 1).

8 Il segretario particulare di S.E. Il capo del Governo, a De Vecchi, 13 aprilie 1931, ASMAE, AISS b. 2, fasc. 6. „Promemoria" însoţitoare este datată 9 aprilie 1931.

9 Martini 1960 a, pp. 578 – 579.

10 Coco 2009, pp. 214 – 215.

11 Se susţine că numeroşi cardinali au obiectat la acţiunile recente ale papei, dintre ei, patru în mod deosebit. Printre aceştia se număra şi Pietro Gaspard. Papa s-a înfuriat. I-a spus monseniorului Tardini să urce imediat în maşină şi

să-i viziteze pe cei patru cardinali. Fiecare dintre ei urma a fi obligat să emită o dezminţire oficială, care urma să fie publicată în ziarul Vaticanului. „Am fost şi voi fi întotdeauna alături de papă”, scria cardinalul Gaspard (Coco 2009, pp. 217 – 218).

12 Coco 2009, pp. 222, 42 – 243.

13 A adăugat, „şi era clar că monseniorul Borgongini” – şi el prezent la întrunire – „era de cealaltă parte”.

14 MAESI, vol. 266, 80 – 81, 10 juillet 1931.

15 Coco 2009, pp. 241 – 242.

16 DDI, series 7, vol. 10, n. 322. „N-am dorit asta”, îi va scrie De Vecchi (1998, pp. 267 – 268), lui Pacelli vorbind despre escaladarea conflictului cu Mussolini. „Este dorinţa superiorului meu” (însemnare în jurnal pentru 11 iulie, 1931). Relatarea întâlnirii dintre Pacelli şi Talamo provine din jurnalul lui Dino Grandi (Coco, 2009, p. 239).

17 Ediţia a fost publicată cu patru ore mai devreme decât în mod normal în aceeaşi zi şi vândută practic în totalitate înainte ca agenţii guvernamentali să realizeze ce se întâmplă şi să pună mâna pe restul copiilor (Binchy 1970, pp. 522 – 523). Binchy raportează că un număr de câteva sute de exemplare ale enciclicei au fost scoase pe furiş din Roma într-un avion pilotat de viitorul arhiepiscop cardinal al New York-ului, Francis Spellman, cu destinaţia Paris. Nu este clar de unde a tras Binchy concluzia că Spellman pilota avionul, ceva ce pare improbabil. Morgan (1939, pp. 186 – 187) l-a intervievat pe Spellman în

legătură cu acel episod. Relatarea sa confirmă faptul că papa l-a chemat pe Spellman în biblioteca sa şi i-a înmânat copiile enciclicei cu instrucţiuni ca să se asigure că vor fi publicate în străinătate, iar Spellman le-a dus dincolo de graniţa franceză, la Paris, unde a predat copiile diverselor agenţii de ştiri americane. Jurnalul lui De Vecchi 81998, p. 257 conţine raportul după care, conform monseniorului Pizzardo, „papa suferă enorm, nu mănâncă şi doarme foarte puţin; trăieşte într-o anxietate şi o teamă permanente”.

18 Citez din textul enciclicei cum a fost el publicat în ediţia din 9 iulie a CC (1931 III, pp. 97 – 122).

19 Utilizez aici traducerea oficială în limba engleză a Vaticanului (http://www.Vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/_hi_p-xi_enc_29061931_non-abbiamo-bisogno en.html), cu singura modificare: versiunea englezească omite expresia „şi regimul”, care există în textul italian original. Clarificarea din paranteză, [fascist] în completarea cuvântului partid poate fi identificată în traducerea oficială a Vaticanului. A se vedea şi Moro (2008, p. 423) despre efortul papei de a clarifica faptul că nu se opune regimului fascist ca atare.

20 Garzonio 1996, pp. 58 – 59.

21 Şi Mussolini era nerăbdător să încheie bătălia. Cu câteva excepţii, ziarele fasciste au salutat enciclica cu tonalităţi moderate şi respectuoase. *Lavoro fascista*, identificat cu aripa extremistă anticlericală a PNF, se număra printre

excepţii, acuzându-l pe papă că slujeşte interesele mişcării antifasciste internaţionale, reiterând zvonurile larg răspândite după care originea crizei rezida în ambiţiile monseniorului Pizzardo de a lua locul cardinalului Pacelli ca secretar de stat. În această perspectivă, Pizzardo – responsabilul oficial al Vaticanului cu supravegherea Acţiunii Catolice – conlucra cu editorul OR, Giuseppe Dalla Torre, de partea forţelor antifasciste, în timp ce Pacelli susţinea colaborarea dintre papă şi regimul fascist (MAESI, 266, fii. 64 – 66).

22 M. Gentil, *chargé d'affaires* francez la Vatican, care era de faţă, raportează despre eveniment ministrului de externe al Franţei, în MAEI, vol. 266, 110 – 112 (20 Juillet 1931).

23 ASV, AESI, pos. 849, vol. III, fasc. 519, f. 79 r. Un semn că, pe la mijlocul lui iulie, ambele tabere lucrau să rezolve conflictul a fost reacţia la bomba care a explodat în Vatican la 2 dimineaţa în ziua de 17 iulie. Explozia a trezit pe mulţi din Vatican – dar nu şi pe papă, care a dormit liniştit – şi mii de persoane din zonele limitrofe ale Romei. Se spune că Pacelli a auzit explozia bombei pe când se afla încă la lucru, la 2 dimineaţa, în biroul său. Un însoţitor de la Vatican descoperise bomba artizanală. În seara anterioară în Bazilica Sfântul Petru, ascunsă sub un amvon mobil. Pentru că jandarmii papali, inspectând cilindrul metalic, nu au auzit vreun ticăit, au crezut că e o glumă. Pentru a fi siguri, o duseseră în mijlocul unui câmp de pe teritoriul Vaticanului şi o lăsaseră acolo pe parcursul nopţii, urmând a decide ce vor face cu ea. Acolo bomba explodase, lăsând în urmă o

gaură mare şi copaci dezrădăcinaţi pe o rază de 20 de metri. Presa fascistă a atribuit bomba antifasciştilor care doreau să agraveze conflictul dintre regim şi Vatican, iar Vaticanul însuşi nu a făcut nimic să combată această opinie. (Arnaldo Cortesi, „Bomb roar at night alarms the Vatican”, *NYT*, July 18, 1931, p. 1)

24 Tacchi Venturi nu se afla la întrunire. A auzit de remarca lui Mussolini de la altcineva, dar a refuzat să releve identitatea informatorului său (ASV, AESI, pos. 849, vol. III, fasc. 519, II. 80 r-80 v).

25 Imediat după întâlnirea cu papa, Tacchi Venturi i-a trimis lui Mussolini o scrisoare în care îi spunea că papa era nerăbdător să rezolve disputa. Mussolini l-a chemat imediat la el (ACS, CR, b. 68, Tacchi Venturi a Mussolini, 25 luglio 1931).

Cu o zi înainte, papa îi spusese lui Pacelli de mesajul pe care urma a-l trimite lui Mussolini prin intermediul lui Tacchi Venturi, amintindu-i Ducelui că papa se abţinuse de la a-l condamna pe el sau fascismul, dorindu-şi doar o modalitate satisfăcătoare de ieşire din impas. Chiar şi în Franţa masonică, îi spunea papa lui Pacelli, asociaţiile catolice se bucură de mai multă libertate decât în Italia (ASV, APAC, b. 430 a, fasc. 343, II. 21, 4 luglio 1931).

26 Departe de a fi convins că succesorul lui era pregătit pentru sarcină, Gasparri a inclus un scenariu pe care acesta trebuia să-l utilizeze în întrevederea cu papa. Şi acolo scria: „Preabinecuvântate Părinte, fiul cel mai umil al

dumneavoastră, vin să vă aduc la cunoştinţă ce-mi spune conştiinţa. Sunt deosebit de supărat din cauza impasului în care au ajuns discuţiile cu Mussolini. Mi se pare că Sfinţia Voastră, care a spus că nu doreşte să umilească pe nimeni, ar face un act părintesc dacă i-ar da părintelui Tacchi Venturi ordinul să nu mai insiste pe *conditio sine qua non* şi să treacă direct la tonalitatea care ar duce la încheierea odată pentru totdeauna a conflictului" (ASV, AESI, pos. 849, vol. III, fasc. 519, II. 91 r-92 v).

În timp ce încerca să-l facă pe papă să renunţe, Gasparri îl bombarda şi pe Mussolini cu recomandări nesolicitate. Pe 14 iulie, declarându-se „cel mai bun prieten şi admirator" al Ducelui, o frază pe care o repetase înainte de semnare, Gasparri pledă la Mussolini să nu facă nimic care să înrăutăţească acest conflict. Apoi, într-o scrisoare nedatată trimisă aparent după întâlnirea sa cu Tacchi Venturi, Gasparri îi scrise din nou Ducelui, spunându-i că tocmai fusese pus la curent cu evenimentele referitoare la misiunea iezuită. Declarându-se „admirator şi prieten al Excelenţei Voastre", Gasparri îl imploră pe Mussolini să profite de oportunitate pentru a pune punct conflictului dintre Biserică şi stat. Scrisoarea din 14 iulie se găseşte la ASV, AESS, pos. 515, fasc. 530, f. 83 r. scrisoarea nedatată, la *idem*, ff. 80 r-80 v, prezintă şi o adnotare de la Domenico Tardini în care ni se explică faptul că scrisoarea era datată cu sfârşitul lui iulie sau primele zile ale lui august, dar nu existau dovezi că ar fi fost trimisă.

27 Un aspect curios, diplomatul francez a

atribuit lipsa de influenţă a lui Pacelli mâniei papei faţă de fratele său. Papa îl acuza pe Francesco Pacelli că nu a prevăzut mişcarea regimului împotriva Acţiunii Catolice şi că i-a asigurat o protecţie mai bună în prevederile Concordatului (MAEI, vol. 266, 122 – 124, 6 août 1931, M. Gentil au Ministre des Affaires Étrangères). La acel moment, circulau zvonuri că Pacelli va fi înlocuit ca secretar de stat imediat ce se rezolva criza Acţiunii Catolice („Pacelli to quit soon, the Vatican indicates", *NYT*, August 13, 1931, p. 8).

28 Versiunea tipărită a acesteia în documentele private ale lui Mussolini are cuvintele „Pio IX", şi nu „Pio XI"... poate o eroare de vorbire freudiană (ACS, CR, b. 68, Roma, 2 settembre 1931).

29 „L'Acordo fra la Santa Sede e il governo italiano per l'Azione cattolica", CC 1931 III, pp. 549 – 552. Cel de-al doilea paragraf se ocupă de obiecţia lui Mussolini la existenţa unor grupări separate ale Acţiunii Catolice care erau asociate unor profesiuni particulare, pentru că acestea riscau să intre în competiţie cu societăţile profesioniste fasciste care aveau monopol asupra organizării muncii. Astfel de grupuri profesionale ale Acţiunii Catolice urmau a-şi limita obiectivul în întregime la activităţi religioase şi urmau a-şi da întregul concurs organizaţiilor profesionale ale regimului fascist. Ultimul punct specifica faptul că grupurile locale ale Acţiunii Catolice nu trebuiau să se angajeze în activităţi atletice, pentru că toate sporturile organizate urmau a intra sub autoritatea grupurilor de sport fasciste. Iar

aceasta nu era o problemă de mică importanţă, pentru că sporturile fusese dintotdeauna una dintre cele mai importante atracţii pentru recrutarea băieţilor în filialele locale ale Acţiunii Catolice (De Felice 1974, p. 275).

34 De Felice 1974, p. 263.

35 Comentariile aparţin lui Francesco Ferrari (Malgeri 1994, p. 57). Istoricul italian cel mai renumit în problemele fascismului ajunge la aceeaşi concluzie. „Ni se pare, scria Renzo De Felice (1974, pp. 270 – 271), că nici nu se discută că la acel moment acordul a reprezentat o înfrângere pentru Biserică”.

36 MAEI, vol. 266, 153 – 155 (M. Gentil au Ministre des Affaires Étrangères, 8 Septembre 1931). La întoarcerea din vacanţa de vară, Fontenay raporta că, pe 3 septembrie, papa a convocat o întrunire secretă cu unsprezece cardinali, chemându-l pe Gasparri înapoi la Roma de la staţiunea sa de vară din munţi, iar dintre aceştia, zece şi-au exprimat aprobarea pentru acordul încheiat (MAEI, vol. 266, 174 – 180, M. de Fontenay au Ministre des Affaires Étrangères, 29 Septembre 1931). Dată fiind personalitatea puternică a papei şi consecinţele la care se expunea un cardinal care stârnea mânia papei, nu putem şti cât de revelator ar putea fi un astfel de „vot”.

37 MAEI, vol. 266, 167 – 169 (M. Gentil au Ministre des Affaires Étrangères, 17 Septembre 1931).

38 ASV, ANI, pos. 23, fasc. 3, II. 46 r-48 r, memorandumul scris de mână de Borgongini-

Duca, nedatat, „Dopo il conflitto”.

Capitolul 13

5 De Vecchi 1998, p. 53 – 60. Citatul provine din scrisoarea lui De Vecchi către Mussolini, datată 18 ianuarie 1933. Un raport secret al poliţiei din 9 iulie 1932 îl descria pe Ciriaci ca fiind „un om inteligent, abil, flexibil şi docil în relaţiile dintre cea mai înaltă organizaţie catolică din Regatul asupra căruia prezidează şi organele statului fascist” (informatorul numărul 390, „Orientamento in senso nazionale e verso il Regime da parte del Comm. Ciriaci” (ACS, MI, FP, Ciriaci).

6 Moro 1981, pp. 289 – 291. Moro scrie că această campanie moralizatoare era încurajată de regimul fascist. După cum vom susţine în acest capitol, observaţia este doar parţial adevărată. În numeroase cazuri, Campania de moralizare a Bisericii împingea guvernul dincolo de limite. Campania, făcând apel la membrii Acţiunii Catolice să raporteze comportamentul ofensator autorităţilor poliţieneşti locale, a început în 1920. O broşură de 72 de pagini, *Per la difesa della moralità*, era deja la a patra sa ediţie în 1928, fiind publicată de Secretariatul Central pentru Moralitate al Acţiunii Catolice naţionale. Lăudând eforturile guvernului fascist de a combate „efectele dezastruoase ale libertăţii care degeneraseră în licenţiozitate”, oferea un limbaj universal care să fie utilizat de către grupurile locale atunci când urmau a trimite autorităţilor locale denunţuri (ASV, AESI, pos. 929, vol. I, fasc. 615, f. 35).

7 Presa fascistă, prinzând ideea, a început să raporteze despre ceea ce numeau ei „lupta sfântă a lui Pius al XI-lea împotriva moralităţii modei feminine” („Il papa contro la moda femminile”, Il regime fascista, 22 giugno 1926, p. 2).

8 Controalele urmau a fi impuse prin licenţele acordate firmelor de pe plajă („Circolare per tutti i prefetti dal Ministero dell’Interno, 18 giugno 1926; Oggetto: bagni”, ARSI, TV, b. 7, fasc. 393). Trimiţând o copie a ordinului lui Tacchi Venturi, pe 27 iunie 1926, ministrul afacerilor interne a trimis şi o scrisoare în care arăta cât de în serios lua guvernul îngrijorarea papei. Într-o audienţă acordată unui grup de fete catolice în acea lună, papa a făcut apel la o cruciadă naţională împotriva îmbrăcămintei imorale a femeilor. În audienţele cu grupurile de femei, denunţa în mod regulat moda feminină actuală. Lumea din afară, avertiza el un astfel de grup în iunie, făcea tot ce putea pentru a le seduce şi a le face să uite chiar şi cel mai elementar sens al demnităţii feminine („Il papa contro la moda femminile”, Il regime fascista, 22 giugno 1926, p. 2). Până în 1928, trimisul iezuit, urmând instrucţiunile papei, făcea lobby cu miniştrii guvernului să extindă acţiunea represivă a guvernului împotriva îmbrăcămintei fetelor atât în şcoli, cât şi în public. Lipsa de modestie a veşmintelor feminine, susţinea Tacchi Venturi, era o sursă majoră de corupţie. Dacă, spunea el autorităţilor, guvernul ar transforma într-o infracţiune purtarea de către femei a unei rochii care să fie mai scurtă de genunchi, „ar fi o mare consolare pentru Vicarul lui Cristos” (ARSI, TV, b.

15, fasc. 1067, 6 novembre 1928). Însemnarea lui Tacchi Venturi poartă adnotarea sa „prezentat-o a S.E. il 26 novembre 1928”. SE, ori Sua Eccellenza (Excelenţa Sa) s-ar putea referi la Mussolini, dar şi la unul dintre miniştrii din guvern. Bressan (1980, pp. 106 – 108) prezintă atenţia deosebită pe care paginile OR au acordat-o în această perioadă problemelor „imoralităţii” şi presiunii asupra autorităţilor guvernamentale să ia măsuri mai agresive.

9 ACS, CR, b. 68, 3 febbraio 1929, Tacchi Venturi către Mussolini. O copie a scrisorii lui Tacchi Venturi se găseşte în propria arhivă: ARSI, TV, b. 16, fasc. 1133.

10 Pentru a creşte femei sănătoase, *La Civiltà cattolica* (1928 II, pp. 367 – 372) explica: „nu este necesar să le antrenăm să sară patru metri”. Este grăitor faptul că atât ambasada americană la Roma, cât şi ambasada britanică la Sfântul Scaun au considerat că protestul papei faţă de evenimentul gimnasticii feminine merită raportat guvernelor lor (Henry Fletcher to Secretary of State, n. 1691, May 11, 1928; NARA, M530, reel 2; H.G. Chilton, Annual Report 1928, May 9, 1929, C 339773397722 în Hachey, p.142, section 55).

11 CC 1930 I, pp. 460 – 461. În cadrul unei întruniri de la sfârşitul lui 1932, când Borgongini i-a înmânat lui Mussolini o copie a ultimei ediţii a *La Civiltà cattolica*, Ducele a respins-o, spunând că ştia deja ce scrie acolo, apoi adăugând: „este un jurnal pe care îl citesc întotdeauna cu foarte multă atenţie” (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 4, II. 47 r-48 r, Borgongini a Pacelli, 22 novembre 1932).

12 „Dacă ar fi să interzicem competiţia”, spunea Mussolini, întorcându-se la subiectul iniţial, „iar oamenii descoperă că am făcut-o la ordinele Sfântului Părinte, va fi iadul pe pământ” (ASV, ANI pos. 23, fasc. 3, II. 28 r-34 r, Borgongini to Pacelli, 14 febbraio 1931). Şi aceasta a fost una dintre propunerile papei pe care le-a respins. Despre proteste papale anterioare la gimnastica feminină şi evenimentele atletice feminine, a se vedea CC 1928 II, pp. 367 – 72; ASV, AESI, pos. 773, fasc. 317, II. 77 r-85 r, 28 settembre 1929; CC 1930 I, p. 460. De fapt, politicile regimului fascist în privinţa femeilor erau o combinaţie între cele în armonie cu învăţăturile Bisericii – ca în cazul opoziţiei la controlul sarcinii şi măsurile de a descuraja femeile să lucreze – şi politici care susţineau activităţile recreative ale fetelor şi femeilor şi pe care Biserica le dezaproba. A se vedea alte lucrări despre fascism şi problema feministă, De Grazia, 1992.

13 ASV, AESI, pos. 902, fasc. 596, II. 49 r-50 r.

14 ASV, AESI, pos. 902, fasc. 596, f. 5 lr.

15 Este notabil că atunci când episcopul a scris a doua oară pentru a solicita intervenţia statului, i-a scris direct monseniorului Giuseppe Pizzardo, unul dintre apropiaţii papei, şi oficialul Vaticanului responsabil pe atunci cu Acţiunea Catolică: „Anul acesta e mai rău. De dimineaţă până seara, pe fiecare stradă şi în piaţete, multe femei (în special străine şi din nordul Italiei) pot fi văzute îmbrăcate într-o manieră atât de indecentă, că spectacolul este dezgustător. Nu ar putea

Autoritatea Centrală a Şefului Guvernului să ia atitudine în această privinţă?” (ASV, AESI, pos. 902, fasc. 596, f. 52 r, 20 agosto 1933).

16 Pe 23 februarie 1933, Augusto Ciriaci, preşedintele la nivel naţional al Acţiunii Catolice, îi scria direct lui Mussolini pentru a-l lăuda pentru tot ceea ce făcuse până atunci şi pentru a indica domeniile unde erau necesare eforturi mai susţinute de implementare. Acţiunea Catolică urma a continua să colaboreze cu regimul, scria Ciriaci, să contribuie la măreţia patriei. Guvernul ar trebui să interzică filmele şi piesele de teatru criticabile, să scoată de pe piaţă magazinele şi cărţile imorale şi să ceară femeilor să poarte o îmbrăcăminte decentă. „Nu cerem legi noi, conchidea Ciriaci. Cerem numai ca excelentele legi existente – care există în mare parte datorită înţelepciunii şi puterii Excelenţei Voastre – să fie respectate şi aplicate cu vigoare” (ASV, AESI pos. 929, vol. I, fasc. 616, II. 31 r-36 r). Într-o anumită măsură, în anii 1930, bătălia papei împotriva vestimentaţiei care dezvăluia prea multe se îmbina cu campania profertilitate a lui Mussolini, care vedea în eliberarea femeilor de rolul lor tradiţional, legat de gospodărie, o cauză a fertilităţii în declin. De exemplu, pe 11 iulie 1933, guvernul a spus ziarelor să nu publice imagini cu femei dezbrăcate „pentru că ar constitui un element antidemografic”. Doi ani mai târziu, Ciano însuşi se plângea că magazinele publică poze cu femei în costume de baie, din nou pe motivul că erau „antidemografice” (Transfaglia 2005, pp. 171, 177).

Bătălia papei pentru decenţă publică a luat în obiectiv şi ceea ce considera el a fi „scandalul” dansului în public, dans în care se atingeau trupurile femeilor şi bărbaţilor. În iunie 1933, la cererea papei, Pacelli scrise tuturor episcopilor din nordul Italiei, unde problema era considerată ca deosebit de acută, cerându-le să raporteze despre condiţiile din diecezele lor. În răspunsul său, Ildefonso Schuster, arhiepiscop de Milano, şi-a exprimat speranţa că ministrul afacerilor interne ar putea fi convins să „acorde atenţie vocii Episcopatului Nordului Italiei în această problemă”. Pentru a ilustra gravitatea problemei, el a inclus o scrisoare recentă pe care o primise de la episcopul de Cremona. Episcopul raporta că organizaţiile fasciste locale, în special *dopolavoro* („după serviciu”), făcuseră din dansurile publice „o industrie organizată”. Poliţia, se plângea el, a făcut prea puţine. Unul dintre preoţii săi de parohie a încercat să convingă liderul unui astfel de grup să nu organizeze atât de des dansurile, dar i s-a spus că mulţi bărbaţi deveniseră membri tocmai datorită dansurilor (ASV, AESI, b. 935, fasc. 628, II. 02 r-03 v). Bătălia Vaticanului împotriva dansului public a continuat până la sfârşitul papalităţii lui Pius al XI-lea, spre consternarea conducerii fasciste. Tipice erau lamentaţiile incluse într-o scrisoare din 10 septembrie 1938. De la Bonifacio Pignatti, care, în 1935 îl înlocuise pe Cesare De Vecchi ca ambasador al lui Mussolini la Sfântul Scaun. Scriindu-i lui Achille Starace, şeful PNF, Pignatti se plângea: „Din nefericire, în ce priveşte

dansurile populare, atitudinea Sfântului Scaun, de la papă în jos, este de nezdruncinat şi nu există vreo speranţă să se schimbe" (ASMAE, APSS, b. 42).

17 ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 360, f. 115, 14 marzo 1934. Referinţa lui De Vecchi la tăcerea guvernului în legătură cu cazurile de imoralitate a clerului s-ar putea referi parţial la rapoartele pe care spionii Vaticanului le trimiteau în privinţa cardinalilor despre care se spunea că ar întreţine relaţii cu băieţi, bărbaţi şi fete. Acuzaţiile nu aveau suficientă bază pentru a atrage atenţia papei şi a-l face să-şi trimită emisarii să convingă guvernul să acţioneze. În octombrie 1937, într-un astfel de caz, papa a aflat că într-un muzeu fuseseră expuse statui nud şi l-a trimis pe Tacchi Venturi să ia atitudine. Pus la curent cu nemulţumirea papei, curatorul i-a trimis imediat o scrisoare lui Tacchi Venturi asigurându-l că ordonase imediat ca acele „patru sau cinci statui de bărbaţi pe care le dezavuaţi să fie îndepărtate, în vederea aplicării unui veşmânt abundent de frunze de smochin" (ASV, AESI, pos. 985, fasc. 669, II. 4 r-5 r).

18 Papa şi-a transmis cererea prin Tacchi Venturi (ACDF, S.O., 1930, 1413/30Ì, Tacchi Venturi to Card. Donato Zbarretti, S.O., 13 aprilie 1933). Ulterior în acelaşi an, Tacchi Venturi se întâlni cu şeful poliţiei, Arturo Bocchini, şi-i prezentă o listă de magazine străine, pregătită de oficiul central al Acţiunii Catolice, magazine pe care le dorea interzise. După ce a analizat problema şi a citit lista, Bocchini i-a explicat de ce

nu putea confisca toate titlurile, dar i-a promis să interzică multe dintre ele. Raportând problema lui Pizzardo, Tacchi Venturi îi atrase atenţia cu deosebire asupra promisiunii şefului poliţiei: dacă Tacchi Venturi îi va supune atenţiei şi alte titluri, biroul său urma să analizeze cu multă atenţie cererile de cenzură. „Din păcate, nu vor lipsi ocaziile de a profita de oferta lui!”, conchise Tacchi Venturi, în entuziasmul său permiţându-şi o exclamaţie care nu-i era caracteristică (AESI, pos. 929, vol. I, fasc. 617, II. 2 r-3 r). Pentru rolul lui Tacchi Venturi în asigurarea satisfacerii standardelor aprobate de Biserică în cazul articolelor din *Enciclopedia Italiana* care se ocupau de subiecte de interes pentru Biserică, a se vedeaturi (2002).

19 ASV, AESI, pos. 669, fasc. 132, II. 34 r-35 r, Tacchi Venturi to Gasparri, 23 gennaio 1929. Vaticanul a exercitat presiuni asupra guvernului şi pentru a împiedica educaţia sexuală în şcolile publice, după cum se poate vedea dintr-o discuţie telefonică interceptată între Pizzardo şi ambasada italiană la Sfântul Scaun pe 25 aprilie 1935 (ACS, MCPG, b. 165, n. 3093). Guvernul a adăugat la ofensele care puteau conduce la interzicerea unei piese de teatru pe cea a ofensării papei sau declanşării dispreţului pentru „sentimentul religios” (Talbot 2007, pp. 148 – 149).

20 LAT, March 20, 1931, p. 4. Borgongini stăruise pe lângă Mussolini, în întâlnirea lor din 12 ianuarie 1931, să introducă o cenzură mai strictă asupra industriei filmului şi teatrelor, deşi, la acel moment, Mussolini nu fusese foarte

binevoitor (ASV, ANI, b. 23, fasc. 3, Borgongini a Pacelli, 20 gennaio 1931).

21 După ce a fost reabilitat pentru scurt timp, excomunicarea definitivă a venit în ianuarie 1926. În procesul decizional, Sfântul Oficiu a cerut părintelui Gemelli să-l examineze pe Buonaiuti şi să-şi formeze o părere (Martina 2003, p. 238; Zambarbieri 1982 a.). Modemul profesor, a raportat Gemelli Vaticanului, trebuie să primească tratament „nu de la preoţie, ci de la profesioniştii care ajută nefericiţii bolnavi psihic” (citat în Luzzatto, 2010, p. 142).

22 De fapt, Tacchi Venturi se întâlnise cu ministrul educaţiei de atunci, Giovanni Gentile, în aprilie 1917, 1924, pentru a-l convinge să-l îndepărteze pe Buonaiuti (Sale, 2007, p. 335).

23 ARSI, TV, b. 9, fasc. 527, Tacchi Venturi a Gasparri.

24 Raportând aspectul lui Mussolini, Fedele a precizat că, dacă va ceda presiunilor papei şi va fi de acord ca numirile pe posturile universitare să fie supuse aprobării papale va declanşa un dezastru (DDI, series 7, vol. 5, n. 11, Fedele a Mussolini, 11 febbraio 1927). Pentru că papa a continuat să facă presiuni prin intermediul lui Tacchi Venturi pe parcursul întregului an, Fedele l-a chemat în cele din urmă pe Buonaiuti şi, explicându-i situaţia, l-a rugat să fie de acord să accepte un post în cercetare şi astfel să stea departe de postul său de profesor. Buonaiuti a fost nemulţumit şi a subliniat că nu exista nicio bază legală pe care să fie îndepărtat de catedră, dar în pofida reticenţei a fost de acord. „Este o concesie

uriaşă făcută de guvern Sfântului Scaun!”, îi scria Fedele lui Mussolini, raportându-i noutăţile (ACS, CR, b. 68, Fedele a Mussolini, 17 ottobre 1927).

25 Buonaiuti criticase fascismul pentru că promovează adorarea păgână a statului (Zambarbieri 1982 a, p. 64; Goetz 2000).

26 Negocierile din 1931 au fost conduse de Borgongini şi Dino Grandi, pe atunci ministrul de externe al lui Mussolini (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, II. 99 r-101 r, Borgongini către Pacelli, 4 giugno 1930; scrisoarea lui Borgongini din 17 aprilie 1931 către Grandi se află la ASMAE, APSS, b. 6, unde regăsim şi răspunsul nedatat al lui Grandi). Recomandarea ministrului educaţiei naţionale către Grandi în cazul Saitta poate fi găsit într-un memoriu publicat în DDI, series 7, vol. 10, n. 342, 19 giugno 1931.

27 Petacci 2010, pp. 129 – 130; R. Mussolini 2006, pp. 88 – 89.

28 Navarra 2004, p. 52.

29 Mack Smith 1983, p. 6.

30 Interviul C. Drexel, December 1934, în De Felice, 1974, p. 866.

31 Interviul H. Massis, September 1933, în De Felice 1974, p. 854.

32 La 51 de ani, când reuşeşte să realizeze o serie de interviuri cu Ducele, în martie 1932, Ludwig era deja faimos pentru că intervievase şi alţi lideri mondiali, de la fondatorul Turciei moderne, Mustafa Atatürk, până la Iosif V. Stalin.

33 Ludwig 1933, p. 62.

34 Ludwig 1933, pp. 126 – 127.

35 Cannistraro and Sullivan 1993, pp. 383 –

384; Urso 2003, pp. 193 – 194.

36 Cannistraro and Sullivan 1993.

37 Ludwig 1933, pp. 222 – 223.

38 Bosworth 2002, p. 243.

39 Monelli 1953, pp. 119 – 126. Sacra putere pe care o emana dictatorul era atât de copleşitoare, încât asistentul său, Navarra, nu reuşea să găsească un bărbier dispus să-l bărbierească. În cele din urmă, găsi un poliţist din garda lui Mussolini care fusese odată bărbier, dar imediat ce acesta a ridicat briciul spre faţa Ducelui, a început să tremure incontrolabil (Navarra 2004, pp. 39 – 40).

40 Franzinelli and Marino 2003, p. xi.

41 De Vecchi 1983, pp. 223 – 224.

42 Franzinelli and Marino 2003, p. xii.

43 Bosworth 2002, pp. 44 – 46. Citatul original din scrisoarea lui Mussolini se află în E. Mussolini (1957, p. 126).

44 Navarra 2004, p. 21.

45 De Felice 1974, pp. 174, 300 – 303.

46 Gentile (1993, pp. 283 – 285) reproduce extrase masive din lucrarea din 24 martie 1932, în *Il Popolo d'Italia*. Pentru o analiză a aspectelor ritualice ale discursurilor lui Mussolini şi a impactului lor, a se vedea Galeotti (2000, pp. 49 – 50).

47 Franzinelli 1995, pp. 171 – 172. Numărul membrilor este la nivelul anului 1934. Pe 8 aprilie 1928, Tacchi Venturi îi scria lui Augusto Turati, pe atunci şeful naţional al PNF, felicitându-l pentru recenta promulgare a opt porunci care urmau a fi utilizate ca ghid de către toate grupurile de

tineret feminin fasciste (porunca trei: Iubeşte-l pe Duce), dar cerându-i să repare o omisiune izbitoare: nu era menţionat Dumnezeu. Iezuitul a propus adăugarea unei a noua porunci: „Teme-te şi iubeşte-l pe Dumnezeu, originea şi sursa întregului bine”. Turati i-a răspuns că adăugarea propusă nu este necesară, pentru că era deja implicată în „spiritul care penetrează aceste norme este spiritul creştin şi catolic” (ARSI, TV, b. 13, fasc. 878). Răspunsul lui Turati este datat 2 martie 1928.

48 Franzinelli (1995, p. 140) remarcă faptul că întregul comportament al preoţilor ar fi putut fi comic dacă n-ar fi ilustrat gradul dezgustător de servilism afişat de mulţi dintre clericii catolici ai Italiei faţă de „sfântul lor Duce”.

49 Brendon (2000, p. 133). Imaginea Domului este reprodusă în Gentile 1993, p. 173.

50 Pizzardo a Cazzani, 21 novembre 1932 (ASV, AESI, pos. 812, fasc. 444, II. 7 rlăr). În acest caz, episcopul Giovanni Cazzani şi-a menţinut poziţia, scriind că ar fi umilitor pentru un preot să pună în act sugestia.

51 Ca papa Paul al VI-lea (Wolff 1985, pp. 239, 45; Bendiscioli 1982).

52 Goetz 2000; Falasca-Zamponi 1997, pp. 110, 03 – 204.

53 În Reineri 1978, p. 183.

54 Au votat 96% din persoanele cu drept de vot (De Felice 1974, p. 313).

Capitolul 14

10 Conform lui De Vecchi, vizita aproape că

fusese anulată în ultimul moment, pentru că Mussolini făcuse cu o zi înainte o criză de furie aflând că OR nu menţionase apropiatul eveniment. În relatarea lui De Vecchi, a reuşit să-l convingă pe Mussolini să se răzgândească şi să continue vizita numai prin intervenţia sa la monseniorul Pizzardo şi publicarea în ziarul Vaticanului a unei ediţii speciale în aceeaşi seară în care se anunţa ştirea (De Vecchi 1983, pp. 219 – 221).

11 Evenimentul a fost urmat de o ştire în săptămâna următoare în care se preciza că vizita va avea loc „aproape cu siguranţă" în acea săptămână (Arnaldo Cortesi.

„Mussolini's visit to pope arranged Event may occur today", *NYT*, September 17, 1931, p. 13). Ambasadorul francez a raportat că vizita fusese fixată pentru 26 septembrie, dar Mussolini dăduse înapoi în ultima clipă. Ducele, credea ambasadorul, se temea că o astfel de vizită în ajunul sărbătorii recent abolite de pe 27 septembrie „ar putea fi interpretată ca o capitulare" (MAEI, vol. 266, 178, Fontenay au Ministre des Affaires Étrangères, 29 septembre 1931).

12 MAEI, vol. 266, 09 – 211, Fontenay au Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères, 17 janvier 1932.

13 Cardinalul Pacelli relatează această întâmplare în notiţele sale din 27 noiembrie, pe baza unei conversaţii cu Tacchi Venturi (ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 357, f. 68). În arhivele lui Tacchi Venturi există o notă datată 19 decembrie 1931 şi etichetată „dictat de Sfântul Părinte

Preaeminentului Pacelli”, în care îl îndruma pe iezuit să-l informeze pe Mussolini de decizia papei – „după multă gândire” – de a accepta data propusă, de 11 februarie, pentru întâlnire. Lui Mussolini urma a i se spune că papa ar interpreta aceasta ca expresie a căinţei pentru încălcarea Concordatului prin tratamentul recent aplicat Acţiunii Catolice. „Trebuie să spun asta pentru că, dacă Mussolini vine în acea zi, Sfântul Părinte îl va primi, îl va pune să stea jos şi apoi va vorbi şi-i va spune, poate zâmbind, că a acceptat cu bucurie data propusă… pentru că are credinţa că [Mussolini] a dorit, într-un scop meritoriu, să repare greşeala încălcării articolelor 43 şi 44 [articolele Concordatului care permiteau Acţiunii Catolice să funcţioneze liber]” (ARSI, TV, b. 20, fasc. 1524).

14 Cu câteva zile mai devreme, Borgongini mersese la palatul Quirinal la cererea papei pentru a-i acorda regelui Victor Emmanuel al II-lea Colierul Ordinului Suprem al lui Cristos („Dopo il conferimento dell’Ordine Supremo di Cristo a S.M. il Re d’Italia”, OR, 7 – 8 gennaio 1932, p. 1). Apoi, pentru a completa imaginea, nunţiul a conferit Marea Cruce a Ordinului Piano atât lui Cesare De Vecchi, cât şi ministrului de externe Dino Grandi („La Gran Croce dell’Ordine Piano al Ministro italiano Grandi e all Ambasciatore De Vecchi”, OR, 12 gennaio 1932, p. 2). Ambasadorului francez la Sfântul Scaun i s-a spus în prealabil despre onorurile papale planificate pentru rege, Mussolini şi ceilalţi. A fost făcut să creadă că papa a decis să le confere ca

reacţie la expresiile de neplăcere ale guvernului pentru că onorurile conferite de Mussolini lui Pacelli, Borgongini şi Tacchi Venturi nu fuseseră urmate de un gest similar al papei (Fontenay au Ministre des Affaires Étrangères, 8 janvier 1932, MAEI, vol. 266, 02 – 204).

15 „Noastre informazioni", OR, 12 febbraio 1932, p. 1. Descrierea incidentului femeii date afară este furnizat de Thomas Morgan (1939, pp. 190 – 197), care făcea parte dintre invitaţii din Sală la acel moment. Întâmplarea nu a fost relatată în niciunul dintre ziarele Vaticanului sau din Italia.

16 Ilustraţia a apărut pe coperta revistei *Domenica* del *Corriere*, 21 februarie 1932. La publicarea ediţiei italiene a interviurilor îndelungi ale lui Emil Ludwig cu Mussolini, unul dintre paragrafele care l-au ofensat cel mai puternic pe papa a fost descrierea făcută de Duce a modului în care refuzase să se încline sau să sărute inelul papei. Acest paragraf şi altele pe care papa le-a considerat ofensatoare – inclusiv cel în care Mussolini declară că, după opinia lui, oamenii ar trebui lăsaţi să decidă singuri cum să-l adore pe Dumnezeu – au fost excizate din ediţia italiană după prima sa tipărire (Charles-Roux à Président du Conseil, 29 juillet 1932, MAEI, vol. 266, 55; *idem*, 291 – 292, 7 ottobre 1932; Chiron 2006, p. 293). Pe 15 iulie 1932, secundul lui De Vecchi la ambasada italiană l-a citat pe Mussolini ca spunând „evreul acela mare m-a trădat", în ediţia comentariilor lui asupra Bisericii (ASV, AESI, pos. 887, fasc. 593, f. 42 r, 15 luglio 1932). Pe 10

noiembrie, într-o scrisoare către Pacelli, Tacchi Venturi raporta cu bucurie că noua ediţie a interviului lui Ludwig care tocmai fusese publicată era mai scurtă cu cinci pagini, cu toate pasajele inacceptabile din secţiunea „Roma şi Biserica” şterse (ASV, AESI, pos. 667, fasc. 128, f. 48 r).

17 David Darrah, „Pope and Duce clasp hands în friendship pact”, CDT, February 12, 1932, p. 10; Arnaldo Cortesi, „Pope and Mussolini show warm feeling in Vatican meeting”, *NYT*, February 12, 1932, p. 1.

18 Raportul scris de mână al întâlnirii sale cu papa şi adresat regelui poate fi găsit în ACS, CV, b. 1, fasc. 34; o copie publicată este disponibilă în DDI, series 7, vol. 11, n. 205. Pompa cu care s-a desfăşurat vizita este descrisă în CC 1932 I, pp. 480 – 481.

19 „Zgr. Mussolini and the Pope”, The [London] Times, February 12, 1932, p. 11.

20 E. Mussolini 1957, p. 135.

21 Dar Fontenay, ambasadorul francez la Sfântul Scaun, raportând zvonurile despre schimbul de onoruri, era îngrijorat cel mai mult de impresia pe care o lăsaseră catolicilor italieni, „un soi de recunoaştere a fascismului de către Sfântul Scaun” (MAEI, vol. 266, 29 – 231, Fontenay à Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères, 4 mars 1932; and *idem* 232 – 233, 10 mars 1932). Scrisoarea lui Tacchi Venturi către Mussolini în care îi mulţumeşte pentru distincţie se găseşte în ACS, CR, b. 68, 7 marzo 1932. Într-o scrisoare către generalul Ordinului Iezuit, Tacchi Venturi raporta că, dându-i înalta distincţie, De

Vecchi i-a spus că Mussolini dorea, în acelaşi timp, să onoreze iezuiţii pentru tot ceea ce făcuseră ca să promoveze înţelegerea dintre guvernul italian şi Biserică (Tacchi Venturi a Ledóchowski, 3 marzo 1932, ARSI, TV, b. 20, fasc. 1534).

22 Aceste comentarii au fost făcute la sfârşitul lui 1932 (Charles-Roux à Président du Conseil, 15 décembre 1932, MAEI, vol. 266, 98 – 299).

23 Arnaldo Cortesi, „Pope Pius al 75: scholar and leader", NYT *Magazine*, May 29, 1932, p. 3.

24 C. Wingfield, Annual Report 1934. January 12, 1935, R 402/402/22 în Hachey, p. 287 – 288, sections 138 – 140.

25 Tardini 1988, p. 296 (entry for 13 febbraio 1934); Charles-Roux 1947, p. 62.

26 Papin 1977, pp. 56, 62; Gonfalonieri 1957, p. 188; Ottaviani 1969, pp. 504 – 505.

27 Pierre van Paassen, „A day with the pope", BG, February 11, 1934, p. C5.

28 Tardini 1988, p. 313; Charles-Roux 1947, p. 23. On Tardini see Riccardi 1982 and Casula 1988.

29 Tardini 1988, p. 355.

30 Gonfalonieri 1969, pp. 42 – 43.

31 R.H. Clive, Annual Report 1933. January 1, 1934, R 153/153/22 în Hachey, p. 259, sections 117, 118; Agostino 1991, p. 19.

32 ARSI, TV, b. 8, fasc. 442, 446. Tacchi Venturi şi-a continuat presiunile în numele papei în lunile care au urmat semnării, în mai 1930 trimiţându-i lui Mussolini o listă a locaţiilor bisericilor protestante din Italia (b. 19, fasc. 1408,

„Protestanţi. La situazione în Italia nel 1930”, cu o versiune a scrisorii lui Tacchi Venturi către Mussolini, datată 3 maggio 1930).

33 ASV, ANI, pos. 23, fasc. 2, II. 129 r-130 r, 4 giugno 1930.

34 „Sfanţul Părinte, îi relata monseniorul Pizzardo nunţiului în februarie 1931, a arătat că adevăratul şi gravul pericol care ameninţă unitatea religioasă şi naţională a italienilor este de găsit în propaganda protestantă din ce în ce mai puternică, în legătură cu care guvernul nu pare să fie suficient de preocupat”. Zelul lui Mussolini „pentru o apărare meritorie a unităţii spirituale a naţiunii” ar trebui, susţinea papa, „să fie orientat cu suficientă energie împotriva antemenţionatei propagande străine şi eretice”. Borgongini a transmis această cerere papală la următoarea întâlnire cu De Vecchi (ASV, ANI, pos. 49, fasc. 2, f. 21r, 15 febbraio 1931).

Între cele două războaie mondiale, Vaticanul lansase o campanie antiprotestantă agresivă (Moro, 2003, p. 317). Papa ajutase la stabilirea tonului în enciclica sa epifanie din 1928, *Mortalium animos*, interzicând catolicilor să participe la orice organizaţii sau întruniri care încurajează dialogul între diversele grupuri creştine: „Şi astfel, venerabili fraţi, este clar că acest Scaun Apostolic nu a permis niciodată subiecţilor săi să ia parte la adunările necatolicilor: pentru că uniunea creştinilor poate fi promovată doar prin promovarea întoarcerii la singura Biserică a lui Cristos, a celor care s-au separat de ea, pentru că în trecut, din nefericire,

au părăsit-o. Întoarcerea la singura Biserică a lui Cristos, care este văzută de toţi şi care va rămâne, după dorinţa Creatorului ei, aşa cum a fost instituită de El". Textul englezesc al enciclicei se găseşte pe pagina web a Vaticanului: http://www.papalencyclicals.net/Pius_11/P_11_MORTA.HTM. A se vedea şi Perin 2011, p. 151.

35 ASV, ANI, pos. 49, fasc. 2, f. 22 r, Alanna, 14 maggio 1931. În acelaşi timp, încercările din partea protestanţilor de a-şi fonda biserici în Italia s-au confruntat cu protestele puternice din partea Bisericii, asupra oficialilor guvernamentali făcându-se presiuni mari să împiedice construirea bisericilor protestante. Unele dintre aceste subiecte sunt discutate în Rochat (1990, pp. 218 – 222). Miercuri, 8 aprilie 1931, pe când criza Acţiunii Catolice se adâncea, Borgongini s-a întâlnit cu De Vecchi. Papa, îi spuse Borgongini lui De Vecchi, dorea ca guvernul să acţioneze „energic pentru a opri această nebunească propaganda protestantă". De Vecchi a încercat să-l calmeze pe nunţiu, amintindu-i că prevederile Concordatului permiteau membrilor altor religii să-şi deruleze netulburaţi activităţile religioase. Dar, conştient de iritarea crescândă a papei în legătură cu modul în care era tratată Acţiunea Catolică, ambasadorul a văzut un nou stimulent pentru a-l face pe papă să dea înapoi. Odată ce relaţiile dintre cele două părţi aveau să fie aduse înapoi „la calea cea dreaptă", îi spuse el nunţiului, guvernul va găsi un mod de a satisface dorinţa papei de a împiedica prozelitismul protestant (ASV, AESI, pos. 794, fasc. 389, f. 55 r, 9 aprilie

1931). Câteva luni mai târziu, *La Civiltà cattolica* a continuat cu un articol intitulat „Datoria catolicilor în faţa propagandei protestante în Italia”. Articolul începea prin a pune întrebarea dacă Italia se confrunta într-adevăr cu un „pericol protestant”, şi răspundea cu un rezonant „da”. Protestantismul, îşi informa ziarul supravegheat de Vatican cititorii, însemna „descreştinare”. Iar duşmanul protestant era strâns unit cu un alt duşman, liberalismul, descris ca fiind de „origine pur protestantă”. Apoi ziarul îşi emitea chemarea la acţiune. Într-o secţiune intitulată „Demascaţi duşmanul!” atenţiona asupra unei uriaşe conspiraţii protestante. Din fericire, îşi informa ziarul cititorii, Biserica romano-catolică îl avea pe Duce de partea sa, pentru că şi el îşi dădea seama de pericolul la adresa unităţii naţionale prezentat de îndepărtarea italienilor de Biserica fondată în Roma (CC 1932 IV pp. 328 – 343, „Îl Dovere dei cattolici di fronte alla propaganda protestante în Italia”). Într-un articol din 1932, OR descrisese Biserica valdeză, cea mai mare comunitate protestantă italiană, concentrată în nord-vest, ca fiind o „*associazione a delinquere*”, o organizaţie criminală, termen asociat astăzi cu mafia (Spini 2007, p. 133).

36 ASV, ANI pos. 23, fasc. 4, II. 47 r-47 v, Borgongini, Udienza del Capo del Governo, 22 novembre 1932.

37 ASV, ANI, pos. 23, fasc. 5, II. 15 r-19 r, Borgongini a Pacelli, 18 marzo 1933. Întâlnirea cu Mussolini a avut loc pe 14 martie.

38 Teoria conspiraţiei era promovată cu forţă

de Biserică în acei ani. În mai 1931, ca răspuns la o cerere a Vaticanului adresată episcopilor Italiei, prin care acestora li se solicita să raporteze activitatea protestantă locală, episcopul de Monopoli, în apropiere de Bari, Italia de Sud, deplângea existenţa unui grup de protestanţi în dieceza sa. Aceştia erau conduşi, raporta episcopul, de emigranţi întorşi din Statele Unite. Îmbrăţişând opinia după care protestanţii încercau să distrugă atât Biserica catolică, cât şi regimul fascist, episcopul făcea apel la autorităţi să îi oprească, încheind cu temerea că guvernul nu va iniţia acţiunile necesare de teama de a nu ofensa Statele Unite, care se aflau la degetul cel mic al evreilor şi masonilor, care se făceau vinovaţi de tentativele protestanţilor de a submina Biserica catolică (Perin, 2010, pp. 147 – 148).

39 Elipsa aparţine originalului.

40 ASV, AESI, pos. 855, fasc. 548, II. 38 r-39 r.

41 „La rivoluzione mondiale e gli ebrei”, CC 1922 IV, pp. 111 – 21.

42 Voi reveni la această problemă şi voi oferi mai multe detalii în Partea a treia a volumului, în discuţia asupra rolului Vaticanului în pregătirea terenului pentru introducerea „legilor rasiale” antisemite ale Italiei.

43 „Il socialismo giudeo-massonico tiranneggia l’Austria”, CC 1922 IV, pp. 369 – 371.

44 De mult timp, Vaticanul considera francmasoneria ca fiind unul dintre inamicii săi cei mai periculoşi. Primul grup a apărut în Roma, în 1724, la şapte ani după ce organizaţia a luat fiinţă

la Londra. Începând cu papa Clement al XI-lea, în 1738, papă după papă au emis decrete de excomunicare împotriva celor care se alăturau masonilor, acuzaţi că ar încerca unificarea catolicilor şi protestanţilor, evreilor şi necredincioşilor. Percepută ca sursă a secularizării şi alternativă la societatea centrată pe Biserică, ulterior va fi blamată pentru Revoluţia Franceză, ca şi pentru Unificarea italiană şi cesiunea statelor papale.

În enciclica sa din 1884, *Humanum genus*, papa Leon al XIII-lea, etichetând francmasoneria ca „sinagoga Satanei”, a lansat o nouă campanie antimasonică. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, *La Civiltà cattolica* şi alte publicaţii catolice avertizau continuu că există o conspiraţie masonică. În curând, la acest complot diavolesc vor adăuga un al treilea duşman, socialismul.

Oamenii Bisericii evocau o vastă conspiraţie evreiesco-masonico-socialistă, care ar fi avut ca obiectiv dărâmarea a tot ce era bun şi creştin în Europa şi înlocuirea acestor precepte cu o ordine mireană, condusă de evrei. Noul cod al legii canonice din 1917 a confirmat excomunicarea masonilor (Vian, 2011, pp. 106 – 116). Prima asociaţie masonică naţională în Italia a luat naştere odată cu Unificarea italiană din 1859 şi a pus bazele în scurt timp logiilor în multe zone ale ţării. Considerând Biserica principalul bastion al regimurilor reacţionare înrădăcinate în Evul Mediu, masonii erau suporteri fermi ai noului guvern italian, care destrămase statele papale. Chemând la egalitatea tuturor religiilor, ei

susţineau că preoţii trebuie ţinuţi în afara şcolilor publice. Emblematic era cel mai remarcabil membru al masonilor, Giuseppe Garibaldi, eroul unificării italiene şi critic caustic al Vaticanului şi puterii clericale (Conti, 2006). Adriano Lemmi, şeful la nivel naţional al principalului ordin masonic italian de la sfârşitul secolului al XIX-lea, considera, într-o expresie care avea să rămână faimoasă, că finalul puterii temporale a papei este „cel mai memorabil eveniment din istoria lumii”. Populată în mare parte de clasele mijlocii, organizaţia număra între membrii săi pe unii dintre cei mai importanţi politicieni ai sfârşitului de secol XIX. La momentul Primului Război Mondial, principala organizaţie masonică naţională număra circa 20.000 de membri în 486 de loje. Deşi marea majoritate a membrilor proveneau din familii catolice, populaţiile protestante şi evreieşti ale Italiei, deşi de mici dimensiuni, erau suprareprezentate (Conti, 2005).

45 Cea mai cunoscută variantă a calomniei adresate crimei ritualice iudaice susţinea că Talmudul ar fi cerut evreilor să omoare copii creştini pentru a le folosi sângele la obţinerea păştii evreieşti.

46 Magazinul Acţiunii Catolice din Romagna este examinat de Nardelli, 1996, pp. 40 – 50; acesta formează şi baza descrierii de faţă.

47 Un astfel de articol, în săptămânalul diecezan din Padua, respingea protestanţii americani ca nemaiavând o religie, adăugând că pastorii protestanţi „ar fi mai sinceri dacă, precum evreii, s-ar închina la viţelul de aur” (Perin, 2011,

p. 185).

48 Din relatarea cardinalului Merry del Val a cuvintelor papei din timpul întâlnirii celor doi (Deffayet, 2010, p. 97).

49 Prin aceasta, papa s-a demonstrat a fi profetic, pentru că decretul care dizolva „Prietenii Israelului” a fost citat ulterior de apărătorii papei ca demonstrând că papii se opuneau antisemitismului. Hubert Wolf (2010, p. 121) a caracterizat tactica lui Pius al XI-lea ca fiind „un tip de apărare profilactică în forma unei condamnări a antisemitismului modern”, pe care Wolf l-a denumit „o marcă a sărăcirii morale, pentru că este uşor să condamni ura faţă de evrei la alţii, dar fără a-ţi schimba întru nimic comportamentul antisemitic”.

50 „Il pericolo giudaico e gli «Amici d’Israele»”, CC 1928 II, pp. 335 – 344.

51 Printre ultimele senzori pe care le-a primit iezuitul se numără cea pe care i-a scris-o Sarfatti cu o lună înainte de moartea sa în 1956, pe care autoarea o semnează „Cea mai devotată întru Cristos, Margherita Sarfatti”. Markys (2011, pp. 309 – 310) a descoperit această scrisoare în arhiva lui Tacchi Venturi, împreună cu o notă scrisă de unul dintre arhiviştii iezuiţi, care o identifica pe Sarfatti ca „iubita lui Mussolini: Evreică reconvertită şi botezată de T[acchi] V[enturi], ca şi fiul său [Amedeo] şi fiica sa [Fiametta]”. A se vedea şi Cannistraro and Sullivan, 1993, pp. 344 – 345.

52 Liguria del Popolo, July 1, 1933, quoted by Starr 1939, p. 113.

53 Kent 1981, pp. 128 – 129.

54 Termenul „mania” din această perspectivă se regăseşte în Charles-Roux à Monsieur le Président du Conseil, 16 octobre 1932, MAESS, vol. 37, 36 – 38. Alte referinţe la obsesia papei cu pericolul reprezentat de bolşevici în aceste luni pot fi găsite în rapoartele lui Charles-Roux din 19 iulie (MAESS, vol. 37, 12 – 13) şi 23 iulie (MAESS, vol. 36, 14 – 15).

55 ASV, AESS, pos. 474, fasc. 476, II. 58 r-58 v, Pacelli a Monsignor Pietro Fumasoni-Biondi, 2 gennaio 1933.

56 În efortul de a-l convinge pe ministru de gravitatea şi anvergura problemei, Borgongini i-a înmânat o broşură pe care o pregătise, intitulată „Prozelitismul protestant în Italia”. Dedica douăzeci de pagini enumerării tuturor bisericilor protestante din Italia, explicând de ce guvernul ar trebui să considere protestantismul un inamic comun al Bisericii catolice şi statului fascist. Broşura începea astfel: „Sectele protestante sunt antiierarhice. Principiul lor este că fiecare individ reprezintă interpretul revelaţiei divine şi, prin urmare, este liber să-şi formeze propria interpretare prin lecturarea Bibliei. Acest principiu este baza pentru toate erorile democratice, de la liberalism la socialism şi anarhism” (scrisoarea lui Borgongini către Pacelli se află la ASV, ANI, pos. 49, fasc. 2, II. 281 r-282 r, 22 marzo 1935. Broşura se află la *idem*, 284 r. Citatul este din pagina 25 a broşurii).

57 Pacelli a adăugat: „Am deplina credinţă că bunele dumneavoastră departamente vor dori să

alunge acest rău” (ASMAE, AISS, b. 21, Pacelli a De Vecchi, 22 marzo 1933).

58 ASMAE, AISS, b. 21, De Vecchi a Pacelli, 7 aprilie 1933.

59 Papa i-a spus lui Pacelli: „Spune-i lui De Vecchi că Sfântul Părinte a primit aceste veşti cu mare plăcere” (ASV, AESS, pos. 430 a, fasc. 348, f. 25, 8 aprilie 1933).

Capitolul 15

23 E. Mussolini, 1957, p. 143; Kershaw, 1999, p. 343. La câteva zile după Marşul asupra Romei, Hermann Esser, unul dintre principalii locotenenţi ai lui Hitler la acel moment, spunea la o adunare: „Mussolini al Germaniei se numeşte Adolf Hitler” (Kershaw, 1999, p. 180).

24 DDI, seria 7, vol. 13, n. 61, Renzetti a Chiavolini, 31 gennaio 1933.

25 DBFP, 1919 – 1939, seria 2, vol. 5, n. 444, Graham către Wellesley, 11 octombrie 1933; DDF, seria 1, vol. 4, n. 293, Chambrun à Paul-Boncour, 11 ottobre 1933.

26 Acestea sunt chiar notele lui Pacelli despre conversaţia avută cu ambasadorul francez Charles-Roux (ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 359, f. 35, 1.2.33, L’Ambasciatore di Francia). Şeful de cabinet al lui Mussolini i-a trimis o notă pe 7 ianuarie 1933, raportând informaţia pe care o avea despre o conversaţie cu Pacelli, în care secretarul de stat spusese că Hitler „făcuse un mare serviciu Germaniei, pentru că permisese funcţionarea unui guvern puternic”, dar adăuga că

nu credea că Hitler va rezista prea mult (DDI, seria 7, vol. 13, n. 13).

27 *La Civiltà cattolica* publică un lung articol, în 1931, în care raporta preocupările manifestate de mulţi dintre episcopii germani în legătură cu ideologia ultranaţionalistă a naziştilor: „Il «Nazional-socialismo» in Germania", CC 1931, II, pp. 309 – 327.

28 ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 359, f. 55, 4.2.33, L'Ambasciatore di Germania.

29 Aceste cuvinte au fost rostite în faţa lui Fontenay, în ultima sa vizită la papă ca ambasador al Franţei (MAESS, vol. 37, 3 – 4, Fontenay à M. le Président du Conseil, 14 juin 1932).

30 MAESS, vol. 37, 63 – 66, Charles-Roux à Ministre des Affaires Étrangères, 7 mars 1933.

31 „Actualul papă împărtăşeşte opinia după care cel mai serios şi mai imediat pericol la adresa Bisericii este răspândirea comunismului. Prima sa grijă este să combată această ameninţare şi o face în toate ţările, cu toată tăria sa" (Domnul, Kirkpatrick, Legaţia britanică la Sfântul Scaun, către Sir John Simon, Londra, 20 martie, 1933, FCRSE, C2887/2887/22).

32 Kent, 1981, pp. 154 – 155. Wolf (2010, pp. 155 – 168) trece în revistă dovezile pe care se bazează decizia papei de a-i convinge pe episcopii germani să-l susţină pe Hitler în martie 1933.

33 MAESS, vol. 37, 70 – 77, Charles-Roux à Ministre des Affaires Étrangères, 20 mai 1933.

34 Wolf, 2010, pp. 174 – 175.

35 Fiind un catolic mândru, von Papen se împrietenise cu Pacelli cu ani în urmă în

Germania, unde îl găzduise adeseori pe acesta la Clubul Gărzilor Călare. Acolo, von Papen îl prezentase pe emisarul papal multora dintre conservatorii de frunte ai Germaniei (CC 1933, IV, p. 89; Wolf, 2010, pp. 174 – 175; Ventresca, 2013, p. 62).

36 Ventresca 2013, pp. 75 – 79.

37 Wolf 2010, p. 178.

38 Wolf 2010, pp. 227 – 228.

39 ASMAE, AISS, b. 77, „il punto di vista cattolico di fronte al sistema Tedesco di concepire la Chiesa”, 19 ottobre 1933.

40 După cum regăsim în notele lui Pacelli (ASV, fasc. 430 a, fasc. 349, ff. 27 r-27 v, 30 dicembre 1933). Ambasadorul italian în Germania raporta şi el în decembrie conflictul din ce în ce mai marcat între Biserica catolică şi guvernul german, în special în problemele de tineret (ASMAE, APG, b. 13, „S. Sede e Governo germanico”, 27 dicembre 1933).

41 Conform prezentării oferite de ambasadorul italian la Berlin, monseniorul Orsenigo ajunsese la o înţelegere cu liderii nazişti. Orsenigo depunea toate diligenţele pentru a-i contracara pe oponenţii colaborării dintre Vatican şi nazişti, atât pe cei din ierarhia nazistă, cât şi pe cei din Vatican (ASMAE, AISS, b. 35, ff. 70 – 1, Ministero degli Affari Esteri a De Vecchi, 25 gennaio 1934).

42 Citatul despre Lehrmann este preluat din Giorgio Angelozzi Gariboldi, citat de Biffi, 1997, p. 99.

43 ACS, MCPG, b. 157, 19 maggio 1928.

44 Detaliile biografice despre Orsenigo sunt preluate din Biffi (1997). A se vedea şi Godman (2004, pp. 30 – 31).

45 Pacelli se opusese deciziei, temându-se că va face mai mult rău decât bine (Wolf, 2010, pp. 245 – 252; Godman, 2004, pp. 48 – 50).

46 În decembrie 1934, Mussolini, netemându-se să-i critice pe nazişti, se lăuda în magazinul francez Figaro cu relaţiile sale strânse cu Vaticanul şi blama regimul nazist pentru politicile religioase neadecvate (MAESI, vol. 267, 49 – 53, Charles Roux au Ministère des Affaires Étrangères, 26 Décembre 1934).

47 Carnetul de însemnări al lui Pacelli în care sunt înregistrate întâlnirile cu papa arată că pe 25 mai papa l-a instruit să-i spună lui Mussolini că se roagă pentru el dimineaţa şi noaptea. De asemenea, papa dorea ca Mussolini să discute cu Hitler şi să-l convingă să recunoască dreptul Bisericii de a furniza educaţia morală şi spirituală a tineretului (ASV, AESS, pos. 430 a, fasc. 350, f. 29)

48 ASMAE, AISS, b. 35, „Udienza dal Cardinale Segretario di Stato-Venerdì 27 giugno 1934”, Udienza da S.E. il Capo del governo-Lunedì 4 giugno 1934, „Udienza dal Cardinale Pacelli-martedì 5 giugno 1935”. Pasajul Goebbels este preluat din romanul său, *Michael* (Steigmann-Gall, 2003, pp. 20 – 21). Raportul lui Faulhaber este citat în Wolf, 2010, pp. 162 – 163. Pe 15 iunie, ziua întâlnirii dintre cei doi dictatori, De Vecchi se întâlnea cu Pacelli pentru a-l asigura că Mussolini va susţine cu tărie solicitările papei

(ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 361, II. 32/33, 15.6.34, L'Ambasciatore d'Italia).

49 Mussolini era îngrijorat şi în legătură cu populaţia vorbitoare de limbă germană a Italiei, din regiunea Alto Adige, care fusese anexată de Italia în urma Primului Război Mondial şi ale cărei afinităţi erau incerte.

50 DDI, series 7, vol. 14, n. 112, „Colloqui fra il capo del governo... Mussolini, e il cancelliere federale austriaco, Dollfuss, Riccione, 19 – 20 agosto, 1933"; Lamb 1997, pp. 100 – 101.

51 DDI, series 7, vol. 14, n. 246, „Appunto", 3 ottobre 1933.

52 Kershaw, 1999, p. 282. Despre implicaţiile politice ale trupului lui Mussolini, a se vedea excelentul volum al lui Luzzatto (1998).

53 Rauscher, 2004, pp. 193 – 194.

54 De Felice (1974, p. 494) pune în discuţie opinia comună după care germana lui Mussolini era prea slabă ca să-l înţeleagă pe Hitler, citându-l pe translatorul italian al lui Hitler ca spunând: „Ducele vorbea de obicei germana cu un accent foarte puternic, lent, articulând cu grijă fiecare silabă, şi era clar că o vorbea de bunăvoie".

55 Milza, 2000, pp. 694 – 696.

56 De Felice, 1974, p. 505.

57 De la ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 361, II.52/53, 6.7.34, L'Ambasciatore d'Italia.

58 DDI, seria 7, vol. 15, n. 469, „Colloquio fra il capo del Governo... e De Vecchi. 28 luglio 1934".

59 ASMAE, AISS, b.35, Mussolini a De Vecchi, 22 giugno 1934.

60 Lamb, 1997, pp. 106 – 107.

61 ACS, MCPG, b.158, Roma, 26 luglio XII [1934], „Riservato, da fonte Vaticana."

62 Ventresca 2013, p. 85.

63 Citat în Fattorini, 2007, p. 110 – 118. Judecând după raportul lui Orsenigo către Pacelli, episcopii nu au ridicat nicio obiecţie faţă de opinia lui Hitler (Duce 2006, pp. 32 – 33, pornind de la raportul lui Orsenigo către Pacelli din 7 martie 1933). Separat, episcopul de Osnabrück descrie întrunirea: „Hitler nu a spus niciun cuvânt împotriva Bisericii, exprimându-şi aprecierea la adresa episcopilor”. Temele utilizate de nazişti pentru a-i înfiera pe evrei (Herf, 2006, pp. 37 – 41) erau într-adevăr în mare parte cele promovate de ziarul neoficial al Vaticanului, *La Civiltà cattolica*. Începând cu 1920, Hitler şi acolitul său, Joseph Goebbels, avertizau că ar exista o conspiraţie evreiască împotriva civilizaţiei apusene, conspiraţie care urmărea să preia controlul finanţelor mari, al presei, al fenomenului bolşevismului. Naziştii susţineau că acest demers al evreilor ar fi avut ca obiectiv reducerea creştinilor la statutul de servitori ai evreilor.

64 ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, II. 14 r-19 r. A se vedea şi discuţia asupra acestui caz a lui Hubert Wolf (2010, pp. 184 – 190).

65 Wolf, 2010, p. 190.

66 Pe 9 aprilie, Orsenigo îi trimise o telegramă lui Pacelli: „Lupta antisemită a căpătat un caracter guvernamental. O intervenţie din partea reprezentantului Sfântului Scaun ar fi echivalentă cu un protest împotriva unei legi a guvernului” (ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, f. 5

r). Câteva zile mai târziu, Orsenigo îi scria din nou lui Pacelli, spunându-i că, „din nefericire, principiul antisemitic a fost acceptat şi votat de întregul guvern, iar acest fapt va rămâne din nefericire ca o pată ignobilă pe chiar primele pagini ale istoriei pe care o scrie socialismul naţionalist german – care nu e chiar lipsit de merite!” (ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, 6r-6 v, 11 aprilie 1933).

67 Remarcabilul volum al corespondenţei dintre Cerniti şi Mussolini înregistrează aceste încercări frenetice de la sfârşitul lui martie şi începutul lui aprilie 1933 (ASMAE, Gab., b. 66). Telegrama din 30 martie a Ducelui către Cerniti este reprodusă în DDI, seria 7, vol. 13, n. 327. Telegrama conţinând mesajul Ducelui către Hitler se găseşte în dosarul ASMAE etichetat „urgent, personal, pentru Excelenţa Sa, Cerniti”. Soţia lui Cerniti, pe care o întâlnise în Viena, era unguroaică şi, deşi nu discută acest aspect în memoriile sale, se pare că provenea dintr-o familie evreiască (Cerniti, 1953). Pacelli ştia că Ducele se făcea portdrapelul acelei critici, ca şi, foarte probabil, papa însuşi.

68 ASV, AESG, pos. 643, fasc. 158, f. 5 r, 9 aprilie 1933, Orsenigo a Pacelli. Nota referitoare la protestul lui Mussolini se regăseşte la AESG, poz. 643, fasc. 158, f. 8 r, nedatată. Mussolini s-a întâlnit cu Chaïm Weizman, liderul sionist, la sfârşitul lui aprilie. Weizmann i-a descris campania de persecuţie nazistă împotriva evreilor în acele prime săptămâni ale conducerii lui Hitler, şi i-a vorbit despre planul său de a încerca să obţină

permisiunea de a lăsa un număr cât mai mare de evrei germani să emigreze în Palestina (DDI, seria 7, vol. 13, n. 480 „Colloqui fra il capo del governo… Mussolini e Chaïm Weizmann, 26 aprilie 1933”). În luna următoare, un trimis italian în Germania îi raporta lui Mussolini că liderii naziști nu mai erau atât de siguri de campania lor antisemită, dată fiind publicitatea negativă pe care o genera. „Astfel, scria el, se demonstrează că Ducele, a cărui opinie i-am prezentat-o lui Hitler şi în trecut, şi recent, a avut dreptate”. În acord cu opinia lui Mussolini, dacă Hitler s-ar gândi serios să uşureze restricţiile asupra evreilor, evreii ar trebui să-i mulţumească lui Mussolini pentru asta (DDI, series 7, vol. 13, n. 595, Renzetti a Chiavolini, Berlino, 14 maggio 1933).

Remarcabil, ca reacţie la apelul lui Mussolini, Franz von Papen, vicecancelarul Germaniei, întâlnindu-se cu Ducele pe 10 aprilie, la Roma, l-a asigurat că recunoaşte că „această campanie împotriva evreilor este o greşeală”. Mussolini a profitat de întâlnire pentru a sublinia importanţa, pentru regimul nazist, a menţinerii unor bune relaţii cu Sfântul Scaun (DDI, series 7, vol. 13, n. 401, „Colloquio fra il capo del Governo e Ministro degli Esteri, Mussolini, e il vice Cancelliere del Reich, Papen, Roma, 10 aprilie 1933”). A doua zi, atât von Papen, cât şi Hermann Goering, acolitul lui Hitler şi preşedintele Reichstagului, s-au întâlnit cu papa la Vatican, deşi nu avem informaţii despre ce s-a discutat. OR a raportat pur şi simplu că au avut loc întâlniri, fără vreun comentariu sau vreo explicaţie („Noastre informazioni”, OR, 13

aprilie 1933, p. 1).

69 Nici Vaticanul, nici organizaţia episcopilor germani nu au protestat faţă de legile de la Nürnberg, nici nu şi-au exprimat opoziţia faţă de campania nazistă revigorată îndreptată împotriva evreilor (Wolf, 2010, p. 217).

70 Preluând această temă la întrunirea de la Nürnberg din 1935, Joseph Goebbels a vorbit despre planul secret al evreilor de instaurare a „dominaţiei mondiale evreieşti” (Herf, 2006, pp. 41 – 42).

71 Scrisoarea îi era adresată lui Pacelli, care, spera Ledóchowski, l-ar fi putut convinge pe papă de necesitatea unei enciclice. În pofida faptului că, la acel moment, guvernul nazist punea pe rol un proces intens mediatizat al iezuiţilor, acuzaţi că au exportat ilegal fonduri în străinătate, liderul iezuit îl apăra pe Hitler. În iulie, în convorbirea cu Pignatti, Ledóchowski îi învinovăţea pe Goebbels şi Rosenberg – inamici cunoscuţi ai Bisericii catolice – pentru problemele apărute, spunând ambasadorului italian că credea că este foarte posibil ca Hitler să nu fi aprobat această campanie împotriva ordinelor religioase (ASMAE, APG, b. 33, fasc. 1, Pignatti al Ministero degli Affari Esteri, „Processi antireligioşi în Germania”, 14 luglio 1936).

72 Ferdinand Lassalle a fost unul dintre fondatorii mişcării socialiste în Germania mijlocului secolului al XIX-lea.

73 Fattorini 2007, pp. 64 – 65.

74 Cum să explicăm altfel imaginea contradictorie a evreilor care controlează atât

capitalismul, cât şi comunismul? Răspunsul ziarului iezuit era că ambele au ceva în comun, pentru că ambele s-au născut dintr-o „concepţie materialistă a lumii, de origine puritan-evreiască”. Dar ceva era necurat la mijloc, pentru că, în pofida tuturor aparenţelor, socialismul nu era decât o unealtă utilizată de evrei ca „armă şi mijloc de distrugere care favorizează comploturile finanţelor internaţionale”.

75 „La questione giudaica”, CC 1936 IV, pp. 37 – 46.

76 CC 1936 IV, pp. 83 – 85.

77 Herf (2006, pp. 95 – 96) citează importanta lucrare a lui Linkus din 1988, pe acest subiect. A se vedea şi AJC, 1939, pp. 56 – 59. Listele membrilor organismelor de guvernare ale URSS provin din Anuarul Oamenilor de Stat pentru anii 1935 şi 1938. Pe când Hitler perora împotriva ameninţării evreieşti-comuniste la sfârşitul anilor 1936, *La Civiltà cattolica* oferea cititorilor sugestii utile asupra subiectului, recomandând un nou volum italian, foarte influent *„Ebrei, cristianesimo, fascismo”* („Evrei, Creştinătate, Fascism”) al lui Alfredo Rosmanini. Ziarul lăuda cartea – o diatribă antisemită, fascistă – ca fiind scrisă „cu sinceritate şi căldura credinţei”. Era, conchidea ziarul, o carte care „poate face bine oamenilor”. „O colecţie de articole şi eseuri despre pericolul comunist, ateu, distructiv”, începea recenzia entuziastă a volumului, „în care iudaismul joacă un rol important, şi care se referă la meritele fascismului în apărarea religiei şi ordinii sociale”. Şi continuă:

„Observăm că este bine cunoscută influenţa unui grup de exploatatori evrei care este departe de a fi restrâns”, iar aici ziarul adăuga o referinţă la articolul recent publicat despre acest subiect (CC 1936, IV, p. 252). Calimani (2007, p. 235) numeşte volumul lui Rosmanini prima carte intens antisemită rezultat al campaniei antisemite a regimului fascist.

Capitolul 16

3 Ambasadorul francez, Charles-Roux, raporta pe 15 februarie 1935, că Dalia Torre i-a menţionat îngrijorarea papei. Charles-Roux nu a crezut la acel moment că Mussolini ar fi atât de nechibzuit, încât să lanseze o invazie (DDF, seria 1, vol. 9, n. 226).

4 Raportând, în 16 martie, despre primele două divizii armate trimise de Mussolini în Somaliland, însărcinatul francez cu afaceri la Vatican remarc faptul că binecuvântările publice date de diverşi cardinali italieni trupelor la plecare provocaseră numeroase comentarii (DDF, seria 1, vol. 9, n. 400, Truelle à M. Laval). Despre escaladarea conflictului, a se vedea Del Boca, 010, pp. 90 – 92.

5 ACS, MCPG, b. 172, Zanetti, 25 giugno XIII (1935).

6 Bosworth 2011, p. 171.

7 Tardini 1988, p. 332; C. Wingfield, Raportul Anual 1934.12 ianuarie, 1935, R 402/402/22 în Hachey, pp. 287 – 288, secţiunile 138 – 140.

8 ACS, MCPG, b. 172, Zanetti, 19 giugno XIII (1935).

9 McCormick 1957, pp. 69 – 76.

10 DDF, series 1, vol. 11, n. 348, Charles-Roux à M. Laval, Ministre des Affaires Étrangères, 24 juillet 1935. Cu câteva luni înainte, Dalia Torre, editorul lui OR, comentase deja faţă de ambasadorul francez îngrijorarea papei în legătură cu planurile lui Mussolini pentru un război în Etiopia (DDF, series 1, vol. 9, n. 226, Charles-Roux à Laval, 15 février 1935). Chargé d'affaires Talamo a raportat la sfârşitul lui iunie despre articolul din *L'Avvenire*, care, spunea el, reflecta atitudinile Vaticanului faţă de situaţia din Etiopia (DDI, series 8, vol. 1, n. 450, Talamo a Mussolini, 27 giugno 1935).

11 Ceci, 2008, p. 297; Cartea din 2010 a lui Ceci, *Il papa non deve parlare*, *Chiesa*, *fascismo e guerra d'Etiopia*, oferă o excelentă analiză a evoluţiei poziţiei papei faţă de războiul etiopian.

12 „Este foarte prietenos şi serviabil", a scris trimisul britanic la Vatican ulterior într-o descriere succintă a lui Pizzardo, „dar epuizat de muncă şi nu cu capacităţi de primă clasă" (Osborne către Halifax, 21 iunie, 1938, R5802/5802/22, FCRSE, Partea XIV, p. 155).

13 Fusese alertat de Augusto Ciriaci, lider naţional al Acţiunii Catolice, care se grăbise să-i aducă la cunoştinţă veştile dis-de-dimineaţă, în efortul de a controla consecinţele. Pentru că Cesare De Vecchi fusese numit ministru al educaţiei în acelaşi an, Talamo slujea ca ambasador interimar.

14 Tardini 1988, p. 385.

15 Tardini 1988, pp. 385 – 386.

16 Publicaţia londoneză *The Times* atrăgea

atenţia la remarcile papei, urmate de o lungă scrisoare trimisă de arhiepiscopul de Westminster în care cita aprobator comentariul papei potrivit căruia „un război de cucerire, un război ofensiv, nedrept, era inexprimabil de oribil” („Părerea papei despre Abisinia”, *The Times*, 2 septembrie, 29135, p. 11). *WP* din aceeaşi zi publica pe prima pagină un articol intitulat „Pontiful plănuieşte să stăruiască pe lângă Duce să renunţe la război”, şi evidenţia rolul cheie pe care urma să-l joace Tacchi Venturi în transmiterea mesajului papal spre Mussolini. A doua zi, ziarul dedica un editorial apelului papei la pace, atribuind un citat cât se poate de îndoielnic lui Tacchi Venturi („Papa către împărat”, *WP*, 3 septembrie 1935, p. 8).

17 ASMAE, AISS, b. 56, fasc. 1, s.f. lb. Pignatti to Mussolini, 30 agosto 1935.

18 Pe baza prezentării lui Verdier.

19 Papin 1977, pp. 56, 62.

20 Bosworth 2002, pp. 304 – 305.

21 MAEI, vol. 266, 69 – 271, Charles-Roux à Président du Conseil, MAE, 17 septembre 1932. Totuşi, refuza să primească grupurile de copii fascişti îmbrăcaţi în cămăşi negre şi uniforme militare, pentru că imaginea copiilor îmbrăcaţi de război îi repugna (De Rossi dell’Amo 1954, p. 46).

22 „Per la celebrazione del decennale în Italia”, *OR*, 3 novembre 1932, p. 1; discutat în MAEI, vol. 266, 94 – 297, Charles-Roux à Président du Conseil, 3 novembre 1932. Articolul are în spate o poveste stranie. Se pare că Giuseppe Dalla Torre, editorul ziarului, poate singurul laic care îl putea vizita pe papă fără să fie

îmbrăcat formal, a refuzat o cerere din partea biroului secretarului de stat de a scrie tributului (Agostino, 1991, p. 153). Mussolini era de mult convins că Dalia Torre îi era ostil şi avea şi motive să creadă asta. Charles-Roux se baza pe Torre pentru a avea informaţii din interior despre opiniile papei, iar în timpul crizei etiopiene, Dalia Torre îşi exprimase opinia că ambii emisari ai papei la Mussolini, Borgongini şi Tacchi Venturi, erau plătiţi de Duce şi filtrau mare parte din critica papei în încercarea de a câştiga favoarea Ducelui (DDF, series 2, vol. 1, n. 107, Charles-Roux à Flandrin, Ministre des Affaires Étrangères, 27 janvier 1936). Cunoscând entuziasmul lui Augusto Ciriaci pentru regim, Pacelli recurse la el pentru redactarea versiunii. Ceea ce preşedintele Acţiunii Catolice a şi făcut, după care a dat documentul papei pentru a-l edita. Pius al XI-lea a adăugat multe dintre opiniile sale, obţinând versiunea finală (pe baza prezentării pe care De Vecchi o făcu lui Mussolini, ASMAE, AISS, b. 21, fasc. 8, De Vecchi a Mussolini, 6 novembre 1932). Panegiricul pentru Mussolini nu a fost apreciat de toată lumea din Biserică, inclusiv de unii dintre colegii lui Dalia Torre din personalul OR. Şi după asta, ce urmează? se întrebau ei. Îşi va înlocui *OR* emblema tiarei papale cu fascia fascistă? (ASMAE, AISS, b. 21, f. 8, Città del Vaticano, 3 novembre 1932).

23 ASMAE, b. 56, fasc. 1, sf. Ic, 14 settembre 1935. Avem chiar şi un raport surprinzător la acest moment, de la un informator al poliţiei, după care papa l-a trimis pe Tacchi Venturi într-o

misiune secretă în Anglia pentru a face lobby pe lângă catolicii locali pentru sprijinirea guvernului italian în faţa puternicei opoziţii britanice faţă de planurile de război ale lui Mussolini. Nu s-au descoperit dovezi care să sugereze că această călătorie a avut loc (ACS, DAGR, b. 1320, Roma, 12 settembre 1935, informant n. 52).

24 ASV, AESS, pos. 430 a, fasc. 352, II. 49, 0 settembre 1935.

25 ASV, AESI, pos. 967, vol. I, II. 156 r-159 r. La întâlnirea din 27 septembrie cu Charles-Roux, papa, reiterându-şi temerile legate de dezastrul care putea afecta Italia şi pe Mussolini dacă Ducele va merge mai departe cu plănuita invazie, îi spunea ambasadorului francez că se oferise să se întâlnească în secret cu Mussolini pentru a discuta cum ar putea negocia o strategie de ieşire din război. Totuşi, după cum spunea Pius al XI-lea, Mussolini refuzase întâlnirea (DDF, series 1, vol. 12, n. 254, Charles-Roux à M. Laval, 27 septembre 1935).

26 Citat în Milza, 2000, p. 724.

27 ACS, CR, b. 68, Tacchi Venturi a Mussolini, 3 ottobre 1935.

28 DDF, seria 1, vol. 12, n. 412, Charles-Roux à Lavai, 10 octobre 1935 (nota de subsol 1).

29 Faptul că scrisoarea lui Pacelli către rege, împreună cu plicul, se găseşte în arhivele Vaticanului, şi nu în arhivele regale din Londra, spune destule. O notă scrisă de mână de pe dosarul din Vatican explică: „Scrisoare semnată de cardinalul Pacelli şi adresată regelui Angliei, 3 octombrie 1931. Notă: Scrisoarea a fost iniţial

acceptată, apoi returnată de către Legaţia britanică" (ASV, AESI, pos. 967, vol. I, II. 201 r-208 r). Prim-ministrul britanic considera că tentativa papei de a comunica direct cu regele într-o problemă de politică externă constituia o încălcare a protocolului diplomatic.

30 Del Boca 2010, pp. 104 – 107.

31 Federico 2003, p. 590.

32 ACS, MCPG, b. 159, 1 febbraio 1935. La părăsirea postului, De Vecchi a fost onorat de papă, care i-a oferit o medalie de aur însoţită de laude bogate (CC 1935, I, pp. 423 – 424, 647). După spusele unui informator al poliţiei Vaticanului, papa îl aprecia pe De Vecchi şi el a fost cel care a ordonat cotidianului Vaticanului să tipărească un articol laudativ despre ex-ambasador (ACS, MCPG, b. 159, Roma, 5 febbraio 1935). În 1932, cardinalul Pacelli auzea deja zvonuri cum că De Vecchi va fi înlocuit şi a început să speculeze vizavi de numele celui care urma să-i ia locul. La acel moment, împărtăşindu-şi gândurile cu ambasadorul francez, Pacelli a indicat clar că îl considera pe De Vecchi mai curând mediocru (MAEI, vol. 266, 50 – 254, Charles-Roux au Président du Conseil, 25 juillet 1932).

33 ASV, AESI, pos. 985, fasc. 658, II. 23 r-27 r., despre experienţa diplomatică a lui Pignatti, a se vedea Casella, 2010, p. 185 nt. Înainte de a-l numi pe Pignatti, Mussolini a încercat să obţină aprobarea papei. Papa l-a contactat pe monseniorul Luigi Maglione, nunţiul său din Franţa, care l-a asigurat că respectivul conte este

o bună alegere, un catolic practicant, un tată bun, inteligent, modest şi demn. Zvonurile despre cine urma a fi înlocuitorul lui De Vecchi se împrăştiaseră în întreaga Romă. Au fost menţionate multe dintre numele ilustre ale regimului, de la Federzoni la Alfredo Rocco şi chiar ginerele lui Mussolini, Galeazzo Ciano (ACS, MI, PP, b. 168, reports of 3 marzo, 22 marzo, 27 marzo).

34 Pe scurt, conchidea noul ambasador, „Sfântul Părinte a vorbit ca un bun italian" (ASMAE, APSS, b. 25, fasc. 2, 13 ottobre 1935; Casella 2010, p. 189).

35 H. Montgomery, Raport Anual 1935, 9 ianuarie 1936, R 217/217/22 în Hachey, pp. 322 – 323, secţiunile 161 – 164; MAESS, vol. 37, 188 – 189, Charles-Roux, télégramme, Affaires étrangères, 17 décembre 1935.

36 Garzonio 1996; Rumi 1996, pp. 38 – 39; De Vecchi 1983, p. 219.

37 Informatorul avertiza asupra comportamentului arhiepiscopului care era mai mult oportunist decât ideologic, adăugând că „este mai bine să nu ne încredem prea mult pentru că preotul va fi fascist atât timp cât va fi în folosul său" (ACS, MI, FP, Schuster, informatorul numărul 52, Milano, 3 gennaio 1935).

38 Saresella 1990, p. 460.

39 Ceci 2010, pp. 86 – 87.

40 Baudrillart 1996, pp. 193 – 194 (5 Mai, 1936).

41 La întâlnirea din 24 octombrie, în condiţiile eşuării eforturilor diplomatice de a

împiedica aplicarea sancţiunilor economice – Mussolini îi spuse lui Tacchi Venturi că speranţele papei pentru intervenţia Franţei în medierea disputei nu s-au fructificat. „Spune-i papei, comentă Ducele, că prietenia noastră cu Franţa s-a terminat. Numai Germania nazistă mai este prietena Italiei”. „Cine ar fi crezut, adăugă Mussolini, că prietenii noştri de douăzeci de ani… vor deveni duşmanii noştri şi că vom deveni prieteni cu duşmanii noştri de acum douăzeci de ani… Dumnezeu ştie ce se va mai întâmpla” (ASV, AESI, pos. 967, vol. II, il 80 r-80 v, Udienza col Capo del Governo, 24.X.1935, P.T.V.).

42 DDI, series 8, vol. 2, n. 664, Pignatti a Mussolini, 19 novembre 1935.

43 Diggins 1972, pp. 279 – 282. Editorialul lui *The New York Times* apare în octombrie 1937 (Diggins 1972, pp. 276 – 278, 90 – 291, 317).

44 Demonstraţia a avut loc pe 10 noiembrie (Ceci 2012, p. 95; Diggins 1972, p. 107).

45 Într-o scrisoare către Dino Alfieri, pe atunci subsecretar de stat pentru presă şi propagandă, fascist american de origine italiană, secretar al Unione Italiana d’America în New York, sublinia cât de importante erau eforturile părintelui Coughlin. Şi compara sprijinul puternic acordat războiului în Etiopia de către italienii americani, care, împreună cu eforturile lui Coughlin, îl împiedicaseră pe Roosevelt să legifereze legea sancţiunilor, cu opoziţia generală faţă de război din Statele Unite. Îl dezgustă, spunea el, că atunci când în cinematografe s-au prezentat ştiri despre război, oamenii şi-au bătut

joc şi au fluierat la apariţia lui Mussolini pe ecran, dar au aclamat când au văzut imagini ale etiopienilor (ACS, MCPR, b. 21, [Eugenio] Casagrande di Villaviera a Dino Alfieri, 15 novembre 1935). Întâlnindu-se cu Pacelli pe 22 noiembrie, Pignatti a subliniat cât de important era ca petrolul să nu fie inclus în lista sancţiunilor – cum propuneau unii din Britania, şi nu numai – şi a accentuat cât de important era ca Statele Unite să nu se alăture sancţiunilor. Din nou l-a rugat pe Pacelli să activeze reţeaua diplomatică a Sfântului Scaun pentru a ajuta efortului de război. Pacelli l-a reasigurat pe ambasadorul italian că Vaticanul făcea tot ce putea, dar a adăugat că pastorul Coughlin „a vorbit deja destul de vehement împotriva Angliei şi a sancţiunilor, nu era nevoie să fie incitat să facă mai mult” (ASV, AESS, b.430 a, fasc. 362, f. 136). Vestea despre rolul util al lui Coughlin în atragerea clerului catolic american în sprijinul războiului etiopian a fost transmisă subsecretarului Ministerului pentru Presă şi Propagandă pe 28 noiembrie (ACS, MCPR, b. 21, „Appunto per S.E. il Sottosegretario di stato”). Întâlnindu-se din nou cu Pacelli pe 6 decembrie, ambasadorul italian a observat cu plăcere tot ceea ce făcea părintele Coughlin pentru a inspira mişcarea antisancţiuni din Statele Unite (ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 362, II. 145/146). Despre povestea lui Coughlin şi relaţiile sale cu Sfântul Scaun, a se vedea Fogarty (2012).

46 În 1935, cardinalul Dougherty, arhiepiscop de Philadelphia, se plângea că pastorul Coughlin era „scăpat de sub control”. El adăuga că pastorul

devenise „un erou în minţile proletariatului şi în special ale acelor membri din gloată care au ascendenţă evreiască sau aparţin socialiştilor şi comuniştilor”. Dată fiind tendinţa antisemită a lui Coughlin, caracterizarea era oarecum ciudată (Fogarty, 2012, pp. 108 – 110). Parte din descrierea noastră se bazează pe raportul asupra lui Coughlin trimis de ambasada italiană din Washington la Roma (ASMAE, AISS, b. 33, „Oggetto: Padre Coughlin”, 22 ottobre 1936).

47 Luconi, 2000, pp. 11 – 12. O idee despre entuziasmul reclamat pentru războiul etiopian în comunitatea italo-americană ne putem face după descrierea evenimentului care a avut loc în Providence, Rhode Island, în aprilie 1936, când viceconsulul italian, îmbrăcat în cămaşă neagră, a distribuit peste 700.000 de verighete din fier. Aşa de generoase au fost donaţiile în verighete din aur în acel oraş, încât viceconsulul a trebuit să mai solicite livrarea ulterioară a 400 de verighete de fier (Ceci, 2012, pp. 95 – 96).

48 În Franzinelli 1995, pp. 311 – 312.

49 De Felice, 1974, p. 761. Remarcile episcopului au fost tipărite în *Il Popolo d’Italia*, 19 dicembre 1935.

50 De Rossi dell’Amo 1954, pp. 69 – 70. Un alt exemplu de tipul acesta a venit în luna următoare, când episcopul de Ventimiglia s-a adresat femeilor din dieceza sa, identificând „duşmanii Italiei, duşmanii măreţiei şi viitorului său”, ca fiind „bolşevismul rusesc, comunismul, masoneria internaţională şi protestantismul englez”. *Idem*, pp. 105 – 108.

51 ASV, AESI, pos. 967, vol. II, II. 187 r-88 v, „Relazione dell'Udienza avuta col Capo del Governo il 30 novembre a palatul Venezia, alle ore 17", Tacchi Venturi. Renzo De Felice (1981, p. 29 ln85) conchidea, cu mulţi ani în urmă, că Tacchi Venturi probabil a avut rolul principal în aderarea lui Mussolini la teoria complotului „iudaismului internaţional" împotriva efortului său de război.

52 ASV, AESI, pos. 967, vol. II, II. 257 r-60 r, „Relazione dell'udienza avuta con S.E. Mussolini nel pomeriggio di sabato 14 dicembre 1935", Tacchi Venturi.

Capitolul 17

14 Franzinelli 1998, p. 137; Franzinelli 2008, p. 258.

15 ASV, AESI, pos. 967, vol. V, f. 186 r, Memoria d'archivio, 28 novembre 1935.

16 Brendon 2000, p. 426.

17 ASV, ANI, pos. 23, fasc. 7, II. 24 r-27 r, 18 dicembre 1935, Borgongini a Pacelli, întâlnirea avusese loc cu o zi în urmă.

18 ASV, AESI, pos. 967, vol. V, f. 20Ir, „Istruzioni per Monsignor Roveda da impartire verbalmente ai Vescovi d'Italia", 30 novembre 1935.

19 într-o postură neplăcută se afla cardinalul Nasalli Rocca, arhiepiscop de Bologna, care îi scria lui Pacelli pe 3 decembrie: „În afara faptului că nu-mi face deosebită plăcere să renunţ la inelele din aur, problema este în aparenţă rezolvată şi-mi rămâne doar să cer instrucţiuni

pentru binecuvântare”. Pacelli i-a dus scrisoarea papei, care a transmis arhiepiscopului că, dacă preoţii de parohie puteau binecuvânta inelele, cardinalul însuşi ar trebui să evite asta (ASV, AESI, pos. 967, vol. V, II. 217 r-218 r).

20 Ceci, 2010, p. 97. În Mantua, ziarul local raporta recomandarea episcopului local: Aceia care dăruiesc Patriei dăruiesc lui Dumnezeu!”. Cu surle şi trâmbiţe, Augusto Ciriaci, preşedintele la nivel naţional al Acţiunii Catolice, îi predă lui Achille Starace, pe atunci şeful Partidului Fascist, ceasul din aur, un ceas care îi fusese dăruit de organizaţia de bărbaţi a Acţiunii Catolice la a zecea aniversare a organizaţiei (Terhoeven, 2006, p. 102). Pentru mai multe detalii, a se vedea Terhoeven (2006) şi Ceci (2010, pp. 94 – 101).

21 Papa nu era foarte mulţumit de Schuster, pentru că ideea ca un arhiepiscop să doneze simbolurile sacre ale oficiului lor sfânt statului ofensa conştientizarea poziţiei de drept a Bisericii. Raportul unui informator al poliţiei din 11 decembrie reflectă această poziţie. Informatorul aflase că Vaticanul susţinea colectarea inelelor din aur şi „ofrandele de aur din partea episcopilor sunt şi ele bine văzute... Rezervele încep în privinţa crucilor penticostale, pentru că ele sunt considerate... a constitui ceva sacru” (ACS, MCPG, b. 172).

22 Terhoeven, 2006, pp. 102, 104, 105; Ceci, 2012, p. 92. Nobili (2008, pp. 271, 75 – 276) ne oferă exemple de donaţii în obiecte sacre făcute de episcopi din Lombardia. O carte poştală populară care comemora Ziua Credinţei ne arată

imaginea unui Iisus cu barbă şi părul lung, îmbrăcat în robă, plutind în văzduh deasupra a doua mâini mari, una îndepărtând verigheta de pe cealaltă mână. Deasupra sunt scrise cuvintele: „Pentru sfinţenia Cauzei” (Falasca-Zamponi, 1997, figura 20).

23 Regele şi regina deschideau drumul, depozitându-şi bijuteriile din aur la mormântul Soldatului Necunoscut de la monumentul Vittoriano din Roma. Dramaturgul Luigi Pirandello şi-a donat medalia din aur de la Premiul Nobel, fiind urmat imediat de alţi membri ai elitei culturale a Italiei (Milza, 2000, p. 731).

24 Terhoeven, 2006, pp. 118 – 119. Încercând să facă şi el un gest dramatic în acea zi, Ducele oferi medalia comemorativă din aur pe care i-o dăruise papa la semnarea Pactului lateran. După câte se pare, gestul a declanşat o criză în rândul personalului. Pe 10 ianuarie, biroul PNF din Roma a fost alertat că la examinare medalia dăruită lui Mussolini de către papă nu era din aur, ci dintr-un metal ieftin, placat cu un strat subţire de aur. Imediat s-a pus problema dacă trebuie încunoştinţat Mussolini. Decizia a fost transferată şefului naţional al partidului, Starace, care se pare că l-a informat pe Duce (Terhoeven, 2006, p. 82).

25 Săptămânalul diecezan din Torino, spre exemplu, avertiza pesimist asupra unei conspiraţii masonice aliată cu bolşevismul şi protestantismul, „unite draconic împotriva Italiei, dorind să lovească împreună în Italia şi în Sfântul Scaun şi catolicism” (în Reineri, 1978, pp. 170 – 171). Pe 25 aprilie, Pizzardo îl avertiza din nou pe Pignatti în

legătură cu „o campanie iudeo-masonică… desfăşurată în paralel împotriva Bisericii şi împotriva fascismului” (ASMAE, AISS, B. 81, fasc. 1, sf. 1, Pignatti, „Congresso dei Senza Dio în Praga”).

26 Ca şi Statele Unite, şi din motive similare – opoziţia majorităţii protestante – Canada nu avea legături diplomatice cu Vaticanul, deci nu avea un nunţiu.

27 ASV, AESI, pos. 967, vol. V, II. 129 r-31 r, Pizzardo to Mons. Andrea Cassulo, Delegato Apostolico, Ottawa, 26 dicembre 1935; *idem*, II. 132 r-134 r, Cassulo to Pizzardo, 11 gennaio 1936. Pizzardo i-a prezentat lui Pignatti raportul trimisului canadian pe 1 februarie, nerăbdător să-i arate cât de multe face Vaticanul din culise pentru a ajuta efortul de război al lui Mussolini. El îi amintea ambasadorului italian că Vaticanul îşi instruise trimisul din Canada să „susţină mişcarea în favoarea noastră în rândul acestui grup de catolici”. În raportul ulterior asupra conversaţiei, Pignatti s-a grăbit să-i spună lui Mussolini cu totul altceva, considerând că ar fi mai interesant. Şeful ordinului capucin din Ottawa primise un raport de la capucinii din Etiopia, în care aceştia se plângeau că eforturile lor de a obţine sprijin pentru invazia italiană erau obstrucţionate de „propaganda antiitaliană a evreilor şi masonilor” (DDI, series 8, vol. 3, n. 158, Pignatti a Mussolini, 1 febbraio 1936). La scurt timp după ce a primit raportul emisarului său canadian, secretariatul de stat al Vaticanului a primit un alt mesaj de la Ottawa despre conspiraţia care avea ca ţintă

Biserica şi Italia, dar acesta a venit de la o sursă surprinzătoare. Mackenzie King, prim-ministrul Canadei, primise o scrisoare „de la un anume E. Pound din Rapallo”, în care era informat că „sancţiunile sunt lucrarea unei clici evreieşti mondiale ca mijloc născocit pentru declanşarea unui război european”. Până atunci, spunea prim-ministrul, nu acordase mare atenţie problemei influenţei evreieşti în Canada, dar dată fiind această nouă informaţie, urma a studia acum problema cu atenţie. Şi, conform informării Vaticanului, prim-ministrul canadian adăugă că nutreşte credinţa „că iudaismul are elemente extrem de puternice în Anglia şi în Statele Unite, atât în cercurile guvernamentale, cât şi, în general, în rândurile opiniei publice” (ASV, AESI, pos. 967, vol. II, f. 396 r, „Appunto”, Roma, 4 febbraio 1936). Nu este clar din comentariile prim-ministrului canadian dacă era conştient de faptul că E. Pound era numele faimosului poet Ezra Pound.

28 După cum raporta ambasadorul Italiei la Berlin, reprodus de Departamentul pentru Afaceri Externe din Ambasada Vaticanului (ASMAE, APSS, b. 27, fasc. 1, 9 dicembre 1935). Trimisul Marii Britanii la Vatican era şi el nemulţumit. „Unul dintre rezultatele alegerii noilor cardinali, raporta el Londrei, şi mulţi vor considera că este unul nefericit este că reajustează echilibrul naţionalităţilor din cadrul Sfântului Colegiu într-o manieră foarte favorabilă Italiei”. La care adăuga: „Deci trebuie să renunţăm şi la ultimele speranţe care mai supravieţuiau în anumite cercuri că va

exista un succesor străin la papalitate” (H. Montgomery, Raport Anual 1935, 9 ianuarie, 1936, 17/217/22 în Hachey, p. 322 – 323, secţiunile 161 – 164).

29 H. Montgomery, Raport Anual 1935, 9 ianuarie, 1936, 17/217/22 în Hachey, pp. 322 – 323, secţiunile 161 – 164, 347; MALI, vol. 267, 61 – 63, Charles-Roux à Flandrin, 14 mars 1936. În raportul asupra numirii celor douăzeci de noi cardinali, Pignatti nota şi el absenţa marcantă a arhiepiscopului de Westminster, atribuind-o neplăcerii Vaticanului faţă de critica adusă de arhiepiscop efortului de război italian şi comentariilor la adresa papei (ASMAE, APSS, b. 25, Pignatti al Ministro degli Affari Esteri, „Concistoro”, 22 novembre 1935, telespresso n. 7748/26). Sacrul Colegiu se redusese la numai patruzeci şi nouă de cardinali. Cu noua infuzie, se încadra în maximum de 70 minus unul.

30 ACS, MCPG, b. 172, Roma, 21 novembre 1935. Mai puţin mulţumit a fost guvernul brazilian, care şi-a trimis ambasadorul să se plângă lui Pacelli despre lipsa totală a cardinalilor brazilieni, în pofida faptului că Brazilia avea de două ori mai mulţi catolici decât Statele Unite, care avea patru cardinali. Pacelli a răspuns că nu va accepta cererea guvernului de a prezenta plângerea papei, pentru că papa „pe drept cuvânt îşi păzeşte cu gelozie dreptul şi libertatea exclusivă de alegere a cardinalilor şi, prin urmare, nu poate admite să se vorbească de „iluzii deşarte” sau „cereri” în această problemă, după cum nu poate accepta nici comparaţii între state”

(ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 363, II. 2/3, 3 gennaio 1936). De asemenea, papa utilizase marele număr de nominalizări pentru a strecura unul la care se gândea de mult timp, dar nu dorea să atragă atenţia asupra lui. Monseniorul Caccia-Dominioni, colegul său milanez şi maestrul său de ceremonii cu vechi state. Omul care stătea lângă papă de 13 ani obţinu în sfârşit pălăria de cardinal pe care şi-o dorea de atât de mult timp.

31 Ce nu i-a spus Pius este că însuşi Ledóchowski îl rugase să nu facă numirea. Iezuitul general era nemulţumit că prestigiul lui Tacchi Venturi în Vatican îl eclipsa pe al său şi nu putea suporta ca un coleg iezuit să ajungă la un statut atât de înalt (Martina 1996, pp. 103 – 108; 2003, pp. 271 – 272).

32 ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 35, Città del Vaticano, 26 novembre 1929. Informatorul Bice Pupeschi susţinea că a luat cunoştinţă de plângerile lui Caccia direct, într-o conversaţie cu el care ar fi avut loc cu o seară înainte.

33 ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 52, Città del Vaticano. 34 ottobre 1930.

28 ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informatorul numărul 293, Città del Vaticano, 27 marzo 1931. Caccia îl învinuia pe Pizzardo pentru problemele lui, crezând că el era cel care îl informa pe papă. În vara lui 1931, după ce Caccia critică modul în care Pizzardo conducea Acţiunea Catolică, urmează o nouă rundă de acuzaţii reciproce. Ripostând, Pizzardo dezgropă o poveste

veche în urma căreia Caccia – în aparenţă catolic în interesele sexuale, cel puţin dacă e să acordăm crezare acestui raport – avusese un fiu cu o femeie care deţinea un magazin în oraş. Ca dovadă a acuzaţiilor sale, Pizzardo susţinea că băiatul avea un tic nervos ocular identic ticului lui Caccia (ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 40, Città del Vaticano, 30 agosto 1931).

29 ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 40, Roma, 12 settembre 1933. Anul următor, „informatorul Vaticanului" va furniza ca dovezi suplimentare ale lipsei de popularitate a papei în Roma faptul că, fiind „lipsit de sentimente", nu făcea aproape niciodată nimic prin care să arate preocupare pentru prelaţii pe care îi ştia bolnavi (ACS, MCPG, b. 157, luglio 1934).

30 Conform raportului informatorului de poliţie, Eugenio Pacelli, secretarul de stat al Vaticanului, a fost cel care l-a convins pe papă să-l promoveze pe incorigibilul monsenior (ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 40, Città del Vaticano, 12 agosto 1934).

31 ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 390, Milano, 15 ottobre 1934.

32 Osborne către Halifax, 21 iunie 1938, FRSCE, n. 350.

33 Papa a făcut sugestia prin nunţiul său. Într-o scrisoare din 28 decembrie către Mussolini, Pignatti raporta că, în timpul vizitei lui recente la Secretariatul de Stat al Vaticanului, a primit asigurări că Vaticanul făcea tot ce-i stătea în puteri pentru a încuraja efortul Bisericii din

Irlanda şi din Statele Unite de a face lobby în favoarea Italiei şi a războiului său din Etiopia. Unul dintre oficialii Vaticanului – cel mai probabil Pizzardo – a explicat că parte din motivul pentru care majoritatea irlandezilor îl susţin pe Mussolini în războiul etiopian constă în „dorinţa de a se opune propagandei protestanţilor englezi” împotriva războiului (ASMAE, AISS, b. 56, Pignatti al Ministro degli Affari Esteri, n. 8048/126, „Cattolici în Irlanda Stati Uniti e Canadà”).

34 Mussolini i-a cerut lui Borgongini să-i spună papei că francmasonii deveniseră duşmanii de moarte ai Ducelui, furioşi pe el că le-a distrus logiile şi că a realizat Concilierea cu Biserica. „Vor să se răzbune, spunea Mussolini, întâi pe mine, ca să se poată întoarce apoi împotriva Bisericii, dar, adăugă el, nu vor învinge” (ASV, AESI, pos. 967, vol. II, II. 343 r-346 r, Borgongini, „Relazione dell’udienza avuta con S.E. Il capo del Governo il 3 gen. 1936”).

35 „Coughlin berates League of Nations”, *Ludington Daily News*, November 25, 1935, p. 1. Mussolini fusese informat, printr-o scrisoare a preşedintelui Unione Italian d’America de la jumătatea lui noiembrie 1935, despre valoarea individuală a lui Coughlin şi, în general, despre rolul pozitiv jucat de catolici în Statele Unite în opoziţia contra sancţiunilor (ACS, MCPR, b. 21, Casagrande di Villaviera, New York, a Dino Alfieri, 15 novembre 1935).

36 O recenzie a lui Gerard Francis la biografia critică a lui Mussolini realizată de George Seldes, *Sawdust Caesar*, conchidea: „Ar

trebui citită de toţi acei care, din inerţie mentală sau dezgust faţă de batjocorirea parlamentarilor noştri, tânjesc după o dictatură (fie ea fascistă sau proletară) ca medicament pentru toate bolile noastre" (*America*, vol. 54, n. 16, January 25, 1936, p. 382).

37 „New Iezuit head is a Russian Pole", *NYT*, February 12, 1915, p. 11; Pagano 2009, pp. 401 – 402 n.

38 Von Biilow 2007, pp. 279 – 280. O altă indicaţie pentru opinia generală că şeful Ordinului Iezuit se bucura de mare putere o constituie faptul că iezuitul superior general era numit de obicei „întunecatul papă", termenul „întunecat" referindu-se la roba simplă neagră a acestuia şi, metaforic, contrastând – cel puţin în minţile celor care îi considerau pe iezuiţi conspiraţionişti – un papă de un alb pur cu un papă întunecos şi intrigant.

39 Muñoz 1942, pp. 5 – 6.

40 Să ne amintim că Ledóchowski îşi făcuse nemulţumirea cunoscută în faţa editorului lui *La Civiltà cattolica*, Enrico Rosa, în octombrie 1922, când Rosa scrisese un articol în care ataca fascismul. În vara lui 1929, când papa era nemulţumit de Mussolini datorită neînţelegerilor legate de Acordurile laterane, iezuitul general era din nou nemulţumit de Rosa pentru că încuraja critica papei. Conform unui raport secret al poliţiei, l-a trimis pe Rosa la un congres al Bisericii în Spania în efortul de a-l da la o parte şi a-i da papei timp să se calmeze (ASMAE, AISS, b. 2, „Roma, 12 agosto 1929" and „Roma, 7 agosto

1929”).

41 Editorul care fusese concediat la cererea lui Mussolini, Wilfried Parsons, fusese editor al săptămânalului iezuit timp de 11 ani. Un duşman încrâncenat al lui Charles Coughlin, Parsons fusese înlocuit cu Francis Talbot, SJ, suporter al lui Coughlin şi susţinător al fascismului (Gallagher, 2012).

42 Generalul iezuit a continuat să avertizeze că Anthony Eden, ministrul britanic de externe, era „în mâinile evreilor şi în special în mâinile clanului Rothschild” (ASMAE, AISS, b. 102, „Esteri, Roma”, 31 gennaio 1936). O copie a aceluiaşi raport, semnat de Pignatti, se află la ASMAE, APSS, b. 30. După ceremonia de deschidere a expoziţiei mondiale a presei catolice de la Vatican, din 12 mai 1936, Pignatti a dat peste Ledóchowski, care era încântat pentru că, în remarcile sale, papa subliniase ameninţarea comunistă. „Părintele Ledóchowski, raporta Pignatti, consideră că iudaismul, aliat cu bolşevismul, este originea tuturor relelor prezentului şi un mare pericol pentru civilizaţia noastră” (ASMAE, APSS, b. 33, fasc. 1, 13 maggio 1936).

43 De Felice 1974, p. 701.

44 Ventresca 2013, p. 104.

45 Mockler 2003, pp. 74 – 85.

46 Brendon, 2000, p. 324. Pe 7 februarie, Borgongini l-a găsit pe Duce într-o „dispoziţie neagră”, mânios pe Franţa. Da, şi Anglia este inamicul lor, spuse el, dar Franţa era şi mai rea, pentru că Franţa i-a trădat. După victoria

electorală recentă a stângii, noul ministru de externe al Franţei „a fost primit în logia porcului acela de Mandel, care, ca să nu fie numit Jereboam de Rothschild, îşi spune Mandel. Dar e tot un evreu, vândut Angliei, duşman de moarte al Italiei”. Şi Ducele a continuat să peroreze: „Guvernul este alcătuit din 14 masoni şi trei evrei. Masoneria evreiască – care, după Protocoalele Bătrânilor din Zion, «corupe până şi câinii», adică pe catolici – a reuşit să-i transforme pe francezi în nişte dobitoci” (ASV, ANI, pos. 23, fasc. 8, II. 4 r-8 r).

47 DDF, series 2, vol. 1, n. 447, Charles-Roux à Flandin, 17 mars 1936.

48 Milza, 2000, pp. 726 – 727. Roberto Farinacci, cel mai fascist dintre fascişti şi biciul Vaticanului, şi-a văzut îndeplinită dorinţa de a se alătura forţelor aeriene italiene din Etiopia. Ajuns în februarie pe front, n-a rezistat prea mult. În aprilie, a făcut o pauză de la bombardarea triburilor neajutorate şi a mers să pescuiască într-un lac mic. Pentru că nu avea la el unelte de pescuit, el şi camarazii au decis să-şi utilizeze grenadele de mână. Poate distras de tachinările cu camarazii, a ţinut prea mult în mână grenada, care a explodat. Farinacci s-a întors în Italia câteva săptămâni mai târziu, fiind întâmpinat ca un erou, la timp pentru ajustarea noului membru metalic. Guvernul a răspândit vestea că bravul lider fusese rănit în timpul unui exerciţiu militar (Fornari 1971, p. 161; Bottai 2001, p. 102).

49 Mockler 2003, pp. 133 – 142.

50 în aceeaşi săptămână, Charles-Roux,

raportând o conversaţie pe care o avusese recent cu iezuitul, l-a informat pe ministrul francez de externe că Tacchi Venturi era un „*ami personnel*”, prieten personal al dictatorului (DDF, series 2, vol. 2, n. 185, Charles-Roux à Flandrin, 8 mai 1936).

51 ACS, CR, b. 68, Tacchi Venturi a Mussolini, Roma, 6.V.1936.

52 Ojetti 1939, pp. 116 – 120; Morgan 1941, pp. 188 – 191.

53 DDF, series 2, vol. 2, n. 287, Chambrun à Delbos, 10 juin 1936.

54 „Pope gives up all exercise as 80th year approaches”, şi „Vatican Easter quietisi in years”, BG, April 13, 1936, p. 2.

55 ASMAE, APSS, b. 31, Telegramma in partenza, Mussolini a Ambasciata presso la Santa Sede, Roma, 14 maggio 1936.

56 ASV, AESS, pos. 430 b, fasc. 363, f. 57, Il ministro d’Inghilterra, 15.5.36.

57 DDI, series 8, vol. 4, n. 78, Pignatti a Mussolini, 19 maggio 1936.

58 De Felice 1974, pp. 756 – 757.

59 DDI, series 8, vol. 4, n. 40, Pignatti a Mussolini, 14 maggio 1936.

60 Navarra 2004, p. 86.

61 De Felice 1974, p. 759.

62 Dictatorul devenea din ce în ce mai cinic. Oricine sau orice îi stătea în cale trebuia învins. „Italienii, spunea Ducele unui reporter străin în mai 1936, aveau nevoie de muzică şi steaguri care să-i stârnească”. Întorcându-se la una dintre imaginile lui favorite, adăugă: „Mulţimea este dezorganizată şi dispersată ca o cireadă de

bovine, până vine cineva care s-o disciplineze şi s-o dirijeze. Nu are nevoie de cunoaştere, are nevoie de credinţă, pentru că aceasta mută munţii”. La care adăugă: „Adevărul este că tendinţa modernilor de a reveni la credinţă este absolut incredibilă!” (în De Felice, 1974, p. 799; subliniat în original).

63 Galeotti 2000, pp. 29 – 30.

Capitolul 18

7 Chiron 2006, p. 371.

8 Acest ultim comentariu este citat de Pacelli în blocnotesul său (ASV, AESS, pos. 430 a, fasc. 352, f. 81, 30 dicembre 1935). Despre sonerie, a se vedea Charles-Roux, 1947, p. 13.

9 DGFP, C 4 b, n. 482, ambasadorul Bergen către ministrul de externe, Neurath, Roma, 4 ianuarie 1936. Pentru că Pacelli era atât de preocupat să nu-l mânie pe Hitler, era întotdeauna plin de solicitudine în relaţia cu ambasadorul german. Dar vorbind cu alţii, uneori Pacelli lăsa mânia să răzbată. În 1936, Anton Mussert, şeful Partidului Nazist olandez, a venit în vizită. În încercarea de a intra în graţiile secretarului de stat, el i-a povestit că progresului bolşevismului în Europa i se opun doar două puteri, Mussolini şi Hitler. Pacelli a reacţionat, spunându-i tăios că, deşi îi împărtăşeşte opinia în ceea ce-l priveşte pe Mussolini, nu-i împărtăşea şi admiraţia pentru Hitler. Mai târziu, doar amintindu-şi de conversaţie, Pacelli se aprindea atât de tare, încât arterele carotide păreau gata să-i explodeze (DDI, series 8, vol. 4, n. 316, Pignatti a Ciano, 19 giugno 1936).

10 DDF, series 2, vol. 3, n. 114, Charles-Roux à M. Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 9 août 1936.

11 Până la mijlocul lui august, în Madrid, toate bisericile care nu fuseseră arse sau prădate au fost ocupate de „miliţiile roşii” (Canosa, 2009, pp. 63 – 69).

12 Ca etapă între altele, guvernul a introdus controale publice asupra proprietăţii Bisericii, a alungat iezuiţii din ţară şi a pus capăt implicării ordinelor religioase în educaţia publică.

13 Kent, 1981, pp. 140 – 141. În această perioadă, *OR* a publicat numeroase articole în care deplângea diferitele elemente ale campaniei anticlericale în Spania.

14 Recunoscând că se făcuseră şi „excese”, ambasadorul a susţinut că, în numeroase cazuri, în biserici şi mănăstiri îşi depozitau armamentul rebelii şi că revolta militară nu lăsase guvernului altă alternativă decât să înarmeze populaţia civilă pentru ca aceasta să se apere singură, ceea ce a dus la crearea condiţiilor pe care le deplângea cardinalul (pe baza însemnărilor lui Pacelli asupra acestei întâlniri, ASV, AESS, pos. 340 b, fasc. 363, f. 102, 12 agosto 1936). A se vedea şi Brendon, 2000, pp. 374 – 375. Câteva zile mai târziu, Pacelli a primit un raport de la nunţiul din Madrid. Bisericile fuseseră incapacitate, cartierul general al arhiepiscopului, seminarul şi tiparniţele ziarelor catolice fuseseră ocupate de forţele republicane. Arhiepiscopul fugise nu se ştie unde, preoţii se refugiaseră în casele prietenilor şi rudelor, mişcându-se continuu, „pentru a nu cădea în

mâinile roşilor”. Numeroşi preoţi, consideraţi duşmani ai poporului, fuseseră ucişi cu brutalitate. Alţii fuseseră întemniţaţi. Faimosul monument al Inimii Sfinte a lui Iisus fusese profanat şi apoi distrus. Acele câteva case private unde încă se mai slujea mesa se expuneau unui risc foarte mare (ASV, AESE, pos. 889, fasc. 263, II. 30 r-32 r, Silvio Sericano, Madrid, 20 agosto 1936).

15 ASV, AESE, pos. 889, fasc. 264, II. 74 r-76 r, Borgongini a Pacelli, 28 novembre 1936.

16 De Felice 1981, pp. 358 – 389.

17 De Felice 1981, pp. 390 – 391.

18 În octombrie, papa, arătând obosit şi dărâmat, îi spunea lui Charles-Roux că, legând soarta Italiei de a Germaniei – jucându-se astfel cu focul – Mussolini făcea echilibristică pe marginea prăpastiei cu Franţa şi Marea Britanie (MAESS, 38, 8 – 34, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 22 octobre 1936)

19 Micheler, 2005, pp. 113 – 114. Un Pacelli mânios, adresându-se ambasadorului italian, ameninţa că, dacă iezuiţii sunt aduşi în tribunal, repercusiunile vor fi enorme şi „toată Germania se va cutremura” (DDI, series 8, vol. 4, n. 613, Pignatti a Ciano, 24 luglio 1936). Papa îi solicită din nou lui Mussolini să intervină. La o zi după întâlnire, cardinalul Pacelli îl chemă pe Pignatti să-i transmită instrucţiunile primite de la papă. Mussolini trebuia să păstreze secretul asupra faptului că acţiona la cererea papei (DDI, series 8, vol. 4, n. 636, Pignatti a Ciano, 27 luglio 1936). (DDI, series 8, vol. 5, n. 150, „L’Incaricato d’affari presso la Santa Sede, Cassinis, a Ciano, 2 ottobre

1936”).

20 „Germanii”, scria Grandi (1985, pp. 410 – 411), făcuseră din Ciano „unealta lor docilă” (Innocenti 1992, pp. 14 – 16; Moseley 1999, pp. 4 – 9; Morgan 1941, p. 265; De Felice 1974, p. 804; Brendon 2000, p. 559). Comentariile lui Grandi trebuie luate cu precauţie, pentru că el însuşi se afla în postura de a pierde orice influenţă pe care o avea asupra Ducelui în favoarea lui Ciano. Despre acest conflict, a se vedea şi prefaţa lui Renzo De Felice la jurnalul lui Ciano (2002, p. xiv).

21 Rauscher 2004, p. 220.

22 Ulterior, reporterul american Thomas Morgan (1941, p. 265) îi scria lui Ciano: „Când a început să se îngraşe – ceea ce era de rău augur, pentru că tatăl şi mama lui erau aproape monstruoşi – a adoptat regimul Ducelui, cu fructe, peşte şi came de pasăre”.

36 Milza, 2000, p. 737. Şi totuşi, era greu să-l iei în serios pe Ciano, observa Phillips (1952, p. 188), pentru că „era imposibil să-i ţii atenţia trează mai mult de câteva minute”, ochii fugindu-i întotdeauna după femeile atrăgătoare. Elisabetta Cerniti, soţia ambasadorului Italiei în Germania, îl descrie foarte bine: „Deşi nu era atrăgător, fiind prea gras pentru vârsta lui şi cu un aspect nesănătos, avea un gen de atractivitate nerafinată şi se considera irezistibil pentru doamne… Chipurile, se lăuda el, cele mai frumoase femei îl urmăresc fără să se mai ascundă, concurând pentru un zâmbet de-al lui. Era dureros să-l priveşti” (în Moseley, 1999, p. 30).

37 Phillips 1952, pp. 189 – 191.

38 Citat în De Felice, 1981, p. 273.

39 Bottai 2001, pp. 109 – 110.

40 Baratter 2008.

41 Giuseppe Bastianini oferă o descriere dramatică a acestui ritual (în De Felice, 1981, p. 283).

42 Navarra 2004, pp. 64 – 65, 97.

43 în Italia, credinţa în Duce rivaliza cu credinţa în Iisus Cristos. Federaţia fascistă a lui Ascoli Piceno, spre exemplu, în ediţia din 22 august 1936 a publicaţiei *Eja*, recomanda: „Să aveţi întotdeauna credinţă. Credinţa pe care i-o acordaţi lui Mussolini, pentru că este ceva sacru... Tot ce afirmă Ducele este adevărat. Nimeni nu pune la îndoială cuvântul Ducelui... După ce recitaţi «Crezul» în Dumnezeu în fiecare dimineaţă, recitaţi «Crezul» în Mussolini" (Gentile, 1993, p. 127).

44 Bottai 2001, p. 115; De Felice 1981, p. 267.

45 Numai în 1938, singură a scris 1.810 pagini, mâzgălite pe bucăţi de hârtie. Prezentarea conversaţiilor telefonice cu Mussolini era atât de detaliată, încât atunci când inspectorul general al arhivelor de stat italiene a ajuns să le examineze, a bănuit-o că instalase un dispozitiv de înregistrare la telefon (Petacci, 2010, p. 5; Festorazzi, 2012, p. 308).

46 Milza 2000, p. 528; Monelli 1953, pp. 153 – 156; Petacci 2011, p. 423.

47 Aici regăsim opinii care au fost elaborate pentru prima dată de De Felice (1981, p. 277).

48 Importanţa pe care o căpăta Biserica

americană devenea ceva obişnuit în Roma, deşi Sfântul Scaun considerase întotdeauna Statele Unite ca fiind un fel de canal de refulare. Nu cu multe decenii în urmă, relaţiile Vaticanului cu Biserica din SUA se derulau nu prin secretariatul de stat, ca în toate toate ţările europene, ci prin Congregaţia pentru propagarea Credinţei, care se ocupa cu acele zone – Asia şi Africa în principal – considerate prea îndepărtate, căminul unor misiuni, şi nu al unor biserici consacrate. Dar, în jurul anilor 1930, Statele Unite îşi solidificaseră locul nu numai ca un centru major şi prosper pentru romano-catolici şi pentru Biserică, ci şi ca unica sursă financiară de sprijin pentru Sfântul Scaun (Pollard, 2012).

49 Arnold Cortesi, „Papal secretary of state coming fiere; Rome speculates on subiect of mission", NYT, October 1, 1936, p. 1; Cortesi, „Pacelli reported seeking aici of U.S. în anti-red drive", NYT, October 2, 1936, p. 1. Ambasada italiană din Washington a raportat motivele prezumate pentru călătoria lui Ciano, menţionând că delegatul apostolic al Vaticanului era el însuşi surprins, perplex şi oarecum alarmat de această vizită (DDI, series 8, vol. 5, n. 151, L'incaricato d'affari a Washington, Rossi Longhi, al Ministro degli Esteri, Ciano, 3 ottobre 1936; and n. 160, Rossi Longhi a Ciano, 6 ottobre 1936). Pentru speculaţia lui Pignatti în legătură cu ambiţiile papale ale lui Pacelli, a se vedea DDI, seria 8, vol. 5, n. 170, Pignatti a Ciano, 7 ottobre 1936. Pacelli fusese reprezentantul papei la Congresul Internaţional Euharistie din Buenos Aires, în

noiembrie 1934, congres care a atras mulţimi imense. Printre opririle în drumul spre casă s-a numărat Brazilia, unde s-a adresat, în portugheză, Adunării Naţionale şi Curţii Supreme (Biet 1996, p. 202).

50 Printre gradele onorifice se numărau cele de la Georgetown („Pacelli urges world peace, blesses many", *WP*, October 23, 1936, p. 1), Fordham Collège şi Notre Dame („Papal aide gets Notre Dame honor", NYT, October 26, 1936, p. 18).

51 Coughlin formase un partid politic – Uniunea Naţională pentru Dreptate Socială – care susţinea un candidat împotriva lui Roosevelt – sau „Franklin Roosevelt Trădătorul", cum îl numea preotul (Fogarty, 2012, p. 110).

52 în septembrie, Coughlin cerea ca împotriva preşedintelui să fie utilizate „gloanţe" – sub presiune, ulterior îşi va cere scuze pentru spusele sale – şi adăuga că Roosevelt era un „dictator" procomunist. D'Alession (2012, pp. 133 – 134) cita din două dintre scrisorile lui Cicognani către Pacelli, scrise pe 9 şi 10 octombrie.

53 Această conversaţie a fost prezentată de Florence Kerr, căruia Roosevelt îi povestise conversaţia la o cină în Hyde Park în 1943 (Gallagher 2008, pp. 87 – 88). Preocuparea lui Pacelli pentru ameninţarea comunistă era probabil exacerbată de concentrarea sa pe războiul civil din Spania, care erupsese cu puţin mai mult de trei luni în urmă. Joseph Kennedy – magnat catolic şi părinte al unui viitor preşedinte – a ajutat la aranjarea întâlnirii şi a luat parte la ea.

54 Analiza călătoriei lui Pacelli în Statele Unite este preluată din Gannon, 1962, pp. 106 – 116; Fogarty 2012, p. 115; şi D'Alessio 2012, pp. 131 – 135. Sora Pascolina l-a însoţit pe Pacelli în călătoria în State, cum o făcuse şi cu doi ani mai devreme, în călătoria la Buenos Aires. Totuşi, de dragul păstrării aparenţelor, călugăriţa a călătorit cu un alt vas şi s-a păstrat în umbră (Schad 2008, pp. 81 – 87).

55 ASMAE, APSS, b. 36, Ciano, telespresso 691938 al Ministero dell'Interno, 7 dicembre 1936; Falconi 1967, p. 226; Gonfalonieri 1957, pp. 334 – 338

56 Baudrillart 1996, p. 364 (6 décembre, 1936). Vechiul prieten al papei, Agostino Gemelli, făcea vizite frecvente, o dată chiar instrumentând personal o electrocardiogramă (Venini 2004, p. 201). Conform lui Lazzarini (1937, pp. 142 – 143), la un moment de pe parcursul bolii papei, părintele Gemelli, vizitându-l, l-a auzit pe papă plângându-se de mâncare. „Magnifica teroare", cum era numit Gemelli, l-a întrebat, în dialect milanez, dacă îi poate prepara el o masă. Când ochii papei s-au luminat, Gemelli, considerat a fi un bucătar excelent, pe lângă un medic remarcabil, a depistat o bucătărie în apropiere şi i-a adus curând o farfurie cu *risotto à la Milanese*, preparat cu şofran şi gătit *al dente*. „Ce e mai bun", spuse papa pe când devora fericit orezul, „rămâne ce vine de acasă".

57 Nota marginală a lui Tardini la însemnările lui Pacelli despre întâlnirea cu papa din 9 decembrie prezintă amănunte despre aceste vizite

ale lui Pacelli la patul bolnavului (ASV, AESS, b. 560, fasc. 592, f. 16 r f).

58 Atât Venini (2004, pp. 182 – 7), cât şi cardinalul Baudrillart (1996, pp. 364, 371, 378 – 379; 6 décembre, 18 décembre, 26 décembre, 28 décembre 1936) discută aceste evenimente în jurnalele lor.

59 CC 1937 I, pp. 182 – 183; *OR*, 4 – 5 gennaio 1937. Trimisul britanic făcuse cronica tuturor rapoartelor de sănătate anterioare publicate de Vatican (D.G. Osborne, Annual Report 1936, January 1, 1937, R 57/57/22 în Hachey, p. 365, section 101).

60 Gonfalonieri 1957, pp. 349 – 350.

Capitolul 19

7 ACS, MCPG, b. 172, ff. 57 – 59, 8 gennaio 1937.

8 în cuvintele lui Pignatti, „cardinalii germani, o bună parte a cardinalilor nord-americani şi englezi şi practic niciunul dintre cardinalii francezi nu vor vota pentru un cardinal care a demonstrat simpatii pentru regimurile fasciste” (DDI, series 8, vol. 6, n. 456, Pignatti a Ciano, 13 aprilie 1937). Iar Pignatti era de aceeaşi părere. Raportând Parisului la mijlocul lui martie, Charles-Roux, ambasadorul francez, îşi amintea că încă de la conflictul „scurt, dar violent” legat de Acţiunea Catolică din 1931, relaţiile dintre Sfântul Scaun şi statul fascist fuseseră bune. Explicând acest aspect, Charles-Roux sublinia că oficialii Vaticanului, „cu foarte rare excepţii, în totalitate italieni”, şi clerul italian erau practic unanimi în entuziasmul lor faţă de Mussolini (MAEI, vol. 267,

78 – 79, Charles-Roux à Ministère des Affaires Étrangères, 19 mars 1937). Ambasadorul francez a dedicat marea masă a detaliatului său raport, sub titlul „Sept ans après Lateran”, evidenţierii importanţei internaţionalizării, atât a Sfântului Colegiu al Cardinalilor, cât şi a personalului diplomatic al Sfântului Scaun, şi a îndepărtării de dominaţia copleşitoare a italienilor. Despre statutul presei catolice în Germania, a se vedea Conway, 1968, p. 171.

9 După cum se obişnuia pentru liturghia de Paşti în Bazilica Sfântul Petru, corpul diplomatic de la Vatican era prezent în totalitate acolo, cu o excepţie notabilă, ambasadorul german la Sfântul Scaun, care a boicotat ceremonia (Baudrillart 1996, pp. 456, 464 – 465; „Pope în tears al St. Peter’s”, BG, March 29, 1937, p. 1).

10 Gonfalonieri 1957, pp. 367 – 368; Venini 2004, p. 203, 08 – 209; Chiron 2006, p. 414.

11 Cazul cardinalului Schuster, şeful celei mai importante dieceze din Italia, Milano, este emblematic. După ce a făcut tot ce i-a stat în puteri să stimuleze sprijinul pentru războiul etiopian, a continuat în anul următor să cultive relaţii apropiate cu Partidul Fascist din Milano. În ianuarie 1937, şeful PNF din Milano i-a conferit o medalie în numele fascismului milanez şi mulţi din Milano aveau convingerea că liderul fascist local se consulta cu cardinalul înainte de a lua orice decizie importantă (ACS, MI, FP, Schuster, Milano 7 gennaio 1937). În februarie, cu ocazia unei conferinţe la care au participat lideri de vârf ai Partidului Fascist şi ai armatei milaneze, Schuster

l-a prezentat din nou pe Mussolini ca fiind trimisul lui Dumnezeu, comparându-l cu Constantin cel Mare, primul împărat roman care a îmbrăţişat creştinismul (ACS, MI, FP, Schuster, Milano, 27 febbraio 1937).

12 De la Asvero Gravelli, citat în Bosworth, 2002, p. 310.

13 MAEI, vol. 70, 64 – 70, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 17 mars 1937.

14 Aflat în America, scrie: „Se manifestă o antipatie difuză, dar puternică, faţă de regimul nazist, de care evreii – care deţin poziţii importante în presă, în politică, în finanţe – bineînţeles că profită" (DDI, series 8, vol. 6, n. 126, Suvich a Ciano, 4 febbraio 1937).

15 Luconi 2004, p. 159.

16 William Dodd, ambasador al SUA în Germania (NARA, LM192, reel 6, Dodd to Secretary of State, Washington, January 23, 1937, n. 3265), a trimis în ţară o traducere în limba engleză a unor fragmente din interviul lui Mussolini, care apăruseră pe prima pagină a ediţiei din 17 ianuarie a publicaţiei *Voelkischer Beobachter*.

17 ASV, AESI, pos. 855, fasc. 551, II. 38 r-39 v, Tacchi Venturi a Pio XI, 2 marzo 1937.

18 Godman 2004, pp. 133 – 154. *Mit brennender Sorge* a fost precedată, cu o săptămână, de o enciclică în care era denunţat comunismul, *Divini Redemptoris*.

19 în interesul păstrării păcii cu Hitler, scria istoricul Peter Godman, „papa a decis să nu

vorbească public despre rasism, drepturile omului şi subiecte înrudite în forma directă şi detaliată pregătită de Tribunalul Suprem [al Inchiziţiei]. Subliniind dorinţa de a „restabili o pace reală în Germania ”, susţinea Godman (2004, pp. 146 – 147), „Pius al XI-lea a sacrificat pe altarul Concordatului atacul direct asupra naziştilor pe care, în 1937, Roma l-ar fi putut lansa”. Ne bazăm pe traducerea în limba engleză a enciclicei, disponibilă pe www.Vatican, va. Textul original în limba germană este disponibil şi el pe acest site. Versiunea italiană poate fi găsită în CC 1937 II, pp. 216 – 230.

20 Godman 2004, p. 149; Fattorini 2007, p. 132.

21 În scrisoarea către Pacelli, în care raporta asupra deciziei episcopilor de Berlin şi Breslau să ardă documentele, Orsenigo scria că, întrebat de alţi episcopi dacă să procedeze la fel, a răspuns că fiecare ar trebui să-şi utilizeze propria judecată. Pe marginea scrisorii lui Orsenigo, Pacelli mâzgălise o notă de răspuns: „Sfântul Părinte consideră că răspunsul este moale… Vă instruieşte să răspundeţi că trebuie să ardă fără discuţie orice ar putea provoca probleme” (citat în Fattorini, 2011, pp. 123, 36 n, subliniat de Pacelli în original).

22 Mesajul a fost transmis prin Pignatti (ASMAE, APSS, b. 35, „Appunto”, Ministero degli Affari Esteri). Memoriul nu îl citează în mod direct pe Pacelli ca sursă, deşi deducţia este implicită, pentru că Pignatti este cel care raportează că „Sfântul Scaun nu doreşte comentarii în presa

italiană care să sublinieze că această scrisoare reflectă opoziţia Vaticanului faţă de nazism”.

23 În cuvintele lui Pignatti, Pacelli, cu care se întâlnea adeseori, nu „dorea o rupere a relaţiilor şi fusese aclamat în ultimul timp, după ce a văzut că şi cealaltă parte a ezitat să contribuie la escaladarea conflictului” (ASMAE, AISS, b. 67, fasc. 9, Pignatti a Ciano, 1 aprilie 1937, „Le tre Encicliche Pasquali”). Însărcinatul cu afaceri italian furnizează o analiză a reacţiei germane la enciclică într-un memoriu trimis a doua zi lui Ciano (DDI, series 8, vol. 6, n. 388, Magistraţi a Ciano, Berlino, 2 aprilie 1937). Pe 17 aprilie, Ciano a trimis o telegramă ambasadorului italian la Berlin. El relata comentariile cardinalului Pacelli în care acesta arăta că nu doreşte ca Hitler să considere enciclica un atac la adresa nazismului, şi a ataşat o copie a raportului lui Pignatti în care era detaliată conversaţia sa cu Pacelli. Ciano a remarcat şi că episcopii germani erau cei care insistau pe lângă papă să pregătească enciclica. Papa, din partea sa, mersese înainte cu aceasta, „fără a-şi face probleme cu consecinţele”. Pe Mussolini şi pe ginerele său îi îngrijora cel mai mult consecinţele pe care le-ar avea o repudiere papală a naziştilor în ceea ce privea propriile planuri de a apropia şi mai mult Italia de Al Treilea Reich. Şi totuşi, au rămas convinşi că papa continua să-l aprobe pe Mussolini, cei doi putându-se bizui pe el că îi va înfrunta pe non italienii din cler care doreau ca papa să denunţe fascismul şi nazismul. După cum scria Pignatti: „Ştiu din sursă de autoritate că unii

consilieri ai pontifului ar dori ca documentul papal să lovească în toate regimurile totalitare. Pius al XI-lea a respins aceste sugestii”.

„Cardinalul secretar de stat, raporta Pignatti în scrisoarea trimisă de Ciano la Berlin, „nu mi-a cerut în mod expres să intervin la Berlin pe lângă Excelenţa Voastră, dar nici nu mi-a ascuns marea dorinţă ca Sfântul Scaun să fie ajutat să evite o ruptură şi să faciliteze o înţelegere”. Ciano trecea apoi la subiect, spunându-i ambasadorului său din Berlin: „Mă rog ca Excelenţa Voastră să cântărească oportunitatea de a acţiona împreună cu acest guvern în sensul şi în limitele sugerate de cardinalul secretar de stat” (ASMAE, APG, b. 38, telegramma în partenza n. 740, Ciano a Regia Ambasciata, Berlino, 7 aprilie 1937). Raportând rolul pe care îl avea Ducele în demersul de a-l convinge pe Hitler să nu rişte o ruptură cu Vaticanul ca urmare a enciclicei, *Boston Globe* prezenta o perspectivă stranie, după care Tacchi Venturi „i-a prezentat lui Hitler apelul la moderaţie al premierului italian” („Duce aids Nazi in Vatican row”, BG, April 16, 1937, p. 11). Chenaux (2005) avansează dovezi numeroase care arată că Pacelli, în această perioadă, „a insistat fără preget pe acelaşi mesaj”, şi anume că *Mit brennerder Sorge* nu implica o condamnare a statului nazist sau a partidului nazist ca atare şi că „identificarea unui *modus vivendi* cu regimul a rămas principalul obiectiv al politicii Sfântului Scaun faţă de Germania” (p. 264). Pe 30 aprilie, Pacelli a trimis o lungă scrisoare lui Bergen în care respingea interpretarea ostilă pe care

guvernul german o dăduse enciclicei (DGFP, series D, voi, lb. n. 649).

24 DGFP, series D, vol. lb. n. 650, „Memorandum by the Foreign Minister, Baron von Neurath, Rome, May 4, 1937".

25 „Conversation between the Duce and Herr Frank, palatul Venezia, 23 September 1936", în Muggeridge 1948, pp. 47 – 48.

26 „Mundelein rips into Hitler for Church attacks", CDT, May 19, 1937, p. 7.

27 Mundelein se născuse şi crescuse în New York, tatăl său provenea dintr-o familie germană, iar mama era irlandezo-americană. Fusese numit arhiepiscop de Chicago în 1914, când avea doar patruzeci şi doi de ani. În 1924 a călătorit la Roma să-şi primească pălăria de cardinal şi revine la Roma în diverse ale ocazii. Mundelein era binecunoscut papei, care era mulţumit de sprijinul financiar pe care continua să-l aducă de la Chicago. Mundelein avea şi o relaţie personală cu Franklin Roosevelt, pe care îl susţinuse public încă de când devenise preşedinte în 1933. În 1934, aflat în drum spre Roma, Mundelein l-a vizitat pe preşedinte în Hyde Park. Mundelein a continuat să-l viziteze regulat pe Roosevelt în următorii ani. Preşedintele îl considera pe Mundelein – singurul cardinal american din afara zonei de nord-est – important pentru efortul său de a atrage sprijinul catolicilor (Kantowicz 1983, pp. 220 – 236).

28 Aceasta este versiunea observaţiilor lui Mundelein comunicate de ministrul german de externe ambasadei germane la Sfântul Scaun în 21 mai 1937 (DGFP, series D, vol. Ic, n. 652).

Răspunzând cererii lui Pacelli de a-şi explica discursul, Mundelein i-a scris delegatului Vaticanului din Washington: „De data aceasta, fiind provocat de reiterările zilnice din presă ale aşa-numitelor procese de moralitate din Germania... Am scris în grabă ce mă măcina şi am trimis-o preoţilor aşa cum era” (în Trisco, 2012, p. 159). Începute în 1935, dar suspendate apoi din cauza Jocurilor Olimpice de la Berlin din 1936, procesele au fost reluate la ordinul lui Hitler însuşi pe 7 aprilie 1937, iar la momentul discursului lui Mundelein, beneficiau de o imensă publicitate în Germania. Sute de preoţi catolici şi membri ai ordinelor religioase erau acuzaţi că ar fi avut „relaţii sexuale nefireşti” sau că ar fi atras copii în acte sexuale. Titlurile de pe prima pagină a ziarelor avertizau despre „degenerarea morală” a clerului catolic şi despre „corupătorii tineretului îmbrăcaţi în sutană”. Preoţii şi călugării erau denigraţi pentru că ar fi exploatat relaţia confesională cu copiii pentru a se angaja în „relaţii sexuale nefireşti”. Date fiind eforturile guvernului german de a pune capăt stăpânirii pe care o exercita Biserica catolică asupra educaţiei şi activităţii tineretului în zonele catolice ale Germaniei, campania era o comoară propagandistică pentru naziști („German Foreign Ministry to the German Embassy to the Holy See”, April 7, 1937, DGFP, series D, voi, lb. n. 642; Trisco 2012, p. 153; Micheler 2005, pp. 113 – 114). Istoricii au prezentat aproape în unanimitate aceste procese ca dovezi ale persecuţiei exercitate de regimul nazist asupra Bisericii catolice şi ca

mărturie a homofobiei naziste (Micheler, 2005, p. 113). Cu certitudine putem vorbi despre ambele, dar dimensiunea realismului acestui comportament nu a fost încă examinată sistematic.

29 DGFP, series D, vol. Ic, n. 655, Bergen către Ministerul German al Afacerilor Externe, Vatican, 25 mai 1937. *Idem*, n. 657, Ministerul German al Afacerilor Externe, Vatican, 26 mai 1937; *idem* n. 658, Neurath către Ambasada germană la Sfântul Scaun, 27 mai 1937.

Cu două săptămâni înainte de discursul cardinalului Mundelein, consulul general italian la Chicago se întâlnise cu acesta. În cadrul discuţiei amicale, arhiepiscopul şi-a exprimat „admiraţia pentru Duce şi pentru fascism, afirmând că Italia de astăzi este o ţară pe care Biserica se poate cu adevărat baza”. Ca răspuns la întrebarea consulului, Mundelein a recunoscut că unii preoţi catolici americani căzuseră pradă propagandei antifasciste din Statele Unite, dar l-a asigurat că numărul acestora nu era mare (ASMAE, APSS, b. 35, telespresso 215383, „Vizita del R. Console Generale în Chicago al Cardinale Mundelein”, 8 maggio 1937)

30 Pacelli împărtăşea opinia cardinalului francez Baudrillart (Baudrillart 1996, p. 476, 7 avril 1937).

31 „Pope’s voice fails as health wanes”, NYT, May 19, 1937, p. 9; „Pope has setback on 80th birthday”, NYT, June 1, 1937, p. 25. Un informator guvernamental al momentului, referindu-se la sănătatea deficitară a papei, îl caracteriza ca fiind

„mai iritabil şi mai posac ca niciodată” (ACS, MCPG, b. 172, fasc. 23, 15 maggio 1937).

32 Baudrillart 1996 p. 536 (21 juin 1937).

33 Mussolini a făcut aceste remarci în faţa lui Tacchi Venturi (Tacchi Venturi a Pizzardoni maggio 1937, ARSI, TV, b. 25, fasc. 1950).

34 Fattorini, 2007, p. 95. În luna decembrie a anului anterior, Pacelli trimisese simpatiile Vaticanului lui Franco, exprimându-şi speranţa într-o „victorie rapidă şi totală” a Generalissimului (Idem, p. 96).

35 Fratele lui Carlo Rosselli, Nello, a fost şi el ucis în acest atac, având nefericirea de a-şi vizita fratele la momentul asasinatului. Cel mai probabil, Mussolini a ştiut şi a aprobat planul ucigaş, deşi nu s-a descoperit încă nicio dovadă în acest sens.

Discutând cazul, deşi admitea că Ducele îşi dăduse probabil consimţământul, De Felice (1981, pp. 420 – 421) a avansat şi posibilitatea ca Ducele să fi auzit de complot abia după ce acesta avusese loc. Dar ni se pare improbabil. Referitor la cele trei asasinate, a se vedea Mack Smith, 1983, p. 8.

36 Cardinalul Baudrillart (1996, p. 501, 4 mai 1937) observa în legătură cu Pizzardo: „În Roma, oamenii sunt convinşi că rolul lui predominant se va sfârşi odată cu moartea papei. Are o capacitate prodigioasă de muncă, dar nu se ridică la rolul ocupat nici prin inteligenţă, nici prin perspectivă”. Cu un papă suferind în castelul Gandolfo, raporta un informator al poliţiei pe 6 mai, Pizzardo „rămâne adevăratul *padrone*” în Vatican (ACS, MCPG, b. 172).

37 A solicitat ca ultima propoziţie să fie

subliniată. În primul rând, recomanda el, Pizzardo trebuie să renunţe la cuvântul „meritoriu” în descrierea absenţei cazurilor de tensiuni din ultimii ani între Vatican şi regimul fascist. Nu existau deloc cazuri de tensiuni, notabile sau nu. A doua schimbare pe care a solicitat-o a fost să se sublinieze mărturia faţă de colaborarea fructuoasă dintre Vatican şi Mussolini, prin înlocuirea expresiei „între cele două organisme a existat chiar o colaborare fructuoasă” cu expresia „fundamentul pe care s-a dezvoltat relaţia dintre cele două autorităţi a fost una de colaborare fructuoasă”.

38 Revista era *The Tabiet*, iar autorul său, părintele Hilary Carpenter, era preot dominican al Abaţiei Călugărilor Negri din Oxford (ASV, AESS, pos. 555, fasc. 588, 3 r, II. 5 r, 23 r-43 r). Acest dosar include şi scrisoarea de la C arpenter care se supunea cererii ecleziastului superior şi care menţiona că va trimite o retractare a opiniilor sale antifasciste. Ediţia din 7 august a *The Tabiet* conţinea şi retractarea abatelui. „Am fost informat de către surse de încredere că am greşit punând pe acelaşi nivel fascismul şi nazismul în relaţia lor cu Biserica, de parcă ambele ar merita aceeaşi condamnare… de la semnarea Concordatului din 1931 [sic] nu numai că nu au fost cazuri de neînţelegeri între autoritatea ecleziastică şi guvernul italian, dar în cea mai mare parte, cele două autorităţi au lucrat în direcţia unei fructuoase colaborări… Rog să-mi fie permis să-mi declar acordul necalificat pentru afirmaţia anterioară” (în Chadwick 1986, pp. 12 – 13).

39 Vulcanica şi nu întru totul stabila Fontanges îl urmărise pe Charles de Chambrun, ambasadorul francez în Italia, până la Gara de Nord din Paris. Acolo, a luat un revolver şi l-a împuşcat de două ori. Din fericire, aptitudinile de asasin erau inferioare celorlalte talente ale sale, aşa că nu a reuşit decât să-l rănească uşor (Tronel 2007; De Felice 1974, p. 303 nt).

40 Citatul este din partea a doua a unei serii în trei volume, „My love affair with Mussolini” („Relaţia mea amoroasă cu Mussolini”), de Magda Fontanges, *Liberty magazine*, August 17, 1940, p. 40. Se referă la aprilie 1936.

41 în De Felice, 1981, p. 276 n”. În 1927, scriindu-i surorii sale, Mussolini îi spunea că practic era la regim cu lichide, din cauza problemelor de stomac, dar adăuga că „deoarece nu am avut niciodată o slăbiciune pentru păcatul lăcomiei, abstinenţa nu mă afectează” (E. Mussolini, 1957, p. 121). Gravitatea păcatelor trupeşti ale lui Mussolini rămâne o problemă discutabilă printre biografii săi ori cel puţin printre cei care se preocupă să speculeze pe un subiect pe care cei mai puţin lascivi l-ar ignora. La o extremă, un biograf (Nicholas Farrell, descris de Baima Bollone, 2007, pp. 118 – 119), estima că Ducele făcuse sex cu cinci mii de femei, ceea ce pare cam mult chiar şi pentru un armăsar ori, altfel spus, pentru o persoană care nu avea şi altă îndeletnicire. Alte estimări par suspicios de precise, una avansând cifra de o sută şaizeci şi nouă de iubite (după Dulio Susmel, reluat în Cannistraro şi Sullivan, 1993, p. 620 n).

42 Preotul paroh local, când a auzit de venirea distinsului vizitator, s-a grăbit spre plajă. Primul gând al lui Mussolini a fost că omul în haină preoţească va dezaproba scena şi s-a grăbit să-l asigure că dansul era nevinovat. Dar preotul avea altceva în minte, anume să-l invite pe Duce la un tur al bisericii, unde i-a arătat starea tristă în care se găsea orga. Faţa preotului s-a luminat când generosul dictator i-a înmânat un teanc de bani cu care să plătească reparaţiile atât de necesare (Bottai, 2001, pp. 119 – 120, intrarea în jurnal pentru 4 septembrie 1937).

Capitolul 20

12 „Nimeni nu ajunge la Roma împotriva Berlinului sau la Berlin împotriva Romei!” a declarat Ducele (Rauscher, 2004, p. 224). Mussolini a citat aceste remarci în timpul călătoriei în Germania (Flassell către Weizsäcker, 7 octombrie 1937, DGFP, seria C, vol. bb, n. 568).

13 Comentariile lui Hitler către Ciano au fost avansate pe 24 octombrie (Kershaw, 2000, p. 25).

14 Milza 2000, p. 754.

15 Caviglia 2009, pp. 204 – 205.

16 Rauscher 2004, p. 226.

17 Pe 17 septembrie, Pignatti s-a întâlnit cu cardinalul Pacelli, iar Pacelli l-a rugat să-l îndemne pe Mussolini să profite de călătoria în Germania pentru a face tot ce-i stătea în putinţă să-l convingă pe Hitler să amelioreze relaţiile guvernului cu Biserica catolică (ASMAE, APG, b. 47, Pignatti a Ciano, 17 settembre 1937, „S. Sede e Reich”). Că s-a aflat de acest demers descoperim citind titlul articolului de pe pagina 2 din CDT –

ediţia 23 septembrie: „Ducele, trimisul papei la Hitler la îndemnul Bisericii”.

18 Pe 1 octombrie, secretarul de stat al Ministerului german de Externe îi scria ambasadorului german la Sfântul Scaun: „Dacă Sfântul Scaun spera de pe urma călătoriei lui Mussolini în Germania la un rezultat avantajos atât pentru Vatican, cât şi pentru Germania, trebuie să-şi îngroape speranţa, pentru că Mussolini a evitat să aducă în discuţie subiectul relaţiilor noastre cu Vaticanul” (DGFP, series D, voi, ld, n. 682).

19 Baudrillart 1996, pp. 624 – 625 (1er octobre 1937).

20 ASMAE, APSS, b. 34, telespresso, Pignatti a Regio Ministero degli Affari Esteri, 4 ottobre 1937. Pignatti quotes from M. Barbera’s article în CC, quaderno 2095. Relaţiile papei cu Ducele au continuat să fie bune. Printre semnele colaborării lor din acea perioadă se numără iniţierea uriaşului proiect de construcţii din afara Pieţei Sfântul Petru. Anunţat de Mussolini în anul precedent ca mod de comemorare a Acordurilor laterane, proiectul urma a duce la demolarea grupului intens populat de clădiri, alei şi biserici care erau înghesuite între două străduţe care duceau de la Tibru la Sfântul Petru. Acestea urmau a fi înlocuite cu un bulevard larg, numit Via della Conciliazione. Lucrările începuseră numai după ce papa îşi dăduse aprobarea, iar papa a inspectat lucrările la scurt timp după întoarcerea lui Mussolini din Germania (Insolera 1976, pp. 130 – 131; Painter 2005, pp. 68 – 70).

21 Mesajul papei a fost transmis de Pizzardo însărcinatului cu afaceri italian care, transmiţând, la rândul său, mesajul lui Ciano, a adăugat o altă problemă. „Italia, scria el, se confruntă cu riscul de a vedea ales un papă care să aibă sentimente foarte diferite de cele ale papei Ratti” (DDI, series 8, vol. 7, n. 424, Venturini a Ciano, 12 ottobre 1937). Ciano a trimis textul memoriului ambasadorului italian în Germania (ASMAE, APG, „S. Sede Reich e Fascismo”, 14 ottobre 1937).

22 La sfârşitul lui decembrie, Pignatti, aşteptând împreună cu Charles-Roux la uşa bibliotecii papei pentru audienţa lor de Anul Nou, îi spuse ambasadorului că papa era „încă furios” pe Mussolini din cauza vizitei de la Berlin a acestuia (DDF, series 2, vol. 7, n. 393, Charles-Roux à Delbos, 29 décembre 1937).

23 Tisserant a făcut aceste comentarii în faţa ambasadorului francez (DDF, series 2, vol. 7, n. 393, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 29 décembre 1937).

24 Şi în presa italiană de altfel. Arhivele nunţiului italian includ un decupaj, „Un discorso di Pio XI al Sacro Collegio”, din ediţia din 25 decembrie 1937 édition a *Il Popolo di Roma* (ASV, ANI, b. 24, fasc. 14, f. 20 r). Câteva zile mai târziu, întâlnindu-se cu ambasadorul italian, papa, arătând de parcă ar fi slăbit şi mai mult, dar la fel de ascuţit la minte ca întotdeauna, şi-a găsit timp în schimbul lor de saluturi de cinci minute de Crăciun, să-i spună că „de la Germania nu ne putem aştepta la nimic bun” (ASMAE, AISS, b. 115, Pignatti a Ciano, 28 dicembre 1937).

25 DDF, series 2, vol. 7, n. 374, Charles-Roux à Delbos, 20 décembre 1937; Baudrillart 1996, p. 703 (28 décembre 1937).

26 Baudrillart 1996, p. 731 (17 janvier 1938). Ambasadorul italian împărtăşea o opinie similară cu a lui Ernst von Weizsäcker, şeful Biroului german pentru Afaceri Externe: „Pacelli nu poate fi un înlocuitor serios pentru Pius al XI-lea, pentru că este lipsit total de voinţă şi de caracter" (Rhodes, 1974, pp. 222 – 223).

27 De Felice 1974, p. 299; De Felice 1981, p. 280; Deakin 2000; Innocenti 1992, p. 169.

28 „Suntem pe marginea unui război cu Franţa şi Anglia", i-a spus Buffarini. „Regimul trebuie să fie sigur că naţiunea este unită. Prin urmare, nu putem să rămânem nepăsători când tinerii catolici afirmă că alianţa cu germanii este nefirească" (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, îl, br-l în, Borgongini a Pacelli, 31 dicembre 1937).

29 Ciano a adăugat că Mussolini nu este mulţumit nici de semnele unei încălziri a relaţiilor dintre Vatican şi guvernul francez, care, sub controlul unui front popular format din socialişti şi comunişti încă din 1936, era considerată un inamic implacabil al Germaniei naziste şi Italiei fasciste. În Spania, îi spuse Ciano nunţiului, avioanele şi soldaţii germani luptă alături de italieni „pentru cauza religiei catolice împotriva Spaniei roşii", care, spunea el, era înarmată de guvernul francez. Borgongini i-a reamintit lui Ciano că reconcilierea din 1929 a guvernului cu Biserica a fost utilă guvernului „nu în mică măsură, în special în războiul etiopian, dar mai

presus de toate, a contribuit la prestigiul peste hotare al Italiei”. Ciano nu l-a contrazis şi a replicat că va vorbi cu Ducele a doua zi şi va vedea ce e de făcut. Borgongini s-a oferit să-l vadă el însuşi pe Duce dacă asta ar ajuta, dar Ciano a respins ideea. Mussolini considera că este mai profitabil să negocieze cu Tacchi Venturi, ceva ce ştiau şi Ciano, şi Borgongini, ceva ce a rămas nespus (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, II. 53 r-58 r, Borgongini a Pacelli, 4 gennaio 1938).

30 într-o scrisoare care a urmat, trimisă o săptămână mai târziu, preoţii erau avertizaţi că, dacă nu participă, absenţa lor ar putea fi „interpretată greşit”. Cele două scrisori de invitaţie, scrise pe hârtia oficială a „Competiţiei Naţionale a Grâului şi Fermelor în rândul Preoţilor”, se găsesc în dosarele Vaticanului la ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 722, II. 60 r-6 lr şi 48 r-48 v.

31 *Idem*, f. 45 r, Francesco Niccoli, vescovo di Colle, a Mons. Domenico Tardini, Sostituito per gli Affari Ordinari, Segreteria di Stato, 16 dicembre 1937.

32 înainte de luarea deciziei finale, papa a hotărât să discute cu arhiepiscopul de Udine. Acesta fusese desemnat principalul vorbitor la acest eveniment, iar papa dorea să ştie cum de fusese de acord să joace un rol atât de însemnat. Transmiţând această cerere lui Rossi, Pacelli a adăugat o observaţie aparent contradictorie, că, în anii trecuţi, episcopii luaseră parte fără probleme la astfel de demonstraţii patriotice. Corespondenţa dintre cardinalul Rossi şi Pacelli

poate fi studiată în ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 722, II. 52 r, 56 r, 57 r, 63 r-64 r. „Ştirea este adevărată”, a replicat arhiepiscopul Nogara. Dar a adăugat imediat: „Înainte de a fi de acord să particip şi să primesc adresa, l-am contactat pe monseniorul Pizzardo (acum cardinal)” – Pizzardo fusese numit cardinal cu o lună înainte – „care a discutat această problemă cu Sfântul Părinte… El a primit consimţământul papei”. Iar Nogara adăuga, cu o urmă de îngrijorare, „sper că nu creează complicaţii” (Idem, f. 70 r). Se presupune că Pizzardo chiar ceruse aprobarea papei. Papa i-o dăduse şi după aceea uitase, pentru că, în acea perioadă, memoria îi era slăbită.

33 Pe 30 decembrie, ca răspuns la un nou val de întrebări din partea episcopilor neliniştiţi, papa l-a informat pe cardinalul Rossi că episcopii care au primit invitaţia de la un ziarist „nu erau obligaţi să o accepte” (ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 723, f. 4 r).

34 *Idem*, II, 6r-7 r, 30 dicembre, 1937, „Appunto”, cu un comentariu scris cu creionul: „pregătit pentru ambasadorul italian, dar fără a ajunge la acesta”. Ambasadorul italian era convins că papa a trecut peste cardinalul Rossi, aflând că Rossi se opusese participării episcopilor la ritualul fascist. În acelaşi raport către Ciano, Pignatti reiterează credinţa că Pius al XI-lea era „mai italian” decât oricine din Vatican. Pentru fascişti şi pentru cei din guvern, a fi „italian” echivala cu a-l susţine pe Mussolini. Nu numai că papa nu a încercat să împiedice clerul să ia parte la sărbătoare, dar celor care au primit invitaţii de la

prefectul local, li s-a spus să nu refuze. Un episcop din Sicilia s-a plâns că primise o invitaţie în pofida faptului că nu avea nicio legătură cu Bătălia pentru Grâu, adăugând, cu mâhnire, „pentru că nu am nici măcar un metru de pământ de plantat”. Şi totuşi, scria el, „date fiind invitaţiile repetate, am considerat că e de datoria mea să accept şi să vin la Roma” (*Idem*, f.3 În, Vescovo di Agrigento, 30 dicembre 1937).

35 De Rossi dell’Amo 1954, pp. 138 – 143. „Mussolini, observa trimisul britanic la Sfântul Scaun „a profitat de oportunitatea de a uni steagul catolic cu steagul fascist” (Osborne către Eden, 12 ianuarie 1938, R 495/495/2, FCRSE, part XIII, p. 11).

Trei zile după adunarea de la palatul Venezia, papa i-a găzduit pe episcopii şi preoţii care veniseră la Roma pentru adunare. Papa fusese pus în faţa faptului împlinit. Invitaţia iniţială adresată preoţilor şi episcopilor declara că se făcuseră aranjamente să fie primiţi de papă, dar în realitate aceste aranjamente nu existau. Papa s-a consultat cu Congregaţia Consistorială, care, prin secretarul său, cardinalul Rossi, i-a recomandat să nu organizeze o recepţie papală pentru acest grup, temându-se de modul cum va fi percepută în afara Italiei o astfel de îmbrăţişare deschisă a sărbătoririi lui Mussolini. Dar papa a decis să ignore această recomandare şi a hotărât să arate solidaritate cu demi, ceva ce ştia că-i va plăcea lui Mussolini (Pignatti al Ministero degli Esteri, 15 gennaio 1938, ASMAE, AISS, b. 115). I-a binecuvântat pe preoţi, lăudându-i pentru lucrarea

bună cu membrii parohiilor, şi a lăudat tot binele care rezultase de pe urma Concilierii (CC 1938.1, pp. 277 – 279).

36 Acest citat, preluat din *Voelkischer Beobachter*, poate fi găsit în arhivele Vaticanului (ASV, AESI, pos. 1044, fasc. 723, f. 56 r); acelaşi citat a fost trimis de ambasadorul italian la Berlin atât ministrului italian pentru afaceri externe, cât şi ministrului pentru cultura populară (ASMAE, APG, b. 47, 11 gennaio 1938). Citatul din *La Stampa* este reprodus la f. 53 r.

37 În ianuarie 1938, când Ducele, nemulţumit deja de obiecţiile generalilor, a auzit că şi regele se plânge, a reacţionat cu violenţă. „Nu e vina mea dacă, fizic, regele este un avorton. Bineînţeles că nu poate executa pasul de gâscă fără să pară ridicol” (Ciano, 2002, pp. 51 – 52).

38 Falasca-Zamponi 1997, pp. 112 – 113.

39 Termenul îi aparţine lui Innocenti (1992, p. 93). Dino Grandi (1985, p. 360), fost ministru de externe şi una dintre figurile majore ale regimului fascist, îl descrie foarte bine pe Starace: „Lipsit de inteligenţă şi cu totul incult, incapabil de a distinge între lucrurile importante şi cele superflue sau, mai rău, dăunătoare, nutrea o adoraţie fanatică pentru Mussolini şi asculta cu o atenţie vrăjită monologurile pe care Ducele le lansa la raportul din fiecare dimineaţă”.

40 De Felice 1974, pp. 216 – 217; Innocenti 1992, pp. 94 – 95; Petacci 2011, p. 37.

41 Conway 1968, pp. 158 – 159; Johnson 1999, pp. 212 – 214.

42 Acest episod este povestit în trei

telegrame trimise de Pignatti lui Ciano, pentru a fi avansate ambasadorului italian din Berlin (ASMAE, APG, b. 46, Ciano, „Questione religioasa Germania-Vaticano”, telespresso 210989, 6 marzo 1938)

43 DDI, series 8, vol. 8, n. 130, Pignatti a Ciano, 10 febbraio 1938.

Capitolul 21

5 DDF, series 2, vol. 8, n. 422, M. Puaux, Ministre de France à Vienne, à M. Paul-Boncour, Ministre des Affaires Étrangères, 14 mars 1938.

6 NYT, March 16, 1938, p. 8; „Austria disappears”, NYT, March 14, 1938, p. 14; The Times, March 15, 1938, p. 14.

7 Charles-Roux 1947, p. 122; Passelecq and Suchecky 1997, pp. 50 – 51. Chiron 2006, p. 448.

8 CC 1938 II, p. 189.

9 Mussolini transmisese iniţial ministrului său să instruiască presa italiană să nu furnizeze decât o relatare minimă a invaziei. „Să nu dramatizăm”, li s-a spus redactorilor. Dar a doua zi, pe 12 martie, când noua realitate s-a făcut simţită, Mussolini a decis să se folosească din plin de ocazie şi să încerce să îmbuneze populaţia italiană faţă de noua situaţie. Astfel că instrucţiunile din 12 martie sunau astfel: „Ştirile trebuie să fie obiective, dar pline de înţelegere faţă de noua stare a lucrurilor” (Transfaglia, 2005, p. 248).

10 După cum raporta Mussolini regelui, pe 4 octombrie 1937, la întoarcerea din vizita în Germania (DDI, series 8, vol. 7, n. 393). În 1937, atât Pacelli, cât şi Pizzardo îl asigurau pe ambasadorul francez că Mussolini nu va permite

niciodată de bunăvoie lui Hitler să ocupe Austria, deşi ambasadorul nu era la fel de sigur (DDF, series 2, vol. 5, n. 232, Charles-Roux à Delbos, 8 avril 1937, şi n. 297, Charles-Roux à Delbos, 17 avril 1937).

11 Lamb 1997, pp. 206 – 207.

12 Baudrillart a raportat conversaţia avută cu papa lui Charles-Roux (DDF, series 2, vol. 9, n. 209, Charles-Roux à Georges Bonnet, Ministre des Affaires Étrangères, 20 avril 1938). A se vedea şi Charles-Roux, 1947, p. 121.

13 DDI, series 8, vol. 8, n. 437, Pignatti a Ciano, 2 aprilie 1938.

14 „Să audă cerurile ce spun", proclama papa în prima emisiune la radioul Vaticanului. „Să audă pământul cuvintele gurii mele. Să audă acestea toate naţiile; ascultaţi, voi, toţi locuitorii lumii" (Confalonieri 1957, pp. 147 – 149; Agostino 1991, pp. 66 – 67).

15 DGFP, series D, vol. 1d, n. 700, Bergen către Ministrul german al afacerilor străine, 4 aprilie 1938.

16 Papa a fost cel care i-a spus cardinalului Baudrillart că motivul pentru care Innitzer s-a grăbit să se întoarcă la Viena a fost ca să-l întâlnească pe Hitler (DDF, series 2, vol. 9, n. 209, Charles-Roux à Georges Bonnet, Ministre des Affaires Étrangères, 20 avril 1938).

17 Pe când aşteptau venirea cardinalului, papa i-a spus lui Pacelli că, dacă arhiepiscopul îşi oferea demisia, i-o va accepta (Durand, 2010).

18 „Şi în această problemă, conchidea Bergen, papa şi-a permis să fie influenţat de

iritarea sa morbidă în legătură cu Germania” (DGFP, series D, voi, ld, n. 702, Bergen către ministrul german de externe, 6 aprilie, 1938). Declaraţia a fost prima dată publicată în *OR* pe 7 aprilie, în versiunea sa germană originală. O traducere italiană a fost publicată a doua zi („La dichiarazione dell’Episcopato Austriaco”, *OR*, 8 aprilie 1938, p. 1).

19 DDF, series 2, vol. 9, n. 125, Rivière, chargé d’affaires de France à Rome Saint-Siège, à M. Paul-Boncour, 6 avril 1938.

20 Baudrillart 1996, p. 809 (3 avril 1938). După neplăcuta sa călătorie la Roma, arhiepiscopul de Viena s-a grăbit să se întoarcă acasă la timp pentru plebiscitul din 10 aprilie. Neînduplecat şi nepocăit, a fost primul la votare, ridicând braţul în salutul nazist în timp ce-şi depunea votul în favoarea anexării Austriei la Reichul german. Puţinul control pe care bolnavul papă părea a-l mai avea asupra înalţilor lui prelaţi se diminua văzând cu ochii (ASMAE, APSS, b. 39, telespresso n. 217705, „Il plebiscito del 10 aprilie”, Ministero degli affari esteri a R. Ambaciata S. Sede, 23 maggio 1938). Până la sfârşitul lunii, noul regim – susţinut cu atâta entuziasm de cardinal şi episcopii săi – ordona aruncarea afară din şcoli a profesorilor şi studenţilor evrei ai Austriei, îndepărtarea doctorilor evrei din spitale, eliminarea avocaţilor evrei de pe listele celor care aveau voie să practice avocatura, demiterea directorilor de ziare evrei, eliminarea proprietarilor evrei de fabrici şi demiterea directorilor de teatru şi a artiştilor

evrei. Pancarte pe care scria „Magazin evreiesc” au fost amplasate pe vitrinele magazinelor deţinute de evrei. Clienţii catolici care aveau curajul de a ignora avertismentul erau forţaţi să poarte un însemn pe spate cu cuvintele: „Sunt un porc arian”. Toate acestea au fost raportate lui Ciano de către consulul general italian la Viena (DDI, series 8, vol. 9, n. 10).

21 Mussolini a realizat că papa ar putea da înapoi în faţa unui astfel de gest; îngrijorat că tot ceea ce submina guvernul nazist ar putea slăbi şi forţele anticomuniste, a recunoscut că unii dintre duşmanii Bisericii ar putea prinde avânt în urma excomunicării. Dar, a adăugat el, „necesitatea gestului rămâne”.

22 Singura dovadă pe care o avem despre această conversaţie a ieşit la lumină atunci când, după deschiderea arhivelor lui Pius al XI-lea la Vatican în 2006, s-au găsit însemnările scrise de mână ale cardinalului Pacelli despre întâlnirile lui cu papa (ASV, AESS, pos. 430 a, fasc. 355, f. 41, 10 aprilie 1938).

23 ASMAE, APSS, b. 39, telespresso n. 200305, „Contrasti fra Hitler e Vaticano”, Ministero degli Affari Esteri, Roma, a R. Ambasciata presso S. Sede, 5 gennaio 1932.

24 Într-o întâlnire cu Charles-Roux de la mijlocul lui ianuarie, cardinalul Pacelli i-a spus ambasadorului francez că Vaticanul nu primise până atunci nicio solicitare de la guvernul german pentru vreo întrevedere. Date fiind relaţiile tensionate, a adăugat el, credea că nici nu se va întâmpla. Într-o conversaţie separată, monseniorul

Tardini îi spunea lui Charles-Roux că, dacă Hitler va cere o audienţă la papă, nu vedea cum ar fi putut pontiful să-l refuze (DDF, series 2, vol. 8 a, n. 5, Charles-Roux à Delbos, Ministre des Affaires Étrangères, 18 janvier 1938). Mai târziu în ianuarie, Pignatti şi-a reiterat impresia: dacă Hitler i-ar cere să aranjeze o vizită la papă, Vaticanul ar face-o (ASMAE, AISS, b. 87, 4 gennaio 1938, unsigned typed report, „Riservato”). Bergen, ambasadorul german la Sfântul Scaun, a raportat tatonările lui Pacelli în legătură cu o eventuală vizită a lui Hitler la papă, dacă Hitler ar fi cel care să facă „o declaraţie agreată despre tratamentul catolicilor şi al Bisericii catolice”. Papa, spunea Bergen, „conta pe o vizită a Führerului”. Dar, relata Bergen, „după tatonări numeroase, m-am exprimat în concordanţă cu instrucţiunile primite şi am indicat fără urmă de îndoială că o vizită era în afara oricărei discuţii” (DGFP, series D, vol. 1, n. 708, Bergen to Weizsäcker, May 18, 1938). Ulterior, avea să raporteze că papa se aşteptase ca Hitler să-l viziteze şi „sperase la asta până în ultimul moment” (Idem, 23 mai 1938, n. 710).

25 Pignatti l-a confruntat pe Pacelli în legătură cu zvonul, iar secretarul de stat nu l-a negat (ASMAE, AISS, b. 87, Pignatti a Regio Ministero degli Affari Esteri.

59 gennaio 1938, „Germania e Santa Sede”).

60 În săptămânile premergătoare vizitei, papa îl suna regulat pe Duce pentru a-l ruga să intervină din partea Bisericii pe lângă Führer. Pe 16 martie, cardinalul Pacelli îi scria lui Mussolini

pentru a-i transmite gratitudinea papei „pentru acţiunea dumneavoastră moderatoare în relaţia cu cancelarul Reichului german, signor Hitler, şi pentru intervenţia împotriva perpetuării politicii de persecuţie religioasă în Germania”. Papa, adăugă Pacelli, a apreciat intervenţia lui Mussolini cu atât mai mult cu cât venea înainte de vizita lui Hitler la Roma (ASMAE, APG, b. 46, Pacelli a Mussolini, 16 marzo 1938). Însemnările de mână ale versiunii scrisorii lui Pacelli, împreună cu corecturile sale, se află la ASV, AESG pos. 735, fasc.353, f.4 r. Tacchi Venturi i-a scris lui Mussolini o scrisoare separată, spunându-i că papa fusese „*contentissimo*" să audă de la Tacchi Venturi că Mussolini va face tot ce-i stă în putinţă pentru a se asigura că în Austria nu va începe persecuţia religioasă – ceea ce însemna persecuţia împotriva Bisericii catolice (ACS, CR, b. 68, n. 028790, 17 marzo 1938).

61 Ambasadorul francez era convins că, dacă Hitler dorea să vină, papa îl va primi. „O consideraţie le domină pe toate celelalte din punctul de vedere al Sfântului Scaun, observa el, aceea de a nu înrăutăţi situaţia, oferind guvernului naţional-socialist pretextul pe care extremiştii par a-l căuta” (DDF, series 2, vol. 8, n. 41, Charles-Roux à Delbos, Ministère des Affaires Étrangères, 26 janvier 1938). Deşi Mussolini dorea ca Hitler să-l viziteze pe Pius al XI-lea – dacă s-ar fi putut asigura că toate aveau să meargă bine – Führerul considera că ideea este dezgustătoare. Ministrul de externe german se găsea în postura penibilă de a explica de ce nu

voia Hitler să respecte obiceiul şi să-l viziteze pe papă. La mijlocul lui februarie, noul ministru de externe german, Joachim von Ribbentrop, a sugerat o posibilă scuză pentru asta. Hitler vizita Roma la invitaţia regelui Italiei, „neavând motive să viziteze alţi suverani de pe teritorii nonitaliene”. Ministrul recomandă ca, avansând această idee ca scuză, să nu utilizeze motivele sugerate de alţii: faptul că nu primiseră o invitaţie de la papă. „A sublinia că pontiful nu l-a invitat pe Hitler ni se pare nerecomandabil, pentru că implică riscul ca Vaticanul chiar să recurgă la o astfel de invitaţie” (DGFP, seria D, voi, ld, n. 691, „Memorandum”, 14 februarie 1938, semnată de Mackensen, pornind de la conversaţia pe care a avut-o cu von Ribbentrop).

62 ASMAE, APSS, b. 39, Ciano a Pignatti, 26 marzo 1938, „Viaggio în Italia di S.E. il Cancelliere Hitler”, and Pignatti a Ciano, 2 aprilie 1938, „Viaggio în Italia del Fuehrer”.

63 ASMAE, APSS, b. 39, Pignatti a Ciano, 7 aprilie 1938, telegramma n. 2022. Papa şi secretarul său de stat s-au grăbit să dea de ştire cardinalilor că, dacă Hitler ajunge la Roma şi nu îl vizitează pe papa, nu va fi din cauză că papa refuzase să-l vadă. Ci mai curând pentru că Hitler însuşi nu solicitase o astfel de întâlnire. În ziua venirii lui Hitler la Roma, cardinalul Pacelli a trimis un mesaj în acest sens tuturor cardinalilor Italiei şi a inclus şi o copie a raportului lui Borgongini despre întrunirea sa din mai cu Buffarini, în care raporta deschiderea papei spre o întâlnire cu Hitler (ASV, AESG, pos. 735, fasc. 353,

II. 26 r-27 r, „Circa l'omissione di una vizita del Cancelliere del Reich Germanico al Santo Padre", 3 maggio 1937, marked „Sub secreto pontificio"). Deşi papa nu se opunea să-l primească pe Hitler, a indicat că ar face-o doar dacă Hitler era de acord să ofere dovezi că va respecta termenii Concordatului pe care-l semnase.

64 Din însemnările cardinalului Pacelli despre întâlnirea de pe 25 martie 1938 cu Pignatti (Casella 2010, pp. 210 – 211).

65 ASMAE, AISS, b. 87, Pignatti a Ciano, 28 aprilie 1938; CC 1938 II, p. 368.

66 Confalonieri 1957, p. 372.

67 Rauscher 2004, p. 241.

68 Milza 2000, p. 759; Gallagher 2008, p. 71; Cerniti 1953, p. 240. Ambasadorul american în Italia îl descrisese pe Victor Emmanuel al III-lea nu cu mult mai multă generozitate, ca fiind „un bărbat micuţ de statură, subţirel, cu picioare prea scurte, o faţă contorsionată şi o mustaţă ţepoasă, dar cu o anumită demnitate în pofida aspectului ignobil" (Phillips 1952, p. 192). Ciano (2002, pp. 86, 88 – 89) a fost cel care, în jurnalul său, a relatat opiniile particulare ale regelui despre Hitler. Ciano s-a plâns că regele fusese „inutil şi făcuse numai probleme" în timpul vizitei Führerului. Ambasadorul american a repetat ulterior – şi a garantat acurateţea – povestea care se vehicula în Roma că atunci când Hitler a ajuns la palatul Quirinal şi şi-a văzut camera, a întrebat dacă patul a fost făcut de un slujitor sau o slujitoare. Auzind că fusese un bărbat, a insistat să se găsească o femeie care să i-l facă din nou,

pentru că refuza să doarmă într-un pat făcut de un bărbat (Phillips 1952, p. 214).

69 DDI, series 8, vol. 9, n. 53, Pignatti a Ciano, 5 maggio 1938.

70 Atmosfera triumfală a vizitei lui Hitler a fost amplificată de recentele victorii ale forţelor lui Franco din Spania, care în luna precedentă reuşiseră să divizeze Spania republicană în două. Un aspect curios, în timpul vizitei lui Hitler la Roma, Sfântul Scaun a anunţat formal că numea un nunţiu pe lângă noul guvern naţionalist din Spania, iar Franco a trimis un ambasador la Vatican la scurt timp după aceasta (Kent, 1986, p. 457). Decizia lui Mussolini de a trimite trupe să lupte pentru Franco a costat Italia aproape patru mii de morţi (De Felice, 1981, p. 465).

71 Kershaw notează şi că Hitler şi-a vărsat furia pe von Ribbentrop pentru situaţia penibilă în care se aflase, care, la rândul lui, l-a dat afară pe responsabilul nazist cu protocolul.

72 Consulul american a adăugat că invitaţiile la cina de gală au fost retrase pentru patru femei, datorită „antecedentelor sau conexiunilor lor evreieşti”. Totuşi, una dintre ele „a protestat atât de puternic, demonstrând că nu era evreică [sic], încât cererea de a nu participa la cină a fost retrasă în cazul ei” (NARA, LM192, reel 5, John Putnam, consul general, Florence, to William Phillips, May 21, 1938).

73 Mussolini nu era om care să meargă la muzee, remarcând încă din 1922 că el nu a vizitat în viaţa lui un muzeu (Boswell, 2011, p. 201).

74 Ciano, 2002, p. 89.

75 NARA, LM192, reel 5, William Phillips, U.S. ambassador, Rome, to U.S. secretary of state, Rome, May 13, 1938, „Hitler's visit to Italy", 12 page report, plus attachments. Festivităţile din Florenţa sunt descrise de consulul american în acel oraş (American Consulate, Florence, Italy, May 18, 1938, „Memorandum of visit of their excellencies Adolph Hitler and Benito Mussolini, May 9, 1938, appendix to report of John Putnam, Consul General, cited above). Evaluarea diplomatică a vizitei de către britanici, trimisă în acelaşi timp, ajungea la aceeaşi concluzie: Earl of Perth to Viscount Halifax, Rome, May 9, 1938, FCRSE, Part XIV, R 4789/43/22, p. 93.

76 DDF, series 2, vol. 9, n. 346, Charles-Roux à Georges Bonnet, 15 mai 1938.

77 CC 1938 II, pp. 376 – 377.

78 ASV, AESG, pos. 735, fasc. 353, II. 59 r-60 r, Il delegato vescovile, Curia ecleziastica generale di Orte, alla segreteria di stato, Vaticano, 15 maggio 1938.

Capitolul 22

3 Probabil printr-un articol din *La Civiltà cattolica* în care se discuta subiectul (M. Barbera, „Giustizia tra le razze", CC 1937 IV, pp. 531 – 538). LaFarge mai apăruse într-un articol din 1932 publicat în *OR*, care reproducea o piesă pe care o scrisese pentru America despre încercările comunismului de a curta afroamericanii („Diventeranno comunisti i Negri?" *OR*, 5 giugno 1932, p. 4). Detalii despre această familie pot fi găsite la Eisner (2013).

4 Documentul în discuţie se găseşte în

arhivele neinventariate ale *La Civiltà cattolica* şi citate de Sale (2009, p. 37).

5 Primul tip de antisemitism, scria el, nu era creştin, bazându-se pe concepte de diferenţă rasială. Spre deosebire de acestea, „cel de-al doilea tip de antisemitism este permisiv când combate, prin mijloace morale şi legal, o influenţă cu adevărat nocivă a segmentului evreiesc din populaţie în domeniile economiei, politicii, teatrului, cinematografiei, presei, ştiinţei şi artei”. Cei mai periculoşi erau liberalii, evrei mai bine asimilaţi, susţinea Gundluch, pentru „că erau în cea mai mare parte devotaţi nihilismului moral şi lipsiţi de legături naţionale sau religioase, operau în câmpul plutocraţiei mondiale, dar şi în cel al bolşevismului internaţional, lăsând frâu liber astfel trăsăturilor sufleteşti întunecate ale poporului evreiesc, alungat din patria sa”. Biserica, în mărinimia sa, se opusese întotdeauna persecutării nedrepte a evreilor, dar, spunea el, susţinuse şi măsurile destinate a proteja societatea europeană de influenţa economică şi intelectuală vătămătoare a evreilor. Traducerea în engleză apare în Passelecq şi Suchecky, 1997, pp. 47 – 49. Prezentarea noastră asupra întâlnirilor lui LaFarge cu papa şi Ledóchowsky se bazează pe excelentul studiu al lui Passelecq şi Suchecky. A se vedea şi Eisner (2013).

6 Citat în Starr 1939, p. 118. Pe 27 mai, *La Stampa* din Torino a citat aceleaşi rânduri din cartea lui Bel loc într-o tiradă antisemită care avertiza asupra pericolului evreiesc („Il numero e il denaro”, La Stampa, 27 maggio 1937, p. 1).

Articolul a fost decupat şi păstrat de biroul secretarului de stat al Vaticanului (ASV, AESI, b. 1031, fasc. 717, f. 88 r).

7 Ziarul iezuit se întoarce apoi spre o altă carte recentă importantă, scrisă de un distins catolic olandez, Herrmann De Vries, care detalia, susţinea autorul, cele cinci perioade prin care trecuseră istoric evreii după exil. Aceste stadii erau constant repetate pe măsură ce evreii se vedeau alungaţi dintr-o ţară şi obligaţi să fugă în alta. În prima etapă, evreii erau bineveniţi, apoi erau toleraţi. În a treia perioadă se îmbogăţeau, ceea ce declanşa invidia celorlalţi. Fenomenul, la rândul său, rezulta într-o reacţie populară împotriva evreilor, care, în al cincilea stadiu, conducea la încercarea de a-i extermina sau de a-i alunga.

8 „La questione giudaica e îl sionismo”, CC 1937 II, pp. 418 – 431.

9 CC 1938 I, p. 460. În luna următoare, ziarul şi-a înnoit avertizarea împotriva determinării evreilor de a domina lumea. Ziarul prezenta comparativ iudaismul timpuriu bun, care a dat naştere creştinismului, cu iudaismul actual, „în realitate, o religie profund coruptă”. *La Civiltà cattolica* şi-a informat cititorii că „mania fatală pentru dominaţie mondială financiară şi politică este cauza reală şi profundă care transformă iudaismul într-o fântână de tulburări şi un pericol permanent la adresa lumii întregi”. Era necesară trecerea la acţiuni de apărare. Ziarul sugera că o modalitate optimă ar fi să se recurgă la amestecul tradiţional al papilor, de mărinimie şi „prudenţă şi

măsuri oportune, adică, o formă de segregare adecvată timpurilor noastre”. În luna următoare, chiar când Mussolini urma a-şi lansa campania antisemită, ziarul le amintea din nou cititorilor să-i că „evreii au atras, dintotdeauna şi chiar şi astăzi, aversiunea dreaptă a oamenilor cu abuzurile lor prea frecventă pe scena puterii şi cu ura lor împotriva lui Cristos însuşi, a religiei sale şi a Bisericii sale catolice” („La teoria moderna delle razze impugnata da un acattolico”, CC 1938 III, pp. 62 – 71 [citat la p. 68])

10 Articolul monseniorului Orlandi (*L'Amico del Clero*, vol. 20, n. 3, 1938) este citat extensiv de Miccoli (1988, p. 866).

11 Mario Barbera, „La questione dei giudei in Ungheria”, CC 1938 III, pp. 146 – 153. Pe 12 aprilie 1938, nunţiul papal din Budapesta îi trimisese lui Pacelli un raport despre noile legi având ca obiectiv evreii, care stabileau cote pentru procentul ocupat de evrei în profesiuni, în finanţe şi în lumea afacerilor. El sublinia preocuparea că noua lege îi trata ca evrei pe toţi evreii convertiţi la catolicism care fuseseră botezaţi după 1919, împreună cu copiii lor, care fuseseră botezaţi la naştere. Asociaţia Universitară a Studenţilor, căreia îi aparţineau cei mai mulţi studenţi catolici, adăugaseră o clauză la statutul lor, în care se declara că Asociaţia „nu-i consideră necondiţionat unguri pe evreii botezaţi şi pe descendenţii lor”. În răspunsul de la începutul lui mai, cardinalul Pacelli a notat raportul nunţiului şi a adăugat un motiv de îngrijorare: „Ce-şi doresc este să demonstreze o

generalizare a nesincerităţii convertirilor de la iudaism la creştinism care au avut loc începând cu 1919; dar opinia aceasta pare bizară şi arbitrară şi contravine spiritului de generozitate al poporului maghiar”. Pacelli conchidea: „În particular, se speră că, în protejarea intereselor juste ale naţiunii maghiare, acest guvern nu se va deda la măsuri de severitate extremă împotriva evreilor, iar catolicii unguri, în aceste circumstanţe, vor arăta o moderaţie rezonabilă” (ASV, AESU, b. 77, fasc. 57, ff, 6r-9 v, Angelo Rotta, nunzio, a Pacelli, Budapest, 12 aprilie 1938; ivi., II. 10 r-10v, Pacelli a Rotta, 8 maggio 1938).

12 Maiocchi 2003; Bottai 2001, p. 125; Gillette 2001, 002 a, 2002 b.

13 La o cină diplomatică din 18 iulie, Bottai (2001, p. 125) a deschis subiectul despre Manifest în faţa lui Mussolini, care i-a explicat foarte emoţionat: „M-am săturat să aud oamenii spunând că o rasă care a dat lumii pe Dante, Machiavelli, Raffaello, Michelangelo este de origine africană”.

14 Cannistraro şi Sullivan, 1993, pp. 218 – 219. Cel mai important biograf francez al lui Mussolini a descris-o pe Sarfatti ca având influenţa decisivă în convertirea postbelică a lui Mussolini la ideea de a susţine o revoluţie naţionalistă condusă de tinerii veterani de război. Când Mussolini a devenit prim-ministru, ea a fost cea care l-a convins că ar putea fi noul Cezar al Italiei (Milza 2000, pp. 257, 354). Despre influenţa lui Sarfatti asupra lui Mussolini, a se vedea şi Urso, 2003.

15 Festorazzi 2010, p. 96; Navarra 2004, p.

68.

16 Ludwig 1933, pp. 69 – 70. Şi totuşi, ca urmare a vizitei lui Mussolini în Germania, în septembrie 1937, şi a alianţei din ce în ce mai strânse dintre Duce şi Führer, evreii italieni au început să se întrebe dacă Mussolini nu va imita campania antisemită a lui Hitler. Ciano, înregistrând în jurnalul din 3 decembrie cererile agitate pe care le primea din partea evreilor italieni, nota că germanii nu au discutat niciodată problema cu el. „Nici nu cred că ar fi în interesul nostru să dezlănţuim o campanie antisemită în Italia. Aici, nu există probleme. Sunt puţini şi, în afară de câteva excepţii, buni” (Ciano, 2002, p. 32). În februarie 1938, Mussolini avea să scrie o notă către ministrul italian de externe, negând că guvernul ar plănui o campanie antisemită (DDI, series 8, vol. 8, n. 162, „Nota n. 14 dell’informazione diplomatica”, 16 febbraio 1938).

17 Grandi 1985, pp. 443 – 444. Rauscher (2004, p. 225) declară că în timpul vizitei lui Mussolini din Germania din 1937 l-a anunţat pe Hitler că în curând va introduce măsuri antisemite în Italia.

18 Multe lucrări s-au ocupat de problema iniţierii campaniei antisemite a lui Mussolini din 1938. Fabre (2005) a dedicat un volum întreg teoriei potrivit căreia Mussolini a fost întotdeauna antisemit. De Felice (1981, pp. 312 – 313) susţine, din contra, că Mussolini nu a fost niciodată cu adevărat antisemit. Pentru De Felice, numai odată cu războiul etiopian a devenit Mussolini convins că împotriva lui se organiza o conspiraţie

internaţională evreiască şi atunci a pornit pe calea antisemitismului politic. Pentru alte puncte de vedere, a se vedea Israel, 2010, pp. 159 – 170; Matard Bonucci, 2008; Vivarelli, 2009, p. 748.

19 CC 1938 III, pp. 275 – 278.

20 Scriitorul din *La Civiltà cattolica* era părintele Angelo Brucculeri. Printre alte publicaţii catolice care au republicat laudele lui Brucculeri la adresa noii politici rasiale s-a numărat *La Settimana religioasa*, săptămânalul diecezan al Veneţiei (Perin, 2011, pp. 200 – 201).

21 „Il fascismo e i problemi della razza", *OR*, 16 luglio 1938, p. 2; despre articolul Brucculeri, a se vedea Miccoli, 1988, p. 871. Manzini era redactorul lui *OR* între 1960 şi 1978 (De Cesaris, 2010, p. 139). Subiectul asumării de către Biserica romano-catolică a antisemitismului „rasial" a provocat o controversă aprigă, cu mulţi participanţi încercând că traseze o linie clară între „antiiudaismul" bazat pe religie al Bisericii şi „antisemitismul" bazat pe rasă de tipul celui care a condus la Holocaust. Ne vom ocupa de această controversă în cartea *The Popes against the Jews* (Kertzer, 2001). *La Civiltà cattolica* şi restul presei catolice italiene din acei ani se refereau la evrei ca la o „rasă". Tipică este scrisoarea pastorală emisă pentru Paşti, 1938, de către patriarhul Veneţiei, cardinalul Adeodato Piazza, care îi eticheta pe evrei ca „rasa" colectiv vinovată pentru uciderea lui Iisus. Condamnaţi să pribegească pe tot pământul, evreii, susţinea cardinalul, s-au găsit „implicaţi în cele mai dubioase secte, de la masonerie la bolşevism" (Perin, 2011, pp. 216 –

217).

22 ACS, MCPG, b. 166, wiretap n. 5102, Roma, 14 luglio 1938. Conversaţia a fost derulată în limba germană.

23 Exemplele au fost raportate Biroului Sfântului Scaun, iar dosarele pot fi găsite la ASMAE, AISS, b. 102, Monaco, 15 luglio 1938, „Servizio speciale”.

24 ACS, MCPG, b. 151, Ministro di Cultura Popolare a Mussolini, 19 luglio 1938.

25 Instrucţiunile papei au fost transmise lui Borgongini prin Pacelli.

26 Un aspect curios, văzându-l pentru prima dată pe Mussolini din apropiere, Emil Ludwig s-a gândit imediat la asemănarea cu Borgia: „Acum s-a aşezat în faţa mea la masă. Condotierul Cesare Borgia, pe care mi l-am imaginat odată într-un palat roman, eroul Romagnei, părea să fi înviat, deşi purta un costum de seară negru şi o cravată neagră” (Ludwig, 1933, p. 23).

27 Papa Borgia fusese subiectul unor viguroase încercări de cenzură ale Vaticanului. Când papa a aflat că piesa *Caterina Sforza*, care îl portretiza pe Alexandru al VI-lea în toată corupţia sa, urma a-şi avea premiera în aprilie 1934, l-a trimis pe Tacchi Venturi să facă tot ce putea pentru a o opri. Până la urmă, după cum îi raportează Bocchini lui Tacchi Venturi într-o scrisoare din 16 aprilie, guvernul a obligat dramaturgul să renunţe complet la prima scenă şi la încă una care a fost considerată ofensatoare pentru Biserică (ASV, AESI, pos. 855, fasc. 549, II. 4 r-24 r).

28 ASV, ANI, b. 47, fasc. 2, II. 124 r-129 r.

29 ASV, ANI, pos. 47, fasc. 2, II. 132 r-134 r, Tacchi Venturi to Tardini, 15 giugno 1938.

30 Scrisoarea lui Pacelli, trimisă lui Borgongini, exprima plăcerea acestuia la primirea unor veşti atât de bune (ASV, ANI, pos. 47, fasc. 2, II. 135 r-136 r.

Pacelli to Borgongini, 22 giungo 1938). Acţiunea Catolică a continuat să joace un rol major în alertarea poliţiei cu privire la cărţile, revistele, piesele de teatru şi filmele care ar fi putut provoca obiecţiile Bisericii, iar organizaţia naţională a trimis secretariatelor diecezane pentru moralitate instrucţiuni detaliate despre modul de a operaţionaliza o reţea de informatori care să se asigure că nicio operă ofensatoare nu va scăpa vigilenţei poliţiei (ASV, AESI, pos. 773, fasc. 356, II. 104 r-115 r).

31 NARA, M1423, reel 1, n. 991, „Physical fitness tests for high Fascist Party Officials”, William Phillips to Secretary of State, Washington, July 7, 1938.

32 Petacci 2010, pp. 131, 370.

33 în particular, Pacelli i-a spus lui Pignatti că nu trebuie făcut nimic pentru a se împiedica mariajul dintre un convertit catolic de la iudaism şi un alt catolic. Pacelli avea motive să se îngrijoreze în legătură cu această problemă, pentru că legile de la Nürnberg din 1935 instituiseră chiar o astfel de măsură în Germania. Pacelli a continuat prin a cita prevederile Concordatului, care specifica faptul că mariajele la biserică urmau a fi considerate valide şi civil.

Pacelli îi aminti lui Ciano că „Legea Canonică recunoaşte ca valide căsătoriile dintre indivizii botezaţi (Canonul 1012), indiferent de alte consideraţii” (ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti al Ministro degli Esteri, 20 luglio 1938).

34 ASMAE, APSS, b. 40, Pignatti, „Notizie sulla salute del Pontefice”, 11 luglio 1938, telespresso 1818/678. Pucci şi-a bazat descrierea sănătăţii papei pe conversaţia pe care o avusese cu părintele Gemelli, care îl vizitase recent pe papă.

35 DDI, series 8, vol. 9, n. 336, Pignatti a Ciano, 26 luglio 1938.

36 DDI, series 8, vol. 9, n. 337, Pignatti a Ciano, 26 luglio 1938.

37 Publicat pentru prima dată în *OR*, 20 luglio 1938, p. 1, „La parola del Sommo Pontefice Pio XI agli alunni del Collegio di Propaganda Fide”, şi apoi în CC 1938 III, pp. 371 – 376.

38 ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 732, f. 19 r.

39 Ciano, 2002, p. 113 (intrarea pentru 30 iulie, 1938). Borgongini s-a întâlnit apoi cu ambasadorul Italiei la Sfântul Scaun. Biserica, i-a spus el, descurajase întotdeauna căsătoriile interrasiale, recunoscând că „rasele încrucişate” care rezultau „combinau defectele ambelor rase”. În privinţa campaniei antisemite, adăugă el, ce îl supăra pe papă nu era posibilitatea unei acţiuni guvernamentale împotriva evreilor. Papa era îngrijorat că Italia ar putea urma exemplul Germaniei, tratându-i pe convertiţii catolici de parcă ar fi fost evrei. La această obiecţie, Pignatti nu răspunse direct, mulţumindu-se să-l asigure pe

nunţiu că această campanie rasială a Italiei va fi diferită de a naziştilor (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 728, II. 46 r-48 r, Borgongini a Pacelli, 2 agosto 1938). A doua zi, Borgongini i-a reprodus conversaţia papei.

40 ASMAE, AISS, b. 115, Pignatti a Ciano, 31 luglio 1938.

41 Papin 1977, p. 62.

42 „în istoria recentă, nota Ledóchowski, nu a existat niciun caz de papă care să-şi fi pierdut minţile”.

43 ASMAE, Gab. b. 1186, Pignatti a Ciano, 5 agosto 1938.

Capitolul 23

1 CC 1938 III, pp. 377 – 378.

2 ASV, AESI, pos. 1007 c, fasc. 695, II. 70 r-75 r, „Progetto di una lettera del S. Padre a Mussolini circa Ebrei e Azione Cattolica”, agosto 1938.

3 Nerăbdător să-l „placheze” pe ambasador, Pacelli îi spuse că papa tocmai îl trimisese pe Tacchi Venturi cu un mesaj pentru Mussolini. În timp ce papa deplângea violenţele recente împotriva Acţiunii Catolice, o făcea, comenta Pacelli, cu respect, cu „expresii de mare admiraţie şi deferenţă pentru Duce” (ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti a Ciano, 6 agosto 1938).

4 Din raportul din 8 august 1938 al lui Pignatti, citat de Casella, 2010, pp. 268 – 299.

5 Articolul îl citează generos pe Mussolini care încerca să justifice campania antisemită, incluzând remarcile acestuia: „A spune că

fascismul a imitat pe cineva sau ceva este pur şi simplu absurd”. Mussolini este citat ca spunând: „Nimeni nu se poate îndoi că a venit momentul rasismului italian”. Jurnalul nu a oferit comentarii la remarcile Ducelui (CC 1938 III, pp. 376 – 378).

6 Pignatti sublinia că iezuiţii lucrează cel mai bine atunci când pot „exercita acea acţiune secretă la care sunt maeştri” (ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti a Ciano, 7 agosto 1938).

7 Dar Ciano era mai optimist, crezând că toţi cei din jurul papei încep să se apropie de el. „În ce priveşte rasa, papa, care acum cunoaşte termenii reali ai problemei, începe să se deschidă”, scria Ciano în jurnal (2002, p. 113).

8 Cardinalul Pizzardo avea motive să fie îndurerat, pentru că Farinacci îl acuza în ziarul său că el era cel care-l convinsese pe papă să critice campania rasială. Pe 3 august, Farinacci a repetat acuzaţiile într-o scrisoare trimisă lui Mussolini. Îşi încheia scrisoarea întrebându-l pe Mussolini despre ceva ce auzise recent şi i se părea amuzant: „Dragă domnule preşedinte, este adevărat că mama papei este evreică?” se întreba el. La care adăuga: „Dacă e adevărat, ce comic ar fi!” (ACS, CR, b. 44, Farinacci a Mussolini, 3 agosto 1938). Farinacci culesese probabil acuzaţia că papa ar fi evreu din presa germană, care în acea perioadă pusese în circulaţie astfel de zvonuri.

9 ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 749, II. 14 r-21 r, bishop of Cremona to Roberto Farinacci, 17 agosto 1938.

10 ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 749, II. 22 r-26

r, Roberto Farinacci, direttore, Il regime fascista, Cremona, a Mons. Giovanni Cazzani, Vescovo di Cremona, 18 agosto 1938.

11 Fabre (2012, pp. 109 – 110) a publicat şi analizat recent acest text, descoperit în documentele lui Tacchi Venturi (ARSI, TV, f. 2143).

12 ASV, AESI, pos. 1007 c, fasc. 695, II. 37 r-39 r, „Nota da me presentato al Duce la sera di venerdì 12 Agosto”, Tacchi Venturi, 12 agosto 1938.

13 Sarfatti 2006, pp. 19 – 41; Sarfatti 2005, pp. 67 – 68. În 1938, circa 21% din evreii care locuiau în Italia erau refugiaţi, pentru că mulţi fugiseră în Italia pentru a scăpa de persecuţiile din întreaga Europă.

14 ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 730, II. 40 r-41 r. Cu ani înainte de deschiderea arhivelor Vaticanului pentru perioada de papalitate a lui Pius al XI-lea, părintele Angelo Martini, SJ, a primit acces şi a raportat despre existenţa acestui document. Deşi a citat textul (Martini, 1936), nu a prezentat şi contextul şi l-a considerat a fi „din nefericire, atât de generic, încât nu inspiră încredere”. Miccoli (1988, pp. 847 – 848), raportând despre descoperirea lui Martini şi comentariul acestuia, şi neavând acces la acel moment la arhivă, i-a marcat totuşi semnificaţia şi nu a fost de acord cu încercările lui Martini de a-l minimaliza.

Totuşi, de-abia odată cu deschiderea arhivelor Vaticanului din 2006, documentul şi cele din jurul lui au devenit disponibile, putându-se cuantifica întreaga sa însemnătate. De Cesaris (2010, pp.

160 – 161), care a discutat şi el recent documentul, susţine că trebuie să fi fost schiţat de Mussolini sau cineva apropiat lui din guvern, şi nu de Tacchi Venturi sau cineva de la Vatican. Considerăm că încercarea de a distanţa pe papă şi Vaticanul de această propunere nu este convingătoare. Documentul reflectă destul de clar propunerile pe care le făcuse papa lui Mussolini în zilele anterioare.

15 „Gli ebrei ed il concilio Vaticano”, OR, 14 agosto 1938, p. 2. Autorul utilizează traducerea în limba engleză furnizată de ambasadorul american în raportul său către secretarul de stat american, în care deplângea ceea ce considera el că este decăderea Vaticanului, care a facilitat campania rasială în Italia (NARA, M1423, reel 12, 19 August 1938, Ambassador William Phillips to Secretary of State: „Progress of Racial Movement in Italy”). Pentru o analiză a corespondenţei dintre secretarul de stat american şi ambasadorul italian în privinţa reacţiei papei la campania antisemită italiană, a se vedea Kertzer şi Visani (2012).

16 Fabre (2012, p. 119), care a furnizat cel mai comprehensiv studiu al acordului din 16 august, ajunge la aceeaşi concluzie în privinţa motivului pentru izbucnirea papei.

17 ASV, AESI, pos. 1007 c, fasc. 695, II. 41 r-42 r, memoriu de trei pagini, scris de mână, nesemnat, datat 18 agosto 2011. Mai târziu în aceeaşi lună, discutând conflictul cu guvernul asupra Acţiunii Catolice într-o conversaţie cu membri ai ambasadei franceze, Tardini îl dezvinovăţea pe Mussolini. Greşeala, susţinea el,

aparţine „aripii stângi” – cum o numea el – a Partidului Fascist şi în special şefului partidului, Achille Starace (MAEI, vol. 267, 126, Charles-Roux à Bonnet, 29 août 1938).

18 MAEI, vol. 267, 94, Charles-Roux, 17 Août 1938; and ivi., 95 – 96, 18 août 1938.

19 MAEI, 267, 97, Charles-Roux, 18 Août 1938. Ministrul a adăugat că nu au motive să-şi facă probleme vizavi de remarcile papei cu privire la Congregaţia Propagării Credinţei, pentru că ele nu reflectă poziţia Vaticanului asupra campaniei rasiale, ci erau doar produsul unui moment în care vârstnicul papă s-a întâmplat să fie într-o dispoziţie proastă (Transfaglia, 2005, p. 151).

20 MAEI, vol. 267, 102 – 103, Charles-Roux, 20 août 1938.

21 „Pope and Fascists reach new acord on Catholic Action”, *NYT*, August 21, 1938, p. 1. O ştire similară din LAT („Pope and Duce renew peace”, August 21, 1938, p. 2) începea astfel: „prin bunele oficii ale unui preot iezuit de 77 de ani, Pietro Tacchi Venturi, premierul Mussolini şi papa Pius al XI-lea au aplanat din nou diferendele dintre Biserica catolică şi Partidul Fascist”.

22 „Circa le relazioni tra l’Azione Cattolica Italiana e il partito Nazionale Fascista”, *OR*, 25 agosto 1938, p. 1. Decupajul din *Messaggero* poate fi identificat în AESI, pos. 1007 c, fasc. 695, f. 64 r. Volbura de negocieri de ultimă clipă care au implicat pe papă şi guvernul italian este prezentată în raportul lui Cossato.

23 agosto 1938, ASMAE, AISS, b. 102 şi idem, 24 agosto 1938.

24 ASV, AESS, pos. 430, fasc. 355, f. 70, 7 agosto 1938.

25 ASMAE, AISS, b. 102, Cossato, 22 agosto 1938.

26 I-a solicitat lui Tacchi Venturi să-i transmită papei nemulţumirea sa. Întâlnirea lui Mussolini cu iezuitul era trecută în calendar pentru ora 7.30 seara în ziua de luni, 22 august (ACS, CO, b. 3136).

27 Ciano, 2002, pp. 117 – 118. Între timp, Mussolini introdusese recent cerinţa ca toţi angajaţii guvernamentali să poarte uniformă la serviciu, ceea ce a provocat nemulţumire. Fiind informat de reacţia angajaţilor, el a răspuns: „Amintiţi-vă, sutana face preotul!” (Bottai, 1989, p. 131).

28 Decupajele pot fi găsite la ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 728, II. 19 r, 20 r.

29 Ciano, 2002, p. 119. De fapt, papa avea 81 de ani la acel moment.

30 Mussolini însuşi i-a ales directorul, Talesio Interlandi, care de ani de zile îl presa pe Mussolini să urmeze exemplul lui Hitler şi să ia măsuri împotriva evreilor din Italia.

31 Guido Landra, „Concetti del razzismo italiano”, *La Difesa della Razza*, vol. 1, no. 1 (1938), p. 10.

32 Ne pare rău să o spunem, dar mulţi, inclusiv autorul dezgustătorului articol publicat în prima ediţie, citat anterior, erau antropologi italieni.

33 Guvernul a trimis instrucţiuni tuturor universităţilor cerându-le să amplaseze copii ale

magazinului în biblioteci şi a cerut tuturor profesorilor să le citească atent şi să transmită mesajul tuturor studenţilor. Ziarele italiene erau şi ele direcţionate să citeze ştirile cuprinse în publicaţie şi să le utilizeze ca materiale pentru propriile articole (Giuseppe Pensabene, „Fifty years of polemics în *La Civiltà cattolica*", *La difesa della razza*, vol. 1., n. 1, pp. 31 – 33, August 5, 1938. Mughini 1991, pp. 145 – 146. Israel 2010, pp. 203 – 204; Cassata 2008, p. 116; Transfaglia 2005, p. 152)

34 ASMAE, AISS, b. 102, Pignatti a Ciano, 29 agosto 1938.

Capitolul 24

1 „Cotidianele citează *La Civiltà cattolica* pe poziţia de onoare în lupta actuală împotriva evreilor, în special pentru cele trei articole publicate în 1890", scriau iezuiţii jurnalului. „În spiritul adevărului, explicau ei, trebuie să notăm că acea campanie viguroasă, inspirată de spectacolul invaziei şi aroganţei evreilor, nu poate fi creditată cu «cunoştinţe despre impunerea fascistă a problemei rasiale»... cum ar spune *Il Regime Fascista* (28 august)".

2 CC 1938 III, pp. 559 – 561. Sublinierea aparţine originalului.

3 Enrico Rosa, „La questione giudaica e *La Civiltà cattolica*", CC 1938, IV, pp. 3 – 16.

4 Matard-Bonucci 2008, p. 309; Onofri 1989, p. 153.

5 ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 47 r, „Appunto", 1 settembre 1938.

6 Pacelli le-a scris cardinalului Schuster – care, ca arhiepiscop de Milano, avea autoritate asupra episcopului de Como – şi arhiepiscopului lui Don Mauri, arhiepiscopul de Torino (ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 49 r, Pacelli al Cârd. Schuster, 2 settembre 1938).

7 ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 53 r, Alessandro Macchi, Vescovo di Como, 15 settembre 1938; *Idem*, f. 54 r, Sac. A. Negrini, Como, 15 settembre 1938. Într-un raport ulterior, lui Pacelli i s-a spus că întreg episodul poate fi atribuit faptului că şeful Partidului Naţional Fascist din Africa deţinea un hotel acolo şi se afla într-un conflict îndelungat cu călugăriţele care deţineau o clădire în apropiere, în această prezentare, fascistul exagerase remarcile lui Don Mauri pentru a le pune într-o situaţie penibilă pe călugăriţe (ASV, AESI, pos. 985, fasc. 671, f. 60 r, „Circa l'incidente sollevato in occasione del discorso tenuto in Aprica", nedatată).

32 Gallagher, 2008, pp. 72 – 73. Să ne amintim că Statele Unite nu recunoscuseră Vaticanul ca stat suveran, aşa că nu aveau relaţii diplomatice oficiale cu acesta.

33 Şi Phillips (1952, p. 219) era convins că Mussolini nu înţelegea ce reprezentau Statele Unite sau ce importanţă aveau. În memoriile sale, el reproduce o scrisoare pe care o primise de la preşedintele Roosevelt pe 15 septembrie 1938, în care preşedintele îi împărtăşeşte această opinie. Roosevelt a spus că ignorarea Statelor

Unite de către Mussolini şi cei din jurul lui îi aminteşte de o conversaţie pe care fiul său cel mai

mic, Johnny, o avusese cu ministrul italian de finanţe. Când ministrul a sugerat ca preşedintele să-l viziteze pe Mussolini, fiul lui Roosevelt a sugerat ca Ducele să-l viziteze pe tatăl său la Washington. Când ministrul spuse că ideea i se părea ciudată, „Johnny i-a spus, cu o politeţe deplină, că Statele Unite au o populaţie de trei ori mai mare şi resurse de zece ori mai mari decât ale Italiei şi că întreaga Italie ar încăpea foarte confortabil în statul Texas”.

34 ASV, AESI pos. 1054, fasc. 731, II. 8 r-l Or „Appunto”, Hurley, 3 settembre 1938.

35 Sale 2009, pp. 88 – 89; Fattorini 2012, p. 390. Pentru implicaţiile expresiei papei privitoare la dreptul legitim la autoapărare al unui stat în acest context, a se vedea Kertzer (2001, p. 279 – 280). În aceeaşi zi în care papa îşi ţinea pledoaria împotriva legilor rasiale, preotul radiofonic Charles Coughlin îi scria o scrisoare şi Mussolini oferindu-i ajutorul său. Coughlin l-a invitat pe Duce să scrie un articol pentru revista lui, *Social Justice*, cu milioanele sale de cititori, în care îşi putea „clarifica atitudinea faţă de evrei”. Coughlin îşi încheia scrisoarea astfel: „Doresc Excelenţei Voastre toate binecuvântările şi sănătate şi mă rog ca Imperiul Italian, sub conducerea dumneavoastră, să distrugă comunismul…”. Mussolini a decis să nu scrie articolul (ACS, MCPR, b. 3, Coughlin a Mussolini, September 6, 1938; ACS, MCPR, b. 3, Stampa Estera, telegramma n. 16848 a R. Ambasciata d’Italia, Washington, 18 ottobre 1938).

36 Cotidianul Vaticanului a devotat doar un

paragraf audienţei, fără a face referire la vreun comentariu despre rasă sau antisemitism („Îl paterno elogio di Sua Santità ai pellegrini della Gioventù Cattolica del Belgio”, *OR*, 9 settembre 1938, p. 1).

37 ACS, MCPG, b. 164, Notizia Fiduciaria, Roma, 7 settembre 1938.

38 Bottai 2001, p. 137 (7 ottobre 1938).

39 Bottai 2001, p. 133 (8 settembre 1938).

40 Ciano 2002, p. 124 (September 10, 1938); Lamb 1997, pp. 206 – 207. Două zile mai târziu, regele a vorbit direct cu Buffarini Guidi, subsecretar pentru afaceri interne, din partea doctorului său. Acceptarea cu laşitate a legilor rasiale de către rege s-a făcut din nou remarcată. Regele a declarat că se simţea într-o postură delicată, pentru că un număr de ofiţeri militari evrei decoraţi îl contactaseră să se plângă de noua campanie antisemită. Când Buffarini i-a spus că legea include clauze prin care astfel de persoane sunt exceptate, regele a replicat: „Sunt cu adevărat fericit că preşedintele [Mussolini] intenţionează să marcheze aceste distincţii, recunoscând meritele acelor evrei care sunt cunoscuţi pentru loialitatea lor pentru patrie”. La care a adăugat: „Eram sigur că marea sensibilitate a preşedintelui, profunda lui intuiţie şi entuziasmanta lui generozitate vor conduce la o astfel de abordare” (în De Felice, 1981, p. 492).

41 ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, f. 48 r, 6 settembre 1938, Consegnato dal R Tacchi Venturi per riferire al S. Padre; ibid., f. 46 r, 7 settembre 1938, Segreteria di Stato di Sua Santità.

42 Biserica, adăugă papa, ne învaţă că atât creştinii, cât şi evreii descind din sămânţa lui Avraam, iar Avraam a fost patriarhul tuturor. Instrucţiunile papei au fost transmise prin cardinalul Pacelli. Pagina este scrisă de mână de Pacelli, semănând cu însemnările luate în timpul audienţelor lui cu papa, dar nu sunt colectate împreună cu restul însemnărilor secretarului de stat (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, f. 45 r, „Udienza del 9 settembre 1938”). Ar putea ajuta la înţelegerea contextului mai larg dacă observăm că în aceeaşi zi în care Tacchi Venturi s-a întâlnit cu Mussolini să discute legile rasiale, Pignatti îi scria lui Starace despre o întrunire pe care o avusese cu Pacelli. Subiectul fusese nemulţumirea continuă a papei legată de sponsorizarea de către PNF a dansurilor publice la care luau parte fetele din clasa muncitoare (ASMAE, APSS, b. 42, Pignatti a Starace, 10 settembre 1938). Eticheta de pe dosarul Vaticanului care cuprinde înregistrarea acestor discuţii este revelatoare. Deşi este posibil ca perspectiva papei să fi fost alta, sub conducerea lui Pacelli, secretariatul de stat şi-a exprimat clar obiectivul: „Directivele către părintele Tacchi Venturi pentru negocieri cu şeful guvernului în legătură cu problema rasistă. Problema evreilor care s-au convertit la catolicism” (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, f. 40 r, settembre 1938).

43 ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 727, II. 41r, 43 r, 20 settembre 1938.

44 ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 732, II. 48 r-48 v, Cardinal Fossati, arcivescovo di Torino, a

Domenico Tardini, 28 settembre 1938; ibid., f. 49 r, Tardini a Fossati, 1 ottobre 1938; Tardini a Tacchi Venturi, 1 ottobre 1938.

45 Primo Levi, *The Periodic Table*, quoted by Cavarocchi and Minerbi 1999, p. 483.

46 Se face referire la jurnalul Sylviei Lombroso (Nidam-Orvieto 2005, p. 162).

47 *Idem*, pp. 162 – 163.

48 Lamb 1997, p. 221.

49 Pe baza unei descrieri excelente a întrunirii lăsată nouă de André François Poncet, ambasadorul francez la Berlin, citat de De Felice (1981, p. 528). Edouard Daladier a reprezentat Franţa la conferinţă.

50 Lamb, 1997, figurile 12 – 13; Navarra, 2004, p. 38. Se pare că Navarra a considerat că nu este înţelept să menţioneze faptul că, lăsând deoparte umbrelele, britanicii fondaseră un imperiu destul de puternic singuri.

51 Textul remarcilor papei poate fi găsit la http://www.vatican.valholy_father/pius_xi/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19380929_mentre-milioni_it.html. Pius al XI-lea nu a fost mulţumit de acordul de la München. El i s-a plâns lui Charles-Roux în legătură cu lipsa sprijinului francez pentru Cehoslovacia şi de gestul ruşinos al Franţei şi Britanici, care au fost de acord cu dezmembrarea ţării, fără a permite să fie reprezentată la masa negocierilor. Când, la o audienţă din 30 septembrie, papa şi-a împărtăşit opinia unor senatori italieni, aceştia l-au anunţat pe Mussolini. Ducele a făcut o criză de furie, remarcând că „Sfântul Părinte continuă să-şi

creeze singur probleme” (a se vedea raportul lui Charles-Roux, MAESS, vol. 38, 09 – 10, 5 octobre 1938).

52 Milza 2000, pp. 762 – 763, Rauscher 2004, pp. 261 – 264.; Grandi 1985, pp. 452 – 453; De Felice 1981, p. 530. Un număr de lucrări recente au pus la îndoială ideea că legile rasiale erau nepopulare în Italia şi au condus la diminuarea susţinerii acordate regimului (Rigano 2008; Pavan 2010; Israel 2010). Miccoli 82004, p. 25), negând că legile rasiale au subminat sprijinul catolic pentru Mussolini, datează începuturile declinului credinţei catolicilor italieni în Mussolini în anul 1942, când războiul a început să meargă rău.

53 Kershaw 2000, p. 123.

54 ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 98 v, însemnările din jurnalul lui Tardini din 2 octombrie 1938. Schuster era doar unul dintre numeroşii preoţi care îl lăudau pe Mussolini că este omul trimis de Dumnezeu să salveze Italia şi Europa. Pentru un exemplu de odă deosebit de linguşitoare în care Mussolini este considerat noul Moise, a se vedea textul predicii susţinute de arhiparohul catedralei de Campobasso pe 7 octombrie (în Piccardi, 1995, pp. 218 – 220).

55 Bottai, 2001, p. 136. Bottai, ale cărui însemnări din jurnal înregistrează remarcile lui Mussolini, era şi el un susţinător entuziast al legilor rasiale.

56 Petacci 2010. P. 421.

57 CC 1938 IV, pp. 269 – 271.

58 DDI, series 8, vol. 10, n. 238, L’incaricato d’affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, al

Ministro degli Esteri, Ciano, 7 ottobre 1938.

59 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, îl, lor, 12 r, 7 ottobre 1938.

60 Guasco 2010, pp. 94 – 95.

61 DDI, series 8, vol. 10, n. 252, L'incaricato d'affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, al Ministro degli Esteri, Ciano, 10 ottobre 1938.

62 ASMAE, AISS, b. 102, L'incaricato d'affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, al Ministro degli Esteri, Ciano, 11 ottobre 1938. Citând rapoartele anterioare prin care îl informa pe Ciano despre puternicul sprijin al iezuiţilor pentru noua campanie antisemită a guvernului, Cossato menţionează rapoartele sale din 5 şi 17 august. Aceste date sunt importante, pentru că acestea au fost săptămânile când Mussolini a formulat primele legi antievreieşti şi dorea să se asigure că Biserica îl va susţine în campania sa antievreiască.

63 ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, II. 160 r-63 r, Borgongini a Pacelli, 10 ottobre 1938. O notă în dosarele secretarului de stat al Vaticanului, datate 7 octombrie 1938, fac în mod similar referire la acordul din 17 august semnat între Mussolini şi Tacchi Venturi, considerat ca având deja efect (ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 747, f. br).

64 Tacchi Venturi to Mons. A. Bemareggi, vescovo di Bergamo, 11 ottobre 1938, publicat în Presenti 1979, p. 562.

65 „Toate acestea, îl informa Tacchi Venturi pe papă a doua zi, mereu doritor să îl ajute pe Duce să crească în ochii papei, mi le-a spus arătând cât de rău îi părea că durase atât de mult şi că era animat de maximum de bunăvoinţă”

(ASV, AESI, pos. 1060, fasc. 747, f. 4 r, Tacchi Venturi a Pio XI, 11 ottobre 1938).

66 ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 107 r, 10 ottobre 1938. Papa l-a instruit pe Tardini să anunţe repede înlocuirea şefului partidului din Bergamo şi înlocuirea membrilor comitetului Acţiunii Catolice. Când Tardini a sugerat ca veştile să fie făcute publice sâmbătă, pe 15, papa a replicat: „Nu, e prea târziu! Şi este în weekend. Rezolvă totul pentru vineri, 14!” (ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, II. 107 v-108 r, 11 ottobre 1938). Într-o încercare de a-l consola pe episcopul de Bergamo, care nu era mulţumit să îndepărteze patru dintre cei mai valoroşi şi respectaţi membri ai comitetului Acţiunii Catolice, Tacchi Venturi i-a trimis o scrisoare. Ca buni catolici, îi spunea iezuitul episcopului, oamenii vor să facă tot ce este în folosul Acţiunii Catolice. La care Tacchi Venturi adăugă: „Şi mai cred că o schimbare mică a gărzii (ca să utilizăm terminologia fascistă) nu a dăunat nici unei instituţii” (Tacchi Venturi a Mons. A. Bemareggi, vescovo di Bergamo.

46 ottobre 1938, published în Presenti 1979, p. 562).

67 ASV, AESI, pos. 1060, pos. 747, f. 17 r, L’incaricato d’affari presso la Santa Sede, Fecia di Cossato, a Domenico Tardini, 12 ottobre 1938; *idem*, 18 r-19 r, Tardini a Conte Carlo Fecia di Cossato, Consigliere dell’Ambasciata d’Italia presso la Santa Sede, 13 ottobre 1938 (ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 108 v.

47 ottobre 1938).

68 Din însemnările lui Tardini, ASV, AESS,

pos. 560, fasc. 592, f. 10 br, 9 ottobre 1938. Expresiile papei sunt traduse în sensul larg, de către Lesley Riva, căreia îi mulţumesc. În italiană: „R*oba da frati*! *E proprio vero che*: *cappuccio e cotta sempre borbotta!*”.

69 ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 109 r, 14 ottobre 1938.

70 ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 112 r, 15 ottobre 1938.

Capitolul 25

1 Passelcq and Suchecky 1997, p. 69.

2 ASMAE, APSS, b. 39, fasc. 1, „Stati Uniti e Cattolicesimo”, Cosmelli, R. Ambasciata Washington, a Ciano, 20 ottobre 1938. Discutat mai amănunţit în Kertzer şi Vi sani (2012).

3 Fost magnat pe Wall Street, filantrop şi membru al „trustului de creiere” al lui Franklin Roosevelt.

4 Ambasadorul american a raportat toate acestea Washingtonului, adăugând că ofiţerii de poliţie din Trieste au împiedicat populaţia să sărbătorească Ziua lui Columb. Bănuia că îşi primiseră ordinele de la Roma, motivele fiind credinţa că navigatorul Columb fusese evreu şi că interdicţia era un mod de a semnaliza neplăcerea lui Mussolini faţă de protestele guvernului Statelor Unite la legile rasiale (NARA, M1423, reel 12, „Anti-Jewish measures in Italy”, Phillips to Secretary of State, n. 1120, October 21, 1938).

5 ASV, AESS, pos. 560, fasc. 592, f. 117 r, însemnările lui Tardini, 19 ottobre 1938. „Memorandumul oficial este necesar, scria Tardini,

pentru a ne asigura de existenţa dovezilor că Sfântul Scaun a avertizat guvernul italian asupra consecinţelor noilor legi" (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 15 r, Tardini notes, 19 ottobre 1938).

6 Comentariile lui Borgongini au fost făcute faţă de Tardini (ASV, AESS pos. 560, fasc. 592, II. 119 r-119 v, însemnările lui Tardini, 20 ottobre 1938).

7 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 20 r-21r, „Progetto di appunto", Borgongini, Nunziatura Apostolica d'Italia, n. 6480, nedatată.

8 Aici, scris cu creionul, Tardini a inserat „de asemenea" înainte de „eterogen".

9 În cazul în care aceste propuneri nu erau acceptate de guvern, Borgongini, disperat să ajungă la un acord, adăugă că Vaticanul şi guvernul vor trebui să ajungă la un tip de înţelegere înainte de anunţarea noilor legi (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 22 r-23 r, „Progetto di appunto", Borgongini, Nunziatura Apostolica d'Italia, n. 6481, nedatată).

10 Tardini ne-a lăsat două rapoarte scrise de mână oarecum diferite ale acestei întruniri (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 36 r, 23 ottobre 1938; AESS, pos. 560, fasc. 592, II. 123 v-125 r, 23 ottobre 1938).

11 ASV, AESI, pos. 560, fasc. 592, f. 125 v, 23 ottobre 1938.

12 Monseniorul Francesco Bracci, secretarul Congregaţiei pentru Disciplina Sfintelor Taine, era şi el prezent.

13 Ottaviani era şi el prezent la întrunire. Aici s-a decis că în orice discuţii cu guvernul, să se

comunice trei puncte: 1) Căsătoriile mixte – fie între catolici şi noncatolici, fie între doi catolici de rase diferite – erau rare şi „pe viitor, Sfântul Scaun a făcut aranjamente să le supună revizuirii”. 2) Guvernul trebuie să fie de acord să recunoască aceste căsătorii rare, dacă este necesar, prin utilizarea dispensei regale. 3) Guvernul trebuie să recunoască faptul că ar ofensa grav sentimentul religios – şi aici, atunci când a revizuit textul, papa a adăugat: „şi legea naturală” – dacă va pedepsi pe acei care, din motive de conştiinţă, celebrează astfel de căsătorii (ASV, AESI, pos. 1063, fasc.755, f. 40 r, nota lui Tardini, 23 octombrie 1938, urmată de minutele întrunirii din aceeaşi dată: 41 r-45 r). Asupra aprobării de către papă a planului, a se vedea ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, îl, 49 r-50 r, însemnările lui Tardini, 24 ottobre 1938.

14 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 53 r, însemnările lui Tardini, 25 ottobre 1938.

15 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 56 r-59 r, Tacchi Venturi a Mussolini, 26 ottobre 1938.

16 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f.f. 61r-64 r, Adunanza presso l’E.mo Sig. Cardinale Jorio, 27 ottobre 1938. La audienţa cu papa de a doua zi, Tardini a adus date care să arate cât de rare sunt cazurile vizate. În anul anterior, l-a informat el pe pontif, din peste 377.000 de căsătorii în Italia, numai 61 implicau o căsătorie acceptată de Biserică între un catolic şi un non-catolic. Nu erau numeroase nici căsătoriile care implicau evrei convertiţi (ibid., f. 72 r, însemnările lui Tardini, 28 ottobre 1938).

17 Anterior, naziştii fuseseră îngrijoraţi de impactul negativ pe care l-ar avea un astfel de anunţ asupra Statelor Unite, dar acum, ministrul de externe german era mai puţin îngrijorat. Criza recentă a Sudetenlandului, conchise el, revelase cât de puternici sunt izolaţionişti în Statele Unite. Singura lui preocupare era mânia pe care o putea provoca anunţul printre evreii din America, dar, raporta el, „propaganda evreiască în America, orientată împotriva Germaniei şi Italiei, era puternică doar în partea răsăriteană, în partea apuseană a Statelor Unite se diminua din ce în ce mai evident. Iar asupra politicii externe, chiar partea apuseană fusese cea care exercitase influenţa dominatoare" (DGFP, series D, vol. 4, n. 400, „Conversation between the Reich foreign minister, Herr von Ribbentrop, and the Italian foreign minister, Count Ciano, în Rome on October 28, 1938).

18 Din documentele diplomatice ale lui Ciano, „Conversation between the Duce and the foreign minister of the Reich, von Ribbentrop, in the presence of Count Ciano, Rome, 28th October 1938, în Muggeridge 1948, pp. 242 – 246.

19 Ciano 2002, 148 – 149.

20 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 71 r-83 r, Tardini, „Appunto per l'Ufficio. Letto al Santo Padre", 29 ottobre 1938.

21 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 76 r-76 v, însemnările lui Tardini, 29 ottobre 1938.

22 CC 1938 IV, pp. 371 – 372; Gonfalonieri 1957, p. 379.

23 MAESS, vol. 38, 196 – 197, Charles-Roux,

27 septembre 1938.

24 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 88 r-89 v, 30 ottobre 1938.

25 „Obişnuit să-l vadă foarte des pe Mussolini”, observa în acea zi Tardini, Tacchi Venturi „era surprins de calităţile lui şi îi păstra o afecţiune profundă”. Şi totuşi, acum, că Mussolini refuzase să-l vadă, iezuitul era îngrijorat. Deşi poartă data acelei zile, Tardini va scrie însemnările mai târziu, ceea ce face dificilă interpretarea. Tardini adăugă că „exceptând diversele lui tentative [de a-l vedea pe Duce], Mussolini nu mai arăta aceeaşi încredere în PTV, îl primea din când în când, dar rar şi cu răceală. În cele din urmă, a refuzat să-l mai vadă” (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 129 r-129 v, 31 ottobre 1938).

26 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 130 r-135r, 31 ottobre 1938. Însemnarea lui Tacchi Venturi despre întrunire poate fi găsită în ARSI, TV, b. 28, fasc. 2159, „Promemoria da me letto a S.E. Buffarini il 31 ottobre 1938”. În momentul culminant al impasului în care se afla Mussolini cu Vaticanul, o notă din arhivele diplomatice germane raportează un episod zguduitor. Ducele primise o cerere specială de la ministrul de externe nazist. Putea face ceva pentru a îmbunătăţi relaţiile cu Biserica catolică din Germania? Ducele a mărturisit că propriile relaţii cu Vaticanul erau tensionate ca urmare a proaspăt anunţatei politici rasiale şi nu avea certitudinea că relaţiile Puterilor Axei cu Biserica catolică ar putea fi reparate. Ducele a subliniat suficient de

mult ideea, încât să-l facă pe von Ribbentrop să ordone ministrului de externe să pregătească un raport despre ce s-ar putea face pentru a ameliora relaţiile cu Vaticanul. Cererea lui Mussolini a mai avut un efect, pentru că von Ribbentrop a decis că este mai bine să-l lase pe Bergen la Roma ca ambasador la Sfântul Scaun. Pacelli era îngrijorat de luni de zile că Bergen va fi înlocuit cu un nazist îndârjit (DGFP, series D, vol. 4, n. 468, „Memorandum by the Director of the Political Departament", Woermann, Vienna, November 3, 1938).

27 ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, II. 140 r-l" r, „Provvedimenti per la tutela della razza italiana".

28 Tacchi Venturi le-a spus şi despre necesitatea de a modifica formulările pentru instrucţiunile de căsătorie pe care Sfânta Congregaţie a Tainelor le avansa Bisericii Catolice din Italia. Noua formulare propusă de iezuit urma a interzice preoţilor să deruleze căsătorii religioase dacă noua lege rasială le interzicea, cu excepţia acelor cazuri care implicau „motive foarte serioase legate de conştiinţă". Ce se înţelegea prin ultima frază nu era definit clar. Toţi cei prezenţi şi-au dat acordul (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 139 r-141r, „Adunanza presso PE. mo sig. Card. Jorio", 2 novembre 1938).

29 După cum observa Tardini, „este evident că, în cazul unei astfel de adăugiri, guvernul demonstra că accepta în totalitate principiul Sfântului Scaun, conceptul de religie care prevalează faţă de cel al rasei" (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 149 r-150 v, însemnările lui

Tardini, 3 novembre 1938. Sublinierea în original).

30 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 162 r-164 r, „Relazione del colloquio avuto con S.E. Buffarini il 3 novembre 1938”, Tacchi Venturi; ibid., f. 171 r, Tardini note, 4 novembre 1938.

Capitolul 26

1 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 177 r-178 r, Pio XI a Mussolini, 4 novembre 1938.

2 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 180 r-181 r, Tacchi Venturi a Mussolini, 4 novembre 1938. În efortul de a-l face pe Duce să-l îndrăgească pe papă, Tacchi Venturi a adăugat că papa se gândise întâi să-i scrie direct regelui, cum ar fi dictat protocolul, dar recunoscând cât de multe făcuse Ducele pentru Biserică, a decis să-i dea şansa de a repara întâi lucrurile.

3 Atât scrisoarea către rege, cât şi cea către Mussolini au fost schiţate la cererea papei de către Pacelli. O versiune publicată a scrisorii este disponibilă în DDI, series 8, vol. 10, n. 360, „Sua Santità Pio XI a re Vittorio Emanuele III”, 5 novembre 1938; versiunea originală scrisă de mână a lui Pacelli, cu corecturile sale, este la ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 184 r-184 v.

4 Câţiva ani mai târziu, Dino Grandi, care fusese ministrul de externe al lui Mussolini, iar la acel moment era ambasadorul său în Marea Britanie, reflecta astfel asupra relaţiei regelui cu Ducele. „Timp de 20 de ani, observa el, regele şi Mussolini s-au privit ca doi duelişti pe saltea, cu spadele ridicate”. Deşi Grandi observă corect

anxietatea celor doi, descrierea sa nu reuşeşte să sesizeze că meciul era inegal, regele temându-se întotdeauna să nu-i displacă Ducelui. Şi totuşi, în pofida educaţiei şi temperamentelor radical diferite, şi în pofida servilismului regelui, împărtăşeau o profundă solitudine, un chimism improbabil şi o opinie întunecată despre fiinţele umane (De Felice, 1981, pp. 14 – 15).

5 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, f. 186 r.

6 Mussolini i-a comunicat acest răspuns lui Tacchi Venturi prin Buffarini pe 11 noiembrie (ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, f. 14 lr).

7 Ciano 2002, pp. 151 – 152.

8 Fogarty 1996, p. 562. Roosevelt ordonase navei portdrapel a flotei navale americane din apele franceze să meargă la Napoli să asiste la ceremoniile în onoarea lui Mundelein, iar Phillips a participat la un prânz la bord găzduit de amiralul american. „În acest moment deosebit, când persecuţia religioasă se amplifică, chiar şi în Italia, îi spunea Roosevelt lui Phillips, semnificaţia a ceea ce vreau să se facă nu va fi trecută cu vederea de italieni şi cred că efectul nu poate fi decât salutar” (Phillips, 1952, pp. 222 – 223).

9 înainte de finalizarea conversaţiei, oaspetele de onoare li s-a alăturat. Cardinalul Mundelein îi spuse lui Ciano că era sigur că vorbeşte în numele tuturor catolicilor americani – adăugând, „şi în numele multor noncatolici din Statele Unite” când stăruie ca guvernul să-şi respecte angajamentele faţă de Sfântul Scaun (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 200 r-202 v, Borgongini a Pacelli, 9 novembre 1938).

10 ASMAE, APG, b. 46, „Reazioni anti-Semite în Germania”, R. Ambasciata, Berlino, a Regio Ministero degli affari esteri, 26 novembre 1938. Nunţiul papal, Cesare Orsenigo, a trimis Vaticanului şi un raport detaliat despre pogrom, dar nu există nicio înregistrare care să prezinte cuvintele de protest ale Sfântului Scaun (Wolf 2010, pp. 205 – 206). Violenţele au fost raportate şi în CC 1938 IV, pp. 476 – 8.

11 Perin 2011, p. 207.

12 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 203 r-204 r, Tacchi Venturi a Mussolini, 10 novembre 1938.

13 Poman 1971, pp. 185 – 186; Il regime fascista, 8 novembre 1938, p. 3.

14 „La chiesa e gli ebrei in discorso dell’on. Farinacci”, *Il giornale d’Italia*, 9 novembre 1938.

15 DDI, series 8, vol. 10, n. 390, Pignatti a Ciano, 12 novembre 1938.

16 Documentul, posibil pregătit de Tardini, este intitulat „Acţiunea Sfântului Scaun în problema rasismului” (ASV, AESI, pos. 1054, fasc. 738, II. 34 r-39 r). Nedatat, se referă la evenimentele din 21 septembrie 1938, deci nu puteau fi pregătite mai devreme de sfârşitul lui septembrie. Totuşi, dosarul se găseşte în arhivele Vaticanului imediat după dosarul datat 4 noiembrie 1938, ceea ce sugerează o dată din prima jumătate a lui noiembrie.

17 ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 212 r-213 r, Pacelli, telegramma per Parigi, San Sebastiano, Londra…”, 11 novembre 1938.

18 ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, II. 162 r-166r,

Pacelli a Pignatti, 13 novembre 1938. A doua zi, Pacelli a trimis un memoriu cardinalilor Curiei pentru a-i pune la curent cu situaţia, anexând şi câteva documente pentru informarea lor, inclusiv două din scrisorile slugarnice ale lui Tacchi Venturi către Mussolini, textul noii legi, scrisorile papei către Mussolini şi către rege, ci modificările sugerate de pontif în formularea articolului 7 al propusei legi, răspunsul regelui şi scrisoarea de protest a lui Pacelli adresată lui Pignatti şi datată 13 noiembrie (ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, II. 143 r-161r).

19 Reprodusă în Sale, 2009, p. 286.

20 „A proposito di un nuovo Decreto Legge”, *OR*, 14 – 15 novembre 1938, p. 1. Pe 16 noiembrie, ambasadorul britanic la guvernul italian, D’Arcy Osborne, i-a trimis analiza asupra protestelor papei vicontelui Halifax, în Londra. După ce rezuma articolul *OR* şi protestul la violarea concordatului, ambasadorul observa: „Va fi interesant de văzut dacă protestul va avea vreun rezultat, pentru că va arăta dacă signor Mussolini ataşează o importanţă mai mare opiniilor şi influenţei extremiştilor fascişti şi confederaţilor lor nazişti decât celor ale catolicilor italieni. Bănuiesc că protestele Vaticanului vor fi cântărite nu după merite, ci pe baza rapidităţii. Şi voi fi agreabil surprins dacă nu vor câştiga consideraţiile legate de supunerea la principiul fascist şi la practica nazistă” (FCRSE, Part XVI, October to December 1938, n. 58).

21 A doua zi, vorbind cu Tardini, Pius al XI-lea şi-a amintit conversaţia pe care o avusese cu

bătrânul iezuit. „Ieri, a spus papa, părintele Tacchi Venturi a venit la mine numai să-mi spună că articolul a făcut o impresie bună asupra guvernului. Dar i-am zis eu ce părere am!”

22 Din prezentarea lui Tardini nu este clar dacă s-a mulţumit să aştepte ca papa să uite, mizând pe memoria lui trădătoare, sau l-a convins pe papă că nu-i o idee aşa bună. Iar această prezentare este singura pe care o avem despre conversaţie. Tardini se mulţumeşte să scrie că Pacelli „a reuşit să îl împiedice”. Prezentarea scrisă de mâna lui Tardini, datată 15 noiembrie 1938, dar scrisă ulterior, se găseşte la ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 321 r-321v, 329 r.

23 Charles-Roux, 27 février 1937, cited în LaCroix-Riz 1994, p. 55.

24 ASMAE, AISS, b. 5, fasc. 1, sf. 5, „Lettera aperta a S.E. il Cardinale Schuster Arcivescovo di Milano, marzo 1930. Detalii mai multe despre acest episod ne sunt furnizate în ACS, MI, FP, Schuster.

25 ASM SE, APSS, n. 314682, Ministero degli Affari Esteri „Appunto per la Dir. Gen. A.E.M. Uff. V”, 1 settembre 1937.

26 Ferrari 1982, p. 590. ACS, MI, FP, Schuster, 27 novembre 1938, informant n. 553. După cum raporta informatorul poliţiei, şocul în Milano declanşat de atacul lui Schuster a venit de la „convingerea obişnuită că acest cardinal... era întru totul legat de PNF şi ca atare era dispus să adere la politica rasială” (*Idem*, 30 novembre 1938). A se vedea şi idem, 2 dicembre 1938, informant n. 37.

27 ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, II. 168 r-169 r, Pacelli a Pignatti, 22 novembre 1938.

28 ASV, ANI, pos. 9, fasc. 5, II. 170 r-171r, Pignatti a Pacelli, 29 novembre 1938.

29 Ziarul în discuţie era *Il Popolo d'Italia*. În aceeaşi zi, prestigiosul *Corriere della Sera* din Milano susţinea că Roosevelt pierde sprijinul popular în Statele Unite şi preconiza că „în curând se va confrunta cu o reacţie violentă în favoarea principiului neutralităţii americane şi împotriva trădătoarelor influenţe evreieşti care domină acum Casa Albă". Articolele de ziar sunt citate de Edward L. Reed, *Chargé d'Affaires* interimar, Roma (NARA, M1423, reel 1, Reed to Secretary of State, Washington, n. 1184, December 2, 1938).

30 Gonfalonieri 1957, p. 379.

Capitolul 27

1 DDI, series 8, vol. 10, n. 510, Pignatti a Ciano, 6 dicembre 1938.

2 ACS, MI, DAGR, b. B7-G, e 81980 – 3, Milano, 4 dicembre 1938.

3 ACS, MI, DAGR, b. B7-G, e 81984 – 5, Milano, 5 dicembre 1938; Israel 2011, p. 62; Matard-Bonucci 2008, p. 293.

Capitolul 27

4 DDI, series 8, vol. 10, n. 539, Pignatti a Ciano, 12 dicembre 1938. Din nou, fraza este subliniată în original.

5 Ciano 2002, pp. 165 – 166.

6 Baudrillart 1996, pp. 902 – 903.

7 „Parole di Padre", *OR*, 25 dicembre 1938, p.

1.

8 Pacelli l-a racolat şi pe Montini să-l ajute să-l convingă pe papă (ASV, AESI, pos. 1063, fasc. 755, II. 479 r-479 v, însemnările lui Tardini, 24 dicembre 1938).

9 La o întrunire cu Ciano, la care ministrul de externe i-a comunicat mânia Ducelui, Borgongini l-a apărat pe papă. A aruncat vina pe tensiunile recente declanşate de apropierea dintre Mussolini şi nazişti, inclusiv determinarea inexplicabilă a guvernului de a submina concordatul prin noua sa lege, care interzice căsătoriile mixte. Cu remarcile sale generoase despre Duce din adresa către cardinali, spuse nunţiul, papa făcuse tot ce-i stătea în puteri pentru a restaura relaţiile armonioase pe care le dorea atât de mult. Acum depindea de Mussolini să-l întâlnească la jumătatea drumului (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 5, II. 2 r-6 r, Borgongini to Pacelli, 28 dicembre 1938).

10 Ciano 2002, p. 171 (January 1, 1939).

11 François-Bonnet, December 31, 1938, citat de De Felice 1981, pp. 571 – 572.

12 Petacci 2010, pp. 445 – 446.

13 Petacci 2011, pp. 21 – 35.

14 Ciano 2002, p. 172 (January 2, 1939).

15 DDI, series 8, vol. 11, n. 6, Pignatti a Ciano, 3 gennaio 1939. În aceeaşi zi în care Pignatti îi scria lui Ciano, ministrul afacerilor externe şi socrul lui s-au întâlnit cu ambasadorul american pentru a primi o propunere de la preşedintele Roosevelt. Într-o scrisoare datată 7 decembrie, Roosevelt îi cerea Ducelui să-l ajute să rezolve criza umanitară creată de marele număr

de evrei care erau forţaţi să-şi abandoneze căminele din Europa, fără a avea unde să se ducă. Roosevelt propunea ca Italia să desemneze o regiune din Etiopia pentru a crea un refugiu evreiesc (President Roosevelt to the Chief of the Italian Government (Mussolini), December 7, 1938, Foreign Relations of the United States, vol. 1, pp. 858 – 859; şi „Memorandum Elaborating the Points Referred to în President Roosevelt's Letter to the Chief of the Italian Government, December7, 1.938", ibid., pp. 859 – 860). Mussolini a răspuns că, dată fiind poziţia guvernului italian cu privire la evrei, nu putea concepe un astfel de rol, dar i-a spus ambasadorului Phillips, oarecum în glumă, că Statele Unite au teritorii vaste şi a întrebat de ce Statele Unite nu alocă ele o regiune pentru refugiaţii evrei ai Europei (DGFP, series D, vol. 4, n. 424, the Ambassador in Italy to the Foreign Ministry, January 4, 1939; NARA, M1423, reel 1, Edward Reed, Rome, to Secretary of State, January 6, 1939, no. 1238; DDI, series 8, vol. 11, n. 47, Vitetti ai Direttori Generali degli Affari Transoceanici, Roma, 11 gennaio 1939).

16 DDI, series 8, vol. 11, n. 26, Pignatti a Ciano, 7 gennaio 1939; ASMAE, AISS, b. 95, fasc. 1, sf. 1, Pignatti, 7 gennaio 1939.

17 Renato Moro (2005, pp. 51 – 55) oferă o analiză profundă a modului în care chiar şi cardinalul Schuster, cel mai notabil critic – printre cardinalii şi episcopii Italiei, al asumării de către regimul fascist a legilor rasiale, şi-a menţinut credinţa în bunătatea regimului fascist italian ca

atare. Problema consta în mişcarea unora dintre curentele fasciste de a transforma fascismul italian prin importul a ceea ce el considera a fi ideologia păgână a naziştilor.

18 Din ediţia din 30 decembrie 1938 a ziarului, citată de Charles-Roux în raportul său către ministrul afacerilor externe din ziua următoare (MAEI, vol. 267, 152 – 3)

19 Predica episcopului despre evrei a fost publicată în două părţi în cotidianul Vaticanului: „Un Omelia del vescovo di Cremona, La Chiesa e gli ebrei", *OR*, 15 gennaio 1939, p. 2; „L'Omelia del vescovo di Cremona, Perchè si accusa la Chiesa", 16 – 17 gennaio 1939, p. 2. Se pare că versiunea predicii din Postul Mare a episcopului, publicată în *OR*, prezenta unele modificări care o modulaseră, inclusiv, se pare, se renunţase la fraza episcopului: „Biserica nu a spus nimic şi nu a făcut nimic pentru a apăra evreii şi iudaismul". Pentru o discuţie asupra acestor schimbări, a se vedea Binchy 1970, pp. 622 – 623 şi Bocchini Camaiani, 1989, pp. 62 – 63. Gallina (1979, pp. 523) reproduce un segment al raportului din 8 ianuarie al prefectului de Cremona, raport către Buffarini, segment care este descris ca susţinând puternic campania antisemită fascistă.

20 Bocci, 2003, pp. 501 – 505. Nu trebuie să ne surprindă că Farinacci s-a gândit să-l cheme pe influentul Gemelli pentru a demonstra sprijinul puternic al Bisericii pentru campania antisemită. Esenţa a ceea ce a spus Gemelli în remarcile de la Bologna a fost extrasă din discursul său de deschidere a anului academic 1938 – 1939 la

Universitatea Catolică din Milano, discurs mult mediatizat. Nu numai că spulberă „cabalele iudaic-masonice” ca fiind inamicul, dar panegiricul său la adresa lui Mussolini n-ar fi putut fi mai entuziast: „Trebuie să formăm noul italian, italianul erei Mussolini, aceşti «tineri ai lui Mussolini», cum au fost numiţi, capabili să pună jos cartea pentru a lua în mână puşca să slujească patriei ca soldaţi” (Publicat în jurnalul lui Gemelli, Vita e pensiero 15, n. 1, pp. 5 – 12, 1939, discutat în Bocchini Camaiani 1989, p. 48 n”). Opiniile lui Gemelli despre evrei se apropiau foarte mult de cele ale iezuitului general şi ale *La Civiltà cattolica*. Din momentul în care fondase Universitatea Catolică, periodic, perora mânios împotriva evreilor. Doar cu câteva luni înainte de discursul Bologna, scrisese unui prieten că democraţia apuseană era numai o perdea de fum, fiind manipulată de o conspiraţie „evreiesc-masonică” (Bocci, 2003, p. 523 n”). Gemelli era o teroare sfântă, iar el era primul să o recunoască. Susţinuse crearea Universităţii Catolice, luptase pentru ea şi o considera fieful lui. Primise pentru asta sprijinul netăgăduit atât al papei, cât şi al autorităţilor fasciste. „Am numeroase defecte, spunea el auditoriului în 1931. Şi le recunosc pe toate. Sunt violent, sunt un terorist, sunt greu de cap”. Dar, Doamne, continuă el, cât de bine ştia să utilizeze defectele oamenilor ca să facă lucrarea Domnului. „Ca să faci o Universitate e nevoie de un om ca mine. Chiar de un tiran” (Cosmacini, 1985, p. 203). Patosul antisemit al lui Gemelli, care a oferit un sprijin oportun eforturilor lui

Farinacci de a arăta că legile antisemite ale regimului erau în concordanţă cu învăţăturile Bisericii, a fost probabil chiar mai sordid. Există dovezi că, îndeplinind dorinţele lui Farinacci, Gemelli spera să fie numit în Academia Italiană, cea mai prestigioasă societate academică a Italiei. Şi, de fapt, Farinacci chiar şi-a îndeplinit partea sa din înţelegere. Pe 19 martie, îi scria lui Mussolini insistând să-l numească pe Gemelli la Academie. Farinacci era convins că Gemelli va deveni în curând cardinal şi a avea pe cineva care să fie „cu adevărat omul tău" atât de aproape de noul pontif ar fi fost cât se poate de util, i-a spus el Ducelui (ACS, CR, b. 44, n. 033912, Farinacci a Mussolini, 19 marzo 1939). Dar Mussolini a răspuns că „nu venise timpul" şi nu făcu numirea. Iar Gemelli nu a fost nici el numit cardinal. Pentru o discuţie a acestui episod, a se vedea Bocci, 2003, pp. 506 – 508.

21 MAEI, vol. 267, 158 – 159, Charles-Roux à Georges Bonnet, 19 janvier 1939.

22 ACS, MI, FP, Gemelli, Milano, 10 marzo 1939, „Gli umori del nuovo papa verso padre Gemelli. Una scena pietosa con Pio XI", informant n. 390 (= Arrigo Pozzi).

23 *La Civiltà cattolica* a publicat un articol în primele săptămâni ale lui 1939 în care discuta acuzaţia că masonii ar fi marele duşman al civilizaţiei creştine, aliaţi cu „iudaismul cosmopolitan, care nu are credinţă faţă de nicio ţară" (Antonio Messineo, L'internazionalismo cosmopolita e l'essere nazionale", CC 1939 I, pp. 7 – 20, cited în Vian 2011, pp. 131 – 132).

24 Venini, 2004, p. 251. Venini nu menţionează fricţiuni între papă şi Gemelli.

25 Riccardi, 1996, p. 536. Italia avea 274 de dieceze, fiecare condusă de un episcop sau arhiepiscop.

26 Pignatti, informat pe 11 ianuarie despre acest schimb de către Pacelli, a raportat imediat lui Ciano, cu cererea ca aceşti doi să se întâlnească pentru a discuta (ASMAE, AISS, b. 101, fasc. 1, Pignatti a Ciano, 11 gennaio 1939).

27 Ştiind cât de sensibil era Mussolini la rapoartele legate de nemulţumirile papei cu guvernarea italiană, monseniorul Montini trimise ambasadorului italian o copie a ziarului Vaticanului. Dar Pignatti nu a fost deloc mulţumit şi i-a spus că subiectul nu era unul care să fie tratat în glumă. Vaticanul trebuia să emită o retractare formală (ASMAE, APSS, b. 44, fasc. 2, Pignatti a Ciano, 11 gennaio 1939). Din 11 ianuarie până pe 14 ianuarie, atât Ciano, cât şi Mussolini au fost distraşi de vizita la Roma a prim-ministrului Marii Britanii şi a ministrului de externe britanic (DBFP, 1919 – 1939, series 3, vol. 3, n. 500, pp. 517 – 530, R 431/1/22, „Conversations between British and Italian Ministers, Rome, January 11 – 14, 1939”, şi n. 502, pp. 531 – 540, R 546/1/22, „The Earl of Perth (Rome) to Viscount Halifax (Received January 23 – January 19, 1939). Cei doi vizitatori britanici au avut o audienţă scurtă la papă pe 13 ianuarie. Chamberlain a fost citat ca descriindu-l pe papă „într-o stare de sănătate destul de bună” („British statesmen confer with pope”, NYT, January 14,

1939, p. 5).

28 Un exemplu îl constituie articolul din ediţia de Crăciun a lui *New York Times*, al cărui titlu de pe prima pagină suna astfel: „Pius XI deplores Fascist hostility, reveals incidents” (December 25, 1938, p. 1). Articolul, precum multe altele, nu este întru totul clar, pentru că majoritatea ziarelor din SUA, Franţa şi Marea Britanie doreau să-l descrie pe papă ca fiind un duşman implacabil al legilor rasiale şi al regimului fascist, omiţând să menţioneze distincţiile făcute de papă în protestele sale.

29 DDI, series 8, vol. 11, n. 56, Pignatti a Ciano, 14 gennaio 1939.

30 Pe 19, Borgongini s-a întâlnit cu Buffarini, subsecretar de stat pentru afaceri interne al lui Mussolini. Când nunţiul l-a întrebat ce planificase guvernul pentru marcarea celei de-a zecea aniversări, liderul fascist a izbucnit: „Cum să sărbătorim, când ne aflăm în starea în care ne aflăm?” Dar când nunţiul a subliniat ce bucurie produsese concilierea de acum zece ani în rândurile italienilor şi cum cu certitudine aşteaptă poporul încă o sărbătorire majoră, Buffarini a admis: „Da, da, ai dreptate, trebuie să facem ceva” (ASV, ANI, pos. 24, fasc. 14, II. 174 r-177 r, Borgongini a Pacelli, 19 gennaio 1939).

31 Aceste evenimente sunt menţionate în prezentarea lui Tardini: ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, II. 15 r-15 v, 17 r.

32 Sale 2009, p. 45.

33 Nu cunoaştem cum a ajuns înapoi la Ledóchowski versiunea oficială, împreună cu

lucrarea realizată de Rosa în săptămânile anterioare. Poate că părintele Rosa a dezvăluit secretul succesorului lui la postul de redactor al ziarului, iar în acest caz, cu certitudine succesorul ar fi adunat materialul pentru a i-l trimite lui Ledóchowski. Dacă nu, este posibil ca însuşi iezuitul general, auzind de moartea lui Rosa, să fi trimis vorbă să-i fie adus materialul.

34 Sale, 2009, pp. 45 – 47. Părintele Sale, primul care a raportat existenţa acestei corespondenţe în cartea sa din 2009, îi apără pe Ledóchowski şi pe Rosa de învinuirea de a fi încercat să-l împiedice pe papă să emită o enciclică în care să denunţe rasismul şi antisemitismul. El susţine (Sale, 2009, p. 47) că problema cu versiunile a fost că LaFarge, care nu era familiarizat cu stilul aparte al enciclicelor papale, nu respectase forma corectă. Dar este greu de crezut că aceasta ar fi fost problema lor cea mai importantă.

35 „Un Omelia dell'E.mo Patriarca di Venezia", *OR*, 19 gennaio 1939, p. 2.

36 ASMAE, AISS, b. 102, „Notizia fiduciaria", Roma, 19 gennaio 1939.

37 DDI, series 8, vol. 11, n. 102, Pignatti a Bastianini, 24 gennaio 1939.

38 ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, II. 22 r-23 v, însemnările lui Tardini pentru 22 gennaio and 1 febbraio 1939.

39 Ciano 2002, p. 184 (February 1, 1939).

40 Mussolini a comunicat acest aspect prin intermediul lui Pignatti (ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti a Ciano, n. 414/133, 3 febbraio 1939).

Prezentarea lui Pacelli despre această întrunire se găseşte în ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 19 r, 3 febbraio 1939.

41 ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 20 r, 4 febbraio 1939.

42 „Dacă, în pofida prezenţei tale în Bazilica Sfântul Petru, îi recomanda Pignatti lui Ciano, papa îşi lasă temperamentul violent să răbufnească, lumea catolică şi toţi oamenii drept-cugetători nu vor avea încotro şi vor trebui să noteze corectitudinea guvernului regal, chiar şi în prezenţa unui răspuns grosolan din partea papei” (ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti a Ciano, n. 439/144, 4 febbraio 1939).

43 Bottai 1989, p. 141.

44 ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 21r, 6 febbraio 1939. Charles-Roux îşi prezintă reflecţiile asupra deciziei de a-l trimite pe Ciano în raportul din 8 februarie către Paris (MAEI, vol. 267, 165 – 166).

45 Papin 1977, p. 49.

46 Gonfalonieri 1957, pp. 385 – 386.

47 Tardini a înregistrat cuvintele papei.

48 ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 102 r.

49 Fattorini 2007, p. 213.

50 Venini 2004, p. 254.

51 Ciano 2002, p. 187 (February 9, 1939).

52 Camille Cianfarra, „Pope Pius is dead at the age of 81; Cardinals at bedside in the Vatican”, *NYT*, February 10, 1939, p. 1. Poate că merită să amintim că astfel de rapoarte la mâna a doua despre ultimele cuvinte ale papei sunt notorii pentru că nu prezintă încredere.

53 „Death of the pope”, *The Times* (London), February 11, 1939, p. 12.

54 Chiron (2006, 463 – 464) descrie ultimele ore ale papei.

Capitolul 28

29 Charles-Roux 1947, pp. 243 – 244.

30 Ciano 2002, p. 188 (February 10, 1939). Sincronizarea dramatică a morţii papei, cu o zi înainte de a prezenta discursul către toţi episcopii Italiei, discurs de care Mussolini se temea că l-ar denunţa, a inspirat o multitudine de teorii ale conspiraţiei. Figura-cheie în astfel de speculaţii a fost tatăl Clarei Petacci, Francesco, la acel moment, medic principal în cabinetul medical al Vaticanului. Dintr-o multitudine de motive, legate nu numai de Clara, dar şi de fratele ei, implicat în afaceri financiare dubioase, profitând de legăturile familiei cu Mussolini, Francesco era o potenţială ţintă a unui şantaj. Notând că, în ultimele zile, doctorul personal al papei, Aminta Milani, era bolnav şi căzut la pat, cei care avansează teoria conspiraţiei susţin că, într-un fel anume, Petacci a profitat de poziţia sa pentru a-l trimite pe bolnavul papă pe lumea cealaltă, înainte de a putea prezenta discursul mult temut la cea de-a zecea aniversare a Acordurilor luterane. Într-un articol de primă pagină din 1972, ziarul londonez *The Times* relata că Tisserant le-ar fi spus colegilor lui apropiaţi că are credinţa că papa fusese omorât, şi suspiciunea că actul fusese dus la capăt de Petacci. Ca dovadă suplimentară, se susţinea că

Petacci fusese însărcinat cu pregătirea trupului papei pentru funeralii şi astfel, ar fi putut îndepărta toate urmele de otrăvire („Support for theory of 1939 killing of Pope”, *The Times*, June 23, 1972, p. 1). Teoria a fost readusă la suprafaţă de istoricul Italian Piero Melograni în 2005 (Antonio Canoti, „La morte sospetta di Pio XI. Stava per condannare il duce”, *Corriere della Sera*, 11 luglio 2005, p. 25). Deşi oportunitatea morţii papei poate crea suspiciuni, în realitate nu există dovezi clare care să sugereze că a murit altfel decât din cauze naturale. Dar povestea este atât de senzaţională, încât continuă să apară din când în când, ultima dată, într-un articol din 17 mai 2012, în *Corriere della Sera* (Mauro Suttora, „Pio XI fu assassinato dal padre di Claretta?”).

31 Caviglia 2009, p. 227 (10 febbraio 1939).

32 în pofida recomandării lui Pignatti din săptămânile anterioare ca regimul să nu facă nimic care să forţeze mâna forţelor antifasciste din rândul cardinalilor, Achille Starace, şeful PNF, solicitase, chiar pe când papa zăcea muribund, ca guvernul să introducă un nou protest. Din nou, nemulţumirea lui fiind că anumite grupări ale Acţiunii Catolice erau angajate în activitatea politică. A doua zi după moartea papei, Pignatti îi scrise lui Starace spunându-i că nu se grăbea să prezinte chiar atunci problema Vaticanului. În absenţa unui papă, problema trebuia adusă la cunoştinţa Sacrului Colegiu al cardinalilor, chiar oamenii care urmau să voteze noul succesor al papei. Aparent, chiar şi superfascistul Starace a apreciat logica ambasadorului, iar în acea seară îi

trimise o telegramă în care îi spunea că a înţeles mesajul (ASMAE, APSS, b. 42, Pignatti a Starace, 11 febbraio 1939, n. 545; *idem*, Pignatti a Ciano, 12 febbraio 1939, n. 553).

33 Ciano 2002, p. 189 (February 12, 1939).

34 Petacci 2011, pp. 52 – 53 (12 febbraio).

35 ASV, ANI, pos. 1, fasc. 7, II. 7 r-9 r, Borgongini a Monsignor Vincenzo Santoro, Segretario del Sacro Collegio, 13 febbraio 1939. Santoro a răspuns două zile mai târziu, confirmând că episcopilor nu li se dăduse niciun document secret (idem, f. lor, Santoro a Borgongini, 15 febbraio 1939). Pignatti îl întrebase şi pe Pacelli despre acest zvon, obţinând aceeaşi negaţie (ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti a Ciano, 13 febbraio 1939, n. 557).

36 Fattorini (2011, pp. 210 – 215) furnizează o versiune engleză a textului complet, după ce versiunea originală în limba italiană a fost publicată în Fattorini (2007, pp. 240 – 244). Pentru analiza asupra deciziei lui Pacelli de a ascunde discursul, a se vedea pp. 187 – 193 al ediţiei engleze. Documentul poate fi găsit în ASV, AESS, pos. 576, fasc. 606, II. 147 r-153 r.

37 ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, f. 165 r, appunto Tardini, „Materiale preparato da S.S. Pio XI per l'adunanza del 12 febbraio 1939", 12 gennaio 1941.

38 ASMAE, AISS, b. 101, Pignatti, a Esteri-Gabinetto, 22 febbraio 1939, n. 23.

39 „Menţionat ca succesor al lui Pius", BG, 11 februarie 1939, p. 3. Speculaţia LAT se concentra asupra lui Pacelli şi Schuster ca fiind cei doi

concurenţi de vârf pentru papalitate la momentul morţii lui Pius al XI-lea („Italian seen as successor”, LAT, February 11, 1939, p. 1)

40 „Nine leading candidates”, *NYT*, February 12, 1939, p. 43. A doua zi, *The New York Times* („5 cardinals lead in Vatican contest”, February 13, 1939, p. 1) a elaborat această temă, susţinând că „şansele Curiei de a promova un candidat de succes pentru papalitate sunt mici” şi adăugând: „Dacă, prin vreo coincidenţă oarecare, s-ar întâmpla ca următorul papă să se numere printre membrii Curiei, cardinalii Massimi şi Tedeschini au cele mai multe şanse”. Din partea sa, *The Times* considera că probabilitatea cea mai mare este ca noul papă să fie italian, dar ales dintre acei care erau consideraţi „nonpolitici”. Papa urma a fi ales dintre arhiepiscopii rezidenţiali, şi nu din curia Vaticanului („Choosing a pope”, *The Times*, March 1, 1939, p. 15).

41 Roma, 16 febbraio 1937, ACS, MCPG, b. 169.

42 ACS, MCPG, b. 170, Roma, 24 febbraio 1938. Despre puterile lui Dalia Costa de a face minuni, a se vedea comentariile cardinalului Verdier (Papin, 1977, pp. 53 – 54)

43 ASV, ANI, pos. 1, fasc. 7, Borgongini a Santoro, 16 febbraio 1939; *idem*, f. 15 r, Cardinal Belmonte a Borgongini, 18 febbraio 1939.

44 Şi Fattorini (2007, pp. 221 – 222) a subliniat aspectul.

45 Următorii ca număr, deşi la distanţă, se aflau cei şase cardinali francezi. Germania avea patru; Spania şi Statele Unite, câte trei fiecare;

nicio altă ţară nu avea mai mult de un singur cardinal, iar dintre aceştia, numai patru veneau din afara Europei: un canadian, un argentinian, un brazilian şi un sirian. Puterea în Sacrul Colegiu era puternic concentrată în Roma: 24 din cardinali locuiau acolo, toţi, în afară de unul – Eugène Tisserant – erau italieni, majoritatea cu poziţii în Curia, în nucleul puterii Vaticanului (ASMAE, AISS, b. 95, 10 febbraio 1939; *Annuario Pontificio* 1940, pp. 71 – 72). Pius al XI-lea crease 77 de cardinali, dintre care 14 veniseră din serviciul diplomatic al Vaticanului; iar alţi 20, din Curie. Majoritatea celorlalţi fuseseră arhiepiscopi rezidenţiali ale căror arhidieceze meritau în mod obişnuit ca un cardinal să ocupe rangul de arhiepiscop. Nu toţi mai erau în viaţă la momentul întrunirii conclavului (Agostino 1991, pp. 29 – 30). Agostino scrie că 27 erau rezidenţi în Roma, dar noi utilizăm aici cifra 24 realizată prin examinarea adreselor enumerate în *Annuario* din 1940 al Vaticanului.

46 Un bun exemplu s-a făcut remarcat recent, când monseniorul Montini a atras atenţia asupra unor articole ofensive din presa nazistă. Montini planificase să publice în *OR* un articol în care să-i critice, dar, când Pignatti i-a spus cardinalului Pacelli ce plănuia Montini, acesta a intervenit, împiedicând publicarea materialului. Că Bergen a urmat recomandarea lui Pignatti se poate vedea din telegrama pe care i-a trimis-o ministrului de externe german la Berlin în aceeaşi zi, în care îi raporta conversaţia şi solicita ca presa germană să-şi îmblânzească critica la adresa defunctului

papă şi a oricăruia dintre cardinali, pentru că aveau nevoie de bunăvoinţa lor (DGFP, series D, vol. 4, n. 470, Bergen to the foreign ministry, February 18, 1939).

47 Parte a motivului pentru optimismul lui Bergen era că, de când murise Pius al XI-lea, observase o atmosferă mult mai binevoitoare în Vatican. Unii cardinali îşi făcuseră cunoscută speranţa că ar putea ajunge la un acord cu Reichul (ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 18 febbraio 1939, publicat şi în DDI, series 8, vol. 11, n. 197). Raportul lui Pignatti către Ciano referitor la această conversaţie a fost trimis şi lui Mussolini.

48 ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti, 21 febbraio 1939.

49 ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 25 febbraio 1939.

50 ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 26 febbraio 1939. Pe 28 februarie, Pignatti s-a întâlnit cu ambasadorul german pentru a-şi compara însemnările. Bergen vorbise recent cu doi dintre cardinalii germani, iar aceştia îl asiguraseră că vor aborda o „atitudine conciliantă” în conclav. Vorbind recent cu unul dintre cardinalii germani, Pacelli îşi exprimase „intenţiile neechivoce în favoarea concilierii” atât cu guvernul german, cât şi cu cel italian. Pignatti întrebase din nou ce opinie avea guvernul nazist faţă de candidatura lui Pacelli. Bergen a răspuns că informase biroul de relaţii externe al Germaniei de preferinţa sa puternică pentru Pacelli şi „nu primise instrucţiuni contrarii”. Din aceasta,

spunea el, se poate conchide că guvernul german avea o opinie favorabilă faţă de fostul secretar de stat. Din partea sa, ambasadorul italian şi-a împărtăşit preocuparea faţă de atitudinea cardinalilor italieni la conclave. Se întâlnise cu mulţi dintre ei, spuse el, şi nu erau teribil de mulţumiţi de Pacelli (ASMAE, AISS, b. 95, Pignatti a Ciano, 27 febbraio 1939).

51 Baudrillart 1996, pp. 963 – 965, 968 (20 février, 22 février, 24 février, 1939).

52 Aceasta este reproducerea lui Verdier (Papin, 1977, pp. 56 – 57).

53 Doi dintre cardinali erau prea bolnavi ca să ajungă la Capela Sixtină, astfel că au votat din dormitoarele de la Vatican. Despre sosirea cardinalilor nord-americani şi sud-americani, a se vedea „Liner to be held", *NYT*, February 11, 1939, p. 1; Camille Cianfarra, „Vatican door shut on 62 cardinals as conclave opens to efect pope", *NYT*, March 2, 1939, p. 1.

54 Ventresca 2013, p. 136.

55 Persoane apropiate papei au depus mărturie că Pius al XI-lea dorise ca Pacelli să-i succeadă. Printre aceştia se număra Pacelli însuşi, care, la scurt timp după alegere, îi mărturisea cardinalului Verdier: „De două ori mi-a spus Pius al XI-lea: «Tu vei fi succesorul meu». Am protestat, dar Sfanţul Părinte a adăugat sec: «Ştim ce spunem»". Noul papă a continuat mărturisind că bănuia că Pius al XI-lea l-a trimis în misiuni în străinătate pentru a-i îmbunătăţi şansele de a fi ales (Papin, 1977, p. 62).

56 Baudrillart 1996, pp. 973 – 976 (1 mars, 2

mars, 1939); NARA, M1423, reel 2, William Phillips to Secretary of State, Washington, report n. 1316, March 3, 1939.

57 DDI, series 8, vol. 11, n. 240, Pignatti a Ciano, 2 marzo 1939.

58 Ciano 2002, pp. 195 – 196, March 2 and 3, 1939; Transfaglia 2005, p. 159.

59 Pius al XII-lea îi aminti lui Bergen de remarcile pe care le făcuse cu un an înainte, vorbind în germană, la un Congres Euharistie din Budapesta: „Nu este treaba Bisericii, spusese Pacelli, să susţină o parte sau alta în probleme pur temporale şi în aranjamentele între diverse sisteme şi metode ce ar lua naştere în vederea rezolvării problemelor urgente ale prezentului" (DGFP, series D, vol. 4, n. 472, Bergen to the foreign ministry, March 5, 1939).

60 DGFP, series D, vol. 4, n. 473, Bergen to the foreign ministry, March 8, 1939.

61 Morgan 1944, pp. 159 – 160.

62 ACS, MI, PS, Polizia Politica, b. 210, informant n. 52, Roma, 15 agosto 1938. Informatorul numărul 571 mai aduce o învinuire într-un raport datat şase luni mai târziu: „În privinţa cercurilor Vaticanului, cei mai binecunoscuţi pederaşti ar fi cardinalii Pizzardo şi Caccia Dominioni. Despre Pizzardo se spune că are relaţii intime cu tineri din Trastevere" (ACS, MI, FP, Pizzardo, 20 febbraio 1939). Pentru că acesta este singurul informator care a adus o astfel de acuzaţie cardinalului Pizzardo, trebuie să considerăm acuzaţia ca nedovedită.

63 NARA, M1423, reel 2, Joseph Kennedy,

London, to U.S. Secretary of State [Cordell Hull], March 17, 1939. William Phillips, ambasadorul Statelor Unite în Italia, îşi aminteşte în memoriile sale că în acea iarnă a oferit un mare dineu în onoarea lui Ciano şi a soţiei sale, Edda Mussolini. În pofida prezenţei diplomaţilor străini de top din Roma, îşi amintea Phillips (1952, p. 218), Ciano şi-a dedicat întreaga atenţie invitatelor tinere şi atrăgătoare, „acordând prea puţină atenţie ambasadorilor şi soţiilor lor ori distinşilor italieni prezenţi”.

64 „Dintre toate «realităţile» cu care ne-am confruntat în aceşti ani fatali, scria Dino Grandi (1985, p. 459), aceasta a fost cea mai importantă”.

65 Ciano 2002, pp. 203 – 204, March 18, 1939; Chenaux 2005, p. 273; De Cesaris 2010, pp. 251 – 253; Casella 2010, p. 290. Luna următoare, raportând decizia noului papă de a-l îndepărta pe Pizzardo din poziţia deţinută şi de a crea comisia arhiepiscopilor, Charles-Roux observa că impresia în Roma era că papa făcuse o mişcare care avea să-l aducă „în graţiile regimului fascist” (MAEI, vol. 267, 172 – 3, Charles-Roux à Bonnet, 13 avril 1939). Rapoartele episcopilor despre relaţiile dintre autorităţile fasciste şi grupările locale ale Acţiunii Catolice pot fi găsite în ASV, AESS, pos. 576, fasc. 607, II. 179 r-190 v.

Capitolul 29

1 Emmanuel Mounier, cited by Ventresca 2013, p. 149.

2 ASMAE, APSS, b. 42, Pignatti a Ciano, 21

aprilie 1939.

3 Morgan 1941, pp. 241 – 242; Chadwick 1986, p. 56.

4 Fattorini 2007, p. ix.

5 ASMAE, APSS, b. 42, Ministero degli Affari Esteri a Pignatti, 26 aprilie 1939. În acelaşi timp, biroul lui Ciano a primit un raport de la consulatul italian din München, în care se vorbea despre schimbarea dramatică în atitudinea presei locale vizavi de noul papă. Anterior, raporta consulatul, presa germană avusese suspiciuni legate de Pacelli, crezându-l prea apropiat de vechea conducere a Partidului de Centru din zilele lui la München şi Berlin, şi un nostalgic al zilelor când Biserica era influenţa politică dominantă în Bavaria. Dar acum, în lumina primelor sale acţiuni ca papă, era prezentat într-o lumină pozitivă (ASMAE, APSS, b. 42, „Atteggiamento nazional-socialista noi confronti del nuovo Pontefice", Münich, 27 aprilie 1939).

6 Bottai 2001, p. 148 (19 maggio 1939).

7 Literatura asupra acţiunii papale împotriva Acţiunii Franceze este bogată. Prévotat (2001) oferă o examinare detaliată a acesteia. Spadolini (1971, pp. 291 – 296) a publicat descrierea bătăliei de către Gaspard.

8 ASMAE, APSS, b. 44, Pignatti a Ciano, 17 luglio 1939.

9 Pius al XII-lea a făcut cunoscut nunţiului că, în calitatea sa de secretar de stat, făcuse tot ce putuse pentru a-l împiedica pe Pius al XI-lea să protesteze la afişarea zvasticii pe perioada vizitei lui Hitler la Roma, dar a fost în zadar (ASMAE,

APSS, b. 43, Tamaro, R. Legazione d'Italia, Berna, al R. Ministero degli Esteri, 21 luglio 1939, telespresso 3461/1236)

10 Papin 1977, p. 67.

11 Parsons 2008, p. 92.

12 Ventresca 2013, pp. 153 – 154, 166.

13 ACS, MI, DAGRA, b. 1320, Roma, 11 novembre 1940.

14 Salvatore Costanza, „Gli eterni nemici di Roma", *La Difesa della razza* 2: 16, p. 30 (May 20, 1939); Mario de Bagni, „Cristo e i cristiani nel talmud", *La Difesa della razza* 2: 14, pp. 8 – 9; Carlo Barduzzi, „Cattolici e giudei in Francia", *La Difesa della razza* 2: 14, pp. 26 – 27; Cassata 2008, p. 127.

15 Pe 1 aprilie, la patru zile după cererea lui Mussolini, papa Pius al XII-lea i-a adresat o telegramă de felicitare generalului Franco. „Ridicându-ne cu inima la Dumnezeu, ne bucurăm alături de Excelenţa Dumneavoastră pentru mult dorita victorie a Spaniei catolice". Noul papă încheia oferind binecuvântările sale lui Franco şi poporului spaniol (Franzinelli 1998, p. 173). Două săptămâni mai târziu, papa a continuat cu o emisiune radio având ca destinatar poporul spaniol, spunând: „Cu imensă bucurie, ne adresăm vouă, cei mai iubiţi copii ai Spaniei catolice, pentru a ne exprima felicitările părinteşti pentru darul păcii şi victoria cu care Dumnezeu încoronează eroismul creştin al credinţei şi milei voastre, arătate într-o atât de grea şi generoasă suferinţă" (Fattorini, 2007, p. 104).

16 ARSI, TV, b. 28, fasc. 2228, Tacchi Venturi

a Luigi Maglione, 28 marzo 1939. Ambasadorul italian şi-a exprimat încântarea faţă de persoana noului pontif, în urma întrevederii de la mijlocul lui noiembrie. Papa, îi spunea el lui Ciano, „a declarat că ţara noastră îi oferă mari satisfacţii. A lăudat spiritul religios, moral şi muncitor al italienilor, insistând că se declară satisfăcut sub toate aspectele” (Casella, 2010, p. 343).

17 Antonio Messineo, CC 1940 IV, pp. 216 – 219. Reclamaţia lui Giorgio Del Vecchi şi răspunsul lui Tardini sunt discutate de Sale (2009, p. 149), pe baza corespondenţei din arhivele ziarului.

18 ADSS, vol. 9, 1974, n. 289, Tacchi Venturi au cardinal Maglione, 10 août 1943.

19 ADSS, vol. 9, 1974, n. 296, Cardinal Maglione au pere Tacchi Venturi, 18 août 1943.

20 ARSI, TV, 36, n. 2660, Tacchi Venturi a Umberto Ricci, 24 agosto 1943. Această scrisoare a fost publicată şi în ADSS vol. 9, annex to n. 317.

21 ADSS, vol. 9, 1974, n. 317, Tacchi Venturi au cardinal Maglione, 29 août 1943.

22 Garetti 2010, pp. 148 – 149.

23 ADSS, vol. 9, n. 368, Notes du cardinal Maglione, Vatican, 16 octobre 1943.

24 Gilbert 1985, pp. 622 – 623. Numărul evreilor din Italia în timpul războiului includea atât evrei nativi italieni, cât şi proaspeţi refugiaţi din zonele controlate de nazişti. Primul grup includea aproximativ 35.000 de evrei, iar al doilea, alţi 10.000. Estimarea convertirilor în Italia în perioada 1938 – 1943 este extrasă din *Encyclopedia Judiaca* online, „Jews in Italy 04:

Holocaust period 1938 – 1945. Numărul morţilor evrei ne parvine din *Encyclopedia of the Holocaust*.

EPILOG

41 Santarelli 1991; Romersa 1983, pp. 269 – 273.

42 Ciano petrecuse ultimele luni ca ambasador al lui Mussolini la Sfântul Scaun.

43 Moseley 1999, pp. 176 – 247.

44 Ultimele zile ale lui Mussolini au dat naştere unui imens corpus de literatură. Prezentarea realizată de autor se bazează în mare măsură pe Milza (2000, pp. 935 – 947) şi Bosworth (2002, pp. 410 – 412).

45 Innocenti 1992, pp. 116 – 117.

46 Pardini 2007, pp. 439, 455 – 59; Festorazzi 2004, pp. 260 – 261.

47 Innocenti 1992, pp. 169 – 170.

48 *NYT*, March 19, 1956, p. 31; The *Washington Post* (March 19, 1956, p. 26) a raportat că, deşi iezuitul a murit uitat, el este cel care a „orchestrat Pactul lateran” în 1929.

49 Panegiricul lui Gemelli pentru papă, publicat în jurnalul său, *Vita e Pensiero*, a oferit cea mai fascistă interpretare posibilă pentru simpatiile lui Pius al XI-lea. Necrologul se încheia, într-o notă discordantă, nu cu un imn de mulţumire pentru cel pe care se presupunea că îl elogiază, ci pentru Mussolini, amintind de „gratitudinea pe care catolicii italieni o datorează Omului incomparabil, pe care Pius al XI-lea l-a

numit Omul pe care Providenţa a făcut să îl cunoască" (Ranfagni, 1975, p. 216). Părintele Coughlin era angajat într-o încercare similară de a-i conferi lui Pius al XI-lea cea mai profascistă imagine posibilă („Pius XI saved Western Civilization from reds, declares Fr. Coughlin", BG, February 12, 1939, p. 8; „Coughlin says pope was Europe's savior", *NYT*, February 13, 1939, p. 2). Cu trupele aliate fugărind germanii din Roma în iunie 1944 şi continuându-şi marşul spre nord, părintele Gemelli, ca mulţi alţii, a încercat disperat să-i convingă pe victorioşi că nu fusese niciodată fascist. În iulie, vorbind cu Don Domenico Rigoni, o veche cunoştinţă din zilele anterioare ridicării lui Mussolini la putere, a avansat argumentele pe care în curând le va utiliza în faţa oricui era dispus să le asculte. Dacă făcuse totul pentru a fi pe placul lui Mussolini şi al celorlalţi lideri fascişti, o făcuse pentru a proteja Universitatea Catolică. În realitate era un antifascist, un creştin-democrat. Don Rigoni i-a stăvilit scuzele. „Nu, prietene. Erai fascist şi este inutil să o negi" (ACS, MI, FP, Gemelli, Milano, 10 luglio 1944).

50 Bocci 2003, p. 505.

51 în mod misterios, documentele comisiei care s-a ocupat de Gemelli au dispărut. Despre lupta lui Gemelli de a-şi păstra poziţia după război şi despre sprijinul primit de el din partea Vaticanului, a se vedea Parola (2003).

52 Phillips 1952, pp. 231 – 233.

53 Ventresca 2013.

54 Cornwell 1999.

BIBLIOGRAFIE

Agostino, Marc. 1991. *Le pape Pie XI et L'opinion (1922 – 1939)*. Rome: École française de Rome.

Alvarez, David. 2002. Spies in the Vatican: Espionage and intrigue front Napoleon to the Holocaust. Lawrence: University of Kansas Press.

Amai, Oscar L. 1985. Ambivalent Alliance: The Catholic Church and the Action Française, 1899 – 1939. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

*Annuario Pontificio per l'anno 194*0.1940. Vatican City: Tipografia Vaticana.

Aradi, Zsolt. 1958. *Pius XI, the Pope and the Man*. New York: Hanover House.

Aubert, Roger. 2000. „Le Cardinal Mercier aux conclaves de 1914 et de 1922". *Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques* 11: 165 – 236.

Baima Bollone, Pierluigi. 2007. *La psicologia di Mussolini*. Milan: Mondadori.

Baratter, Lorenzo. 2008. Anna Maria Mussolini: L'ultima figlia del Duce. Milan: Mursia.

B axa, Paul. 2006. „A Pagan Landscape: Pope Pius XI, Fascism, and the Struggle over the Roman Cityscape". *Journal of the Canadian Historical Association* 17: 107 – 24.

Baudrillart, Alfred. 1996. *Les carnets du cardinal Baudrillart (20 novembre 1935 – 11 avril 1939)*. Edited by Paul Christophe. Paris: Éditions du Cerf.

*** 2003. Les carnets du cardinal Baudrillart (26 décembre 192812 février 1932). Edited by Paul Christophe. Paris: Éditions du Cerf.

Bedeschi, Lorenzo. 1973. Don Minzoni il prete ucciso dai fascisti. Milan: Bompiani.

Bendiscioli, Mario. 1982. „Paolo VI (Giovanni Battista Montini)". În Dizionario storico del movimento cattolico în Italia. Edited by Francesco Tranello and Giorgio Campanini, pp.2: 448 – 53. Milan: Marietti.

Beyens, Eugène-Napoléon. 1934. Quatre ans à Rome, 1921 – 1926; fin du pontificat de Benoît XV – Pie XI – les débuts du fascisme. Paris: Plon.

Biffi, Monica. 1997. Mons. Cesare Orsenigo nunzio apostolico in Germania (1930 – 1946). Milan: NED.

Binchy, David A. 1970. *Church and State in Fascist Italy*. London: Oxford University Press.

Biocca, Dario. 2012. „Casa Passarge: Gramsci a Roma (1924 – 1926)". Nuova storia contemporanea 26 (1): 17 – 36.

Blet, Pierre. 1996. „Le Cardinal Pacelli, secrétaire d'état de Pie XI". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 197 – 213. Rome: École française de Rome. Bocchini Camaiani, Bruna. 1989. „Chiesa cattolica italiana e leggi razziali". *Qualestoria* 17: 1: 43 – 66.

Bocci, Maria. 2003. Agostino Gemelli rettore e francescano: Chiesa, regime, democrazia. Brescia: Morcelliana.

Bosworth, R.J.B. 2002. *Mussolini*. London:

Arnold.

***2011. *Whispering City*: *Modern Rome and its Histories*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Bottai, Giuseppe. 1949. *Vent'anni e un giorno*. Milan: Garzanti.

*** 2001. *Diario*: *1935 – 1944*. Edited by Giordano Bruno Guerri. Milan: Biblioteca Universale Rizzoli.

Bouthillon, Fabrice. 1996. „D'une théologie à l'autre: Pie XI et le Christ-Roi". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 293 – 303. Rome: École française de Rome.

Brendon, Piers. 2000. The Dark Valley: A Panorama of the 1930's. New York: Knopf.

Bressan, Edoardo. 1980. „Mito di uno stato cattolico e realtà del regime: Per una lettura dell'Osservatore romano alla vigilia della Conciliazione". *Nuova rivista storica* 64: 81 – 128.

Calimani, Riccardo. 2007. *Storia del pregiudizio contro gli ebrei*. Milan: Mondadori.

Canali, Mauro. 2004 a. *Le spie del regime*. Bologna: Il mulino.

*** 2004 b. *Il delitto Matteoti*. Bologna: Il mulino.

Cannistraro, Philip V., and Brian R. Sullivan. 1993. *Il duce's Other Woman*. New York: Morrow.

Canosa, Romano. 2009. Pacelli: Guerra civile spagnola e nazismo. Rome: Sapere 2000.

Caracciolo, Nicola. 1982. *Tutti gli uomini del Duce*. Milan: Mondadori.

Garetti, Paolo. 2010. „Il corpus delle leggi razziali”. În *A settant’anni dalle leggi razziali*. Edited by Daniele Menozzi and Andrea Mariuzzo, pp. 117 – 57. Rome: Carocci.

Camahan, Ann. 1949. The Vatican: Behind the Scenes in the Holy City. New York: Farrar, Straus.

Casella, Mario. 1996. „Pio XI e l’Azione Cattolica Italiana”. În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l’École française de Rome, Rome 15 – 18* mars *1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 605 – 40. Rome: École française de Rome.

*** 2000. „La crisi del 1938 fra stato e chiesa nella documentazione dell’archivio storico diplomatico del ministero degli affari esteri”. *Rivista di storia della chiesa in Italia* 54: 1: 91 – 186.

*** 2005. Stato e chiesa în Italia dalla conciliazione alla riconciliazione (1929 – 1931). Galatina: Congedo Editore.

Cassata, Francesco. 2008. „La Difesa della razza Politica, ideologia e immagine del razzismo fascista. Turin: Einaudi.

Casula, Carlo F. 1988. Domenico Tardini (1888 – 1961): L’azione della Santa Sede nella crisi fra le due guerre. Rome: Studium.

Caviglia, Enrico. 2009. *I dittatori, le guerre e il piccolo re*: *Diario 1925 – 1945*. Edited by Pier Paolo Cervone. Milan: Mursia.

Ceci, Lucia. 2008. „«II Fascismo manda TItalia în rovina»: Le note inedite di monsignor Domenico Tardini (23 settembre-13 dicembre 1935)”. *Rivista storica italiana* 120: 294 – 346.

***2010. Il papa non deve parlare: Chiesa, fascismo e guerra d'Etiopia. Rome: Laterza.

*** 2012. „The First Steps of Paralel Diplomacy: The Vatican and the U.S. in the Italo Etiopian War (1935 – 1936)". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 87 – 106. Berlin: LIT Verlag.

Centerwall, Bror. 1926. „*An Audience with the Pope*. „*Living Age* (May 22), pp. 408 – 411.

Cerniti, Elisabetta. 1953. *Ambassador's Wife*. New York: Macmillan.

Chadwick, Owen. 1986. *Britain and the Vatican During* the *Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chaline, Nadine-Josette. 1996. „La spiritualité de Pie XI". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 159 – 70. Rome: École française de Rome.

Charles-Roux, François. 1947. *Huit ans au Vatican, 1932 – 1940*. Paris: Flammarion.

Chenaux, Philippe. 2005. „Il cardinale Pacelli e la questione del nazismo dopo l'enciclica «Mit brennender Sorge» (1937)". *Annali* del *Instituto storico italo-germanico in Trento* 31: 261 – 77.

Chiron, Yves. 2006. Pio XI: Il papa dei patti lateranensi e dell'opposizione ai totalitarismi. Cinisello Balsamo: Edizioni Paoline.

Ciano, Galeazzo. 1980. *Diario 1937 – 1943*. Edited by Renzo De Felice. Milan: Rizzoli.

*** 2002. *Diary 1937 – 1943*. Translated by

R.L. Miller and U. Coletti-Perucca. Coedited by S.G. Pugliese. New York: Enigma Books.

Coco, Giovanni. 2009. „L'anno terribile del cardinale Pacelli" *Archivum historiae pontificiae* 47: 143 – 276.

Gonfalonieri, Carlo. 1957. *Pio XI visto da vicino*. 3rd ed. Milan: Edizioni Paoline.

*** 1969. „Pio XI intimo". În *Pio XI nel trentesimo della morte (1939 – 1969): Raccolta di studi e di memorie*. Edited by Carlo Colombo, Ernesto Basadonna, Antonio Rimoldi, and Virginio Rovera, pp. 21 – 58. Milan: Opera diocesana per la preservazione e diffusione della fede.

*** 1993 *Pio XI visto da vicino*. Cinisello Balsamo: Edizioni Paoline.

Conti, Fulvio. 2005. „Adriano Lemmi". *Dizionario biografico degli Italiani*, 64: 345 – 348.

***2006. „Massoneria e sfera pubblica nell'Italia liberale, 1859 – 1914". În *Storia d'Italia*, Annali 21, La Massoneria. Edited by Gian Mario Cazzaniga, pp. 579 – 610. Turin: Einaudi.

Conway, John S. 1968. The Nazi Persecution of the Churches 1933 – 1945. New York: Basic.

Coppa, Frank J. 1999. „Mussolini and the Concordat of 1929". În *Controversial Concordats*. Edited by Frank J. Coppa, pp. 81 – 119. Washington, D.C.: Catholic University Press.

***2011. The Policies and Politics of Pope Pius XII: Between Diplomacy and Morality. New York: Peter Lang.

Cosmacini, Giorgio. 1985. *Gemelli: Il machiavelli di Dio*. Milan: Rizzoli.

D'Alessio, Giulia. 2012. „The United States

and the Vatican (1936 – 1939)". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 129 – 54, Berlin: LIT Verlag.

De Begnac, Yvon. 1990. *Taccuini Mussoliniani*. Edited by Francesco Perfectti. Preface by Renzo De Felice. Bologna: Mulino.

De Cesaris, Valerio. 2010. *Vaticano, razzismo e questione razziale*. Milan: Guerini.

De Felice, Renzo. 1966. *Mussolini il fascista*. Turin: Einaudi.

*** 1968. *Mussolini il fascista*: L'organizzazione dello stato fascista, 1925 – 1929. Turin: Einaudi.

*** 1974. Mussolini il duce: Gli anni del consenso, 1929 – 1936. Turin: Einaudi.

*** 1981. Mussolini il duce: Lo stato totalitario, 1936 – 1940. Turin: Einaudi.

*** 1995. Mussolini il fascista: L'organizzazione dello stato fascista, 1925 – 1929, 2nd ed. Turin: Einaudi.

*** 2010. Mussolini il rivoluzionario, 1883 – 1910. Milan: Mondadori.

De Gasperi, Maria Romana. 2004. *De Gasperi*: *Ritratto di uno statista*. Milan: Mondadori.

De Grazia, Victoria. 1992. *How Fascism Ruled Women*. Berkeley: University of California Press.

De Rosa, Gabriele. 1958. *Storia* del *Partito popolare*. Bari: Laterza.

*** 1959. „Una lettera inedita di Cardinale Gasparri sul Partito Popolare". *Analisi e*

prospettive 1: 568 – 73.

De Rosa, Giuseppe. 1999. La Civiltà Cattolica: 150 anni al servizio della Chiesa, 1850 – 1999. Rome: La Civiltà Cattolica

De Rossi dell'Amo, Giulio. 1954. *Pio XI e Mussolini*. Rome: Corso.

De Vecchi, Cesare M. 1983. Il Quadrumviro scomodo: Il vero Mussolini nelle memorie del più monarchico dei fascisti. Edited by L. Romersa. Milan: Mursia.

*** 1998. Tra papa, duce e re: Il conflitto tra Chiesa cattolica e Stato fascista nel diario 1930 – 1931 del primo ambasciatore del Regno d'Italia presso la Santa Sede. Rome: Jouvence.

Deakin, F.W. 2000 [1962]. The Brutal Friendship: Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism. London: Phoenix Press.

Deffayet, Laurence. 2010. „Pie XI et la condemnation des Amis d'Israël (1928)" în *Pie XI et la France*. Edited by Jacques Prévotat, pp. 87 – 102. Rome: École française de Rome.

Del Boca, Angelo. 2010. *La Guerra d'Etiopia*. Milan: Longanesi.

Diggins, John. P. 1972. *Mussolini and Fascism*: *The View from America*. Princeton: Princeton University Press.

Duce, Alessandro. 2006. La Santa Sede e la questione ebraica (1933 – 1945). Rome: Edizioni Studium.

Durand, Jean-Dominique. 2010. „Lo stile di governo di Pio XI". În *La sollecitudine ecclesiale di Pio XI*. Edited by Cosimo Semararo, pp. 44 – 60. Vatican City: Libreria Editrice Vaticano.

Ebner, Michael R. 2011. *Ordinary Violence* în *Mussolini's Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Eisner, Peter. 2013. *The Pope's Last Crusade*. New York: Morrow.

Fabre, Giorgio. 2005. Mussolini razzista: Dal socialismo al fascismo: La formazione di un antisemita. Milan: Garzanti.

***2012. „Un acordo felicemente conchiuso" *Quaderni di storia* 76: 83 – 154.

Falasca-Zamponi, Simonetta. 1997. *Fascist Spectacle*. Berkeley: University of California Press.

Falconi, Carlo. 1967. *I papi del XX secolo*. Milan: Feltrinelli.

Fattorini, Emma. 2007. Pio XI, Hitler e Mussolini, la solitudine di un papa. Turin: Einaudi.

***2011. Hitler, Mussolini and the Vatican: Pope Pius XI and the Speech that Was Never Made. Translated by Carl Ipsen. Cambridge, UK: Polity Press.

***2012. „The Répudiations of Totalitarianisms by the Late Pius XI". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 379 – 96. Berlin: LIT Verlag.

Federico, Giovanni. 2003. „Sanzioni". În *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzzatto, pp. 2: 590 – 92. Turin: Einaudi.

Ferrari, Francesco L. 1957. *L'Azione Cattolica e il „regime"*. Florence: Parenti.

Ferrari, Ada. 1982. „Ildefonso Schuster". În

Dizionario storico del movimento cattolico în Italia. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campanini, pp. 2: 586 – 91. Milan: Marietti.

Festorazzi, Roberto. 2004. *Farinacci, L'antiduce*. Rome: Il minotauro.

***2010. *Margherita Sarfatti*. Costabissara: Colla.

***2012. Clara Petacci. *Bologna*: Minerva.

Fiorentino, Carlo M. 1999. All ombra di Pietro: La Chiesa cattolica e lo spionaggio fascista în Vaticano, 1929 – 1939. Florence: Le Lettere.

Fogarty, Gerald P. 1996. „Pius XI and the episcopate in the United States". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 549 – 64. Rome: École française de Rome.

***2012. „The case of Charles Coughlin: The view from Rome". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 107 – 28. Berlin: LIT Verlag.

Fonzi, Fausto. 1979. „Il colloquio tra Pio XI e Jacini il 25 marzo 1929". În *Chiesa e società dal IV secolo ai nostri giorni*: *Studi storici in onore* del *P. Ilarino da Milano, pp. 2: 651 – 79. Rome: Herder*.

Foman, Harry. 1971. *Mussolini's Gadfly*: *Roberto Farinacci*. Nashville, Tenn.: Vanderbilt University Press.

Franzinelli, Mimmo. 1995. Stellette, croce e fascio littorio: L'assistenza religiosa a militari, balilla e camicie nere (1919 – 1939). Milan: F. Angeli.

*** 1998. Il clero del duce/ il duce del clero: Il

consenso ecclesiastico nelle lettere a Mussolini (1922 – 1945). Ragusa: La Fiacciola.

*** 2000. *I tentacoli dell'Ovra*. Turin: Bollati Boringhieri[20].

*** 2008. „Il clero italiano e la grande mobilitazione. „În L'impero *fascista*: *Italia e Etiopia (1935 – 1941)*. Edited by Riccardo Bottoni, pp. 251 – 66. Bologna: Il mulino.

Franzinelli, Mimmo, and Emanuele Marino. 2003. Il duce proibito: Le fotografie di Mussolini che gli italiani non hanno mai visto. Milan: Mondadori.

Galeotti, Carlo. 2000. Mussolini ha sempre ragione: I decaloghi del fascismo. Milan: Garzanti.

Gallagher, Charles R. 2008. *Vatican Secret Diplomacy*: *Joseph P. Hurley and Pope Pius XII*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Gallina, Giuseppe. 1979. „Il vescovo di Cremona Giovanni Cazzani e il suo atteggiamento di fronte al fascismo durante il pontificato di Pio XI". În *Chiesa, Azione Cattolica e Fascismo nell'Italia settentrionale durante il pontificate di Pio XI (1922 – 1939)*. Edited by Paolo Pecorari, pp. 505 – 25. Milan: Vita e Pensiero.

Gannon, Robert I. 1962. *The Cardinal Spellman Story*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

Garzonio, Marco. 1996. *Schuster*. Casale Monferrato: Piemme.

Gentile, Emilio. 1993. *Il culto* del *Littorio*. Rome: Laterza.

*** 1995. La via italiana al totalitarismo: Il

20 I tentacoli dell'OVRA. Agenti, collaboratori e vittime della polizia politica fascista

partito e la stato nel regime fascista. Rome: La Nuova Italia Scientifica.

*** 2002. Fascismo, storia e interpretazione. Rome: Laterza.

*** 2010. Contro Cesare: Cristianesimo e totalitarianismo nell'epoca dei fascismi. Milan: Feltrinelli.

Gibelli, Antonio. 2003. „Opera nazionale ballila". În *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzza, vol. 2 – 71. Turin: Einaudi.

Gilbert, Martin. 1985. The Holocaust: A History of the Jews of Europe During the Second World War. New York: Henry Holt.

Gillette, Aaron. 2001. „The Origins of the Manifesto of Racial Scientists". *Journal of Modern Italian Studies* 6: 305 – 23.

*** 2002 a. Racial Theories în Fascist Italy. London: Routledge.

*** 2002 b. „Guido Landra and the Office of Racial Studies în Fascist Italy". *Holocaust and Genocide Studies* 16: 357 – 75.

Godman, Peter. 2004. *Hitler and the Vatican*. New York: Free Press.

Goetz, Helmut. 2000. (German orig., 1993). *Il giuramento rifiutato*: *I docenti universitari e il regime fascista*. Translated by Loredana Melissari. Milan: La Nuova Italia

Grandi, Dino. 1985. *Il mio paese*: *Ricordi autobiografici*. Edited by Renzo De Felice. Bologna: Il mulino.

Guasco, Alberto. 2010. „Un termine e le sue declinazioni: Chiesa cattolica e totalitarismi tra

bibliografia e ricerca”. În Pius XI: Keywords. Edited by Alberto Guasco and Raffella Perin, pp. 91 – 106. Berlin: LIT Verlag.

***2013 „Tra segreteria di stato e regime fascista: Mons. Francesco Borgongini Duca e la nunziatura în Italia”. În *Le gouvernement pontifical sous Pie XI*: *Pratiques romaines et gestion de L’universel*. Edited by Laura Pettinaroli. In préparation.

Hachey, Theodore. 1972. Anglo-Vatican Relations, 1914 – 1939: Confidential Annual Reports of the British Ministers to the Holy See. Boston: G.K. Hall.

Herf, Jeffrey. 2006. The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hermet, Guy. 1996. „Pie XI, la République espagnole e la guerre d’Espagne”. În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l’École française de Rome*, *Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 499 – 527. Rome: École française de Rome.

Hibbert, Christopher. 2008. *Mussolini*: *The rise and Fall of Il Duce*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hilaire, Yves-Marie. 1996. „Le Saint-Siège et la France, 1923 – 1939: Charles-Roux, un ambassadeur de politique étrangère”. În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé* par l’École *française de Rome*, *Rome 15 – 18* mars *1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 765 – 73. Rome: École française de Rome.

Ignesti, Giuseppe. 2004. „Jacini, Stefano”. *Dizionario biografico degli italiani* 61: 767 – 79.

Innocenti, Marco. 1992. I gerarchi del fascismo: Storia del ventennio attraverso gli uomini del Duce. Milan: Mursia.

Insolera, Italo. 1976. *Roma moderna*. Turin: Einaudi.

Israel, Giorgio. 2010. Il fascismo e la razza: La scienza italiana e le politiche razziali del regime. Bologna: Il mulino.

Johnson, Eric A. 1999. Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans. New York: Basic Books.

Kantowicz, Edward R. 1983. *Corporation Sole*: *Cardinal Mundelein and Chicago Catholicism*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Kent, Peter C. 1981. The Pope and the Duce: The International Impact of the Lateran Agreements. London: Macmillan.

*** 1986. „The Vatican and the Spanish Civil War”. *European History Quarterly* 16: 441 – 64.

Kershaw, Ian. 1999. *Hitler*: *1889 – 1936 Hubris*. New York: Norton.

*** 2000. *Hitler*: *1936 – 1945 Nemesis*. New York: Norton.

Kertzer, David I. 1988. *Ritual, Politics, and Power*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

*** 2001. The Popes Against the Jews: The Vatican’s Role in the rise of Modern Antisemitism. New York: Alfred A. Knopf.

*** 2004. *Prisoner of the Vatican*. Boston:

Houghton Mifflin[21].

Kertzer, David I., and Alessandro Visani. 2012. „The United States, the Holy See and Italy's Racial Laws". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 327 – 41. Berlin: LIT Verlag.

Lacroix-Riz, Annie. 1994. „Le rôle du Vatican dans la colonisation de l'Afrique (1920 – 1938): De la romanisation des missions à la conquête de l'Ethiopie". *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 41: 29 – 81.

Lamb, Richard. 1997. *Mussolini and the British*. London: John Murray.

Lazzarini, Luigi. 1937. *Pio XI*. Sesto San Giovanni: Edizioni Barion.

Ledóchowski, Włodzimierz. 1945. *Selected Writings of Father Ledochowski*. Chicago: American Assistancy of the Society of Jesus.

Levillain, Philippe. 1996. „Achille Ratti Pape Pie XI (1857 – 1939)". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18* mars *1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 5 – 13. Rome: École française de Rome.

Loiseau, Charles. 1960. „Ma mission au près du Vatican (1914 – 1918)". *Revue d'histoire diplomatique* 74: 2: 100 – 15.

Luconi, Stefano. 2000. La „diplomazia parallela": Il regime fascista e la mobilitazione politica degli italo-americani. Milan: Angeli.

*** 2004. „Fascist Antisemitism and Jewish-

21 Eroare dactilo orig. Aceasta e forma corectată MMXII.

Italian Relations in the United States". *American Jewish Archives Journal* 56: 151 – 77.

Ludwig, Emil. 1933. *Talks with Mussolini*. Boston: Little Brown.

Luzzatto, Sergio. 1998. *Il corpo del duce*. Turin: Einaudi.

***2010. *Padre Pio*: *Miracles and Politics in a Secular Age*. Translated by Frederika Randall. New York: Henry Holt.

Lyttleton, Adrian. 1987. *The Scizure of Power*: *Fascism* in Italy *1919 – 192*9. 2nd ed. Princeton: Princeton University Press.

Mack Smith, Denis. 1982. *Mussolini*. New York: Vintage.

*** 1983. „Mussolini cent anni dopo: quale eredità?" în *Mussolini, il duce*: *Quattrocento immagini della vita di un uomo e di vent'anni di storia italiana*. Edited by Denis Mack Smith, pp. 5 – 10. Milan: Gruppo Editoriale Fabbri.

MacKinnon, Albert G. 1927. *Things Seen în Rome*. London: Seeley, Service & Co.

Maiocchi, Roberto. 2003. „Manifesto degli Scienziati razzisti". În *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzzattvol. 2 – 88. Turin: Einaudi.

Malgeri, F. 1994. „Chiesa cattolica e regime fascista". *Italia contemporanea* 194: 53 – 63.

Margiotta Broglio, F. 1966. Italia e Santa Sede dalla grande guerra alla Conciliazione: Aspetti politici e guridici. Bari: Laterza.

Martin, Jacques. 1996. „Témoignage sur le pontificat de Pie XI". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française*

de Rome, Rome 15 – 18 mars *1989*. Edited by Philippe Levillain. Rome: École française de Rome.

Martina, Giacomo. 1978. *La Chiesa nell'età dell'absolutismo, del liberalismo, del totalitarismo*, vol. 4, La chiesa nell'età del totalitarismo. Brescia: Morcelliana.

*** 1996. „La mancata nomina cardinalizia del P. Tacchi Venturi. Relazione dell'interessato". *Archivium historicum Societatis Iesu* 129: 101 – 9.

*** 2003. Storia della Compagnia di Gesù în Italia (1814 – 1983). Brescia: Morcelliana.

Martini, Angelo. 1960 a. „Gli acordi per l'Azione Cattolica del 2 settembre 1931". *Civiltà cattolica I*, pp. 574 – 91.

*** 1960 b. „Pietro Gasparri Cardinale della Conciliazione". *Civiltà cattolica I,* pp. 113 – 31.

*** 1963. „L'ultima battaglia di Pio XI". În *Studi sulla questione romana e la conciliazione*. Edited by Angelo Martini. Rome: Cinque Lune.

Maryks, Robert A. 2011. Pouring Jewish Water into Fascist Wine. Leiden: Brill.

*** 2012. „The Iezuit Pietro Tacchi Venturi and Mussolini's Racial Laws". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni. Berlin: LIT Verlag.

Matard-Bonucci, Marie-Anne. 2008. (French orig. 2007.) *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei*. Translation by Andrea De Ritis. Bologna: Il mulino.

McCormick, Anne. 1957. *Vatican Journal 1921 – 1954*. New York. Farrar, Straus and Cudahy.

Miccoli, Giovanni. 1973. „La Chiesa e il

fascismo”. În *Fascismo e società italiana*. Edited by Guido Quazza, pp. 185 – 208. Turin: Einaudi.

*** 1988. „Santa sede e chiesa italiana di fronte alle leggi antiebraiche del 1938”. *Studi Storici* 29: 821 – 902

*** 2004. „Chiesa cattolica e totalitarismi”. În *La Chiesa cattolica e il totalitarismo*. Edited by Vincenzo Terrone, pp. l-26. Florence: Olschki.

Micheler, Stefan. 2005. „Homophobie Propaganda and the Denunciation of Same-Sex-Desiring Men Under Naţional Socialism”. În *Sexuality and German Fascism*. Edited by Dagmar Herzog, pp. 95 – 130. New York and Oxford: Berghahn.

Milza, Pierre. 2000. (French orig. 1999.) *Mussolini*. Translated by Gian Carlo Brioschi and Filippo Scarpelli. Rome: Carocci.

Mockler, Anthony. 2003 [1984]. *Halle Selassies War*. New York: Olive Branch Press.

Molony, John N. 1977. The Emergence of Political Catholicism in Italy: Partito Popolare 1919 – 1926. London: Groom Helm.

Monelli, Paolo. 1953. *Mussolini*: *An Intimate Life*. London: Thames and Hudson.

Morgan, Thomas B. 1939. A Reporter at the Papal Court: A Narrative of the Reign of Pope Pius XI. New York: Longmans, Green.

*** 1941. Spurs on the Boot: Italy Under her Masters. New York: Longmans, Green.

*** 1944. The Listening Post: Eighteen Years on Vatican Hill. New York: Putnam.

Moro, Renato. 1981. „Azione Cattolica, clero e laicato di fronte al fascismo”. În *Storia* del

Movimento Cattolico în *Italia*. Edited by Francesco Malger-378. Rome: Poligono.

*** 2003. „Cattolicesimo e italianità. Antiprotestantismo e antisemitismo nell'Italia cattolica". În *La Chiesa e Thalia*. Edited by A. Acerbi, pp. 307 – 39. Milan: Vita e Pensiero.

*** 2005. „Religione del transcendente e religioni politiche: Il cattolicesimo italiano di fronte alla sacralizzazione fascista della politica". *Mondo contemporaneo* 1: 9 – 67.

*** 2008. „Le chiese e la modernità totalitaria". În *Le religioni e il mondo moderno*, vol. 1, Cristianesimo. Edited by Giovanni Filoramo and Daniele Menozzi, pp. 418 – 51. Turin: Einaudi.

Morozzo della Rocca, Roberto. 1996. „Achille Ratti e la Polonia". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome*, *Rome 15 – 18* mars *1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 95 – 122. Rome: École française de Rome.

Moseley, Ray. 1999. *Mussolini's Shadow*: *The Double Life of Count Galeazzo Ciano*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Motti, Lucia. 2003. „Mussolini, Rachele". În *Dizionario del fascismo*. Edited by Victoria de Grazia and Sergio Luzzatt 97 – 200. Turin: Einaudi.

Muggeridge, Malcolm, ed. 1948. *Ciano*'s Diplomatic *Papers*. London: Odhams Press.

Mughini, Giampiero. 1991. A Via della Mercede e'era un razzista: pittori e srittori in camicia nera... la strano „caso" di Telesio Interlandi. Milan. Rizzoli.

Muñoz, Antonio. 1942. „Ricordo del padre Ledóchowski”. *L’Urbe* 7 (11 – 12): 2 – 7.

Mussolini, Benito. 1929. *Gli Acordi* del *Laterano*. Rome: Libreria del Littorio.

Mussolini, Edvige. 1957. *Mio fratello Benito*. Firenze: La Fenice.

Mussolini, Rachele. 1974. Mussolini: An Intimate Biography by His Widow, as told to Albert Zarea. New York: Morrow.

Mussolini, Romano. 2006 [2004]. *My Father*, *il duce*. San Diego: Kales Press.

Nardelli, Fabio. 1996. *I periodici cattolici bolognesi e* gli ebrei *durante il periodo fascista*. Tesi, Università di Bologna, Facoltà di Scienze Politiche (relatore: Mauro Pesce).

Navarra, Quinto. 2004 [1946]. *Memorie del cameriere di Mussolini*. Naples: L’ancora del mediterraneo.

Nenovsky, Nikolay, Giovanni Pavanelli, and Kalina Dimitrova. 2007. „Exchange Rate Control in Italy and Bulgaria in the Interwar Period: History and Perspectives”. Paper no. 13, Second Conference of the South-eastern European Monetary History Network.

Nidam-Orvieto, Iael. 2005. „The Impact of Anti-Jewish Legislation on Everyday Life and the Response of Italian Jews, 1938 – 1943”. În *Jews in Italy Under Fascist and Nazi Rule*, *1922 – 1945*. Edited by Joshua D. Zimmerman, pp. 158 – 81. Cambridge: Cambridge University Press.

Nobili, Elena. 2008. „Vescovi lombardi e consenso alla guerra: il cardinale Schuster”. În *L’impero fascista*: *Italia e Etiopia* (*1935 – 1941*).

Edited by Riccardo Bottoni, pp. 267 – 85. Bologna: Il mulino.

Noel, Gerald. 2008. *Pius XII*: *The Hound of Hitler*. London: Continuum.

Onofri, Nazario Sauro. 1989. *Ebrei e fascismo a Bologna*. Crespellano (BO): Grafica Lavino.

O'Shea, Paul. 2011.4 *Cross Too Heavy*: *Pope Pius XII and the Jews of Europe*. New York: Palgrave Macmillan.

Ojetti, Ugo. 1939. *Cose viste 1934 – 1938*, vol. 7. Milan: Mondadori.

Orlando, Vittorio Emanuele. 1937. *Rome v/s Rome*: *„A Chapter on My War Memoirs*. „Translated by Clarence Beardslee. New York: Vanni.

Ottaviani, Alfredo. 1969. „Pio XI e i suoi Segretari di Stato". În *Pio XI nel trentesimo della morte (1939 – 1969)*: *Raccolta di studi e di memorie*. Edited by Carlo Colombo, Ernesto Basadonna, Antonio Rimoldi, and Virginio Rovera, pp. 491 – 508. Milan: Opera diocesana per la preservazione e diffusione della fede.

Pacelli, Francesco. 1959. *Diario della Conciliazione*: *Con verbali ed appendice di documenti*. Edited by Michele Maccarrone. Vatican City: Libreria Editrice Vaticano.

Pagano, Sergio. 2009. „Dalla porpora al chiostro. L'inflessibilità di Pio XI verso il cardinale Louis Billot". În *La Papauté contemporaine, XIXe-XXe siècles – Il papato contemporaneo, secoli XIX-XX*: *Hommage au chanoine Roger Aubert*. Edited by Roger Aubert, Jean-Pierre Delville, Marko Jacov, Luc Courtois, Françoise Rosart, and Guy

Zelis, pp. 395 – 410. Louvain-la-Neuve-Leuven: Collège Érasme.

***2010. „Presentazione”. În I «Fogli di Udienza» del Cardinale Eugenio Pacelli Segretario di Stato. Edited by Marcel Chappin.

Giovanni Coco, and Sergio Pagano, pp, XI-XXV. Vatican City: Archivio Segreto Vaticano.

Painter, Borden. 2005. *Mussolini's Rome*: *Rebuilding* the Eternal *City*. New York: Palgrave Macmillan.

Papin, Chanoine. 1977. Le dernier étage du Vatican: Témoignage de Pie XI à Paul VI. Paris: Albatross.

Pardini, Giuseppe. 2007. Roberto Farinacci ovvero della rivoluzione fascista. Florence: Le Lettere.

Parola, Alessandro. 2003. „Epurare l'Università Cattolica? il processo per filofascismo a carico di Agostino Gemelli”. *Passato e presente* 21/60: 81 – 91.

Parsons, Gerald. 2008. „A National Saint in a Fascist State: Catherine of Siena ca 1922 – 1943”. *Journal of Religious History* 32: 76 – 95.

Passelecq, Georges, and Bernard Suchecky. 1997. *The Hidden Encyclical of Pius XI*. Translated by Steven Rendali. New York: Harcourt Brace.

Pavan, Ilaria. 2010. „Fascismo, antisemitismo, razzismo. Un dibattito aperto”. În *A settant'anni dalle leggi razziali*. Edited by Daniele Menozzi and Andrea Mariuzzo, pp. 31 – 52. Rome: Carocci.

Pease, Neal. 2009. Romes Most Faithful Daughter: The Catholic Church and Independent Poland, 1914 – 1939. Athens: Ohio University

Press.

Perin, Raffaella. 2010. „Pregiudizio antiebraico e antiprotestante: Alcuni riflessi sull'atteggiamento della chiesa verso il fascismo". În *Pius XI*: *Keywords*. Edited by Alberto Guasco and Raffaella Perin, pp. 147 – 62. Berlin: LIT Verlag.

***2011. „La Chiesa veneta e le minoranze religioase (1918 – 1939)". În *Chiesa cattolica e minoranze in Italia nella prima metà* del *Novecento*. Edited by Raffaella Perin, pp. 133 – 223. Rome: Viella.

Petacci, Clara. 2010. *Mussolini segreto*: *Diari 1932 – 1938*. Edited by Mauro Suttora. Milan: Biblioteca Universale Rizzoli.

*** 2011. Verso il disastro: Mussolini în guerra: Diari 1939 – 1940. Milan: Rizzoli.

Phillips, William. 1952. *Ventures in Diplomacy*. Boston: Beacon.

Picardi, Luigi. 1995. Cattolici e fascismo nel Molise (1922 – 1943). Rome: Studium.

Pincus, Benjamin. 1988. *The Jews of the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press.

Pirri, Pietro. 1960. „Per una storia del Card. Pietro Gasparri". În *Il cardinale Pietro Gasparri*. Edited by L. Fiorelli, pp. 31 – 61. Rome: Pontificia Università Lateranense.

Pizzuti, G.M. 1992. „Da Benedetto XV a Pio XI. Il conclave del febbraio 1922 nel suo significato politico-religioso e noi suoi riflessi sulla storia d'Europa del ventesimo secolo". *Humanitas* 47: 99 – 115.

Poggi, Gianfranco. 1967. *Catholic Action in Italy*: *The Sociology of a Sponsored Organization*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Pollard, John F. 1985. *The Vatican and Italian Fascism, 1929 – 1932*. Cambridge: Cambridge University Press.

*** 1999. The Unknown Pope: Benedict XV and the Pursuit of Peace. London: Wellington House.

***2012. „American Catholics and the Financing of the Vatican in the Great Depression: Peter's Pence Payments (1935 – 1938)". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 195 – 208. Berlin: LIT Verlag.

Potter, Olave. 1925. The *Colour of Rome*. With illustrations by Yoshio Markino. London: Chatto and Windus.

Presenti, Antonio. 1979. „I contrasti tra il fascismo e la Chiesa nella diocesi di Bergamo negli anni 1937 – 1938". În *Chiesa, Azione Cattolica e Fascismo nell'Italia settentrionale durante il pontificate di Pio XI (1922 – 1939*: *Atti del quinto convegno di storia della chiesa, Torreglia, 25 – 27 marzo 1977. Edited by Paolo Pecorari, pp. 535 – 63. Milan*: *Vita e Pensiero*.

Prévotat, Jacques. 2001. Les catholiques et l'Action Française: Histoire d'une condamnation 1899 – 1939. Paris: Fayard.

Puricelli, Carlo. 1996. „Le radici brianzole di Pio XI". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe

Levillain, pp. 25 – 52. Rome: École française de Rome.

Rafanelli, Leda. 1975. *Una donna e Mussolini*. Milan: Rizzoli.

Ranfagni, Paolo. 1975. I clerico-fascisti: Le riviste dell'Università cattolica negli anni del regime. Florence: Cooperativa editrice universitaria.

Ratti, Achille. 1923. *Climbs on Alpine Peaks*. Translated by J. Eaton. Boston: Houghton Mifflin.

Rauscher, Walter. 2004. (German orig. 2001.) *Hitler e Mussolini*. Translated by Loredana Battaglia and Maria Elena Benemerito. Rome: Newton and Compton.

Reese, Thomas J. 1996. Inside the Vatican: The Politics and Organization of the Catholic Church. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Reineri, Mariangiola. 1978. *Cattolici e fascismo a Torino 1925 – 1943*. Milan: Feltrinelli.

Rhodes, Anthony. 1974. *The Vatican in the Age of* the *Dictators*, *1922 – 1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Riccardi, Andrea. 1982. „Tardini, Domenico". În *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia*, *1860 – 1980*. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campani, vol. 3. Casale Monferrato: Marieti.

*** 1996. „Pio XI e l'episcopato italiano". În Achille Ratti pape Pie XI: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome.

Rome 15 – 18 mars 1989. Edited by Philippe Levillain, pp. 529 – 48. Rome: École française de

Rome.

Rigano, Gabriele. 2008. „Note sull'antisemitismo in Italia prima del 1938". *Storiografia* 12: 215 – 67.

Roberti, Francesco. 1960. „Il cardinal Pietro Gasparri – L'uomo – Il sacerdote – Il diplomatico – Il gurista". În *Miscellanea in memoriam Petri Card. Gasparri*, pp. 5 – 43. Rome: Pontificia Universitas Lateranensis.

Rochat, Giorgio. 1990. Regime fascista e chiese evangeliche: Direttive e articolazioni del controllo e della repressione. Turin: Claudiana.

Rogari, Sandro. 1977. La Santa Sede e fascismo dall'Aventino ai Patti lateranensi. Bologna: Forni.

Romersa, Luigi. 1983. „Premessa" and „Conclusione". În *Cesare De Vecchi, Il Quadrumviro scomodo*. Edited by Luigi Romersa, pp. 5 – 13, 65 – 73. Milan: Mursia.

Rumi, Giorgio, and Angelo Majo. 1996. *Il cardinal Schuster e il suo tempo*. 2nd ed. Milan: Massimo-NED.

Ruysschaert, José. 1996. „Pie XI, un bibliothécaire devenu pape et resté bibliothécaire". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 245 – 53. Rome: École française de Rome.

Sale, Giovanni. 2007. Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione. Milan: Jaca Books.

*** 2009. Le leggi razziali in Italia e Il Vaticano. Milan: Jaca Books.

Salvatorelli, Luigi. 1939. *Pio XI e la sua eredità pontificale*. Turin: Einaudi.

Santarelli, Enzo. 1991. „De Vecchi, Cesare Maria”. *Dizionario biografico degli italiani* 39: 522 – 31.

Saresella, Daniela. 1990. „Le riviste cattoliche italiane di fronte alla guerra d’Etiopia”. *Rivista di storia contemporanea* 19: 447 – 464.

Sarfatti, Michele. 2005. La Shoah in Italia: La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo. Turin: Einaudi.

Scaduto, Mario. 1956. „Il p. Pietro Tacchi Venturi, 1861 – 1956”. *Civiltà cattolica* II, pp. 47 – 57.

Schad, Martha. 2008. La signora del Sacro Palazzo: Suor Pascalina e Pio XII. Cinisello Balsamo: San Paolo.

Scoppola, Pietro. 1976. La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni. Bari: Editori Laterza.

*** 1966. „La Chiesa e il fascismo durante il pontificato di Pio XI”. În *Coscienza religiosa e democrazia nell’Italia contemporanea*. Edited by Pietro Scoppola, pp. 362 – 418. Bologna: Il mulino.

Seldes, George. 1935. Sawdust Caesar: The Untold History of Mussolini and Fascism. New York: Harper.

Spadolini, Giovanni, ed. 1972. Il card. Gasparri e la questione romana, con brani delle memorie inedite. Florence: Le Monnier.

Spini, Giorgio. 2007. *Italia di Mussolini e protestanti*. Preface by Carlo Azeglio Ciampi. Edited by Stefano Gagliano. Turin: Claudiana.

Starr, Joshua. 1939. „Italy's Antisémites". *Jewish Social Studies* 1: 105 – 24.

Steigmann-Gall, Richard. 2003. *The Holy Reich*: *Nazi Conceptions of Christianity, 1919 – 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sturzo, Luigi. 1926. *Italy and Fascism*. Translated by Barbara Carter. New York: Harcourt.

Talbot, George. 2007. *Censorship in Fascist Italy, 1922 – 1943*. New York: Palgrave Macmillan.

Tardini, Domenico. 1988. „Diario Inedito (1933 – 1936)". În *Domenico Tardini, 1888 – 1961*: *L'azione della Santa Sede nella crisi fra le due guerre*. Edited by Carlo Felice Casula, pp. 291 – 390. Rome: Studium.

Terhoeven, Petra. 2006. Oro alla patria: Donne, guerra e propaganda nella giornata della fede fascista. Bologna: Il mulino.

Tisserant, Eugène. 1939. „Pius XI as Librarian". *Library Quarterly* 9: 389 – 403.

Tomielli, Andrea. 2007. Pio XII: Eugenio Pacelli, un uomo sul trono di Pietro. Milan: Mondadori.

Toschi, Umberto. 1931. „The Vatican City State from the Standpoint of Political Geography". *Geographical Review* 21: 529 – 38.

Tramontin, Silvio. 1982. „Pietro Tacchi-Venturi". În *Dizionario storico del movimento cattolico în Italia*. Edited by Francesco Tranello and Giorgio Canpanin 31 – 33. Milan: Marietti.

Transfaglia, Nicola. 2005. La stampa del regime 1932 – 1943: Le veline del Mincul popper orientare l'informazione. Milan: Bompiani.

Trisco, Robert. 2012. „The Holy See and Cardinal Mundelein's Insult of Hitler (1937)". În *Pius XI and America*. Edited by David Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 155 – 94. Berlin: LIT Verlag

Tronel, Jacky. 2007. „Magda Pontages, maîtresse du Duce, écrouée à Mauzac (Dordogne)". *Arkheia, Revue d'histoire*, pp. 17 – 18.

Turi, Gabriele. 2002. *Il mecenate, il filosofo e il gesuita*. Bologna: Il mulino.

Urso, Simona. 2003. Margherita Sarfatti: Da mito del dux al mito americane. Venice: Marsilio.

Vavasseur-Desperriers, Jean. 1996. „La presse française à L'avant-veille du Conclave (24 – 28 janvier 1922)". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18* mars *1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 125 – 45. Rome: École française de Rome.

Vecchio, Giorgio. 1996., Achille Ratti, il movimento cattolico, la stato liberale". În *Achille Ratti pape Pie XI*: *Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 15 – 18 mars 1989*. Edited by Philippe Levillain, pp. 69 – 88. Rome: École française de Rome.

Venini, Diego. 2004. *Venini, collaboratore di Pio il Grande*: *Diari 1923 – 1939*. Edited by Franco Cajani. Milan: GR Edizioni.

Ventresca, Robert A. 2012. „Irreconcilable Différences? Pius XI, Eugenio Pacelli, and Italian Fascism from the Etiopian Crisis to the Racial Laws". În *Pius XI and America*. Edited by David

Kertzer, Charles Gallagher, and Alberto Melloni, pp. 285 – 302. Berlin: LIT Verlag.

***2013. *Soldier of Christ*: *The Life of Pope Pius XII*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Verucci, Guido. 1988. La Chiesa nella società contemporanea. Bari: Laterza.

Vian, Giovanni. 2011. „La Santa Sede e la massoneria durante il pontificato di Pio XI”. În *Chiesa cattolica e minoranze in Italia nella prima metà* del *Novecento*. Edited by Raffaella Perin, pp. 105 – 32. Rome: Viella.

Vivarelli, Roberto. 2009. „Le leggi razziali nella storia del fascismo italiano”. *Rivista storica italiana* 121: 738 – 72.

Von Bülow, Bernhard. 2007. Memoirs of Prince Von Bulow. Edited by Geoffrey Dunlop. Wilmington, Ohio: Frazer Press.

Wilk, Stanislaus, ed. 1995 – 2000. *Achille Ratti (1918 – 1921)*, *Acta Nuntiaturae Polonae*. Tomus 57, vols. 1 – 6. Rome: Institutum Historicum Polonicum.

Wolf, Hubert. 2010. *The Pope and the Devil*. Translated by Kenneth Kronenberg. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Wolff, Richard J. 1985. „Giovanni Battista Montini and Italian Politics, 1897 – 1933: The Early Life of Pope Paul VI”. *Catholic Historical Review* 11: 228 – 247.

Zambarbieri, Annibale. 1982 a. „Buonaiuti, Ernesto”. În *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia 1860 – 1980*. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campani Milan:

Marietti.

*** 1982 b. „Colombo, Luigi”. În *Dizionario storico del movimento cattolico in Italia 1860 – 1980*. Edited by Francesco Traniello and Giorgio Campanini, pp. 2: 112 – 17. Milan: Marietti.

Editura RAO vă recomandă

Dictator, demon, demagog întrebări şi răspunsuri despre Adolf Hitler

ANNA MARIA SIGMUND

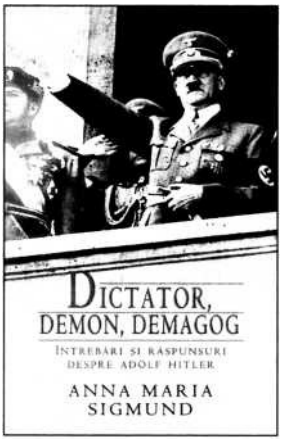

La multe decenii de la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, aceste întrebări încă mai frământă mii de oameni, în special pe tineri: Cum de nu a împiedicat nimeni ascensiunea la putere a lui Hitler? Oare laudele care i se aduceau şi ovaţiile poporului de rând nu erau exagerate? Cum a reuşit să entuziasmeze atâţia germani? De ce şi-a ascuns originea? Să fie oare adevărat că Hitler a trăit o vreme într-un azil pentru cei fără adăpost? De ce nu a reuşit nimeni să-l asasineze?

Anna Maria Sigmund pleacă de la aceste întrebări şi oferă cititorului răspunsuri bine documentate, bazate pe informaţii noi, descoperite recent, prezentând astfel o imagine

completă a dictatorului german.